Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941-1945.

НАРОДНИ МУЗЕЈ — МУЗЕЈ УСТАНКА 1941 — ТИТОВО УЖИЦЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА
СР СРБИЈЕ — БЕОГРАД

УЖИЧКИ КРАЈ У НОР-у И РЕВОЛУЦИЈИ 1941–1945

— ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА —

ТИТОВО УЖИЦЕ
1989.

УЖИЧКИ КРАЈ У НОР-у И РЕВОЈ1УЦИЈИ 1941 — 1945.

Зборник радова са научног скупа

Издавачи:

НАРОДНИ МУЗЕЈ — РАДНА ЈЕДИНИЦА МУЗЕЈ УСТАНКА 1941. — ТИХОВО УЖИЦЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА СРБИЈЕ — БЕОГРАД

Оргаиизациони одбор научног скупа:

др ЖИВОТА МАРКОВИБ (председник), др ЖАРКО ЈОВЛНОВИБ, др ВЕНЦЕСЈТАВ ГЛИШИК,
др РАДЕ ПОЗНАНОВИН, мр ВОЈИСЛАВ ЛАЗОВИН, МИЛОЈКО РИСТОВИЕ,
МИЛИВОЈЕ МАРИНКОВИВ и ДЕСАНКА ВЕСОВИБ (секретар)

Редакциони одбор:

др ЖИВОТА МАРКОВИК (председник), др ЖАРКО ЈОВАНОВИН, др ВЕНЦЕСЛАВ ГЛИШИЕ,
др РАДЕ ПОЗНАНОВИВ, мр ВОЈИСЛАВ ЛАЗОВИВ, МИЛИВОЈЕ МАРИНКОВИН
и ДЕСАНКА ВЕСОВИЕ (секретар)

Главни и одговорни уредник:

др МИЛУТИН ПАШИН

Уредник:

МИЛИВОЈЕ МАРИНКОВИН

Стручна редакција:

др ЖИВОТА МАРКОВИН и цр РАДЕ ПОЗНАНОВИН

Рецензенти:

др ПЕТАР КАЧАВЕНДА, др ВЕНЦЕСЛАВ ГЛИШИН, др ЖИВОТА МАРКОВИН,
др РАДЕ ПОЗНАНОВИБ, др ЖАРКО ЈОВАНОВИН, ПЕТАР ВИШЊИН,
ЈОВАН РАДОВАНОВИН

Лектор:
ДРАГИЦА МАТИК

Коректор и технички уредник:
др РАДЕ ПОЗНАНОВИН

Машински словослагач:
НОВАК НИКИТОВИН

Метер:
СЛОБОДАН ВИТЕЗОВИН

Штампање су помогли:
Самоуправна интересна заједница основног образовања и васпитања, друштвене бриге о деци,
социјалне заштите, културе и физичке културе оппгтине Титово Ужице,
Републичка заједница културе, Београд,
Републичка заједница науке Србије, Београд

Тираж:
1.000 примерака

Штампа:
ШТАМПАРСКО-ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕНЕ „ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИН”
ТИТОВО УЖИЦЕ

Р Е Ч Р Е Д А К Ц И Ј Е

На основу дугорочпог програма изучапања историје народно-ослободилачког рата и револуције у ужичком крају, а поводом 40-годишњице ослобођења Југославије и победе* над фашизмом, *у Титовом Ужицу је 22. и 23. новембра 1985. године одржан научни скуп „УЖИЧКИ КРАЈ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ П РЕВОЛУЦИЈИ 1941—1945”.

Научни скуп су организовали Институт за историју радничког покрета Србије из Београда и Народни музеј — ООУР Музеј устанка 1941. из Титовог Ужица, уз подршку друштвено-политичких организација региона и општине Титово Ужице. Материјалну помоћ пружиле су Самоуправна интересна заједница културе Титово Ужице, Основна заједница науке региона Титово Ужице, као и већина самоуправних интересних заједница културе општина региона.

Скуп]е радио два дана, поднето је 36 реферата и саопштења аутора међу којим је 12 доктора наука, 7 магистара и више афирмисаних публициста и културно-просветних радника. У фази припрема рукописа за штампу, редакцији није достављено пет саопште ■ ња, али је редакција одлучила да уврсти у публикацију радове чи]е су теме биле у програму научног скупа, али су њихови аутори из објективних разлога били спречени да скупу присуствују.

При опредељивању за организовање научног скупа „УЖИЧКИ КРАЈ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ 1941—1945” имало се у виду неколико момената.

Прво. У досадашњем раду на истраживању и обради збивања из историје НОБ у ужичком крају посебиу пажњу истраживача привлачио је устанак 1941. године, односно период Ужичке републике. Овом периоду посвећен је посебан скуп а саопштења са ое.ог скупа објављена су у зборнику Ужичка република, 1. и 2. књиш 1978. године.

Друго. Повлачењем главнине партизанских снага са подручја. западне Србије крајем 1941. године и поновном окупацијом ужичког краја заведен је страховит терор, што је довело до осеке у народно-ослободилачком покрету. И период од 1942. до 1944. године био је предмет интересовања научних радника и истраживача, но он није систематски обрађиван у целини па је постојала потреба да се и он целовитије обради.

Треће. Ужички крај је ослобођен децембра 1944. године, пуних шест месеци пре завршетка рата у Југославији. Специфичност на-

сталих лирнодопских услова живота, с једне, и учешће у даљим борбама за коначно ослобођење земље, и допринос фронту, с друге стране, такође су налагали да се са одговарајућом пажњом обради и тај период.

Отуда су на скупу преовладали радови који обрађују збивања од краја *1941. до децембра 1944. и од средине децембра 1944. до половине маја 1945. године, док је 1941. у зависности од теме реферата обухваћена само у краћем прегледу.*

У поднетим рефератима обрађене су војне и политичке прилике у ужичком крају, окупациони сисгем, развој и карактеристике НОП-а после повлачења главнине партизанских снага из западне Србије крајем 1941, однос квислиншко-четничких снага према НОП-у, терор и насиље, школске прилике за време рата, продор јединица Народноослободилачке војске и борбе за коначно ослобођење 1944. године, успостављање и рад народноослободилачких одбора и војно-позадинских органа, борба против одметника, формирање и активност организација КПЈ, Скоја, Усаоса, АФЖ, опште политичке прилике, почетак обнове привреде, школство и културно-просветни живот по ослобођењу ужичког краја и друго.

Радови су писани на основу изворне грађе и литературе, према којима су аутори имали критички став. Токови народноослободилачког рата и револуције у ужичком крају 1941—1945. објашњени су са разних аспеката, и до сада најпотпуније, па зборник радова „УЖИЧКИ КРАЈ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ 1941—1945." представља значајан прилог нашим сазнањима о развоју ослободилачке борбе и револуционарних и контрареволуционарних процеса у ужичком крају у току рата. Самим тим, радови штампани у овом зборнику су допринос историографији о народноослободилачком рату и револуцији у целини.

Титово Ужице, 12. маја 1989. године.

Др Венцеслав ГЛИШИЋ

УЖИЧКИ КРАЈ У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ

У ужичком крају у току народноослободилачког рата и револуције одиграли су се врло сложени и бурни процеси ослободилачког и револуционарног, али и контрареволуционарног карактера, праћени таласањем маса и свести у једном или другом правцу. Објаснити сву сложеност тих процеса и појава, које носе различите друштвене снаге са супротним програмима, различитим војним стратегијама и идеологијама није нимало једноставно, јер се те појаве не јављају у чистом виду, што је дало повода и неким историчарима да расправљају о аутентичности југословенске социјалистичке револуције, шематски превиђајући да ни једна револуција није изведена у чистом виду, а поготову у Југославији, где су се НОР и социјалистичка револуција развијали као јединствен процес. Спајањем националних и класних тежњи у политичкој стратегији КПЈ о народноослободилачкој борби чинило је ослободилачку и револуционарну борбу у Југославији знатно другачијом од класичних револуционарних шема, о две етапе револуције, тако да је на самом почетку био утрвен оригиналан пут развоју социјалистичке револуције у Југославији.

Били су то изузетни ослободилачки и револуционарни догађаји, када се максимално остварило поистовећивање широких народних маса са историјом и када је народ овог краја у правом смислу речи стварао историју уз незаменљиво предводничко учешће КПЈ унутар народа, као најсвесније и најорганизованије покретачке друштвене снаге.

С обзиром на сложеност наведених проблема, ми смо се у овом уводном реферату ограничили на три кључна питања. Најпре је неопходно размотрити истраженост теме о којој ћемо расправљати, затим питање периодизације и на крају вредновање сваког појединачног периода у развоју НОР-а и револуције, односно шта су они значили не само за ужички крај него и шире за Србију и Југославију.

Узгред да напоменемо да је ово први научни скуп на коме се целовито расправља о ужичком крају у НОР-у и револуцији. То никако не значи да до сада нису вршена истраживања за ову тему. Од прве објављене публикације „Тигово Ужице у борби за слободу" 1951. године па до докторског рада Животе Марковића о народној власти у ужичком крају 1941. године протекло је нешто више од 30 година. За то време истраживања су се кретала углавном у два правца, географском и проблемском. Под географским правцем истраживања подразумевамо узимање једне географске целине села или града из ужичког краја за коју су вршена целовита истраживања за цео период НОР-а и револуције. Оваква врста истраживања текла су организовано и иницијатор њихове реализације је био Савез удружења бораца. Као резултат оваквог начина истраживања још педесетих година настале су хронике села. Било је то време када је преовладало схватање да треба најпре написати хронике села и градова, а на основу њих касније предузимати пшре захвате као на пример, ужички крај, Србија итд. Хронике села нису дале очекиване резултате јер су улагани знатни напори и средства а добијани су јако скромни резултати. Ипак се наставило са хроникама градова, које су понегде прерасле у монографије, али се остало углавном код позитивистичке реконструкције догађаја. У том погледу постигнути су значајни резултати. Већ су објављене две хронике —

— Ивањице и Чајетине, а у штампи су хронике Бајине Баште и Пожеге, што јасно показује да је лакше било организовати истраживање на општинском пивоу него целог ужичког краја.

Други правац истраживања текао је мање организовано и био је препуштен интересу појединаца који су одабирали краће периоде или одређене проблеме, појаве и личности из историје НОР-а и револуције ужичког краја и обрађивали их, па је сасвим разумљиво да је ужички крај и његово учешће у НОР-у и револуцији неравномерно изучено.

Да би потпуније сагледали шта је до сада урађено из историје НОР-а и револуције овог краја, нужно је направити један кратак осврт на радове, који су до сада објављени, не по врстама радова, него хронолошки по реду како су објављивани.

Прва интересовања у ужичком крају за НОР и револуцију појавила су се врло рано. Још док су се водиле борбе за коначно ослобођење Југославије, објављивана су у локалном листу „Вести", сећања и пригодни чланци о појединим значајним догађајима и личностима из НОР-а и револуције. Следећи корак је била прослава десетогодишњице устанка, када је објављена прва књига о ужичком крају у НОР-у и револуцији, у виду споменице под насловом „Титово Ужице у борби за слободу"[1], у којој су на популаран начин изнети најважнији тренуци из историје НОР-а и револуције у овом крају.

Изучавање НОР-а и револуције педесетих година организовао је Савез бораца НОР-а преко писања хроника села и градова. На овај начин урађено је више хроника села, од којих ћемо поменути само неке: Брезова, Брековo[7], које су објављене, а Стапари, Кремна и низ хроничица за моравички крај остале су у рукопису. Хронике села нису дале очекиване резултате, изгубило се доста времена, ангажоване су стручне снаге и средства, а резултати су били скромни. Илузорно је било веровати да би требало и да би се могла написати за свако село хроника, па се од тог посла одустало половином шездесетих година.

Рад на хроникама градова настављен је, с тим што је проширен и на села око градова која припадају датој општини и тај посао траје до наших дана. Он је већ донео и одређене резултате тако да ћемо ускоро за сваку огаптину у ужичком крају имати њену историју.

У току припрема за прославу двадесетогодишњице устанка у Србији дошло се на идеју да се дају историјски прегледи НОР-а и револуције за поједине регионе и делове Србије. Тако је одлучено да се напишу прегледи за јужну, источну, централну и западну Србију, Београд и Санџак. У склопу тих напора организован је у ужичком крају посао на прикупљању сећања и писање претходних радова о КПЈ, народноослободилачкој војсци, народној власти итд. На основу прикупљених сећања учесника НОР-а и револуције и тих елабората једне групе аутора, написана је и објављена књига „Ужице 1941"[3]. Био је то први рад у коме је ужички крај посматран као целина и у коме је превасходно обрађен развој и дејства ужичког НОП одреда и активност народне власти 1941. године, са уводним делом у коме је дат кратак преглед развоја радничког покрета у ужичком крају од првих зачетака до 1941. године. То је био крупан корак напред у сагладавању учешћа ужичког краја у НОР-у и револуцији 1941. године.

Исте године појавиле су се још две књиге на тему Ужичке републике[4]. Писане на публицистички начин, оне су донеле одређен број историјских чињеница и из ужичког краја. Истовремено се почињу издавати извори, у конкретном случају партизанска штампа из 1941. године[5].

1. *Титово Ужице у борби за слободу,* Титово Ужице 1951.
2. Марија Лукић, *Брезова,* Београц 1958.
   Милан и Милојко Боковић, *Село на раскршћу,* историјат и хроника села Брекова, Титово Ужице 1967.
3. Никола Љубичић, Јеврем Поповић, Миливоје Ковачевић, Мнливоје Радовановић Фарбин, *Ужице 1941,* Устанак у ужичком крају, Београд 1961.
4. Света Тадић, *Ужичка република,* Београи 1961.
   Јован Радовановић, *67 дана Ужичке републике,* Београд 1961.
5. *Вести, Новосги, Реч народа,* Гитово Ужице 1961.

Ако су педесетих година прикупљани извори, пре свега сећања учесника, шездесетих година пристижу први стручни кадрови који се почињу бавити ратом и револуцијом у целини па и ужичким крајем, а с њима јављају се мањи ангшитички радови у којима се захватају и обрађују поједини проблеми или делови периода НОР-а и револуције у ужичком крају[6].

Рад на хроникама градова уродио је плодом и тих година објављена је и прва хроника вароши Бајине Баште[7]. Учесници народноослободилачког рата су били незадовољни овим радом због његове непотпуности, па је сачињена нова верзија која ускоро треба да изађе из штампе. Ипак, по нашој процени, најзначајнији подухват тих година био је Зборник кратких података о свим изгинулим у периоду _од 1941—1945. године на територији ужичке општине који је припремио Историјски архив у Титовом Ужицу[8]. Ти подаци су изузетно драгоцени за разне историјске анализе. Некако истовремено, појавила се и кратка историја Златибора[9] чији један мањи део захвата НОР и револуцију у овом крају.

Прослава тридесетогодишњице устанка 1971. године била је повод да Музеј устанка 1941. у Титовом Ужицу и Институт за историју радничког покрета Србије организују научни скуп о НОР-у и револуцији у Србији 1941——1945. године који је одржан на Златибору, на коме је поднето и седам реферата о ужичком крају[10]. У њима се осећа тенденција за продубљенијим истраживањима и осмишљавањем, а не само реконструкцијом историје.

Јубилеј је био подстицај да се појаве још неки радови, углавном публицистичког карактера, као што су: „Трагом ариљских партизана" у коме су описани догађаји у ариљској огптини 1941, затим радови о фабрици оружја у Ужицу и о борби ужичког НОП одреда са немачким јединицама у Горобиљу 20. септембра 1941. године[11].

Појава „Ужичког зборника" 1972. године значила је крупан корак напред у континуираном и боље организованом проучавању ужичког краја у НОР-у и револуцији, јер је у сваком броју о том питању доносио најмање четири прилога, тако да су у првих десет бројева објављена 43 прилога у којима су обрађивани разни аспекти учешћа ужичког краја у НОР-у и револуцији.

Седамдесетих година појавило се више књига на ову тему. Тада су постајале све актуелније хронике за поједине општине. Међу првима је објављена хроника Ивањице[12], у којој је веома детаљно и документовано обрађен раз вој револуционарних и контрареволуционарних процеса у Ивањици и околини.

Шира сазнања о Ужичкој републици донео је научни скуп одржан на Златибору 1977. године. У преко 80 реферата размотрени су разни процеси у току трајања Ужичке републике, повезани са општејугословенским приликама тога времена, али се нису могли заобићи најзначајнији догађаји из ужичког краја, а поготову Ужица као центра ове Републике. Целокупни материјали са овог скупа објављени су у две књиге[n].

Седамдесетих година појавило се још неколико радова, међу којима је свакако најзначајнији рад Николе Љубичића о Ужичком партизанском одреду[14] у коме су исцрпно на документован начин обрађивани развој и дејства

6. Глишић Венцеслав, Почетак устанка у ужичком крају 1941. *Историјски гласник* 4/1965.
   Новак Живковић, *Ужичка република прославља Октобарску рсволуцију,* Титово Ужице 1967.
7. *Бајина Башта,* Београд 1969. (део књше о НОР-у и револуцији написао је Стојадин Обрадовић).
8. *Цветови у огњу,* Историјски архив, Титово Ужице 1970.
9. Милисав Бенић, *Златибор,* Гитово Ужице 1970.
10. *НОР и револуција у Србији 1941—1945,* Београд 1972.
11. Борђе Пилчевић, *Трагом ариљских партизана,* Титово Ужице 1971.
    Новак Живковић, *Партизанска фабрика оружја и муницше,* Титово Ужице 1971.
    Новак Живковић, *Горобиље* 20. септембра 1941. Пожега, Ариље 1971.
12. Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимнр Луковић, Љубомир Марковић, Милан Бујошевић, *Ивашица,* Хроника моравичког краја, Београд 1972.
13. *\жичка република, I, 2,* Београд 1978.
14. Никола Љубичић, *\жички народноослободилачки партизански одред „Димитрије ТуцовиН",* Београд 1979.

овог одреда у току његовог трајања 1941. године. Осим тога, треба поменути веома добру студију о Народноослободилачком одбору у Ужицу 1941. године[13], у којој су обрађене не само разноврсне активности овог одбора, него је истакнут њихов значај за даљи развој народне власти у Југославији, и публицистички рад о ужичким пекарима[16].

Треба још напоменути да су се тих година појавили и шири прегледи народноослободилачког рата који су обухватали западну Србију[17] и СрбиЈу као целину,[18] који такође садрже најбитније догађаје из ужичког краја у периоду НОР-а и револуције.

Прослава 40-те годишњице устанка у ужичком крају била је још један повод да се објаве нове књиге на тему НОР-а и револуције. Између осталих радова, објављени су: монографија о Златибору о НОР-у и револуцији 1941——1945. године[19]; историјски преглед народноослободилачких организација и народне власти у ужичком округу 1944—1945. године[20] и Зборник записа и сећања о ужичкој републици[71], у коме се велики број прилога односе на ужички краЈ.

Две године касније, објвљене су запажене књиге чији је предмет разматрања ужички крај у НОР-у и револуцији: о Комунистичкој партији Југославије у ужичком округу 1941.[22]; Ужичанима у концентрационом логору на Бањици,[23]; нови зборник записа и сећања о Ужичкој републици[24] и популарно написана биографија Слободана Пенезића Крцуна[25]. На крају треба напоменути да ЈЂе прошле године урађена и одбрањена једна докторска дисертација на тему о народној власти у ужичком крају 1941. године.[26]

Из овог кратког прегледа литературе, који није потпун, јер недостају две споменице о Учитељској школи и Гимназији, затим више чланака, пре свега из Ужичког зборника (око 50) и осталих часописа и новина, јасно се може сагледати да Ј'е од 1961. године скоро сваке године понешто објављивано на тему ужички краЈ' у НОР-у и револуцији и да то данас представља малу библиотеку. Задатак ко'и смо себи поставили био је да сумирамо досадашња сазнања о наведеној теми, без амбиције да их критички вреднујемо, што би захтевало посебан рад.

Већ на први поглед, на основу наслова наведених радова, може се констатовати да је највише проучавана 1941. година и ту заиста имамо више квалитетних радова, пре свега о развоју и делатности Ужичког НОП одреда и народне власти, али и о политичким, културним и привредним активностима организација и органа НОП-а у овом крају. Било Ј'е и покушаЈ'а да се објасне и односи појединих друштвених класа и слојева према народноослободилачком покрету, између осталих, радничке класе, сељаштва, интелигенције итд. С друге стране, низ питања из осталих периода развоја НОР-а и револуције у овом крају тек је начето. Недовољно су проучени контрареволуционарни процеси и снаге које их носе, пре свега четнички покрет Драже Михаиловића, затим све окупаторске и квислиншке формације. Чак, један дужи период од 1942—1944. године за цео ужички крај релативно Ј'е мало проучен и ту празнину треба попунити, а за период 1944—1945. године тек се почињу појављивати први радови.

15. Живота Марковић, *Народноослободилачки одбор у Ужицу 1941. године,* Титово Ужице 1976.
16. Борђе Пилчевић, *Ужички пекари у колони борбс и изградње.*
17. Дојчило Митровић, *Западна Србија,* Београд 1975.
18. Милан Борковић, Слободан Босиљчић, Шандор Вег, Петар Вишњић, Богдан Гледовић, Венцеслав Глишић, Звонко Голубовић, Јован Марјановић, Новак Петровић, Али Хадри, *Србија у рату и револуцији 1941—1945.* Београд 1976.
19. Бучевац Јеленко, Вишњић Петар, Бурић Љубодраг, Игњић Стеван, Недовић Јован, *Златибор у рату и револуцији 1941—1945.* Чајетина 1981.
20. Гојко Шкоро, *Ужички округ у народноослободшгачком рату 1944—1945.* Титово Ужице 1981.
21. *Ужичка република, Записи и сећања* 1, Титово Ужице 1981.
*ивота Марковић, *Комунистичка партија Југославије у ужичком округу 1941.* Титово Ужице 1983.
23. Гојко Шкоро, *Ужичани у концептрационом логору на Бањици,* Титово Ужице 1983.
24. *Ужичка република, Записи и сећања* 2, Титово Ужице 1983.
25. Бошко Матић, *Крцун* (Животопис Слободана Пенезића Крцуна), Горњи Милановац 1983.
26. Живота Марковић, *Револуционарно-демократска пракса народноослободилачких одбора и зачеци друштвених промена у ужичком крају 1941. године,* рукопис.

Поред таквог мноштва литературе на жалост, морамо констатовати да још немамо ни целовитог историјског прегледа, а камоли свеобухватне студије о ужичком крају у НОР-у и револуцији. Посматрано са тог становишта, било је неопходно одржавање оваквог научног скупа да би његови учесници обрадили поједине аспекте, не само историје НОР-а и револуције, него и контрареволуције у овом крају. Тек после овог скупа може се размишљати о једном историјском прегледу и синтези о учешћу ужичког краја у НОР-у и револуцији.

Друго питање које треба расправити је пигање периодизације развоја НОР-а и револуције у овом крају. Уобичајено је у историографији да се периодизација НОР-а и револуције врши по ратним годинама. У историји Савеза комуниста Југославије период НОР-а и револуције подељен је на две етапе: од априлског рата до другог заседања АВНОЈ-а и од другог заседања АВНОЈ-а до коначног ослобођења земље. Због специфичности НОР-а и револуције у овом крају потребно је применити нешто другачију периодизацију него што се ради за целу Југославију. Из оног што је до сада урађено, издвајају се три основна периода: први, 1941. година, или период Ужичке репубике; други период би обухватао раздобље од пада Ужичке републике крајем 1941. до јесени 1944. године и последњи од јесени 1944. до коначног ослобођења целе Југославије половином маја 1945. године.

Сматрамо да би такву периодизацију требало прихватити уз неке мање корекције које не би значиле уситњеност већ олакшавање истраживања, изучавања и веће прегледности догађаја. У историји НОР-а и револуције је прихваћено мишљење да са завршетком априлског рата КПЈ преузима историјску одговорност за судбину свих југословенских народа и народности и почиње са припремама за устанак. Те припреме се узимају као зачетак НОР-а и револуције па сматрамо да време од априлског рата до 22. јуна 1941. у ужичком крају треба посматрати као засебан период.

Следећи период започиње са 22. јуном, када се припреме за устанак убрзавају брзом преоријентацијом илегалног партијског рада на војну активност и он траје до ослобођења целог ужичког краја, крајем септембра 1941. године. Тај период би назвали почеткком устанка.

Трећи период у току 1941. се поклапа у ужичком крају са трајањем Ужичке републике. Из наведеног недвосмислено произилази да би 1941. у ужичком крају требало поделити на три мања периода.

Следећи период карактерише доминација терора и злочина окупатора и њихових сарадника и он временски траје од пада Ужичке републике па до јссени 1943. године, када после две године одсуства партизана јединице Народноослободилачке војске наилазе у ужички крај, што се поклапа са обновом илегалног рада КПЈ у северним деловима пожешког среза.

Пети период обухвата краће раздобље од јесени 1943. до септембра 1944. године, када се јединице Народноослободилачке војске устаљују у овом крају и отпочињу борбе за коначно ослобођење и, коначно, шести период чини време од септембра 1944. до коначног ослобођења Југославије 15. маја 1945. године.

Период припрема КПЈ за устанак од априлског рата до почетка рата између нацистичке Немачке и Совјетског Савеза као и у другим крајевима Србије, карактерише се са два супротна тока збивања и активности: настојањем окупатора да успостави класичан окупациони систем уз обнову старог апарата буржоаске власти, с једне и антиокупаторским расположењем народа и напорима КПЈ и СКОЈ-а да организационо и идејно јачају појачавајући рад са масама на припремама за устанак, који се манифестовао у прикупљању оружја, муниције, санитетског материјала и другим активностима, с друге стране.

Ужичкн крај је у то време на 4.339 км² имао око 200 хиљада становника, који су око 90% живели на селу а само 10% у градовима.

Заводећи окупациони систем, немачки окупатор је Ужице изабрао за седиште једне од четири фелдкомандантуре у Србији. У почетку окупације у овом крају налазе се бројне окупаторске снаге које су убрзо повучене на источни фронт, а у Ужицу и Пожеги стациониран је један пешадијски батал>он уз одговарајуће управне и полицијске службе и њихова обезбеђења. 06-

новљен је управни апарат Краљевнне Југославије од општинских \права, **сре**ских начелстава до Дринске бановине са **одговараЈупим оројем жандарма** и градских полицајаца.

После слома југословенске краљевске воЈСке на Златиоору, око Ивањице, поред Дрине, појавиле су се групе официра и подофицира бивше војске и разни авантуристи. Прве такве групе су биле Радомира Бекића на Златибору и Божндара Босовића око Ивањице, које су се декларисале као четници Косте Пећанца.

У време народног разочарења у Краљевину Југославију и у њене буржоаске политичке организације и државну управу, јавља се на историјскоЈ' сцени КПЈ као једина југословенски организована политичка снага која постепено каналише најпре пасиван отпор народа окупатору припремајући га за оружану борбу. У ужичком крају још 1938. године постојао Ј'е Окружни комитет КПЈ. Он је одмах после априлског рата реорганизован и крајем априла 1941. сачињавали су га: Желимир Бурић, секретар, и чланови: Јеврем Поповић, Вукола Дабић, Љубиша Веснић, Добривоје Видић, Витомир Пантовић, Венцјамин Маринковић и Милосав Матовић.

После организационог срећивања Окружног комитета КПЈ краЈ'ем априла започела Ј‘е свестрана активност на окупљању чланова КПЈ у циљу обнављања партијских ћелија и скоЈ'евских актива и стварања нових у оним местима где их није било. Обновљени су и реорганизовани срески комитети КПЈ у Ариљу и Пожеги. У срезу рачанском, црногорском и златиборском, формиране су прве партиЈ'ске организације, а нешто касније после напада Немачке на Совјетски Савез и Срески комигет КПЈ за моравички срез. НаЈ'више чланова КПЈ било Ј'е у Ужицу распоређених у седам партијских организаццја на предузетном и територијалном принципу, док су у ариљском и пожешком срезу партијске организације биле претежно по селима. На пример у јужном делу пожешког среза било је девет партијских организација и две у Пожеги, тако да је укупно у ужичком округу било пред почетак устанка око 230 чланова КПЈ.

Стварање монолитне и идеолошки усмерене КПЈ било је незамисливо бсз непрекидног идеолошког рада, који се под окупацијом сводио у уске оквире, без предратних школа и курсева, на тумачење партијске линије о оружаном отпору окупатору и војнополитичкој ситуацији у свету. Посебна пажња је била посвећена теориЈ'и револуције, али су проучавана и дела марксизма-лењинизма, а скраћена верзија Историје СКП(б) претворена је у главни идеолошко-политички приручник. На састанцима су проучавани пре свега, материјали који су потицали од ЦК КПЈ, као што су: проглас од 15. априла, првомајски ироглас, закључци са Мајског саветовања КПЈ у Загребу и друга партијска документа.

Корак даље у припремама за устанак у ужичком крају било је саветовање Окружног комитета КПЈ за Ужице крајем маЈ'а 1941. на коме је свестрано размотрена политичка, воЈ'на и привредна ситуација у ужичком краЈ'у у складу са закључцима Мајског саветовања КПЈ у Загребу. Осим тога, извршене су промене у Окружном комитету избором нових чланова Стевана Чоловића, Слободана Пенезића, Милинка Кушића и Добрила Петровића и реорганизацијом партијских ћелија на тај начин што је сваки члан партије добио конкретна задужења.

Следећи састанак Окружног комитета са секретарима среских комитета у току припрема за устанак почетком Ј'уна био је такође значајан, јер је тада формирана војна комисија при Окружном комитету и у среским комитетима задужени су поједини чланови КПЈ за рад на организовању устанка и од тада се организованије пришло решавању овог питања. Током јуна 1941. организују се и први санитетски курсеви. У раду са масама, нарочито са омладином, предњачио је СКОЈ, којим је у ужичком крају руководио Окружни комитет СКОЈ-а. И у СКОЈ-у је извршена реорганизација на тај начин што су расформирани његови активи по школама, сем осмих разреда, и укључени у активе на терену. Почело се са доградњом и ове организације у ужичком крају формирањем среских комитета СКОЈ-а најнре у Пожеги. Тако да су мање-више припреме за устанак текле као и у другим крајевима СрбиЈ'е.

Нешто друго је било карактерисгично за западну Србију укључујући и ужички крај. Половином маја на Равној гори почела је једна група официра, подофицира и војника са Дражом Михаиловићем на челу да организује четиички покрет. Дража Михаиловић је био дубоко привржен монархији и об нављању, не само монархије у Југославији него и буржоаског поретка у коме би доминантну улогу имала српска буржоазија, као између два рата. Концепцнје овог покрета у повоју су биле организовати се војно, обавештајно и пропагандно за одлучујући тренутак, када ће доћи до устанка уз помоћ савезника, а спречити појаву нових друштвено-политичких снага, које би могле постати супарник четничком покрету. Крајем маја Дража Михаиловић се одлучио на стварање своје организације у Србији формирајући најпре штаб на Равној гори, коме је дао назив Команда четничких одреда, а затим је позвао себи један број официра и послао их на терен да што пре ухвате везе са бившим ратницима и угледним домаћинима и да им објашњавају циљеве четничког покрета. Овај покрет се у почетку оријентисао на везе са општинским управама, жандармима и полицијским властима, истовремено припремајући спи-.скове војних обвезника који нису заробљени. Дража Михаиловић током маја и јуна успоставља везе са Димитријем Љотићем и председником Савета комесара Миланом Аћимовићем, који још у јуну 1941. интервенише код Немаца да групу око Драже Михаиловића на Равној гори оставе на миру. Заиста Немци ову групу четника остављају на миру све до августа 1941, али ни она није предузимала акције против Немаца. Део ужичког краја, посебно делови пожешког и црногорског среза, били су изложени утицају емисара са Равне горе, а и сам Дража Михаиловић држао је говор 28. јуна у Тометином Пољу, што ће условити у овом крају врло рапо диференцијацију између ослободилачког и револуционарног народноослободилачког покрета и контрареволуционарног четничког покрета Драже Михаиловића.

Период који смо условно назвали почетак устанка, који траје од 22. јуна до ослобођења целог ужичког краја, карактерише изузетно динамична активност КПЈ и СКОЈ-а, када припреме за устанак улазе убрзано у завршну фазу формирањем Ужичког НОП одреда „Димитрије Туцовић", његовим дејствима, најпре против квислинга, а затим немачких јединица, чијим се успешним дејствима за непуна два месеца ослобаћа цео ужички крај. Тај период се карактерише првим неуспелим контактима и првим сукобима са четницима Косте Пећанца око Чајетине, Ужица и Ивањице и са четницима Драже Михаиловића у црногорском и пожешком срезу.

Напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године није изненадио КПЈ. Она је предвиђала и очекивала тај напад и била је остварила значајне припреме за ослободилачку борбу и тако се организовала да спречи продор окупатора и његових сарадника у своје редове. С друге стране, непријатељи КПЈ су се припремали да изврше хапшење њених чланова тог истог даиа. Покушај хапшења 22. и 24. јуна у Ужицу није успео, а ни у другим местима овог краја, јер су на време откривене намере непријатеља, па се највећн број комуниста склонио из градова, а само незнатан број је ухаганен. Такође, и Окружни комитет је преместио своје седиште ван Ужица. Комунисти су наставили активност по групама у околини градова не прекидајући везе са њима.

Крајем јуна и почетком јула одржани су састанци Окружног комитета уз присуство члана Главног штаба НОП одреда за Србију Бранка Крсмановића и инструктора Покрајинског комитета КПЈ за Србију Милана Мијалковића, на којима се расправљало о почетку оружане борбе. Спроводећи одлуку ЦК КПЈ од 4. јула о почетку народноослободилачке борбе, Окружни комитет је 7. јула донео одлуку о формирању Ужичког НОП одреда „Димитрије Туцовић" који би се састојао из седам чета, и одређен је и Штаб одреда. Крајем јула 1941. године сазрела је ситуација да се од постојећих борбених група формирају чете. Истовремено формиране су две ужичке и једна пожешка чета (28. јула), ариљска, рачанска и моравичка почетком августа, а златиборска и црногорска чета средином августа.

Већ почетком августа огласили су се први пуцњи против сарадника окупатора. Прве акције сводиле су се на паљења општинских архива, демолирања

железничких стаиица и разоружања жандармеријских станица. Ратно неискуство и слаба опремљеност првих нартизана нису у почетку доносили значајније успехе што је дало повода Покрајинском комитету КПЈ за Србију да оштро интервенише да се воде борбе и против немачких јединица а не само са сарадницима окупатора. После интервенције Покрајинског комитета од половине августа, чете Ужичког НОП одреда знатно успешније дејствују изводећи низ акција, не само против квислинга него и против окупатора.

Од тих борби свакако је најзначајнија она коју је водила Ужичка чета са немачким јединицама и албанском жандармеријом на Дрежничкој градини, када је успела да се пробије из непријатељског обруча претрпевши губитак од шест бораца. После ове борбе, а и других, немачке јединице су почеле да врше одмазде стрељањем талаца. Једна од првих масовних одмазди у Србији извршена је на планини Буковима, 28. јула, када је стрељан 81 талац, због једног убијеног и једног заробљеног немачког полицајца. После борбе на Градини непријатељи су похапсили 23 сељака, стрељали их и обесили на Злакушкој рампи, а њихове куће спалили. У градовима се уводе појачане мере опрезности и расписују награде за сваког ухваћеног партизана 3.000, а за вођу 25.000 динара.

Упркос одмаздама и уценама, у другој половини августа све чете Ужичког НОП одреда равномерније дејствују и почињу нападати на градове. Рачанска чета врши упад у ноћи између 18. и 19. августа у Бајину Башту, а Ариљска чета ослобађа Ариље 22. августа. Под ударом партизанских чета окупациони систем у ужичком крају почиње да се распада, укидају се жандармеријске станице, а борбене акције против партизанских чета преузимају немачке јединице.

Немачка војна управа у Србији распушта Савет комесара Милана Аћимовића и уместо њега образује тзв. „Владу спаса" Милана Недића, рачунајући да ће помоћу његовог ауторитета придобити један број бивших официра и војника у борби против народноослободилачког покрета, али све мере окупатора нису успеле да зауставе нарастање партизанских јединица и њихове све значајније борбене успехе.

Прекретницу у развоју Ужичког НОП одреда и његовој даљој активности означило је саветовање војних и нолитичких руководилаца овог краја у Горобиљу септембра 1941. године. Ово саветовање је организовано на иницијативу Покрајинског комитета КПЈ за Србију и Главног штаба НОП одреда за Србију ради саопштења директиве Јосипа Броза Тита о стварању слободне територије у западној Србији и попуне Штаба одреда. Наиме, крајем јула 1941. године Јосип Броз Тито, командант НОП одреда Југославије, проучавајући почетак устанка у Југославији, а посебно у Србији, дошао је до закључка, с обзиром на развој устанка и географски положај, да је за стварање прве сло бодне територије најподеснија западна Србија. Према његовој процени ова територија је одговарала партизанском начину ратовања, а борбене традиције народа овога краја пружале су гарантије да ће активно учествовати и подржати напоре КПЈ и партизанских одреда на стварању слободне територије. Осим тога, географски положај западне Србије отварао је могућности за повезивање и координацију дејстава са устаницима у источној Босни, Санџаку и Дрној Гори. Није без значаја да се на тој територији налазио и центар четничког покрета Драже Михаиловића, са којим је требало доћи у контакт и непосредно се обавестити о намерама овога покрета, који се још није изјашњавао о борби против окупатора.

На саветовању у Горобиљу пренета је ова Титова одлука и први пут од почетка народноослободилачке борбе комплетиран је Штаб Ужичког НОП одреда у саставу: командант Душан Јерковић, учитељ, комесар Милинко Кушић, студент, заменик команданта Вукола Дабић, радник, и заменик политичког комесара Слободан Пенезић Крцун, студент. Конкретан задатак Ужичког НОП одреда је био да поруши комуникације, да растури све квислиншке органе власти, најпре по селима па онда среским местима, и да стегне обруч око Ужица и Пожеге и на крају их заузме. Ово је само један у низу примера који показују креативност Јосипа Броза као команданта у одлучујућим историјским

тренуцима какав је био почетак ослободилачке и револуционарне борбе и да није пливао на ратним таласима препуштајући се ратној срећи, како се то тумачи у кићизи Савезници и југословенска ратна драма.

Титова директива је остварена после неколико борби са немачким јединицама: Златиборске чете у Трипкови и Сушици 13. септембра; Пожешке чеге у заседи на Вироштаку 12. септембра, Ариљске и Пожешке чете у Горобиљу 20. септембра. Тако је Ужички одред за непуне две недеље успео да ослободи цео ужички крај. Дејства Ужичког НОП одреда успешно су окончана ослобођењем Ужица 24. септембра. При том треба нагласити да је осујећена намера чегника Косте Пећанца да задрже Ужице, Чајетину и Бајину Башту, а четника Драже Михаиловића Пожегу. Ослобођењем овог краја створени су услови за његов узлет, не само у југословенску него и светску историју.

Народноослободилачки одреди су увелико били отпочели са акцијама против окупатора и квислинга, када су се на територији на којој су дејствовали ночели сусретати са малим четничким одредима. Напад Немачке на Совјетски Савез значио је у извесном смислу прекретницу и за четнички покрет Драже Михаиловића, па је ова организација прерано као недоношче изашла на светло дана без целовитог политичког програма.

Чим је обавештен о постојању четничког покрета Драже Михаиловића, Јосип Броз Тито, уочавајући значај његове појаве, наредио је Главном штабу НОП одреда за Србију да се успоставе контакти са Дражом Михаиловићем, па је дошло до познатих разговора који су углавном обављани преко Окружног комитета КПЈ за Ваљево и инструктора ПК. Истовремено, Покрајински комитет је сугерисао Окружном комитету КПЈ за Ужице да не треба тежити да се припадници четничког покрета привуку на страну НОП-а, већ склапати споразуме о заједничким акцијама, заједничким командама итд.

У ужичком крају четнички покрет Драже Михаиловића се јавио најпре у пожешком и црногорском срезу. Биле су то мање групе четника, које су у договору са немачким јединицама преузеле Пожегу, али је нису могле задржати јер су располагали незнатним снагама и били су принуђени да је напусте под притнском Ариљске и Пожешке партизанске чете. У црногорском срезу четници Драже Михаиловића покушали су да освоје Косјерић, али је њихов напад крајем септембра одбијен. Први сусрет између партизана и четника у ужичком крају завршио се сукобом. Сукоби су почели још у септембру да би у овом крају перманентно тињали избијајући повремено на површину, најзад почетком новембра 1941. године прерасли су у трајан сукоб изазивајући диференцијацију међу становништвом.

Карактеристика периода принрема и почетка устанка је да је КПЈ успешно прешла на војни рад, формирајући и руководећи Ужичким НОП одредом, чија су дејства довела до ослобођења ужичког краја. У својим акцијама против окупатора и њихових сарадника Народноослободилачки покрет је добио подршку народа овога краја. Четнички покрет Драже Михаиловића, иако остварује почетне кораке у свом организовању, није постигао видније успехе. Местимични покушаји да предухитри Ужички НОП одред и преузме нека места од Немаца пре партизана, завршио се неуспехом тако да је доминантна војна снага у округу постао Ужички НОП одред, уз задржавање мањих чегничких јединица у пожешком, црногорском и моравичком срезу.

Са ослобођењем ужичког краја наступила је квалитетно нова војно-политичка ситуација за рад свих организација и органа народноослободилачког покрета. Ослобођену територију ужичког краја КПЈ користи да развије свестрану активност, пре свега да ојача бројно и идејно-политички своје редове, да стихија устанка не би прорасла њене организационе способности. Прекретница у том погледу је свакако Окружна партијска конференција 19. октобра 1941, када је констатовано да је партија у овом крају већ постигла запажене успехе и ужива углед код народа, али да је још недовољан њен политички рад на селу. Ради остварења будућих задатака, проширен је Окружни комитет на 13 чланова. У том периоду КПЈ организационо јача и у Одреду и на терену. Настојало се да свака чета има партијску организацију и да се формирају

нове организације на терену примањем нових чланова. То организадионо јачање не може се прецизно пратити али је број чланова значајно порастао.

Јачање КПЈ и Народноослободилачког покрета у целини подстакли су разноврсне облике организовања друштвено-политичког живота и активирања широких народних слојева у ослободилачкој борби, да се први пут после првог српског устанка стекао утисак да народ у иравом смислу ствара историју. Активност партијске организације у округу била је усмерена на окупљање свих народних слојева на платформи народноослободилачке борбе и на контакте са оним политичким групама и појединцима који су били пасивни, инсистирајући да се прикључе народноослободилачкој борби. У том циљу, КПЈ је била иницијатор низа разговора са представницима бивших грађанских партија и четничког покрета ради вођења заједничке борбе против окупатора.

У оквиру народноослободилачког рата, КПЈ је решавала основне задатке револуционарног преображаја. У функцији тог преображаја, најзначајније је било стварање партизанских оружаних спага и народноослободилачких одбора. У ужичком крају, Ужички НОП одред нарастао је на око 2,5 до 3 хиљаде бораца, што је била значајна војна снага која је у периоду Ужичке републике одиграла значајну улогу у одбрани слободне територије од дејстава окупатора из праваца Ваљева и Вишеграда. Такође, његова је велика улога била у разбијању четничких групација које су нападале на партизанску слободну територију и сам град Ужице.

У време Ужичке републике био је у пуном замаху процес институционализације НОП-а путем стварања масовних друштвено-политичких организација и органа власти. Поред партизанских јединица, најзначајнији вид револуционарних промена у друштвено-политичким односима представљало је формирање органа народне власти. Народноослободилачки одбори у ужичком крају, по начину настајања, ширини социјалне и политичке основе, револуционарно-демократској пракси и њиховом значају за будућност револуционних промена, превазилазе место и време у коме су деловали и чине део ширих ослободилачких и револуционарних кретања. Они изазивају многе револуционарно-друштвене промене, које представљају зачетке нових друштвених односа, и по својој суштини имају далеко шири — југословенски значај.

У ужичком крају рађале су се не само организационе форме него и основни принципи који ће касније постати подлогом новог политичког система. Народноослободилачки одбори у овом крају врло брзо прерастају из органа борбе у органе праве и истинске власти. Делатност ових народноослободилачких одбора најављивала је нови друштвено-политички систем, кроз остваривање права грађана и њиховог демократског делегатског избора у органе власти, кроз прве принципе економске политике НОП-а, која је била у повоју, кроз одлуке и мере народноослободилачких одбора у области социјалне политике испољен је нови дух и оријентација, што је све наговештавало друштвене промене у наведеним областима живота. Такође, испољена је демократизација у култури и народном просвећивању, прихватањем револуционарног хуманистичког система вредности, означавајући тиме почетак културног преображаја.

Извесни револуционарни захвати у оквиру друштвено-економских односа иако их дубље не мењају, значе зачетке и јачање социјалистичких елемената у привреди, које карактерише успостављање народноослободилачких фондова као првих организованих облика друштвене имовине, а стварањем радионица и стављањем предузећа под контролу војних органа и народне власти, започео је процес подруштвљавања производних, услужних и саобраћајних капацитета, што је значило негацију капиталистичке својине и зачетке друштвеног сектора у привреди. Такође, у том периоду, по мишљењу политиколога, имамо и прве зачетке самоуправљања у привреди.

У оквиру партизанских снага и народне власти, почиње се стварати и систем безбедности са појавом одељења за борбу против пете колоне, народних стража и милиције. Такође, у ужичком крају зачиње се и народно револуционарио судство у оквиру Одреда и народноослободилачких одбора, што

означава зачетак војног и цивилног судсгва, не само у ужичком крају него и шире.

Све ове политичке и друштвено-екоиомске промене нису могле да не изазову реакцију старих друштвених снага, оличених у четничком покрету Драже Михаиловића. Уплашено наглим јачањем народноослободилачког покрета, четничко вођство у ужичком крају иочиње одлучније да ствара четничке јединице, користећи разна пропагандна средства са циљем да врши утицај на масе, позивајући се пре свега на краља и њему положену заклетву, на традицију четништва из прошлости и то све ради разбијања већ остваренот јединства маса у устанку. Користећи спремност КПЈ на сарадњу и несупротстављање, четници на дрзак начин успевају да преузму Пожегу у своје руке, планирајући да у њу сместе седиште свог покрета у непосредној близини цснтра народноослободилачког покрета у Ужицу, где је од половине октобра боравио ЦК КПЈ и Врховни штаб НОП одреда Југославије.

Дража Михаиловић никада није веровао у успех устанка, нити у сарадњу са НОП-ом, користио је и најмањи повод да нападне партизане. Још тада је схватио да је НОП стекао знатну предност и, свестан слабости својих снага, предвиђао је да без помоћи спољних фактора не може да опстане као аутономна снага. Од дефанзивно усвојене тактике у почетку, до националне издаје у јесен 1941. био је само један корак, чиме је обезвредио традицију четништва из балканских и првог светског рата. Четнички покрет је искористио период привидне сарадње са НОП-ом за појачану активност унутар ужичког краја па и самог Ужица, настојећи да изазове колебање код припадника НОП-а и да подрије овај покрет. Покушај руководства НОП-а да се оствари сарадња са четничким јединицама у заједничкој борби против окупатора и да се избегавају међусобни сукоби, нису дали задовољавајуће резултате. После Пожеге, четници су, користећи одсуство једиииица Ужичког НОП одреда у Ариљу и Ивањици, заузели ове градове половином октобра, али су убрзо истерани и крајем октобра склопљени су уговори са четницима у пожешком и моравичком срезу.

С обзиром на искуство од око 2 месеца бесплодних разговора, Јосип Броз Тито је желео да коначно Дражу Михаиловића изведе на чистац, имајући у виду Дражино изврдавање да постигне конкретан споразум у свим разговорима који су до тада вођени, због чега му је Тито упутио конкретне предлоге за споразум и коначно на разговорима 26. и 27. октобра у Брајићима постигнут је делимичан споразум о сарадњи, који је требало да завара НОП јер се већ тада припремао напад на центар устанка Ужице. Четничко руководство је овај споразум, а посебно споразуме у ужичком крају, искористио за појачану активност на територији ужичког краја јер, не само што су се слободно кретали и мобилисали у четничке одреде па и у самом Ужицу, него су агитовали против НОП-а. На промену тактике четничког покрета утицали су спољнополитички фактори, пре свега успостављање веза са британским службама и са /краљевском југословенском владом. Признање и подршка са њихове стране овом покрету само су још више охрабрили четнике за обрачун са НОП-ом. Ојачани четнички одреди требало је да са свих страна изврше напад на Ужице. Врховни штаб је на време био обавештен о припреми овог напада, па јс предузео мере да се осујете напади и из других праваца, сем од Пожеге, одакле је напад на Ужице извршен са око 1.000 четника.

После оштре борбе не само да су четници одбијени, него су протерани из Пожеге и натерани у бекство према Равној гори. Ове борбе су показале да су јединице народноослободилачког покрета биле политички и војно чвршће и боље организоване, а да четници Драже Михаиловића нису имали озбиљнију подршку сељачких маса, иако је део тих маса био мобилисан у четничке одреде.

Сељачке масе су у току припрема и почетка устанка биле резервисане не само према једном него и према другом покрету, али је ослобођењем ужичког краја дошло до померања тих маса, пре свега омладине према народноослободилачком покрету. Сељачке масе подржавале су партизанско-четничку сарадњу и њихов прилив у НОП и четнички покрет је у том периоду био нај-

већи. После напада четника на Ужице код тих маса долази до пометње и јавља се дсфетизам, који се манифестује напуштањем и једног и другог покрета и кулминира у време напада немачких дивизија на слободну територију. Су-,кобима између партизана и четника у новембру 1941. створен је непремостив Јаз између револуционарних и контрареволуционарних снага, не само у ужичком крају него и у југословенским размерама, што се и могло очекивати с обзиром на супротне политичке програме и тенденције.

Овај судар између четника и партизана у ужичком крају и другим мстима олакшао је немачким јединицама да освоје Ужичку републику. Четницн су не само убрзали пад Ужичке репуолике него су својом сарадњом са окупатором, посредством легализације својих одреда као Недићевих одреда, знагно донринели уништавању бораца НОП одреда примењујући све врсте терора и злочина.

Бескомпромисна борба народноослободилачког покрета против окупатора за кратко време истерала је на чистину четнички покрет Драже Михаиловића и онемогућила му лавирање, тако да је он брзо пао на позиције сарадње са окупатором у немачкој офанзиви на Ужичку републику крајем 1941, без обзира каквим су се мотивима руководиле воће овог покрета. После поменутих оружаних сукоба обе зараћене стране више нису покушавале, а нису ни могле, да остваре споразум, јер их је делио дубок и непремостив друштвено-политички јаз, КОЈ'И се јавља између свих револуционарних и контрареволуционарних иокрета. Супротан процес не би био у складу са учењем марксизма-лењинизма о класноЈ' борби, а ни са досадашњим развојем људског друштва.

На жалост, с времена на време јављају се код нас историчари који покушавају да замагле те историјске процесе, напомињући да се они не јављаЈ'у у „чистом виду" и да четнички покрет није осмишљена контрареволуција, Ј'ер се као експонент југословенске краљевске владе у избеглиштву налази у оквиру амтифашистичке коалиције. Још су Немци уочили ову противречну позицију четничког покрета, да је он формално у оквиру антифашистичке коалиције, али да својом активношћу у Југославији доприноси борби против те коалиције. Ти историчари, у које спада и др Веселин Буретић, не желе да сагледају стварне процесе КОЈ'И су се одигравали у земљи, међу њима и еволуције четничког покрета од антифашистичког декларисања до сарадње са окупатором. То што се нуклеус око Драже Михаиловића, према Буретићу, некако држао по страни ништа не објашњава, јер се главна четничка снага организовала код Недића, па се колаборација и слугањство не могу тумачити тактичким маневрисањем без идеолошке спреге, како то чини Буретић.

Најмање до сада је изучен иериод окупаторске страховладе КОЈ'И траје од пада Ужичке републике па до јесени 1944, скоро три године. Овако релативно дуг период поделили смо на два мања, не само ради лакшег изучавања, него и стварних процеса и појава које се нису довољно запажале на површини збивања. Граничник, пре свега, би био обнављање илегалног рада за народноослободилачки покрет у Ј'едном делу ужичког краја, који постаје важна карика на којој ће касније почивати делатност народноослободилачког покрета кад на овај терен у лето 1944. дођу Ј'единице народноослободилачке воЈ'ске Југославије.

Први период од пада Ужичке републике до јесени 1943. карактерише се релативном стабилизаццјом окупационог система уз реорганизацију квислињ шке управе са окружним начелсгвом на челу. У почетку овог периода у ужичком краЈ'у се гомилају окупаторске и домаћих издајника јединице, међу њима и четници Драже Михаиловића, пожешког и ужичко-златиборског одреда, који су знатно допринели да Ј'е НОП у току 1942. затрвен на овој' територији. Вишеструки су узроци ове нагле осеке НОП-а у ужичком крају. Увелико познат као центар ослободилачке борбе, био Ј'е на главном удару здружених непријатеља НОП-а, који су посебну пажњу усмерили на овај крај да истребе припаднике НОП-а. Организован је незапамћен лов на људе који су носили пушку, с тим што су окупатори уз помоћ сарадника вршили хапшења у градовима, а четници по селима. Четници су организовали и преке судове по селима и стрељали партизане и њихове сарадпике, а један део ухапшених су изру-

чивали окупатору. Окупатор и његови сарадници у првом налету стрељали су око 200 партизана, а око 1.000 упутили у концентрационе логоре.

На основу погрешне процене да се партизанске јединице могу забацити за леђа окупатору, један део враћених партизана ужичког НОП одреда и партијских радника доживео је трагичну судбину. Напори Покрајинског комитета КПЈ за Србију да преко Окружног комитета КПЈ за Чачак успостави везе са малим бројем преосталих чланова КПЈ који су се крили по терену, остао је без успеха. То је период када уз помоћ окупатора четнички покрет доминира на овом терену. Још увек није објашњен развој овог покрета и које га друштвене снаге носе, као и неједнак утицај овог покрета у ужичком крају. Нарочито је слаб његов утицај био у Ужицу, где се свео на обавештајну службу и равногорске одборе. Досадашњи написи побијају схватања да су организатори четничког покрета дошли са стране у овај крај и да они углавном сносе одговорност за злочине који су четници починили у овом крају. Све појаве у вези с четничким покретом Драже Михаиловића требало би прецизније идентификовати у будућем раду. Такође је и недовољно обрађена улога бугарских трупа у овом крају од њиховог доласка почетком 1943. до повлачења крајем августа 1944. године.

Почетак следећег периода развоја НОР-а и револуције у овом крају условно смо означили крајем 1943. године када се отпочиње обнављати организовани илегални партијски рад у једном делу ужичког краја, мада у последње време пробијају схватања да је скоро непрекидно, мада недовољно организовано и повезано, било рада за народноослободилачки покрет. После две године герора и пропаганде да су партизани уништени, појавиле су се у ужичком крају јединице 2. и 5. дивизије НОВЈ крајем 1943. године. Дејства ових дивизија и њихово присуство утицало је на оживљавање активности за НОП међу народом ужичког краја, а 12 омладинаца и омладинки кренуло је са овим јединицама.

Највише резултата у том погледу било је у северним деловима пожешког среза, где се још 1942. године почела окупљати једна група активиста НОП која се половином 1943. године повезала са Окружним комитетом КПЈ за Чачак преко таковског краја, а крајем 1943. формирана је партијска организација и среско поверенство КПЈ за пожешки срез. Ово Поверенство покушало је да оргаиизује делатност у корист НОБ у пожешком срезу и шире, али није успело да продре у јужне делове среза, где је НОП 1941. био јако развијен. Неких покушаја да се организује илегална делатност СКОЈ-а било је и у Ужицу, али су ти омладинци откривени и послати у логор у Смедеревску Паланку.

Дужи боравак јединица НОВЈ у ужичком крају у пролеће 1944. године и обнављање Окружног комитета КПЈ за ужички округ и Ужичког НОП одреда означили су нови квалитет у борбама за ослобођење овог краја. Образовање партијског и војног руководства за ужички крај и контакти јединица НОВЈ са народом овог краја повољно су утицали на обнављање народноослободилачког покрета. Остале су неистражене разне врсте пасивног отпора становништва и ситан, недовољно организован рад низа појединаца за НОП, који је остао недовољно схваћен од стране бораца у пролетерским јединицама. Овај период, без обзира на долазак јединица НОВЈ и њихова дејства, још карактерише доминација окупатора и његових сарадника, када четници више не крију своју сарадњу са окупатором. То је и време изградње четничких равногорских одбора, који су се припремали да у случају расплета ратне ситуације преузму власт. Овај период се завршава крајем лета 1944. године. Определили смо се за ово ограничење, а не коначно ослобођење Ужица половином децембра 1944. године, јер су по нашој процени снаге НОП од тог тренутка постале доминантне. Тај преломни тренутак је наступио са поразом четника на Јеловој гори и ослобођењем једног дела ужичког краја, на коме је израстао Ужички НОП одред од седам батаљона.

Последњи период од септембра 1944. до коначног ослобођења земље, половином маја 1945, карактерише се борбама за коначно ослобођење ужичког краја, брзим обнављањем и формирањем свих организација и органа НОП-а,

који интензивно учеетвују у ослобођењу, најпре ужичког краја, а затим доприносе ослобођењу других крајева Југославије, и обнови не само производње него и свих облика људске делатности. Навешћемо само неке показатеље за раст јединица и организација НОП-а. Тако на пример, Ужички НОП одред од свог обнављања до краја 1944. нарастао је на 2.000 бораца, КПЈ у ужичком крају, од 66 чланова у октобру 1944, до коначног ослобођења нарасла је на 921 члана и 217 кандидата за чланове КПЈ, а СКОЈ на око 2.000 чланова.

Коначним ослобођењем ужичког краја у децембру 1944. године рат за овај крај није био завршен. Активност органа и организација НОП-а настављена је углавном у два правца. С једне стране улагани су и већи напори у градовима и селима да се мобилише што више људства и средстава да би се што брже окончао дуготрајни рат, а с друге стране вршена је дотле невиђена политизација маса путем низа зборова, демонстрација и организовања добровољних акција за рашчишћавање рушевина, ношења жита за Санџак, сечу дрва за огрев грађана итд. Конференције ЈНОФ-а су биле форме преко којих су се мобилисале широке народне масе у обнови порушене земље. Активност свих прогресивних снага око НОП-а била је усмерена на учвршћење народне власти, ликвидацију четничких банди и дезертерства мобилисаних из редова НОВЈ, на припреме почетка рада у предузећима, пролећне сетве, откупа, конфискацију имовине сарадника окупатора са којим је јачао и државни сектор у привреди, тако да се већ у време окончања рата и коначног ослобођења земље политичка ситуација у ужичком крају стабилизовала.

У целини посматрано, ужички крај је дао значајан допринос победи социјалистичке револуције у Србији и Југославији, нарочито 1941. и у завршном периоду рата. Резултати постигнути 1941. на плану организације војних јединица, народне власти, јединства народа у устанку, почетних друштвено-економских и других промена трајно су уграђени у темеље нове Југославије. Вредновати посебно овај допринос веома је тешко јер се он слива са борбеним и другим напорима осталих делова Србије и Југославије. Међутим, могу се навести неки конкретни подаци о губицима у људству, например, Ужице са околином изгубило је у току НОР-а и револуције на разне начине 2.595 лица, а за садашњи регион Титово Ужице та би цифра износила око 13.000 људи.

Бескомпромисна борба коју је водио народ овог краја против фашизма и контрареволуционарног четничког покрета најсветлија је тачка у историји ужичког краја. Ова победа над мрачним снагама историје је камен међаш између реализованих ослободилачких и револуционарних циљева оружаним средствима и нове етапе у развоју социјалистичке револуције мирним путем, која се даље остварује кроз самоуправљање и делегатски систем.

Др Милан БОРКОВИЋ

КПЈ У СРБИЈИ У БОРБИ ЗА КОНСОЛИДАЦИЈУ И ЈАЧАЊЕ НОП-а 1943. ГОДИНЕ

На почетку 1943. године Комунистичка партија Југославије у Србији почиње постепено да учвршћује своје организације. Губици које је претрпела крајем 1941. и почетком 1942. били су знатни, али су ипак надокнађивани пријемом у чланство напредних радника, сељака и интелектуалаца. Посебно је био осетан пријем из редова Скоја, јер су се скојевци у већини случајева разликовали од чланова КПЈ једино по годинама и политичком искуству, а били су им равни по револуционарном ентузијазму и спремности за борбу.

Партија је предузимала током 1943. године низ мера, не само да учврсги партијска руководства и организације на терену већ је упоредо с тим радила на јачању и стварању партизанских одреда, на учвршћењу народноослободилачких организација, на политичком деловању у масама и на разобличавању свих непријатељских снага у земљи.

Оно што нарочито карактерише развој борбе у Србији у 1943. години јссте стварање већих и снажнијих партизанских одреда, стварање НОВ и бригада. Осамнаестомесечно искуство у борби са непријатељем показало је да се озбиљнији ударци окупаторским и квислиншким јединицама могу нанети једино стварањем већих партизанских формација.

Доласком Светозара Вукмановића Темпа, члана ЦК КПЈ и делегата Врховног штаба, крајем децембра 1942. у Београд, где се налазило седиште Покрајинског комитета КПЈ за Србију, а крајем јануара 1943. одласком на ослобођену територију јужне Србије, партијска као и друге друштвено-политичке организације и партизански одреди добили су значајну помоћ.[1] То је била прва озбиљнија помоћ Централног комитета КПЈ Покрајинском комитету КПЈ за Србију, после повлачења главнине партизанских снага из западне Србије и Шумадије. До тада је Централни комитет КПЈ слао српском партијском руководству директивна писма, али су због слабих и несигурних веза и она слабо пристизала.[2]

Док је боравио у Београду, Светозар Вукмановић Темпо је одржао више састанака са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију и пренео му директиве ЦК КПЈ и Јосипа Броза Тита. У то време Покрајински комитет КПЈ за Србију су сачињавали: Благоје Нешковић, секретар, и чланови: Мома Марковић, Мир-

1. Светозар Вукмановић - Темпо: „Револуција која тече", мемоари, Комунист, Београд 1971, стр. 298—299; Архив за раднички покрет Београд (у даљем тсксту: АРП), фонд ЦК КПЈ, бр. 31, Писмо Благоја Нешковића - Мнхаила од 14. јануара 1943. Јосипу Брозу Титу. У једном делу писма Нешковића се наглашава: „Сада с другом Темпом прегледамо читав досадашњи рад ПК, про налазимо грешке које сам починио, те мислим да ће ићи боље у будуће чему пе допринети долазак Норе (Мома Марковић — М. Б.) и Пере (Петар Стамболић — М. Б.), као и помоп коју нам у пролазу указује друг Темпо. Лаки полет у Србији брзо ће увећати сразмере, те ће бити и рад овуда лакши, а погрешка мање. Али, надамо се да ћете вн брзо до нас, јер вас жељно очекује читав народ".

2. Иво Лола Рибар је такође у својству делегата ЦК КПЈ и ВШ, јула 1942. стигао из Загреба и боравио краће време у Земуну. Тада је одржао састанак са члановима ПК КП.1 за Србију- Несумњиво је да је овај Лолин долазак, иако на краће време, био веома значајан, јер је Лола пренео директиве ЦК КПЈ и упознао се, бар делимично, са ситуацијом у Србији. После овог састанка обновљен јс МК КПЈ у Београду. Покренут је у августу „Глас", орган ЈНОФ Србије, а у октобру 1942. образован је нови ПК за Србију.

ко Томић и Василије Буха. После краћег времена, Мирко Томић је погинуо, а у Покрајински комитет је кооптиран Недељко Караичић Милисав.[3]

У писму Јосипа Броза Тита Покрајинском комитету КПЈ за Србију, које је стигло за време Темповог боравка у Београду, наглашава се да је један од најважнијих задатака учвршћење Партије, будно чување њених редова од свих покушаја провокатора и туђих елеменага да је изнутра разбију. „Прва и главна брига ПК треба да буде: јачање већ постојећих, обнављање и стварање партијских организација тамо где још не постоје. Ужице, Чачак и Краљево треба што пре обновити. У тим окрузима, несумњиво, претрпели смо најосетљивије губитке у кадровима. Али, за два месеца рада, на тој бившој слободној територији, оставили смо дубоки корен у народу. У тим окрузима има и данас комуниста и чланова КПЈ, неповезаних и неактивираних. Њих треба пронаћи, повезати и отпочети са планским радом уз потребну опрезност и чување кадрова".[4]

Тито посебно инсистира да се појача ПК пријемом нових чланова и да се комплетира Главни штаб за Србију како би ова најодговорнија руководства у Србији могла да организују и предузимају акције против непријатеља. Наиме, у Србији су постојали ПК КПЈ и ПК СКОЈ-а, а Главни штаб је имао само команданта, Радивоја Јовановића - Брадоњу, који је на ову дужност постављен одлуком Врховног штаба још половином 1942. године. Међутим, непостојање комплетног Главног штаба као оперативног руководства готово више од годину дана, негативно се одразило на организовање и јачање партизанских одреда у Србији, без обзира на то што је ПК КПЈ преко својих чланова, затим, срески и окружних комитета и појединих инструктора на терену пружао помоћ партизанским одредима Србије. Због свега тога императивно се наметало попуњавање Главног штаба новим члановима, како би се организованије и интензивније отпочело са извођењем партизанских акција у Србији.

И сам командант Главног штаба осећао је потребу да се што пре комплетира овај форум те је у том смислу чешће инсистирао код ПК КПС. У писму Благоју Нешковићу од 15. јануара 1943. године Радивоје Јовановић - Брадоња, између осталог, наглашава: „Добро је што се коначно приступило формирању Главног штаба. То ће бити крупан корак напред. Ја, лично, сам незадовољан са резултатима свога рада. Већ је пола године како ми је додељена ова функција, а да за то време се није осетио неки мој утицај на одреде".[5]

Двадесет другог јануара 1943. ПКС је обавестио Р. Ј. - Брадоњу да је Мома Марковић, члан ПКС постављен за комесара Главног штаба, те предлаже да се што пре састану командант и комесар Главног штаба, да анализирају војно-политичку ситуацију у Србији, изврше поделу рада и предложе мере за операције партизанских снага.[6]

Иако је изгубио многе своје истакнуте руководиоце, нарочито у Београду, иако је пред собом имао јаке и бројне противнике, НОП у Србији је почетком 1943. пружао енергичан отпор окупаторима и квислиншким снагама. Готово у свим крајевима Србије деловали су партизански одреди, чете и поједине групе партизана.

На територији западне Србије и Шумадије оперисали су: Чачански, Ваљевски, Шумадијски и Космајски одред. У фебруару и марту 1943. Немци, квислинзи и четници Д. М. нанели су тешке ударце Пожаревачком партизанском одреду, који се упркос свих тешкоћа одржао. Тимочки одред, иако ма-

3. АРП, ЦК КПЈ, бр. 31, Писмо Б. Нешковића Јосипу Брозу Титу од 14. јануара 1943.
4. Архив Института за историју радничког покрета Србије (у даљем тексту: АИРПС), ПКС, бр. 37, Писмо ЦК КПЈ — ПК КПЈ за Србију од 16. јануара 1943. ЦК КПЈ посебно инсистира да се учврсти београдска партијска организација: „Учвршћењу (београдске) партијске организације и њеном даљем развитку треба прићи, сем осталих организационих и политичких мера и чишћењем свих сумњивих и недовољно проверених чланова. На руководећа места треба узимати Партији најоданије и најповерениje кадрове. Слажемо се са вашом констатацијом да је београдска месна организација увек била и остала „непресушни извор кадрова". Утврђујући ту чињеницу ми додајемо — београдска организација била је и мора остати једна од најбољих школа за подизање партијских кадрова".
5. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (у даљем тексту: 36 НОР), I—5, 33.
6. 36 НОР, 1—5, 36—37.

лобројан, изводио је ситније акције. Међутим, на југу Србије НОП је био најјачи. У јануару 1943. на овом терену су дејствовали: на левој обали Мораве Расински, Јастребачки, Јабланичко-Пасјачки и Кукавички одред, а на десноЈ обали Црнотравски.[7]

У присуству Светозара Вукмановића - Темпа 8. фебруара 1943. формиран је Први јужноморавски одред у чији су састав ушли Кукавички и Јабланичко--Пасјачки одред. Затим је одржано партијско саветовање на ком је изабран нов ОК КПЈ Лесковац и срески комитети: лесковачки и јабланички. У писму од 11. фебруара С. В. - Темпо писао је Благоју Нешковићу: „Закључено је на састанцима војних и политичких руководиоца да се престане са дефанзивом и пређе у офанзиву. Предвиђамо формирање бригаде. Указано на такмичење свих крајева ко ће први формирати бригаду и чија ће се звати прва српска бригада. Расположење народа је одлично".[8]

Први јужноморавски одред је добио задатак да систематски напада окупаторске снаге и да створи предуслове за формирање регуларних јединица —
— бригада; да проширује свој утицај у забаченим брдским крајевима и да свакодневним политичким радом сузбија четничку пропаганду и створи садејства са партизанима на Косову и Метохији. Средином фебруара С. Вукмановић је одржао саветовање и са црнотравским партизанским одредом, после чега је овај одред преименован у Други јужноморавски одред. Штаб одреда је добио задатак да организује извођење акција против непријатељских снага на територији од Бабичке горе и Суве планине на северу, до реке Пчиње и планине Козјака на југу.[9]

Ово сједињавање одреда било је од великог значаја, јер су могли ефикасније да нападају непријатеља. Сем тога, као јаче војне формације су већим угледом покренули знатан део народа на борбу против окупатора. Они су успели да створе и успешније бране слободну територију у Топлици и Јабланици. Самим тим, у овом крају био је онемогућен јачи четнички утицај.

У зиму и пролеће 1943. многе акције против непријатеља предузимали су Први шумадијски, Ваљевски, Чачански, Пожаревачки, Тимочки и други одреди на територији Србије. Углавном, оријентација ПК КПЈ и Г. Ш. за Србију после саветовања са делегатом ЦК и Врховног штаба била је да партизански одреди уништавају посаде у непријатељским гарнизонима, жандармеријске станице, четнике, складишта оружја, муницију, храну и транспорте, да руше комуникације и друге објекте; да мобилише нове борце итд. О свему томе Главни штаб за Србију издао је наређење штабовима партизанских одреда 12. фебруара 1943. године.[10]

С обзиром на то да су почетком 1943. Главни штаб и ПК КПЈ за Србију предузели многе мере у погледу јачања партизанских одреда и стварања већих војних јединица, партијске и скојевске организације на терену и у постојећим одредима, требало је да то спроведу у живот. Због тога се редовно на састанку партијских ћелија и актива СКОЈ-а дискутовало о том значајном задатку.[11]

Најјача партијска организација у првој половини 1943. била је у јужној и централној Србији. Постојала су окружна партијска руководства у Пожаревцу, Зајечару, Младеновцу, Нишу, Врању, Лесковцу, Крушевцу, Аранђеловцу, Ваљеву и Чачку и срески и месни комитети у многим крајевима Србије. Већ смо напоменули да су на територији ових округа деловали са мање или више усиеха и партизански одреди. Активна је била и скојевска организација и друге друштвено-политичке организације.

7. Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, Београд 1958, (у даљем тексту: Ослободилачки рат), I, 488—495; 36 НОР, 1—5, 13.

8. 36 НОР, 1—5, 57.

9. Ослободилачки рат, 491—492.

10. 36 НОР, I—5, 58, Наређење Главног штаба НОВ и ПО Србије 12. фебруара 1943. Свим партизанским НОП одредима у Србији за извођење акција против непријатељских јединица: АРПС, бр. 4404.

11. О активности СКОЈ-а у НОР-у и револуцији види посебно монографију: др Милан Борковић, СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941—1945, Београд 1970.

Међутим, у западној Србији су после пОвлаЧења главнине парТизанских снага партијска и скојевска организација и партизански одреди били изложени заједничким нападима окупатора и четника Д. М. тако да се окружни комитети КПЈ у Ужицу и Шапцу, упркос многих покушаја, нису могли поново формирати.

Немамо тачних података колико је било чланова КПЈ у Србији у првим месецима 1943. На територији округа, где су постојали ОК КПЈ и јачи партизански одреди пријем је вршен интензивније, али ипак опрезно, због опасности да се не би увукли провокатори у редове КШ. Постоје подаци да је на пример средином фебруара на територији ОК Пожаревац било 98 чланова КПЈ и 24 кандидата; на територији ОК Младеновца у истом месецу — 77 чланова КПЈ и 31 кандидат, а на територији Крагујевца почетком маја било је 98 чланова и 44 кандидата итд.[12]

Међутим, иако је у јануару и фебруару постепено оживљавала партијска организација у Србији, упоредо с тим она је трпела осетне губитке у борби против непријатеља. Немачким и бугарским окупаторима и њиховим сарадницима је било јасно да су управо партијске организације „мотор који покреће читав отпор у борби нашег народа против окупатора и издајника". Због тога су Гестапо и Специјална полиција, као и војне јединице, улагале максимум напора да открију партијске организације и њихова руководства. Додуше, то им је с времена на време полазило за руком. Тако је 16. јануара ухапшен секретар МК КПЈ за Београд Јанко Лисјак - Пушка;[13] 17. јануара убијен је Мирко Томић - Сељак.Н Тих дана београдска организација изгубила је већи број чланова КПЈ, чланова СКОЈ-а и симпатизера. Од тада престаје рад МК КПЈ и неће бити обновљен све до ослобођења, октобра 1944. О хапшењима у Београду и тешким губицима у кадровима ПК КПЈ за Србију је обавестио друга Тита 23. јануара 1943: „Хапшење друга Пушке (Јанко Лисјак - Пушка — — М. Б.), потпуно нас је пореметило. Наша месна организација је уништена. Ту смо имали највише губитака. Ми морамо све испочетка под врло тешким условима".[15]

Двадесетдеветог фебруара дошло је до велике провале у Нишу. Тада је ухапшен секретар МК КПЈ, који се веома лоше држао на полицији. Открио је све што је знао, а знао је много, јер је држао доста веза, познавао многе људе и пунктове. Тада је настрадало више чланова КПЈ и симпатизера, и од ове ировале партијска организација се веома тешко могла опоравити. Последице провале се нису одразиле само на град, већ на ширу околину, на цео нишки округ, па чак и на Озренски партизански одред.[16]

Губитака у партијској организацији било је и у осталим окрузима. У другој половини фебруара, дакле, непосредно после обнављања Чачанског партизанског одреда, у једној борби коју је одред водио против непријатеља, заробљена су 4 члана ОК КПЈ, што је имало страховите последице за даљи развитак партијске организације у овом округу. Тада је непријатељу пао у руке и драгоцени пропагандни материјал, низ прогласа и писама из којих се видело бројно стање одреда, наоружање, пунктови итд. тако да су Немци и квислин-

12. АИРПС, ПКС, 253 и 260/6; АРП, Србија, П/103, Извештаји окружиих комитета — ПК КПС.

13. Јанко Лисјак рођен је 1914. године код Дои»е Стубице у селу Шагудовцу. Пре рата припадао је напредном радничком покрету. Примљен је за члана КПЈ 1935. Због свог револуционарног рада чешће је хапшен и прогањан. После капитулације Краљевине Југославије изабран је за секретара СК КПЈ у Земуну. Средином 1942. постао је секретар МК КПЈ за Београд. После хапшења био је страховито мучен у Специјалној полицији. Издахнуо је под батинама, али ништа није признао.

14. Мирко Томић, рођен је у селу Парцане (Крушевац) 1904. Завршио је Правни факултет. Припадао је напредном студентском покрету и као студент примЉен је за члана КПЈ. Због револуционарног рада осуђен је на 5 година робије. Јуна 1940. године на Упокрајинској партијској конференцији у Београду изабран је за члана ПК КПЈ за Србију. Један је од организатора оружаног устанка у крушевачком и краљевачком округу. Био је члан Г. Ш. за Србију 1941.

15. АРП, ЦК КПЈ, 248, Извештај ПК КПЈ од 23. јануара 1943.

16. Др Миливоје Перовић, Србија у народноослободилачкој борби — јужна Србија, Београд 1961, стр. 278: Архив Социјалистичке Републике Србије (у даљем тексту: АС), ПИН, 35, Писмо ПКС Недељку Караичићу - Милисаву од 25. марта 1943.

зи отпочели са систематским чишћењем терена те су похапшени многи припадници ослободилачког покрета.[17]

Београдска партијска организација је у фебруару 1943. претрпела нове губитке у кадровима. Двадесеттрећег фебруара у борби са полицијом усред Београда изгубили су живот Станислав Сремчевић - Црни и Буро Гајић. Сремчевић је по налогу ПКС дошао из Аранђеловца са дужности секретара ОК КПЈ. Био је добио задатак да организује Месни комитет КПЈ у Београду. Истовремено је био планиран да буде кооптиран за члана ПК КПС.[18] Крајем фебруара погинуо је у борби против бугарских окупатора организациони секретар ОК КПЈ за Крушевац, Глигорије Диклић. Тада је ухапшено још 12 чланова КПЈ и више симпатизера НОП-а.[19] Провала и губитака партизанских и скојевских кадрова у првој половини 1943. било је и у Пожаревцу, Зајечару, Лесковцу, Ваљеву и другим крајевима Србије.

Наведени подаци, иако појединачни, убедљиво говоре да су организације КПЈ и СКОЈ-а чешће трпеле губитке у готово ненадокнадивим кадровима и да је то била перманентна опасност која је потресала ослободилачки покрет у Србији и наносила му с времена на време осетније ударце. Тешко је пронаћи било који округ, град или неку већу партијску и скојевску организацију која се није сукобљавала са овим проблемима у свим фазама развитка ослободилачког покрета, односно све до ослобођења Србије. Јер непријатељ није бирао средства да би дошао до података о илегалном раду партијских и скојевских организација, разуме се, и делатности партизанских одреда. Зато он убацује шпијуне и провокаторе у поједине организације, и то ће бити једна од његових сталних метода у борби против народноослободилачког покрета у Србији.

Осим тога, окупаторска војска у сарадњи са Српском државном стражом, добровољачким корпусом и четницима Драже Михаиловића у току 1943. године предузела је више офанзивних операција против народноослободилачких одреда са циљем да их уништи. Међутим, захваљујући својој покретљивости, партизански одреди су у већини случајева избегли уништења. Због свега тога, за Партију главни непријатељ је био окупатор, а затим и они који су га иомагали у борби против НОП-а.

Без обзира на све тешкоће и привремену кризу, којој је била изложена КПЈ у Србији у појединим периодима развитка НОП-а, она се успешно прилагођавала тешким условима за рад, успевала да стабилизује партијске редове, партизанске одреде, СКОЈ, илегалне НОО и остале друштвено-политичке организације.

У низу задатака које су решавали Покрајински комитет КПЈ и окружни комигети у пролеће 1943. ипак, изгледа, да су најважнији били учвршћење и омасовљење партијске и скојевске организације, стварање НОО и одбора АФЖ-а, стварање и јачање партизанских одреда и појачан политички рад, с тим у вези, рад и борба против четничког покрета Д. Михаиловића и његове идеологије. Сукоб између КПЈ и реакционарних снага, који је започео 1941, још више је продубљен у току 1942. и 1943. године. Постепеним раскринкавањем Драже Михаиловића почела је диференцијација и у четничким редовима. Међутим, иако четничком покрету Д. М. није шила на руку војнополитичка ситуација у земљи и у свету, четници су ипак стекли многа упоришта у низу села Србије, где су успоставили своју власт, тако да се квислиншка Недићева власт врло мало осећала. Такође је и четничка војна организација у 1943. години претрпела знатне промене, тако да су код четника формиране бригаде и

17. 36 НОР, I—5, 101. Писмо политичког комесара чачанског партизанског одреда Радована Јовановића од марта 1943.
18. АРП, ЦК КПЈ, бр. 31, Писмо Благоја Нешковића Јосипу Брозу Титу од 14. јануара 1943. — — „Мислимо да кооптирамо у ПК следеће другове — писао је Нешковић — Перу Стамболићу (био би одговоран за агитацију и пропаганду и веће за Србију), Сремца (Станислав Сремчевић - - Црни), сад са Сељаком (Мирко Томић — сељак — М. Б.) срећује Месни комитет и покрајинског техничара друга Шпанца (Светозар Каначки - Шпанац). Значи ја (Нешковић), Јова (Василије Буха), Пера (Стамболић), Сремац и Шпанац, били би у месту, при чему би ја и Јова свршавали политичке и организационе послове ПК, а остали по свом послу с тим да одржавамо редовне састанке. Еора (Мома Марковић), као члан ПК иде у Главни штаб за комесара".
19. М. Перовић, н. д., 264.

корпуси. Велики број четничких војвода у јесен 1943. склопио је уговоре са Немцима о заједничким акцијама против НОП-а, што је Дража јавно осуђивао, иако је тајним каналима одобравао везе са немачким представницима.

Перманентни задатак партијских и скојевских организација био је да се раскринкава идеологија четничког покрета Драже Михаиловића, који је покушавао да ојача и прошири своја упоришта у свим местима под контролом четничких јединица. На неопходност таквог рада указивао је и друг Тито у директивном писму, које је 16. јануара 1943. послато покрајинском комитету КПЈ за Србију: „Из ваших извештаја види се велика активност четника и присталица избегличке лондонске владе. Али, будући да се та њихова активност не испољава у борби против окупатора, већ напротив преко службе окупатору и учвршћивању својих позиција, вама се пружа одлична могућност за раскринкавање њихове издајничке политике. Политичку борбу против четника, против Д. Михаиловића и против избегличке издајничке владе из Лондона, потребно је повести још шире и снажније. Према свим агентима окупатора — — четничким бандитима, разним војводама, официрима и недићевско-љотићевским плаћеницима, треба поступити исто онако као и према окупатору".[20]

Држећи се овог писма и других ранијих препорука ЦК КПЈ, ПК КПЈ за Србију и окружни комитети у првој половини 1943, па и касније, настојали су да се идеолошком васпитном раду у партијским и скојевским организацијама и партизанским одредима поклони више пажње. Готово у свим писмима која је ПК КПЈ слао окружним комитетима истицана је потреба теоретског рада као услова свесне борбе против класног непријатеља и његове пропаганде. У писму од јануара 1943, које је ПК упутио Окружном комитету КПЈ за Аранђеловац, речено је да се недовољно раскринкава издајничка улога Драже Михаиловића и да је то последица слабог идеолошко-политичког рада на терену: „Ваш омладински лист Дединство', мало популарише ослобођену територију. Мало се пише о Дражи и његовој издајничкој улози. Треба износити конкретне чињенице. Ми не видимо из ваших досадашњих публикација, које сте нам послали да ви довољно разобличавате издајнички рад Драже".[21]

Писма сличног садржаја која је ПКС слао руководствима и организацијама на терену читамо и следећих месеци. У писму од 19. марта 1943, које је ПКС послао ОК КПЈ Ваљево, посебно се наглашава да треба бити обазрив и са пуно такта прилазити овом као и многим другим проблемима. Наиме, треба вршити диференцијацију и међу самим четницима, тј. одвајати оне који немају ништа „на души" од оних који су починиоци злочина и овим другим судити на лицу места. „Само тако обострани рад ваше партијске организације и партизанских одреда, а не једнострано и секташки, значи доследно спровођење линије наше Партије. Сваки члан Партије и сваки партизан мора добро да знају линију НОБ-е и то конкретизовану на ваше прилике", речено је у једном делу писма ПКС.[22] У једном другом писму ПКС од 20. априла 1943, које је упућено ОК КПЈ за Лесковац, такође се инсистира да партијска организација на терену појача политички рад у два правца: прво, да се разобличава Дража Михаиловић на терену по свим конкретним примерима сарадње са окупатором и, друго, да се одвоје Дражине заведене присталице од њега и покуша да се они укључе у акције ослободилачког покрета против окупатора па и самог Драже.[22а]

Из цитираних писама се може закључити да је Партија поклањала посебну пажњу разобличавању непријатељске пропаганде, а нарочито издајничке улоге Драже Михаиловића. Зато је било потребно непосредно раскринкавати

20. АИРПС, ПКС, 242. Писмо ЦК КПЈ од 16. јануара — ПК КПС.
21. АИРПС, ПКС, 2598/47, Писмо ПК КПЈ од 8. јануара 1943. — ПК КПС је 8.априла 1943. упутио писмо Моми Марковићу, члану ПК КПС и комесару Г. Ш., који се тада налазио на терену Шумадије, да и он инсистира на сасганцима окружних комитета и одредских руководстава КПЈ да се појача политички рад на терену па чак и у редовима самог непријатеља: „Потребно је уочити помоћу каквих демагошких средстава и парола Д. М. окупља људе око себе против нас и немилосрдно разобличавати та средства и пароле, јер се самим војним акцијама против њихових банди, које нападају партизанске одреде, неће постићи много". (АИРПС, ПКС, 271).
22. АС, ОКВ, бр. 63, Писмо ПК КПЈ — ОК Ваљево.
22а. АС, ОКЈ1, 12, Писмо ПК КПЈ — ОКЈ1 од 20. априла 1943.

Дражу и његову идеологију и објашњавати масама смисао и циљеве НОБ-е.

И у партијским и скојевским организацијама током 1943. били су уведени радни и теоријски састанци, а практиковани су и касније. Међутим, ради идеолошке наобразбе руководства КПЈ и СКОЈ-а и партијских руководиоца партизанских одреда, све се више указивала потреба да се одржавају партијски курсеви и семинари, о чијем раду има више података, нарочито од друге половине 1943. године. У том смислу је и писмо ПК КПС од 6. маја 1943. Моми Марковићу, у коме се, између осталог, каже: „За партијски рад мислимо да се мора приступити у свим ОК-ма стварању кратких 10—15 дневних курсева, јер није довољно само подизати кадрове на одговорније положаје, већ их треба и учити".[м]

Почетком јуна 1943. одржан је први кратки семинар на ослобођеној територији Јабланице за чланове среског комитета Партије и среског комитета СКОЈ-а и секретаре основних партијских организација, на којем је у предавањима и дискусијама обрађено неколико питања из дијалектичког и историјског материјализма, партијске изградње и текуће партијске политике.[24] У другој половини 1943. одржано је више партијско-политичких курсева на територији окружних комитета КПЈ: Врања, Зајечара, Крушевца, Лесковца, Јабланице, Пожаревца, Младеновца, а, вероватно, и у другим крајевима Србије. За сваки од ових курсева окружни комитети КПЈ одређивали су по један број другова из партизанских одреда и скојевских руководилаца са терена. Сем тога, наставило се са чисто скојевским курсевима на којима су држана предавања из проблематике омладинског рада. Напомињемо да су се курсеви и семинари, бар у прво време, одржавали у веома сложеним условима. Пре свега, оскудевало се у предавачком кадру и материјалу. Затим, курсеви су у већини случајева одржавани ноћу, јер су посетиоци ових течајева преко дана били заузети политичким деловањем на терену. С тим у вези је и писмо ПКС од 9. јуна 1943, које је упућено ОК КПЈ за Лесковац: „Само морате водити рачуна да се курсисти растерете других послова за време док су на курсу, а не да раде по дану на терену а да су преко ноћи преморени. Даље, пазите на све услове под којима одржавате курсеве — мање групе, сигурност стана, конспирација итд., јер су то потребни услови да би могли успешно завршити такав користан посао".[и]

И многи други примери са терена показују да се партијским курсевима као форми идеолошко-политичког рада поклања посебна пажња, чак и у ситуацијама када се водила свакодневна борба иротив непријатеља. Они су несумњиво имали велики значај за руководства КПЈ и СКОЈ-а и за војне и политичке руководиоце партизанских одреда, јер требало је да свакодневно политички делују у масама и да снагама аргумената разобличавају сараднике окупатора и контрареволуционарну улогу четничког покрета Драже Михаиловића, а истовремено да популаришу акције које су организовали КПЈ, СКОЈ и штабови партизанских одреда у борби против непријатеља.

Партизански одреди у Србији у првој половини 1943. године деловали су са променљивим успехом, иако је помоћ Главног штаба одредима била већа иего ранијих месеци. На југу Србије, снажним акцијама Првог и Другог јужноморавског одреда, наношени су непријатељу свакодневни губици. Међутим, у западној, централној и источној Србији, услед страховите реакције непријатеља, одреди су преживљавали чешће кризе, иако су за своју делатност имали пуну подршку окружних и среских комитета КПЈ. Наизглед малобројни партизански одреди перманентно су нападали окупаторе, квислинге и четнике Д. Михаиловића наносећи им знатне губитке у људству и ратном потенцијалу.

23. 36. НОР, I—5, 154, Писмо ПК КПЈ Вуку (Моми Марковићу). — Даље се у писму ПК КПЈистиче: „Ми спремамо план тих курсева које смо мислили ми лично (чланови ПК — М. Б.) да држимо по окрузима, али ипак мораће да предузму то поједини чланови ОК-а. На курсеве узимати среске и месне партијске руководиоце".

24. АИРПС, ПКС, 315, Извештај ОК КПЈ Лесковац ПК КПЈ од 6. јуна 1943,

25. АС, ОКЈ1, бр. 16. Писмо ПК КПЈ ОК КПЈ Лесковац од 9. јуна 1943.

што показује пораст партизанских акција од 100 у јануару, на 237 у марту 1943. годиие.[76]

По правилу, чим би партизански одреди извели неку крупнију акцију, наступиле би репресалије окупатора, квислинга и четника Д. М., не само на одреде већ и на становништво. Половином фебруара непријатељ је најпре предузео офанзиву против Пожаревачког партизанског одреда „Вељко Дугошевић" и његових упоришта на терену. Из села Топонице, на пример, 16. фебруара, после спаљивања овог села, одведено је 239 грађана из околних села на принудан рад и у концентрационе логоре. У самом граду Пожаревцу у првом налету стрељано је 21 лице, углавном припадници НОП-а. Међутим, главна одмазда извршена је у Београду 19. фебруара, када је 400 затвореника изведено из логора на Бањици и стрељано.[27] У марту „акцију чишћења" пожаревачког терена синхронизовано су вршили недићевци и љотићевци, када је, према неким подацима, само из пожаревачког округа ухапшено око 1.000 грађана. Касније су, уместо недићеваца и љотићеваца четници Д. Михаиловића терор отпочели, који је трајао све до лета 1943. У сталним борбама против далеко надмоћнијег и технички опремљенијег непријатеља Пожаревачки одред се смањио на око једну трећину.[28]

Почетком априла, немачке, бугарске, квислиншке и четничке снаге напале су на Први шумадијски одред у рејону Космаја и нанели су му знатне губитке. Чачански партизански одред је обновљен у фебруару 1943, али су га после краћег времена разбили Српска државна стража и четници Д. М. Почетком марта обновљен је Ваљевски партизански одред, али се није могао одржати на свом терену због притиска непријатеља, па се морао повући у Шумадију. Поново је почетком маја био формиран Чачански одред, али се и он услед реакције непријатеља морао повући у Шумадију. Због губитака које су одреди претрпели, Главни штаб за Србију почетком маја предузео је мере да се они попуне новим људством, а 6. маја био је поново формиран Космајски партизански одред. Тих дана одржано је саветовање Главног штаба за Србију са командантима и комесарима у Шумадији и западној Србији. На овом саветовању дискутовало се о даљој активности и координацији акција.[гч]

Колико су биле сурове репресалије непријатеља на партизанске одредс и симпатизере НОП-а који су их подржавали говори податак да је за првих пет месеци 1943. извршено 80 одмазди. При том је стрељано преко 3.000 талаца из логора и затвора, а многа насеља су опљачкана и спаљена.[30]

Искуство из борби за неколико месеци 1943. показало је да мали, расцепкани одреди не могу егзистирати и да треба у Шумадији стварати веће војне формације, као што је то у фебруару 1943. урађено на југу Србије. Због тога су ГШ за Србију и ПК КПС већ од маја вршили припреме за стварање не само већих одреда, већ и батаљона НОВ, па и бригада. Тим поводом је ПК КПС упутио писмо 6. маја 1943. Моми Марковићу, комесару Главног штаба: „Узети курс на стварање батаљона и бригада у Шумадији означава преокрет у нашем раду, што захтева ревизију и усклађивање томе циљу свих политичких, војних и организационих питања нашега рада. Тако сада морамо стварати одреде и покретну војску (батаљоне, бригаде). Стварање покретне војске значи излажење из уских оквира досадашњег војног рада окружних партијских организација и излажења из тих оквира значи, политички — нов полет НОП-а, војнички — ослонити се на силу, а не на скривање, разбијати непријатеља, а не избегавати борбу, мобилизационо омогућити широки прилив народа у борбу, организационо, партијски и војнички — ослободити окружне комитете руковођења партијом у војсци и штабовима војних јединица; пренети ту улогу директно на ПК и Главни штаб (али не ослободити их бриге око снабдевања

26. Архив Војноисторијског института ЈНА (у даљем тексту: АВИИ), Недићева архива, 44-Е-7-92 и 27 11-8/5.
27. Дневни извештај 704 пешадијске дивизије од 16. фебруара војном команданту Југоистока (АВИИ, На, 27 11-8/5 и 36. НОР, [—5, «4^73.
28. Александар Витороиић, Србија у народноослободилачкој борби — централна Србија, Београд 1967, стр. 445—446, 451.
29. Војна енциклопедија, Београд 1967, књ. IX, стр. 148—151.
30. АВИИ, Недићева архива 27 11-16/5.

и, у прво време обавештајне службе), а окружним комитетима оставити политичко руководство њиховом територијом и полигичку помоћ одредима са њихове територије".[31]

У првој половини 1943. није се успело да се створи ни једна српска бригада, иако су вршене припреме и у јужној и централној Србији. Међутим, улагани су свакодневни напори да се постојећи одреди учврсте, да се мобилише шго више људства и да се ојача командни кадар одреда. Петнаестог јуна 1943. на територији ОК Зајечара, у присуству члана ПК КПС Недељка Караичића Милисава, образован је Први тимочки батаљон од три чете, са перспективом његовог прерастања у бригаду. То је била прва регуларна јединица НОВЈ у овом делу СрбијеЈ- После краћег времена (28. јуна 1943), на планини Букуљи су се окупили борци Ваљевског и Шумадијског одреда и борци батаљона издвојених из Космајског одреда и формиран је први батаљон НОВЈ у Централној Србији, који ће касније представљати основну снагу Прве шумадијске бригаде. Одлука Г. Ш. Србије о формирању овог батаљона донета је још 16. јуна 1943, а званично је 28. јуна батаљон формиран. У ствари, батаљони НОВЈ у Србији били су претече првих српских бригада.[33]

У пролеће, лето и јесен 1943. одржане су многе партијске и скојевске конференције или окружна саветовања која су била посвећена раду Партије на организовању партизанских одреда, на учвршћењу организација КПЈ и СКОЈ-а, политичком раду у масама итд.

Једна од значајнијих конференција била је опа која је одржана на територији ОК КПЈ Зајечара. Наиме, НОП је у првој половини 1943. у источној Србији преживљавао извесну кризу, као и у многим другим крајевима Србије. Зато је ПК у мају 1943. послао свога члаиа Недељка Караичића са задатком да уз помоћ ОК КПЈ мобилише све расположиве снаге за борбу против окупатора. Прво је сазвана конференција свих чланова КПЈ са терена. Она је почела 31. маја и трајала до 6. јуна 1943. Конференцији је присуствовало око 30 чланова КП. Од 11. до 17. јуна одржана је затим, изнад Кривог Вира, конференција свих комуниста из одреда. Учествовала су 44 члана КПЈ, од којих је било 13 из Јастребачке чете, која је тада привремено боравила на терену. После ове конференције дошло је до формирања батаљона НОВ, о чему је било речи у претходном тексту.[34]

Из извештаја Покрајинског комитета КПЈ за Србију од јуна 1943. године, који је послат Централном комитету КПЈ, сазнајемо многе појединости о војно-политичкој ситуацији у Србији, о снази непријатеља, о јачини партизанских одреда, о снази партијске и скојевске организације итд. Тада је ПК КПЈ имао следећи састав: Благоје Нешковић, Мома Марковић, Петар Стамболић, Василије Буха, Драги Стаменковић и Недељко Караичић. Већина чланова ПК налазили су се још увек у Београду.[35]

Сматрамо да је боравак ПК КПЈ у Београду и у првој половини 1943. године био неоправдан и да би се боље руководило партијском организацијом и пружана јој непосреднија помоћ да је ПК био негде на терену. Сем Моме Марковића, који се налазио у Шумадији, и Недељка Караичића, који је обилазио организације у јужној и источној Србији, остали чланови су само повремено напуштали Београд и поново се враћали у „базу". На овај начин било је отежано руковођење организацијом. Јер, ако је било оправдано у 1942. години да се ПК не креће како би се сачували кадрови, првих месеци 1943. услови су били далеко бољи. На територији јужне Србије били су створени јаки партизански одреди. Постојала је и слободна територија. И у Шумадију се ПК

31. 36. НОР, 1—5, 150—155.

32. 36, НОР, I—5, 205, Извештај ОК КПЈ Зајечар од 23. маја 1943. (у оригиналу стоји да је овај извештај писан 23. маја. Међутим, највероватније је да је овај датум погрешан и сматрамо да је писан 23. јуна, јер је тимочки батаљон формиран 15. јуна 1943).

33. АИРПС, ПКС, 320, Извештај Моме Марковића ПК КПЈ од 16. јуна 1943; А. Виторовић, н. д., 459, 460.

34. АС, ОК За, бр. 21, Записник са партијске конференције од 12. јуна 1943; С. Босиљчић, Србија у народноослободилачкој борби, Источна Србија, В9.

35. АС, ЦК КПЈ, бр. 46, Писмо ПК КПЈ за Србију од јуна 1943 — ЦК КПЈ.

могао пребацити, али он то није учинио све до у јесен 1943. године, сматрајући да је Београд најпогоднији центар одакле се могу најлакше давати упутства партијским организацијама у Србији и координирати акције партизанских одреда.[36]

У јуну 1943. на територији уже Србије деловало је 10 окружних комитета КПЈ и многа среска, месна и рејонска руководства. Према непотпуним подацима, тада је на територији Србије било око 1.000 чланова КПЈ и преко 400 кандидата КПЈ. Социјални састав партијског чланства је био тада просечно: 30% радника, 50% сељака и 20% интелектуалаца. „Велики део руководиоца као и већина чланства су млади у Партији, неискусни и политички слабо развијени, али одани и проверени у свакодневном раду и у одредима — писао је јуна 1943. ПКС — Јосипу Брозу Титу. — Наши руководиоци и партијски активисти из позадине сви су илегални, живе и крећу се по терену наоружани и показују примере личног ретког херојства".[37]

Половином 1943. године било је и око 2.500 чланова СКОЈ-а. Организација је непрекидно јачала своје редове, нарочито после формирања ПК СКОЈ-а 17. октобра 1942. Посгојало је 9 окружних комитета СКОЈ-а, који су у многим срезовима формирали своје среске, месне и општинске комитете.[38] Иако су народноослободилачки одбори и АФЖ били посебни сектори рада у партијским организацијама, ипак ове народноослободилачке организације чешће су биле у сенци других задатака и активности на терену. Пре свега, поједине партијске организације и руководства недовољно су схватали улогу НОО те они нису довољно популарисани у народу. Затим, чешће је улога појединих НОО свођена на извесне техничке послове, нпр., снабдевање одреда намирницама и др. Такође, све до јесени 1943. нису стварани окружни НОО, него претежно сеоски који су били под непосредном контролом партијских организација.[39] Немамо тачних података о броју сеоских НОО 1943. године. Извесно је да је само на територији ОК Младеновца и Крагујевца у јуну 1943. било 79 сеоских НОО и 14 одбора АФЖ-а; на територији ОК Крушевца 6 НОО; Пожаревца 33 итд. Према неким подацима, ПК КПЈ за Србију је средином 1943. намеравао да формира једно антифашистичко веће за Србију, „у чије би претседништво ушао Рибникар, Богдановић и још неки, а чији би пленум били илегалци, чланови НОО-а, чланови ОК и из одреда". Тај план није реализован из више разлога. Пре свега, Владислав Рибникар се са групом другова и другарица пребацио на ослобођену територију за Босну, а остали грађански политичари, који су били у плану, били су колебљиви, водили су дволичну политику у погледу ступања у отворену политичку акцију против окупатора и његових сарадника.[40]

Покрајински комитет КПЈ, док је боравио у Београду, одржавао је везе са организацијама на терену, преко специјалних курира. Курирској вези ПК је поклањао посебну пажњу и увек инсистирао у писмима, која су упућивана окружним комитетима, да курири буду проверени, храбри, изоловани од сваког другог рада, да конспирација буде до максимума заступљена итд. Међутим, баш због небудности, канали су чешће проваљивани и полиција је долазила до драгоцених података. „ПК сам пише скоро све за ‚Глас'. ПК сем летака и Гласа сам ништа не пише, али зато умножавамо нашу класичну литературу и све што добијамо од вас. Наши ОК умножавају што им ми шаљемо, а сами штампају окружне прогласе и радио вести. И покрајинска и окружна техника добро раде. Покрајински техничар сам израђује гештетнере, којима снабдевамо окружне комитете... Везе са организацијама нису нам чврсте и брзе. Опасност од провала одоздо, из окружних до нас, присилили су нас да све везе сконцентришемо на два пункта, везаних за нас, од којих се преко терена шаље свим ОК-има од нас и од њих нама. То је спорије али сигурније због слабости наших партијских организација у градовима, преко којих би иначе

36. Исто.
37. АС, ЦК КПЈ, бр. 46, Писмо ПК КПЈ рд *јуна 1943.*
38. М. Борковић, н. ц., *246.*
39. АС, ЦК КПЈ, бр. 46, цитирано писмо ЦК КПЈ од јуна 1943.
40. Др Јован Марјановић, Србија у народноослободилачкој борби — Београд, Београд 1964, стр. 279.

морали да држимо везе појединачно", речено је у писму ПК КПЈ за Србију од јуна 1943, које је упућено Јосипу Брозу Титу.[41]

У другој половини 1943. ПК КПЈ у Србији предузима низ мера како би се што више родољубивих маса укључило у НОП. И ПК КПЈ и Главни штаб Србије били су охрабрени формирањем првих батаљона НОВЈ у Србији. И ситуација у земљи и у свету била је таква да је требало енергично деловати. Међународна ситуација је била нарочито повољна. Очекивала се скора капитулација Италије. Изгледи на брзи слом немачких сателита: фашистичке Бугарске, Мађарске, Румуније, стварали су нову ситуацију на Балкану. Четничке и квислиншке јединице у Србији, иако и даље енергичне и активне у борби против НОП-а, ипак су постепено губиле реално тле под ногама.

У таквој ситуацији почело је 15. јула 1943. међуокружно партијско саветовање на Букуљи (у близини Аранђеловца) за руководства централне и западне Србије. На њему су учествовали Благоје Нешковић, секретар ПК КПЈ за Србију, Мома Марковић, члан ПК и политички комесар Главног штаба НОВ и ПО Србије, Драги Стаменковић, члан ПК КПЈ и секретар ПК СКОЈ-а, Радивоје Јовановић - Брадоња, командант Г. Ш. НОВ и ПО Србије, и Мирослав Јовановић Мима, политички комесар I батаљона НОВС. У име окружних партијских руководстава из централне и западне Србије, на саветовање је дошло укупно 12 делегата.[42]

На том саветовању размотрени су постигнути резултати и измењена искуства између окружних партијских руководстава на поменутој територији. Поднети извештаји делегата на саветовању показали су да су у току 2 године, упркос губицима, партијске организације ојачале, како бројно тако и кроз политички утицај на масе, кроз рад СКОЈ-а, масовних антифашистичких организација и илегалних одбора народне власти. Партијско саветовање је представљало значајан догађај и као смотра постигнутих резултата. Одлуке саветовања касније су проучаване на састанцима окружних и срески комитета и партијских организација на терену и у одредима.

У периоду од 9 — 13. августа 1943. на Букуљи је одржано и војно-политичко саветовање представника руководстава и војних јединица, такође са територије централне и западне Србије. Поред делегата са претходног партијског, овом саветовању су присуствовали следећи представници војних јединица: Предраг Марковић, Алимпије, члан Г. Ш. за Србију, Милош Дудић - Сувоборац, командант Првог батаљона НОВС, Иван Стефановић - Срба, командант Космајског партизанског одреда, Лазар Љубија, заменик политичког комесара I батаљона НОВС, Миша Гавриловић, Јован Роган, Раденко Мандић — командант Чачанског партизанског одреда, и Илија Јовановић - Лала, начелник Штаба Првог батаљона НОВС.[43]

У току петодневног рада темељно је разматрана војно-политичка ситуација у свету и у земљи. Дата је оцена да се из дана у дан стварају све повољнији услови за јачање НОБ-е у Србији. „Појачана спремност народа Србије — речено је у закључцима — да се бори у редовима партизана, повећани и ојачани партизански одреди и батаљони, садашњи неуспех Дражине офанзиве на наше одреди и базе, говоре да се приближујемо одлучним борбама у Србији против окупатора и издајника".[44]

У вези с тим, размотрена је могућност убрзаних припрема око формирања првих српских бригада. Закључци саветовања дали су одговоре на многа кључна питања око организације и дејствовања војних јединица. У оном делу који се односи на активност партизанских одреда, батаљона и чета, нарочито се инсистира на том да „тежиште акција мора бити уперено против окупатора, транспорта железничког и путничког". „Са окупаторским трупама — каже се даље — изнуђивати борбу на најповољнијим местима за наше јединице и у борби их разбијати и уништавати".[45]

41. АС, ЦК КПЈ, бр. 46.
42. АИР11С, ПКС, бр. 339, Записник са међуокружног саветовања од 15. јула 1943; А. Виторовић, н. д., 475.
43. АИРПС, 352; 36 НОР, 1—5, 252—260; А. Виторовић, н. д., 478—481.
44. Исто.
45. Исто.

У јулу и августу 1943, иа и касније, било је више састанака и саветовања окружних комитета КПЈ и СКОЈ-а и штабова одреда на територији источне и јужне Србије. Настојало се да се важнија питања из проблематике рада КПЈ и СКОЈ-а, УСАОС-а, НОО итд. износе на шире скупове: па зборове, конференције, саветовања и многе друге масовне састанке. То је било у складу са настојањем ПК КПЈ и Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију да се масе што више заталасају и укључе у акције ослободилачког покрета, а да се у том смислу користе шири скупови на којима би се објашњавали политика КПЈ и перспектива НОР-а.

У извештају Недељка Караичића, члана ПК КПЈ за Србију, од 2. јула 1943. види се да је после састанка и саветовања које је одржао са члановима КПЈ и СКОЈ-а на терену и у одредима у источној Србији партијско политички рад знатно ојачао и да су се све организације на терену знатно више активирале у раду.[46] Сличне извештаје читамо са терена ОК Крагујевца, Пожаревца, Младеновца, Лесковца, Крушевца, итд.

У пролеће и лето 1943. ПК КПЈ за Србију и ПК КПЈ Војводине као и Главни штабови ових покрајина чинили су многе покушаје да се успостави ближа сарадња, како би се могле координирати заједничке акције против непријатеља. И не само то, ПКВ и Главни штаб ове покрајине имали су редовну радио везу са ЦК КПЈ и В.Ш., а ПК КПС за Србију је свега неколико писама у току 1943. године добио од ЦК КПЈ. Такође су В.Ш. и ЦК КПЈ те штуре и оскудне вести о приликама у Србији добијали преко Војводине. Све до јесени 1943. Земун је био организационо везан за ПК КПЈ за Србију и преко њега су успостављене везе са Војводином. односно са ОК КПЈ за Срем. Од тада, Земун је био повезан партијски за ПК Војводину, али су и даље београдска и земунска партијска организација имали сталне везе и најуже контакте.[47]

Међутим, озбиљниш напори за ближу сарадњу партијске организације и партизанских одреда Војводине и Србије учињени су почетком јула 1943, и то преко Партијског поверенства за Посавину, односно Космајског партизанског одреда. Тада је по налогу Главног штаба Србије Борђе Јовановић - Јарац, комесар Космајског партизанског одреда, успоставио везу са партизанским јединицама у Срему. Био је то први контакт партизана из централне Србије са борцима са друге територије после 1941. године. Повезивање са Сремцима, а преко њих са Босном, било је од великог морално-политичког значаја за народ и борие, који су овде под Београдом скоро две године одолевали непријатељу.[48]

Од тада су везе између ПК КПЈ и ПК Војводине биле готово редовне све до завршетка рата.

Да би сарадња ПКС и ПКВ била што успешнија, почетком септембра 1943. био је планиран одлазак Благоја Нешковића на ослобођену територију Срема да би се састао са друговима из ПК КПЈ и Г. Ш. Војводине. Међутим, канал којим је Нешковић требало да буде пребачен био је угрожен, те се одустало од овог састанка, али су везе биле и даље редовне. Слати су борци из Србије у Срем, а из Срема за Србију, вршена је набавка хране, оружја, санитетског материјала, размена у кадровима итд.[49]

Почетком октобра, на иницијативу друга Тита, послали су преко Срема Србији 7 војних и политичких руководилаца као помоћ у кадру. У овој групи били су следећи другови: Ратко Софијанић, Милосав Милосављевић, Срба Јосиповић, Љубинка Милосављевић, Сава Дрљевић, Никола Љубичић и Сава Радојичић - Фећа. Командант сремских партизанских одреда Слободан Сремчић у писму од 2. октобра 1943. — ПК КПЈ за Србију о слању ових другова писао Је: „Према наређењу Врховног штаба упућујемо вам 7 војних и политичких руководилаца које треба да примите и да им осигурате сигурно повезивање са Г. Ш.".[50] Петар Стамболић је 9. октобра 1943. обавестио о томе Мому Марко-

46. АС, ПКС, бр. 332, Извештај Н. Караичића од јула 1943. ПК КПЈ о стању партијске организације у Зајечару.
47. 36, Нор, I—5, 155, Писмо ПК КПЈ за Србију Моми Марковићу.
48. А. Виторовић, н. ц., 468.
49. АРП, Србија, 11/118, Писмо ПК КПЈ за Србију од 9. септембра 1943 — ПК КПЈ за Војводину.
50. АРП, Србија, Н/127.

вића наглашавајући да поменути другови имају радио станицу и да треба послати људство да се ови другови прихвате. Преко СК КПЈ Посавине ови су другови пребачени средином октобра на територију Србије и распоређени на одговарајуће дужности.[51]

За партијску организацију Србије и за даљи развитак НОП-а уопште, у јесен 1943. два догађаја су била веома значајна. Прво, што су готово сви чланови ПК КПЈ били отишли из Београда и налазили се на терену окружних комитета где су непосредније могли да руководе партијском организацијом (Једино је Петар Стамболић остао у Београду, контактирао са ПК КПЈ и окружним комитетима). Други значајан догађај је био што је ПК и окружни комитети, као и Главни штаб Србије, вршили припреме за стварање првих бригада у Србији.

Припреме за стварање првих српских бригада почеле су још у пролеће 1943. То је било у складу са препоруком Јосипа Броза Тита, коју је пренео Темпо ПК КПС приликом проласка за Македонију. У писму ПК КПЈ за Србију од 6. маја 1943. Моми Марковићу инсистира се на припремама за стварање Прве шумадијске бригаде. Као главне разлоге да треба убрзати припреме на том послу ПК наводи: у првом реду борбени полет народа Србије и нагли прилив бораца у одреде; друго, немогућност да одреди, пошто су везани за један терен, маневришу и да офанзивније делују на терену и, треће, ПК КПЈ Је сматрао: „да су снаге непријатеља разбацане по читавој Србији, њихова релативна малобројност и низак морал омогућују да са нашим већим сконцентрисаним снагама очистимо извесне терене, неопходне за даљи полет НОБ-е, у првом реду освајање масива западне Србцје".[52]

Ова сугестија ПК КПЈ није се могла спровести у пролеће па ни у лето 1943. За то је било више објективних разлога, али су важниЈ'и ови: прво, још увек није било у Шумадији довољно искусних и прекаљених бораца и руководећег кадра да би се формирала бригада, а да постоЈ'ећи одреди не би били оштећени; друго, није било довољно оружја, муниццје, санитетског и другог материјала, а није било помоћи ни са које стране и, треће, у пролеће и лето Немци, Бугари, квислинзи и четници Д. М. врше синхронизовано акције тако да је у једној таквоЈ' ситуацији било веома ризично створити једну већу партизанску формациЈ'у коЈ'а би морала да буде чешће у покрету и да води фронтшше борбе.

Са припремама за формирање бригада у Србији дошло је до промена и у Главном штабу НОП Србије. Промењен је, пре свега, његов назив у Главни штаб народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије, а за в. д. команданта је постављен Петар Стамболић, члан ПК КПЈ за СрбиЈ'у, који се у мају 1943. вратио из Босне. Друг Тито, у својству команданта Врховног штаба НОВ и ПОЈ, издао је наредбу Главном штабу за Србију да приступи „формирању бригада и дивизија".[53] Покрајински комитет КПЈ за Србију упутио Ј'е 1. септембра писмо Моми Марковићу с предлогом састава штаба Прве шумадијске бригаде и штабова батаљона.[54]

Држећи се директива команданта Врховног штаба и препорука ПК КПЈ за Србију, Г. III. за СрбиЈ'у је 5. октобра (на Руднику) формирао Прву шумадијску бригаду од Првог шумадијског и Космајског батаљона и делова Шумадиј'ског и Космајског одреда. Командант бригаде Ј'е био РадивоЈ'е Јовановић - - Брадоња, а политички комесар Слободан Крстић - „Уча".[55]

Само 5 дана касније (10. октобра) у селу Ображди (Јабланица) била је формирана Прва Ј'ужноморавска бригада, која је била састављена од 4 батаљона. Командант бригаде је био Предраг Марковић - Алимпије, а политички

51. АИРПС, ПКС, 402.

52. 36, НОР, 1—5, 151.

53. А. Витороиић, н. д., 507.

54. 36, НОР, 1—5, 272—273.

55. Главни штаб за Србију издао је наредбу о формирању Прве шумадијске бригаде још 25. септембра 1943, али услед извесних техничких сметњи, бригада је постојала и званично прочитана наредба о формирању тек 5. октобра (36, НОР, I—5, 297—298).

комесар Кирил Михаиловски Грујица.[56] Двадесет првог новембра 1943. на месту Добра Вода, на расинској страни Јастрепца, формирана је у присуству Благоја Нешковића, секретара ПК КПЈ за Србију, Друга јужноморавска партизанска бригада. За команданта бригаде одређен је Драгослав Петровић - Горски, а за политичког комесара Владимир Букелић.[57]

У периоду када НОП у Србији почиње знатно да јача, у партијској јзрганизацији у Србији дошло је до тешке провале. Трећег и четвртог октобра 1943. у Београду је ухапшен Василије Буха, организациони секретар ПК КПЈ за Србију, и Вера Милетић, која је са дужности члана ОК КПЈ Пожаревац била пребачена у Београд да преузме руковођење обновљеном партијском организацијом у граду и да у најскорије време формира месно партијско руководство.[58] У вези са овом провалом Петар Стамболић је писао Моми Марковићу следеће: „У Београду смо претрпели тежак ударац. Пао је стан у коме је Мира становала (Вера Милетић — М. Б.). Тамо је пао стари материјал о месној организацији, реферат о организационом питању (око 40 страница) и неки материјал Специјалне полиције који је раније добијен".[59]

Василије Буха и Вера Милетић су признали полицији све што су знали о раду партијске организације у Србији. На основу њиховог признања био је ухапшен велики број чланова КПЈ, чланова СКОЈ-а и симпатизера НОП-а. У Пожаревцу је ухапшен цео МК КПЈ и више од 100 чланова КПЈ и СКОЈ-а. На основу Бухиног признања, у Шумадијској улици бр. 187. у Београду полиција је открила партијско склониште. Бухином провалом, полицији је пошло за руком да открије такође склониште покрајинске партијске технике у Мокролушкој улици, и још низ других виталних пунктова, који су били од необичне важности за даљи рад партијске организације, не само у Београду већ и у Србији уопште.[60]

После формирања првих српских бригада у Шумадији и на југу Србије, НОП се развија све брже и организованије. Благоје Нешковић, Драги Стаменковић и Недељко Караичић на југу Србије одржавали су чешће састанке са среским и окружним комитетима КПЈ и штабовима одреда и бригада. Мома Марковић, члан ПК и комесар Главног штаба, тада се налазио у Шумадији, вршио припреме за полазак са Првом шумадијском бригадом за Босну. Одржавана је стална веза са Светозаром Вукмановићем - Темпом и Главним штабом и ПК КПЈ за Македонију. Организована је била сарадња са бугарским партизанима и пружана им је помоћ према расположивим могућностима.

Крајем 1943. поједине групе партизана из састава главнине НОВ и ПОЈ, које су оперисале у источној Босни, прелазиле су реку Дрину и вршиле препаде на окупаторе и квислиншке снаге у западном делу Србије. Такође је ОК КПЈ Ваљево покушавао преко рађевског среза, односно преко Мике Вујковца Ујака, једног од активиста из овог краја, и члана ОК КПЈ Андрије Хабуша -
- Милосава да успостави везе са партијском организацијом у пограничним деловима источне Босне, одакле су тражили помоћ да би се неутралисала активност четника Д. М. У писму Мике *Вујковца од 18. новембра 1943. Окружном* комитету Ваљево о везама са источном Босном речено је, поред осталог, и следеће: „Сада се налазим на вези са Окружним комитетом КПЈ Мајевица и штабом XVI — НОУ Војвођанске дивизије. Они су у сталној вези са Врховним штабом и поклањају овој нашој вези огроман значај. Према томе, ми би тре-

56. АИРПС, ПКС, 412. Писмо Недељка Караичића - Милосава ПК КПЈ.

57. М. Перовић, н. ц., 329.

58. Ј. Марјановић, н. д., 284—287; А. Виторовић, н. д., 539.

59. АИРПС, ПКС, 402. Писмо П. Стамболића Моми Марковићу. — Мома Марковић је о провали у Београду известио Благоја Нешковића, Недељка Караичића и Драгог Стаменковића, који су се тада налазили на југу Србије: „Јова (Василије Буха — М. Б.) је велики губитак. Ако би се имало могућности, треба јавити В. Ш. да би покушао са заменом. Бринем се да нема још губитака. Тежина је у томе што друг Милан (П. Стамболић — М. Б.) неће моћи сам да сврши шава све те послове. Мислим да би Михаило (Б. Нешковић — М. Б.), могао одоздо да пожури", (АИРПС, ПКС, 417).

60. Ј. Марјановић, н. д., 284—287.

бали да боље организујемо везу између нас. Ја бих за то предложио да ускоро дође до састанка између мене и некога од вас другова".[61]

Из пограничних делова ваљевског округа (Рађевине) у новембру и децембру 1943. било је пребачено око 50 бораца, из састава Мачванске чете, која је такође оперисала у пограничним деловима источне Босне. Пошто су Недићева влада и четнички одреди Д. Михаиловића све масовније вршили мобилизацију људства у своје јединице за борбу против партизанских одреда и јединица НОВЈ, Андрија Хабуш је у писму М. В. — Ујаку од 27. новембра 1943. предлагао да у источној Босни формира неку већу партијску групу, која би прокрстарила по територији ОК Ваљево и заплашила четнике Д. М. и квислинге: „Ја мислим да би свакако требало одмах упутити овамо оно што има наших у Босни. Ако Мачвани неће, онда сами наши нека крену са онолико помоћи и људства колико би нам 16 дивизија дала, с тим да људство буде добро наоружано. Само тако ћемо догући четнике, после њиховог слома у Босни и само ћемо се тако моћи одупрети Недићевској мобилизацији".[62]

Међутим, није било довољно снага, а ни реалне могућности да се пређе у западну Србију све док нису бригаде и дивизије главнине НОВ и ПОЈ почели продоре у Србију, иако су поједине групе партизана прелазиле, вршиле акције и поново се враћале на територију источне Босне. Али, везе које су одржаване биле су корисне; људство се челичило у акцијама, преношен је пропагандни материјал из Босне у Србију итд.

Врховни штаб и ЦК КПЈ, већ од јесени 1943. вршили су припреме да са већим јединицама крену из Санџака или из Босне за Србију те су инсистирали да постојеће партизанске снаге (прве српске бригаде) крену у том правцу. Непосредно после формирања, Прва шумадијска бригада упутила се у правцу Санџака са којом је пошао и комесар Г. Ш. Мома Марковић. Пошто је формирана Прва јужноморавска бригада, са њом ће такође кренути Благоје Нешковић. У писму Моме Марковића од 11. новембра 1943. Петру Стамболићу, који је једини од чланова ПК КПЈ боравио у Београду, речено је, између осталог, и следеће: „Паћа (ЦК КПЈ — М. Б.) је дао директиву да ПК напусти Београд и да тамо само остане технички пункт. Предлаже да се иде за Топлицу или где је најзгодније. Зато би у том смислу требало да предузмеш најхитније мере и да, ако немаш могућности да одеш доле дођеш код мене. Паћа нам је ставио у задатак да са главним снагама пођемо у правцу твог родног места (с. Брезова). Ја сам му одговорио да се главне снаге налазе са Мих./аилом/ и да преко ‚Слободне Југославије' поручи Михаилу да прво дође код мене, а после заједно у датом правцу".[63]

У јесен 1943. у Србији су вршене припреме за Друго заседање АВНОЈ-а. Чак су из многих округа на захтев ЦК КГО, односно ПК КПЈ за Србију, слати предлози за делегате. Међутим, из Србије се тешко могло пробити на ослобођену територију Босне, па су је на Другом заседању АВНОЈ-а заступали борци који су се повукли из Србије још крајем 1941. године.[64]

Одмах после заседања у Шумадији и јужној Србији одржани су посебни курсеви и семинари на којима су проучаване одлуке АВНОЈ-а. С обзиром на историјски значај ових одлука, чланови партизанских одреда у многим крајевима Србије организовали су зборове и конференције, на којима је објашњаван значај одлука Другог заседања АВНОЈ-а.

Популарисању одлука АВНОЈ-а били су посвећени многи прогласи ПК КПЈ, ПК СКОЈ-а, окружних комитета, затим штаба II јужноморавске бригаде

61. АС, ОКВ, бр. 80, Писмо М. В. - Ујака — ОК КП.Т Ваљево од 18. новембра 1943.
62. АС, ОКВ, СКР, бр. 13.
63. АС, ОКВ, ПКС, бр. 422. Писмо Моме Марковића од 11. новембра 1943. Петру Стамболићу.
64. У цитираном писму Моме Марковића од 11. новембра, који се већ налазио у Санџаку са I шумадијском бригадом писало је и следеће: „Оснива се Национални комитет ослобођења Југославије (привремена влада). Шаљу предлог и траже напомене. Председник Тито, потпред. Кардељ, Рибникар и Маговец. Од Србијанаца поп Зечевић и С. Жујовић — први као повереник за унутрашње послове, а други за саобраћај. Траже да им најхитније пребацимо Драг. Јовановића и Д. Богдановића. Траже да им на пленум АВНОЈ-а, који ће се убрзо састати пошаљемо неколико делегата. Пленум треба да донесе важне одлуке у вези са догађајима у свету, споразуму у Москви и избегличком владом". (АС, ПКС, 422).

и штабова партизанских одреда. У прогласу који је тих дана издао ПК КП, народу Србије, речено је, између осталог, и следеће: „Историјске одлуке Друп скупштине АВНОЈ-а, већ претстављају нову, велику победу наших народа І његове ослободилачке војске... На демократски начин изабрани су у АН већ(представници свих народа и свих друштвених слојева, без обзира на веру к политичко убеђење. У НКОЈ, налазе се Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци н Муслимани, налазе се радници, сељаци, интелектуалци, угледни политичари и јавни радници".[65]

Крајем 1943. долази до извесних компликација у руковођењу партијском организацијом у Србији и НОП уопште. Наиме, Врховни штаб и ЦК КПЈ упорно су инсистирали преко писама и емисија „Слободне Југославије" да главнина партизанских снага из Србије пође са Благојем Нешковићем преко Шумадије и западне Србије за источну Босну како би се српске јединице спојиле са главнином партизанских снага којом је руководио В. Ш., и како би касније заједничким снагама продрли у Србију. Нешковић је требало да се састане са Јосипом Брозом Титом, да добије инструкције за нове операције у Србији и да се потом врати са српским јединицама, II пролетерском и УНОУ дивизијом. Већ смо истакли да је Мома Марковић пошао са Првом шумадијском бригадом преко Санџака за источну Босну. Са њим је пошла и Љубинка Милосављевић. Благоје Нешковић је крајем новембра пошао са І јужноморавском бригадом такође ка Моми Марковићу, боравио са српским јединицама у источној Босни, али се није састао ни са једним чланом ЦК КПЈ и В. Ш. Дакле, тада су била већ 3 члана ПК КПЈ ван Србије и 2 члана Г. Ш: Мома Марковић и Света Поповић. Са првом шумадијском бригадом вратили су се у Босну и војно-политички руководиоци које је В. Ш. био послао преко Срема октобра 1943. Србији.[66]

Док су се налазили у Босни, чланови ПК имали су веома слабе везе са Србијом, што је у извесном смислу отежавало рад партијске организације. На овај начин је био за извесно време онемогућен рад ПК КПЈ као колективног руководства. Слична је ситуација и са Главним штабом, тако да су преостали чланови ПК, сем партијских функција, обављали дужности чланова Г. Ш., иако то званично нису били.[67] С тим у вези је и иисмо Драгог Стаменковића од 17. децембра 1943, упућено Петру Стамболићу, у коме инсистира да се преостали чланови ПК састану и продискутују о најновијој војнополитичкој ситуацији у Србији: „Овде има услова (у Јабланици — М. Ђ.) да се остане и ради, да се обилазе окрузи. Не знамо сада какво је стање у западној Србији и Шумадији, те не би могли рећи да ли је боље тамо или овде. По договору са Михаилом овде ће бити нужно да дође још неки друг из ПК".[6а]

Упркос компликованој ситуацији, активност партијске организације у Србији није се смањивала, већ је била све интензивнија. Редови партизанских одреда свакодневно су попуњавани новим борцима. Вршилац дужности команданта Главног штаба Србије и члан Покрајинског комитета Петар Стамболић одржавао је из Београда повремене везе са делом ПК и ГШ у Босни, а такође курирске везе са готово свим окружним комитетима КПЈ и штабовима одреда и члановима ПК КПЈ на терену. Такође су окружни комитети КПЈ радили на стварању среских, месних и рејонских комитета. Средином децембра 1943. формирано је Окружно поверенство КПЈ за Топлицу, које је имало пет чланова. Тих дана чланови ПК КПЈ Недељко Караичић и Драги Стаменковић формирали су Јастребачки партизански одред. Затим је формиран оперативни штаб за Јастребачки и Расински одред, јер су дејствовали на истој територији. Вршене су припреме на југу Србије за стварање нових бригада.

65. АРП, Србија, И/140, документ је без датума. Највероватније је да је писан у првој половини децембра 1943.
66. Сећања Љубинке Милосављевић, која сам забележио 14. јуна 1971; АС, ПКС, 429, Писмо Моме Марковића и Љубинке Милосављевић Петру Стамболићу од 21. новембра 1943.
67. Телеграм Благоја Нешковића — ЦК КПЈ (без датума), вероватно од краја 1943. или почетком 1944.
68. АИРПС, ПКС, бр. 448.

Др Слободан БРАНКОВИЋ

МЕЂУНАРОДНИ АСПЕКТИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ У СРБИЈИ У ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

(Акценат на ослобођење Србије у 1944[1])

Посматрање Србије у сфери међународних односа током другог светског рата претпоставља акцентирање онога што се рефлектовало у оквирима односа Југославије као субјекта међународне заједнице. То, с обзиром на ситуацију, догађаје, домаће и стране актере чије се деловање манифестовало на светској сцени. Човечанство се суочавало с највећом опасношћу у својој историји. *V* глухо доба у Европи мали делови су остали изван нацифашистичке доминадије. Живот људи унутар новоповучених граница био је у знаку фронтова, ратне привреде, концентрационих логора и затвора, масовних страдања, нацифашисхичке пропаганде, демагогије, политике и идеологије освајања „животног простора". Лансирани су планови о стварању „немачког царства". Ỳ том контексту је и идеја о претварању Београда у немачки град на Дунаву. Експлоатација добара, извора, употреба људи у раду и рату, производила је стање заблуда повлашћених и страха иерфидно угрожаваних. Збивања на расцепканом југословенском тлу рефлектовала су се на интернационалној сцени, као и обратно. Испрегшетани су утицаји и везе оних који су остали у раскомаданој земљи и оних који су раније или у најтежем часу у њеној историји нашли уточиште у иностранству. Влада, мали део војске, морнарица, око 200 политичара и други, насхупали су у још увек слободном западном свету с ореолом двадесетседмомартовских догађаја, слободарским и борбеним традицијама. Изјава владе о продужавању отпора окупатору будила је идеју о понављању неке врсте Солунског фронта. Емиграција, исељеништво, цркве и конфесије, дипломатске, културно-просветне, привредне и друге организације, групе и појединци који су се нашли изван граница Југославије, суочени су били с питањем њене судбине. Опет, људи угрожени у земљи упирали су погледом у своје „везе" у свету као наду, излаз или спас, с великих фронтова. Деловање обавештајних елужби у ирегуларној ситуацији добијало је на значају. Новинске вести налазиле су плодно тле у напетој јавности. На површину су избијале снаге и људи с маргине друштва. Ỳ Југославији се, по свом антифашистичком, акционом и борбеном духу, насупрот избегличком, формалном центру, огласила, као ниједна друга секција Коминтерне, КПЈ, као историјски субјекат, нова водећа друштвена снага у борби за њено одржање у сплету интереса и односа снага двеју сукобљених коалиција.

1. Србија у народноослободилачкој борби (1941—1945) представљена је великим бројем радова о појединим питањима и малобројним синтетичким делима. Детаљније су описани устанак (1941) и ослобођење Србије (1944). Међународни рефлекс збивања није целовито истражен, нити потпуније интерпретиран. То особито у завршници рата, када је Србија за све његове учеснике била изузетно важан фактор. Између лета и јесени 1941. и 1944, у Србији (нарочито у њеном западном и јужном делу) противници НОП-а су повлачили паралелу као између два устаничка врхунца. Савезници су откривали чудесан свет изборене слободе, славу и жртве у тријумфу ослободилаца. Ỳ оквирима народноослободилачке борбе у Југославији и њене међународне димензије назначили смо спољнополитичке аспекте Србије, у обиму унапред ограниченог простора. Извори су селективно наведени.

Двадесетседмомартовски догађај имао је „широк одјек у свету", као „прво НЕ Хитлеру", у околностима попустљивости великих сила пред нацифашистичком агресивношћу и експанзијом. Одбијање капитулантског приступања Тројном пакту симболизовано је на масовним демонстрацијама у Београду и другам градовима паролом „Боље рат ■— него пакт"[2]. Западне силе су у масовној антифашистичкој реакцији налазиле могућност остварења својих интереса. Совјетска политика такође, без обзира на пакт Рибентроп—Молотов из 1939. године. Британски интерес је мотивисан чињеницом усамљеног учешћа у рату, за разлику од позиција САД и СССР-а, ратних савезника у скорој будућности.

За Осовину су реперкусије неприхватања Пакта биле дубље но губитак престижа. Југославија је одбила тако као „награду" проширење своје територије на рачун Грчке, до Солуна и излазак на Егејско море[3]. Хитлер је оптужио првенствено Србе; брутално кажњавање је срачунато било на враћање дугова из историје; као наплата за победе српског народа у борби за слободу у минулим ратовима.

Хитлерова директива о уништењу Југославије „војнички и као државе" реализована је осветничком употребом силе и демонстрацијом моћи. Хитлер и Мусолини су били сагласни у искоришћавању „нерешеног националног питања" за разбијање Југославије, изграђивање „новог поретка" на њеном тлу под окупацијом у злочиначки противправној форми гашења њеног субјективитета и успостављања нових, а у ствари квази државних творевина: „независних", „аутономних", уместо Краљевине Југославије као продукта „версајских нагодби". Ревизија граница и преуређење освојеног „животног простора" у случају мозаичне поделе Југославије није имала сличног примера у нацифашистичкој „европској тврђави". Интерес Берлина је да нарочито из Србије извуче што веће економске користи.

У априлском рату војни пораз није значио само уобичајени епилог него су се последице, непосредно по нацифашистичкој окупацији и подели Краљевине Југославије, изражавале дубоко у разарању система и потреса у дубинама младог, двадесеттрогодишњег, југословенског друштва, с изразитим националним супротностима, друштвеном психологијом незадовољства, те „Пете колоне", издаје и др.[4]...)

Хитлерова србофобичност рефлектовала се и у свођењу Србије у оквире некадашњег београдског пашалука. Тоталитарни режим је репресивно, истребљивачки, асимилаторски наступио нарочито према Јеврејима, Ромима, Србима, Словенцима, Македонцима, као и уопште према свим другим „отпорним национално живим елементима".

Насилна етничка, национална и верска хомогенизација унутар новоповучених граница, распламсавала се у братоубилачки рат; атмосферу су отсликавали прогонства, исељавање, терор, злочини и геноцид окупатора и квислинга над „расно и национално нижим" и „инфериорним живљем"[5]. Стање је лицемерно представљано као испуњење „националних тежњи" и „исправљање неправди" некадашњих „вештачких версајских продуката". Нације — народи — државе у оквирима „новог поретка" означени су новим идеал-моделом. Нацифашистичка окупација и подела Југославије провођене су не као привремено него и као трајно решење, као гашење њеног субјективитета и негација њеног бића.

Марионетска, квази државна, вештачка творевина НДХ, с терористичком, усташком организацијом на врху, проглашена је 10. априла 1941, уздигнута је од стране Осовине за кратко време на пиједестал „органске јединице" новоуређиваног освојеног простора. Павелићев апарат успоставља дипломатске

2. Крипс је у једној поруци Вишинском двадесетседмомартовски догађај назвао српском револуцијом.
3. Рибентроп је „објаснио" да се Трећи Рајх у ствари нашао у одбрамбеном рату који је изазвала Србија!
4. У заробљеништву је, према немачким изворима, 'Шзћаир! и други, 344.000, највећим делом српских војника.
5. Вести о усташком геноциду над Србима у НДХ, с обзиром на размере, чиниле су се невероватним у свету (200.000 — 300.000).

односе не само с чланницама Осовине, објављује рат САД, Каптол и Ватикан иомпезно „унапређују односе у славу великих циљева”...

Влада Краљевине Југославије наставља рад у Лондону; истиче идеал настављања антифашистичког отпора, одржања Југославије и рестаурације њеног система. Од 9. маја до 17. јула 1941. избегличка влада није имала односе са совјетском владом, с обзиром на став Москве да за то нема „правних основа”. Одлазак Гавриловића из Москве у мају 1941. био је условљен захтевом из Берлина и Стаљиновом политиком „неизазивања” немачког партнера и пошговања духа споразума Рибентроп—Мологов из 1939. Промене су уследиле после немачког напада на СССР. С оформљењем антифашистичке коалиције, прокламованог свеопштег и практичног савезништва три велике државе, СССР-а, Велике Британије и САД, избегличка краљевска влада делује, мада екстериторијално, као признати носилац међународноправног континуитета Југославије.

У с т а н а к у Југославији 1941. био је јединствена појава унутар Хитлеровске „европске тврђаве". Срби су спонтано и организовано први започели борбу. Смисао супротстављања нацифашизму на југословенском простору у време када је био на врхунцу моћи изражавао се у откривању могућности борбе поробљених народа за слободу. Колико је била потребна таква вест у свету, толико је у исто време била исувише заводљива за институционализоване центре, па је различито представљана и интерпретирана. За надмоћну Осовину, изненађење је било „исувише истинито” да би се с њим само горко иронично суочавало. Извештаји Берлину и Риму с устаничког терена реалистично су говорили о корену, смислу и размерама борбе устаника који су ослободили велике делове територије, организовали живот у слободи, с тенденцијом омасовљавања, „раста и ширења”, „друштвено и просторно”. У анализама су навођене превентивне мере, али и немогућност да се без појачања, ангажовања трупа у сваком селу, „умире жаришта отпора”, створе „ред, рад и мир” у „осињаку”; или дефинитивно промени ситуација, тежа но у било којој земљи Европе, упоређивана и с оном на великим фронтовима.

Димензије устаничке борбе биле су у супротности с површним и тенденциозним тумачењима: да је реч о револту, спонтаној самоодбрамбеној реакцији маса, авантури комуниста, утицају спољног фактора, дисциилинованом иракгичном манифесту интернационалне дужности борбе у антифашистичком фронту ради одбране прве земље социјализма, словенске солидарности, или, као подстрек обавештајној служби западних плутократија у складу с „империјалним претензијама” и др.

Концепт и снага руководеће групе КПЈ с Титом на челу изражавани су у активирању народа, организацији покрета маса, НОП-а, са „замецима” нове југословенске државне заједнице, НОВЈ и НОО, стубовима „југословенске демократске републике”[6]. Односи КПЈ с Коминтерном претпостављали су дисциплиновани однос секције према центру међународног комунистичког покрета, претвореног у орган совјетске спољне политике. У дугом периоду рата, у међународној изолацији НОП-а, супротно стварном делатном значењу особеног југословенског ратишта, „другог фронта у Европи”, „путоказа за окупиране народе и земље”, комуникација Тита с Москвом и радио „Слободна Југославија”, оглашаван са совјетске територије, представљали су могући „канал” и „излаз” у свет.

Четнички покрет Драже Михаиловића, заклоњен иза фасаде оживљених традиција, оптерећен заслепљујућим антикомунизмом, од потенцијалног савезника открива се у лицу непомирљивог противника НОП-а под вођством комуниста у условима кризе устанка и проблема одбране пространих слободних територија (у укупном опсегу од око једне трећине земље). Калкулантско четничко „чекање на услове за борбу”, расплет на светским фронтовима и долазак савезничких трупа, налазило је потпору у савезничким инструкцијама о покрету отпора. После успостављених веза с избегличком владом и западним савезницима, четници Драже Михаиловића, упркос колаборацији, страховлади,

6. Мисао о југословенској демократској републици споменута је била и на саветовању у Столицама.

антипартизанству, коизервативизму, иостају Ј.В.У.О., њихов командант војни министар у избегличкој влади. Западносавезничке владе стајале су на становишту да се „све групе отпора у Југославији ставе под четничку команду". С обзиром на тежак положај на фронту, совјетска влада се лако и формално саглашавала са западносавезничким партнерима. Њен стратешки интерес претпостављао је отварање другог фронта у Европи (Француској или на Балкану), и растерећење концентрисаног притиска трупа Осовине у дубини територије, до пред Москву.

Успеси партизана — пропагандно, вешто и перфидно, приписивани су четницима. Тито је у депешама Москви објашњавао смисао преваре, одбијао сугестије о прихватању четничког руководства, указивао на опасност удружених квислинга и колаборациониста „под скутом окупатора".

Солуције окупатора, квислинга и колаборациониста нису имале дубљу потпору у становништву. Пропагандна реторика и лансиране формуле о великим мисијама компромитоване су братоубилачким и грађанским ратом и жигом националне издаје.

Народноослободилачки устанак, масован и партизански, дијалектиком успона и падова, стратегијом НОБ-а, откривао је могућност ратно-револуционарног, самоослободилачког подухвата. Почетак, тежиште и највиши досег НОБ-а били су на тлу Србије. Створена је „Ужичка република", дотада најпространија слободна територија. „Пред опасношћу да буде истребљен" — како је писао Тито, „српски народ се дигао на оружје" на подручју НДХ. У почетку устанка манифестована је илузија о брзом завршетку рата и сов ј етско] победи. Продор нацифашистичких дивизија ка Москви учинио је реалнијим револуционарне романтичаре, догмате и русофиле. Илузија о брзом завршетку рата поново се јавила у зиму 1941—1942, након совјетске победе под Москвом и Стаљиновог оптимистичког уверавања о скорашњем слому Хитлера, и то с погубним последицама „левичарења", „превремене радикализације" и „обрачуна с класним противницима", чак и с оним који би то могли бити за 20 година у будућности. Критика из Москве била је интонирана против револуционарних промена, у складу с догмом о две етапе и прагматским спољнополитичким интересима. Није било јасно ни зашто је руководство НОП-а напустило Србију (без претходне сагласности с Москвом?). Неспоразуми на релацији КПЈ/НОП —• Москва, Коминтерна — совјетска влада, или прецизније Тито — Димитров, у ствари Стаљин, фрагмент су сложености југословенско-совјетских односа.

Западносавезничка подршка четницима, владиним снагама у земљи, прецизније британска доминантна иницијатива и утицаји, огледали су се и у слању мисија, материјалне помоћи, маштовитом представљању по традицији храбрих побуњеника, устаника и њиховог вође с ореолом Робина Худа, „орла слободних српских планина".

Два су субјекта идентификације нацифашистички негиране Југославије: 1) „спољни", „екстериторијални", „формалноправно важећи", „појалистички", „рестаурантски", „конзервативан" — избегличка влада и (2) „унутрашњи", „аутентичан", оличен у институционализованом језгру НОП-а, под руководством КПЈ, с ‚контурама' и структуром нове југословенске државне заједнице, на демократском и федералном принципу и АВНОЈ-ем на врху; међусобно су супротстављени, с диференцираним утицајем западних и источног савезника, мотивисаних општом ратном потребом, али у завршници рата и превагом политичких над војним чиниоцима. Компликован је „случај" и „проблем Југославије", поиман тако већ од нацифашистичког цепања њене територије. (...) То без обзира на званичне изјаве САД, Велике Британије и СССР-а да не признају нацифашистичку поделу Југославије.

Интересовање савезника за респектујуће ратно жариште на југословенском простору није било на нивоу ранијих наговештаја и његовог практичног значаја и потребе савезничке помоћи. То не само због тежине сопственог положаја, техничких немогућности и ограничених резерви него и због различитих интереса. Избегличка грађанска гарнитура није превазилазила поделе, сукобе, српско-хрватску супротстављеност, интриге, аферe, тежње за превласт, престиж

и друго. За усташки геноцид оптуживани су хрватски политичари, ови су пак пребацивали српским за хегемонију; у западносавезничким администрацијама обитавала је и теза о реваншизму. Черчил и Рузвелт су јавно уверавали да су интегритет и независност Југославије решење њеног проблема. Забележена су, међутим, и другачија мишљења — америчка предрасуда о народима на Балкану који се по традицији свађају. Рузвелт је споменуо и варијанту давања државе Србима, а Хрватима покровитељство; у погледу сукоба Михаиловића и Тита, не сасвим у шали, назначио је да треба саградити зид око њих, па сарађивати с оним ко победи. Утицај САД није био у првом плану, јер је за њих Југославија била у зони удаљених интереса. Доминантан британски утицај је проистекао из велике заинтересованости за главно подручје ратовања и замисли о супротстављању совјетском продору ка источној и средњој Европи. Отуда комбинаторика о (кон) федерацијама и варијацијама уређења новомодификоване представе о савременом »когс1оп запкег«[7].

„Ехо напора" партизана у реокупираној Србији, у време када је тежиште НОБ-а померано западно од Дрине, с центрима у Фочи, Бихаћу, Јајцу, Дрвару, тешко се пробијао „у слици и крику" епопеје против терора окупатора, квислинга и колаборациониста и одржању „укорењених жаришта устанка у јужним, источним и западним деловима". Лицемерно је пропагирање Милана Недића као оца Србије; или Драже Михаиловића као спасиоца и господара Србије и др.

Мисао о повратку у Србију заокупљала је руководство НОП-а откако ју је оно напустило након пада „Ужичке републике" новембра 1941.

Окупаторске инстанце испуњавале су стратешке захтеве ратоводства Осовине о држању Србије „тотално", у „сигурном поседу". То свакако, с обзиром на њену геостратешку важност у склопу јужноевропског и афричког фронта. С развојем рата, Србија је добијала на значају.

Британска, или, можда треба рећи, Черчилова „опсесивна балканска инвазиона варијанта" претпостављала је и Србију као витално ослоно подручје за операције моравском долином ка Београду и репризу победоносног продора из првог светског рата.

С приближавањем западносавезничких снага европском континенту, актуелизовано је питање избора стратешког правца даљег надирања. Заокрет у британској политици наговештен је у формули „дуплог колосека", „еквидистанце" одржавањем односа с четницима и партизанима и покушаја њиховог уједињења. С различитим варијацијама, била је понуђена и солуција диференцирања „источне, четничке (српске)", и „западне", партизанске (хрватско-словеначке) територије". (...)

Западносавезнички продор у Европу крунисан капитулацијом Италије, другом европском силом Осовине, и совјетска стратегијска иницијатива на источном фронту учинили су сасвим реалним очекивања победничког исхода рата у корист антифашистичке коалиције. Упоредо с повољним развојем антифашизма у свету, одвијала су се збивања и у Југославији. Дефинитивна промена односа снага у корист НОП-а обележила је развој ситуације на југословенском ратишту поткрај 1943. Ослобођено је две трећине земље, масовна организација НОП-а обухватила је велики део становништва, с одликама новог система. „Промовисање" нове југословенске државне заједнице на Другом заседању АВНОЈ-а, 29. новембра 1943, означило је „органски чин" континуираног процеса. Декларативно и конститутивно изражене су промене у друштву у оквирима НОБ-а. Наспрам избегличке, Б. Пурићеве владе, која се из Каира, уместо у земљу, враћа у Лондон, створена је „Титова влада" у земљи. Од тада почиње период паралелизма влада. Изразитија је међузависност војних операција и политичке борбе, и то, како у земљи, тако и с рефлексом, и ван њених граница.

Октобра 1943. одржана је у Москви конференција министара „великосавезничких влада". Разматрана су питања уређења новоослобођених држава,

7. Опширније у раду о међународним односима Југославије 1941—1945. припремЈвеном за штампу, у коме је цата опеежна библиографија.

с аспекха односа два система — „демократије Запада" и „бољшевистичког социјализма Совјетске Русије", покретане иницијативе у погледу вођења рата и пројектована будућност. На конференцнји велике тројице у Техерану донете су крупие одлуке. Манифестоване су истоветне тежње и судари интереса. За Титову Југославију и партизане најзад сатисфакција. Савезник који се сам тако дуго успешно борио изазивао је дивљење оних који су били упознати с његовим успесима. Али, нису савезничке силе учиниле ништа више. Оне су оез обзира на различите интересе, биле сагласне тек крајем 1943. да се југословенски партизани материјално помажу и у операцијама командоса, као респектујући војни савезник који је својом активношћу везивао значајне осовинске формације и онемогућавао слање трупа из Југославије у друге земље и фронтове.

Трећи Рајх је предузимао комплекс мера да стабилизује скраћен одбрамбени јужноевропски фронт. У склопу планова, операција, политичких акција, дипломатија и пропаганди снага у сукобу, Србија постаје вишеструко актуелна.

„Испадање" Италије из рата по општим предвиђањима отварало је пут савезницима ка Берлину. За немачко вођство првенствено се наметала потреба затварања велике бреше. Проведена је амбициознија реорганизација командовања, предислокација трупа, с померањем центра из Грчке у Србију. Предвиђено је стварање антикомунистичког фронта на Балкану (Нојбахеров план), с акцентом „изазивања" демократских против „комунистичких екстремних" снага. Главнокомандујући фон Вајкс проценио је да је „најопаснији непријатељ Тито". Тито је сматран храбрим командантом, симболом партизанске, народноослободилачке војске, вођом народа и нове државне заједнице Југославије. У проценама је изражавано да је Србија најважнији објекат одбране, „кључ Балкана" (Вајкс, Фелбер). Зимске операције 1943—44. планиране су с циљем учвршћења стратешких линија одбране.

Западносавезничке снаге у Италији биле су руковођене оптимистичком идејом брзог продора с југа ка северу. Британски аналитичари су испитивали „могућности инвазионог крака" на источној обали Јадрана, или на неком од пространих ослобођених делова у унутрашњости Југославије.

Напредовање совјетских дивизија на широком фронту најављивало Је вешто представљану офанзиву с Истока, уз САД, нове силе света. Продор Црвене армије с источног фронта и дугоочекивана западносавезничка инвазија у Нормандији, отварање „Другог фронта у Европи", наговештавали су крах „Хитлерове европске тврђаве". Неуспели пуч на Хитлера откривао је знаке нацистичке агоније, али и фанатично одупирање признању пораза. У спољној политици великих савезника иза успеха на фронтовима, откривали су се различити интереси. Одређења Титове стратегије у завршници рата претпостављала су унутрашње и спољашње факторе ситуације и дугорочна, конститутивна решења, међународно признање промена у југословенском друштву.

Преношење тежишта на југоисток земље, продор у Србију, с основице западно од Дрине, разматрано је у 1942. и 1943; одлука с краја 1943. није у првом покушају остварена. (...)

Немачко-сателитске формације правовремено су парирале „Титовој пробојној групи". Дешифровањем депеша Врховног штаба, оне су долазиле до важних података. Тито је помишљао чак и на то да неко од сарадника издаје. Упућивање две бригаде из Србије „преко Дрине", у сусрет „ударној групацији" показало се не сасвим целисходним. „Испражњена" су подручја у којима је борба била у успону. Бригаде су претрпеле велике губитке[8].

У равни високе политике компликовали су се односи међу савезницима и међусобно супротстављеним субјектима Југославије. Удео политике савезника огледао се у промени састава избегличке владе и приближавању Титовој „авнојевској", на путу стварања јединствене владе, која би изражавала „друштвену ширину интереса".

Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а нису изазивале само пролазну савезннчку реакцију него и одређење „према осегљивом питању разрешења пробле-

8. Код Мојковца је погинуло 500 бораца, највише на једном месту, у једној борби, у НОРчу.

ма Југославије". Југославија је истицана као пример ослободилачке земље у Еврогш. Али, њено уређење, границе и друго, рефлектовало се шире, изван Балкана. У политици интересних сфера савезничких сила принцип равнотеже претпостављао је вишеструке релације: савезници и односи снага унутар: Италије, Бугарске, Грчке, Румуније, Мађарске, Албаније, Југославије, Пољске, Аустрије и др.

На Московској министарској конференцији у октобру 1943, након совјетског предлога о независности Аустрије, америчка делегација је предложила да се обнови аустро-угарска монархија. Ватикан је пропагирао идеју о уједињењу католичких земаља средње Европе. Штерју Атанасов је, по доласку из Москве у Јајце, пре Другог заседања АВНОЈ-а, говорио о јужнословенској федерацији. 0 њој је расправљано на седници Политбироа ЦК КПЈ, 16—18. октобра 1943; потом је у партијском прогласу поводом октобарске револуције наговештено да је „Југославија примјер за све потлачене народе Европе" и да настају „услови за остварење давног сна најбољих синова јужнословенских народа од Трста до Црног мора". Али, ту се све завршило. Ни речи о томе на Другом заседању АВНОЈ-а. Темпова иницијатива за формирање Балканског штаба прекинута је и критикована као неправилна. Став Молотова на министарској октобарској конференцији у Москви био је одбојан према (кон)федеративним комбинацијама као „нестварним и теоријским плановима" и једностраности приступа избегличких влада у интенцијама за стварање новомодификованог санитарног кордона против СССР-а.

У односима КПЈ—НОП-а с партијама — антифашистичким покретима актуелизована су и спорна питања из прошлости. „Српско питање" рефлектокало се с више аспеката и становишта супротстављених и непомирљивих снага: емиграција; владине гарнитуре грађанских политичара; исељеништво; српско-хрватски односи; варијанте решења „југословенског проблема"; спољни и унутрашњи центри — НОП, савезници...; чланице Осовине, квислинзи и колаборационисти... за савезнике су односи Срба и Хрвата били кључни за уређење Југославије.

Титова стратегија (дијалектика војних и политичких чинилаца, поступности, континуитета НОБ-а и развоја НОП-а, његове институционализације) концентрисана је у завршници рата на ослобођење земље и међународно признање нове водеће друштвене снаге. Независна спољна политика могла је да нађе ослонац у сопственој, народноослободилачкој снази, институцијама „директно" изведеним из народа. С критеријумом: „У компромис ићи онолико далеко за колико си стварно јачи од партиера".

Војно-политичка активност и континуитет успона НОП-а („јајачко-дрварска фаза") отварали су могућност иницијативе и одлучног деловања на спољној сцени, у односима малог према великим савезницима; отвореност према свим снагама (изузимајући злочинце), сарадња са источним и западним савезницима, малим и великим земљама...; не инсистирати на брзом признању одлука АВНОЈ-а од стране великих савезника; али, политички борити се за то; Тито указује на штетност секташтва према западним савезницима с империјалистичким гресима из прошлости (Версај и др.); од 3. децембра 1943. Владимир Велебит води мисију на Запад, најпре у Александрију, доцније у Лондон; совјетска мисија после више иницијатива и неочекивано дугог пута, с Корњејевим на челу, стиже 24. фебруара 1944. у Врховни штаб; амерички, Рузвелтов, „политички центар" најављује самосталну америчку мисију, одвојено од британске, као израз појачаних политичких интереса за збивања на Балкану; Донован је ту слободу искористио за слање мисије и у четнички штаб крајем августа 1944; почетком априла 1944. мисија „Терзић—Билас" стигла је у Москву; очекивано је совјетско признање одлука АВНОЈ-а и политичке и материјалне потпоре новој Титовој Југославији.

Четнички „светосавски конгрес" у селу Ба, у јануару 1944, покушава да парира Титовом концепту АВНОЈ-а тријалистичком монархијом и с Југословенском демократском националном заједницом (Ј. Д. Н. 3.)

Предвиђања, савезника и непријатеља, говорила су да ће „Титове снаге" и „у будућности бити господари Југославије".

Такве процене узимане су у обзир и у конципирању британске политике компромиса. У игри је било више варијанти спашавања југословенске монархије. Циљ је претпостављао средства, модалитете, разноврсност деловања, особеносг персонализације...

Преписка Тита и Черчила; долазак Черчиловог сина Рандолфа у Југославију, код партизана; обавештавање велике двојице од стране Черчила путем устаљене преписке; комуникације руководећег центра НОП-а с Москвом... откривају намере, замисли, замршене путеве реализације договореног и одступајућег у пракси.

Политику компромиса иницирали су и формулисали у британском политичком врху, с неприкривеним разликама између Черчила и Идна. Крајем 1943. британско је уверење да је већина Срба монархистички и антикомунистички расположена, па је према томе процењиван значај Србије и четника. Стога се разматра могућност замене компромитованог четничког команданта Драже Михаиловића. Уз то, нису даване велике шансе партизанима у Србији. Титов успех у овладавању Србијом је предвиђан само уз савезничку помоћ. Политичка корист требало је да буде резултат британског свесрдног ангажовања, с идејом краља као моћне конституционалне фигуре рестаурације у што повољнијој варијанти, прихватљива и за Титове партизане. Са стране САД-а, тумачена је идеалистичком. Не без сарказма, приговарано је да Британци хоће материјалним и политичким улагањима превазићи оно што су Руси код партизана постигли индоктринацијом. Британски сценарио је подразумевао цену понуђених улога. Руководећи мотив је чињеница да ће партизани победити и са и без британске помоћи. Британска иницијатива је подразумевала улогу острвског протагонисте у обезбеђењу дугорочних интереса на југословенском тлу с акцентом на Србију и с преимућством у односу на друге, нарочито источног савезника. Са совјетске стране, упућивање Тита да прихвати британску иницијативу, али с вагањем сваког свог поступка.

Черчил пише Титу о свом саветовању краља да отпусти Пурићеву владу и тако се реши компромитованог војног министра Михаиловића, вође четника. Тражене су замене, међу истакнутим војним и политичким личностима српске грађанске структуре. Избор Шубашића, учесника у пробоју Солунског фронта, требало је да задовољи све заинтересоване стране у његовој улози „моста" између краља и Тита. Од Тита се захтева да гарантује да неће уводити комунизам; краљ, као стожер монархије, кључна фигура прижељкиване рестаурације и, ако ништа више, макар деобе власти с комунистима; да зато он позове све под Титову заставу. Повлачење британских мисија из четничких штабова није зиачило и сасвим одбацивање њиховог команданта Михаиловића него је он остављен формално у игри ради изнуђивања уступака од Тита.

Након размене мишљења с Москвом, Тито је прихватио разговоре с Шубашићем; сугестија је гласила да га не одбије; Тито је опрезно анализирао сваки потез. После немачког десанта на Дрвар, јединог неуспелог у рату, руководство НОП-а је организовало на Вису ново седиште, саобраћај с базом Бари, у сарадњи и уз помоћ британских и америчких снага. То је била велика залога у оптимистички очекиваној Шубашићевој мисији на „вишком острву" на коме се, како се илузионистички претпостављало, Тито осећао мање сигурним и вештим но у планинама у средишту земље.

Разговори Биласа и Терзића у Москви с Молотовом и нарочито Стаљином указивали су да мисија неће подстаћи директно совјетско признање одлука Другог заседања АВНОЈ-а. Образложење домаћина је деловало убедљиво да би то био једностран, совјетски гест, идеолошки мотивисан, с импликацијама по односе с великом двојицом са Запада. На ваљани пут решења указано је на договор с Шубашићем, односно с његовим британским покровитељом. Тако су Британци, уместо Руса, обављали посао, који је ишао у корист и југословенских партизана и источног савезника. Стаљиново упућивање Тита на комуникацију с Алексејевим (Молотовом), не с Димитровом, указивало је да је идеолошка веза уступала место високој политици комунистичког вође у улози државника с водећим личностима савезничких влада, у овом случају совјетске. За совјетску политику, нова Југославија је ослонац снага на Балка-

ну и у југоисточној Европи. Стаљин је помно пратио развој ситуације и посебно се интересовао за стање у Албанији, Македонији, Грчкој и др. С друге стране, Черчил нарочито за Бугарску. Споразум Тито — Шубашић 16. јуна 1944, после крупног догађаја, отварања другог фронта у Европи (6. јуна), британско-америчком инвазијом у западној Европи, изазвао је различите почетне реакције.

У НОП-у, у целини, и у свим крајевима, није био сасвим схваћен смисао компромиса и уопште могућност споразума с представником избегличке владе, одбачене као издајничке одлукама Другог заседања АВНОЈ-а. На Западу је оштра замерка исказана и речима да се „анемични Шубашић" исувише „јефтино продао Титу".

Аналитичари с британске стране траже слабе тачке у вођењу игре с Тигом и могућност повратка краља у земљу. Рачунало се и на Титову добродушност и сопствено умеће у разноврсним верзијама „трговања". Србија је процењена као традиционално ројалистичко упориште. Полазило се од извештаја чланова британских мисија о расположењу становништва. Исход је зависио од масе српског народа, не од комуниста. Српски сељак је у срцу антикомуниста (по Армстронгу). Бејли је истицао да је 200.000 српских сељака против увођења комунизма; по предрасуди извештача, они нису били помирљиви с радикализмом; предвиђало се да ће се масовном мобилизацијом утопити 5°/о комуниста у НОП. У томе се у крајњем откривао подстицај краљу да позове све расположиве снаге за ослободилачку борбу у редове Титових партизана. „Британско окретање" Србији било је инспирисано и далекосежним политичким циљевима: Тито да овлада Србијом под британским утицајем, подршком и помоћи, пре него „Руси дођу". После победе над немачком групом армија Јужна Украјина, пут продора у јулу и августу совјетским снагама на Запад био је отворен. То је претпостављало промене у Румунији и Бугарској, наметало проблем повлачења немачких трупа из ових земаља и нарочито из Грчке и Албаније преко Србије.

Грађанске снаге рачунале су на Србију као на рестаурантски оживелу средину. У извештајима британских официра указивано је на језгро монархизма и традиционалну укорењеност четништва у Србији. При томе су се губиле из вида чињенице да су четници после 1941. изгубили углед патриотске снаге; да је стара власт непопуларна у народу, да су избегличка влада и краљ изгубили ауторитет; да је масовно иоверење у стварну, ослободилачку снагу, која се бори, а не у ону која, као четници, глуми рат; да појава јачих партизанских снага покреће на масован усганак као продужетак оног из 1941, да су српски партизани како Тито поручује с подстреком, достојни потомци Карађорђеве Србије...

Са совјетске стране, такође, указивано је на значај Србије. Молотов се у разговору с Биласом у Москви сагласио у погледу важности Србије, уз прецењивање Михаиловићевих снага и позиција, као и поступност корака у елиминисању избегличке владе само формално признате од совјетске владе. Билас је из Москве извештавао Тита 26. априла 1944. да се „Србији придаје огромни, тако рећи, централни значај. Она је аргумент у рукама наших непријатеља у вези с признавањем Националног комитета. Њој се придаје велики значај у вези са сарадњом с Бугарима, а такође и у вези с државом Јужних Словена..."

Стратешка, војнополитичка важност Србије, наглашавана је у Титовим проценама. Концентрисане су новопојачане снаге за продор, преко Дрине, у Србију. На Вису је руководство „Нове Југославије" с руководством из Србије одржало крајем јуна састанак на коме је расправљано о виталним питањима борбе за њено ослобођење и уређење, о оснивању „државног вијећа", „скупштине", Комунистичке партије Србије, о недостатку кадра и о другом. Едвард Кардељ је образложио зашто не треба оснивати КП Србије, без обзира на одлуку седнице ЦК КПЈ одржане још 16—18. октобра 1943. у Јајцу[9].

9. Петрановић луцидно запажа да ни Стаљин није разумео смисао НОФ-а и односе грађанских снага у Србији у вези са њом.

Одабран је истакнути војнополитички кадар и упућен на југ Србије, на ослобођено подручје Топлице и Јабланице, средиште борбе и средиште њеног руководства. Група руководилаца Коча Поповић, командант ГШ НОВ Србије, Рудолф Приморац, начелник Штаба, Благоје Нешковић, секретар ПК КПЈ за Србију, и др., авионом из Барија стигла је на аеродром Косанчић 10—11. јула 1944. Из ЦК КПЈ су 25. августа упућене карактеристике за 32 руководиоца. Главни НОО Србије, с Петром Стамболићем на челу, преузео је улогу Иницијативног одбора за сазивање Скупштине.

Полет ослободилачке борбе у Србији је од маја и јуна 1944, када је за кратко време формирано првих пет дивизија. Одлука Врховног штаба из средине јуна о преношењу стратегијског тежишта НОБ-а у Србију поновила је ранија гледишта и показала се оправданом. Тито је упозоравао да Србија у Југосдавији не буде Вандеја.

Интерес савезника, западних и источног, немачко-сателитских и реактивираних реакционарних снага, растао је за Србију. Савезничке мисије су упућиване на партизанска ослобођена подручја. (М. Р. Вигтоге још 2. новембра 1943, доцније и Р. МасЈеап, Е11еги С. НиппЙоп, Горшков и др.).

Мандатор Шубашић, после распуштања Пурићеве владе, чиновничке и последње „великосрпске клике на престолу", суочавао се с одбојношћу српских грађанских политичара. Иницијатива Живка Топаловића да „политиком сарадње", иницијативом у Италији, кампањом међу великим савезницима, четнике стави под команду (у ствари заштиту) савезничких трупа и „повеже" с „унутрашњим снагама отпора", домобранима, под одређеним условима с партизанима, показала се узалудном авантуром. Група истакнутих четничких команданата, одвојено од Михаиловића, команданта већ с минималним „унутрашњим" ауторитетом, тражила је „сарадњу" с Титовим партизанима како би избегла судбину окупатора и квислинга, с којима су четници сарађивали, у условима незадрживог продора Црвене армије с истока и „оклевања" западносавезничких трупа да се искрцају у Југославију када је планом већ био прошао „час општег устанка".

Тито је одговорио: никаква сарадња, осим приступања четника, који хоће да се боре, НОП-у. Раслојавање унутар четничке организације било Је сигуран знак скорог слома, али и грчевитог отпора да се пронађе пут коначног спаса. Стога иницијатива за договор с Недићевим апаратом, који ће пропагирао и дозивао „повратак краља", разговори с немачким представницима у све тежој ситуацији реалне одбране позиција у устаничкој Србији у лето 1944.

Тито је предвиђао ток догађаја и „вукао најјаче потезе", како су одгонетали савезнички експерти.

Продор у Србију ударне групације у координацији с растућом активношћу НОП-а на њеном тлу, усмерене на оно што Ј'е Тито 19. августа 1944, означио о с н о в н и м у депеши Главном штабу Србије: разбити оружане формације и власт окупатора, квислинга и колаборациониста (четника); масовно мобилисати у НОП; формирати јединице НОВЈ и нову, народну власт, народноослободилачке одборе, и масовне антифашистичке организације.

Операције окупатора, квислинга, колаборациониста у лето 1944. за ликвидацију ослобођених подручја и жаришта иартизанске борбе, с удруженим трупама од око 70.000 припадника, нису дале очекиване резултате. Манифестоване су негативне последице виновника одмазде: становништво је прилазило брже НОП-у него што би то чинило у „мирнијој ситуацији". Четници су злочинима компромитовали ионако политички одбојно и жигосано своје издајничко лице у исихологији и свести српског народа.

Разлике међу савезницима откривају не само површну информисаност о стању у Србији него и предрасуде и погрешно темељене претпоставке, виђења посматрача.

„Неподударност гледишта" у америчкој и британској политици према „Југословенским проблемима" манифестовала се оштрије у односу према Ср бији. У сов|'етском политичком врху било је евидентно да су прецењивали

четнике, па је, између осталог, Молотов упозоравао Биласа да не минимизира позиције Михаиловићевих четника и грађанских снага у Србији.

У британској издиференцираној администрацији комбиновало се са Србијом као традиционално „антикомунистичким бастионом". Тито је подстицан да „реши питање Србије", али тако да се епилог режира у корист „лондонских очекивања" у „појалистички повратак монархије". Како? Помало илузионистички? Хадсон је у мају 1944. оповргао Бејлијево процењнвање четника. Черчил се одлучио за партизане после тога, уз услов да „изоставе политику".

Четници, с диференцираним струјама, политичким и грађанским, претпостављају акцију грађанских политичара из емиграције; америчко ангажовање, Рузвелтову наклоност, дејство „Фотићеве групе" и „србизма", одговор Москве на молбе традиционалних русофилских и православних српских снага, пред „троцкистичком" опасношћу „партизанског безбожништва и радикализма са северозапада". Како извући корист из америчких гледишта о српском народу као државотворном? Како исто учинити из немачког повлачења с Балкана с истим уверењем?

Британска иницијатива, доминантна у односу на друга два велика савезника, али таква зато што су и они тако хтели, и док су хтели, гарнирана је не баш с ефективним иако смишљено темпираним потезима: упутити Мак ЈТејна у Србију, повећати пошиљке помоћи, нарочито у оружју, наоружати српске сељаке расположене за ослободилачку борбу и „убрати политичке плодове те борбе" под плаштом демократије. Идн је напоменуо да нема договора о Југославији без потврде српског народа. Суштина је била у томе што је то исто и Тито мислио. Тито је истицао да не верује у договор вођа него народа. Долазак америчке мисије под вођством Роберта Мак Дауела крајем августа 1944. у Михаиловићев штаб у време када су из четничких штабова већ биле новучене британске мисије наводило је Тита на закључак да не разуме ову фазу савезничке политике. Черчил је интервенисао, Рузвелт је, чини се, искрено преузео одговорност, објашњењем: „Та мисија је моја грешка". То, међутим, није био једини корак самосталног америчког деловања на Балкану, у Југославији, за коју је увелико растао интерес, ако никако другачије оно бар у контексту уређења традиционално неуралгичног подручја Европе.

Поступна реализација британског сценарија политике компромиса, фрагментарно откривеног у тражењу могућности за „убацивање краља у земљу", на неки од погодних начина, не искључујући и могућност савезничког десанта под видом опште савезничке ствари, појачавао је подозривост у руководству нове Југославије. Тито је изненада одбио већ уговорени пут и разговоре с Вилсоном, с различитим објашњењима. После „вишког споразума", Тито је крајем јуна и почетком јула писао писма Димитрову, Молотову и Стаљину, за Москву. Назначио је да „се са разних страна покушава мешати у наше унутрашње ствари", а да настоји да не заоштри са Савезницима, да сачува „своју политичку и војничку самосталност", да је потребна, да је драгоцена подршка и највећа помоћ ако би Црвена армија надирала у правцу југа, преко Карпата, ка Румунији, с обзиром на британску политику подстицања присталица краља у Србији, чије решење је врло важно, „јер од тога зависи коначан успех у стварању Демократске федеративне Југославије". Питање искрцавања савезничких трупа, поштовање или не организације НОП-а, југословенске потребе помоћи од стране савезника у оружју, откривали су смисао односа савезника према „проблему Југославије". Поред осталог, манифестовани су извесни знаци ривалитета, како међу савезничким тако и међу унутрашњим снагама у стратегији трајних решења. У реминисцентном апсолутизовању Титовог апела и совјетске улоге превиђа се чињеница да је Стаљин распоредио и упутио фронтове у складу са совјетским интересима, а не према Титовим накнадним жељама. С друге стране, ни јединице НОВЈ нису „седеле у ишчекивању Руса". Оне су освојиле позиције од западне до источне границе.

У анализама чланова америчких мисија наведено је да САД учествују на ефективан начин у збивањима у Југославији, с обзиром да се из америчких резерви снабдевају антиокупаторске снаге. Од пролећа 1944. уз најбројније британске мисије, посматраче и командосе, као и најобимнију помоћ, повећа-

вао се непосредан совјетскн удео и утнцај. „Британски примат" у првој половини 1944, потискиван је совјетском превагом у завршници рата, почев од септембарског „заокрета Титове политике" ка источном савезнику.

Титови разговори у Италији у августу са западносавезничким војним и политичким личностима, нарочито с Черчилом, резултирали су интензивном сарадњом, вишеструким везама западносавезничког и југословенског фронта, особито у области Јадрана. Велика тројица упадљивије у завршници рата но раније гледају на проблеме малих земаља кроз призму сопствених потреба и политике интересних сфера. То је било евидентно и у „случају Југославије"; не само Черчил, него и Стаљин, у коме је револуционар уступао место државнику нове светске силе изашле из рата. Комбинаторика (кон)федеративног уређења на европском подручју од Италије до граница СССР-а инспирисала је стара и нова питања појединих земаља. Черчил и Стаљин су сагласни у геополитичкој и војној важности Србије у погледу одлучивања о судбини режима у суседним земљама.

У дијалогу с Титом, Черчил с јасним разлогом чини неизвесним одговор на питање: чија ће бити Србија, Твоја или Дражина?

У описима британских извештача у ослободилачком узлету је откривен маштовити стварни свет Србије. Борбеност људи на тлу Србије као једном од најборбенијих подручја у Европи, привржености слободи борбом од искона брањене, масовне жеље и тежње за праведним и бољим животом, солидарност с партизанима, борцима и протагонистима новог у ослобођеним срединама. Показало се да је стагнација и спорији развој НОП-а но у другим областима последица одсуства јачих партизанских снага, а не резултат четничке супремације и никако подржаних од већине српског становништва. У ранијим површним анализама губило се из вида да су комунисти освајали упоредо са слободом и власт не помоћу комунистичке него идеологије народног суверенитета. Ослободилачка борба у лето 1944. на ранијим устаничким подручјима (Ужичка република и др.) обележена је масовним учешћем становништва. Узалуд су британски посматрачи трагали за оријентацијом у лево или десно међу српским сељаштвом у време спонтаног „предавања" борби за слободу. У односу на средишне делове земље, у Србији су били мање видљивији знаци опонашања револуционара, симбола и подражавања стила „совјетских република". У доцнијој Стаљиновој сугестији да се звездама не плаше западни савезници проверавана је благовремено организована и суптилно пропагирана политичка акција. Испреплетено је дејство спољних и унутрашњих чинилаца у ослобођењу Србије и њеном конституисању у федералну јединицу ДФЈ.

Успеси Уослободилачкој борби првенствено су инспирисали масован прилив у НОП. Теза о британској одговорности за приступање Србије НОП-у аргументована је обилношћу слања материјалне помоћи, нарочито оружја (рачунало се за око 100.000 бораца) и подршком Титовим партизанима. Процењивао се утицај краљевих позива да се Срби и из четничких формација придруже Титовим борцима за слободу. То, у првом реду, критички с обзиром на слаб ауторитет краља и избегличке владе жигосане издајничком. Ехо западносавезничких пропагандних проповеди о демократији, темпиран спрам комунистичког екстрема, у исувише узбурканом свакодневном животу, није имао снагу подстрека и преимућства рестаурантског конзервативизма над вешто истицаним идејама слободе, родољубља и најбољих традиција српског народа од стране партизана. Доминирао је спонтано привлачан и систематски пропагиран тријумф ослободиоца.

Продор ударне групације у Србију и успон НОП-а на њеном тлу крунисани су импресивним војнополитичким успесима и међународним значајем. У септембру 1944. био је ослобођен велики део Србије; оружане снаге су нарасле на два корпуса, с око 40.000 бораца. Осујећене су планиране комбинације здружених непријатеља у одбрани стратешких позиција. Народноослободилачке снаге продрле су од Дрине до Тимока, источне границе, и држале витална подручја у време планирања борби за ослобођење преосталих делова територије. То је имало шире стратегијске реперкусије. Продором црвеноармејаца у Румунију и Бугарску у августу и сеитембру долази до устанка у њи-

ма и преласка на страну савезника. Титове јединице се спајају са совјетским на Дунаву у септембру 1944. Створен је јединствен савезнички фронт; југословенски је повезивао западносавезнички у Италији с источним на граници Југославије с Румунијом и Бугарском. Одступница немачке балканске војске вардарско-моравским, природним, правцем, била је пресечена, с крупним потешкоћама по стање на немачком Југоистоку Европе.

На ослобођеним деловима демократски је успостављан нови систем, уобличаване су контуре Србије на геополитички вишеструко важном делу Балкана. У критици ЦК КПЈ партијског руководства Србије, нарочито за грешке у „окружници" од 1. септембра 1944, указивано је на значај процеса и односа у новој југословенској државној заједници. Исправљан је погрешан став о пијемонтској улози српског народа у ослободилачкој борби, а наглашавана равноправност међу народима у тој борби и југословенској федерацији.

Формула „националног фронта свих против комуниста", одражавала Је илузије поражених, који се нису мирш с крахом као коначним епилогом. Сусрет Драже Михаиловића и Милана Недића у Ражани 13. августа 1944. није испунио очекивања. Комбинације о споразуму западних држава против „страшила бољшевизма" нису реализоване ни у једној од тајно замишљених варијанти. Четничко лавирање, окретање као русофила „мајци Русији", или пријатељски „великој Америци", уз „непрекидну везу с Немцима" и очекивање обрта у рату, није, у екстази свог камелеонства, налазило излаз. Хитлер се сложио с Нојбахером и Вајксом да су „великосрби једини државотворан елемент", али, наравно, четницима није давао никакву могућност у успостављању неке самосталне српске творевине под њиховим вођством. Планови о фронтовима на границама Југославије с Румунијом и Бугарском, доцније прецизираним на линији Турн Северин — Скадар, сами по себи су говорили о судњем часу одбране „остатака европске тврђаве". У времену када су се западносавезничке и совјетске снаге приближавале немачким јединицама, Хитлер је фанатично наређивао одбрану у Југославији, „ни за сантиметар територије — одстуиање".

Ситуације на ратиштима у лето 1944. наметале су политичке иницијативе. Британска администрација је подстицала Шубашића на реализацију споразума с Титом. Очекивао се повратак владе из избеглиштва у земљу и стапање с одабраним „авнојевским саставом". Тито је успоравао „лондонску ужурбаност", истичући опасност од грађанског рата у том случају и важнијом борбом с појачаним немачким снагама у Југославији, њиховим предислокацијама и повлачењем с истурених пропалих фронтова. Шубашић је „запретио" идејом споразума са совјетском владом. Западносавезничко испитивање могућности о евентуалној инвазији с истоваривањем краља као политичког товара, „Тројанског коња", потхрањивало је подозрење у политичку интервенцију у корист монархије. Титов тајни одлазак у Москву и разговор са Стаљином означени су као његово скретање ка совјетском, и идеолошки сродном савезнику. Одлуке о совјетској материјалиој помоћи, о садејству јединица НОВЈ с јединицама украјинских фронтова Малиновског и Толбухина на делу југословенске територије у захвату стратешког правца Букурешт — Беч, уз совјетско поштовање власти НОП-а, као и Титов прецизнији договор у Крајови о учешћу бугарске војске, изазвао је оштре реакције. Протумачено је да су Руси генијално изиграли споразум из Техерана о немешању у унутрашње ствари Југославије и на особен начин признали Титову владу (НКОЈ). Шубашићев „владин састав" у Лондону показао се као „одбор НКОЈ-а за спољне послове". Черчил није добио подршку Рузвелта за непосредно ангажовање на Балкану, па је решење потражио у сусрету са Стаљином, у октобру 1944, у Москви.

С делегацијом отечественофронтовске Бугарске, у Крајови, Тито се договорио о садејству бугарских с југословенским јединицама. За Бугарску је то била шанса да се покаже савезником и извуче некажњено из рата. У Стаљиновим пројекцијама Бугарска је предвиђана у разним варијацијама. За федерацију с Југославијом, или Албанијом. За западне савезнике, чије су трупе биле ангажоване на западноевропском фронту, толико да је споро напредовао

фронт у Италији, бојазаи је расла од продора Црвене армије у јужноевропску и балканску „зону интереса". Становништво у Србији и Македонији није било расположено да се поново сусретне с бугарском војском, дојучерашњим окупатором, макар и у новој улози ослободиоца, у саставу совјетских фронтова. Тито је ставио до знања потчињеним командним инстанцама да лично командује Србијом. Борбени успеси праћени су били разноврсним тешкоћама и инцидентима. Масовно одушевљење становништва за црвеноармејце по њиховом преласку Дунава испуњавало је дух браће по оружју и бораца за слободу. Западносавезничко противљење федерацији Бугарске с Југославијом, предвиђано чак у 9 пројеката, одвратило је од такве симбиозе као начина за извођење Бугарске из табора Осовине на мала врата.

Одлазак четничког команданта Пилетића са 120 пратилаца у совјетски штаб у Крајову, и, с друге стране, независно од тога, пут четничке групације Лукачевића и др. ка западносавезничким трупама, одсликавало је четничку упорност у везивању за спољне снаге замишљане као доминантне факторе у разрешењу „југословенског чвора — проблема".

У октобру 1944. постигнут је споразум између Стаљина и Черчила о подели интересних сфера, популарно назван „фифти-фифти", по 50% : 50% утицаја у Југославији. Постигнута је у ствари њихова сагласност по питању вођења заједничке политике у Југославији. У стварности то није значило ништа, како је Велебит проценио. Односно, пружило је још већу могућност но раније Титу у самосталном вођењу политике. Британски аналитичари ускоро су констатовали да је „Тито узео сву власт".

Ослобођење Србије, с Београдом, у јесен 1944, импресивно је крунисање делотворног организовања борбено расположивог становништва против немачких и сателитско-колаборантских снага и успешног садејства југословенских са совјетским и бугарским јединицама. До краја рата у Србији је мобилисано или на различите начине ангажовано у ослобођењу преосталих делова Југославије, 250.000 — 300.000 људи.

Упоредо с војним, одвијале су се и политичке акције. Тито позива Шубашића на дефинитиван договор о стварању јединствене владе сједињавањем изабраника из избегличке владајуће гарнитуре грађанских политичара и АВНОЈ-а пред ослобођењем Србије. Дакле, с новоосвојеним позицијама. Мандатор с изгубљеним ауторитетом, више но раније; суочен је са српском опозицијом и без очекиване подршке ХСС након неуспелог покушаја њене деобе власти с КПЈ на бази Кошутићеве замисли о паралелном деловању у ослобођеним чисто хрватским срединама. Споразум је постигнут у ослобођеном Београду, 1. новембра 1944, с новином увођења Намесништва (Регентства), по уставном акту Краља. Нова влада ДФЈ образована је у марту 1945. Савезници су је признали и послали своје амбасадоре у Београд. Савезне установе пре су створене но установе Србије, једне од чланица југословенске федеративне државне заједнице. У сенци високе, спољне политике је политика унутрашњег уређења, упоредо с променом односа снага, ширењем и организовањем слободне територије — АСНОС, НОФ и друго.

КП Србије је основана на завршетку рата. Политичка питања су спорије решавана но војна, економска, социјална и друга. То не само из спољнополитичких разлога, већ и због утицаја српских грађанских политичара. Монизам је нови принцип политичког живота; уместо вишепартијског — једнопартијски систем. Рецидив догматске предрасуде о реинкарнацији великосрпства уз помоћ са Запада (...) Нивелација доприноса народа у ослобођењу и одређивање граница федералних јединица у сразмерној величини како би постојао склад у заједници јаке, чврсте и снажне Југославије.

Др Војислав СУБОТИЋ

ОКУПАТОРСКО-КВИСЛИНШКЕ СНАГЕ У УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1941—1945.

На територији ужичког округа (као и у другим крајевима Србије) од 1941. до 1945. налазиле су се бројне окупаторско-квислиншке снаге. Различите по припадности, организацији и намени, имале су исте циљеве: да униште народноослободилачки покрет и угуше отпор народа или да му сломе вољу за отпором. Осим окупаторске војске, чија је бројност нарастала или се повремено смањивала, територија ужичког краја била је почетком устанка покривена квислиншким апаратом власти[1], који је верно служио окупатору.

После капитулације војске Краљевине Југославије, априла 1941, за подручје уже Србије, источног Срема, Баната и округа Косовске Митровице[2] успостављање окупационог система вршила је посебна немачка војна јединица под командом војно-управног команданта Србије, чији је задатак био да развија окупациони систем који ће обезбедити нови поредак, не дозволи отпор народа и обезбеди експлоатацију природних и привредних богатстава.

У Србији су се до око половине маја 1941. задржали делови немачког 11. корпуса. Немачка је у мају почела да повлачи инвазионе снаге из Србије и других крајева Југославије. До половине јуна, пошто је повучена немачка 2. армија, у Србију су стигле немачке посадне дивизије (704, 714, 717) које су сгављене под команду Више команде за нарочиту употребу 65. Први војно управни командант генерал авијације Хелмут Ферстер (Рогз1:ег) формирао је велики апарат у свом штабу са 726 службеника.[2^] У јулу га је заменио генерал Шредер. Формиран је посебан управни штаб под командом Харолда Турнера, који је под својом контролом имао, најпре комесарску, а затим и Недићеву владу. Посебан задатак да се стара о очувању мира у Србији имао је командни штаб на чијем се челу налазио пуковник Гравенхорт.

Србија је била подељена на четири фелдкомандантуре и у Београду, Смедереву, Нишу и Ужицу.[3] Фелдкомандантуре у свом саставу су имале две до четири крајскомандантуре, а свака од њих команду и управну групу, вод фелджандармерије и по батаљон стрелаца. Фелдкомандантуре, су по својој намени и структури представљале војно-управне команде са задатком да контролишу целокупни живот и рад на територији која им је одређена, тј. да присиле народ на покорност, одржавају мирно стање и да контролишу и подржавају цивилну власт. Тако је структура окупационог система била глломазна и сложена, састављена од различитих органа и снага. Штаб команданта Србије био је подељен на војни и управни.[4] Војни штаб се старао о реду и безбедности и располагао је са 4—6 специјалних батаљона (Гапс1ез5сћи1геп), одредима војне жандармерије (Ре1с1депс1агтепе) и полицијским снагама.

Како је речено, преко управног штаба командант Србије је имао увид и потпуну контролу над окупираним подручјем, преко овог штаба организовао

1. Зборник радова Ужичка република, Бгд, 1978, с. 182.
2. Венцеслав Глишић, Ужичка република, „Нолит", Београд 1986. стр. 18—19.
2а. Јован Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Сроији 1941. Београд 1963. с. 28.
3. Исто.
4. Јован Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941. Београд 1963, с. 28.

је и контролисао цивилну квислиншку власт.[5] „На челу управног штаба налазили су се проверени нацистички функционери: начелник је био др Харолд Турнер, а помоћник др Георг Кисел".[6]

Командант Србије остваривао је контролу територије преко мреже обласних и окружних команди (фелдкомандантура и крајскомандантура) и месних команди (ортскомандантура). За време боравка војних јединица у појединим местима су формиране локалне команде — плацкомандантуре, које су расформиране при одласку јединица из тих места.

У мрежи окупационог система, осим војних и полицијских јединица, у Србији је деловао пропагандни одред, који је контролисао и цензурисао средства јавног информисања, радио, штампу, издавачке куће и припремао пропагандни материјал. **У** Србији су се налазиле и друге специјалистичке службе и органи као што су Привредни штаб, који се старао о експлоатацији, испоставa Розенберговог штаба са задатком да прати и пљачка музејско благо, архиве и сл., затим, огранак организације ТОТ са разним техничким и пиротехничким институцијама, штабовима и јединицама за надзор и одржавање" предузећа за производњу наоружања, експлоатацију рудних богатстава, разних сировина и др.

Посебно су биле разгранате и бројне обавештајна и полицијска служба. Обавештајна служба је деловала у два канала — смера. Војну обавештајну службу (Ађ\уеђг) организовале су команде и јединице, обавештајну службу безбедности (РСХА) организовао је главни уред безбедности. Обе обавештајне службе имале су своје одељке и испоставе.[7]

Веома развијена и активна била је контраобавештајна служба (Ађшеђг-51е11е) која је по Србији имала мрежу својих обавештајних центара (МеМекатрГе) опремљених радио средствима за брз пренос извештаја. Њихову мрежу су чинили многи агенти убачени у институције, установе, предузећа и сл.

Контраобавештајна служба је имала тајну војну полицију (СеђеппеГеШрођ2е1) која је дејствовала независно од других немачких јединица и органа.[8] Ова полиција је имала у неким градовима своје експозитуре.

Полиција безбедности СИПО и служба безбедности СД (у оквиру СИПО налазило се и одељење тајне државне полиције — Гестапо) који је имао испоставе у већим и одељке у мањим местима. **У** надлежности СИПО била је и полиција коју су образовали квислинзи. Ова служба је располагала специјалним полицијским снагама.

Тако разгранат немачки окупациони апарат са бројним снагама и техничким средствима требало је да управља Србијом и њеном привредом. Деловао је неусклађено, круто, без довољно међусобне сарадње појединих служби, што је било последица двоструке везаности за војно управног команданта и за централне установе у Берлину. Двострука везаност и воља за престиж су били присутни у свим инстанцама, од највиших до најнижих.

Премда бројне и према намени разноврсие окупационе институције и снаге, опремљене за то време — најсавременијим техничким средствима, наоружањем и опремом, нису биле у стању да одрже Србију под окупацијом и остваре окупационе циљеве. Зато је формиран квислиншки апарат који се ослањао на сараднике из периода пре окупације. Тако је формирана тзв. комесарска влада Милана Ађимовића чији је основни задатак био да под заповедништвом немачких окупационих власти обнови привредни живот и да га стави у службу окупатора.

Обновљен је механнзам старе власти, од бановина, преко среских начелстава до општина^. Обновљена стара власт је извршавала наредбе немачке окупационе управе. Окупатор је налазио упоришта у оном делу буржоазије ко**Ји** **Је** сарађивао са немачком обавештајном службом још пре рата. Окупатору су се стављали на расположење они који су и раније били убеђени у немачки „нови поредак у Европи" (Цинцар Марковић, Димитрије Љотић, са

5. Петар Вишњић, ВИГ 3—4, 1956, 84, 85 (Немачки окупациони систем у Србији 1941)
6. Јован Марјановић, исто.
7. Јован Марјановић, н. ц. с. 29.
8. Исто.
8а. В. Глишић, исто.

својим Збором и др.) затим они који су веровали да је Немачка непобедива и да Немце треба слушати да би се обезбедиле позиције српске буржоазије (Милан Недић) и један број оних којима је ситуација била неизвесна па су заговарали став да се тренутно треба приклонити сили, „па ће се онда видети"[9].

Међу онима који су у почетку заузели став ишчекивања јавиле су се струје инспирисане националистичким побудама. Појавила се група четника Косте Пећанца који се представио као „заштитник" српског народа. Међутим, он се још у августу 1941. ставио у службу немачком окупатору. Други центар грађанских снага, у почетку илегалан, створен је у мају на Равној Гори под командом Драже Михаиловића. Политика четника Драже Михаиловића у почетку није имала јасну политичку платформу, она се изражавала у ставу да треба чекати расплет на светским фронтовима. Пошто је устанак под вођством КПЈ постизао велике резултате, формулисана је и платформа четничког покрета која је имала националистичке циљеве. Крајем године четничке снаге ће се ставити отворено на располагање окупатору.

Сав тај окупаторско-квислиншки систем организован у Србији имао је своје органе, снаге, службе, испоставе и др. развијене и активиране у ужичком крају још од почетка окупације. За време непријатељских офанзива и офанзивних акција бројно су расле снаге непријатеља, како окупатора тако и квислинга, посебно оперативних и посадних.

У Ужицу се још пре устанка налазио Штаб 816. фелдкомандантуре (са крајскомандантурама: 847. у Шапцу, 832. у Крагујевцу, 861. у Ваљеву, 843. у Краљеву). У ужичком округу налазило се више месних команди — ортскомандантура са ограниченим компетенцијама. Ове установе су се бавиле питањима јавне безбедности и информативне службе.[10]

Командант 816. фелдкомандантуре био је пуковник Ханс Штокхаузен (седиште ове фелдкомандантуре прво је било у Шапцу, а од почетка јула 1941. у Ужицу).

Од немачких полицијских снага за јавни поредак, у Ужицу се налазила једна чета (вероватно из 64. резервног полицијског батаљона који се налазио у Београду). У ужичком округу организовано је неколико пунктова 20. групе војне полиције која је радила на јачању окупационог система. Не зна се тачан број тих полицијских снага на територији Ужица. Тешко је установити тачан број обавештајних пунктова који су радили под руководством АБВЕРА или уреда безбедности.

Поред полицијских снага окупатор је на територији ужичког округа држао знатне контингенте својих трупа, оперативних и посадних. Тако су 60. пешадиску дивизију крајем маја у Ужицу сменили делови 704. посадне дивизије чији је командант био генерал Хајнрих Боровски. У саставу 704. посадне дивизије били су 724. и 734. пук и 654. артиљеријски дивизион. Људство ове дивизије потицало је углавном из Саксоније и судетских крајева. Многи извори, па и немачки, тврде да су посадне дивизије у Србији 1941. биле слабог квалитета. У њиховом саставу налазило се људство старијих година. Наоружање и опрема у батаљонима и четама су такође били слабијег квалитета од наоружања и опреме пешадијских и механизованих дивизија немачких оружаних снага. Команданти батаљона, дивизиона, чета и батерија били су још учесници светског рата (односи се на први св. рат, под. ВС), а водници стари 27 до 37 година. Само мали број подофицира имао је продужени рок служења... ћапс1е8ксћи1:7сп батаљони нису ни издалека могли да савладају многе задатке осигурања... Материјална опрема ових дивизија није ниуколико била довоЈвна, каже немачки капетан Ш1е5зћаир1: Егпек! у елаборату о устанку.[11] Квалитет и ниво наоружања посадних јединица био је далеко изнад нивоа партизанског трофејног наоружања. Осим тога, људство је било задојено нацизмом и уз подршку квислинга немачке окунационе власти су упорно предузимале многе мере да спрече народноослободилачки покрет. Међутим, висок

9. Јован Марјановић, н. д. с. 32.
10. Војно историјски институт, НА 27-5-3 (Саслушање Г. Кисела).
11. Јован Марјановић, н. д. 124 / АВИИ — Нда 32-12-2.

степен борбеног морала партизанских чета и батаљона и полет у борби за слободу присилили су непријатеља на напуштање многих гарнизона већ у августу 1941. Пошто се немачким командама учинило да је необученост људства посадних јединица основни узрок неуспеха, предузеле су крајем јула мере интензивнијег ангажовања полицијских јединица, док се не створе услови за довођење... „великих, добро обучених војничких маса".[12] Још увек нису утврђени тачни подаци о бројном стању немачких окупационих снага у ужичком крају пред почетак устанка. Почетком септембра у Ужицу се налазио један број немачких војно-управних, полицијских и посадних јединица: Фелдкомандантура 816. и крајскомандантура 847, са две чете 592. батаљона земаљских стрелаца и једном четом 64. полицијског батаљона. У Ужицу и ужичком округу биле су бројне и посадне јединице: Штаб 724. пука 704. посадне дивизије, Штаб 1. батаљона са 1. и 4. четом (трећа чета се налазила у Пожеги). Поред Ужица, нешто јаче снаге Немци су држали у Пожеги. У осталим среским местима, у Бајиној Башти и Ивањици, немачке окупационе власти су држале снаге из састава полиције тзв. фелджандармерије.[n]

Немачке оперативне и посадне снаге су пружале велику помоћ војно-управним органима у успостављању окупационог система и у ужичком округу.

Немачке јединице и војно-управне власти нису биле довољне да се становништво Ужица и околине држи у покорности па су одмах почели са обновом старог апарата власти преко среског начелства до Дринске бановине, која је обновљена 23. маја и премештена из Сарајева у Ваљево, а после месец дана у Ужице. За бана је постављен Илија Поповић, адвокат и председник општине шабачке.

Обновљена је и стара жандармерија. У бановини је основан, истоимени жандармеријски пук (организација пука: чете, водови и станице). Тако је у Ужицу било смештено седиште Дринског жандармеријског пука којим је командовао потпуковник Милан Цветковић и једна жандармеријска чета. У Пожеги се налазила такође чета, а у Ариљу вод.[14] Жандармеријске станице у Биоски, Карану, Качеру, Љубањама, Кремнима и Мокрој Гори имале су по око 50 жандарма. У Ужицу (у јулу) жандармеријска чета појачана је са 90 жандарма.[15] Осим тога, у Ужицу је формирано предстојништво градске полиције са надзорним чиновницима, 40 полицијских надстражара и стражара и 10 полицијских агената. На челу управних квислиншких власти образовано је градско поглаварство и среско начелство.

Све те полицијске и управне установе подређене су 816. фелдкомандантури и њеним органима.

Комесарске владе Милана Аћимовића, а од августа 1941. године генерала Милана Недића, су уствари биле само квислиншки административни органи који су радили по наређењу и под контролом немачке војне управе.

У ужичком округу окупационе власти су давале инструкције и наређења, кажњавале и пљачкале, а квислиншке формације су се међусобно нетрпељиво гледале што им није сметало да се додворавају окупатору и ревносно извршавају његове задатке. Немачке команде су преко домаће жандармерије и квислиншких власти у Ужицу заводиле ред и мир, и вршиле економску експлоатацију. Они су одмах по окупацији Ужица започели спроводити реквизиције у виду принудног откупа и увели окупациони новац.

Окупационим властима ишла је на руку територијална подела Краљевине Југославије која је омогућавала држање бројног полицијског апарата. Управо су ти елементи били главни ослонац окупатора у геноциду и репресалијама над становништвом.

Ужички округ је био подељен на 7 среских територија са седиштем у Ужицу, Пожеги, Ариљу, Ивањици, Косјерићу, Бајиној Башти и Чајетини са полицијским и жандармеријским снагама. У Ужицу, после капитулације Југославије, број жандарма се повећао прибеглицама са територије НДХ и Ма-

12. Исто.
13. Венцеслав Глишић, н. д., 100.
14. Јован Марјановић, н. д., с. 124.
15. Исто.

кедоније. На територији ужичког округа пред уетаиак налазило се око 450——500 чувара старе власти. Већ почетком јуна, а нарочито после 22. јуна, окупаторске снаге су приступиле хапшењу виђенијих људи, комуниста и шпанских бораца.

У Ужице су стигли специјални полицијски стручњаци са задатком да хапсе патриоте ужичког округа. Те задатке су обављали уз помоћ квислинга, али нису постизали веће успехе. После прве неуспеле хајке на комунисте извршена је делимична промена војно-управног апарата. У Ужицу је основано Предстојништво полиције са извесним бројем агената и стражара и појачаном жандармеријском четом. Милан Аћимовић је, пре смењивања, долазио у Ужице ради доказивања верности окупатору, слао своје људе по местима округа који су држали конференције ради учвршћивања окупационе власти и предузимања акција против комуниста да би касније прешли на организовано кажњавање и злочине.

Немачки командант у Ужицу позвао је током јула све среске начелнике са ове територије и упозорио их на опасност од устанка. Лично је путовао у Пожегу и Ивањицу. Једна од конференција била је 27. јула у Бајиној Башти, било је присутно 250 грађана.

Да би спречили ширење устанка, крајем јула извршено је појачање жандармерије. Међутим, све то није помогло јер се под ударом партизанских јединица жандармерија распадала и повлачила у градове. Пошто су њихови покушаји да уништи партизанску чету на Градини пропали, немачки команданти и жандармерија злостављали су становништво, хапсили, стрељали, издавали застрашујуће објаве. Једну од таквих објава издао је пуковник Штокаузен: „Ко предузме против немачке војне силе било каква дела или таква помаже, биће стрељан и обешен, а његова имовина спаљена". Тако је 20. августа преко Службеиог листа Дринске бановине објављено да се уводи полицијски час. Затим је расписана награда, коју је потписао бан за сваког који ухапси партизана 3.000, а вођу 25.000 динара.

После првих акција против окупагора и његових сарадника отпочела је одмазда, појачана су хапшења и стрељања талаца. За рањеног ађутанта нсмачког генерала Лончара на Буковима стрељана су 52 таоца у Ужицу, Чачку и Ваљеву. Крајем јула, после напада Ваљевског и Чачанског одреда на немачке колоне на Буковима Немцу су за одмазду сакупили 81 таоца и наредили Аћимовићевој жандармерији да их стреља. То стрељање изазвало је кризу Савета комесара и учинило Аћимовићев положај неодрживим.[16]

Под ударом партизанских акција у ужичком округу распао се жандармеријски апарат.

Крајем августа немачка војна управа је, на предлог Љотића, распустила комесарску владу Милана Аћимовића, а на место ње образовала тзв. „Владу спаса" Милана Недића,[17] сматрајући да ће се овај успешније ангажовати против устанка и да ће спречити сарадњу партизана и четника.[18] Недићу је дозвољено да формира војне одреде јачине 5.000 људи. Вођа фашистичког покрета „Збор" Димитрије Љотић је такође примио благослов да ствара добровољачки одред.

Поред својих и квислиншких снага, Немци су у ужички крај током августа били присиљени да довлаче појачање. Из Санџака и Космета довели су око 300—500 Шиптара за борбу против Ужичког партизанског одреда.

Прве четничке групе у ужичком крају појавиле су се на Златибору, Јавору и околшш Дрине. Оне су се ускоро ставиле у службу окупатора, као што су то чиниле и друге квислиншке формаци.је.

Најјача група у то време била је на Златибору са командантом војводом Радомиром Бекићем. На Јавору је групом четника командовао Божа Босовић самозвани „Јаворски", чија је главна акција била усредсређена на партизанске породице. И четници око Љубовије под командом војводе Миладина „Дринског" имали су утицаја на ужички округ.

16. В. Глишић, н. д., стр. 39.
17. Младен Стефановић, Ужички зборник 16/87, с. 277.
18. В. Глишић, н. ц., с. 39.

Међутим, најјачи утицај у овом крају имали су четници официри са Равне Горе. Они су најпре ширили пропаганду да још није време за устанак, кад дође време „они ће позвати народ, јер је њих оставио краљ и влада у земљи као своје представнике". Али, како се устанак распламсавао, са пропаганде су прешли на организованије мере, по селима су формирали војне јединице, мобилисали све способне и саопштавали им ратни план. Претили су силом оним који мисле другачије или подржавају иартизане. У погледу војне организације покрета у августу Дражини официри су уписивали сељаке у четнике и именовали четовође. И даље су ширили пропаганду „да још није време". У селу Латвица (ариљски срез) крајем августа официр Драже Михаиловића је уписивао сељаке у четнике и наредио им да „остану код кућа, да чекају позив на зборно место и да не смију отићи ни у какву другу војну формацију... и да не смију отићи у партизане".[19]

Руководство НОП-а и партизански одреди су у периоду јул — септембар обавшш многобројне разговоре с представницима Драже Михаиловића с циљем да се с њима закључи споразум о заједничкој борби против окупатора. На састанку Јосипа Броза и Драже Михаиловића, 19. септембра 1Р41. у Струганику, четнички командант није прихватио заједничку борбу против окупатора већ је „говорио да још није вријеме".[20] Од Михаиловића су се одвојили и изјаснили за НОБ четнички одреди поручника Ратка Мартиновића и попа Владе Зечевића.

Фелдмаршгш Лист, уплашен развојем устанка, непосредно пре стварања слободне територије у западној Србији донео је одлуку да употребом свих расположивих снага разбије партизанске одреде. Он је 5. септембра наредио заповеднику Србије да до зиме угуши устанак јер дотадашње мере нису уродиле плодом, што се види из његове наредбе трупама:

> „Ситуација у Србији не искључује даље ширење устанка. Учестали напади на војнике и постројења немачке оружане силе од стране јаких, добро наоружаних на изглед организованих и вешто вођених банди доказује да до сад предузете протумере не задовољавају".[21]

Већ 13. септембра Лист увиђа да му немачке и квислиншке снаге нису довољне па се писмом обраћа Врховној команди:

> „Узнемиравајући развој опште ситуације у Србији захтева енергичне мере"[22]

па предлаже:

„Стога сам присиљен, иако свестан опште ситуације, да предложим хитно додељивање најмање једне ефикасне дивизије појачане тенковима".[23]

Одмах 16. септембра Хитлеров Главни штаб је Листу одговорио да му ставља на располагање једну пешадијску дивизију — 342, доведену из Француске, оклопне возове и око 100 трофејних тенкова. У случају потреба предочено му је да може очекивати још једну дивизију чим таква буде слободна на источном фронту.

Хитлер је Листу поручио да у „српским областима" успостави све мере како би угушио устанак и успешно експлоатисао привредна добра.

У циљу застрашивања народа и изолације НОП, генерал Кајтел је издао Листу посебно наређење да са Србима треба необично свирепо поступати, тј. да за једног убијеног немачког војника треба убити 50—100 комуниста. Пре него што је кренуо у офанзиву окупатор је немилосрдно стрељао родољубе у Србији. У Ужицу су 15. септембра обешена 4 човека, а неколико десетина

19. Родољуб Чолаковић, Записи из народноослободилачког рата, 1946. I, с. 197.
20. Тито, Говори и чланци, I, Загреб 1959, с. 206.
21. Зборник НОР-а, гом I, књ. 1, с. 390.
22. Исто, с. 422.
23. Исто, с. 423.

стрељано.[24] Немачка врховна команда је наредила да се за успешније предстојеће операције из Грчке у Србију пребаце генерал Франц Беме са ужим делом штаба 18. корпуса, а 19. септембра фелдмаршал Лист је на Бемеа пренео сву извршну власт у Србији ради ликвидације устанка.

Одмах по доласку генерал Беме је своју активност усмерио на разбијање партизанских одреда у западној Србији сматрајући их најопаснијим за немачке позиције. Већ 24. септембра започео је „крваве одмазде", паљење и одвођење заробљеног становништва у логоре. Немачка 342. дивизија отпочела је 28. и 29. септембра опет напад на Мачву са задатком да разбије партизанске одреде у рејону Цера и избије у долину Јадра, да 125. пешадијски пук, уз садејство 718. посадне дивизије, очисти троугао између Саве и Дрине и потом наступи ка Ужицу (125. пешадијски пук је за обе акције пребачен из Грчке). Још док се немачка 342. пешадијска дивизија у септембру борила у Шапцу, Ужички партизански одред заузео је целу територију Ужица и присилио немачке трупе на повлачење. Такође, Чачански одред је извршио свој задатак па је створена велика слободна територија у долини Западне Мораве.

После успешних борби јединица Ужичког одреда, које су средином септембра ослободиле Бајину Башту и Чајетину и успеха против немачких потерних група у Горобиљу[25] немачке снаге су биле присиљене да се 21. септембра повуку из Ужица. Повлачење немачких војноуправних власти и јединица (фелдкомандантура 816, крајскомандантура 847, батаљон 592, стрелаца, чета полиције из 64. полицијског батаљона, штабови 724. пука, 704. посадне дивизије и Штаб 1. батаљона са две чете пешадије и др.) са око 1.217 војника почело је 21. септембра. Следећег дана немачке јединице и окупационе власти су напустиле и Пожегу.

Немачки генерали Лист и Беме, оценивши да постојећим немачким и квислиншким снагама не могу предузети веће офанзивне операције на слободну територију западне Србије, тражили су од Врховне команде нова појачања. У очекивању тих појачања радили су на ангажовању Владе Милана Недића и четника, као и Љотића против партизанских снага.

У договору са немачком командом у Ужице је упао Радомир Бекић из Чајетине. Немци су у Ужицу предали власт жандармима и четничким „војводама" мајору Манојлу Корађу и Бекићу.

Пошто су четници одбили преговоре о уласку партизана у град, 23. септембра четири чете Ужичког НОПО су поселе положаје око Ужица. Четници и жандарми су били присиљени да напусте град. Делови Ужичког одреда су 24. септембра ушли у Ужице. На сличан начин су Пожешка и Ариљска чета ушле у Пожегу.[26]

На другом састанку Тита са Михановићем у Брајићима, 26. октобра 1941, постигнут је само делимичан и краткотрајан споразум о избегавању међусобних сукоба. Међутим, четници су и даље нападали на партизанску позадину посебно партизанске камионе који су допремали материјал на фронт. Они су успоставили контакте са немачком обавештајном службом и тражили од њих помоћ. Уместо да оружје добијено од партизана употребе против Немаца, како је договорено, четници су одлучили да нападну и Ужице.

Михаиловић је још у октобру успоставио чврсту везу са избегличком владом, доласком у његов штаб мајора Захарија Остојића и Мирка Лалатовића, који су стигли заједно са енглеским обавештајним официром за везу, капетаном Хадсоном (пре рата директор рудника код Крупња).

Против Ужичке републике Немци нису имали довољно сопствених снага, али су зато нашли савезнике у Михаиловићевим четницима који су са око 1.000 четника ноћу између 1/2. новембра напали партизанске снаге у Ужицу, али су били потучени у противнападу Ужичког одреда на Трешњици.

24. Јован Марјановић, н. д., с. 241, даје податак да је тог дана у Ужицу стрељано 165 људи. Други извори то не потврђују.
25. Немци су образовали 6 потерних одреда и послали их да униште Пожешку и Ариљску чету, али су у Горобиљу претрпели пораз. Глишић, н. д., 100.
26. Ј. Марјановић, н. д., 243.

Ноћу 1/2. новембра код Ивањице су разбијени и четници Боже Јаворског. Неколико дана касније четници Драгослава Рачића из Поцерине са око 1.500 четника предузели су нови напад на Ужице, али су на положајима између Ужпца и Косјерића разбијени и потиснути према Равној Гори. Четнички одред капетана Нешка Недића безуспешно је покушавао да обезбеди продор Немаца на слободну територију.

До следећих жестоких борби дошло је 8. и 9. новембра када је простор Драже Михаиловића био потпуно сужен. Више од 2.000 четника доведено је у безизлазну ситуацију. Од тада па до краја рата он ће бити у сталној сарадњи са окупатором. Ноћу 13/14. новембра 1941. у селу Дивцима (код Ваљевај на састанку са Немцима Михаиловић је тражио муницију како би наставио борбе против партизана.[27] Међутим, Немци нису у њега као у савезника имали поверења. Они су имали у виду и ликвидацију пробритански оријентисаних четника. Четници Драже Михаиловића нису се придржавали ни договора од 20. новембра 1941. вођених са партизанским представницима (Лола Рибар, Ранковић, Стамболић) па су својим нападима ослабили одбрану Ужичке републике. Ужички партизански одред је с главнином снага водио борбе против четника Драже Михаиловића, чиме су услови за његово правовремено ангажовање против немачких и Недићевих снага на правцима њиховог наступања крајем новембра били отежани.

На конференцији немачких штабова и служби у Београду 14. и 17. новембра одлучено је да се (по наређењу команданта Југоистока) разбију партизанске снаге у пределу Западне Мораве и Ужица. Према плану који су сачинили генерал Кунц (заменио је оболелог фелдмаршала Листа) и генерал Беме ангажоване су 342. немачка пешадијска дивизија и 113. пешадијска дивизија, која је пристигла са источног фронта. Уз њих ангажоване су и посадне дивизије и квислиншке јединице Недића, Љотића, Косте Пећанца и Драже Михаиловића. У том тренутку у Србији су, осим 342. и 113. пешадиске дивизије, које су већ имале велика борбена искуства, биле три комплетне посадне дивизије (704, 714. и 717) и 125. пук. Главнина тих снага је ангажована у офанзивним дејствима крајем новембра. Са немачким снагама су садејствовали 2, 3, 5, 9. и 10. добровољачки одреди Недића, колубарско-недићевска четничка група и четнички одред војводе Мојсиловића.

Укупно бројно стање окупаторских и квислиншких војника, ангажованих за напад на Ужичку републику износило је око 80.000 војника. Однос снага био је 10 : 1 у корист непријатеља, јер је слободну територију бранило око 8.000 партизана. Непријатељ је нападао концентрично са истока, североистока, севера и северозапада. Развучене на широком фронту без противоклопних и других средстава за подршку, партизанске јединице нису могле зауставити непријатеља. Ужице је пало 29. новембра 1941. године. Изгубљена је слободна територија, али не и партизански одреди. Пошто нису постигли резултат, Немци су предузели геноцид над цивилима, убијали су и тенковима газили рањенике, затварали и прогонили становништво.

Око 10. децембра немачке трупе су се повлачиле у гарнизоне, али су ојачале квислиншке снаге спремне да им прискоче у помоћ кад затреба. О тим дејствима у немачком извештају стоји: „Заједничким дејствима 342, 113, 704. и делова 717. дивизије партизани су разбијени и потиснути у Санџак и Босну. Неки њихови делови повукли су се јужно од Западне Мораве ка Ивањици и западно од Новог Пазара. На овом простору они су почели поново да се прикупљају и организују''.[28]

Од половине децембра 1941. године немачка команда врши извесна померања својих снага. Тако се 342. дивизија оријентише на простору између Дрине, Саве и Ваљева, а 113. дивизија остаје у долини Западне Мораве и јужно од ње, што значи на терену ужичког округа као брана са задатком да спречи продор партизанских снага из Санџака. Посадне дивизије — 704. и 717. добиле

27. Ј. Марјановић, н. д., с. 253.
28. Извештај немачког команданта за Србију команданту за југоисток, ВИИ, к. 70/У, рег. бр. 9/1.

су задатак да дејствују против партизана у централној, источној и јужној Србији, док су делови 718. дивизије враћени у источну Босну.

Другог децембра 1941. године у Ужицу су припадници 342. немачке пешадијске дивизије стрељали 6 лица. Јединице ове дивизије остале су у Ужицу до 5. децембра, када су орцкомандантуру и службу обезбеђења града и 316 ослобођених немачких заробљеника предали 113. пешадијској дивизији, односно једном батаљону 268. пешадијског пука ове дивизије. Овај пук је те ослобођенике 6. децембра из Ужица транспортовао у Београд.

Пук је уз подршку батерије топова и одељења тенкова претраживао ужички крај од Горјана до Мокре Горе. У децембру 1941. године на територији ужичког округа налазиле су се 4 команде: Команда 10. добровољачког одреда — љотићевци, одред српске државне страже — недићевци, Команда јагодинског четничког одреда и немачке јединице и команде.

У Пожеги су, такође, постојале 3 команде: 3. ћачки добровољачки одред љогићеваца, Команда пожешког четничког одреда и немачке јединице. У Арију био је четнички одред капетана Гачића јачине од 300 људи, на Златибору око Чајетине били су четници Андрије Јевремовића и Чеде Захарића, који су по селима организовали сеоске страже и вршили прогон родољуба. Дража Михаиловић је на Голији основао своје ново командно место. Он лично и преко својих потчињених команданата веома активно усмеравао је своје одреде у борби против партизана. Међутим, квислинзи у овом крају још нису били командно обједињени што им, ипак, није сметало у хапшењу комуниста и патриота. Мајор Манојло Корађ истицао је да је само у Пожеги ухагппено око 500 симпатизера партизана. У свом извештају констатује да се комунисти не могу уништити ако се против њих не предузму даље операције у Санџаку, док су ту још јаке немачке снаге. Зато је молио да се о његовом извештају поведе најозбиљније рачуна.[29]

У квислиншкој управи дошло је већ почетком јануара 1942. године до реорганизације. Уместо бановинске управе уведена су окружна начелства. Тако је у Ужицу 5. јануара формирано окружно начелство, а за првог начелника постављен Манојло Корађ.

У Ужицу је обновљено и среско начелство са начелником Бранком Барбуловићем. На располагању су им стајале одређене квислиншке јединице које су сачињавали Недићеви одреди, српски добровољачки одреди, предстојништво градске полиције у Ужицу и комесаријат железничке и пограничне полиције у Мокрој Гори. Недићеви одреди најпре су називани српски оружани одреди. Марта 1942. године формирана је Српска државна стража која је по намени имала 3 врсте одреда: градске страже, пољске страже и граничне страже. По селима су настојали да формирају општинске страже од 10—50 мобилисаних сељака.

Почетком 1942. године четници су формирали Команду западно-моравске групе одреда са седиштем у Ужицу на челу са Момчилом Матићем. Да је ова територија ужичког округа била поседнута знатним снагама види се из извештаја делегата Врховног штаба из Нове Вароши од 23. децембра у коме се каже:

> „Немаца има више него пре ослобођења и врло су активни. Тако например, у Чајетини и Палисаду, има око 100 Немаца и више од тога недићеваца и четника".[30]

У 1942. години четничке команде су формирале бригаде, а у наредној и корпусе чија су бројна стања била врло различита. Још у децембру 1941. обновљено је предстојништво градске полиције са 2 чиновника, 8 полицијских агената и 29 стражара. Предстојник градске полиције од јуна 1942. године био је Тихомир Љубојевић. Пети одсек овог предстојништва имао је задатак да хапси партизане и њихове симпатизере. У Ужицу је радила једна комисија

29. ВИИ — С — В — 5636.
30. Зборник II/2, стр. 119.

која је, са немачким преким судом, после иретреса одлучивала да ли ће комунисти или њихови симпатизери бити стрељани или интернирани. Поступа: непријатељевих јединица према партизанима и народу одвијао се сходно наређењима виших немачких команди. Генерал Беме у наређењу за офанзив дејства новембра 1941. захтева од потчињених: „Као и досад стрељаће се каД партизани сви устаници који буду у борби заробљени, па чак иако нама пребешу. Стрељаће се исто тако и преговарачи који буду долазили из подручја у којима се воде или у најкраћем времену предстоје борбене акције".[31] Стрељања, пљачке, одвођење у концентрационе логоре и сл. непријатељ је изводио како у току самих борби тако и по повлачењу главнине партизанских снага из западне Србије. Пошто су потиснули главнину партизанских јединица у Санџак, Немци и квислинзи су приступили „претресу" територије, с циљем да похватају и униште партизанске јединице које се нису повукле и велики број становника. У децембру 1941. и јануару 1942, а и касније, непријатељ је масовно стрељао и одводио у концентрационе логоре, не само заробљене партизане већ и све сумњиве становнике. У ужичком крају заробљених 19 партизана је стрељано 5. децембра, немачке јединице су 8. децембра ухапсиле 40 лица, затим је 16. децембра стрељано 20, а дан касније 27 лица. Непријатељ се није либио и најгнуснијих злочина као што су вешање па спаљивање мртвих партизанских команданата, Душана Јерковића и Вуколе Дабића. По налогу окупатора и наређењу Министарства просвете од 21. децембра 1941. ученици ужичке Гимназије и Учитељске школе разврстани су у неколико категорија: поуздане, комунисте, њихове сараднике и симпатизере. Сумњиве су искључивали из школе и затварали. Кад није могао да избегне ово категорисање Наставнички савет Учитељске школе 11. и 12. фебруара 1942. именовао је 55 ученика као комунисте, па су квислиншке власти донеле одлуку о забрани уписа у ову школу. Па ипак то није сметало да у току 1942/43. дипломира 151 ученик.

Немачке јединице 113. дивизије, јануара 1942, повучене су из ужичког краја у Француску. Заменио их је 737. пук 717. посадне дивизије, који је остао до августа 1942, када су га сменили делови 7. СС дивизије „Принц Еуген" са око 4.500 људи. У ужичком крају су остали до почетка 1943. Тада су у саставу те дивизије упућени у западне крајеве земље ради извођења операције »ТОезз« (четврта непријатељска офанзива). Ова дивизија банатских фолксдојчера за време боравка на територији ужичког краја изградила је око Ужица јака утврђења (бункере и друге фортификацијске објекте) и починила низ злочина.

Почетком јануара 1942. на територији ужичког округа вршљао је златиборско-ужички четнички одред од 400 људи под командом Манојла Кораћа, кога је, када је постао окружни начелник, заменио Борђе Новаковић. Од Драже Михаиловића био је задужен да формира четничке јединице у ужичком крају капетан Милорад Митић, који ће све до краја 1942. имати само на папиру ужичку четничку бригаду. За њеног команданта Михаиловић је 11. новембра 1942. поставио поручника Стојка Филиповића. Митић је крајем 1941. године припремао спискове за златиборски четнички корпус, али је тек почетком 1943. успео да састави списак четника из Ужица који би сачињавали само један батаљон. После повлачења партизанских снага у Санџак на предлог Љотића у појединим гарнизонима организоване су јаке посаде од јединица Љотића и Недића. Циљ им је био да ослањајући се на те гарнизоне, наставе борбе против преосталих партизана, пљачкају и хапсе сумњива лица. У Ужице Је доведен 10. добровољачки одред и 2. одред српске оружане силе, у Пожегу је био 3. добровољачки одред; у Ивањици, Каони и Гучи налазио се четнички одред „воЈ'воде" Милоја МоЈ'силовића.[32] Десети добровољачки одред био је попуњен углавном љотићевцима, чији је командант био Милош Војиновић, покрштени Немац Хенрих Лаутнер. Одред је водио борбе против партизанских

31. Зборник НОР-а, I, 1, 516, 617.
32. АВИИ, Нда, к. 50 а р. 11/1 (види чланак др Младена Стефановића Љотићев покрет „Збор" у ужичком крају, Ужички зборник 16/77, с. 280).
33. Исто, с. 282.

снага заједно са немачким јединицама. Починио је многа зверства, приликом „чишћења терена". У преким судовима, осим Немаца, били су и припадници тог одреда. У мају 1942, 10. добровољачки одред био је под командом немачког пука у Бајиној Башти. О томе Милош Војиновић - Лаутнер извештава емигрантску владу у Лондону: „У Бајину Башту стигао немачки пук војске и овај одред је сада под његовом командом. Војници овог одреда стално иду на терен са немачким војницима.. ."[33] Вероватно се ради о пуку из 717. посадне дивизије са којим је Љотићев одред изводио акције против партизана. Немачки команданти су имали пуно поверење у љотићевце. Ови пак, чини се, нису имали тако велико поверење у четнике Драже Михаиловића. Љотићевац Никола Милић 10. марта извештава Главни секретаријат покрета Збор у Београду да је после одласка немачких јединица из Пожеге и околине у том подручју настала анархија и наводи да власт припада англофилској струји која подржава Дражу Михаиловића. Жали се на неке старешине четничких јединица и тражи да се према њима предузму мере пошто нису одани Немцима. Захтева да се што пре врате добровољачки одреди.[34] У каснијим извештајима Милић и даље говори о неискреним односима између љотићеваца и четника. Жали се да четници спроводе јаку пропаганду у пожешком срезу и да отворено нападају Збор и његовог вођу Димитрија Љотића. Однос љотићеваца и Недићеве српске државне страже је много блискији и с више поверења гледају на сарадњу. Милић напомиње да је у Пожегу стигла једна чета недићеваца.

Да би учинили народ покорним, квислинзи су увели обавезну службу рада. Љотићевац Драгутин Булић, извештава (21. априла 1942) Збор у Београду да је у Ужицу видео „... како наша полиција, тј. људи окружног начелника Кораћа терају насилно на збор Недићевог министра Богољуба Кујунџића".[35] Ко није хтео да иде морао је у затвор. Недић и Љотић су спроводили, по немачком узору, „културно-просветну реформу". Цела пропагандна машинерија била је усмерена у борби против комуниста. У том циљу је и настава планирана. Организовани су курсеви, предавања, семинари, у новинама су писали Љотићевци и др.

У првој половини 1942. у Ужице су долазшш разни Недићеви повереници и држали састанке са председницима општина са намером да организују зборове.

Кораћ је са крајскомандантом Минстером обилазио сва места ужичког округа, држао говоре и за непослушност претио одмаздом. Издао је наредбу Градском поглаварству да се 12. јануара окружном начелнику пријаве сви они који од партизана добију оружје. Он је 29. јануара издао наредбу да 3. фебруара две комисије професора прегледају све књижаре у граду, читанице, библиотеке Гимназије и Учитељске школе и да заплене све књиге „комунистичког садржаја".

Ужички округ је у то време имао 207.000 становника. У току 1942. г. ухапшено је око 1.195 људи а од тог броја немачке власти стрељале су 92, а преки суд у Ужицу осудио је 50 лица. Полицијске власти упутиле су у логоре 230, и преки суд 64 лица. Из ужичког краја у борски рудник је послано 740 људи. Окупатор је до краја 1942. из ужичког среза прикупио око 84.000 килограма пшенице, 9.450 кг јечма, 28.880 кг ражи, 210.000 кг овса, 900.000 кг кукуруза, 30.000 кг кромпира и 40.000 кг пасуља. У ужичком округу непријатељ је, крајем 1942. имао 25.00 војника.

Српска државна стража достигла је 23. марта 1942. г. бројно стање од 767 официра и 13.532 војника. Од тог броја у ужичком округу су била 52 официра и 998 војника. Тај број је крајем године (5. децембра 1942) смањен на 30 официра и 772 војника. У току јула извршене су неке промене у квислиншкој управи у граду.

Нови председник општине је постао Милутин Симовић, а уместо Т. Љубојевића, предстојника градске полиције, постављен је Владислав Томовић.

34. Исто, с. 283.
35. Исто, с. 284.

Манојло Корач, окружни начелник, послао је 9. марта 1942. из Ужида извештај председнику Министарског савета, М. Недићу да је 7. марта са крајскомандантом из Ужица Минстером и зондерфирером Клајблом посетио Ивањицу и да је одржао предконференцију, а затим јавни збор на тргу. Истог дана је формиран и одред од 500 људи са Божидаром Босовићем а дат је и предлог да се овај моравички срез припоји ужичком округу.[36] Поново, 30. марта, посетили су Кокин Брод и Н. Варош испред које их је дочекао одред четника са поручником Г. Миливојевићем. Из Корачевог извештаја се види да су четници овог краја страховали од појаве комуниста од Лима, из Црне Горе или Босне и од могућности њиховог пребацивања у нововарошки срез.[37]

Ужице и околину посетио је 1. јуна 1942. фелдкомандант фон Херстерберг у циљу обиласка избеглица из Босне.[38]

Да би се постигла што боља сарадња окупатора и његових сарадника, шеф немачког Управног штаба Србије Харолд Турнер у Врњачкој Бањи, 9. и 10. јула 1942. одржао је конференцију са свим председницима општина и среским и окружним начелницима. На том скупу били су присутни и представници из ужичког среза. Тад је Корач позвао фелдкоманданта фон Херстерберга да посети Ужице па је у његову част 26. јула заказао велики збор сељака у Биосци за села Стапаре, Биоску, Кремна и Шљивовицу. Међутим, тај збор иије успео јер је уместо очекиваних 2.000 сељака дошло свега 300.

Крајскомандант Ужица је често тражио потврду лојалности становништва ужичког округа. Начелник среза црногорског одговарајући крајскоманданту у Ужицу поводом наредбе од 29. маја 1942. године да се у Ужице шаље по 18 талаца, каже да за то нема потврде „јер је становништво среза дало довољно доказа лојалности како у борби против комуниста тако и у срећивању прилика у срезу."

И предстојник полиције Ужица Т. Љубојевић 1. јула 1942. године у 15-тодневном извештају Окружном начелству округа ужичког извештава да се у граду не одвија никакав политички рад, да је стање безбедности врло добро и да је у протеклих 15 дана у граду ухапшено 7 комуниста који ће бити предати преком суду.

Почетком 1943. године ситуација у Ужицу и околини се изменила. Јединице 7. СС дивизије „Принц Еуген", као што смо рекли повучене су у борбу иротив главнине партизанских јединица у четвртој непријатељској офанзиви. Хитлер је од бугарског генералштаба тражио да бугарске јединице преузму простор на коме је била 7. СС дивизија и да своју окупациону зону прошире до реке Дрине. Овај простор су 18. јануара 1943. г. попуниле јединице 9. бугарске пешадијске дивизије 1. бугарског краљевског окупационог корпуса. Остало је само око 120 Немаца у крајскоманди, војној полицији, фелджандармерији и одсеку обавештајне службе за југоисток. Немци су углавном напустили фортификацијске објекте у околини града. Бугари су задржали неке од тих објеката у Дубу и на Гробљанском Вису тако да је уместо Немаца у њих смештено 300 Бугара.

Августа 1943. године 9. бугарску пешадијску дивизију заменила је бугарска 24. пешадијска дивизија која са штабом из Краљева прелази у Ужице где је остала до свог повлачења из Србије августа 1944. г. Она је у свом саставу имала 61. пешадијски пук са штабом и 3. батаљоном у Пожеги, 1. батаљоном у Ивањици и 2. батаљоном у Ужицу; затим 64. пешадијски пук са штабом и 1. батаљоном у Кремнима, 2. батаљоном у Б. Башти и са 3. батаљоном у Мокрој Гори који је био распоређен на линији Вардиште — Ужице ради обезбеђења саобраћаја. Ова, 24. пешадијска дивизија је у свом саставу имала један некомплетан артиљеријски пук у Ужицу. Још 25. маја јединице 24. бугарске дивизије блокирале су Пожегу и похапсиле око 150 људи.[39] Штаб ове

36. Музеј устанка Титово Ужице 1941 — Ц — 6930.
37. Исто, Д — 6984.
38. Исто, Д — 7679.
39. Војно историјски гласник, бр. 4, априла 1952. године, стр. 53.

дивизије је заједно са неколико Немаца, почетком октобра 1943. г. формирао казнену експедицију против становништва ужичког и рачанског среза због напада на Немце и Бугаре у селу Пилици (26. септембра) када су на камионима спроводили 20 талаца у Ужице.[40] Та експедиција је 3. октобра 1943. г. попалила око 300 кућа у селима Севојно, Горјани, Крчагово и Татинац. Ове бугарске јединице су крајем 1943. године ангажоване у спречавању продора партизанских јединица из Босне и Санџака. О њиховим злоделима говори један извештај Окружног начелства (на основу извештаја штаба добровољачког корпуса) упућен Министру унутрашњих послова од 29. јануара 1944. г. где стоји: „При проласку возом од Кремне до Шаргана наилази се на многе лешеве у сељачким оделима и инталијанским униформама. То су лешеви наших сељака из Кремана које су побили Бугари, а они у италијанским униформама су партизани погинули од Бугара."[41] Да би мртве могли сахранити, окружни начелник је морао интервенисати код крајскомандanта у Ужицу, а овај код бугарских војних власти.

Током 1943. године окупаторско-квислиншка пропаганда, терор, убиства и пљачке били су доста изражени. Главни задатак им је био спречити активност НОР-а. Смањењем немачких јединица у овом крају, поред Бугара главни носиоци злочина били су домаћи издајници. Ипак, они нису успели да консолидују своје редове. На инсистирање немачких власти успостављена је на Кадињачи јуна 1943. г. станица српске државне страже од 20 људи са задатком да обезбеђује пут Ужице — Б. Башта, јер су четници вршили ситне препаде. Чак су и разоружавали српску државну стражу. Мањих сукоба између четника и љотићевих и Недићевих јединица било је код Пожеге, Ариља, Косјерића и у неким другим местима, али су били привремени. Чим би избили партизани, квислинзи су се удруживали.

Да је стање у ужичком округу погоршано, говори и извештај окружног начелства Ужица од 6. октобра 1943. г. председнику министарског савета „ред и мир и јавна безбедност угрожени су у толикој мери у срезовима златиборском, рачанском и црногорском, да је услед сталних напада и разоружавања од стране наоружаних људи из шуме, српска државна стража онемогућена у вршењу своје дужности, па су јединице страже повучене из свих срезова у Ужице."[42]

Зато су повучене и све јединице немачке граничне страже у Ужице из срезова рачанског и златиборског, а из рачанског среза су повучене бугарске трупе и фелджандармерија. Пошто у срезу црногорском није било ни бугарских ни немачких војника, овај срез је, после повлачења и разоружања српске државне страже, остао без извршних органа јавне безбедности. Чак је од 26. октобра 1943. г. прекинут саобраћај Ужице — Мокра Гора па је сва кретања контролисао лично крајскомандант у Ужицу.[43]

Превирања и бекства из српске државне страже и четника постали су чест случај од средине 1943. године. Окупатори су вршили одмазде и за губитке квислиншких војника. Тако су 15. јуна 1943. године у Ужицу стрељали 20 талаца из централног затвора због убиства двојице представника власти; 12. септембра у Ужицу је стрељано 25 талаца (од тог 11 из ужичког среза, а остали са територије округа) због једног рањеног немачког стражара.

Немачки командант југоистока Ханс Фелбер је, 29. септембра 1943. г. издао наређење да се градови Чачак, Пожега и Ужице морају чврсто држати а ради тога и хтруга од Мокре Горе до Ужица. У том циљу је 12. октобра изведена акција под називом „Крум" у којој су Бугари похапсили 114 људи.

Око 10. новембра 1943. г. јединице 2. пролетерске и 5. дивизије извршиле су продор на територију југозападне Србије и избиле на линију Шарган — Палисад — Љубиш. Припадници ових јединица су продирући према Ужицу, Ариљу и Ивањици разбијали четничке јединице знатним делом, а непријатељи су се међусобно повезивали и отклањали међусобне несугласице. Пошто су не-

40. Војно-историјски гласник, ор. 4, април 1952, стр. 65.
41. Музеј устанка 1941. Титово Ужице, Ц — 7394.
42. Музеј устанка 1941, Титово Ужице, Ц — 7314.
43. Исто.

пријатељске снаге биле забављене борбом с партизанима, смањене су репресалије над цивилима.

Услед бојазни да 2. и 5. дивизија не заузму Ужице и јаче снаге НОВЈ не продру у Србију, окупатори су нарочито утврдили положаје на Палисаду и у Кремнима. Фелбер је одлучио да изврши контранапад на слободну територију у Босни и у Санџаку, па је подузео операцију под називом »Ки§еЊШг« и 8сћпез1;угг. Акција је трајала месец дана. У тој операцији учествовала је 1. немачка брдска дивизија и 24. бугарска дивизија, ојачана неким јединицама 22. и 25. бугарске дивизије и друге непријатељске јединице. Учешће бугарских трупа у овој операцији завршено је 20. децембра. При повратку остављен је но један ојачан бугарски батаљон у Б. Башти, Мокрој Гори, Чајетини, Љубишу, Ариљу и Ивањици да спрече даљи продор НОВЈ. У циљу успешнијих акција, Фелбер је 28. октобра 1943. издао наредбу, која је јануара 1944. г. прослеЈјена свим фелд и крајскомандантима, па и у Ужицу, да се изврши мобилизација годишта 1919—1924. за српски добровољачки корпус, српску државну и градску стражу. Та мобилизација није имала ефекта. На целој територији ужичког округа за српску државну стражу мобилисано је свега 157 људи.

Средином 1943. г. за команданта четничког-златиборског корпуса постављен је Душан Радовић уместо Милорада Митића. Према извештају окружног начелника из Ужица, упућеном 15. децембра 1943. г. министру унутрашњих послова Недићеве владе, после одласка 4. добровољачког батаљона из Ужица ситуација се сасвим изменила, четници су разбијени од партизана, који су „напредовали од Санџака", па су били принуђени на тешњу сарадњу са окупационим властима. Главни организатор преговора са окупационим властима био је директор рудника ЈТиса Младеновић, затим Чеда Захарић и Андрија Мирковић. Не постоје тачни подаци о бројном стању четничких одреда, али у једном извештају стоји да одред Митића на Јавору броји око 2.000 људи.[44] Информација је вероватно нетачна. Због бојазни од партизана у ариљском срезу је вршена мобилизација четника. Из сваке сеоске општине узимано је по 40—50 људи. О томе говори извештај начелника среза, упућен окружном начелнику у Ужице 5. октобра 1943. године, у ком се каже: „Људи су слабо одевени, скоро голи, боси, али су се морали одазвати позиву јер је притисак велики а, народ незаштићен."[45] У истом извештају такође стоји да команданти ове мобилисане четнике воде према Н. Вароши.

По другом извештају од 22. октобра 1943. г. види се да у ариљском срезу постоје две чете добровољаца у јачини од 200, и одред пољске страже од 60 људи, док се у сеоским општинама налазе четници Драже Михаиловића којим командује Милош Марковић.[46] Међутим, односи ове три групе су веома лоши.

Седмог новембра 1943. г. Дража Михаиловић је издао наређење свим командантима за заједничку борбу против „најопаснијег непријатеља — комуниста". Четници су се обавезали да ће се борити против НОВЈ под надзором једног немачког официра за везу, да неће у својим редовима држати англо-америчке официре и да у већим операцијама четници могу бити стављени под немачку команду.

Да би испитао ситуацију, командаит југоистока Х. Фелбер је у пратњи команданта бугарског окупационог корпуса Асена *Николова, 10. новембра* 1943. г. дошао *у Ужице. Ту* се *састао са крајс*командантом Књијем, опуномоћеним *за преговоре са* четницима. Тако су убрзо четници постали позадинске јединице окупатора.

Команду 24. бугарске дивизије Немци су информисали о евентуалним намерама 2. и 5. дивизије НОВЈ, па су предузете мере да се брани линија Мокра Гора — Шљивовица — Палисад — Ариље — Ивањица. Четницима је за сарадњу обећана муниција.

44. Музеј устанка 1941, Титово Ужице, Ц — 7368.
45. Музеј устанка 1941, Титово Ужице, Д — 7319.
46. Исто, Д — 7321.

Марта 1944. г. 5. и 2. дивизија су прешле Лим. Очекујући напад на Ужице, командант југоистока покренуо је бугарске трупе у западну Србију: из Ниша и Ужица је стигао 1. дивизион 1. бугарског артиљеријског пука. У село Кремна из Пожеге и Ужица пребачена је 8. батерија бугарског 1. артиљеријског пука и 2. батаљон бугарског 122. пешадијског пука. У Кремнима се налазио Штаб 64. пука са пет топова, у Мокрој Гори је био један батаљон који је обезбеђивао железницу од Добруна до Кремана. У Ужицу је био Штаб 24. дивизије, један батаљон распоређен по бункерима и на стражи, једна ловачка чета и две батерије са пет топова. У ово време, без обзира на долазак јединица НОВЈ, окупатори и квислинзи покушавали су одржати преимућство. Из једног извештаја команданта групе пожешких бригада (од 1. јула 1944. г.) види се да је команданту бугарског гарнизона Антонову наређено да се бугарска војска бори заједно са Немцима и четницима против партизана.[47]

Продор групе дивизија НОВЈ у ужички округ подигао је морал становништва и преплашио четнике. Они су разним наредбама покушали да формирају равногорске одборе по селима, али су ти покушаји пропали. Маја 1944. ужичка четничка бригада бројала је свега 60 људи. Слично је било и са златиборском бригадом због честог дезертирања војника.

Покушај Драже Михаиловића да обједини све контрареволуционарне снаге уз ослонац на окупатора с намером да задржи један део Србије пропао је под ударом НОВЈ августа и септембра 1944. године.

На обали Увца и падинама Златибора налазило се око 3.500 четника који су 23. августа под налетом јединица НОВЈ били присиљени да се повлаче. Јединице НОВЈ су стигле на Краљеве Воде (Палисад) на Златибору. На Палисаду се налазио утврђени бугарски гарнизон. Борбе за Палисад водиле су 1. пролетерска и 6. личка од 23. до 27. августа 1944. године Бугари су били разбијени после чега су се повукли у Ужице.

Четници су се спремали да јединице 1. пролетерске и 6. личке прол. дивизије одбаце са Златибора. У Ужице је доведено преко 500 љотићеваца да замене бугарске јединице које су се убрзано повлачиле.

У то време са четницима се одиграла одлучујућа борба на Јеловој гори. Почетком септембра четници су овде били сконцентрисали велике снаге (по неким проценама око 9.000 људи). Борбе су почеле 8. септембра. После неуспелог отпора код Рибашевине четници су почели да се заједно са окупатором повлаче у Босну. То је уједно био и коначан крај четника у Србији.

У то време, од Добруна према Ужицу кретале су се јединице 7. СС дивизије чији је први батаљон 8. септембра био у Мокрој Гори и већ у току дана освојио превој Шаргана, наставио преко Кремана и Биоске и 13. септембра стигао у Ужице. Трећи батаљон је остао у Мокрој Гори. Непријатељску посаду у Ужицу тад су сачињавали: 3. батаљон немачког 5. полицијског пука, јединице Српске државне страже, четничке јединице и 2. дивизион 7. артиљеријског пука 7. СС дивизије и неке друге јединице. Тако је 7. СС дивизија својом појавом привремено одгодила ослобођење Ужица.

Делови те дивизије 18. септембра су наставили марш од Ужица преко Пожеге према бугарској граници. Зато је 6. источно-босанска бригада после краће борбе 6. и 7. октобра ослободила Ужице. Мала посада од 100 немачких војника повукла се према Пожеги и Вишеграду.

Међутим, Ужице су поново 7. новембра 1944. г. заузеле немачке јединице које су обезбеђивале повлачење групе армија „Е" преко Косова, Ибарском долином, преко Краљева и Ужица. Око месец дана ове јединице су се повлачиле кроз Ужице. Није био познат број немачких јединица које су се тада повукле из Ужица, али се претпоставља да је било више десетина хиљада.

Крајем новембра и почетком децембра у Ужицу су се налазили делови немачке дивизије „Скендербег" и делови неких других немачких дивизија. Под снажним ударом 2. пролетерске, 25. дивизије и Ужичког НОП одреда 16.

47. Музеј устанка 1941, Титово Ужице, Д — 7531.

децембра 1944. г. Ужице је ослобођено. Коначно 22. децембра непријатељске снаге су напустиле утврђења у Биосци.

При повлачењу немачких јединица кроз Југославију, на територији ужичког округа била је нарочито активна 104. ловачка дивизија. Из њеног састава 631. лаки артиљеријски моторизовани дивизион од средине новембра до почетка децембра дејствовао је на простору Чачак — Ужичка Пожега.[48]

592. ландесшицен батаљон, пребачен из Грчке правцем Скопље — Рашка — Чачак, вероватно до краја 1944. г., учествовао је у борбама на терену Чачак — Ужице а, онда је одступио преко Сарајева.

845. немачки батаљон од 15. новембра до 15. децембра обезбеђивао је Ужице у саставу 104. ловачке дивизије. Од 15. до 31. децембра у одступању са 104. ловачком дивизијом кретао се правцем Ужице — Вишеград — Сарајево — Зеница.

880. батаљон за осигурање из Грчке је одступио октобра 1944. г. на простор Чачак — Краљево, у новембру се налазио у Ужицу, а већ у децембру у одступању ка Вишеграду.

803. батаљон за осигурање од средине новембра до 27. децембра обезбеђивао је повлачење на друму Добрун — Вишеград — Сарајево.

48. Војно-историјски гласник, 2. април 1953, стр. 83.

Јован РАДОВАНОВИЋ

БУГАРСКА ФАШИСТИЧКА ВОЈСКА У УЖИЧКОМ КРАЈУ 1942—1944.

Приступање Бугарске тзв. Тројном пакту (Немачка, Италија и Јапан) повезано је са територијалним уступцима које јој је чинила фашистичка Немачка. Још пре приступања Тројном пакту, уз „благослов" Немачке, Бугарска је добила Јужну Добруџу од Румуније. У току преговора за приступање пакту Бугарска је поставила Немачкој захтев да јој одобри прикључење Македоније, а да немачке трупе уђу на територију Бугарске. Хитлер је у тим преговорима обећао цару Борису да ће подржати остварења бугарских „националних идеала". Увреме потписивања Тројног пакта (1. март 1941. године) Немачка је обећала Бугарској територијалне уступке на рачун Југославије и Грчке, наоружала њену копнену војску својим оружјем, а ваздухопловство авионима заплењеним у Пољској. Истовремено, Хитлер је Југославији гарантовао територијални интегритет! У ствари, то је била превара. Приступањем Бугарске Тројном пакту, немачке трупе су ушле у ту земљу и за кратко време претвориле је у једну од база за нападе на Југославију и Грчку.

Још 27. марта 1941. године (после збацивања владе Цветковић — Мачек која је била потписала Тројни пакт) Хитлер је одлучио да разбије Југославију и као државу и војнички, па је обавестио Италију, Мађарску и Бугарску о својим плановима и о изгледима да и те државе могу добити територијалне уступке на рачун Југославије. Тога дана вођ фашистичке Немачке лично је обавестио посланика Бугарске о томе да Бугарска може добити Македонију, а да, за узврат, треба да учествује у нападу на Југославију. Иако Бугарска са својим трупама није била директно ангажована у априлском рату у нападу на Југославију, она је све своје привредне, војне и друге потенцијале ставила на располагање Немачкој. Већ у априлу, после капитулације Југославије, Бугарска је од Немачке добила дозволу да окупира целу тзв. Вардарску Македонију и део Србије од Пирота према Врању. У јесен 1943. године окупационо подручје Бугарске у Македонији знатно је проширено.

Још крајем 1941. године, да би ослободио своју 342. и 113. дивизију у Србији и ангажовао их на другим бојипгоша, Адолф Хитлер је наредио заповеднику оружаних снага за Југоисток, чији се штаб налазио у Солуну, „да замоли" бугарско Министарство војске да поседне део српске територије у Србији. Тиме су Бугари још крајем 1941. и почетком 1942. године, посредно, учествовали у окупацији Србије и офанзивама које су водиле немачке дивизије у источној Босни, тј. омогућиле су да ове оду на територију Босне.

Ернест Висхаупт, архивист командујућег генерала у Србији, записао је о томе следеће:

„... Још 24. децембра 1941. године вођа Рајха обратио се заповеднику оружаних снага на Југоистоку, преко бугарског официра за везу генерала Живкова, с молбом да бугарско Министарство рата одреди око 3 дивизије под једном командом, тактички потчињеном опуномоћеном генералу у Србији. Замољен је најхитнији улазак бугарских снага у старо-српски простор, да би се ослободиле немачке снаге (342. дивизија) за угушење устанка у Хрватској и за друге потребе (113. дивизија).. ."[1]

1. Зборник докумената и података о НОР, том I, књ. 7, док. бр. 4, стр. 17—19.

Познато је да се у хо време 342. дивизија налазила на подручју Ужица, одн. у ширем рејону Златибора, а читава три месеца раније (септембар—новембар) она је чинила ударни део немачких снага које су водиле тзв. прву непријатељску офанзиву против снага НОПО на територији Ужичке републике.

Током 1942. и 1943. године бугарско окупационо подручје се ширило, захваћена је територија између реке Тимока и границе код Зајечара, затим и део Косова. Захваћене територије у Македонији и Србији биле су анектиране, тј. припојене фашистичкој Бугарској. Крајем 1942. и почетком 1943. године знатно је проширено бугарско окупационо подручје у Србији, све до Дрине. У то време су три немачке дивизије, које су бугарске трупе смениле, одведене на бојишта ван Србије — да угуше устанак у западној Босни и на Козари, затим да учествују у бици на Неретви (704, 714. и 717. дивизија и друге јединице). Њихову територију у Србији запоселе су бугарске трупе. Тада су бугарске фашистичке трупе дошле у Краљево, Чачак, Пожегу, Ужице и друга места у западној Србији. Поред осталог, оне су обезбеђивале и немачки саобраћај на прузи: Краљево — Ужице — Мокра Гора — Вардиште. Ове бугарске јединице су на територији Србије ireузеле улогу злогласних немачких дивизија 7. СС „Принц Еуген" и 1. брдске дивизије ослободивши ове за учешће у бици на Сутјесци против Главне оперативне групе НОВЈ и касније за друге операције. Са ове територије, или преко њених комуникација, упућена је и пуковска група бугарске фашистичке армије (ојачани 61. пешадијски пук 24. дивизије) као појачање немачких трупа у бици на Сутјесци. Касније, током 1943. и 1944. године, бугарске фашистичке трупе су водиле врло честе борбе, па и операције већих размера, против јединица Народноослободилачке војске Југославије на територији бившег ужичког округа и суседним територијама: Ибарска операција, затим борбе против Ударне групе дивизија НОВЈ (2. пролетерска и 5. крајишка дивизија) у зиму и пролеће 1944. године, као и у борбама за коначно ослобођење Србије 1944. године против јединица 1. пролетерског корпуса, затим 37. санџачке дивизије и других јединица. Истовремено, бугарске фашистичке трупе су, као и на другим подручјима, током 1943. и 1944. године починиле низ злочина заједно са немачким трупама, или са четницима Драже Михаиловића, одн. уз њихову помоћ, терорисале и убијале народ, уништавале или отимале народну имовину, одводиле масе похватаног становништва у логоре.

Бугарске трупе у борбама против Народноослободилачке војске Југославије н сарадња са четницима

Почетком 1943. године, после дотад највећег пораза немачких фашистичких трупа у великој бици код Стаљинграда (одн. Волгограда) у СССР и успеха савезника у Африци, снаге Антихитлеровске коалиције преузеле су стратегијску иницијативу. Главна оперативна група НОВЈ, под командом Врховног штаба, тада је такође добила једну од највећих победа у ослободилачком рату, — у бици на Неретви. Свим тим победама Балкан је добио значајније место у даљем току рата. Придајући све већи значај Балкану, Хитлер се 31. марта 1943. године састао са бугарским царом Борисом у Салцбургу. Том приликом он је одредио нове задатке бугарској фашистичкој армији, тражио њено веће ангажовање, поред осталог, и у Србији. Тако су бугарске фашистичке трупе поселе, поред осталих, гарнизоне у Чачку, Пожеги, Ужицу, затим у Ариљу, Ивањици, Бајиној Башти, формирале своје утврђене положаје на Палисаду, у Љубишу, Кремнима, Вардишту и другим местима. У Ужицу се налазио штаб 24. бугарске дивизије. Први и главни задатак ових бугарских трупа, као и оних у Краљеву, Ибарској долини и другим местима — био је да спрече прелаз, одн. пробој јединица НОВЈ из Босне и Санџака у западну Србију.[2] У то време, пре свега због међународног признавања Нове Југославије, Србија је постала веома значајан стратегијски фактор за даљи успех ослободилачке борбе. Према томе, улога бугарске фашистичке армије у Србији

2. Архив ВИИ, фонд Бугарска, к. 3, рег. бр. 28/5, НАВ-Н-Т-501, Ф. 251/59.

ји, посебно снага стационираних у пределу Ужица, Златибора и долине Ибра, за Немце је била од прворазредног значаја, тим пре што су њихове бројне снаге биле ангажоване на другим територијама и правцима.

Бугарске трупе су, упоредо са Немцима и четницима Драже Михаиловића биле посебно ангажоване, против јединица 2. пролетерске и 5. крајишке ударне дивизије, које су после ослобођења Санџака и великог дела источне Босне продрле на Златибор и на обронке Таре. Јединице 5. крајишке дивизије, пошто су ослободиле Вишеград, Прибој, Добрун и друга мања места, избиле су на Златибор. У ноћи између 4/5. октобра 10. крајишка дивизија напала је утврђену бугарску јединицу на Палисаду. Бугари су на врху Палисада били подигли јака утврђења, бункере и ровове за одсудну одбрану. Иако су Крајишници у почетку постигли знатан успех и сабили Бугаре у сама утврђења, Палисад нису могли заузети. Бугари су у противнападу успели да одбаце Крајишнике на полазне положаје.

После успеха које је постигла у борби против јаке немачке посаде у Мокрој Гори и њеног потискивања ка Ужицу, 1. крајишка бригада и придодата јој 2. италијанска бригада „Венеција" (италијанске партизанске дивизије „Гарибалди") напале су веома утврђене бугарске јединице у селу Кремнима под Таром. Положаје у Кремнима држао је батаљон Бугара (са око 500 војника) и мања јединица Немаца, од око 50 војника, — са артиљеријом и неколико тенкова. Бугари и Немци су се били веома утврдили, посебно на положајима у засеоку Богосављевићи и Гробљанско брдо, где су испред ровова и бункера били поставили неколико редова бодљикаве жице. Тенкови и артиљерија били су заузели положај око железничке станице. Напад на бугарске и немачке положаје извршен је ноћу између 17. и 18. новембра. Крајишници у ноћетку нису имали успеха, док је италијанска јединица, иако је закаснила у напад за око један час, успела да неопажено заће иза леђа Бугарима (који су се били ангажовали против 1. крајишке бригаде), на јуриш се пробије кроз бодљикаву жицу и разбије бугарску одбрану. Истовремено са овим успехом италијанског батаљона, под командом поручника Рика Луићија, пробила се и 1. чета 3. батаљона 1. крајишке бригаде, под командом Бранка Сурле, и заједно са Италијанима дошла до железничке станице. Сурлина чета успела је да заплени бугарску артиљерију, а све остале јединице су напредовале, па су Бугари и Немци, иако су се упорно и очајнички бранили, натерани да напусте Кремна и повуку се према Биосци. У рејону Биоске јака заседа 1. крајишке бригаде нанела је Бугарима и Немцима знатне губитке: убијено је или рањено око 50 бугарских и немачких војника, а заробљена су 2 официра, 3 подофицира и 66 војника. Плен је такође био велики: 2 топа, 4 минобацача, 5 митраљеза, 4 пушкомитраљеза, 60 пушака, 2 камиона, велика количина муниције и 100 коња. У овој борби, што је био редак случај, предало се неколико бугарских војника који су изјавили да су антифашисти. Они су се борили до краја рата у крајишким јединицама.[3]

Сутрадан, после повлачења из Кремана, Немци и Бугари интервенисали су јаким снагама из Ужица. Бугарска јединица, ојачана немачким тенковима, кренула је из Ужица у два правца: једна колона путем од Биоске, а друга преко Беле Земље и Шљивовице уз подршку тенкова. На обадва правца пред Кремнима Бугарима и Немцима су се суггротставиле по две чете Крајишника. Борбе су биле жестоке и вођене су по магли. После неколико часова у борбу је ступио и италијански батаљон, који се сукобио са немачким тенковима. У жестокој борби међу осталим погинуо је и командант италијанског батаљона поручник Рико Луићи. Тек увече, после обостраних јуриша и противјуриша, Бугари и Немци су успели да потисну Крајишнике и италијански батаљон из Кремана, уз губитке од око 10 мртвих и 20 рањених. Сутрадан, 20. новембра, Бугари и Немци су кренули према положајима јединица 1. крајишке бригаде и италијанског батаљона, али су одбачени. Део италијанског батаљона доспео је до Кремана, заузео 5 бункера и упао у логор непријатеља. Артиљерија

3. Ј. Бучевац, П. Вишњић, Љ. Бурић, С. Игњић и Ј. Недовић, Златибор у рату и револуцији 1941—1945, Општински одбор СУБНОР Чајетина, 1981, стр. 181—2.

5. крајишке дивизије тога дана успешно је тукла бугарско-немачке положаје у Кремнима, у рејону железничке станице. Међутим, непријатељ је извршио снажан противнапад и потиснуо партизанске јединице. Бугари и Немци су 21. новембра извршили још један напад на 1. крајишку бригаду. Уз јаку подршку артиљеријске и минобацачке ватре Бугари су успели да освоје Шаргански превој. Крајишници су предвече извели снажан противнапад и поново потисли бугарску јединицу у Кремна.[4]

На овом сектору, после тешких борби и губитака, Бугари су одустали од даљих напада, па је затишје трајало готово пола месеца.

Док су Крајишници и италијански батаљон нападали Бугаре и Немце на Палисаду и у рејону Кремана, делови 2. пролетерске бригаде напали су бугарске снаге у рејону Љубиша, на Борковцу и Смиљанића брду. У ноћној борби пролетери су потукли Бугаре, истерали их из првих ровова и земуница, запленили мноштво опреме, више коња остављених у заклонима и земуницама. У ноћи, са бугарских положаја ватра је престала, па су пролетери поверовали да се непријатељ извукао из борбе и одступио. Пролетери су прегледали плен и чудили се откуд Бугарима толике пољопривредне алатке и прибор, јер је у заплењеним ранцима било српова, клешта, сељачких гребена, кесера за тесање дрвета, секира, чекића, чак и тзв. влачега (гвоздени ланци), плетећих игала, вретена, бургија, сељачког сукна, сељачких ћебади, поњава итд. Други су, очекујући даља наређења, повели коло. Међутим, неколико бугарских војника притајили су се у ноћи, искористили тренутке кад су се пролетери опустили и почели забављати, па су убацили бомбе усред народног кола. Од тих бомби је рањено двадесетак бораца, (од којих је неколико подлегло ранама), што је био велики губитак, јер су у ноћном нападу рањена само два борца. У противнападу пролетери су протерали Бугаре до њихових следећих положаја, а у зору се повукли према Боровој глави. Том приликом пролегери су заробили и 7 бугарских војника. И за ову борбу, поред наведеног случаја, карактеристична је бугарска подмуклост. У јеку борбе, неколико Бугара тражило је да преговара са командиром 1. чете 4. батаљона пролетера Остојом Ковачевићем. Јављао се неки „братко Тодор" и давао часну реч да ће прећи у партизане. Међутим, кад је прекинута ватра, „братко Тодор" је, уместо да дође на преговоре, искористио тишину и ноћ, па побегао са јединицом.[5]

Током ових борби бугарске трупе су се сукобиле са јединицама 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије и у рејонима Мокре Горе, Шљивовице, Чајетине и др. У то време падају и припреме и извођење немачко-квислиншке операције „Кугелблиц" (познатије као 6. непријатељска офанзива) против јединица Народноослободилачке војске у Санџаку и источној Босни, које су служиле као база за припреме ослободилачких снага за продор у западну Србију. Пред спровођење ове операције Немци су тражили да Бугари замене своје старије војнике млађим и борбенијим трупама, што су Бугари одмах извршили. У извођењу операције „Кугелблиц" бугарска 24. дивизија ојачана је са по једним батаљоном 22. и 25. дивизије. Ове снаге заузеле су и држале широк фронт од Вишеграда до Ивањице: по један батаљон наступао је из Бајине Баште, из Кремана и са просторије Вишеград — Добрун, док је левим крилом такође наступао и један батаљон правцем Јасеново — Буковица. Бугарске трупе, заједно са немачким и четничким, биле су ангажоване читав месец дана у овој операцији, све до 20. децембра. Кад је операција завршена, бугарске трупе враћене су у гарнизоне, тако да је по један ојачани батаљон смештен у Бајиној Башти, Мокрој Гори, Чајетини, Љубишу, Ариљу и Ивањици којима је командант Југоистока одредио задатак да и даље спречавају продор јединица Народноослободилачке војске из Санџака и Босне у Србију.[6]

Своју „стражарску" улогу против наступања јединица Народноослободилачке војске у западну Србију бугарске фашистичке трупе вршиле су не-

4. Исто, стр. 184.
5. Исто, стр. 179—181.
6. Б. Митровски, В. Глишић и Т. Ристовски, Бугарска војска у Југославији 1941—1945. Београд 1971, Међународна политика, стр. 114.

прекидно. Биле су нагомилане по читавој Србији и бројније од немачке јединице. Кад су делови 2. пролетерске и 2. далматинске бригаде, јануара 1944. године, покушали да продру у подручје горњег тока западне Мораве, у рејон Ивањице, иоред других снага (немачких, четничких, љотићевских), дејствовале су и бугарске јединице. Њихов јак гарнизон у Ивањици (батаљон ојачан минобацачима и артиљеријом) израдио је читав низ бункера на узвишењима око Ивањице, нарочито на десној обали реке. Пред наступање пролетера од Катића и са Јавора у Ивањицу су побегла јача обезбеђења и истурени делови Бугара и Српске државне страже. Бугарски гарнизон и малобројни Немци тражили су појачање, тако да је у Ивањицу стигао још један батаљон Бугара. Бугари су били посели све важније зграде, кафане и др. у Ивањици, нарочито бункере на Видином кршу, у Муциној води. Кад су у зору 8. јануара делови 2. пролетерске бригаде продрли у Ивањицу, Бугари су се завукли у јаке бетонске и камене бункере и пружили до тада најјачи отпор пролетерима тако да пролетери нису могли заузети Ивањицу. Борбе су вођене цео дан и ноћ, па су се пролетери повукли према Кушићима и Катићима. Поред нанетих губитака непријатељима, пролетери су заробили 9 Бугара, 5 Немаца, 9 недићеваца и 1 белогардисту. И кад су се пролетери повукли из Ивањице, Бугари нису смели да изиђу из бункера. Иако су имали обавештења да су се пролетери повукли из Ивањице, Бугари су целог дана повремено тукли Ивањицу артиљеријом и минобацачима и нанели велике штете грађанима.[7]

Батаљон пролетера у Клисури штитио је снаге које су се биле у Ивањици и задржао бугарску јединицу ојачану немачким тенковима која је кренула у помоћ њиховом угроженом гарнизону. После ових борби, Немци, Бугари и четници су извршили велике репресалије над становништвом: хапсили, батинали и пљачкали.

Током зиме и пролећа бугарске окупаторске снаге још више и са јачим снагама су се ангажовале у борбама против јединица Народноослободилачке војске Југославије. Марта и априла учествовале су у највећој операцији против НОВЈ, у познатој ибарској операцији. По налогу Врховног штаба 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија (ударна група дивизија) добиле су задатак да изврше продор у западну Србију, затим преко Ибра и Копаоника у рејон Топлице, Јабланице и Расине како би помогле дејства јединица под командом Главног штаба Србије против којих су удружени окупатори — Немци и Бугари — и квислинзи, посебно четници, водили честе операције. Претходнице ових дивизија су већ средином марта форсирале Лим, избиле на пругу Вишеград — Ужице и тукле бугарске посаде у рејонима Мокре Горе и Добруна. Већ 17. марта ове снаге су доспеле на линију Семегњево — Рибница — Л>убиш, потискујући бугарске и четничке снаге. Тада су, по захтеву Немаца, Бугари почели довлачити значајна појачања и стављати их под команду своје 24. дивизије. У Ужице су тада доведени: 1. дивизион 1. артиљеријског пука (из Ниша), 1. батаљон 70. пука (из Младеновца), 25. батаљон тешких митраљеза (из Пожаревца); док су у Пожегу хитно пребачене такође јаке јединице: једна батерија (из Ниша), 19. батерија 1. артиљеријског пука из Петровца на Млави, 11. чета 69. пешадијског пука (из Кучева). Део снага из Пожеге и Ужица хитно је предислоциран у Кремна и на Палисад. Колики су значај Немци придавали тим и другим бугарским јединицама у борби против продора снага НОВЈ из Санџака и Босне у Србију, сведочи и чињеница да је тадашњи командант Југоистока немачки генерал Фелбер лично долазио у контролни обилазак бугарских трупа на овим положајима. Поред осталих сектора, он је посетио и бугарске положаје у Клисури на друму Ариље — Ивањица и захтевао да се они и даље појачавају артиљеријом. Фелбер је конферисао и са командантом бугарске 24. дивизије у Ужицу (генералом Симеоном Симовим). Симов је очекивао да ће 2. и 5. дивизија напасти Ужице, док је Фелбер проценио да ће снаге НОВЈ оперисати према Ибру. Фелбер је кренуо да посети и бугарске трупе у Мокрој Гори, али то није могао да учини услед великог сне-

7. С. Игњић, Ј. Радоваиовић, В. Луковић, Љ. Марковић и М. Бујошевић, Ивањица, (Хроника моравичког краја), Општ. одбор СУБНОР Ивањица, стр. 454.

га, стигао је само до Кремана. Том приликом он је дао посебан задатак 24. бугарској дивизији да мора одбранити линију: Мокра Гора — Шљивовица — Палисад — Рожанство — Ариље — Ивањица. Генерал Симов је прихватио свесрдно тај задатак. На састанку у Ужицу, на предлог бугарског команданта Симова, одлучено је да се четничке јединице помогну у наоружању и муницији. Сваком четнику који буде учествовао у борби одобрено је по 80 метака, а на свако аутоматско оружје по 500. Од Драже Михаиловића затражено је да ангажује 1. и 2. Рачанску и Црногорску бригаду на положају између села Рожанства и Семегњева.

Концентрација бугарских снага у пределима Ужица, Златибора и долине Моравице била је велика. То показују и подаци о распореду јединица у гарнизонима и истакнутим положајима на тој територији. Према извештају команданта Југоистока од 20. и 21. марта бугарске снаге биле су овако распоређене: у Бајиној Башти — 1. батаљон 64. пука и 1 топ; у Кремнима — Штаб 64. пука, 2. батаљон и 2 батерије са 5 топова; у Мокрој Гори — један батаљон који је обезбеђивао железничку пругу од Добруна до Кремана; на Палисаду — један батаљон са 2 топа; у Чајетини — митраљески батаљон и 1 брдски топ; у Ужицу — Штаб 24. дивизије, 1. батаљон распоређен по бункерима, једна ловачка чета и две батерије са 5 топова; у Пожеги — Штаб 61. пука, један пешадијски батаљон, један митраљески батаљон, дивизијска резерва и 2 батерије са 6 топова; у Ариљу — један батаљон (његова једна чета ојачана са 3 топа чувала је Клисуру) и у Ивањици — батаљон пешадије ојачан батеријом топова.[8] Дивизија је у то време била подељена у две групе (А и Б). Група А држала је положаје на линији: Мокра Гора — Рожанство, до речице Рзава, а група Б (одн. борбена група „Моравица") која је у свом саставу имала четири батаљона ојачана јаком артиљеријом, бранила је продор јединица НОВЈ на линији Ариље — Комадине уз садејство четника Драже Михаиловића на планини Голији и у Драгачеву.

Како су снаге Ударне групе дивизија све више продирале према Ибру, то је командант Југоистока генерал Фелбер наредио да се ојача група „Моравица" и да бугарске снаге с леђа нападају 2. и 5. дивизију.

Главнина дивизија Ударне групе пробијала се падинама Јавора и Голије по дубоком снегу и кроз готово свакодневне борбе. Четврта црногорска пролетерска бригада водила је борбу против више стотина Бугара у Калушевићима и одбацила их према Ивањици. У селу Приликама, на обалама Моравице била су се утврдила два батаљона — један Бугара и други недићеваца. У борбама против та два батаљона Крајишници су нанели непријатељу губитке од око 100 мртвих, уз сопствене губитке од 10 мртвих и 22 рањена.[9]

Кад су ове дивизије пробиле бугарску и четничку одбрану у ширем рејону Ивањице и планине Голије и продрле према Ибарској долини, читава бугарска група „Моравица" пошла је „у потеру", тј. напала ове снаге НОВЈ с леђа, како јој је и одредио генерал Фелбер. У даљем развоју Ибарске операције бугарске фашистичке трупе се још више и бројније ангажују. Штаб 2. немачке оклопне армије у то време формирао је борбену групу „Шредер" састављену од немачких, бугарских и квислиншких снага (Српски добровољачки корпус, Руски заштитни корпус, одн. белогардисти, четници), која је бројала око 20 хиљада људи према око 5 хиљада бораца Ударне групе дивизија. Свим окупаторско-квислиншким снагама командовао је, према одлуци команданта Југоистока, бугарски генерал Никола Грозданов, тада команданг 25. бугарске сабирне дивизије. У саставу те дивизије били су: 61. пук, 69. пук, 70. пук, 123. пук, један мешовити артиљеријски дивизион (четири батерије и једна корпусна инжињеријска чета). У овој операцији и дотадашњи немачки командант групе пуковник Шредер био је потчињен бугарском генералу Грозданову, а овај директно команданту Југоистока генералу Фелберу.

8. Извештај команданта Југоистока од 20. и 21. марта 1944. (А ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-501, Ф. 256/533-34) г. Б. Митровски и др., н. д., стр. 120.

9. Милутин Морача, Ратни дневник, ВИЗ Београд 1964, стр. 195-6, Ивањица, стр. 458.

Па ипак, и поред овако масовног ангажовања непријатеља, нарочито Бугара, четири пута бројнијег и боље снабдевеног непријатеља против јединица Ударне групе дивизија НОВЈ, поред тога што је онемогућено форсирање Ибра, операција је била дуготрајна. Са бугарске стране, она је била и неуспешна. Читавих 20 дана удружени Бугари, Немци, четници и други нису успели да потисну Ударну групу према Санџаку. Зато су 19. априла у Краљево дошли командант Југоистока генерал Фелбер и бугарски министар војни Николов и на конференцији захтевали већа офанзивна дејства, пре свега бугарских јединица. У даљем развоју операције бугарске снаге нападале су Ударну групу — — једним делом из долине Ибра (25. сабирна дивизија) и другим снагама из долине Моравице (24. дивизија).[10] У таквој ситуацији, штаб Ударне групе одлучио се на нови маневар, променио је правац продора (одустао од прелаза преко Ибра) и кренуо на просторију северно од Ужица и Пожеге, одн. на планинске масиве јужно од Ваљева. Овакав развој ситуације принудио је још једанпут генерала Фелбера, команданта Југоистока, да дође у Пожегу и Ужице и да тражи од команданта 24. бугарске дивизије још енергичнија дејства против јединица НОВЈ. Бугарске трупе добиле су најзначајнији задатак у овим борбама: да обезбеде друм Ужице — Дуб — Рогачица и пут Пожега — — Косјерић, да осигуравају долину Моравице од Ивањице до Пожеге, а да свој 61. пук пребаце у Пожегу као резерву команданта Југоистока. Тада су немачке и бугарске снаге покушале да са четницима организују одбрану на линији: Пожега — Ужице — Бајина Башта. И на овим положајима вођене су тешке борбе последњих дана априла.

Народ ивањичких села, где су вођене јаке борбе, очигледно је могао да оцени ко се и како бори и са колико успеха, и радовао се победама партизана, нарочито против Бугара. Миодраг Миловановић Луне, заменик команданта 2. пролетерске бригаде, записао је 4. априла у Неранџићима неколико појединости о борби 3. српске бригаде, вођеној против Бугара два дана раније на Великим ливадама, северно од Ивањице. Бугари су у овој борби морали да се повуку:

„... Национална осећања, мржња према непријатељу, љубав према традицијама наше домовине — то су особине овог човека кад ступиш у разговор с њим. Ја просто осећам душу нашег народа и то ми даје силну снагу и љубав, а разбукти мржњу према нашим поробљивачима. Долази старац и за борбу против бугарског окупатора на Великим ливадама вели: ‚Само кад сам чуо да сте их п о м л а т и л и . .'"[11]

Бугари су у време наиласка јединица Ударне групе дивизија у рејон Златибора према Ужицу ојачавали своје гарнизоне и утврђене положаје. Поред осталог, посели су положаје у селу Љубањама, на брду Забучју изнад Ужица и на косама изнад Сиљевца. Једна бугарска јединица, са око 50 запрежних кола, кренула је из Ужица златиборским путем 27. априла да би ојачала снаге у Чајетини и на суседним положајима. Ову колону сачекала је јака заседа 1. батаљона 4. крајишке бригаде на кривинама у Сурдуку, свега 4 км од Ужица. После дуге борбе, колона је готово разбијена, али јој је стигла у помоћ немачка јединица са седам тенкова. Током дана Бугари и Немци су избили до Беле Земље, али су тада пристигле и друге јединице 4. крајишке бригаде и током целог дана водиле борбе против Немаца и Бугара, којима су као појачања дошле и четничке снаге са суседних положаја. Тек увече Крајишници су кренули даље да би прешли пругу и друм Ужице — Кремна — — Вишеград. Тог истог дана претходница 4. пролетерске црногорске бригаде разбила је бугарску јединицу на Белом камену код Чајетине и омогућила пролаз осталим јединицама бригаде. Јединице 5. дивизије су се такође више пута сударише са Бугарима, Немцима и недићевцима приликом преласка комуникације Ужице — Чајетина — Драглица. У тим сукобима избациле су из строја преко 120 непријатеља, 22 заробили (већином Бугара), запленили један пушко-

10. Извештај о разговору Фелбера са Николовим и Гроздановим у КраЈБеву 19. априла 1944. (А ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-501, Ф. 256/517)., Б. Митровски, н. д., стр. 121—122.
11. Миодраг Миловановић Луне, Дневник, Вести 1979, Титово Ужице, стр. 218.

митраљез, 26 пушака и доста ратног материјала, док су им сопствени губици били минимални — само два рањена борца.[12]

Приликом пробоја јединица Ударне групе преко пруге и друма Ужице — Бишеград, поред осталог, Бугари су из рејона Кремна покушали да помогну немачке јединице у рејону Биоске и дуж комуникација, али у том нису успеле. И десна колона Ударне групе, у којој су биле 2. пролетерска и 3. српска бригада, пробила се преко комуникација Ужице — Пожега. На железничкој станици Горјани 2. пролетерска водила је тешку борбу са Немцима и Бугарима. Бригада је извршила диверзију, зауставила немачко-бугарски транспортни воз у коме је било око 150 непријатељских војника, већином Бугара, затим Немаца и љотићеваца. После жестоке борбе цела група непријатеља је ликвидирана, непријатељ је имао велике губитке: 46 погинулих, већином Бугара, затим 2 немачка официра и 6 подофицира, док је заробљено 97 непријатеља, од којих 92 бугарска и љотићевска војника и 5 Немаца. И губици пролегера били су знатни, поред других бораца, смртно је рањен заменик команданта 2. пролетерске бригаде Миодраг Миловановић Луне, који је ускоро подлегао ранама.[13]

И у даљим борбама против Ударне групе дивизија бугарске трупе су се готово непрекидно ангажовале, како у рејонима између Ужица и Ваљева, тако и касније, приликом пробоја ових јединица преко Таре и Златибора у Санџак. Као и раније, сем немачких јединица и других квислинга, бугарске трупе су редовно сарађивале са четницима. Осим борбене сарадње, бугарске трупе пружале су четницима муницију, аутоматско оружје, храну, прихватале четничке рањенике и превозиле их у болнице.

У лето 1944. године, иако се војнополитичка ситуација на главним бојиштима у Југославији била знатно изменила, а у Европи се не само назирао већ био сигуран пораз фашистичке Немачке и њених савезника, Бугарска и њене окупаторске трупе у Србији остале су до краја њихови верни савезници. Бугарске трупе су водиле исто тако упорне и жилаве борбе против јединица Народноослободилачке војске које су се из Санџака и источне Босне, тада већ сасвим успешно, пробијале у Србију. Нарочито су те борбе биле дуготрајне и жилаве у пределу Златибора.

Почетком августа 3. пролетерска санџачка бригада прешла је Увац и докопала се падина Златибора. Бугари су били међу првим непријатељским јединицама које су образовале фронт пред 3. пролетерском. Једна бугарска јединица јачине од око 350 војника, заједно са четницима, посела је положаје на Смиљанића брду. Батаљон Бугара био је на положају на Боровој глави. Бугари, четници и малобројни Немци настојали су да спрече продор јединица НОВЈ у долине Моравице и Бетиње. У ноћи између 11. и 12. августа Санџаклије (4. батаљон 3. пролетерске) су водиле тешке борбе против четника и Бугара. Најжешћи отпор пролетерима пружили су Бугари и четници на Боровој глави. У четворочасовној борби непријатељ је потучен и протеран са положаја, при чему је имао 28 мртвих, око 50 рањених и 5 заробљених, док су Санџаклије имале 3 погинула и 10 рањених бораца. Бугари су се повукли на своје раније изграђене положаје на Палисаду.[14]

После десетак дана, 23. августа, три бригаде 1. пролетерске дивизије (1. пролетерска, 3. крајишка пролетерска и 13. пролетерска „Раде Кончар") форсирале су Увац и отпочеле продор на Златибор водећи борбе против јаких четничких јединица, које су се повлачиле. На фронту и по дубини фронта пред 1. дивизијом биле су веома бројне, пре свега, бугарске окупаторске трупс: 61. и 64. пешадијски пук, 24. артиљеријски дивизион и 1. коњички пук, који су били на положајима: око Кремана, Палисада, Чајетине, на Смиљанића брду и у рејону Љубиша, затим у Ужицу и Пожеги, поред мањих немачких снага, ојачаних артиљеријом и тенковима, пука љотићеваца у Ужицу као и

12. Ј. Бучевац и др., н. ц., стр. 207.
13. Зборник, том I, књ. 7, цок. бр. 167; Средоје Урошевић, Друга пролетерска, стр. 400—40, НИУ „4. јул" 1976, Бгц.
14. Ј. Бучевац, и др., н. ц., стр. 232—3.

бројних четника. Пошто су бригаде 1. дивизије потисле четнике и бугарске трупе са Борове главе и суседних положаја, Бугари су у рејону Палисада, у току ноћи између 23. и 24. августа прегруписали и концентрисали веома јаке снаге: два батаљона, штаб и штабну чету 61. пука, 24. митраљески батаљон, 6. и 14. батерију брдских топова и 7. хаубичку батерију. Са тако јаким снагама 24. августа су прешли у противнапад са две колоне — једна према врху Чиготе, а друга према Боровој глави. Тукући артиљеријом и минобацачима положаје 1. пролетерске бригаде око Краљеве Воде и висова Чиготе, Бугари су снажно нападали. Жесток отпор пружио им је Краљевачки батаљон Прве пролетерске. Бугари су јуришали упорно, жилаво се тукли, тако да је борба била веома драматична, у којој су се — после снажног отпора — пролетери повлачили на висове Чиготе. Касније, после окончаних борби и испитивања заробљеника, пролетери су сазнали зашто су Бугари били тако упорни у борби. Наводно, официри су рекли својим војницима да су им партизани угрозили пут према Бугарској, да треба да их разбију и одбаце, па тек онда да се слободно повлаче у Бугарску! Друга колона Бугара покушала је да избије на Кобиљу главу и на Торник. Међутим, противнападом 1. црногорског батаљона 1. пролетерске бригаде њихов покушај је одбијен. У веома јакој борби пролетери су сузбили Бугаре и натерали их да се повуку према Краљевој Води. Општи противнапад извршиле су све бригаде 1. дивизије, као и артиљеријски дивизион. Хроничари описују жестину и драматику тих борби кад се противнапад Бугара истрошио, кад је њихова артиљерија ућуткана и кад су се њихове снаге почеле повлачити ка утврђеном рејону на Палисаду:

„... Повлачење бугарских јединица на крају се претворило у паничну јурњаву ка упоришту на Палисаду. Предњи делови Краљевачког батаљона измешали су се са бугарским војницима у рејону Краљеве Воде. Натоварени тешком опремом, а бежећи пре тога неколико километара испред пролетера, Бугари су били толико изнурени да су од умора падали на земљу и предавали се. Било је случајева да су их пролетери у трку хватали с леђа за крагне блуза, обарали их на земљу и разоружавали. У том метежу Краљевчани су заробили неколико десетина бугарских војника и официра, запленили неколико митраљеза и пушкомитраљеза, велику количину ратне опреме и материјала, један оштећен топ са каром пуном муниције и више коња. Као по неком неписаном правилу, Бугари су у тој прилици издашно дозивали у помоћ — братство српског и бугарског народа и идеје комунизма и интернационализма:

‚Не, братко, не! Ја, братко, твој брат Бугар' — понављали су сви ове речи као унапред припремљену причицу.. ."[15]

После жестоких борби и на крилима фронта, где су батаљони 3. крајишке и 13. пролетерске и опколили бугарске снаге, стегнут је обруч око утврђења Бугара на Палисаду. Крајишници су запленили вод хаубица и око 40 теглећих и јахаћих коња. Тако су се Бугари нашли у тоталном окружењу на Палисаду, где су их опсела по три батаљона 1. и 13. и два батаљона 3. бригаде. Бугари су ово упориште припремили за кружну одбрану, опасали га рововима и заклонима пуног профила, заштитили бодљикавом жицом и другим препрекама. Утврдили су се и бранили тако жилаво као да је рат био на почетку, а не на крају, као да су бранили Софију или неки други свој град — — од агресора! Увече, 24. августа, извршен је напад на утврђене бугарске јединице на Палисаду. Пролетери су упадали у ровове, секли бодљикаву жицу, хватали поједине ошамућене бугарске војнике и заробљавали их, али нису могли освојити утврђење, мада су непријатеља сабили на узак простор врха Палисада и суседних објеката. Овде се, као и више пута раније, поновила бугарска подмуклост. На позиве да се предају најчешће су одговарали јачом ватром из аутоматских оружЈ'а. Једанпут, кад их је командир 1. чете Краљевачког батаљона Урош Стошић, родом из Врања, на македонском језику позвао на предаЈ'у, на једном прозору се појавила бела марама — знак предаЈ'е.

15. Исто, стр. 284.

Међутим, кад је командир са тројицом војника пошао према згради, рафал бугарског митраљеза их је покосио.[16]

Сутрадан су Немци, Бугари и четници из Ужица, Рожанства и Љубиша покушали да ослободе опкољени бугарски гарнизон на Палисаду. Бугарски батаљон из Ужица пробио се до Јевремовића пред Чајетином, али су га Крајишници натерали да се врати у Сушицу. Овде су Бугари тражили преговоре, који су прихваћени, али како су одуговлачили у споразумевању док им стигне помоћ Немаца из Ужица, Крајишници су преговоре прекинули. Ускоро је на ове положаје доспео и Јуришни батаљон Команде немачке 2. оклопне армије. Заједно са Бугарима овај батаљон се пробио до Мачката, али даље није успео. Један бугарски батаљон покушао је да из Рожанства помогне опкољеној јединици на Палисаду, али је и његов покушај пропао, јер су га Крајишници натерали на повлачење, запленили његову комору у Рожанству и опколили му резервну јединицу, која је ноћу успела да се извуче према друму Ужице — Љубиш.

Следеће ноћи, 25. августа, јединице 1. дивизије извршиле су још један напад на опкољене и утврђене Бугаре на Палисаду. Међутим, Бугари су се упорно бранили, бесомучно су гађали из свих оружја, артиљерија је тукла са блиских одстојања — непосредним гађањем. И овог пута Бугари су се тако жилаво бранили да су пролетери стицали уверење да сви њихови војници и старешине, упркос пропасти фашистичких савезника, хоће да дају своје животе за фашизам и нацистичку Немачку. У таквим околностима, 26. августа изјутра Штаб 1. пролетерске дивизије одлучио је да напусти даљу блокаду бугарског гарнизона на Палисаду. Тек тада су друге бугарске и немачке јединице успеле да се из Ужица повежу са опкољеним Бугарима на врху Палисада. Сутрадан, 27. августа, Бугари су попалили све објекте и зграде на Палисаду, па се повукли у Ужице. Од свих бугарских јединица остало је свега око 400 војника, док их је око 700 погинуло, а 110 заробљено. Губици бригада 1. пролетерске дивизије били су такође велики (48 мртвих и 95 рањених, од којих 30 теже). У целини гледано, пораз бугарских фашиста на Златибору био је веома велики, како по броју погинулих и заробљених, тако и по општем паду морала њихових војника.[17]

После ових борби, дошло је до брзог повлачења бугарских посада из железничких станица на прузи Мокра Гора — Ужице, као и осталих јединица. Настало је опште извлачење, преко Ужица и Пожеге, долином Западне Мораве према Крушевцу, и даље према Бугарској чија се фашистичка творевина рушила. Ускоро, као што је познато, Бугарска је капитулирала пред налетом Црвене армије из Румуније.

То је био и крај бугарских фашистичких окупатора у Србији и Југославији.

Злочини и терор бугарских окупатора

Бугарске трупе у Србији, по својим методама дејстава, терору и злочинима према народу нису се ни у чему разликовале од немачких окупаторских трупа. Напротив, у понечему су биле још подмуклије и перфидније. У масама српског народа, међу необавештеним људима, у почетку су постојале искрице веровања да ће бугарски окупатор бити подношљивији, блажи од немачких фашиста. Међутим, старији људи, искуснији, нарочито ратници из балканских ратова и из првог светског рата, били су много опрезнији и реалнији. Они су боље познавали Бугаре, нарочито њихову бившу војску која је за време окупације Србије у првом светском рату држала део српске територије, па су упозоравали млађе генерације да је сваки окупатор суров, да су и Бугари такви и да их се треба чувати. Комунистичка партија Југославије, одн. Покрајински комитет КПЈ за Србију, ставио је такође до знања народу да се треба чувати од бугарских окупатора и борити се против њих исто онако

16. Исто, стр. 252.
17. Исто, стр. 255—6.

упорно као и против Немаца. И нема сумње, бугарски окупатори су одмах показали своје право лице — лице освајача, терориста и пљачкаша. Њихов терор није био усмерен само против присталица народноослободилачког покрета, него и читавог народа. Сва драстичност мера које ће бугарски окупатори применити, могла се одмах проценити из говора који је одржао министар спољних послова Бугарске Попов, 25. новембра 1941. г. приликом приступања „Антикоминтерна пакту", а у коме је, поред осталог, рекао:

„... Свесни да је Бугарска на својој територији савладала опасност коју комунизам представља за све народе, са задовољством смо прихватили позив и прикључили се земљама — чланицама пакта против комунизма, чврсто решени да својим снагама и искуством допринесемо да се заједничким напорима постигне постављени циљ: потпуно уништење комунизма у име европске културе и будућности Европе.. ."[18]

Бугарски окупатори, по упутствима тадашње бугарске фашистичке владе, одмах су кренули у драстичне акције на окупираној територији Југославије и спроводили их све до свог пораза. Још пре приступања Бугарске „Антикоминтерна пакту", командант бугарске 5. армије генерал Бојдев, 6. октобра те године, издао је посебно упутство својим трупама у којима им наређује да најбруталнијим методама уништавају партизанске јединице, да убијају заробљене партизане — на лицу места, без ислеђивања и суђења, да пале села и убијају све становништво које на било који начин помаже партизане или се нађе на територији коју су они запосели. Каква је то бруталност била, какве сурове методе су заводили окупатори најјасније се види из наређења генерала Бојдева који је изричито наглашавао да одредбе познате Женевске конвенције, која је штитила заробљенике и рањенике, не важе за припаднике народноослободилачког покрета.[14]

По своме статусу бугарске окупагорске трупе биле су у свему изједначене са немачким трупама. У тзв. Смерницама[20] о односима бугарских трупа у Србији према трупама и установама Вермахта, које је издала немачка команда у Србији, поред осталог, бугарске трупе су сасвим изједначене са немачким трупама, а одмазда за једног убијеног бугарског војника била је иста као и за припаднике Вермахта.[21]

Тако су бугарске трупе у Србији, биле овлашћене да помажу Немцима у току спровођења одмазди према становништву, да саме врше те одмазде у току спровођења операција против Народноослободилачке војске, или у другим приликама, кад то команде бугарских трупа оцене за потребно. У својој окупаторској пракси бугарске фашистичке трупе спроводиле су мере одмазде, управо убиства, терор и друге злочине, стрељале или вешале заробљене или рањене партизане, спроводиле заробљене партизане и таоце у фашистичке логоре смрти, пљачкале имовину становништва, стоку и друга материјална добра, палиле насеља и сл.

На територији западне Србије, у ужичком крају, где су током 1943/44. године водили борбе великих размера против јединица Народноослободилачке војске, Бугари су спроводили масовни терор, убиства, пљачкали материјална добра становништва, одводили га у логоре, палили насеља и имовину становништва. Готово нема вароши или села где бугарске фашистичке трупе нису извршиле неки злочин, хватале сељаке на пољским радовима и терале у логор, где нису извршиле неку отимачину или паљевину. Њихов терор и пљачка нарочито су погодили народ и села пожешког краја: Висибабу, Рупељево, Сврачково, Роге, Милићево Село, Годовик и друга, затим насеља око Бајине Баште, Рачу, Солотушу, Пилицу и Вишесаву, на Златибору — нарочито Кремна и Шљивовицу, више села у околини Ивањице и у Драгачеву.

У моравичком крају, у Ивањици и нарочито у оближњим селима, затим и у насељима на Голији, Јавору, око Мучња, бугарске трупе су имале своје

18. Б. Митровски и др., н. д., стр. 59.
19. Исто, стр. 59.
20. А ВИИ, Микротека, НАВ-Н-Т-77, Ф. 884-5633891-3 (Смернице о односу бугарских окупационих трупа у Србији према установама Вермахта).
21. Зборник, том I, књ. 5, док. Зрој 163.

гарнизоне или истурене положаје током целе 1943. и 1944. године. Грађани Ивањице и сељаци суседних села су још у јуну 1943. године доживели једну бугарску казнену експедицију. Тада су бугарски фашистички војници запалили кућу Максима Луковића из Бедине Вароши и опљачкали велики број домаћинстава. Том приликом однели су велике количине жита, ракије и других добара, наводно, само због тога што село није испунило окупаторски захтев одређен тзв. нарезом. Неколико месеци те године, при претресу кућа у Белом Камену, нашли су неколико пушака, па ухапсили више сељака, претукли их и одвели у затвор у Ивањици. Једне ноћи извели су их на Мркочевац, брдашце изнад Ивањице, наредили им да сами себи ископају раке, па их стрељали. Сељака који је дошао да одвезе леш свога сина и да га сахрани, иregукли су, па га затворили и неколико дана мучили, тако да је једва извукао живу главу. Бугари су више пута импровизовали поводе за своје пљачке, измишљали их или сами правили. Ако су смислили да опљачкају неку кућу, уноћ би бацили бомбу у близини те куће и онда — извршили „претрес" и однели све што им се свидело. У појединим селима били су се толико осилили да су усред дана, без икаквог разлога, упадали у куће и односили све што су нашли. За време упада јединица 2. пролетерске бригаде у Ивањицу, јануара 1944. године, после одступања тих снага према Санцаку, Бугари су нарочито били сурови. Тада су у оближњем селу Шумама извршили више злочина. У хроници тог села записани су и ови догађаји:

„... Без икаквог разлога Бугари су пуцали или убацивали бомбе у куће мирних сељака. Отворили су ватру на кућу Раде Борисављевић Лале. Укућани су се поплашили и посакривали под кревете. Бугари су онда у кућу убацили неколико бомби. Прва бомба, која је експлодирала, избила је Ради једно око, а њеном мужу Дамјану - Дашу пребила обе ноге, од чега је ускоро умро. Кад су прекинули пуцњаву, Бугари су утрчали у кућу, извукли Божидара Поповића, убили га, па га мртвог претресали. Скинули су му капут, цокуле, а из џепа извадили новчаник. Савету Поповић, која се налазила у другој соби, изболи су бајонетима, тако да је увече умрла. Глувонемог старца Прока Поповића извели су из куће, претукли и увече га стрељали на Мркочевцу. Онима који су били рањени за време борбе читавих седам дана, по престанку борби, нису дали да иду у болницу на превијање, говорећи — да их све треба поубијати... После завршене борбе претресали су сеоске куће и односили све што им се свидело: одећу, обућу, рубље, ћилиме, разне скупоцености. Ишли су чак дотле да су скидали меденице са волова и крава. Те опљачкане ствари су после продавали по селу. Било је и случајева да су неке опљачкане ствари нудили на продају њиховим власницима..."[22]

У селима у околини Ивањице Бугари су вршили претресе често без разлога. Том приликом отимали су силом имовину сељака: сир, кајмак, живину и друго. Кад су се повлачили из бункера у Косовици, Комадини и Црвеној гори у близини Ивањице, претресали су села, собом су водили и поједине сељаке, каткад и читаве породице. Тада су запалили стају Љубисава Мартиновића и отерали му синове Радомира и Светислава, затим Гага Пантовића, па су их сву тројицу стрељали у Вашаришту, у Ивањици, без ислеђивања. Једна бугарска патрола убила је 31. јула 1943. године на улици у Ивањици Сава Крамановића из Вионице, под изговором да није хгео да стане на њихову команду, што није било тачно. У сеоским хроникама забележена су и силовања која су извршили бугарски војници: у селу Дубрави један бугарски војник силовао је непунолетну девојчицу, док је јануара 1944. године „група пијаних бугарских војника упала у једну кућу и том приликом силовала жену."[23] Маја те године тзв. казнена експедиција састављена од Немаца, Бугара и недићеваца направила је праву пустош у селу Мочиоцима где је спалила све грађевине осам сеоских домаћинстава, а 61 лице је отерано у логор, од којих је већина страдала.

22. Хроника села Шуме код Ивањице, стр. 9 (Рукопис у Институту радничког покрета Србије).
23. Исто, стр. 11.

У јесен 1943. године, тачније 2. октобра, бугарска казнена експедиција извршила је тешке злочине у селима око Ужица. Нешто раније, златиборски четници (и тада су били у спору са својим дотадашњим, а и каснијим савезницима) скинули су с воза у Јатарама под Шарганом 105 бугарских војника, одвели их, касније им поскидали цокуле и пустили их. Бугарска и немачка команда су после тога организовале казнену експедицију коју су извршили Бугари. Бугарски фашисти су похарали Горјане, Севојно, Крчагово и Татинац и том приликом спалили око 300 сеоских кућа и других зграда, а из Севојна отерали у логор 10 талаца.

Од бугарских окупатора још тежи терор претрпео је пожешки крај. По суровости и броју злочина извршених само у једном дану сигурно је најтежа тзв. казнена експедиција извршена 12. августа 1943. године ради одмазде за 12 заробљених бугарских војника и 2 Немаца из граничне испоставе у Ивањици. (Те Бугаре и Немце заробили су четници.) Казнену експедицију спровела је једна већа јединица бугарске окупаторске војске. Из Пожеге је кренула у два правца. Један, већи део те јединице направио је праву пустош у селима: Расна, Рупељево, Роге и Сврачково. Бугарски војници хватали су где су кога стигли, око кућа, на пољским радовима, код стоке. У Расној су ухватили Миломира Борђевића, Веселина Кораћа и Луку и Слободана Смиљанића. Из Расне су прешли у Шенгоље, па у Рупељево, где су запалили кућу Петка и Миљка Дрндаревића, а ухватили Душка Глушчевића, Радојицу Дрндаревића, Петра Младеновића, Стојана Младеновића и Станишу Траваревића. Из Рупељева су дошли у Роге и у том селу ухватили Петра и Јована Ковачевића. Укупно у ова три села ухватили су 16 грађана. Похватане сељаке отерали су у село Сврачково и све их тог истог дана стрељали на тзв. Турском гробљу. Успут су палили стогове сена и сламе, а Цану Лековићу спалили су пшеницу у снопљу која је била натоварена на колску запрегу, па су и кола изгорела. Поред ових, фашисти су у Сврачкову ухватили и стрељали и Стојана Крстића, Бранка Лековића, Милорада Марковића, Сава Ракића и Драгана Нешовића.

Други део бугарске фашистичке војске кренуо је истог дана из Пожеге и опустошио Расну, Годовик, Горобиље и Милићево Село. У току овог похода бугарски фашисти су хватали мирне грађане, како оне који су покушавали да побегну, тако и оне који су мирно обављали сеоске радове. У тим селима фашисти су ухватили 71 лице и после хајке све их затворили у једну малу шталу у Миловића ливадама. Ту су држали несрећне људе сабијене једне уз друге као сардине, без икакве хране, па и воде. Одавде су их спровели у Чачак, где су такође око седам дана остали без хране и воде, а онда их одвели у Краљево. Успут су отпустили само троје, а осталих 68 предали су Немцима, који су их отерали у логор на Бањици. Одавде је настављена трагична драма ових људи: 1. октобра те године у логору је стрељано 25, док су преостала 33 отерана у логор Маутхаузен у Аустрији, а свега 10 су отпуштени из бањичког логора. Двојица ухваћених — Јован Миркић из Милићева Села и Обрад Перишић из Речица покушали су да побегну, али су их фашисти убили. Више породица у тим селима су после ове хајке остале без мушких глава тако да су жене и деца морали да раде и најтеже послове, орање, кошење и копање.

Поред овог тешког злочина, бугарски фашисти су извршили још неколико убистава и више паљевина сеоских домаћинстава. У Висибаби су 12. марта те године похватали већи број сељака и дуже време их држали затворене у школској згради. Тада су убили Будимира Марјановића, Тихомира Марјановића и Јована Марјановића и запалили им кућу и све друге грађевине, затим су запалили кућу и Светозару Крстонићу у Милићевом Селу. Ујесен, 10. октобра, убили су Драгомирку Штављанин у Јелендолу, а 13. октобра у возу тешко ранили Момчила Тимотијевића из Јелендола, од чега је ускоро умро у болници у Чачку. У Глумчу су 4. октобра убили Миливоја Васиљевића, а 25. августа 1944. године Миломира Филиповића, деветогодишње дете из Каленића.[24]

Бугарска казнена експедиција из Чачка је, 14. августа 1943. године, завила у црно велики део Драгачева. Највише су страдали становници Граба,

24. Јован Радовановић, Пожега у НОР и револуцији, стр. 563—564, рукопис код аутора.

Вирова, Церове и Миросаљаца, мада нису поштеђена ни остала села. У Пухову и Тијању Немци су контролисали бугарске војнике подстичући их на сузеока, Рогаче, Турице, Тијања, Пухова, Ртара, Лиса, Горње и Доње Краварице, рове поступке према народу. Велики број похватаних сељака отеран је у логор на Бањици. Тамо су многи стрељани, а преживели отерани у аустријски логор Маутхаузен, одакле се нису вратили.[25]

Током новембра и децембра 1943. године, док су бригаде 5. крајишке дивизије водиле борбе у рејонима Мокре Горе, Златибора и Таре, бугарски фашисти су, нарочито после тих борби, починили више злочина и извршили многобројне пљачке. И у овим пределима, пре свега у насељима, непријатељ је после неуспеха у борбама и претрпљених губитака, свој бес искалио на становништву више насеља, нарочито у Кремнима. У времену од 1. новембра до 29. децембра бугарски фашисти су убили велики број недужних људи, међу којима је било и деце. Поуздано је утврђено да су у то време стрељани Здравко Кнежевић, Момчило Станић, Борисав и Стеван Томић, Благомир Ерић, Милан Миловић, Борђе Оцокољић (родом из Лисе код Ивањице) ЉУбомир Селаковић, Душко Јанковић, Василије, Борђе, Јовица, Љубомир, Милоје, Урош и Цветко Врачарићи, Илија, Милош, Милун и Тихомир Поповићи, Милан Радојевић, Младен и Радован Томић, Алекса, Радомир и Славка Селаковићи. Дете Милену Оцокољић убили су у колевци, а Живану Селаковић су толико претукли да је ускоро умрла, затим су убили Јању Мисаиловић и Ленку Томић. Петра Говедарицу (избеглицу из Михољаче код Гацког, који је живео у Ужицу) убили су у тунелу између Мокре Горе и Кремана.

На путу Бајина Башта — Николића Брдо, код Паниног потока, сукобили су се Бугари и Немци са групом четника, где је погинуло неколико немачких и бугарских војника. (То је био један од веома ретких спорадичних сукоба између четника и окупатора, кад нису били у савезу). После овог догађаја немачко-бугарска казнена експедиција спалила је Рачу, Солотушу, Пилицу и Вишесаву. Бугари су том приликом убили више грађана тих села. Тада су стрељана 22 лица са територије ондашњег бајинобаштанског среза: Јован Алексић, Обрад Аћимовић, Драгомир Вукашиновић, Владислав Глишић, Јован Бокић, Смиљана Бокић, Димитрије Јовановић, Никола Кљајић, Петар Лекић, Радован Максимовић, Драго Марић, Тихомип Марић, Велисав Стаменић, Драгиша Стаменић, Јован Стаменић, Радиша Стаменић, Ратко Стаменић, Тодор Стаменић, Радомир Савић, Јован Чолић, Петар Чолић и Чедомир Матић.

У време борби у Кремнима, као и у рејону села Шљивовице, Бугари су немилосрдно пљачкали сеоска домаћинства. Приликом претреса домаћинстава, у рацијама, казненим експедицијама Бугари су често сами скривали односно подметали оружје или муницију у сеоске зграде, а после то „проналазили" и окривљавали власнике зграда да су они сакрили оружје, затим их пљачкали „до голе коже", малтретирали, тукли, претили одвођењем у логоре. Неколико заселака у селу Шљивовици — Делићи, Зорићи, Кулашевићи, Ковачевићи и Божићи били су принудно исељени, а домаћинства Зорићи и Делићи била су тотално опустошена, а из њих однесено све што је иоле вредело. У Кремнима, Шљивовици и још неколико села у рејону Палисада и насељима у чијој су околини вођене борбе између јединица Народноослободилачке војске и окупатора, Бугари су опљачкали велики број сеоских домаћинстава. Запленили су им готово сву стоку (овце, говеда, свиње, живииу), затим резерве хране, ракију, кућне алате и друге ствари. Сем тога, бугарске јединице су вршиле и друга недела: силовања, отимачине „из чиста мира" и сл.

Током дејстава против Народноослободилачке војске, бугарске трупе су често испољавале подмуклост и служиле се преваром у затишјима после борби. Било је случајева да су истицали беле капе (што је значило предају или прихватање преговора) па, кад би преговарачи покушали да дођу с њима у додир, отварали ватру на противника. Таквих случајева било је више, падале су и жртве на страни јединица Народноослободилачке војске (на Смиљанића брду, на Палисаду). Тако се догодило да су бугарске трупе прихватале пре-

25. Р. Маринковић, Т. Протић и Ј. Радовановић, Драгачево, стр. 380—382.

говоре само онда кад су доведене у безизлазан положај. Тада су обично „дозивали у помоћ" братство српског и бугарског народа, говорили чак да су и они комунисти! У тим ситуацијама се предавало по неколико војника или старешина. Ти случајеви били су доста ретки. Приликом борби у Ивањици, јануара 1944, у борби на прузи Ужице — Пожега у Горјанима (априла 1944), на Златибору (лето 1944), у рејону Кремана (јесен 1943) предало се више бугарских војника. Један део заробљених изјаснио се за борбу у редовима Народноослободилачке војске. Ти бивши бугарски војници су прихватани у свим јединицама (највише их је било у 13. пролетерској бригади „Раде Кончар") где су се до краја рата борили против фашистичких окупатора.

Миливоје МАРИНКОВИЋ

ИЗГНАНИЦИ И ИЗБЕГЛИЦЕ У УЖИЧКОМ КРАЈУ 1941—1945. ГОДИНЕ

Једна од највећих невоља која је задесила становништво Југославије у време другог светског рата, била је масовно насилно исељавање припадника појединих етничких група са одређених подручја. Избеглице су морали напуштати своја огњишта, своје домове. Многа изгнанства су се завршавала трагично јер су жртве не само протериване и пљачкане, одузимана им сва имовина, већ су у масовном покољу страдале читаве породице, фамилије, па и насеља. На неким подручјима становништво је налазило спас у покрштавању, бежању из свог националног бића променом вере, и прикривањем свог порекла и припадности одређеном народу.

Постојала су два вида исељавања: такозвано „планско исељавање" и илегално бежање испред терора. И једном и другом узрок је била политика свих окупатора Југославије: Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске. Осим окупатора, исељавања су вршиле и квислиншке власти, нарочито усташке, са подручја Хрватске и Босне и Херцеговине, и албанске, са подручја Косова и Метохије, а које су по својој бруталности надмашиле окупаторе. Националистичко безумље имало је подршку код освајача Југославије који су распиривали националне нетрпељивости.

Према Хитлеровим наређењима од 14. априла 1941. године, нацисти су планирали потпуну германизацију анектираних делова Словеније за најкраће време. Један од извршитеља тог плана у лето 1941. говорио је становништву: „Дајемо вам три године времена, ако је потребно чак и четири, а ономе који неће моћи за то време да научи немачки, још једну годину приде. А затим, после пет година, у Доњој Штајерској говориће се само још немачки."[1]

То је била давнашња тежња германских силника, а од пролећа 1941. сматрали су да је дошла права прилика да је остваре. Још пред рат формирана Уо1кбс1еи1;бсће Мапзсћа!! представљала је ударну снагу немачке пете колоне у Словенији. Становници немачког порекла били су главни носиоци окупационе политике Немачке у Словенији. План је предвиђао масовно исељавање Словенаца, а затим насељавање Немаца. Најпре су исељавали оне који су по својим интелектуалним способностима и националним осећањима могли представљати велику препреку плану германизације. Планирано је исељавање сваког трећег Словенца, или око 220.000 до 260.000 становника.[2]

Основне смернице за овај посао одредио је Нешпћ Шт1ег. Хапшења и довођења у сабирне логоре су почела одмах по увођењу Цивилне управе, средином априла 1941. године. Кад је Химлер изненада обишао затворене Словенце у Целју, рекао им је: „Одлазите у неку братску земљу словенску, јер само тамо и припадате." (Исто, стр. 10, по наводима Тоне Ференца). Наслућивали су да би то могло бити у Србију јужно од Саве и Дунава.

Проблем је био како железницом пребацити толику масу и како је сместити у Србију кад тамо беже и Срби из других крајева. Решење се тражило

1. „Братске везе српског и словеначког народа", Титово Ужице 1978. стр. 5.
2. Исто, стр. 9.

у споразуму са Павелићевом НДХ тако да он протера Србе, а на њихово место прихвати део Словенаца.

По узору на нацистичку Немачку, своје планове за исељавање доносиле су и земље сателити и земље савезници. Са подручја која је окупирала Бугарска (Македонија и источна Србија), такође је вршено принудно исељавање, углавном, српског становништва. Већ до 1. јуна 1941. исељено је 15.690, а до краја године чак преко 30.000 лица.[3]

Са подручја која су окупирали Мађари настао је прогон и Срба и Хрвата по плану који није одговарао ни Немцима ни усташким властима због превеликог броја становника предвиђених за исељавање те је после интервенција планирана бројка смањена. Но и поред тога, до јуна у Србију је протерано око 25.000 лица.[4]

И са италијанске окупационе зоне, становништво је насилно исељавано, а нарочито са подручја настањеног Албанцима, одакле су протеривани Срби и Црногорци, највише колонисти настањени између два светска рата. На састанку представника 60. немачке пешадијске дивизије са квислиншким вођама албанске народности у Југославији, 21. априла 1941. године у Косовској Митровици, коме су присуствовали Албанци из 9 места, међу којима и Џафер Дева, организатор квислиншке власти у Косовској Митровици, расправљало се о организацији власти. Том приликом, о положају Срба, речено је и ово: „Може се очекивати да Срби из овдашњих албанских крајева буду исељени. Али, то ће тек Ригег одредити..... Због тога не треба приступати преурањеним мерама." А у даљем току разговора казано је: „Стављају се у изглед евакуација колонизованих Срба и Црногораца из изразито албанских крајева.. ."[5] И ово је било довољан подстицај да албанске квислиншке власти, а поготову руља, врше насиље над неалбанским становништвом.

Осим са Косова, у ужички крај бежало је и становништво са подручја Санџака које су држали Италијани.

Још пре рата усташе су заговарале политику „чисте расе", „заштите чистог хрватског народа,", а када је избио рат, почели су немилосрдно истеривати и уништавати Србе и Јевреје. Спроводили су и „унутрашње чишћење" од комуниста и других антифашиста. Уаприлу 1941. године донета је законска одредба о држављанству и законска одредба о расној припадности, чиме је правно санкционисано исељавање православних — Срба са подручја НДХ. На конференцији немачких и усташких представника у Загребу, 4. јуна 1941, постигнут је договор о исељавању Срба и Словенаца. По том договору утврђено је да се прими онолико Словенаца колико се исели Срба из НДХ. О свим питањима око исељавања и усељавања становништва, имовинским и другим проблемима бавило се Државно равнатељство за понову, које је основано 24. јуна 1941. године.

Међутим, исељавање Срба са територије НДХ није имало организован карактер, како би то могло изгледати. Становништво православне вере, српске националности, морало је бежати испред терора којем су били изложени од стране усташа.

Бежећи из Босне, избеглице су долазиле у ужички крај који је чинио погранично подручје, а пре свега на подручје рачанског среза. Уизвештају Комисије за избеглице, од 13. У1941. каже се да у рачанском срезу почетком маја има 8.980 избеглица, и то: у селу Бачевцима око 1.000 лица, у Бајиној Башти и селу Пилици око 2.700, у селу Растишту око 2.000, у Калуђерским Барама са прихватном станицом Секулића Воде било је око 2.300 и у Мокрој Гори, златиборски срез, око 900 избеглица.[6]

О прихвату, смештају и збрињавању изгнаника и избеглица у Србији, старале су се за то посебно организоване институције. Најпре је 24. јуна обра-

3. Према С. Д. Милошевићу, Избеглице и пресељеници у Србији 1941. на научном скупу НОР и револуција у Србији 1941—1945. Београд 1972. стр. 75.
4. Исто, страна 76. и 77.
5. В. И. И. Зборник ХН-1, страна 55, док. бр. 18.
6. Архив В. И. И. Недићева архива К-39, рег. бр. 17/2.

зован Генерални комитех за насељавање Словенаца, са одреВеним секцијама. После тога организује се Комесаријат за насељенике и избеглице на чијем је челу Изванредни и опуномоћени комесар за насељенике и избеглице Андра Поповић, а од 20. октобра 1941. Тома Максимовић.

При окружном начелству у Ужицу радио је посебан референт за избеглице и пресељенике, као и Испостава Комесаријата.

У среским и општинским местима били су организовани посебни одбори за избеглице и пресељенике у којима је једна четвртина била из реда избеглица. У време Ужичке републике у Ужицу је образован Избеглички комитег који је решавао избегличке проблеме у сарадњи са Народноослободилачким одбором. У 1945. години, по ослобођењу, о изгнаницима и избеглицама су се бринули народноослободилачки одбори и то Социјално одељење при Окружном, социјални отсеци при среским одборима и општински одбори.

Задатак ових институција био је да организују прихват изгнаника, да им обезбеде смештај, исхрану, здравсгвену заштиту, запослење за све за које се може наћи посао, школовање за децу и друго.

О проблемима пресељеника и избеглица бринуле су се и окупационе власти у Србији, онолико колико се то уклапало у реализацију њиховог плана размештаја изгнаника. Међутим, њихова политика и планови су били озбиљно поремећени и угрожени због масовног иринудног исељавања и бежања, становништва испред терора, са подручја НДХ, и окупираних територија од стране Италије, Бугарске и Мађарске. Цифра избеглица се стално повећавала те су немачке власти у неким приликама интервенисале код Италијана, Бугара, Мађара, НДХ и Албанаца са Косова и Метохије.

Генерални комитет за насељавање Словенаца упутио је 9. јуна 1941. годинс распис, Пов. бр. 1 свим банским управама, свим среским начелницима и свим претстојништвима градских полиција. У заглављу овог акта стоји:

„Према наређењу немачких војних власти одлучено је, да се на територији Србије насели и размести око 9.000 лица словеначког грађанског елемента (урачунавши и чланове породица) из Дравске бановине а изван Љубљане и околине.

Поред тога има се населити око 170.000 Срба из Хрватске и Босне."[7]

У том распису даље дата су упутства и налог шта и како да се ради на прихвату и смештају насељеника који већ треба да пристижу по плану.

Први транспорт исељеника из Словеније за Србију кренуо је 7. јуна 1941. године (сада Дан словеначких изгнаника). У пролеће и лето пристигло је укупно 17 транспорта са 7.185 изгнаника међу којим је било око 400 словеначких свештеника и неколико десетина Хрвата који су задржани у Хрватској. Изгнаници распоређени на подручје ужичког округа кренули су у осмом транспорту 1. јула из Марибора и стигли у Ужице и Пожегу 3. јула са 608 лица. Седамнаестим транспортом, који је кренуо 10. јула из Шентвида, упућена су 502 лица од којих је део остао у Сремским Карловцима, а део 12. јула стигао у Ужичку Пожегу.[8] У књизи „Отворена срца" стоји да је у осмом транспорту стигло у Ужице 298 лица, а у Пожегу 286, при том и ова бројка се разликује од потврде којом срески начелник Милијевић потврђује спроводнику да је примио 268 лица из Словеније.[9] Седми транспорт је довезао у Горњи Милановац 29. јуна 300 лица, од којих се у Пожеги искрцало око 150[10]. Последњи транспорт из Словеније довезао је у Пожегу умно поремећене особе. Овај транспорт је затим отпремљен у Ивањицу. Поред Пожеге и Ужица Словенци су распоређени били у Севојну, на Златибору — Краљеве воде, сада Партизанске Воде, Косјерићу и Ариљу, као и по општинама и селима ових срезова.

Изванредни и опуномоћени комесар за насељенике и избеглице упућује распис свим пограничним среским начелствима, (Број 2304 од 23. јула 1941) и указује на следеће:

7. Архив В. И. И. К-39, рег. бр. 7/1.
8. „Братске везе српског и словеначког народа", Титово Ужице 1978, стр. 3.
9. Исто, стр. 37.
10. „Отворена срца", Марибор 1974, стр. 44—45.

„Показало се да хрватске власти не траиспортују на подручје Србије српско становништво нз Хрватске само према споразуму и на начин како је утврђен са Војним командантом Србије. Напротив велики део избеглица од страха и под терором хрватске власти долази овамо... само да спасе свој живот." Даље указује да се ови страдалници морају прихватити уз обавезно устројавање евиденције о њима, прати њихово кретање и да им се издају избегличке објаве према приложеном формулару. Пограничним властима налаже да такве упућују у најближа прихватилишта бановинског места (Ниш, Смедерево, Ужице, Шабац).

И поред стриктних захтева да се води евиденција о свим избеглицама, то није било могуће остварити (па ни у овом раду се не могу дати прецизни подаци о броју исељених избеглица). Начелство среза рачанског доставља 24. јула 1941. извештај Испостави дринске бановине у Ужицу и наводи да у срезу има 337 избеглица који стално пристижу „с обзиром на гранични положај овог среза према Хрватској."[11] У исто време у срезу црногорском, извештава сресни начелник, има „избеглица Срба 31 и исељеника из Словеније 67 од којих су 7 упућени у Смедерево где су нашли упослење те према томе сада избеглица и исељеника у овом срезу има 91.[12] У пожешком срезу, било је у августу 1941. „335 избеглица из Словеније и других крајева,.67 су Срби а 268 Словенци).[13]"

У време Ужичке републике бригу о избеглицама и изгнаницима преузимали су народноослободилачки одбори.

У чланку „Напори народноослободилачког одбора и наше дужности" истиче се да треба обезбедити око 1.000 породица са огревом и храном, тј. око 3.500 душа међу којим су и избеглице. „Ми знамо да је питање избеглица озбиљно и тешко и баш зато треба сви они који су нашли овде уточиште да помогну народноослободилачки одбор, јер борба која се овде води против окупатора и њихова је борба. Сваки избеглица, био он Словенац, Македонац или Босанац, може много да допринесе ослободилачкој борби, било пушком, било неким радом у позадини."[14]

Народноослободилачки одбор града Ужица позвао је све изгнанике и избеглице из Ужица и околине на митинг који је заказан за 16. октобар 1941. године и у позиву каже: „Народноослободилачка борба, која се води широм читаве наше отаџбине против окупатора који је и вас одагнао од ваших домова и ваше груде, и ваша је борба. Велико дело ослобођења значи и ваш повратак вашим милим и драгим, вашој груди и домовима."[15] На митингу су говорили представници Штаба Ужичког партизанског одреда и Народноослободилачког одбора Ужица. Истакнуто је да ће положај изгнаника бити изједначен у сваком погледу с положајем осталих грађана Ужица „те да ће и њихова питања бити решавана напоредо и на исти начин с питањима која се постављају за мештане." На митингу је предложено и образовање „Избегличког комитета" ради успешнијег решавања свих проблема изгнаника заједно са НОО. На крају је упућен апел избеглицама и изгнаницима да што активније помажу борбу за ослобођење ступањем у одреде и да се са пушком у руци боре за слободу народа.[16]

У „Борби" бр. 2 од 21. октобра 1941. објављен је проглас „Словенци, домовина кличе!" којим се позивају сви Словенци изгнаници да се укључе у НОП, у словенску партизанску чету која се управо оснива на ослобођеној територији Србије. „... Стављајте се свако по својој способности на расположење партизанском покрету."

Иза тога, 5. новембра 1941. у згради гимназије формирана је словеначка партизанска чета „Иван Цанкар", у којој је тада било 25 бораца.

Осим непосредног учешћа у партизанској чети „Иван Цанкар", Словен-

11. Копија у архиви Музеја устанка 1941. Ц-У-245.
12. Исто, извештај среског начелства од 23. јула 1941.
13. Исто, извештај среског начелства од 25. августа 1941.
14. „Вести", бр. 14 од 16. октобра 1941.
15. Архив Музеја устанка 1941. Ц — 206.
16. Закл>учци са митинга о збрињавању избеглица формулисани су у одлуци НОО Ужица од 18. октобра 1941. тачка 5 и 6.

ци, па и други изгнаници, настањени на овом подручју, били су укључени и у разне друге послове у позадини, којима су помагали НОП. (Кројачка радионица, радионица за резање дувана и папира, културно-уметнички рад, штампарија „Борбе", здравствене установе, сабирање летине у Добруну и др.).

После повлачења партизанских снага из ужичког краја новембра-децембра 1941. године поново је успостављена квислиншка власт уз помоћ окупатора. Положај становништва, укључујући и изгнанике и избеглице, које Је било укључено у НОП, па и оних који су на било који начин радили у време Ужичке републике, постао је веома несигуран. Сви који су се експонирали као присталице НОП-а, ако се нису повукли са партизанским снагама, исељавали су се из ужичког краја, нарочито Словенци који су преко својих колонија налазили друга станишта. Над онима који су остали вршена су ислеђења (као над Антуном Брезником и ВоЈ‘водић Миливојем свештеником).

Почетком 1942. године у ужичком округу било је преко 20.000 избеглица и пресељеника што значи да су и даље пристизали нови.[17] То се види и из дописа који Је министар унутрашњих послова Магазиновић упутио окружном начелству 23. јануара 1942. године, у коме се каже:

„ИздаЈ'те најхитниЈ-е наређење свим пограничним властима да не спречавају прелаз избеглица из Босне, без обзира на пол и доба узраста. Нека граничне власти организују прихватање ових избеглица, постарају се за њихов смештај и исхрану и са своје стране молим Вас учините све што је могуће да се овај избегли свет поштеди страдања на овоме мразу."[18] У Ужице су стигле нове избеглице 25, 26. и 27. Ј'ануара, три групе од 44, 100 и 45 лица.[19] Прослеђујући горње писмо среским начелствима у Бајиној Башти, Чајетини и Ужицу, Градском поглаварству Ужице, Престојништву полиције Ужице и КомесариЈ'ату железничке и пограничне полиције у Мокрој Гори, окружни начелник упозорава и на „дискретну контролу", јер се под видом избеглица пребацују и комунисти, па их треба откривати и спроводити у Ужице.

ПоложаЈ' избеглица и прогнаника са подручЈ‘а Босне био Ј'е уистину врло тежак, а њихов број се стално повећавао. О стању избеглица на Дрини и пограничним подручјима говори и извештај КомесариЈ'ата железничке и пограничне полиције Мокра Гора од 30. априла 1942.

„Усташе чине незапамћена звијерства. Кољу и убијају све што је српско. Необазиру се на пол и године...

Велики број избеглица из среза Рогатичког, Кладањског и Власеничког прешао је преко Дрине на Старом броду и кренуо у правцу Заовина. На левој обали реке Дрине налази се око 10.000 људи, жена и деце који не могу да се пребаце."[20] Истом приликом се јавља да је немачка команда 28. априла 1942. године забранила прелаз избеглица на десну обалу реке Дрине, што још више указује на тежину несреће у којој се нашло незаштићено становништво.

Начелство среза рачанског у петнаестодневном извештају од 30. **априла** 1942. **године износи податке да је „од усташког терора пребегло из Босне на териториЈ'у овог среза** 430 **избеглица, махом жена и деце, и то:**

1. 19. **априла дошло је** 150 **и смештено у БаЈ'ину Башту;**
2. 20. априла т. г. дошло је 80, смештено такође у Бајину Башту;
3. 26. априла т. г. дошло је 200 смештено у општину Заовљанску и **Ра**стишку и још стално пристижу."[21] КраЈ‘ем маја 1942. имало је 12.000 босанских избеглица у **БаЈ'иноЈ'** Башти „без икаквих средстава за живот" и са пуно деце и болесника.[22] Ово потврђује и извештај окружног начелника, који Ј'е 2. јуна 1942. године пратио фелдкоманданта фон Хестерберга ради инспекције у овим пограничним крајевима, у коме каже: „Срез рачански са свој'их 34.996 станов-

17. Податак према др С. Д. Милошевић, Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941—1945. године, Београд 1981. страна 261.
18. Архив Музеја устанка 1941. Д—-6803.
19. Исто, Д—У—245.
20. Исто, Д—У—245, Извештај Комесаријата железничке и пограничне полиције у Мокрој Гори, пов. бр. 104.
21. Архив Музеја устанка 1941. Д—5014.
22. Архив В. И. И. К-21, рег. бр. 6/2.

ника примио је 11.862 избеглица,... Са овим бројем избеглица доведен је у врло тешко стање исхране."[23]

Пошто је овакво стање постало критично, због броја избеглица, слабих услова за исхрану, а још и појава заразних болести, то су квислиншке власти, свакако у договору са окупаторима, морале вршити растерећење ужичког округа и део избеглица пресељевати у унуграшњост. По упутству Комесаријата за избеглице од 18. маја 1942. пресељено је: 511 избеглица у срез расински (после дедикулације у Ужицу), 66 деце у дом у Врњачку Бању, 60 избеглица у Житковац. У другој половини маја, по истом извору, пресељено је: 530 избеглица у Зајечар, (око) 160 у Житковац, (око) 250 деце у Врњачку Бању, а у јуну, од 15 — 30. пресељено је 250 избеглица у Смедерево из карантинског логора у Бајиној Башти.

Начелство среза златиборског, у извештају за мај (30. мај 1942) наводи да се у Мокрој Гори налази око 2.000 избеглица који ће, пошто издрже карантин, бити упућени у унутрашњост Србије.[24]

Комесаријат за избеглице и пресељенике телеграмом од 30. новембра 1942. године обавештава СИД Ужице да „првог децембра стиже 44 деце у Севојно. Обезбедите превоз, вечеру и преноћиште".

Борбе и немири у неким подручјима такође утичу на становништво да, због сигурности, напусте своје домове. Због борби које се воде у Санџаку „са комунистима и Турцима који надиру из Санџака Српски живаљ бежи у овај срез (ивањички) и избеглица је сваког дана све више. Рачуна се да избеглица има у граничним општинама овог среза око 2.000 душа".

„Народ у Срезу је уплашен,... Мирише на несрећу".[25]

И 1944. године на ужичко подручје пристижу нове избеглице. Комесаријат за избеглице и пресељенике јавља Испостави комесаријата у Ужицу (8. марта 1944) да је транспорт са Косова пошао и да избеглице треба преузети у Севојну и по извршеном лекарском прегледу и регистрацији упутити на смештај у Ваљево 200; у Обреновац 200 и Уб 100 лица. А у телеграму бр. 27522 каже се: „Нове избеглице упутити на смештај у срез тамнавски, Уб — 50 породица, у срез посавски, — Обреновац — 50 породица, у срез орашачки — 25 породица."

Нове избеглице из Босне пристигле су 19. маја 1944. године, о њима се старала Експозитура комесаријата за избеглице у Ужицу. Њих 121 смештено је у карантинску станицу у Севојну.[26]

О стању избеглица на ужичком подручју каже се у телеграмима упућеним са терена Комесаријату за избеглице у Београд, да је веома тешко. Извештаји звуче готово драматично. „У етапама приспело избеглица у карантинску станицу 592. Много деце болује на органима за дисање." Ово је јављено из Експозитуре комесаријата за избеглице из Ужица 1. априла 1944. Бр. 1614.

Из Ивањице, 5. августа 1944. јављено је: „Данас приспело још 39 избеглица са 23 малолетне деце, а поред ових имамо још из Санџака и Црне Горе који су још раније дошли. Сви су голи и боси. Молите се за најхитнију помоћ у новцу и животним намирницама како не би помрли од глади".[27] На овај апел се ипак реаговало из Ужица па 7. августа телеграмом обавештавају Комесаријат: „За 150 избеглица у Ивањици послата је храна и новац за карантинско време. За новопридошлих 62 траже помоћ и исхрану. Позвали смо их брзојавно да се упуте и сместе у Севојно."

Сређеније податке о броју избеглица и пресељеника по окрузима у Србији за 1944. годину редовно је у дневним извештајима достављао изванредни комесар за избеглице и пресељенике Тома Максимовић председнику српске владе у Београду. У овим извештајима су и подаци за округ ужички. Наводимо податке за 1. август и 2. октобар 1944. (пошто се они у међувремену и

23. Архив Музеја устанка 1941. Ц—7679.
24. Архнв В. И. И. К-21, рег. бр. 6—2.
25. Архив Музеја устанка 1941. Д—5033.
26. Исто, Д—5042.
27. Исто, Д—У—246.

не разликују у неком већем броју) по рубрикама датим у званичним извештајима.

Н а д а н:	Бројно схање избеглица из:					
	Хрватске	Мађарске	Бугарске	Црне Горе и Албаније	Словеније	Укупно
1. VIII 1944.	4.550	76	615	1.584	213	7.033
2. X 1944.	4.550	76	612	1.930	213	7.381

У избеглице из „Хрватске" урачунати су и они из Босне и Херцеговине (подручје НДХ), „Бугарске" обухвата Македонију и окупиране делове источне Србије, а „Црне Горе и Албаније" са подручја окупираних од стране Италије (Црна Гора, Санџак и Косово и Метохија).[28]

Међу изгнаницима и избеглицама, поред одраслих, у ужичком округу се у време окупације, налазио и велики број деце од којих је један број био размештен код породица у градским и сеоским насељима, а више их је било у домовима у Ужицу. Према подацима из августа 1944. године, кроз домове је прошло 4.000 деце, мушких и женских.

Бројно стање деце по избегличким домовима у Ужицу на дан 1. августа 1944. године:

Име дома	Персонал	Капацитет м.	ж.	Бројно стање м.	ж.	Свега деце и особља
Црвени крст	13	115	—	100	—	113
Коштица	18	150	—	138	—	156
Севојно карантин	5	300	300	72	48	125
У к у п н о:	36	565	300	310	48	394»

Исхрана и здравствено стање избеглица на ужичком подручју представљали су посебан проблем за све који су се о томе морали старати. Из података се види да је било и глади и епидемије, чему нису биле изложене само избеглице, мада је њима било знатно теже, већ и домаће становништво. У оваквим, ратним, условима збегове обавезно прате глад и болести. Ово илуструју извештаји среских начелстава из 1942. године, и других ратних година, из којих наводимо одређене податке.

У петнаестодневном извештају начелника среза рачанског (пов. бр. 83/42, од 30. априла 1942. године) упућеном Окружном начелству у Ужице, поред општих података о стању у срезу, каже се и ово:

„У овом полумесечју било је 41 случај обољења од пегавца — пријављених — од којих два случаја код домородаца у општини Заовљанској, док су сви остали случајеви били код избеглица из Босне."

Због великог прилива избеглица из Босне у рачанском срезу су биле организоване прихватне станице на три места „у којима се исто дедикулишу и држе у карантину, уколико је то изводљиво и то: у Бајиној Башти, у селу Растишту и Дервенти, општине растишке и у селу Бачевцима општине Стр-

25. Архив ВИИ, К-41, Ф-1, рег. бр. 10/1-14.
29. Архив В. И. И. К-41, Ф-1/1-16.

мовске. Бројно стање избеглица се мења свакодневно услед доласка нових и повратка других за Босну, али се данас може ценити на близу 3.000 душа."[30]

У петнаестодневном извештају начелства среза златиборског, од 29. априла 1942. под тачком осам истиче се: „Исхрана становништва налази се у врло тешком стању и ако се што пре не притекне у помоћ наступиће формална глад." У рубрици под 9. „Социјално старање" истакнуто је: „Старање о избеглицама поверено је среском и општинским одборима. Међутим, новац који је додељен за овај срез још није дозначен, те су одбори упућени да купе добровољне прилоге, што у овом срезу иде врло тешко собзиром на сиромаштво свих мештана."[31] Исти проблем исхране истичу и начелници осталих срезова ужичког округа у својим извештајима упућеним окружном начелству у Ужицу.

О тешкоћама у исхрани и снабдевању избеглица говори и један извештај Комесаријата жељезничке и пограничне полиције од 25. јуна 1942. године: „Од вагона кукуруза добијеног од индустријалца Симовић Александра из Обреновца, отпремљено је у Жлијеб у избеглички магацин 6.000 кг. кукуруза у коме је до тада било 3.500 избеглица. Док је кукуруз пребачен у Жлијеб из њега се на леву обалу Дрине вратило око 1.500 избеглица. Избеглице из Жлијеба се жале да ће крепати од глади и да се храна не дели правилно. Има злоупотреба и наређена је истрага."[4]

И Дом народног здравља у Ужицу пише окружном начелству 25. јуна 1942. да се избеглице лоше снабдевају храном те због тога беже из карантина у Бајиној Башти и могу постати разносачи пегавца, чиме доводе у питање успех карантинирања које је при крају. Тражи се интервенција окружног начелника.[33]

За исхрану избеглица и изгнаника у Ужицу су биле организоване посебне кухиње у којима се могла добити храна по одређеној цени, а за неке категодије делила се и бесплатно. У дневним извештајима Министарском савету Србије за 1944. годину био је приложен и извештај о раду јавних избегличких кухиња, међу којима и кухиње из Ужица. Тако су на пример за 1. јули и 7. август 1944. дати следећи подаци:

Датум	Кувано	Спремљено оброка	Продато ручак	Продато вечера	Бесплатно деци	Бесплатно персоналу	Укупно
1. VII 1944.	Кромнир Боранија	490	217	140	60	24	441
7. VIII 1944.	Боранија	300	153	130	_	12	295

Због појаве заразних болести, пегавца и других, избеглице су морале претходно да се подвргну прегледу и проведу одређено време у карантину. На ужичком подручју били су организовани карантини у Бајиној Башти, Тари, Мокрој Гори, Кремнима, Севојну и Растишту (рачански срез). Здравствених радника није било довољно те је и поред напорног рада постојећег особља и предузетих мера, смртност била велика:

— УБајиној Башти од пегавца умрло је 920 лица
— у Растишту „ „ „ 258 „
— на Тари „ „ „ „ 95 „
— у Мокрој Гори „ „ „ „ 104 „
— у Кремнима „ „ „ „ 16 „[34]

30. Архив Музеја устанка 1941. Д—5014.
31. Исто, Д—5010.
32. Исто, Д—7057.
33. Исто, Д—7056.
34. Подаци из извештаја Т. Максимовића Председништву министарског савета од 23. фебруара 1944. по др С. Д. Милошевићу н. д., страна 250—251.

Материјални положај избеглица и изгнаника који су се налазили на ужичком подручју био је врло тежак, што је за тадашње власти представљало нерешив проблем. Немци су то настојали да искористе па су преко квислиншке власти покушавали да један број приволе за рад у фабрикама у немачкој ратној индустрији обећавајући и добру зараду. Но то није имало нарочитог ефекта. Део избеглица квислиншке власти су настојале да запосле у администрацији, у јавним службама, а ириватницима се препоручивало да запошљавају избеглице у својим радиопицама, или пак у домаћинствима. Неки од изгнаника (лекари, зубари, занатлије и др.) који су се бавили практичним пословима, успевали су да нађу неки посао, а појединци су чак отварали самосталне ординације и радње и тако обезбеђивали егзистенцију за своју породицу. На пример, избеглица из Сарајева Ранко Кујунџић је дао оглас у службеном листу Дринске бановине да од 8. септембра 1941. године отвара „модерно инсталирану зубну ординацију у улици Кнеза Лазара бр. 10 (Кандића кућа).[33] Један број професора и наставника био је запослен у средњим школама у Ужицу. На сеоским домаћинствима код имућнијих земљевласника био је смештен део избеглица који су радећи заједно са својим домаћинима обезбеђивали за себе издржавање избегавајући на тај начин да другоме буду на терету. Земљорадницима је препоручивано чак да приме Словенце јер се од њих могу научити интензивнијој обради земље.

И поред свих настојања да се реши материјални положај и смештај избеглица и изгнаника, као и спремности домаћег становништва да прихвати те несрећнике и са њима подели то што имају, избеглице које су долазиле на територију ужичког округа нису могле ту опстати. Разлози су били у пасивности ових крајева, и чињеници да је и домаће становништво оскудевало у артиклима неопходним за живот. Уз то, ситуацију је отежавао превелик број избеглица, нарочито из Босне. Оскудица и немаштина се јављају и као последица разних намета и дажбина које су становништву наметали и окупатори и квислинзи, а било је и пљачки. Отуда се већ од првих дана појаве избеглица и изгнаника на овом подручју наметнула потреба да се они из овог краја преселе у неко друго место или пак илегално врате у своје крајеве, ако би за то постојале и најмање могућности, па макар и уз ризик. Због тога није могуће пратити кретање избеглица који се током рата налазио на ужичком подручју нити утврдити њихов број. Приближно тачни подаци се могу дати за изгнанике из Словеније захваљујући бољој организованости њихових колонија и што се њихово исељавање одвијало под контролом немачких окупационих власти као „плаиско" исељавање.

Организован повратак избеглица и изгнаника са ужичког подручја, као и са подручја ужег дела Србије, отпочео је после ослобођења ових крајева, односно после завршетка другог светског рата у Југославији. О том су се бринули народноослободилачки одбори. Наиме, Председништво антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије — Повереништво социјалне политике донело је 1. фебруара 1945. године одлуку којом се укида Комесаријат за избеглице и пресељенике, основан за време рата, па се при Повереништву АСНОС-а — Одељење за социјално старање образује Отсек за збрињавање сиромашних, избеглица и пресељеника. Од тада је овај орган преузео сву бршу око избеглица — материјална помоћ, смештај, пресељење и повратак кући. Издата су 11. априла 1945. и упутства о помоћи избеглицама и друга акта.

При Окружном народноослободилачком одбору образовано је социјално одељење, а по срезовима отсеци којима су поверени послови око избеглица. Из сачуване документације може се пратити рад на организовању и реализовању помоћи која је пружана изгнаницима. Тако је начелник Социјалног одељења Окружног НОО одлучио 14. априла 1945. да се исплати новчана помоћ Снежник Марији, избеглици, Пејовић Ани, избеглици из Фоче, чији је муж у војсци; Мирку Грчићу и Радовану Шупићу за повратак кући у Бачку. Исти се обраћа Градском НОО Ужица и налаже да се Ристи Којићу из Гацка и Бурћи

35. Архив Музеја устанка 1941. Д—1723.

Вукосав из Стеиановића, које као избеглице путују у Нови Сад, издају бесплатне возне карте као и за чланове њихових породица њих 12.

По завршетку рата, још више је дошла до изражаја жеља, а и нестрпљење избеглица и изгнаника да се што пре врате својим домовима. Међутим, за то нису постојали потребни услови јер су пруге и друмови били разорени, мостови порушени, а превозна средства недовољна. Због свега тога било је и инцидентних сцена.

У Ужицу су избеглице из Босне и Херцеговине, Хрватске и Словеније 14. јуна 1945. године одржале конференцију на којој су изабрали за повереника Душана Николића, а за заменика Бора Ковачевића, ради ефикаснијег обављања послова око изгнаника.

На пословима око организовања повратка изгнаника из ужичког краја доста се ангажовало Социјално одељење Окружног НОО. Од Министарства социјалне гшлитике затражен је дописом (16. јануара 1945) план транспорта избеглица који преко Ужица иду у Босну. У договору је речено да пруга према Сарајеву не ради па се повратак избеглица овим правцем и не планира. Међушм, Министарство сугерира Одбору да се Босанцима који се самостално враћају кући преко Ужица пружи потребна помоћ.[36]

Влада Федералне Хрватске је изразила спремност да прими све избеглице са њене територије и о томе обавестила Министарство социјалне политике Србије. Тражено је да се направе спискови свих лица која желе да се врате, са назнаком у које место, као и оних који не желе да се врате. После прикупљених података од општинских и среских одбора, Окружни НОО Ужица досгавио је Министарству социјалне политике извештај у коме се каже: „Према приспелим одговорима стање избеглица са територије Федералне Хрватске је следеће:

1) У граду Ужицу 2 породице су из Загреба, 1 породица из Осијека, 1 из Сиска, 1 из Сомбора, 1 са острва Хвара, 1 из Книна — свега 7 породица, или 14 чланова. Сви они желе да се врате у своја места.

2) У срезу златиборском (Чајетина) живи Стево Петра Шилиндрије, из Млаке, општина Јасеновац, срез Новска, али он жели да се врати и настани у Земуну."[37] У извештајима које су доставили срески НОО стање избеглица за повратак у Федералну Хрватску изгледа овако: Срески одбор Ужице има избеглица (дато по срезовима у које желе да се врате): срез Глина, округ Загреб — 3 избеглице; срез Грачац, округ Огулин — 1 избеглица; срез Слуњ, округ Огулин — 2 избеглице; срез Војнић, округ Огулин — 1 избеглица, укупно 7 лица. У Чајетини имају 2 избеглице које не желе да се врате у Јасеновац, већ у Земун. У то време у срезовима пожешком, рачанском и црногорском није било избеглица са подручја Хрватске.

Повратак избеглица са подручја Македоније и Косова и Метохије био је условљен законским одредбама о праву на земљишни посед. А Министарство социјалне политике Србије, отсек за избеглице, упутило је Окружном НОО у Ужице допис бр. 11037 од 13. јула 1945. године којим налаже овом Одбору: „Да се обустави свако враћање избеглица групно и појединачно за Косово и Метохију..." због гужви и немања превозних средстава.[38]

Средином јула 1945. године у Ужицу је било 226 избегличких породица са 684 душе из разних крајева Југославије. Уз извештај Среског одбора, који је достављен окружном НОО Ужице, приложен је и списак свих лица. Током времена они треба да отпутују, како се у допису наводи, у следећа места:

„За Македонију у разна места: Скопље, Пећ, Гостивар и др. 28 породица.
За Словенију 1 породица.
За Марибор 8 породица.
За Вршац 2 породице.
За Загреб 2 породице.
За Бачку 2 породице.

36. Историјски архив Титово Ужице, Окружни НОО Ужице, фонц XVIII, Ф—Т—73.
37. Архив Музеја устанка 1941. Д—У—247.
38. Историјски архив Титово Ужице, Окружни НОО, Фонц XVIII, Ф—I, инв. 5р. 73.

За Срем. Митровицу 1 породица.
За Љубљану 1 породица.
За Осијек 1 породица.
За Сисак 1 породица.
За Сомбор 1 породица.
За Хвар 1 породица.
За Суботицу 1 породица.
За Црну Гору 1 породица, и
За Врање 2 породице.
У разне крајеве Босне 171 породица.
Сваку породицу рачунати сразмерно по 3 члана.

Од укупног броја избеглица (1.552 душа) досада се отселило из Ужица 295 породица од 521 душа и 317 самаца већином избегличких ђака, који су били у Дому црвеног крста, па још у току рата отпремљени даље.[39]

Даље кретање избеглица у ужичком округу током 1945. до марта 1946. године може се пратити кроз табеларне прегледе који су достављани месечно по срезовима. Овде наводимо три такве табеле које приказују стање првог августа и првог децембра 1945. и првог марта 1946. године:

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД О КРЕТАЊУ ИЗБЕГЛИЦА
У УЖИЧКОМ ОКРУГУ

Затекло се избеглица у округу на дан 1. VII 1945.		Отселило се из Округа на месецу јулу 1945.	Остало избеглица на дан 1. VIII 1945.
Ужице град	684	19	665
Ужице срез	141	16	125
Б. Башта	10	3	7
Пожега	438	91	347
Ариље	183	28	155
Чајетина	64	6	58
Косјерић	118	12	106
С в е г а:	1.638	175	1.463

Затекло се избеглица у округу на дан 1. XI 1945.		Отселило се из Округа на месецу XI 1945.	Остало избеглица на дан 1. XII 1945.
Ужице град	341	**2**	315
Ужице срез	85	-	85
Б. Башта	5	-	5
Пожега	267	4	263
Ариље	155	30	125
Чајетина	56	-	56
Косјерић	62	-	62
С в е г а:	971	64	907

39. Архив Музеја устанка 1941. Ц—У—247.

Затекло се избеглица у Округу на дан 1. II 1946.		Отселило се из Округа у месецу фебруару	Остало избеглица на дан 1. III 1946.	Примедба
Ужице град	**321**	**8**	**313 + 65 = 378**	**У марту се пријавили накнадно за кукуруз**
Ужице срез	**106**	**—**	**106**	
Б. Башта	**128**	-	**128 + 95 = 223**	**По последњем попису**
Пожега	**249**	**7**	**242**	
Чајетина	**67**	-	**67**	
Косјерић	**65**	**—**	**65**	
Ариље	**191**	**—**	**191**	
Свега:	**1.127**	**15**	**1.112+160=1.272**	

Када се изврши поређење месечних података, датих у табелама о кретању избеглица и изгнаника у ужичком округу, може се закључити да они нису потпуни, да се стање мењало делом у зависности од тога да ли се попис обављао ваљано, а делом због сељења изгнаника из једног у друго место. Ако се саберу подаци по месецима од 1. јула 1945. до 1. марта 1946. године, добија се следеће стање избеглица: на дан 1. VII 1945. било је у ужичком округу 1.638, одсељено до 1. III 1946. 864, а остало 1.272. Значи да је избеглица на овом подручју крајем 1945. године било мање него почетком 1946. иако су се неки одселили. До тога долази делом због потпунијег пописа који је вршен сваког месеца, а већим делом због тога што се део изгнаника и избеглица накнадно овде доселио и определио да ту остане.

После завршетка рата, са ужичког подручја нису се све избеглице вратиле у свој завичај. Словенци изгнаници су се углавном сви вратили, односно иселили из ужичког краја. Један, немали број избегличких породица, нарочито из Босне и Херцеговине и Санџака, остао је у ужичком крају, највише у Ужицу, где су се потпуно уклопили у нову средину и ту остали стално настањени.

Др Милутин ПАШИЋ

ШКОЛСТВО И ПРОСВЕТА У УЖИЧКОМ ОКРУГУ ОД 1941. ДО 1944. ГОДИИЕ

После окупадије Краљевине Југославије у априлу 1941. године ужички округ је припао немачком окупационом подручју.

Уз помоћ домаћих издајника и квислиншке владе Милана Недића, окупатор је користио разне облике духовног поробљавања српског становништва. У том циљу је и вођење просветне политике требало да одигра значајну **улогу.**

Пошто образовање служи увек интересима онога ко га организује, окупатор је организовао образовно-васпитни рад на окупираном подручју да би служио његовим идеолошким, политичким и економским интересима. Од деце и омладине у поробљеној Србији требало је образовањем и васпитањем створити покорне и одане поданике Трећем Рајху. Требало је да школа развија код младог нараштаја уверење да улазак немачких окупационих снага у Југославију не значи поробљавање, већ спас и српског народа, завођење реда, рада и мира.

У спровођењу своје просветне политике у окупираној Србији окупатор се ослањао на Министарство просвете и вера. Оно је циљеве и задатке, садржаје и методе образовања и васпитања у окупираној Србији прилагођавало интересима фашистичке Немачке.

Основне поставке окупационог школског система су се заснивале на васпитању омладине у „националном духу" и формирању код ње идеалистичко-фашистичког погледа на свет. Образовно-васпитни рад се одвијао под сталном и строгом контролом окупационих и квислиншких власти и био усмераван на рад за обнову економских потенцијала Србије. Интереси Србије су везивани за интересе Трећег Рајха и његову борбу против комунизма, за стварање „нове Европе" и „новог светског поретка". На тај начин окупатор је желео да изолује Србију од осталих југословенских народа, да осујети и ослаби заједнички отпор који су народи и народности у покореној Југославији пружали окупаторским снагама и њиховим помагачима.

Квислиншка влада генерала Недића, која је себе називала „српском владом народног спаса", није имала праву власт. Радила је по диктату и овлашћењима окупатора, па је стално морала доказивати своју оданост Рајху. То је чинила ревносним гушењем не само акција уперених против окупатора већ и слободарске мисли. У спровођењу просветне политике коришћене су методе пропаганде, застрашивања и притиска.

На окупираној територији су радиле основне и средње школе, а универзитет је био затворен све до фебруара 1944. године.

Најављујући темељну реформу школства, Министарство просвете је 10. септембра 1942. године, одлуком С бр. 359, формирало посебну комисију која је добила задатак да проучи питања школске реформе.[1]

Иначе, рад у школама је заснован на одлукама, расписима и упутствима Просветног одбора, који је установљен од комесара Министарства просвете

1. Група аутора, *Сто година Просветног савета Србије, 1880—1980,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1980, стр. 139.

и вера I бр. 12.867 од 1. јула 1941. године, и Главног просветног савета, кош је установљен уредбом од 14. алрила 1942. године.

У почетку су основне школе изводиле наставу по предратном наставном плану и програму, који је претрпео извесно сажимање и прилагођавање ратним условима. Тек 29. децембра 1942. године је прописан нови наставни план и програм за основне школе „који ће важити за све разреде почев од 1943/44. школске године на територији Србије".

Наставни план[5]

Предмети	Разреди			
	I	II	III	IV
Наука о вери с моралним поукама	1	1	2	2
Српски језик	11	11	7	7
Отаџбина и њена прошлост	–	–	4	6
Природа и човеков рад	–	–	5	3
Рачун и геометрија	5	5	4	4
Певање	1	1	2	2
Телесне вежбе и дечије игре	2	2	2	2
Свега:	20	20	26	28

У свим разредима основне школе су изучавани наука о вери с моралним поукама, српски језик, рачун и геометрија, певање и телесне вежбе и дечије игре. У III и IУразреду су предавана још два предмета: отаџбина и њена прошлост и природа и човеков рад.

Приликом састављања наставног плана и програма пошло се од опредељења да „деци будућих поданика новог поретка, а посебно у школама намењеним широким слојевима народа, не треба давати много података о свом народу, његовој прошлости, борбама за слободу", већ „та питања треба само узгред напоменути у читанкама".[3] Место историје и земљописа у наставном плану је предвиђен посебан предмет „отаџбина и њена прошлост". У ствари, то је била некаква комбинација земљописа и историје која треба да пружи деци само површну слику о отаџбини, народу и његовој прошлости. Знања која деца добијају о домовини морају бити уопштена и не смеју подстицати на размишљања о будућности без присуства Трећег Рајха као „спаситеља" и „заштитника" Србије. У историјској прошлости је посебно тражено и истицано оно што је представљало легенду и мит.

Развијање код деце уско схваћеног национализма и истицање само српства и хришћанства није било ни случајно ни наивно. Њим су творци наставних програма хтели да учврсте разједињеност међу југословенским народима. „Стога је челно место у програму за III разред дато Светом Сави: Свети Сава, Марко Краљевић, косовски јунаци (Кнез Лазар, Милош Обилић, Милан Топлица, Иван Косанчић, Бошко Југовић), Карађорђе, Илија Бирчанин, Кнез Иво од Семберије, Хајдук Вељко, Стеван Синђелић, Бакон Авакум, Танаско Рајић.

Слично је и у програму историје за IУразред".[4]

Недићева влада, „влада без државе, на суженом простору мањем од Карађорђеве и Кнез-Милошеве Србије", осећала је потребу да народу објашњава да „држава и њене границе не значе ништа". То су имали на уму и састављачи наставног програма. Они су у историји тражили оправдање за сарадњу

2. На истом месту, стр. 141.
3. На истом месту, стр. 139.
4. На истом месту, стр. 142.

са окупатором, па им се чинило да „могу стати иза Кнеза Лазара, Књегиње Милице и деспота Стевана, или иза Краљевића Марка".[5]

Министарство просвете, Одељење за наставу IУбр. 7127 од 12. октобра 1941. године је, у распису основним школама, захтевало да се настава „има изводити у чисто српском националном духу". У складу с тим је и захтев да се „у настави морају изоставити сва штива у читанкама, уцбеницима, антологијама и домаћој лектири, која у ма ком погледу вређају немачки народ".[6]

И у наставним плановима и програмима средњих школа вршене су редукције у циљу њиховог прилагођавања ратним условима. Смањен је фонд часова скоро за све предмете. Немачки језик је уведен као обавезан предмет, и то од првог разреда.[7] У јесен 1943. године упућен је распис школама „да се према мишљењу Главног просветног савета и ове године не предају географија у VI разреду и космографија у VII разреду до даљег наређења".

Измене у наставним плановима и програмима за средње школе вршене су у складу са фашистичком идеологијом и с циљем да се обезбеди васпитање средњошколске омладине у „националном" и фашистичком духу. Отуда су промене у предметима природних наука биле безначајне док су значајне промене вршене у предметима друштвених наука. Посебно снажан утицај у идеолошком и националистичком погледу требало је да изврше програми веронауке, историје и књижевности.

Ученици су наредбом Министарства просвете били обавезани да, заједно са наставницима, присуствују црквеним службама и редовно се причешћују и да празнују петнаестак црквених и државних празника.

Од школских власти је захтевано да контролишу кретање и рад ученика средњих школа како би сазнале с ким се ученици друже и какав је утицај средине на њих.

По угледу на радну службу омладине у Немачкој, ученици средњих школа су укључивани и у Националну службу рада за обнову Србије.[8]

Школска 1940/41. година

Још пре немачког напада на Југославију неке школе су остале без наставника, па је дошло до прекида наставе. Основна школа у Ужицу, која се званично звала Државна народна школа краља Петра II, још 31. марта 1941. године је „распуштена због одласка свих учитеља на војне дужности", па је школску зграду запосела југословенска војска.[9] Директор Државне реалне гимназије у Ужицу је 31. марта 1941. године добио телеграм од Банске управе из Сарајева којим се преноси наређење Министарства просвете које гласи: „Наређујем да се одмах до даљег наређења обустави рад у свим школама. Наставници се не смеју удаљавати из места службовања. Министар просвете Т рифуновић".[10]

Због напада немачке војске на Југославију у априлу 1941. године прекинута је настава у свим школама. У неким школама није ни настављана за школску 1940/41. годину.

Министарство просвете је 24. маја 1941. године донело одлуку о завршетку школске 1940/41. године у средњим, учитељским и грађанским школама у којој стоји:

„Разредно веће извешће оцене за друго полутодиште, као и годишње, на основу оцена којима располаже, а ако их нема — према своме нахођењу.

5. На истом месту, стр. 138.
6. Историјски архив у Титовом Ужицу, У даљем навођењу: ИА ТУ. Основна школа у Ивањици, Начелство среза моравичког, бр. 13/1942.
7. Просветни гласник, бр. 1—2, 1943.
8. Милан Борковић, *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941—1945,* Институт за историју радничког покрета, 1970, стр. 173.
9. Драгиша Боковић, *155 година од зачетка основног школства у граду и 100 година рада најстарије основне школе у Титовом Ужицу,* Извештај за шк. 1983/84. год. Основне школе „Андрија Буровић", Титово Ужице 1984, стр. 20.
10. ИА ТУ, Виша гимназија у Титовом Ужицу, пов. бр. 83/1941.

При овом одлучивању разредно веће ученицима који су били слаби из једног или два предмета извешће и из ових предмета оцену ‚добар' и донеће одлуку да су свршили разред"."

Годишњи успех ученика у Државној реалној гимназији у Ужицу изведен је на основу успеха на крају првог полугодишта. Ученицима који су имали једну или две негативне оцене признат је разред. Без полагања испита „ученицима који су свршили IV разред у овој школској години признат је нижи течајни испит расписом Министарства просвете IV бр. 3368 од 24. маја 1941. године".[12]

За ученике који су завршили VIII разред требало је да се организују „по могућности течајеви из матурских предмета" и да се испит обави у другој половини јуна. У Гимназији у Ужицу виши течајни испит је обављен од 19. јуна до 3. јула 1941. године. Председник Испитног одбора, изасланик Министарства просвете, био је Душан Таминџић, директор I мушке гимназије у Сарајеву. Од укупно 73 приправника осам је било ослобођено полагања усмених испита, 43 кандидата су положила испите, na је 51 приправнику призната зрелост „и спремност за изучавање наука на високим школама и универзитетима"; 19 кандидата је одбијено на три месеца, а три кандидата су одбијена на годину дана.[в]

По наређењу окупаторских власти рад је наетављен у Државној мешовитој учихељској школи у Ужицу. У канцеларији бивше Пушкарске школе, одржана је 19. маја 1941. године седница Наставничког савета Учитељске школе. То је прва седница после априлске окупације. Директор Иван Матовић је обавестио колегијум да „Фелдкомандантура и месни начелник наређују да школе почну рад и да се најдаље до 20. ов. м. поднесе извештај да ли школа ради и у коме обиму".[14] Савет је одлучио да се настава изводи само у IV и V разреду и то у две учионице у згради бивше Пушкарске школе, а за вежбаоницу да се користи Буарска народна школа чије је седиште било у Ужицу. Извршена је и пова подела предмета пошто су професори Божо Буљугић, Благоје Живковић и Богдан Поповић „интернирани као резервни официри". Од 1. јуна су на рад у Учитељску школу додељени Милан Јањушевић, проф. из Скопља, и Никола Продановић, проф. из Сомбора. Настава је извођена до 10. јуна 1941. године. Разредни испити су обављени 11. и 12. јуна, а дипломски испити од 14. до 26. јуна 1941. године. Поправни испити су обављени 26. августа.[15]

Деветог јуна 1941. године управитељ Државне грађанске школе у Ивањици .поднео је извештај Испостави дринске бановине, Просветном одељењу у Ваљеву да је настава у Грађанској школи настављена 3. маја 1941. године и да ће се завршити „у законом прописаном року". Школа има довољан број наставника. Имала их је 7, а 4 су јој још додељена на рад.[16] Сачувана је и објава којом се обавештавају ученици да ће се настава изводити по „прећашњем распореду".[17]

Школске 1940/41. године у ужичком округу је било укупно 132 основне школе са 319 одељења,[18] и то:

— у срезу ариљском	12	школа	са 28	одељења,
— у срезу златиборском	22	школе	са 46	одељења,
— у срезу моравичком	23	,,	43	,,
— „ пожешком	22	„	53	„

11. Државна грађанска школа у Ивањици, Министарство просвете, Одељење за наставу, IV, бр. 3368/1941.
12. Државна потпуна реална гимназија у Ужицу, *Годишњи извештај за шк. 1940/41. годину,* стр. 70.
13. На истом месту, стр. 71—77.
14. ИА ТУ, Учитељска школа у Титовом Ужицу, XVIII седница Наставничког савета, шк. 1940/41. год.
15. На истом месту, XIX седница Наставничког савета, шк. 1940/41.
16. ИА ТУ, Државна грађанска школа у Ивањици, бр. 144/1941.
17. На истом месту, бр. 125/1941.
18. Љ. С. М., *„На територији Дринске бановине има 459 школа са 1.179 одељења", Ново време,* 25. јул 1941, стр. 4.

— „ рачанском 26 „ 58 „
— „ ужичком 16 „ 66 „
— „ црногорском 11 „ 25 „

Према извештајима из јуна и јула 1941. године у ариљском срезу је у 12 школа радило 19 редовних учитеља и 5 их је привремено додељено на рад у поједине школе, док се 7 редовних учитеља налазило у заробљеништву. „У ропству" је био и школски надзорник. „У свим школама уписано је у почетку школске године 2.099 ученика, а редовно су похађали школу 1.314 ученика".[19]

У основним школама среза моравичког радило је 55 учитеља (41 редован и 14 додељених на рад). Ученика је било 2.578 (мушких 1.949 и женских 629).[20]

На територији пожешког среза било је 76 учитеља (56 редовних и 20 додељених на рад).[21]

У рачанском срезу било је 58 учитеља и 8 додељених на рад. Две школе нису радиле. Ученика је било 2.617.[22]

У основним школама ужичког среза било је 3.725 ученика. Пре 6. априла 1941. године било је 80 учитеља. Један учитељ је погинуо, 19 је било у заробљеништву, а додељено је на рад 35 учитеља.[23]

Број ученика у школама црногорског среза износио је 1.153. Радила су 24 учитеља, док су се два налазила у заробљеништву.[24]

Рат је условио честе промене наставног особља у свим школама. Један број учитеља, наставника и професора окупаторске војне власти спроводе у логоре као ратне заробљенике. На упражњена места постављани су просветни радници који су прешли у Србију као избеглице из Словеније, Хрватске, Босне и Македоније. Многе просветне раднике власти су прогласиле „национално непоузданим" па су били отпуштани из службе, хапшени и пензионисани. Већина напредних просветних радника ступа у партизанске редове или се бави илегалним радом.

Већ смо поменули да су се у заробљеништву налазили професори Учитељске школе Богдан Поповић, Божо Буљугић и Благоје Живковић. Пензионисани су: Зора Радуловачки, Борка Нировић, Јосиф Јехличка, Јулија Василић, Оливера Станковић, Бурђевић, Надежда Крстовић и Мелита Петрич. Постављени су на рад у ову школу професори Станислав Кличковић, Аксентије Ранковић, Стеван Краљ и Бошко Петровић, а премештена је из школе Милева Марковић[25]

Велике промене у наставном кадру су настале и у Гимназији у Ужицу. Одведени су у заробљеништво професори Бранислав Вуковић, Обрад Недовић, Милан Поповић и Милија Јолић и учитељ вештина Бранко Ковачевић. После априлског слома на рад у Гимназију у Ужицу додељено је по сопственој молби 15 просветних радника, и то: Михаило Делибашић, директор Гимназије из Бијељине, Зора Поповић, проф., из Друге женске гимназије у Сарајеву, Драгиња Јањушевић, проф., из Реалне мушке гимназије у Суботици, Стеван Васић, проф., из Прве мушке гимназије у Скопљу, Зорка Васић, проф., из Женске реалне гимназије у Скопљу, Светозар Димитријевић, проф., из Прве мушке гимназије у Сарајеву, Чедомир Потпарић, проф., из Реалне гамназије у Старом Бечеју, Јелица Потпарић, проф., из Реалне гимназије у Старом Бечеју, Љубица Стојић, проф., из Друге мушке гимназије у Сарајеву, Радмила Ранисављевић, учитељ вештина, из Женске грађанске школе у Сомбору, Босиљка Милић, суплент, из Реалне гимназије у Бијељини, Ненад Радовановић, проф., из Реалне гамназије у Бањалуци, Мирјана Борђевић, суплент, из Реалне гимна-

19. Архив Србије, Фонд Земаљске комисије Србије за утврђивање ратних злочина, Бановина дринска, Извештај Начелства среза ариљског, 22. јун 1941, ф. 14. У даљем навођењу: АС, ЗК РЗ.
20. АС, ЗКРЗ,ИзвештајНачелствасреза моравичког, 25. јун 1941, ф. 14.
21. АС, ЗКРЗ,ИзвештајНачелствасреза пожешког, к. бр. 539.6, јул 1941, ф. 14.
22. АС, ЗКРЗ,ИзвештајНачелствасреза рачанског, бр. 434, 25.јун 1941, ф. 14.
23. АС, ЗКРЗ,ИзвештајНачелствасреза ужичког, бр.1775, 24.јул 1941, ф. 14.
24. АС, ЗК РЗ, Извештај Начелства среза црногорског, бр. 440, 25. јун 1941, ф. 14.
25. ИА ТУ. Учитељска школа у Титовом Ужицу, XXI и XXII седница Наставничког савета, шк. 1940/41. године. Име Бурђевића нисмо утврдили.

зије у Пећи, Илија Ст. Шпадијер, учитељ вештина, из Реалне гимназије у Пироту, и Зорка Симић, директор, из Женске гимназије у Битољу. Уважене су оставке: Методију Гоговићу, супленту, 30. априла 1941. и Енверу Крупићу, супленту, 10. јуна 1941. године. Разрешен је дужности Миљко Доловић, хонорарни вероучитељ, 12. децембра 1941. године.[36]

Министарство просвете је 26. маја 1941. године решило молбе Анке Црнчевић, учитељице из Србобрана, Надежде Дробњак, наставнице из Апатина, Душана Дамјановића, наставника из Бачке Паланке, и Јованке Шибул, наставнице из Цазина, и доделило их на рад у Државну грађанску школу у Ивањици.[27]

У јулу 1941. године четири учитељице Основне школе у Ивањици су отпуштене, пензионисане или стављене на располагање. То су Марица Стефановић, Марија Нецевић, Љубица Никачевић и Лада Вићентић.[28] Из одговора Министарства просвете на писмо ових учитељица сазнајемо да су неки просветни радници давали „писмену изјаву да ће радити за разлику до минимума за егзистенцију". Дакле, било је просветних радника који су морали да раде за умањене плате.[29]

Просветне власти су биле врло ревносне у проверавању политичке припадности просветних радника, као и у предузимању мера против оних у чију се „националну поузданост" сумњало.

Првог јуна 1941. године је министар просвете Велибор Јонић доставио Министарству унутрашњих послова списак који обухвата имена 19 просветних радника из ужичког округа који су напустили дужност и одметнули се од власти. То су: Леви Мориц из Доње Црвице, Алтарац Санто и Марјановић Часлав из Вучака (срез моравички), Матовић Милосав из Брезове, Велимировић Миленко из Будожеље, Милићевић Милијана из Куманице, Нешковић Голуб из Косовице, Радовановић Петар из Крваваца, Жеравчић Владан из Придола, Цвијовић Зорка из Каленића, Пешић Богдан из Оклетца, Никачевић Добривоје из Горње Глећице, Марковић Спаса и Грбић Вукосава из Глумча, Илић Војислав из Горње Добриње, Ивановић Славка из Рупељева, Зечевић Румена из Сврачкова, Чадњаревић Добринка из Пожеге и Мићић Адам из Годовика. Стављени су на располагање: Вујовић Милан из Маковишта, Котарев Рахила из Трипкове, Вукићевић Милена из Саиновине и Косовац Милева из Таора.[30]

Само десет дана касније (10. јуна) Министарство просвете, Одељење за средње школе, тражило је од директора свих средњих школа да доставе спискове:

а) наставника које треба удаљити из школе да би се њиховом заменом наставни рад заступио на вишем нивоу,

б) наставника који због свог деструктивног рада нису подесни за рад у школи, и

в) наставника који по своме раду и владању, моралу и здравственом стању не заслужују да и даље остану у школи.[31]

Већ 25. јуна 1941. године Министарство просвете је, по налогу Министарства унутрашњих послова, захтевало од директора свих школа да одстране из службе све службенике који су познати као присталице и симпатизери комуниста. Спискове одстрањених службеника је требало доставити Министарству просвете и среским начелницима.[32]

Истовремено власти су настојале да просветне раднике увуку у сарадњу и у њима стекну ослонац у спровођењу својих политичких и националних ци-

26. Државна потпуна реална гимназија у Ужицу, *Годишњи извештај за шк. 1940/41. годину,* стр. 5—7.
27. ИА ТУ, Државна грађанска школа у Иваљици, Министарство просвете, Одељење за средње школе, II, бр. 9322, 93211, 9548/1941.
28. ИА ТУ, Основна школа у Ивањици, бр. 27, 4. II 1942.
29. ИА ТУ, Основна школа у Ивањици, Министарство просвете, Опште одељење, I, бр. 2815, 25. II 1942.
30. АС, ЗК РЗ, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, к. 25а, ф. 14.
31. Народни музеј у Титовом Ужицу, пов. бр. 4831. У даљем навођењу: НМ ТУ.
32. НМ ГУ, инв. бр. 4832.

љева. Петог јула 1941. године срески начелник у Ужиду је „позвао на састанак учитеље, попове и друге, тражећи од њих потпуну сарадњу и активно учешће у гушењу устаничког расположења".[33]

У ноћи између 25. и 26. јуна 1941. године у Ужицу је извршено хапшење комуниста. Међу ухапшеним били су директор Гимназије Живојин Радуловачки и професори Блажо Савићевић и Блага Гошовић.

Позивајући се на акт пов. ІУбр. 131/41, директор Радуловачки је поднео извештај Банској управи дринске бановине, Одељењу за просвету у Ужицу, о политичком деловању у Ужичкој гимиазији у току шк. 1940/41. године. Радуловачки наводи да се осећало „извесно трвење међу ученицима ове школе које није било толико идеолошко колико огорчење на памфлете који су убацивани у школу и кањали углед школе". Радуловачки наводи да му је остало нејасно зашто је хапшен кад није комуниста. Он брани и професоре Гимназије Драгутина Прљевића, Олгу Прокић, Станију Драговић, Блажа Савићевића и Благу Гошовић и сматра да су их код власти оклеветали родитељи, сарадници окупатора, чија су деца имала негативне оцене код ових професора.[34]

И професори Даница Бошковић, Загорка Петковић, Милица Станковић, Франц Безјак и Славко Кавчић били су „окарактерисани као припадници комунистичке организације".[35]

За време окупације просветни радници су били изложени многим непријатностима, претњама, малтретирању и самовољи представника квислиншких власти. „Учитељима је често пређено са четницима Радовића и њих је нарочито тиранисао (сиц!) Величко Марковић, који је једно време био управитељ школе, а касније је постао школски надзорник".[36]

За одсуствовање с наставе морало се тражити оправдање од Окружног начелства. О томе сведочи молба Јегде Маринковић:

„Управитељу Грађанске школе

Ивањица

9 и 10 октобра 1942 год. нисам могла доћи на часове јер је блокирана варош те ме Немачка стража није пустила да пређем пошто станујем у селу удаљеном 3 км од вароши.

Молим управитеља за дејство да ми се оправда осуство.

17 октобра 1942 год. Јегда Б. Маринковић,
Ивањица учитељица жен. р. рада".[37]

У складу са расном теоријом коју је Трећи Рајх спроводио у пракси и на територији окупираних земаља, школама је 5. јуна 1941. године достављеи акт следеће садржине:

„Према наређењу Господина Комесара Министарства просвете наставницима средњих, учитељских и грађанских школа, који су јеврејског порекла не одређивати никакву дужност у школама до даље наредбе.

Доставља се предње ради знања и управљања".[38]

Расиа дискриминација је примењивана и према ученицима па је било наређено свим школама да не уписују децу Јевреја и Цигана „до доношења нове уредбе о школовању деце Јевреја и Цигана на територији Војног заповедника Србије".[39]

Увођење немачког језика у наставне планове свих средњих школа од I разреда условило је потребу за великим бројем наставника овог предмета, па су немачки језик могли да предају и наставници других струка „који су

33. Никола Љубичић, *Ужинки народноослободилачки партизански одред „Димитрије Туцовић"*, Београд 1979, стр. 28.
34. ИА ТУ, Виша гимназија у Титовом Ужицу, пов. бр. 92, 2. Јул 1941.
35. ИА ТУ, Виша гимназија у Титовом Ужицу, пов. бр. 2, 18. јан. 1941.
36. Драгиша Боковић, н. ц., стр. 21.
37. ИА ТУ, Државна грађанска школа у Ивањици, бр. 607, 17. X 1942.
38. На истом месту, Испостава Дринске бановине, Просветно одељење, IV, бр. 86/41.
39. На истом месту, Министарство просвете, Одељење за наставу, IV, бр. 5623, 2. IX 1941.

с успехом свршили феријални течај за наставнике немачког језика", одржан у јулу и августу 1941. године.[40]

Претпостављамо да је интересовање наставника за феријални течај немачког језика било много мање од потреба, па је у октобру 1941. године смањен седмични број часова немачког језика у гимназијама и грађанским школама са 4 на 3 часа.[41]

Одржавање једнонедељног течаја за наставнике немачког језика било је најављено за јануар 1942. године.[42] Феријални течај за наставнике немачког језика је организован и од 20. јула до 14. августа 1942. године.[43]

Школска 1941/42. година

У школама су вршене одређене припреме за почетак наставе у шк. 1941/42. години, али су оне на подручју ужичког округа биле скопчане са многим и несавладивим тешкоћама условљеним ратним разарањем, окупацијом и почетком устанка.

Упис ученика је обављен почетком септембра, па је у неким школама отпочела и настава која је ускоро прекинута. У Државну реалну гимназију у Ужицу било је уписано 1.050 ученика, не рачунајући ученике избеглице за чији се упис чекало посебно упутство, и то: у први разред 169, у други 229, у трећи 214, у четврти 186, у пети 78, у шести 69, у седми 51 и у осми разред 54 ученика.[44] У поређењу са претходном годином мање је уписан 301 ученик.

У Државну мешовиту учитељску школу у Ужицу било је уписано 284 ученика, и то: у први разред 40, у други 101, у трећи 67, у четврти 37 и у пети разред 39 ученика. У извештају школе се констатује да су због отежаног саобраћаја остала неуписана 54 ученика (25 у други разред, 13 у трећи, 10 у четврти и 6 ученика у пети разред).[45]

Према сачуваним списковима, до 5. септембра 1941. године уписано је 86 ученика у Државну грађанску школу у Ивањици, и то: у II разред, 35, у III разред 24 и у IУразред 27 ученика.[46] Недостаје списак за I разред.

У септембру већину школских зграда запоселе су окупаторске или квислиншке војске, па је то условило померање почетка наставе. Управе школа су тражиле од тадашњих власти да се испразне школске зграде или да се обезбеде друге просторије у којима би се изводила настава.

Државна грађанска школа у Пожези је 31. августа 1941. године известила Министарство просвете да је школска зграда, коју је била заузела немачка војска, испражњена и да управа предузима потребне мере да редовна настава почне на време.[47] И заиста, настава у овој школи је почела 13. септембра 1941. године, али је извођена само једну седмицу. Прекинута је 20. септембра „услед ненормалних прилика које су настале доласком партизана у Пожегу".[48]

И у Државној грађанској школи у Бајиној Башти рад је почео 10. септембра, али је настава прекинута већ сутрадан (11. септембра) „услед прилика у месту". У школу је било уписано 120 ученика.[49]

Запоседајући школске зграде, окупаторска војска је 1941. године немилосрдно уништавала школски инвентар, наставна учила, библиотеке и школску архиву.

„Крајем априла 1941. године једно одељење немачке војске, и то Немци из Судетских крајева, и поред тога што је у гимназиском дворишту било 70 кубних метара сувог, првокласног дрвета за гориво, наложило је све ђачке

40. На истом месту, Министарство просвете, Одељење за наставу, IV, бр. 63J0/41.
41. На истом месту, Министарство просвете, Одељење за немачку наставу, VI, бр. 341/41.
42. На истом месту, Министарство просвете, Одељ. за немачку наставу, VI, бр. 557, 3. XII 1941.
43. На истом месту, Министарство просвете, Одељење за немачку наставу, VI, бр. 1159/42.
44. АС, Министарство просвете, ф. 45, док. 55.
45. ИА ТУ, Учитељска школа у Титовом Ужицу, II седницаНаставничког савета, шк. 1941/42.
46. ИА ТУ, Државна грађанска школа у Ивањици, бр. 358,359 и 360/41,
47. АС, Министарство просвете, ф. 65, цок. 214.
48. АС, Министарство просвете, ф. 61, цок. 268.
49. АС, Министарство просвете, ф. 7, цок. 23.

клупе и школеки иамештај, полупало еве научне збирке и кабинете, швајсмашином пресекли школску касу и опљачкали је, а све књиге — изузев оних, као и мањег броја предмета из кабинета, које су неколико наставника срчано и пожртвовано спасли — попалили су у дворишту или побацали у Бетињу. Тако су нацистички варвари уништили највећи део професорске књижнице која је бројала 2.600 књига, више од половину књига ђачких књижница (а било је 2.822 књиге). Спалили су 12 ормана, а унишТили својим одвратним рукама физички кабинет са 114 апарата и 104 слике, хемиски кабинет са 14 апарата, богато снабдевен и драгоцен по својој садржини природњачки кабиует као и збирке: математичку, историску, географску, за цртање, музичку и гимнастичку".[50]

У Гимназији „варварско харање преживеле су само школске уписнице, службеничка документа и нешто књига које је, излажући се животној опасности, спасла једна група ученика заједно са професором Васком Вајовићем и директор Жиком Радуловачким, склонивши све то у Вајовићев стан".[51]

За време окупације зграду Државне народне школе у Ужицу запоседали су немачки војници, четници и љотићевци, а извесно време је коришћена и за наставу. „Оупатор је опљачкао или уништио добар део школске архиве и намештаја, а такође учила и књижнице. Уништена је ограда школе и скинут је цео дашчани део тавана (каратаван)".[52]

Ужице је ослобођено 24. септембра 1941. године и постало центар политичке, војне и народне власти која је изграђивана на ослобођеној партизанској територији.

У слободном Ужицу је радила Књижница са читаоницом, прорадио је Народни универзитет и формирана Културно-уметничка партизанска чета. Штампане су „Вести" — орган Штаба Ужичког народноослободилачког партизанског одреда и „Борба" — орган Комунистичке партије Југославије. Вршене су и припреме за штампање новог буквара.[5?]

Жива и разноврсна просветна и културна активност развијала се и у другим ослобођеним местима ужичког округа. Отваране су библиотеке и читаонице, организоване културно-уметничке приредбе за становнике градова и села, за борце и рањенике. „У тим устаничким данима у јесен 1941. године забележено је на ослобођеној територији Ужица присуство истакнутих просветних и културних радника — првобораца, међу којима се истичу: Митра Митровић и Јован Поповић, чланови Главног НОО за Србију, задужени за школство и просвету, док су миоги просветни радници били на челу партизанских јединица и партијских организација, као нпр: Душан Јерковић, учитељ, командант Ужичког одреда; Желимир Бурић, учитељ, секретар Окружног комитета Партије у Ужицу; Милосав Матовић, учитељ, секретар Среског комитета Партије у Ивањици; Михајло Томић, учитељ, руководилац противавионске одбране Ужица; Велимир Мићић, учитељ, командир пожешке партизанске чете и др."[54]

У време устанка и стварања Ужичке републике, велики број средњошколаца или оних који су тек положили виши течајни испит, следећи примере напредних просветних радника, ступа у партизане и пред народом и историјом полаже испит зрелости. Двадесет и три скојевца и десетак неорганизованих, „преко тридесет ђака бившег трећег разреда Учитељске школе нашло се у партизанима. Скоро сви. Готово цео разред".[55]

У данима окупације и припремања устанка, „ученици су, заједно са осталим напредним снагама, сакупљали оружје, муницију, санитетски материјал и носили храну друговима који су се окупљали у групице ван града.

50. Државна реална гимназија у Ужицу, *Годишњи извештај за шк. 1945/46. годину,* Ужице, 1946, стр. 6.
51. Милутин Пашић, *125 година ужичке гимназије,* „Вести"\ Титово Ужице (1965), стр. 74.
52. Драгиша Боковић, н. д., стр. 20—21.
53. Н. Љубичић, Ј. Поповић, М. Ковачевић и М. Радовановић Фарбин, *Ужице 1941. године,* „Војно дело", Београд 1961, стр. 374.
54. Педагошки музеј града Београда, *Каталог посвећен изложби у јубиларној години ослобођења Београда 1944—1974,* Београд 1974.
55. Јован Радовановић, *67 дана Ужинке републике,* II изд., „Народна књига", Београд 1972, стр. 65.

А кад је плануо устанак, сви су скојевци и приличан број других напредних омладинаца ступили у борбу. Са њима су пошли и њихови најбољи васпитачи: Венијамин Маринковић, Велиша Буровић, Марко Биљурић и Блага Гошовић".[56]

Преко седамдесет ученика Ужичке шмназије ступило је у партизане 1941. године од којих је већина оставила животе на ратиштима Југославије и у логорима у Југославији, Норвешкој и осталим земљама окупиране Европе.

У току 1941. године је тридесет пет питомаца Дома за ратну сирочад у Ужицу ступило у „партизанске редове и касније постали борци Прве и Друге пролетерске бригаде".[57]

Још пре ослобођења среских места на подручју округа, партизанске чете Ужичког партизанског одреда имале су 314 бораца. Међу њима је било 26 просветних радника, 20 ученика гимназије и 15 ученика учитељске школе.[58] Само у Уметничкој чети Ужичког партизанског одреда налазили су се професори: Антон Брезник, Михаило Делибашић, Бора Барух и Драгољуб Вуксановић, наставница музике Вера Обреновић Делибашић, учитељи: Драгољуб Јовашевић, Драган Станић, Милорад Радовић, Војислав Вељић и десетак ученика гимназије и учитељске школе.[59] На територији данашње општине Титово Ужице у току рата је погинуло 772 лица. Међу њима је 35 учитеља, 54 ученика гимназије, 37 ученика учитељске школе и 13 ученика других средњих школа.[60]

После ослобођења Ужица 1941. године двојица наставника Гимназије су „у септембру 1941. године ушли у школску зграду и детаљно је прегледали". Нашли су зграду потпуно празну, опустошену. Од целокупне школске имовине једне од најстаријих средњих школа у Србији (Гимназија у Ужицу је основана 1839. год.) остала су само два предмета: слика глечера Алеч и слика Хелголанда[61].

У време Ужичке Републике гимназијска зграда и зграда Учитељске школе у Ужицу биле су претворене у партизанске касарне. У источном крилу гимназијске зграде било је смештено око 300 немачких војника које су партизани заробили, а у западном крилу је била посадна чета која је чувала заробљене Немце, водила их на рад и увече враћала у зграду Гимназије.[62]

У згради 1'имназије је 5. новембра 1941. године, на иницијативу и у присуству Едварда Кардеља и Ивана Мачека, формирана Словеначка партизанска чета „Иван Цанкар" од словеначких радника и интелектуалаца које су Немци били протерали у Србију.[63]

Гимназијска зграда је коришћена и као болница и прихватна амбуланта. У њој су били смештени и многи рањеници после експлозије у трезорима Народне банке 22. новембра 1941. године/'[4]

У партизанску болницу је била претворена и зграда Ниже пољопривредне школе у Севојну.

У школском дворишту Државне народне школе у Ужицу вршен је упис у партизане. Партизани су користили зграду за смештај војске, а испред зграде „полазило се на испраћај убијених или погинулих партизана".[65] У новембру 1941. године су у дворишту Основне школе „били изложени посмртни остатци шест жртава убијених и унакажених од равногорских банди код Косјерића".[66]

56. Милутин Пашић, *125 година Ужичке гилшазије,* „Вести", Титово Ужице (1965), стр. 74.
57. Дом за децу и омладину, *Годишњи извештај о раду Дома у 1979. години,* Титово Ужице 1980, стр. 20.
58. Раде Познановић, *Социјална структура Ужичког партизанског одреда,* у књ. „Ужичка република", књ. I, Београд 1978, стр. 206.
59. Гојко Шкоро, *Учешће интелигенције ужичког округа у рату и народној револуцији 1941—1945. године,* рукопис, стр. 25.
60. Раде Познановић, н. ц., стр. 213.
61. Државна реална гимназија у Ужицу, *Годишњи извештај за шк. 1945/46. годину,* Ужице 1946, стр. 6.
62. Милош Гордић, *Чувао сам немачке заробљенике,* у књ. „Ужичка репубпика, записи и сећања", књ. 2, Титово Ужице 1983, стр. 486.
63. *„Зборник докумената и података о народноослободилачком рату Југословенских народа",* том II, књ. 1, Београд 1953, стр. 126.
64. Михаило Младеновић, *Рањавање од експлозије у трезорима,* у књ. „Ужичка република" записи и сећања", Титово Ужице 1981, стр. 492.

Међу изложеним жртвама налазила су се и тела двеју учитељица: Милсве Косовац из Таора и Јелене Гмизовић из Сече Реке.

После повлачења партизана 29. новембра 1941. године, школске зграде у Ужицу је заузела окупаторска војска. У децембру Учитељска школа је обавестила Министарство просвете да „школа није могла почети са редовном наставом, јер није имала просторија. Главна зграда Учитељске школе заузета је за војне потребе непрекидно од 15. априла (...) Сада школа нема ниједну слободну просторију. Канцеларија школе сада је привремено смештена у стану директора у приватној кући.. .”[67]

На подручју ужичког округа није извођена настава у I полугодишту шк. 1941/42. године и поред неких покушаја. Министарство просвете, Одељење за наставу, IУбр. 8504 од 29. децембра 1941. године донело је одлуку да се продужи трајање I полугодишта до 15. марта 1942. године и да се заврши полагањем испита из одређеног броја предмета.

У јануару су све средње школе отпочеле припремање ученика за полагање испита. Наставници су припремали групу по групу питања из својих предмета и одређеног дана давали их ученицима уз упутства како да савладају градиво обухваћено питањима и припреме се за полагање испита. Из извештаја Државне грађанске школе у Пожези, који је достављен Министарству просвете 20. јануара 1942. године, сазнајемо да су прву групу питања ученици ове школе добили 17. јануара и да „ученици сваке суботе долазе у школу где од предметних наставника добијају групу нитања за наредну седмицу и потребна упутства за обрађивање градива”. У извештају се изражава и сумња у ефикасност оваквог рада „с обзиром да је већина ученика ове школе са села, да немају довољно уџбеника и потребне литературе”.[68]

Међутим, бојазан се показала неоправданом. У марту 1942. године Грађанска школа у Пожези је доставила извештај о резултатима испита из предмета за које су се ученици прилремали на основу добијених питања и упутстава наставника. Испите је пријавило 120 ученика, а положило 111. Само 9 ученика је упућено на полагање поправних испита. Истина, 28 уписаних уче ника није испите ни пријавило.[69]

У Државној грађанској школи у Ивањици испити су обављени од 3. до 17. марта 1942. године из науке о вери, земљописа, природописа и хигијене. Па испите је изашло 97 ученика, и то: у првом разреду 30, у другом 20, у трећем 24 и у четвртом разреду 23 ученика. Испите није пријавило 13 ученика.[70]

У Мешовитој државној грађанској школи у Бајиној Башти припремање ученика је почело тек 10. фебруара 1942. године, па су контакти између наставника и ученика били чешћи. Ученици I и II разреда су долазили у школу понедељником и четвртком, а ученици III и IУразреда уторником и петком за групу питања и објашњења. Испити су одржани од 20. до 25. марта 1942. године.[71]

На седници Наставничког савета Државне мешовите учитељске школе договорено је 27. децембра 1941. године да наставници веронауке, природописа, историје, земљописа, хигијене и народне економије утврде питања која ће саопштини ученицима ради припремања за полагање годишњих испита.[72] Интересантно је да је до позивања ученика ради давања питања и инструкција прошло скоро месец и по дана. Тек 24. јануара 1942. године одлучено је да се ученици позову за 10. фебруар.[73] У међувремену Наставнички савет Учитељске школе је одржао две седнице (1. и 17. јануара), али су обе биле посвећене

65. Драгиша Боковић, н. ц., стр. 21.
66. „Борба", бр. 16, 20. новембар 1941, зтр. 4.
67. АС, Министарство просвете, ф. 62, док. 125.
68. АС, Министарство просвете, ф. 3, цок. 344.
69. АС, Министарство просвете, ф. 9, цок. 376.
70. ИА ТУ, Државна грађанска школа у Ивањици, бр. 151/1942.
71. АС, Министарство просвете, ф. 7, цок. 23.
72. ИА ТУ, Учител»ска школа у Титовом Ужицу, VI седница Наставничког савета, шк. 1941/42. година.
73. ИА ТУ, Учитељска школа у Титовом Ужицу, IX седница Наставничког савета, шк. 1941/42. година.

разврставању ученика јер је до краја јануара био одређен рок за обављање тог непријатног посла.

После повлачења партизана из Ужица 29. новембра 1941. године окупаторскс власти су, уз помоћ чегника, недићеваца и љотићеваца, завеле терор у свим местима ужичког округа. Хапшења, саслушавања, спровођења у логоре, злостављања и убијања нису мимоишла ни ученике средњих школа који су учествовали у партизанима, помагали их или на било који начин дали допринос НОБ. Ригорозне мере су примењиване и према онима за које се само посумњало да су симпатизери комуниста. Под удар су нарочито дошле Учитељска школа и Гимназија у Ужицу. Актом Министарства просвете пов. бр. 323/41. наређено је да се до краја јануара 1942. године сви ученици разврстају у три категорије: „национално поуздане", „сумњиве" и „непоуздане".[74]

У децембру 1941. године Министарство просвете је упутило распис бановинским управама и директорима свих средњих школа на територији Србије у коме је стајало:

„Изволите одмах предузети потребне мере да се ученици-це подручне вам школе подвргну критичком прегледу у погледу националне поузданости. У сарадњи са разредним старешинама и свим наставницима, у року од месец дана по пријему овог расписа, имају се ученици категорисати: а) у национално поуздане безусловно, б) у комунисте организоване, или неорганизоване, симпатизере и сараднике, вољне и невољне комунизму, в) у оне који лако подлежу сугестијама и утицајима било под упливом својих домова, било под упливом пропаганде, која штети интересима српске државне управе у овим моментима и која омета конструктивни национални српски посао у одбрани земље. Категорију б) сврстати у списак и предложити за искључење из школе без ирава на полагање испита и послати такав списак овом одељењу (...) Категорију в) ставити под стални строги надзор и непрекидно утицати на те ученике у циљу поправљања".

У распису је Министарство запретило репресалијама:

Ако се, после тога рока испостави да су у школи остали непоуздани елементи и то се чињенички потврди, одговоран је директор, на првом месту, и целокупан наставнички збор (...) Директор и наставници дужни су неуморно и предано радити на преваспитавању лабилних ученика, на истребљењу комуниста, на одржавању национално-српског духа код поузданих ученика и на сталном организовању повремених састанака са родитељима ученичким, на којима ће заједнички предузимати мере".[75]

Овим актом су школске власти стављене у веома деликатну и крајње незахвалну ситуацију. Тога су били свесни наставнички колегијуми обеју школа, па су се на разне начине довијали само да би некако избегли извршење наређења. Позивали су се на постојање многих објективних тешкоћа које им онемогућавају да изврше разврставање ученика. Наводили су да се у овим школама школује мали број ученика са подручја града, да их је већина из других места и да су се у време партизанске власти налазили ван Ужица. Позивали су се и на чињеницу да су многи професори, као и ученици, досељени у Ужице после априлске окупације па се још међусобно и не познају. Кад се пажљиво читају записници са седница Наставничког савета Учитељске школе, стиче се утисак да су наставници на све начине покушавали да избегну овај срамни посао, али и да су их власти упорно присиљавале на извршавање наређења. Притешњени између силе и савести, знали су да наређење не смеју одбити па су своје одлуке доносили на основу мишљења која су тражили и добијали од општинских и среских власти. „Одлучено је да се ђаци разврстају по срезовима садашњег пребивања и да се умоле срески начелници да доставе извештаје о ђацима који живе на територији њихових срезова".[76]

Тек по добијању тражених мишљења приступило се разврставању ученика. У Учитељској школи је разврставање почело 11. фебруара 1942. године,

74. ИА ТУ, Учитељска школа у Титовом Ужицу, VII седница Наставничког савета, 1. јануар 1941.
75. АС, Распис Министарства просвете, пов. бр. 322 од 22. XII 1941.
76. ИА ТУ, Учитељска школа у Титовом Ужицу, VIII седница Наставничког савета, 17. јануар 1942.

дакле, са приличним закашњењем. Тада је Наставнички савет предложио само пет ученика за искључење због „непоузданости и сарадње с партизанима", уз правдање да школа још није добила тражене податке ни од половине срезова.[77]

Вероватно под извршеним притиском следећа седница Наставничког савета је одржана сутрадан (12. фебруара) и била посвећена само разврставању ученика. Позивајући се на податке добијене од управних власти, Наставнички савет је у групу „непоузданих" сврстао још 19 ученика и ученица и предложио Министарству просвете за искључење из школе. На списку су се нашла имена ученика за које се знало да су у партизанима и да их не може стићи одмазда.

Под 12. фебруаром 1942. године вођен је и записник следеће (XII) седнице Наставничког савета, али, за разлику од претходне седнице, она је одржана после подне у Дому Црвеног крста. На дневном реду се налазило само класирање ученика. У ствари, настављен је преподневни рад и предложено за искључење још 26 ученика.[78]

Наставници су се мучили и дуго оклевали пре него што су се одлучили да некога сврстају у групу „непоузданих". Разврставање је настављено и на каснијим седницама Наставничког савета па је 1. марта предложено 5 ученика за искључење због сарадње са комунистима, 26. марта још 2 ученика,
20. априла 4 ученика. Укупно је било искључено 58 ученика Учитељске школе у Ужицу.

На исти начин је извршено разврставање ученика и у Државној реалној гимназији у Ужицу. Директор је 20. јануара 1942. године доставио Градском поглаварству Ужица списак ученика из града и замолио да Градско поглаварство разврста ученике у смислу „националне поузданости" према наређењу Министарства просвете. Спискови су достављени и срезовима. Градско поглаварство је одговорило да не располаже траженим подацима.[79] У списковима искључених средњошколаца налази се 36 ужичких гимназијалаца.[80]

Одлукама Министарства просвете искључено је због комунистичке делатности 384 ученика са подручја тадашње Србије. Они су искључени „из свих средњих школа у земљи без права на полагање приватних испита". Међу њима је 94 ученика из Ужица или сваки четврти од укупног броја искључених.

Истовремено, ученици који су ступили у добровољачке одреде имали су извесне олакшице у школовању. На основу расписа Министарства просвете, Одељење за наставу, IУбр. 8320 од 20. децембра 1941. године, њих су школе морале третирати као ученике „на одсуству", а „време проведено у добровољачкој служби признаје им се у време проведено у школи". За њих су предвиђени и посебни курсеви за „завршавање одговарајуће школске године".[81]

Према извештају окружног начелника од 1. II 1942. године све су средње и стручне школе изводиле наставу по скраћеном програму, осим Ниже пољопривредне школе у Севојну и Домаћичке школе у Чајетини, које тада нису уопште радиле.[82]

У истом извештају је констатовано да су у ужичком округу радиле 132 основне школе са 315 одељења и 269 учитеља. За нормалан рад је недостајало 46 учитеља. Са смањеним бројем часова радиле су градске школе и сеоске школе чије су зграде биле заузете за војне потребе.

Најтеже је било у срезу ариљском у коме је радила само једна школа — у Латвици. Остале школе нису радиле „услед нередовних прилика, демолираних школских зграда и школског инвентара".[83]

77. ИА ТУ, Учитељска школа у Титовом Ужицу, X седница Наставничког савета, 11. II 1942.
78. ИА ТУ, Учител>ска школа у Титовом Ужицу, XII седница Наставничког савета, 12. II 1942.
79. ИА ТУ, Виша гимназија у Титовом Ужицу, пов. бр. 3, 20. јануар 1942.
80. ИА ТУ, Списак искључених средњошколаца због комунистичке делатности, 1942.
81. ИА ТУ, Учитељска школа у Титовом Ужицу, општи списи, 1941.
82. Архив Војно-историјског института, Недићева архива, Министарство унутрашњих послова, к. 22, ф. 3, бр. рег. 22/3-1. У даљем навођењу: АВИИ, НА.
83. НМ ТУ, инв. бр. 6888.

У срезу златиборском од *24* осиовИе школе радило је само 15. Три иису радиле јер су им школске зграде биле онеспособљене, а шест школа се налазило у пограничним местима и у њима је била смештена војска.[84] У извештају се констатује да се настава не изводи у основним школама у Јасенову, Белој Реци, Драглици, Дренови и Чајетини због недостатка учитеља. Пет учитеља је недостајало и у школама које су радиле.[35] У основне школе на територији среза златиборског било је уписано 2.580 ученика. У Доброселици, Шарган-Витасима и Шљивовици настава је извођена у приватним зградама.[86]

Начелство среза пожешког, у извештају од 28. јануара, констатује да је рад почео у 14 основних школа. Остале школе не раде због оштећења зграда, а у згради Основне школе у Пожези налази се „Српска војска".[87]

У ужичком срезу је радило 12 школа. „У Ужицу школе не могу да отпочну са радом из разлога што су школске зграде заузете од немачких и српских трупа".[88]

У основне школе у рачанском срезу било је уписано 2.617 ученика (1.958 мушких и 659 женских), од којих 426 није похађало наставу. У срезу је било 26 школа са 56 одељења и два одељења забавишта у Бајиној Башти. Нису радила 22 одељења због недостатка учитеља. У свим школама је радило 29 учитсља. „Остали наставници налазе се ван места службовања, било што су стављени на расположење или пензионисани по Уредби, или су затворени као комунисти, или се још нису предали или се пак још нису јавили на дужност".[89]

Паралелно са прогоном ученика примењиване су мере репресалија и према просветним радницима због сарадње са комунистима и помагања народ ноослободилачког покрета.

Штаб Западно-моравске групе сриских оружаних одреда тражио је 11. децембра 1941. године од директора Учитељске школе у Ужицу да до 12. децембра, дакле по хитном поступку, достави списак запослених и њихове изјаве које ће садржати одговоре на следећа питања:

1. Да ли је припадао или припада ма којој илегалној организацији?
2. Да ли је сарађивао са илегалним организацијама?
3. Да ли је у времену од 25. септембра до 3. децембра 1941. године учествовао у раду партизана, где, у којој улози, добровољно или принудно?

Тачност сваке изјаве требало је да потврде својим потписима два службеника, а за све да јамчи „морално, материјално и кривично" директор или да да друкчије мишљење.[90]

У јануару 1942. године Окружно начелство округа ужичког је наредило Среском начелству у Чајетини да одмах удаљи са дужности десет учитеља који су се декларисали као комунисти и активно сарађивали с партизанима.[91]

Министарство просвете је 1. фебруара 1942. године донело посебну уредбу према којој на територији краљевачког, ужичког, чачанског, ваљевског и шабачког округа, на територији која је 1941. године била слободна, могу остати у служби једино „службеници који су се за време комунистичке акције истакли у борби против комуниста". Остали просветни радници требало је да буду премештени, а национално „непоуздани" да се отпусте из службе и предложе органима Специјалне полиције да их гоне.[92]

Начелство среза рачанског наводи у извештају од 27. фебруара 1942. године да је једанаест учитеља отпуштено из државне службе „због сарадње са комунистима".[93]

84. АВИИ, НА, Министарство унутрашњих послова, к. 29, бр. рег. 23/1-5.
85. АВИИ, НА, Министарство унутрашњих послова, к. 29, рег. бр. 47/1.
86. АС, ЗК РЗ, Министарство унутрашњих послова, Извештај Начелства среза златиборског, пов. бр. 60/42.
87. АВИИ, НА, Министарство унутрашњих послова, к. 29, рег. бр. 23/1.
88. АВИИ, НА, Министарство унутрашњих послова, к. 129, рег. бр. 37/1.
89. АВИИ, НА, Министарство унутрашњих послова, к. 29, бр. рег. 2/1-1.
90. ИА ТУ, Учитељска школа у Титовом Ужицу, општи списи, 1940—1941.
91. АВИИ, НА, Министарство просвете, к. 34а, рег. бр. 7/3-1.
92. АС, Уредба Миннстарства просвете, бр. 3-161, 2. II 1942.
93. АВИИ, НА, Министарство унутрашњих послова, к. 29, бр. рег. 50/1-6.

Навешћемо као интересантну и отворену претњу коју је Окружно начелство округа ужичког доставило директору Учитељске школе у Ужицу:

„Дознао сам, да је извесном броју ученика-ца учитељске школе одобрено полагање испита у овој школској години иако су ти ученици-це познати као припадници и чланови комунистичке партије.

Унапред стављам до знања Директору учитељске школе, да чим ове ученике-це похватам, а знам их који су, положај и служба директора биће у питању, као и наставника који су ово одобрили".[94]

Окружни начелник округа ужичког одредио је и анкетну комисију за испитивање националне исправности и поузданости свих учитеља у округу. Чланови комисије били су: Веселин Косорић, саветник Окружиог начелства, Радисав Ковачевић, школски надзорник, и Драгомир Боковић, учитељ.[95]

Окружно начелство округа ужичког доставило је Министарству просвете, Одељењу за средње школе, предлог да се из Гимназије у Ужицу преместе Радовић Милева, Прокић Олга и Божовић Јанко зато „што се сумња у њихову националну поузданост", а из Грађанске школе у Бајиној Башти Вученов Никола, Николић Милена и Јовановић Викторија што су се, „због присилног рада код партизана, компромитовали у месту у коме служе". Ни за једне ни за друге нису постојали „основи за примену Уредбе о уклањању из државне службе".[96]

У другом полугодишту шк. 1941/42. године настава у средњим школама је извођена само из предмета из којих ученици нису полагали годишње испите у марту месецу.

Средње школе су радиле од два до четири месеца. Рад у Државној реалној гимназији у Ужицу обављао се у пет смена. На територији ужичког округа нису радиле 22 основне школе.[97]

Напредни просветни радници су напуштали радна места, одлазили у партизанске јединице или се склањали међу избеглице да не би били стално на удару Специјалне полиције и других окупационих и квислиншких органа. Према списку Министарства просвете од фебруара до маја 1942. године „нестало је" 165 учитеља. Претпоставља се да су у илегалству, у партизанским редовима, да су похапшени или да су напустили територију Србије.[98]

Да би сузбиле утицај комунистичке идеологије власти предузимају најразноврсније мере које се примењују према школама као образовно-васпитним институцијама, према васпитачима и према ученицима. У те мере спадају прогони, претреси школа, заплене, стална контрола кретања, инсистирање на одласку у цркву и празновање многих црквених празника, обавезно истицање парола у школама, давање тема уперених против комунизма, увођење радне обавезе, оснивање течајева за просвећивање, одржавање обавезних родитељских састанака и сл.

У лето 1942. године Министарски савет (МС бр. 2893 од 25. јуна) и Министарство просвете (II бр. 15289 од 7. августа) доносе одлуку да се затвори Учитељска школа у Ужицу са 4. септембром 1942. године.[99] Међутим, 23. августа директор Учитељске школе је упознао наставнички колегијум са садржином телеграма Министарства просвете „којим се извештава да се одлука о затварању ове школе ставља ван снаге и наређује да се обустави ликвидација", већ да се изврши упис ученика у предвиђеном времену и почне редован рад.[100] У ствари, одлука о укидању је замењена одлуком о поступном гашењу школе које почиње од I разреда у шк. 1942/43. години.

94. ИА ТУ, Учитељска школа у Гитовом Ужицу, пов. бр. 31, 21. II 1942.
95. НМ ТУ,инв. бр. 6883.
96. НМ ТУ,инв. бр. 6939.
#7. *Ново време,* 14. јул 1942, стр. 3.
98. АС, Министарство просвете, бр. 18-72/42.
99. ИА ТУ,Учитељска школа у Титовом Ужицу,XXУ седница Наставничког савета,1942.
100. ИА ТУ,Учитељска школа у Титовом Ужицу, XXVI седница Наставничког савета,1942.

Школска 1942/43. година

0 почетку шк. 1942/43. године окружни начелник је доставио распис свим среским начелствима, управама средњих и основних школа и „свим управним општинама". У распису се налаже да се школске зграде окрече, поправе и да се изврше остале припреме, да сви наставници буду на дужности 15. августа, а 16. августа да сви наставници и ученици присуствују „призивању Духа Светога".[101]

У округу ужичком било је: 132 народне школе са 313 одељења и 16.817 ученика, 5 женских занатских школа са 157 ученика, 3 стручне продужне школе (шегртске) са 145 ученика- 1 нижа пољопривредна школа са 17 ученика — избеглица, 3 мешовите грађанске школе са 290 ученика, 1 мешовита учитељска школа са 377 ученика и 1 мешовита реална гимназија са 1.299 ученика.[102]

Школске 1942/43. године почело је поступно гашење Учитељске школе у Ужицу, па ученици нису уписивани у I разред. На седници Наставничког савета 2. септембра 1942. године директор је изнео податак да је у II, III, IУи
У разред уписано 223 ученика. Формирано је 8 одељења. У току септембра накнадно је уписано још 15 ученика. Настава је извођена у згради бивше Пушкарске школе и згради Буарске народне школе. У октобру су немачки војници заузели зграду Народне школе у Ужицу, па је „гимназија премештена у Буарску основну школу", где су радила 4 одељења Учитељске школе. Тада је за сва одељења Учитељске школе настава организована у згради Пушкарске школе. Ученици су имали наставу сваког другог дана.[103] Школа је користила само 2 учионице и једну малу канцеларију. Настава је извођена по скраћеном програму. Од 8. до 13. јуна дошло је до прекида наставе због кулука. На кулуку су учествовали и ученици и наставници. Секли су шуму и крчили шипражје поред пута у околини града.[104]

На крају шк. 1942/43. године Учитељска школа је имала 11 сталних наставника и 4 сарадника из других школа који су допуњавали часове у овој школи и 237 ученика (у другом разреду 81, у трећем 74, у четвртом 54 и у петом разреду 28 ученика).[105]

Према извештају од 30. септембра 1942. године у Државној реалној гимназији у Ужицу налазило се 1.293 ученика распоређених у 28 одељења,[106] и то:

Разред	Бр. ученика	Бр. одељења
I	225	5
II	206	4
III	279	6
IV	243	5
Свега нижи течај:	953	20
V	161	3
VI	60	2
VII	72	2
VIII	47	1
Свега виши течај:	340	8
У к у п н о:	1.293	28

101. ИА ТУ, Основна школа у Ивањици, Окружно начелство округа ужичког, бр. 18529/42.
102. АВИИ, НА, Министарство унутрашњих послова, к. 29, ф. 2, бр. рег. 55/2-8.
103. ИА ТУ, Учитељска школа у Титовом Ужицу, I—IУседнице Наставничког савета, септембар — — октобар 1942.
104. АС, Министарство просвете, ф. 44, док. 228.
105. На истом месту.
106. АС, Министарство просвете, ф. 19, док. 456.

Настава је извођена у згради Народне основне школе, а 13. октобра Окружно начелство је известило Министарство просвете да је „зграда Ужичке народне школе заузета од стране немачке војне силе од 10. октобра", да Гимназија изводи наставу у двема учионицама Буарске народне школе у Ужицу и то само у IУи VIII разреду. У осталим разредима настава ће почети „кад се нађу подесне просторије".[107]

Од 1. до 15. јула 1943. године су одржани виши течајни испити у Гимназији у Ужицу. Испите је положило 29 кандидата, од којих је 6 ослобођено полагања усмених испита. На полагање поправних испита у августу упућено је 7 кандидата.[108] Од 1. септембра 1942. године у Гимназији су радила 34 стална наставника и 11 сарадника.

У Државну грађанску школу у Бајиној Башти било је уписано 73 ученика, и то: у први разред 20, у други 18, у трећи 14 и у четврти 21 ученик.[109] Настава је извођена у згради Народне основне школе. „Школа располаже са 3 учионице и 2 канцеларије од којих је једна употребљена за учионицу".[110] Према извештају од 1. марта 1943. године у школи је радило 8 сталних наставника и 5 сарадника.[111]

Државна грађанска школа у Ивањици имала је 123 ученика, и то: у првом разреду 43, у другом 32, у трећем 19 и у четвртом 29 ученика. Настава је почела 11. септембра и до 24. октобра је извођена у згради Основне школе у Шумама. Грађанска школа је користила 4 учионице и радила само петком и суботом.[112] У извештају који је 10. новембра 1942. године поднео директор школе Начелству округа ужичког констатује се да школа ради „под новим, донекле отежаним околностима" пошто је школска зграда у Шумама од 24. октобра „заузета од немачких окупаторских власти". Од тада је настава извођена у једној просторији коју је „добровољно и бесплатно школи уступио Љуб. Живковић, кафеџија из Ивањице". Била је то „приземна, слабо осветљена и у много чему неудобна просторија" која је раније служила као кафана. У тој просторији држано је по 9 до 10 часова дневно. Први и други разред су имали наставу по подне, а трећи и четврти пре подне и то сваког дана. Наставу су изводили Радоје Лалић (историја и српски језик), Бупо Била (српски јез. и рачун), Луцијан Јанеж (немачки јез. и физику), Ристо Бурић (рачун, хемију, књиговодство), Бранка Горшек (српски ј., природопис, грађанско право, хигијену), Софија Пурић (земљопис, историју), Јегда Маринковић (вештине) и Светислав Поповић (веронауку).

Управитељ тражи помоћ да би организовао рад ђачке кухиње. У погледу народног просвећивања управитељ констатује да „ове године на овом плану није спроведена никаква организована акција".[113]

Од 9. II 1943. године школа је добила још једну просторију у кафани „Извор", па ученици похађају наставу сваког дана. Школу је издржавала општина „која најнужнијим захтевима школе излази у сусрет".[114] Предавања су завршена 15. јуна у IУразреду, а 24. јуна 1943. године у осталим разредима. Завршни испити су одржани 4. јула. Сутрадан после завршних испита „напрасно је умро Милинковић Јездимир, изасланик Мин. просвете..." На погребу су учествовали и наставници и ученици ове школе.[115]

Државна грађанска школа у Пожези имала је 195 ученика, и то: у првом разреду 83, у другом 41, у трећем 35 и у четвртом 36 ученика. Користила је учионице (4) у згради Женске занатске школе. „За учионицу је употребљен и I ходник, те тако сва одељења раде сваког дана са пуним бројем часова".[116] У извештају за II полугодиште, који је поднесен 15. јула 1943. године, стоји

107. АС, Министарство просвете, ф. 21, док. 74.
108. АС, Министарство просвете, ф. 44, док. 238.
109. АС, Министарство просвете, ф. 23, цок. 177.
110. АС, Министарство просвете, ф. 20, док. 202.
111. АС, Министарство просвете, ф. 20, док. 50.
112. АС, Министарство просвете, ф. 27, док. 12.
113. ИА ТУ, Државна грађанска школа у Ивањици, бр.617/42.
114. ИА ТУ, Државна грађанска школа у Ивањици, бр. 70/43.
115. ИА ТУ, Државна грађанска школа у Ивањици, бр.336/43.

да је настава извођена у згради Женске занатске школе и у општинској згради. Констатује се да је насхава почела 1. марта, да је градиво пређено и да је на крају школске године школа имала 189 ученика. Разред је завршило 68,25%, на поправне испите је упућено 26,46%, а 5,25% ученика је упућено да понови разред. Одличан успех је постигло 12,69%, врло добар 28,04% и добар 27,52% ученика. Средња одена износи 3,65.[117] Завршни испит је пријавио 31 ученик, а положило 25 ученика. Три кандидата су ослобођена полагања испита, три су постигла одличан успех, седам врло добар и дванаест добар успех. Пет кандидата је одбијено на два месеца, а један на годину дана.[118]

Из ове школске године сачуван је податак о контроли коју су окупаторске војне власти вршиле над радом школа. Првог априла 1943. године Министарство просвете је известило председника владе Милана Недића да су два представника немачке и бугарске војске присуствовала часу историје у IV разреду Гимназије у Ужицу. Желели су да присуствују и часу географије, али по распореду часова настава географије иије извођена тога дана. Сутрадан је представник бугарске војне власти поново дошао у школу и присуствовао часу историје у VIII разреду.[119] Окупаторске власти се нису случајно интересовале за наставу историје и географије. То је било у складу са општим програмом идеолошко-политичког рада у поробљеној Србији.

Из акта Министарства просвете од 18. XI 1942. године сазнајемо да је до тада удаљено из службе 6.615 просвехних радника основних и средњих школа. Тада је у основним школама било укупно 6.830 просветних радника, па произилази да је сваки четврти отпуштен јер се није слагао са политиком Недићеве владе „о обнови нове Србије у оквиру Великог Немачког Рајха".[120]

У Смедеревској Паланди основан је Завод за принудно васпитање омладине. На једном списку Министарства просвете од 17. децембра 1942. године налазила су се имена 330 ученика из 35 средњих школа за које је било донесено решење да се спроведу у Смедеревску Паланку у омладински логор. Меby ухапшеним средњошколдима највише их је било из Гимназије и Учитељске школе у Ужицу (90) и Гимназије у Чачку (95). Такви спискови су састављани скоро сваког месеца и на основу њих су омладинци упућивани у Смедеревску Паланку све до распуштања логора у септембру 1944. године.[121] Убрзо је логор у Смедеревској Паланци постао недовољан да прими све похапшене средњошколце па се министар просвете Велибор Јонић обратио писмом председнику владе Недићу са захтевом за проширење омладинског логора у Смедеревској Паланци. Предлагао је да се организује посебан „интернах" за женску средњошколску омладину.[122]

У јулу 1943. године Министарство просвете је скренуло пажњу окружним начелствима, директорима гимназија и учитељских школа да се међу ученицима спроводи пропаганда да не ступају у редове добровољаца. Министарство наређује да се спроведе енергична истрага и о резултатима истраге достави извештај Министарству за просвету, Одељењу за средње образовање.[123]

Имајући на уму васпитно деловање на омладину, Министарство просвете, Одељење за народно просвећивање, донело је одлуку о завођењу „српских посела" како би „родитељи и наставници били у што ближем додиру ради заједничког утицаја на ученике (...) како би се ученицима омогућило правилно породично и здраво национално васпитање".[124] У извештајима школа нисмо нашли податак који би се односио на ову одлуку, па се може претпоставити да није ни спровођена.

116. АС, Министарствопросвете, ф. 20, док. 201.
117. АС, Министарствопросвете, ф. 12, док. 212.
118. АС, Министарствопросвете, ф. 12, док. 211.
119. АС, Министарствопросвете, ф. 9, док. 125.
120. АС, Министарство просвете, бр. 41-57/42.
121. Милан Борковић, *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941—1945,* Институт за историју радничког покрета, 1970, стр. 166—167.
122. АС, бр. 32-166/42, Писмо министра просвете председнику Недићу.
123. АС, збирка НОР и револуција 1941—1944, Министарство просвете, Одељење за средње образовање, пов. III, бр. 549/43.
124. ИА ТУ, Државна грађанска школа у Ивањици, Министарство просвете, Одељење за народно просвећивање, V, бр. 3253/42.

Школска 1943/44. година

На почетку шк. 1943/44. године услови за рад школа у округу **ужичком** били су веома неповољни. Приближну слику политичке ситуације даје извештај Начелства среза ариљског који је 22. октобра 1943. године упућен Окружном начелству у Ужицу. Иако је у извештају реч о стању у срезу ариљском, слично је било и у другим срезовима ужичког округа.

У срезу ариљском налазиле су се две чете добровољаца у јачини од око 200 људи и одред „пољске страже" од око 60 људи. У сеоским општинама, нарочито удаљенијим од Ариља налазили су се четници Драже Михаиловића. У свакој општини четници су мобилисали по 30 до 40 људи. Позиву се нису сви одазивали па су четници примењивали репресалије: батинање и одузимање животних намирница и ствари, а у Крушчици су запалили и неколико кућа.

У извештају се признаје да је рад локалних (Недићевих) власти био сведен само на 4 општине док су у осталим општинама власт држали четници. Четници су у тим општинама вршили нарез стоке и животних намирница. Председници удаљенијих општина нису долазили у Ариље и по више месеци. Од 11 школа радило је 7, док у 4 школе није било наставника.[125]

У оваквој политичкој ситуацији органи званичне власти нису на време добијали извештаје, па нису ни располагали правим подацима о броју школа које су радиле. На пример, према акту Окружног начелства, пов. бр. 311 од 15. X 1943. године, на територији округа ужичког радиле су само 4 школе, и то у Ужицу и Пожези, а у осталим није било наставе због „нередовних прилика".[136]

Настава у Учитељској школи у Ужицу почела је у згради бивше **Пу**шкарске школе. Народна основна школа у Ужицу је радила у својој згради и то у приземљу. Гимназија је привремено организовала наставу у згради Буарске народне школе у Ужицу док не буду испражњене учионице на спрату у згради Основне народне школе. Број ученика у Гимназији се осетно повећао после доласка ученика Уи VI разреда из избегличког дома из Врњачке Бање да би наставили школовање у Ужицу.[127]

Гашење Учитељске школе у Ужицу је настављено, па шк. 1943/44. године није вршен упис у **I** и **II** разред. У остала три разреда је уписано 209 ученика, и то: у трећи 89, у четврти 67 и у пети 53 ученика. У школи је било запослено 14 радника.[128]

У септембру 1943. године Окружно начелство округа ужичког је известило Министарство просвете да је немачка полиција ухапсила директора Државне учитељске школе у Ужицу Стевана Павловића, директора Државне реалне гимназије у Ужицу Часлава Гавриловића и професоре Учитељске школе Велимира Лазаревића, Милана Јањушевића и Петронија Аћимовића. Сви су задржани у Крајскомандантури као таоци, па је због тога обустављена настава у Учитељској школи. „У Учитељској школи остала су још 3 мушка и 2 женска наставника. После панике која је завладала због хапшења таоца ова три наставника ни јуче ни данас нису дошли ради предавања. Два женска наставника нису у стању да обављају наставу у Учитељској школи, те је настава обустављена.. ."[129]

Због недостатка огрева Наставнички савет Учитељске школе је 6. децембра 1943. године одлучио да божићни распуст траје од 1. до 31. јануара и да се трајање првог полугодишта иродужи до краја фебруара 1944. године.[130] Међутим, распуст је трајао само од 1. до 3. фебруара, а тада је почела настава у другом полугодишту. Због премештаја наставника нису били заступљени часови педагошке групе предмета.[131]

125. НМ ТУ, инв. бр. 7321.
126. АС, ЗК РЗ, Министарство унутрашљих послова, к. 25а, ф. 18.
127. *Ново време,* 29. септембар 1943, стр. 3.
128. АС, Министарство просвете, ф. 19, док. 291.
129. АС, Министарство просвете, ф. 27, док. 448.
130. ИА ТУ, Учитељска школа у Титовом Ужицу, II седница Наставиичког савета, 6. XII 1943.
131. АС, Министарство просвете, ф. 5, док. 91.

На седници од 20. маја 1944. године Наставиички савет Учитељске школе је одлучио да се редовна настава заврши 30. маја, да се сви испити одрже у току јуна, а 1. јула да се саопшти успех.[ш]

У извештају Државне грађанске школе у Пожези од 28. септембра 1943. године се наводи да школа има 6 одељења и да се настава изводи са пуним бројем часова у II, III и IУразреду док је у I разреду смањен број часова из српског и немачког језика, ручног рада, цртања и гимнастике. Настава се одржава у згради Женске занатске школе у 4 учионице и једном ходнику.[1]'4

У Државној грађанској школи у Ивањици настава је почела 7. септембра 1943. године и одржавана је у кафанама „Живковић" и „Извор" пошто су се у школској згради још увек налазили бугарски војници.[134] У школу је уписан 121 ученик, и то: у први разред 41, у други 40, у трећи 27 и у четврти 13 ученика. Наставу је изводило 6 наставника.[115]

У Женску занатску школу у Ивањици било је уписано свега 18 ученица. У јуну их је било 15. Наставу из свих предмета је изводила учитељица Винка Михаиловић. Школа се налазила у приватној кући и користила једну просторију од 25 м^2. У њој су радили сви разреди. Везове, шивење руком и на шиваћој машини ученице су радиле на старом материјалу. Школски надзорник Мил. Маричић је оценио рад учитељице одличном оценом.[136]

У шк. 1943/44. години Основна школа ивањичка је имала 4 одељења, 4 наставника и 132 ученика (у првом разреду 29, у другом 28, у трећем 41 и у четвртом 34 ученика).[137] У II полугодишту настава је извођена „прекодневно". Укупно је било 128 ученика. Уредно је похађало часове 110, а нередовно 18 ученика.[138] Школска година је завршена на Петровдан — 12. јула. Распоред годишњих испита у школама среза моравичког је утврдио школски надзорник и они су обављени од 3. до 8. јула 1944. године.[139] Први разред је завршило 30, други 20, трећи 30 и четврти 35 ученика.[140]

Власти нису биле задовољне радом у Државној реалној гимназији у Ужицу, па је Начелство округа ужичког, у извештају Министарству просвете за децембар 1943. године, констатовало да у Гимназији није одржан „родитељски састанак, ни седнице дома и школе, ни ђачко српско посело".[141] Предстојништво полиције је известило директора да ђаци „овдашње гимназије, сваке вечери приликом напуштања својих учионица, пишу по зидовима унутрашњим »Живео Стаљин и Черчил-".[142]

У низу пропагандних мера, које су спровођене у оквиру средњошколске наставе, Министарство просвете је повремено достављало школама теме с антикомунистичким формулацијама које су, затим, даване за писмене задатке ученицима средњих школа. Једна од тих тема је дата ученицима новембра 1943. године и гласила је: „Зашто Србин не може бити комуниста?". Многи ученици су одбијали да раде овакве теме, па су били пријављивани органима Специјалне полиције ради гоњења.[143]

Преко школа власти су вршиле пресију и на ђачке родитеље. На основу наређења министра просвете Велибора Јонића директор Учитељске школе у Ужицу је позвао ђачке родитеље на састанак. Позивница се завршавала претњом: „Који од родитеља — старатеља пропусти да присуствује овом састанку, његов ђак ће, према поменутом наређењу, бити удаљен из школе".[144]

132. ИА ТУ, Учитељска школа у Титовом Ужицу, VI седница Наставничког савета, 20. У1944.
133. АС, Министарство просвете, ф. 27, цок. 170.
134. ИА ТУ,Државна грађанска школа у Ивањици, бр. 33/44.
135. ИА ТУ,Државна грађанска школа у Ивањици, бр. 335/43.
136. ИА ТУ, Женска занатска школа у Ивањици, 5р. 59/44.
137. ИА ТУ, Основна школа у Ивањици, Начелство срезаморавичког, бр. 6555, 22. новембар 1943.
138. ИА ТУ, Основна школа у Ивањици, бр. 161/44.
139. ИА ТУ,Основна школа у Ивањици, Начелство среза моравичког, бр. 2367, 29. јун 1944.
140. ИА ТУ,Основна школа у Ивањици, испитни прозивници за I,II, П1 иIУразред шк. 1943/44. године.
141. ИА ТУ, Виша гимназија у Титовом Ужицу, Министарство просвете, Одељење засредње образовање, пов. III, ор. 139, 1. II 1944.
142. ИА ТУ, Виша гимназија у Титовом Ужицу, пов. 5р. 37, 4. јун 1942.
143. АС, НА, бр. 21-61/43, Наређење министра просвете директорима средњих школа.
144. НМ ТУ, инв. 5р. 7969.

У 1944. години све већи број средњошколаца напушта градове и одлази у партизане. Интересантно је да су питомци српских избегличких домова из Ужица успоставили везу са партизанима преко Окружног комитета КПЈ у Нишу и организовано напуштали Ужице и одлазили у партизанске јединице. „Око 20 питомаца из српских избегличких домова Дрвени крст' и ‚Коштица' из Ужица отишли су преко ове везе у Нишки и Озренски партизански одред око 6. јуна 1944. године".[145]

Последњег дана септембра и 1. октобра 1944. године 56 питомаца, васпитача и радника српских избегличких домова из Ужица организовано су напустили град и прикључили се Другом батаљону Шесте источно-босанске пролетерске бригаде. Везу с партизанима су успоставили васпитачи Гојко Шкоро и Бранислав Бабић, а излазак из града су организовали васпитачи домова и Штаб батаљона.[146]

Одлуком председника Министарског савета (МС бр. 1282) од 26. августа 1944. године решено је да се поново отворе учитељске школе у Алексинцу, Неготину и Ужицу које су поступно гашене од 4. септембра 1942. године.[147]

На подручју ужичког региона је са шк. 1943/44. годином завршено школовање по програмима квислиншке владе Милана Недића. У току лета и јесени 1944. године ослобођен је читав ужички крај, па се напоредо са изградњом социјалистичког друштвеног уређења, приступило образовању и васпитавању омладине у новом социјалистичком духу.

145. Гојко Шкоро, *Рад у Српском избегличком дому „Црвени крст" у Ужицу,* сећања, Музеј устанка у Титовом Ужицу, ф. 230, МГ 490.
146. Гојко Шкоро, *Из српских избеглинких домова у партизане,* сећања, Музеј устанка у Титовом Ужицу, ф. 230, МГ 489.
147. *Ново време,* 6. септембар 1944, стр. 2.

Милан ОЕРАДОВИЋ

ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА И СИСТЕМ БЕЗБЕДНОСТИ ИОП-а У УЖИЧКОМ КРАЈУ 1941—1945. ГОДИНЕ

Обавештајна служба и систем безбедности НОП-а у ужичком крају зачели су, између два рата, када су у илегалном раду, комунисти стицали будност и конспирацију у борби против полиције и структура власти бивше Југославије. Самозаштитна функција комуниста и револуционарних организација одвијала се углавном у два правца: прикупљање обавештајних података о намерама класног непријатеља и полиције, у циљу процене ситуације, да би се избегли удари и прелазило у офанзиву и да би се доносиле целисходне одлуке за акцију револуционарних организација радничке класе и извршила заштита од покушаја обавештајно-политичког продора у редове Партије у циљу њеног разбијања изнутра.

Безбедност и самозаштита партијске организације ужичког краја одвијала се, дакле, кроз сталну борбу, у циљу заштите својих редова и интереса радничке класе, на чијем челу се налазшха кроз борбу против пете колоне, фракционаштва и капитулантства владајућих врхова. Комунисти ужичког краја у томе имају велика револуционарна искуства, јер, како Тито пише „...Ужице је дало истакнуте борце и неимаре савременог радничког покрета: Радована Драговића, Димитрија Туцовића, Душана Поповића и друге, који су као револуционари и марксисти дали знатан допринос развијању револуционарног радничког покрета, не само у ужичком крају и Србији, већ и Југославији.. .”[1] У укупном садржају, револуционарног деловања била је интегрисана и активност на развијању будности, безбедности и самозаштите код револуционарних снага.

Управо се тим може објаснити и масовност НОП-а ужичког краја одмах након почетка оружаног устанка. До рата је, у ужичком крају, деловао и Окружни комитет КПЈ Ужице, чији је утицај на раднички покрет био велики.

Искуства стечена у класној борби комунисти ужичког краја успешно су преносили на партизанске борце и народ, па су зато снаге револуције ужичког краја биле у стању да се супротстављају веома снажном и разгранатом обавештајно-полицијском апарату немачких окупатора, квислинга и колаборанта, јер су те снаге биле себи поставиле за циљ — физичко уништење снага револуције и путем њиховог разбијања изнутра, обавештајно-субверзивним средствима.[2]

Стечена искуства из илегалног рада чланова КПЈ ужичког краја у развијању обавештајне и самозашгитне активности била су од великог значаја за револуционарну теорију и праксу Партије и у условима окупације, током НОР-а и револуције, а нарочито после повлачења партизанских снага из западне Србије крајем 1941. године и прилагођавања организација НОП веома тешким условима илегалног рада, све до 1944. године. Међутим, треба истаћи да су за период почетка оружане борбе дотадашња искуства из домена будности, конспирације и самозаштите била веома значајна, али ипак нису била довољна да би се заштитиле снаге револуције, па је зато Партија предузимала

1. Лист „Борба" од 9. маја 1972. године.
2. Зборник НОР-а, том I, књ. *2,* стр. 362 и 367.

И низ мера[3], да се стално усавршава и даље осмишљава сопствени систем безбедности и самозаштите јер је то био услов опстанка и успешног вођења рата, а требало се одржати у условима најсуровијих репресалија немачких окупатора и њихових слуга према народу ужичког краја.

Дакле, обавештајна служба и самозаштита НОП-а ужичког краја развијала се као нужност снага револуције у сталној борби против снага неравних по броју и искуству и сталном сукобу са гломазним обавештајно-полицијским апаратом окупатора и квислинга.

I

Да би се стекла потпунија слика о ситуацији и условима под којима је НОП ужичког краја деловао и борио се у свим фазама НОР-а и револуције —
— потребно је дати осврт на обим, структуру, методе и средства борбе која су обавештајно-полицијске службе окупатора и квислинга примењивале у борби против снага револуције овог краја, као и на врсте и бројност обавештајно-полицијског и војног апарата с којим се НОП ужичког краја хватао у коштац током НОР-а.

После окупације, априла 1941. године, немачки окупатори су, да би остварили своје окупационе циљеве, задржали и у ужичком крају јаке војне и полицијске снаге[4] и обавештајни апарат, потпомогнут квислиншким апаратом, полицијом и жандармеријом, која се ставила у службу нових господара. Цели апарат власти старе државе, општинске управе и среска начелства, полицијски апарат, специјална полиција и у ужичком крају је остао организационо и кадровски нетакнут, чиме је Немцима било олакшано завођење и одржавање окупационог система. Први и основни задатак немачких обавештајно-полицијских служби и служби безбедности и у ужичком крају било је проналажење и хапшење чланова КПЈ и СКОЈ-а, а посебно руководстава на основу спискова који су били сачињени раније.[5]

Немачки документи сведоче да су Немци током НОБ-е у ужичком крају развили рад осам обавештајно-полицијских центара, подцентара, установа и испостава за борбу против НОП-а, поред сталних акција својих војних јединица, са циљем да НОП униште или га сузбију. Илустрације ради даћемо краћи осврт на рад наведених немачких обавештајних испостава, како би се видело колики су значај Немци придавали борби против снага револуције ужичког краја. Најбројнија је била војно-обавештајна служба — Абвер, чији су огранци, у начелу организовани тамо где је изискивала конкретна потреба за немачке трупе и окупациони апарат. Обично су то била места ужичког краја у којима се налазило седиште НОБ-е или где је, према немачким проценама, било потребно да се јаче обавештајно посматра НОП и о њему прикупљају подаци. Изграђивана је агентура, а огранци војно-обавештајне службе Абвер били су формирани и везани за акције и покрете немачких трупа или су се ти огранци појављивали пре почињања „акције чишћења" или су их у току акције доводили Немци да се искористе обавештајне могућности које су се током акције против снага НОП-а отварале. Ако је било које од места ужичког округа обавештајно мање интересантно за немачке трупе, обавештај-

3. Зборник НОР, гом II, књ. 2, стр. 7—23.
4. Почетком устанка у ужичком крају били су стационирани делови немачке 704. дивизије са органима трупне обавештајне службе Абвер, а до септембра у самом Ужицу био је лоциран пгтаб 724. пука и 1. батаљон тога пука са пуковском трупом ооавештајном службом, затим батерија из састава 654. дивизиона. После окупације Немци су у Ужицу организовали 816. фелдкомандантуру, на челу са пуковником Штокхаузеном, обласна војно-управна команда подручја на окупираним територијама. У јулу 1941. године, из Шапца долази и делује 847. крајскомандантура, (окружна команда), са једним батаљоном немачке војске, као и 1. чета 64. полицијског батаљона. У осталим среским местима ужичког краја (Пожега, Ивањица и Бајина Башта и др.) биле су дислоциране слабије немачке жандармеријске снаге. На подручју ужичког округа било је распоређено 450—500 жандарма, а од августа 1941. већи број четничких група. На планинским деловима Златибора, Јавора и око Љубовије налазила се група четника Бекића, Боже Босовића и Миладина „Дринског" (Група аутора: Ужице 1941. године ВИГ, Војно дело, Београд, стр. 80—83).
5. Немачка обавештајна служба током другог светског рата, ДСУП ФНРЈ, Београд, 1959. (не рукопис), стр. 296 /у даљем тексту: НОС/.

не испоставе су премештане на друго жариште или су укидане али у ужичком крају, те испоставе углавном су задржане све до коначног немачког повлачења.

Из докумената се види, да је у ужичком крају деловао против илегалног НОП-а после повлачења партизанских снага крајем 1941. године — орган војно-обавештајне службе Абвер, звани АСТ, али под закамуфлираним именом »Abver trup UHU« што значи „Сова"[6].

Како смо истакли наведена установа Абвера у ужичком крају деловала је против илегалног НОП-а у већем броју срезова, под руководством немачког обавештајца Ханса Кола /Коћ1/. Он је према немачким документима, често одлазио на терен и лично држао на вези агентуру наведеног центра. Располагао је и са радио станицом, па је организовао и радио-телеграфски курс у Ужицу који су похађали неки припадници „Српског добровољачког корпуса". 'Током друге половине рата, та немачка обавештајна испостава, у борби против илегалног НОП-а сарађивала је са Љотићевим и осталим квислиншким формацијама. Обавештајац Кол је организовао обавештајне везе са свим локалним установама Вермахта и са квислиншким властима ужичког краја.

Руководилац немачког центра, Кол у Ужицу, током целог рата радио је на организовању бројних агентура. Ово нарочито због тога што је после повлачења партизанских снага из ужичког краја, 1942. године, окупатор изузетно био заинтересован да се на овом подручју поново не распламса устанак.

Основни задатак обавештајца Кола и његовог органа обавештајне службе Вермахта управо је био да, до детаља упозна организациону структуру, начин рада и кадрове организација илегалног НОП-а, те да на темељу тако прикупљених информација ради на њиховом откривању и уништењу. Обавештајац Кол је своју агентуру махохм ангажовао из редова припадника и симпатизера Љотићевог „Збора" као и из круга реакционарне буржоазије. У том циљу је био развио и везе са многим лицима из водећих грађанских кругова, позивао их код себе на разне седељке и на тај начин стварао разгранату везу својих информатора. У једном немачком извештају, на пример, стоји и податак, да се Кол често, хвали својим претпостављеним о томе како му је „... .обавештајна служба савршено организована на подручју ужичког округа /крајскомандантуре/ да је у стању да након 5—6 сати стално обавештава о свему шта се на терену ужичког краја збива.. ."[7]. Током друге половине рата, Абверова испостава, под руководством Кола, активно је сарађивала, у обавештајном погледу, против НОП-а и са четницима Драже Михајловића.

Осим тога, у циљу ефикасније борбе против НОП-а у ужичком крају, немачке обавештајно-полицијске службе увеле су посебан тим агента-извиђача, који су појединачно и у групама слати на ужичку територију на којој је дејствовао Ужички партизански одред и друге организације и органи НОП-а. Такве врсте немачке агентуре, представљале су се као „шумари", „добровољци у партизане", „ловци", „трговци", разни „стручњаци и занатлије" који су излазили из редова и упоришта под окупацијом. Међутим, од 1942. године, па све до капитулације фашистичке Италије 1943. године, војни и политички карактер окупационог режима појачавао је улогу оних немачких обавештајних служби, које су биле везане за војне, односно безбедносно-полицијске установе немачке војске, а то је била војно-обавештајна служба Абвер, а нарочито његова трупна обавештајна служба, тзв. /1с-Ајпз Се/.[8]

Немачка документа сведоче, да је у Ужицу, у борби против НОП-а била ангажована и специјална обавештајно-полицијска установа, која је ангажована само на окупираним територијама од посебног немачког интереса. То је била установа звана Вс18 /Установа заповедника полиције безбедности и службе безбедности Рајха/. Она је организована у Ужицу, јуна 1942. г. Њен шеф био је СС поручник Валтер Виле /М1е/. Искључиво је деловао на сузбијању НОП-а ужичког краја. Наведена немачка установа имала је, исто тако, разгра-

6. НОС, књ. IV, стр. 585—586.
7. Исто, књ. IV, стр. 297.
6. Исто, стр. 147.

нату мрежу агената ангажованих из Љотићевог „Збора" а сарађивала је и са покретом Драже Михајловића. Од немачке агентуре у Ужицу највише се кроз документа помињу, Александар Лањин, белоемигрант, предратни агент немачке обавештајне службе који се истицао у осматрању припадника КПЈ и НОП-а.[9]

У борби против НОП-а ужичког краја била је ангажована и Немачка специјална јединица /9. чета, 4. пука дивизије „Брандебург"./ Јула 1943. године она је са Косова убачена у Ужице. Била је састављена од припадника албанске народности а са немачким командним кадром. Та специјална јединица Вермахта, вршила је у ужичком крају злочине над припадницима НОП-а и уједно обављала обавештајне и егзекутивне задатке за потребе немачке војно--обавештајне службе Абвер: извиђања, прикупљање информација о НОП-у и ликвидација откривених активиста. Припадници те чете носили су цивилна одела, представљајући се народу као „партизани" или партизански симпатизери, да би на тај начин провоцирали припаднике НОП-а, а злочинима које су чинили над народом био је циљ, да компромитују лик партизанског борца. У томе су имали мало успеха захваљујући самозаштитном понашању и деловању становништва ужичког краја. Из немачких докумената се види да су се акције наведене немачке специјалне јединице карактерисале нарочито бруталношћу у борби против припадника снага револуције на подручју Ивањице. Октобра 1944. године наведена чета, из састава дивизије „Брандебург", пребачена је из ужичког краја у Сјеницу.[10]

Како се из изложеног види, основни правци и објекти истраживања немачких обавештајно-полицијских служби у ужичком крају у току НОР-а били су: делатност на откривању рада партизанске обавештајне службе, деловање организација КПЈ и СКОЈ-а[11], структура, место, састав органа народне власти, јачина, састав, наоружање, намере, руководећи кадар и морал партизанских јединица и група у ужичком округу у току НОР-а, односно јединица НОВЈ и војно-позадинских органа, утицај пропаганде НОП-а на становништво ужичког краја и мере како се супротставити њеном утицају, затим истраживање распореда, начина обезбеђења и смештаја централних установа у Ужицу 1941. године и др.

II

Супротстављајући се притиску споменутих обавештајно-полицијских служби окупатора и квислинга, руководство НОП-а ужичког краја, одмах на почетку оружаног устанка — упоредо са стварањем првих органа за одржавање реда и оезбедности, са масовним ослонцем на становништво опредељеног за НОП, је улагало напоре на стварању специјализоване обавештајне организације снага НОП-а за стручну борбу против школованих обавештајно-полицијских служби окупатора и квислинга. Ово због тога, што у почетном периоду устанка, није било чвршћих организационих форми партизанске обавештајне службе, али је уместо тога, постојала обавештајна и безбедносна активност по садржају као саставни део револуционарних функција сваког од субјеката НОП-а. Заправо сваки партизански борац, одборник, припадник сеоске и партизанске straже, војно-позадинских органа, организације СКОЈ-а, жена, омладине, па чак и најмлађи — пионири, поред борбених задатака и помоћи партизанима, извршавали су организовано и самоиницијативно и обавештајно самозаштитне задатке, обавештавајући о непријатељу органе народне власти, партизанске јединице и војно-позадинске органе.

Већ у прогласима ЦК КПЈ народима Југославије, од 15. априла, 1. маја, 22. јуна и 25. јула 1941. године, скреће се народу пажња на активност пете колоне као и начин борбе против ње.[12]

9. Исто, стр. 585—586.
10. Исто, стр. 902.
11. У једном извештају Немачког обавештајца, пуковника Хелна, са ужичког подручја, од краја октобра 1942, истиче се, да је „ . . . ухваћена пошта партизанских курира са плановима за реорганизацију организација КПЈ и партизанских одреда. Извештај сачињавају и искази са саслушања заробљених партизана, као и извештај поузданих агената" (Видети НОС, 1У/142).
12. Зборник НОР, том II, књ. 1, стр. 87.

Развијенији облици обавештајне службе НОП-а у Ужичком одреду почиву, после Војно-политичког саветовања у Столицама /26. септембра 1941/, на коме је одлучено, да се у партизанским одредима „... одмах приступи организацији обавештајне службе, као услова за успешно вођење рата, а у циљу обезбеђења позадине пред све већом најездом квислиншких и окупаторских шпијуна да роваре међу народом".[13]

Међутим, нема докумената нити других података, који би указивали да је у Ужичком одреду била институционализована стручна обавештајна служба до краја 1941. године. Спровођење одлуке са Саветовања у Столицама омела је Прва непријатељска офанзива на западну Србију и повлачење партизанских снага, крајем 1941. године. Међутим, како смо већ истакли, сваки борац и старешина, поред извршавања борбених и политичких задатака имао је и задатак да самозаштитно делује и да се тако понаша у циљу очувања чистоте редова своје јединице од инфилтрације непријатеља у чему се и успело.

* * *

Истраживања показују, да су централне установе НОП-а Југославије (Врховни штаб НОПОЈ, Политбиро ЦК КПЈ и Тито) за време боравка и рада у Ужицу, дали свој велики допринос на организовању обавештајне активности и јачања система безбедности ужичког краја. Сви чланови наведених установа НОП-а својим личним залагањем и политичким радом развијали су свест код народа и бораца на подизању безбедносне културе и самозаштитне свести. У више упутстава, наредаба и директива Врховног команданта Тита, подстицана је, па чак и нормативно регулисана обавештајна служба и систем безбедности НОП-а за целу Југославију. Најпре су та акта претакана у живот и праксу на ужичком подручју током друге половине 1941. године. Наводимо неколико примера који то илуструју.

У Титовом Упутству о начину одбране ослобођене територије, штампаном у Билтену Главног штаба НОПОЈ бр. 5 од 8. IX 1941. г. наводи се да обавештајна служба „треба да се организује што боље, тако да је обавља већина нама наклоњених мештана", па даље наставља, да је „треба тако организовати да опстанак петоколонашким елементима и шпијунима буде на ослобођеној територији, ма и за кратко време сасвим немогућ. Поред овога потребно је да по селима постоје сеоске народне страже за које се могу употребити старији људи.. ,"[14]. Како се из овог Титовог Упутства види да обавештајну службу обавља „већина нама наклоњених мештана", ту је генеза масовном самозаштитном деловању и понашању које важи за будуће генерације.

У једном другом Упутству издатом у Ужицу, Тито, указујући на значај јачања безбедности у редовима ослободилачких снага, истиче да је „... обавештајна служба важна не само ради кретања непријатеља, већ нарочито и због тога да се партизани на време осигурају од изненађења".[15]

Колико је обавештајној служби, безбедности и самозаштити НОП-а централно руководство НОП-а Југославије у Ужицу, поклањало пажње, најбоље се види из Титовог Упутства, о начину освајања насељеног места, написаног октобра 1941. године. У њему су побројани задаци партизанске обавештајне службе а нарочито на прикупљању података, као што су: „величина непријатељских снага у месту, њихов распоред, наоружање и намере; распоред по касарнама и кућама, по могућности и по просторијама у једној кући; род оружја, тенкови, артиљерија, митраљези у просторијама и у кућама; пушкомитраљези у заседама; дефанзивне мере које је извршио непријатељ, препреке од жице, џакови на прозорима, митраљези на крововима, ровови, минска поља, направљени брисани простори, исечен парк, шума, кукуруз, страже, место, наоружање, патроле — куда се шаљу, њихова јачина и наоружање, везе непријатеља: ПТТ линије, радио-везе, где и када се хране непријатељски официри и подофицири и куда се крећу, где су главни петоколонаши, њихова

13. Тито, Војно дело, књига I, стр. 38.
14. Исто, стр. 32.
15. Зборник НОР, том II, књ. 1, стр. 55—56.

имена и положај њихових кућа, који су најбољи прилази појединим местима у којима је непријатељ и др."[16]

Прецизност је, дакле, била одлика овог Упутства, тако да се тачно знало шта треба да се прикупи о непријатељу ради доношења целисходних одлука за напад.

Како се из наведених примера види, чланови централних установа НОП-а Југославије и Србије за време боравка и рада у ослобођеном Ужицу — дали су драгоцен допринос активности, па се на стручнији начин почиње сагледавати прикупљање података о непријатељу и организовање безбедности јединица и ослобођене територије у циљу пресецања деловања непријатељске агентуре. Врховни командант Тито је постављао субјектима НОП-а обавештајне и контраобавештајне задатке, тако да су основне и најважније безбедносно-обавештајне функције по садржини вршили сви припадници и субјекти НОП-а предвођени и усмеравани од организација КПЈ: народноослободилачки одбори, команде места, јединице и штаб партизанског Ужичког одреда, а од друге половине рата Команда ужичког војног подручја са подређеним органима, затим партизанске страже, сеоске страже, милиција, /која је то име управо добила у ослобођеном Ужицу 1941. године/, затим становништво свих социјалних категорија и узраста: радници, сељаци, омладина, жене и пионири.[17]

III

Истраживања показују да су народноослободилачки одбори ужичког краја, у систему безбедности НОП-а, чинили важан фактор. Одборници су се СЈалпо налазили са народом, ослушкивали глас маса, познавали став сваког човека према НОБ-и, делили са народом добро и зло, па им је зато народ и веровао и све што је запажао о неиријатељу јављао је својим одборницима у селу, месту, граду. Ово је било врло ефикасно са становишта безбедности и самозаштите, јер је ужички крај 1941. године покривала густа мрежа НОО-а свих степена. Примера ради, до краја новембра 1941. године у ужичком крају деловало је: један окружни, шест среских, један градски, 83 општинска и сеоска НОО-а. Сви су они у свом раду интегрисали и безбедносно-обавештајну функцију.

Већ током августа 1941. године, безбедносно-обавештајни задаци НОО-а били су формулисани у 14 тачака. Поред осталих задатака били су: прикупљање преосталог оружја, састављање спискова где и код кога се оно налази, ликвидација окорелих петоколонаша, организовање обавештајне службе и слање одговарајућих извештаја Одреду преко својих курира.[18]

Како се види, безбедносно обавештајне функције НОО-а у систему безбедности НОП-а ужичког краја, у тим данима, доста су јасно и прецизно биле постављене. Отуда је разумљиво што су они, у ужичком крају поред партијске организације, били основни фактор безбедности.

Војно-политичко Саветовање у Столицама, септембра 1941. године закључило је „... да штабови посебну пажњу посвете организацији обавештајне службе", а што је и даље допринело развијању безбедносно-обавештајних функција органа народне власти. То је било условљено и све снажнијим обавештајним наступом и притиском окупаторских и квислиншких обавештајних служби према ужичкој ослобођеној територији и установама НОП-а које су на њој деловале.[19]

Како се види, закључцима са Саветовања у Столицама више су разрађени безбедносно-самозаштитни задаци НОО-а који су дужни „... да обезбеде ред у позадини и да га одржавају, уз помоћ својих народних стража, и да воде борбу против свих појава пљачке, разбојништава, шпекулација, активности пете колоне и др."[20] Више су дакле истицане безбедносне функције НОО,

16. Тито, Војно дело, књ. I, стр. 32.
17. Др Јеон Гершковић, Хисшорија народне власши, Београд, 1957, стр. 92.
18. Зборник НОР, том I, стр. 68—69.
19. Исто, књ. II, стр. 182.
20. Зборник НОР, гом I, стр. 183.

зато што закључком Саветовања у Столицама „штабови партизанских одреда организују обавештајну службу" ма да је ратна пракса наметала да се и НОО баве обавештајним радом, а то је евидентно из више сачуваних докумената и других података из истог времена.

Осим тога, НОО-и су на подручју ужичког краја дали велики допринос на обезбеђивању жичаних веза које су функционисале. Они су се старали о исправности линија и вршили заштиту од непријатељског прислушкивања разговора /прикључивањем/, јер има података да је то непријатељ практиковао, затим пружали су помоћ партизанским јединицама на оспособљавању централа везе. Ово је дошло још више до изражаја и добило на значају од када је Ужице постало руководећи центар НОБ Југославије.[21]

И Градски НОО Ужице дао је велики допринос на развијању система безбедности НОП-а, улагао напоре да се обезбеди лична и имовинска сигурност грађана. Градски НОО Ужице енергично је прогонио шпекуланте, који су чинили покушаје да се, користећи ратну оскудицу, обогате. И лист ужичка „Борба" је пригодним написима подстицала такве акције Градског НОО у борби против шпекуланата, посветивши томе и чланак под насловом „Ужице кажњава своје шпекуланте".

После другог ослобођења Ужица, 6. 10. 1944. годиие и у борби за коначно ослобођење ужичког краја и земље, НОО-и су у том раду уско сарађивали са Командом ужичког војног подручја и командама места ужичког краја.

IV

Више докумената и података указује да је Ужички партизански одред, са својих преко 20 партизанских чета и са бројем бораца од око близу 3.500, поред борбених акција, вршио и врло значајно безбедносно-обавештајне функције у борби против окупатора и квислинга. Заправо, нарастањем партизанских јединица Одреда, ширила се и лепеза његових обавештајно-безбедносних функција зато што су партизанске јединице постале осетљивије на изненађење. Та лепеза функција по обавештајној служби и безбедности била је: борба против убачених непријатељских делова, агената и шпијуна и спречавање успостављања квислиишке власти као и др. Ужички партизански одред је, на пример, одмах после формирања 1941. г., ликвидирао све готово жандармеријске станице и ослободио: Ариље, Пожегу, Бајину Башту, Ивањицу, Чајетину, Ужице и Косјерић. Током октобра исте године водио је жестоке борбе против окупаторско-квислиншких и четничких снага које су покушале да продру на ослобођену територију и Ужице, где се тада налазио Политбиро ЦК КПЈ и Врховни штаб НОПОЈ. Крајем новембра 1941. године, одред је водио жестоке борбе против јединица 342. дивизије на ваљевском сектору, у долини Дрине, на Кадињачи, код Чајетине и на планини Златибору, штитећи одступницу Врховног штаба, болницама и збеговима народа. На Кадињачи је, како је познато, изгинуо читав Радннчки батаљон Ужичког одреда.

У другој половини рата, када је Ужички НОП одред, крајем лета 1944. године поново формиран, поред војних акција на непријатељске снаге, Одред је вршио и ликвидацију агентура окупатора и квислинга, изводио диверзантске акције на прузи Чачак — Вишеград, водио борбу против четничких снага, вршио ликвидацију жандармеријских и полицијских станица и чистио територију од непријатељских група учествујући у поновном ослобођењу ужичког краја.[22]

Ужички одред је поред безбедносних задатака развијао и веома интензивну обавештајну активност, чиме је, у борбеној пракси спроводио Титово Упутство, које гласи да „... партизански одреди морају на сваком кораку уништавати фашистичке одреде, нарочито немачке официре и гестаповце и њихове домаће слуге, разне народне издајице, који у руке фашистичких крвника

21. ЈТексикон НОР-а и револуције у Југославији 1941—1945, књ. II, ИРО „Народна књига" Београд и ИРО „Партизанска књига" Љубљана 1980. године, стр. 1169 /у даљем тексту: Лексикон НОР-а/.
22. Лексикон НОР-а, стр. 1169.

предају најбоље синове наших народа и служе као верни пси окупатора и тероришу народ".[23]

Одред је развијао и сталну контраобавештајну делатност на чувању безбедности својих редова од продора обавештајних служби непријатеља. „Штабови и командири морају будно пазити да непријатељ у Одред не убаци своје провокаторе и шпијуне. Ако се таки појаве — каже се у Титовом Упутству — — треба их одмах стрељати а њихова има објављивати".[24]

После другог и трећег ослобођења Ужица /6. 10. 1944. и коначно 16. 12. исте године/ јединице ужичког Одреда се ангажују на помоћи народним и војно-позадинским властима на проналажењу сарадника окупатора, који су уз његову помоћ вршили масовне злочине над народом. Колико су ти злочини окупатора били масовни, сведочи и податак, да је кроз централни затвор у Ужицу, током три године окупације, прошло 2.831 лице, од којих је највише ликвидирано у логорима.[25] Од октобра 1944. године Ужички одред је имао седам батаљона са око 2.000 бораца. Расформиран је почетком јануара 1945. године, а његово људство прешло је у јединице КНОЈ-а и друге формације.

V

Безбедносно-обавештајне задатке у ужичком крају вршиле су и војне власти у позадини: команде места, мрежа установа Команде ужичког војног подручја /у другој половини рата/, партизанске, народне и сеоске страже. У почетку устанка, док нису ослобођена већа подручја, нарочито већа насељена места, није ни било потребе за стварањем војнопозадинских органа, пошто је Штаб Ужичког НОП одреда, поред оперативних функција, успешно обављао и функцију војно-позадинских органа. У томе су га помагали органи народне власти, преузимајући на себе добар део послова из надлежности војних власти у позадини /мобилизација, снабдевање војске, безбедност територије, обавештајни рад и др./. Међутим, чим је створена пространа и компактна ослобођена територија ужичког краја, са градом Ужицем, као политичким и привредним центром, а борбена дејства Ужичког одреда попримила карактер упорније одбране слободне територије, указала се потреба за стварањем посебних органа који ће снабдевати партизанске јединице на положајима, вршити евакуацију и збрињавање рањених бораца, мобилисати нове борце у Одред и обезбеђивати нову територију, као и друге задатке.

Прве команде места у ужичком крају формиране су на ослобођеном подручју: у Пожеги, Бајиној Башти, Пожеги, Ариљу и другим местима.[26] Улогу партизанских стража вршиле су тада народне и градске страже, а улогу Команде подручја Штаб ужичког партизанског одреда. Основни задатак тих првих команди места на плану безбедности био је: одржавање јавног реда и мира у позадини, борба против непријатељских шпијуна, заштита виталних објеката од значаја за НОП /установа, привредних предузећа, путних и других објеката/. У то време непријатељ је убацивао своје агенте на ослобођену територију ради вршења диверзија. Тако је непријатељу пошло за руком да подметањем пакленог строја изазове експлозију у ужичкој фабрици оружја.[27]

На развијању безбедносне свести и самозаштитном деловању и понашању партизанских бораца и становништва допринела је и партизанска штампа. Лист ужичка „Борба" на пример, у чланку од 19. 10. 1941. године пише да, „... наши партизани немају времена, да стално пазе на разне сумњиве типове у позадини, већ је то задатак позадинских органа и свих поштених родољуба, који желе добро својој напаћеној домовини. Чланак завршава упозорењем

23. Тито, Војна дела, књ. I, стр. 22.
24. Исто.
25. Лексикон НОР-а, стр. 1168-9.
26. У развоју првих команди места и на подручју ужичког краја било је и таквих примера, што је случај у Пожеги где су упоредо постојале заједничка команда места, односно две команде — — партизанска и четничка. То је било време када је Врховни штаб улагао напоре да уједини и окупи све снаге српског народа у борбу против окупатора /Видети Тито: реферат на Укон-гресу КПЈ, стенографске белешке, стр. 64/.
27. Зборник НОР, Том II, књ. 2, стр. 160. Том приликом страдало је више од 120 лица — радника и грађана који су се били склонили од бомбардовања немачке авијације.

Сеоске и партизанске народне страже или милиција /како су их тада звали у ужичком крају/, имале су важно место и улогу у систему безбедности да „свако вршљање петоколонаша у позадини јесте забадање ножа у леђа нашим борцима на фронту."[28]

НОП-а у ужичком крају 1941. године. Народне, односно сеоске страже, као органи НОО-а за одржавање реда и мира на ослобођеној територији настају већ у првим данима оружане борбе. Оне се помињу већ октобра 1941. године у ужичкој „Борби", која говори о задацима НОО-а и Упутству Тита о начину одбране ослобођене територије.[29] У Ужицу је постојала градска чета /стража/. Њен основни задатак је био одржаватве јавног реда и мира, спровођење и обезбеђење ратних заробљеника, хапшење и вршење контроле сумњивих лица путем увођења контроле над пропусницама, објавама и легитимацијама, затим и други задаци.[30]

Исто тако у Ужицу је 1941. године формирана Градска партизанска чета, коју су чинили и одборници НОО-а. Њени припадници су по потреби, поред борбених извршавали и безбедносне задатке у регулисању јавног реда и мира у граду Ужицу.

* * *

Истраживања потврђују да је становништво ужичког краја било основ система безбедности НОП-а. Окружни комитет КПЈ Ужице и Ужички партизански одред пренели су апел Главног штаба НОПОЈ да становништво својим обавештењима о непријатељу пружа помоћ партизанској борби. „Помогните свим средствима борбу партизанских народноослободилачких снага — каже се у апелу. Јављајте им позиције окупатора. Онемогућите одвратну работу петоколонаша и других издајица народне борбе — уништавајте их на сваком кораку. Учините све да се непријатељ, у вашем граду, унапред осети изгубљеним и угроженим на сваком кораку",[41] каже се у овом прогласу Одреда.

И лист Ужичког НОП одреда „Вести", својим честим прогласима штаба Одреда позивао је становништво тога краја у борбу против непријатеља и на плану безбедности и самозаштите, што је имало великог утицаја. У поменутом листу штаба Одреда, у броју од 1. 10. 1941. године се поред осталог каже: „ ... Радници, сељаци, грађани... Помозите свим силама даљу борбу против окупатора... Сваки човек, свака жена, свако дете може својим услугама да помогне НОБ-и. Будимо немилосрдни према онима који ометају обнову хгривреде јер то су петоколонци у новом руху... Уништавајте све петоколонце и издајнике, ма у ком облику се они појављивали.. .[32] Како се види проглас је веома прецизан, тражи конкретну активност у борби против непријатеља. Ово је иајлегапи пример у функцији традиција револуције за генерације које долазе да на примерима револуције развијамо свест о самозаштитном деловању и понашању грађана наше земље у очувању своје слободе и независности.

Захваљујући масовном самозаштитном деловању и понашању партизанских бораца и становништва ужичког краја као и припадника народних војнопозадинских власти већина насртаја непријатељских обавештајних служби „биле су откривене, и захваљујући будности читавог народа такви изроди су брзо откривани и уништавани"[33]. Илустрације ради наводимо неколико примера, ни типичних ни јединих. Омладинка Олга Буровић, обавештавајући борце ужичке чете „Радоје Марић", да је опкољавају непријатељске снаге — погинула је на том задатку на Градини, августа 1941. г. Њеним правовременим обавештењем, чета је избегла опкољавање и непријатељу нанела губитке.[34]

28. Историјски архив КПЈ, стр. 64.
29. Тито, Војна дела, књ. I, стр. 32.
30. Титовом наредбом при штабовима партизанских одреда формирани су војни судови од три лица „који суде лицима: окривљеним за дела шпијунаже, за дела издаје народне борбе, за дезертерства, за пљачку и убиства, за ометање војних партизанских јединица при извршавању њихових борбених задатака. . . /Видети Билтен ВШ НОПОЈ, бр. 12/1941. г./.
31. Лист штаба Ужичког НОП одреда „Вести", бр. 1 од 1. X 1941.
32. Исто.
33. Тито, војна дела, књ. I, стр. 38.
34. „Вести" — лист Ужичког НОП одреда од 4. X 1941. г.

Подаци показују да су обавештења стизала о непријатељу и од жена ужичког краја, које су своје производе носиле на варошке пијаце. Ова лица су, под изговором обављања неког „приватног" посла код занатлија осматрала распоред непријатеља а посебно распоред осигуравајућих делова. Тако је на пример активиста НОП-а, Здравко Пајовић упућен у Нову Варош 1941. године и од обавештајца НОП-а, Кристе Стевовић добио важна обавештења о намерама, броју и наоружању непријатељских снага и пренео их на коришћење Штабу ужичког партизанског одреда.[35]

И током немачке офанзиве на западну Србију крајем 1941. године становништво ужичког краја обавештавало је о непријатељу. „Сељаци који су дошли у Ужице — пише у једном извештају — причају да у Ужицу има Немаца... да су пре неколико дана кренули возом из Кремана..." У извештају даље стоји да и међу четницима постоје трвења.[36]

Свој допринос самозаштити партизанских снага давали су најмлађи — — пионири ужичког краја. У селу Радобуђи на терену Ариљске партизанске чете, на пример, пионири су организовали извиднице при уласку у село. На свим прилазима селу — записао је Родољуб Чолаковић у својим Записима — — биле су постављене дечије страже. То ником не пада у очи и чим се неко непознато лице појави на прилазу села, један малишан се одваја и трком иде у партизански логор да јави да се такав и такав човек упућује ка селу. Дежурни чете шаље патролу која непознато лице приводи команди партизанске чете на саслушање.[37] На сличне примере самозаштитног деловања и понашања деце наилазимо и код пионира других села и места.[38]

И немачка документација забележила је самозаштитно деловање и понашање становништва ужичког краја. Тако на пример у извештајима органа трупне обавештајне службе 718. немачке дивизије, чији су делови учествовали у борби против партизанских јединица ужичког краја се каже: „Устанички покрет располаже са добрим и здравим водством, а сарадња целог становништва, партизанима олакшава обавештајну и извиђачку активност.. ."[39]

Кориштени су и други обавештајни извори за обавештавање. У те изворе су спадали: заплењена непријатељска архива полицијских и жандармеријских станица, општинских полицијских управа и среских начелстава; разни списи, легитимације, платне књижице, приватна писма заробљених непријатељских војника, дневници, фотографије, секције са уцртаним плановима непријатељских снага, разне шеме, заповести, наређења, извештаји, забелешке и све оно што је представљало обавештајну вредност да се што више сазна о непријатељу.

VI

Сачувана документа и други извори потврђују да су сви чиниоци ужичког краја, од првих дана оружаног устанка, у оквиру активности на организовању и спровођењу идеолошко-политичког рада са народом и борцима, поклањали посебну пажњу развијању свести о безбедности и самозаштити. Кориштени су различити облици и методи политичког рада: састанци, конференције, зборови, митинзи, параде /поводом дана оклобарске револуције у Ужицу 1941. године/, политички курсеви и стални додири политичких активиста и војних руководилаца с народом. Вршено је свакодневно информисање, упознавање народа и бораца са облицима непријатељске обавештајне и политичко-обавештајне активности, па су на темељу тога одређивани облици и начин супротстављања непријатељу на обавештајно-субверзивном плану. Постизани су добри резултати.

Партизанска штампа (листови „Вести" и „Борба") и публицистика, о чему смо већ нешто рекли у претходном излагању, у ужичком крају је дала драгоцен допринос на безбедносном и самозаштитном образовању бораца и

35. Војислав Суботић, Обавештајна и војнообавештајна делатност НОП-а западне Србије 1941. године /Зборник радова са научног скупа „Ужичка република"/, Београд 1978, стр. 184—5.
36. Зборник НОР, том I, књ. 2, стр. 356—358.
37. Родољуб Чолаковић, Записи из НОБ-е, стр. 195.
38. Архив Војно-историјског института ЈНА /немачки фонд/ К. 8, ф. 3. д. 78.
39. Ужице 1941. године, стр. 209.

становништва — више него у било ком крају Југославије 1941. године. Штампа је одабирала и објављивала поучне примере из ратне праксе о начину откривања и ликвидацији непријатељских шпијуна, агената и диверзаната, објављивала и указивала на методе рада непријатељских обавештајних служби и давала поуке како се томе супротставити. То је партизанску штампу ужичког краја чинило популарном у народу због тога што се руководила оним познатим принципом, да се против непријатеља свога народа и земље може борити само онај ко мрзи противнике а воли свој народ, земљу и слободу.[40]

Поводом диверзије у ужичкој фабрици, „Борба" указује на значај будности као и на фаталне последице небудности, непотребну смрт толико невиних људи од немачке диверзије „... Борити се против небудности значи борити се против учмалости, јавашлука и либерализма, борити се за Партију, за свој народ. Небудност је злочин према Партији и народу" — пише ужичка „Борба"[41].

Колики значај је „Борба" придавала тим питањима види се из неколико примера. „Борба против издајника и петоколонаша поставља се у исти ред као и борба против окупатора. Зато немојте дозволити, истиче „Борба", да разни шпијуни и петоколонаши остану поштеђени од казне коју су заслужили".[42] У једном другом броју „Борба" истиче да су „... зла која је народ претрпио од издајничког рада петоколонаша неизмерна. Зато борба против њих мора бити непомирљива".[43]

VII

На основу чињеница на које смо указали током досадашњег излагања речене теме, могло би се извући неколико закључака:

— Против НОП-а и снага револуције ужичког краја у НОР-у деловале су бројне обавештајно-полицијске службе, организације и специјалне јединице немачких окупатора и квислинга са циљем да униште НОП изнутра, али им то није пошло за руком;

— Партија и руководство ужичког краја посвећивало је одговарајућу пажњу организовању и развијању обавештајне службе и система безбедности снага револуције. То руководство је добијало велику помоћ од централног руководства НОП-а Југославије за време боравка и рада Врховног штаба, Тита и Политбироа ЦК КПЈ као и руководства НОП Србије у Ужицу;

— Ужички НОП одред и његове јединице дале су значајан допринос на развијању система безбедности ужичког краја. Поред борбених задатака, јединице овог одреда развијале су безбедносно-обавештајне функције;

— Становништво ужичког краја чинило је основ безбедности снага револуције што се позитивно одражавало на безбедносну ситуацију. Због такво! масовног самозаштитног деловања и понашања, непријатељу је било теже да открива илегалне организације НОП-а и сараднике покрета за време рата. Колико је због доброг држања и понашања становништва било изложено терору непријатеља говори и чињеница, да је само кроз централни затвор у Ужицу евидентирано 2.831 лице, од којих је највећи број ликвидиран у немачким логорима смрти. И на крају се може извући и овај општи закључак: да је захваљујући оданости и патриотизму, храбрости самоиницијативи и морално-политичкој свести комуниста, скојеваца и народа, упркос огромних потешкоћа, развијан такав масовни систем безбедности и самозаштите који може иослужити као најлепши пример генерацијама које долазе да се напајају тим револуционарним вредностима, у развијању самозаштите на заштити тековина револуције и слободе од свих снага које наше друштво угрожавају споља и изнутра.

40. Народна штампа Србије — 1871—1949, Уред за информације при Председништву владе НР Србије, Београд, 1949, стр. ?.3—49.
41. Историјски архив ЦК КП.Т, том I, књ. I, стр. 361—362.
42. Реч петоколаши, потиче из шпанског грађанског рата. Октобра 1936. године, према Мадриду су надирале четири колоне Франциска Франка „пета колона", према изјави франкистичког генерала Моле, већ била у самом граду и прва отпочела изнутра напад на седиште републиканске владе /Политичка енциклопедија. Савремена администрација, Београд 1975, стр. 726./
43. Ужичка „Борба" од 21. X 1941. године.

Мр Милутин ЈАКОВЉЕВИЋ

ПОКУШАЈ ОК КПЈ ЧАЧАК ДА УСПОСТАВП ВЕЗУ С НОП-ом УЖИЧКОГ КРАЈА (1942—1943.)

Током прве непријатељске офанзиве 1941. године, јединице Ужичког НОП одреда „Димитрије Туцовпћ" и Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић" водиле су тешке и неравноправне борбе са окупаторским дивизијама, недићевским и четничким снагама.. Слободна територија је изгубљена па се један број бораца повукао према Санцаку, а известан део остао на свом терену.

Руководство ОК КПЈ за Чачак кренуло је са јединицама све до Радобуће, али се убрзо вратило како би наставило политички рад и обнављање оружане борбе. То није био случај са окружним партијским руководством ужичког округа. На Петом конгресу КПЈ, одржаном 1948. године у Београду, између осталог, констатовано је да су крајем 1941. године у Србији учињене озбиљне грешке: „Прво, што су из неких округа, под притиском непријатеља, заједно с партизанским јединицама, повучена и партијска руководства с већином чланова Партије, тако да су те територије остале без партијских организација, што је привремено довело до слабљења борбе у тим окрузима (Ужице, Краљево, Јагодина").[1]

То је основни разлог што на територији округа, све до 1944. године, није било партијских организација, изузев у северном делу пожешког среза. Окружни комитет КПЈ за Чачак успео је да формира неколико партијских организација и среско партијско поверенство, односно срески комитет КПЈ у пожешком срезу, као што је то поменуо др Венцеслав Глишић у уводном излагању.

Какво је стање било на подручју чачанског, а то се може рећи и за ужички округ, најбоље илуструје писмо секретара ОК Чачак Радосава Рада Минића, које је упутио Покрајинском комитету КПЈ за Србију половином јануара 1942. године. Између осталог, Минић наводи:

„... Ситуација је страшна, ми још не можемо да похватамо везе са друговима који су се склонили, јер је народ толико заплашен да не сме просто да разговара са тобом, нити да ти штогод каже о друговима и партизанима
јер је велики део стрељан и одведен негде у лагер..... Сам ОК се налази у таквом стању да је једва до сада само главу сачувао... Ми настојимо да се са друговима повежемо, учврстимо организацију и повежемо са масама.

Од вас тражимо да нас помогнете вашим саветима и директивама".[2]

Преписка између ПК КПЈ Чачак одржавана је, мада не увек редовно. Још у првим писмима Покрајински комитет указује на потребу повезивања са суседним окружним комитетима (Ваљево, Аранђеловац, Ужице). Тако је 31. јула 1942. године, постављен задатак ОК КПЈ за Чачак да се повеже са Ужицем.

У писму ПК КПЈ за Србију, које је упућено ОК КПЈ Чачак 5. октобра 1942. године, под тачком 3 даје се следеће упутство ОК: „За Ужице овлашћу-

1. Пети конгрес КПЈ, „Култура", Београд 1948, страна 193.
2. Преписка између ОК КПЈ за Чачак и ПК КПЈ за Србију налази се у Архиву Србије, Фонд ПК КПЈ за Србију.

јемо вае да пошаљете друга Ф. (Франца Соломона) или кога другог да покуша преко другарица, са којима сте повезани, да створи партијску организацију саветујући се са нама и вама. Нека окупи другове, испита сваки случај појединачно, нека нам јави карактеристике другова које пронађе, нека нам предложи како и с ким да се почне рад у Ужицу. Помозите нам, другови, у овом што пре. Шаљите у Ужице друговима све материјале које ми вама шаљемо."

Критикујући ОК КПЈ за Чачак због немарности у одржавању веза са ПК КПЈ за Србију, у писму од 8. јануара 1943. године, поставља се питање: „Шта је са Ужицем? Јесте ли успоставили везе?".

У опширном одговору ПК КПЈ за Србију, Милорад Миле Станишић, члан ОК КПЈ за Чачак, 13. јануара 1943. године, под тачком 5 и међунасловом „Питање Ужица", наводи следеће:

„Ми смо све предузели да добијемо везу тамо. Тек смо сазнали за једну другарицу (неидентификована)) и послали друга (нисмо идентификовали ко је), али она плашећи се провокације одбила је да ишта разговара са нама. И поред писма које смо јој однели, једног Ужичанина скојевца, њеног доброг познаника, нисмо ништа успели. Тај друг је отуд побегао са стрељања те не сме тамо да иде. Он нам је рекао да му је баш та другарица причала (она је по свим изгледима члан КПЈ) да су нешто почели да раде, али нема никог од старијих другова. Закључили смо да раде али слабо.

А сад пре 20 дана покушавамо преко неке другарице која је била у логору.

Мислимо да ћемо до другог нашег виђења успети и повести и њиховог курира са нашим, или бар писмо од њих.

Ту смо, другови, све предузели, али ни ми не познајемо никог, а и кад нађемо, сваки се изговара да нема појма о свему томе."

Као што се види, успостављање везе са Ужицем ишло је врло тешко. Упркос неуспелим покушајима ОК КПЈ за Чачак, Покрајински комитет КПЈ за Србију у свом наредном писму од 16. јануара 1943. наводи следеће: „Пошто немамо никакве везе са Ужицем и не знамо да ли се шта тамо ради, то смо одлучили, упркос ваших слабости, да Ужице припојимо вашем ОК-у. У том смислу предузмите све мере, да се повежете са њима и тамо рад наставите..."

Централни комитет Комунисгичке партије Југославије обраћао је потребну пажњу на стање и ситуацију у западној Србији, па је 16. јануара 1943. године у директивном писму Покрајинском комитету КПЈ за Србију, између осталог, наложио следеће:

„Прва и главна брига ПК треба да буде: јачање већ постојећих, обнављање и стварање партијских организација тамо где не постоје. Ужице, Чачак и Краљево треба што пре обновити. У тим окрузима, несумњиво, претрпели смо најосетљивије губитке у кадровима. Али, за два месеца рада на тој бившој слободној територији оставили смо дубоки корен у народу. У тим окрузима има и данас комуниста и чланова КПЈ неповезаних и неактивних. Њих треба пронаћи и отпочети са планским радом, уз потребну опрезност и чување кадрова."[3]

У следећа два писма Окружног комитета КПЈ за Чачак, упућена ПК КПЈ за Србију, не помиње се Ужице, нити покушаји повезивања. Међутим, ПК је енергичан и у писму од 4. фебруара 1943. године, поново указује на хитност овог састанка. Између осталог, ПК инсистира: „Поново вам подвлачимо потребу најхитнијег повезивања са Ужицом и постављања рада тамо. Ви сте нам одговорни за ту територију. Зато одмах предузмите све да тамо крене. Пошаљите једног члана ОК да сарађује и руководи радом тамо."

После 13 дана, 17. фебруара 1943. године, ПК КПЈ за Србију, обраћајући се Комитету Чачак, инсистира: „... на Ужички терен за најкраће време морате да пошаљете најмање 4 добра илегалца и да тамо поставите рад а нас обавестите детаљно о стању на том терену."

3. Архив Института за историју радничког покрета Србије, бр. 37.

То је било последње писмо које је од ПК примио комитет Чачка на челу са Радосавом Радом Минићем. Ускоро су (27. фебруара 1943) у селу Вапи пронађени и ухапшени од Српске државне страже чланови ОК Милорад Миле Станишић, Момчило Моле Вилимановић, Миодраг Мици Савић и секретар Радосав Раде Минић. Одмах затим, ухапшен је и стари члан КПЈ и револуционар Франц Соломон, Словенац, који је као члан ОК КПЈ био предвиђен од ПК да иде на терен Ужица.

На саслушању у Одељењу специјалне полиције Управе града Београда, 10. априла 1943. године, Франц Соломон, између осталог, износи како је обавештен да је предвиђен да иде на терен Ужица. Са њим је најпре успоставио везу Драган Топаловић, члан МК КПЈ за Чачак, а затим Данило Митровић, секретар МК КПЈ за Чачак. Митровић је пренео Францу Соломону поруку Радосава Минића, секретара ОК КПЈ да је потребно да се политички активира и да крене на задатак у Ужице.

„Ја сам одговорио Митровићу — наводи на саслушању Франц Соломон — — да ми то није могуће, пошто у Чачку имам запослење, а у Ужицу не бих имао од чега да живим."[4]

Радосав Раде Минић, секретар ОК КПЈ за Чачак, на саслушању у Одељењу специјалне полиције рекао је, између осталог, за Франца Соломона да је био предвиђен за одлазак у Ужице, „али нам то није пошло за руком, пошто нисмо могли успоставити везу."[5]

После пада Окружног комитета КПЈ за Чачак у селу Вапи, према одлуци Покрајинског комитета КПЈ за Србију, у чачански округ је упућен Милош Минић, који је одређен за секретара ОК Чачак. Он је убрзо успоставио везу са партијским кадровима, на терену чачанског округа, формирао Окружни комитет, а затим и среске комитете, партијске и скојевске организације.

Окружни комитет КПЈ за Чачак половином 1943. године успоставља везу са пожешким срезом. На састанку Окружног комитета у селу Велеречи код Горњег Милановца, Вељко Бркић Миша, ђак графичке школе из Београда, одређен је за политички рад у северним деловима пожешког среза. Бркић је, заједно са Радисавом Недељковићем, чланом ОК КПЈ за Чачак, кренуо августа 1943. године у села пожешког среза која се граниче са таковским крајем. Провели су читав месец дана на терену, успоставили прве контакте и почели са припремама за стварање партијских организација.

Крајем децембра 1943. године формирано је партијско поверенство у саставу: секретар Вељко Бркић, чланови: Милован Симовић и Аца Симић, касније је у Поверенство укључен и Милан Гледић. Убрзо су образовани народноослободилачки одбори у Богданици и Дружетићима, а партијске организације у Каменици, Богданици и упоришта у Средњој Добрињи и Табановићима.

Фебруара 1944. године формиран је Срески комитет за срез пожешки, у који су ушли: Вељко Бркић, Аџо Симић, Милан Гледић - Мане, и Младенко Марковић, партијски активиста из Богданице. Секретар је био Бркић, а касније, када се он вратио у таковски срез, дужност секретара поверена је Младенку Марковићу.[6]

На подручје пожешког среза долазио је и секретар ОК Чачак Милош Минић, ради пружања непосредне помоћи партијским кадровима, као и ради формирања оружане јединице у овом крају. Тако је у септембру 1944. године образована партизанска чета, углавном од омладинаца из Дружетића, Тометиног Поља, Богданице и Гојне Горе. Командир чете био је Милован Симовић, а политички комесар Вељко Бркић.[7]

Окружни комитет КПЈ за Чачак издао је неколико прогласа народу ужичког и чачанског краја. Сачувана су четири у којима се ОК КПЈ чачан-

4 и 5. Архива Специјалие полиције налази се сада у Архиву града Београда, а у време узимања преписа ових докумената налазила се код Секретаријата за унутрашње послове СР Србије. Тада грађа није била регистрована.

6. Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, ЧАЧАНСКИ ОДРЕД, Чачак 1983, стр. 352.

7. Др Венцеслав Глишић, ПОЖЕГА И ОКОЈ1ИНА У НОР-у И РЕВОЈ1УЦИЈИ, рукопис, страна 269.

ског округа обраћа радницима, сељацима, омладини и грађанима говорећи о потреби ступања у партизанске јединице, борби против окупатора и домаћих издајника, чувању жита и других добара да не падну у руке окупатору и др.

То је и разумљиво с обзиром на одлуку ПК КПЈ за Србију од 16. јануара 1943. године да се у партијском погледу Ужице припоји ОК Чачак.

Први од заједничких прогласа под насловом РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ, И ГРАБАНИ ЧАЧАНСКОГ И УЖИЧКОГ КРАЈА потиче из фебруара 1944. године. У њему Окружни комитет за чачански округ упознаје народ ова два округа са издајничком улогом четника и осталих домаћих издајника. „Четнички конгрес одржан у селу Ба и његове одлуке треба одбацити јер су демагошке а у суштини уперене против истинских бораца који се боре за ослобођење наше земље", каже се у прогласу.

На крају прогласа наводи се: „... час слома немачких окупатора приближава се све ближе. Непобедива Црвена армија гони Хитлерове хорде на запад, енглеска и америчка војска задају све теже ударце Хитлеровој Немачкој. Дан ослобођења наше земље није далеко. Дижите се на оружје, ступајте у партизанске одреде.. ."[8]

У прогласу од 25. марта 1944. године који је објављен под насловом СВОМ РОДОЉУБИВОМ НАРОДУ ЧАЧАНСКОГ И УЖИЧКОГ КРАЈА, ОК Чачак позива раднике, сељаке, и грађане чачанског и ужичког краја да се дижу на оружје против немачког окупатопа и његових слугу Недића, Драже и Љотића, који отворено са њим сарађују.

Веома опширан проглас објавио је Окружни комитет чачанског округа јуна 1944. обраћајући се народу ужичког и чачанског краја.

На самом почетку ОК се обраћа сељаштву ова два округа, па, између осталог, наводи следеће: „Браћо и другови сељаци, вама се у првом реду обраћамо. На десетак дана пред жетву дужност нам је да вас упозоримо да се немачки окупатори и њихове слуге недићевци и четиици спремају да опљачкају плодове вашег мучног рада..." На крају прогласа апелује се на сељаке да не дозволе да им непријатељ одузима житарице и друга материјална добра.

У четвртом прогласу од септембра 1944. године ОК Чачак се обраћа народу ужичког и чачанског краја, па у почетку наводи тадашњи политички тренутак. „Браћо и сељаци! Слобода је на прагу. Приближио се самртни час свим заклетим непријатељима нашег народа. Немачко-фашистички разбојници и њихове верне слуге недићевци, љотићевци, дражиновци, усташе и други гуше се у самртном ропцу_____Дошао је час обрачуна са поробљивачима нашег народа. Не чекајте и не оклевајте. Остављајте своје свакодневне ситне послове и придружујте се партизанским јединицама.. ."[9]

На свим прогласима Употпису је КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ, а испод тога ОКРУЖНИ КОМИТЕТ У ЧАЧКУ. У данима, који *с* за многе били неизвесни, док је беснео терор окупатора и домаћих издајника, ови _ прргласи одиграли су значајну улогу код народа ужичког и чачанског краја јер су својом садржином уливали веру у победу и слободу која се ближила.

* * *

На крају овог саопштења можемо да констатујемо да је успостављање везе између ОК КПЈ за Чачак и Ужица ишло веома тешко с обзиром на ситуацију у оба округа 1942. и до половине 1943. године.

Писма ПК КПЈ за Србију упућивана ОК КПЈ за Чачак недвосмислено потврђују сву упорност покрајинског руководства да се са Ужицем успостави веза и да на том подручју отпочне организован партијски рад.

Хапшење чланова ОК КПЈ за Чачак у селу Вапи још више је омело брзо усиостављање везе са Ужицем. Тек половином 1943. године, и поред изузетно појачаног терора четника Драже Михаиловића у читавој западној Србби-

8. Музеј устанка, Титово Ужице, инв. бр. 357.
9. Институт за историју радничког покрета Србије, бр. 5211.

ји, ОК КПЈ за Чачак, на челу са Милошем Минићем, успоставља везу са активистима из пожешког среза, где долази до организованог политичког рада.

Поред тога контакти су повремено одржавани са селима која су припадала раније драгачевском, а касније ариљском срезу.

Покушај успостављања контаката ОК КПЈ Чачак и Ужице само су делимично успели и то у једном делу округа. Али и то је од не малог значаја када се имају у виду услови под којима се одвијао илегални политички рад и организовање партизанских одреда.

Милорад РАДОЈЧИЋ

ПАРТИЈСКО-ПОЛИТМЧКИ КУРС У ВАЉЕВСКОМ КРАЈУ СЕПТЕМБРА 1943. И УСПОСТАВЉАЊЕ ВЕЗА СА ОКОЛНИМ ПОДРУЧЈИМА

У току народноослободилачке борбе КПЈ је поклањала велику пажњу идејнотеоријском раду и васпитању младих чланова Партије и њиховом оспособљавању. Поред тога што је сваки члан Партије имао обавезу да своје слободно време користи за идеолошко уздизање, партијске организације су одржавале редовне састанке на којима су изучавана основна питања теорије марксизма — лењинизма и политичка линија КПЈ. У илегалним партијским штампаријама, и у оним које су организоване на ослобођеним територијама, штампани су најпотребнији материјали за идејно-политичко оспособљавање. За проучавање линије КПЈ, поред упутстава и директива ЦК КПЈ, служила је и „Борба" као орган КПЈ.[1]

И поред великих осцилација у раду Партије за време народноослободилачке борбе, партијска руководства су значајну пажњу поклањала организационом и кадровском јачању, те правилном остваривању њене руководеће улоге. Зато у то време готово да није било чете у којој није деловала партијска организација и актив СКОЈ-а. Стално су улагани напори да се ојачају постојеће и формирају нове партијске и скојевске организације у јединицама и на терену. Све те организације радиле су на моралном, идејно-политичком и културно-просветном васпитању борачког и руководећег састава, али и илегалних радника на терену. Оне су биле и носиоци борбе за свесну дисциплину, за другарство, за добре унутрашње односе и правилан став према народу. Захваљујући и томе, током рата обновљен је рад више окружних, среских и других партијских руководстава и већи број организација које су са више успеха развијале политичку активност у народу. Као резултат тога створена су многобројна и трајна упоришта народноослободилачке борбе широм земље.[2]

Партијска и руководства НОП-а и у најтежим ратним условима одржавала су саветовања и курсеве за руководећи кадар.

У жељи да се што детаљније објасни та нова стратегијска улога народноослободилачког покрета и појача партијско-политички рад у народу Покрајински комитет КПЈ за Србију заказао је и у Шумадији одржао је два врло значајна саветовања: војно-политичко и међуокружно партијско саветовање. Требало је да ова саветовања буду прекретница у развитку борбе у овим крајевима. Због сталних непријатељских потера оба саветовања одржана су за релативно кратко време.

Прво је одржано војно-политичко саветовање представника руководстава и војних јединица са територије централне и западне Србије, које је почело 6. августа 1943. године на Букуљи. У раду овог саветовања учествова-

1. Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Београд, Институт за изучавање радничког покрета, 1963, стр. 374.
2. Како се о активности на идејно-теоријском оспособљавању и васпитању партијских кадрова није писало, а писаних трагова готово да нема, то сам се у припреми овог рада доста користио изјавама и сећањима учесника тих догађаја.

ли су: Благоје Нешковић - Михаило, секретар ПК КПЈ за Србију; Мома Марковић, члан ПК КПЈ за Србију и политички комесар ГШ НОВ и ПО Србије; Драги Стаменковић, члан ПК КПЈ за Србију и секретар ПК СКОЈ-а за Србију; Радивоје Јовановић Брадоња, командант Главног штаба НОВ и ПО Србије; Света Поповић Шпанац, члан ГШ НОВ и ПО Србије; Предраг Марковић Алимпије, члан ГШ НОВ и ПО Србије; Милош Дудић Сувоборац, командант, и Мирослав Јовановић Мима, политички комесар Првог батаљона НОВЈ у централној Србији (од бораца Космајског, Шумадијског и Ваљевског одреда); Иван Стефановић Срба, командант Космајског НОП одреда; Лазар Љубоја, заменик политичког комесара Првог батаљона НОВЈ Србије; Миша Гавриловић; Јова Роган; Раденко Мандић, командант Чачанског НОП одреда, и Илија Јовановић Лала, начелник Штаба Првог батаљона НОВЈ Србије. Представници Пожаревачког НОП одреда, који су кренули на саветовање, враћени су назад због тешке ситуације у којој се још увек налазио њихов одред под притиском недићевске жандармерије и четника. Уиме окружних партијских руководстава на ово саветовање су дошли: Душан Петровић Шане, Милован Милосављевић Мика и Милка Минић Ана[3] (крагујевачки округ), Драгослав Марковић Дража и Божидарка Дамњановић Кика (младеновачки), Бранислав Стојановић Јанко и Вера Милетић (пожаревачки), Милош Минић и Радисав Недељковић Дима (чачански) и Милица Павловић Дара и Милорад Милатовић Миле (ваљевски округ).

Међуокружно партијско саветовање одржано је на планини Рудник 15. августа 1943. године на једном пропланку недалеко од Жагарових колиба.[4] Саветовању су присуствовали чланови ПК КПЈ за Србију и чланови окружних комитета КПЈ Чачка, Ваљева[5], Крагујевца (Аранђеловца), Младеновца и Пожаревца. Тих дана територије ових комитета протезале су се чак на 35 срезова.

На овом саветовању делегати су поднели извештаје о раду својих окружних комитета, о оружаним акцијама и активностима непријатеља, о политичком раду у народу, о политичком стању у окрузима, стању партијске организације, плановима и даљем развоју борбе. На основу извештаја које су поднели представници окружних комитета разматрано је стање у организацијама, тешкоће кроз које су оне пролазиле од почетка устанка, губици које су имале, стање кадрова и друга питања. Проблеми осталих организација, као што су: народноослободилачки одбори, организације жена и омладине разматрани су само у општим цртама, као сектори партијског рада.[6] Посебно је препоручено организовање партијско-политичких курсева за оспособљавање руководећих кадрова по окрузима.

Ова саветовања представљала су врло важне догађаје за даљи развој народноослободилачке борбе, не само у овом крају, а била су и смотра достигнутих резултата и прилика за размену искустава између представника окружних партијских руководстава на територији централне и западне Србије.

Партијско-политички курс у ваљевском срезу

П р и п р е м а

Неке усвојене одлуке и закључци са ових саветовања почели су се остваривати још за време њиховог трајања, а други одмах по завршетку. Тако је, на пример, између осталог, почео двадесетодневни курс за војне руководиоце на коме су предавачи били Предраг Марковић Алимпије, Илија

3. Милован Милосављевић тврди да Милка Минић због болести није присуствовала.
4. На Руднику су за време рата постојале колибе у којима је Жагар хранио стоку за Немце, па су партизани и народ го место назвали Жагарове Колибе.
5. Ради обављања неких партијских задатака по завршетку војно-политичког саветовања Милорад Милатовић Миле вратио се у Ваљево. Том приликом је обавестио Сретена Читаковића и Живорада Гајића да ће се одржати партијско саветовање, па су они кренули у правцу Шумадије.
6. А. Витровић, Нав. д., стр. 475.

Јовановић Лала и Мома Марковић Вук. На курсу је било 18 слушалаца из Космајског, Шумадијског и Чачанског партизанског одреда те Шумадијског партизанског батаљона.[7]

После ових саветовања чланови ОК КПЈ за Ваљево Милица Павловић Дара, Сретен Читаковић и Живорад Гајић вратили су се на свој терен. О свом повратку у ваљевски крај, 29. августа 1943. године, писмено су обавестили Покрајински комитет КПЈ за Србију. У послатом извештају посебно се наглашава да су на повратку нашли измењено стање у колубарском срезу у којем је политички деловао Сретен Читаковић. Непријатељ је похапсио многе мештане, у првом реду сараднике и симпатизере НОП-а.[2]

Услед тога одустало се од намере да се планирани партијско-политички курс одржи у Цветановцу код Љига, где су КПЈ и НОП имали снажна упоришта. Сем тога, дошло је и до озбиљног застоја у припреми и реализацији овог курса. Још на састанку Окружног комитета КПЈ за Ваљево, одржаном 27. марта 1943. године у селу Пољанице код Љига, у присуству Моме Марковића, члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију, један од усвојених закључака гласио је: „Оспособљавати и теоретски уздизати људе за руководиоце и преко њих радити следеће: Појачати активност на мобилизацији људи за одред; Повећати конспирацију и будност ради чувања кадрова; Обезбедити склоништа и станове за илегалне раднике и учврстити курирску везу са Покрајинским комитетима и одредима.”[9] У складу с тим закључцима предузимане су и пре саветовања у Шумадији бројне мере да се припреми и одржи први већи партијско-политички курс у овом крају. Одржана саветовања у Шумадији још више су убрзала активност на његовој припреми.

У циркуларном писму Покрајинског комитета КПЈ за Србију, упућеном свим окружним комитетима КПЈ у Србији, налаже се окружним комитетима КПЈ да са највише озбиљности приступе овом питању. Посебно се наглашава да ти курсеви треба да постану сталне функције и указује на чланак из „Борбе”, бр. 30, од 13. децембра 1942. године, који говори о потреби теоријског уздизања. Тај чланак даје конкретно искуство и проверена упутства о организацији партијских курсева. Истовремено наглашава се да се без организовања курсева за теоретско и политичко уздизање наших кадрова не може решити задатак који је пред партијску организацију поставио друг Тито.[10]

У наставку овог писма указује се на потребу да окружни комитети КПЈ разраде план за одржавање курсева, одреде предаваче, припреме материјале за курс, одаберу партијце који ће бити слушаоци, контролишу безбедност и конспирацију места где се курс одржава. Материјал за курс требало је припремити тако да се основни материјал за сваку тему прекуца у потребном броју примерака и чува само за курсеве, — писало је у напред наведеном циркулару.

Одржавање предавања

Одмах по завршетку саветовања на Руднику за секретара ОК КПЈ за Ваљево постављен је Милован Милосављевић Мика, дотадашњи члан окружних комитета КПЈ за Аранђеловац, односно Крагујевац. Он је ову дужност преузео 5- септембра 1943. године, па је Окружни комитет КПЈ за Ваљево после тога радио у следећем саставу: Милован Милосављевић Мика, секретар, и Милица Павловић Дара, Милорад Милатовић Миле, Сретен Читаковић Демид и Живорад Гајић Цане, чланови.[11]

Одмах по конституисању Окружног комитета КПЈ за Ваљево у овом саставу убрзана је активност на припреми партијско-политичког курса. Због на-

7. Исидор Буковић, *Прва шумадијска НОУ бршада,* Београд, Војно-издавачки завод, 1978, стр. 119.
8. До хапшења је дошло 17. августа 1943. године. Љотићевци су најпре ухапсили Госпаву Милисављевић, из Бошњановића код Љига, а после тога похапшена је већа група активиста. Захваљујући добром држању целе групе ухапшених полиција, и поред детаљне и опсежне истраге није успела ништа значајније да сазна.
9. Јеротије Вујић и група аутора, *Ваљево град Устаника,* Београд, „ДСултура", 1967, стр. 449.
10. Архив ЦК КПЈ, бр. 5082/Х1У, 2—1.
11. Јеротије Вујић и група аутора; н. ц., стр. 455.

ведене провале дефнннтивно се одустало од намере да се он реализује на подручју Колубаре, као ново подручје на ком се одржава курс све чешће се помиње ваљевски срез. Тим поводом Милован Милосављевић Мика[12] тврди да је на одлуку да се курс не држи у Колубари значајно утицала и појачана концентрација љотићеваца у околини Љига; један добровољачки одред, под командом Миленка Поповића, тих дана се стационирао у Бабајићу, селу надомак Љига. Уз то, све чешћи проласци кроз овај крај блиндираног воза који су користили Немци и њихови сарадници, изазивали су бојазан месног становништва од изненадних напада и одмазде.

После промене одлуке о месту одржавања курса избор је пао на ваљевски срез, или прецизније речено, на територију јовањске и ребељске општине. Тај избор није био случајан јер су овде одржаване везе са близу стотинак људи. Уосталом, на овом подручју претходно је одржано неколико састанака ОК КПЈ за Ваљево, па и више масовних конференција са грађанима. Уз све то, у априлу 1943. године у Балиновићу је образован народноослободилачки одбор на челу са Живаном Бурћевићем и Актив СКОЈ-а, који је предводио Живанов најстарији син Радомир Бурћевић.[13]

Овај партијско-политички курс почео је око 5. септембра 1943. године, а трајао је око петнаестак дана. Ради безбедности и конспирације мењао је места одржавања предавања. Прва предавања на курсу одржана су на брду Орловац у селу Јовања, недалеко од куће Драгише Небића, десно од реке Јабланице и пута Ваљево — Бајина Башта. Потом су се курсисти преселили на Околиш у селу Балиновићу, на левој обали реке Јабланице и великој коси која се од Медведника спушта ка Ваљеву и служи као развође између река Обнице и Јабланице.[14]

Из Балиновића курс се преселио у село Тубравић, на десној обали реке Јабланице које се простире уз Тубравићку реку, притоку Сушице. И у Тубравићу су више пута мењана места на којима је одржаван курс. Предавања су најчешће држана у засеоку Грачаница, која је, опет, некад била засебно село, а налази се на ушћу Сушице у Јабланицу. Ипак, већина предавања одржана су недалеко од куће Драгољуба Марковића - Ере.[15]

Последња предавања на курсу одржана су у селу Брезовице, које је као и Тубравић припадало општини ребељској. Већина предавања одржана је код извора Трстеник у овом селу.

Пошто је тих дана углавном бивало лепо и топло време, то су предавања одржавана напољу, у шуми или на другом скровитом и тешко приступачном месту, под ведрим небом. Само у случајевима падавина и великог захлађења предавања су одржавана у грађевинским објектима. Сретен Читаковић се сећа да је једно од тих предавања одржано у кући Богосава Јаковљевића из Тубравића, а Живорад Жика Гајић у кући Драгољуба Марковића - Ере.

Занимљиво је нагласити да је курс одржаван у селима у којим су Немци и њихови помагачи починили више грозних злочина. Убијања од стране четника била су овде готово редовна појава. За њима нису много заостајали ни љотићевци, жандарми и други издајници.[16]

Овим и многим другим злочинима окупатор и његови следбеници унели су страх у народ, али су изазвали још већу мржњу према себи. Народ је и даље настављао да ради за народноослободилачки покрет, јер је био уверен у исправност и победу партизанских снага. О томе сведоче несебична морална и материјална подршка месног становништва свим њиховим акцијама.

12. У разговору са аутором, вођеним 25. септембра 1985. године у просторијама Општинског одбора СУБНОР Аранђеловац.
13. Зоран Јоксимовић, *Јачи од ватре,* Ваљево, „Напред", 1978.
14. Јеротије Вујић и гр. аутора, н. д., стр. 456.
15. Драгољуб Марковић - Ера, рођен је 1900. године у селу Овчиња код Бајине Баште, аживео је и радио у Тубравићу код Ваљева. Због сарадње с НОП-ом заклали су га четници.
16. Од марта до јуна 1943. године четници су похватали велики број активиста и родољуба. Неке су поубијали, неке предали Немцима и већина их није преживела.

У току рада курса у Јовању храном су их снабдевали Драгиша Небић из Јовање и Александар Готовчевић из Златарића; у Балиновићу то су радили Божидар Маринковић и Славка Манојловић, обоје из Балиновића. За време боравка курсиста у Тубравићу храном их је снабдевао Драгољуб Марковић — Ера из Грачанице, а у Брезовици Сава Букић. Сви они су давали храну бесплатно, мада је овај крај сиромашан, а претходна година није била нарочито родна. Зато се дешавало да неки од њих нису имали довољно хране да нахране све учеснике курса па су неопходне количине хране прикупљали од својих сродника, суседа, пријатеља и познаника за које су знали да су симпатизери НОП-а.

За храну су добијали оно што су ови гостољубиви људи имали, а јели су оно што је добијено.[17]

Програм курса

По свом карактеру био је то кадровски курс, а организован је у циљу подизања идеолошко-политичког нивоа, дисциплине, знања и патриотске свести, ради што успешнијег извршавања задатака који се постављају пред партијске кадрове. Програм овог курса утврдио је ПК КПЈ за Србију и доставио га свим окружним комитетима у Србији. Неспорно је да су за његово припрсмање доста коришћена искуства о школовању комуниста на робији и у Совјетском Савезу. Наравно, нису занемарена ни нека искуства из организације партијских школа и курсева који су организовани и у нашој земљи пред други светски рат, попут Партијске школе ЦК КПЈ, организоване септембра 1940. године у Макарској. Један од основних циљева тог програма био је да се укаже на бољшевички карактер, идејну чистоту и унутрашњу чврстину Партије. То је и разумљиво ако се има у виду стална тежња партијског врха да се створи таква Партија која ће одиграти значајну улогу у блиској будућности.[18]

У циркуларном писму ПК КПЈ за Србију, упућеном свим окружним комитетима КПЈ у Србији, наводи се преглед основних тема које треба обрадити, литература коју треба користити и дају друге значајне напомене. Из тог писма види се да је курс обухватао једанаест тема:

I тема: Развитак друштва
II тема: Теорија партије
III тема: Организационо питање Партије
IУ тема: Теорија револуције
У тема: Диктатура пролетаријага и совјети
VI тема: Национално питање
VII тема: Сељачко питање
VIII тема: Стратегија и тактика
IX тема: О СССР-у
X тема: II империјалистички рат и његово претварање у ослободилачки
XI тема: Кратак преглед развитка наше Партије.[19]

Обрада ових тема имала је велики значај за правилно схватање и сналажење партијских активиста у свакодневном практичном раду. Имајући то у виду, Покрајински комитет КПЈ за Србију у наведеном писму укратко указује и на материјале који се могу најбоље искористити за обраду ових тема. То је и разумљиво ако се зна да је до тада највећи број партијских кадрова у овом крају учио марксизам како је ко стигао и могао, а сада им је пружена могућност да га изучавају колективно, организовано и систематски. Посебно је значајно нагласити да су овде изучавање марксизма и његова примена на наше прилике били ослобођени догматског приступа и шематизма.

17. Према изјавама Живорада Жика Гајића, првоборца из Ваљева, и Милована Мике Милосављевића, првоборца из Аранђеловца.
18. Група аутора: *Светионик револуције под Биоковом* (књига о Партијској школи Централног комитета КПЈ у Макарској 1940), Макарска 1980, стр. 38.
19. Архив ЦК КПЈ, бр. 5082/X1У, 2—1.

У то време марксистичка мисао и наука не само да нису биле признате, већ су и затиране и прогањане свим могућим средствима насиља. На листи забрањених налазила су се сва дела класика марксизма а да се и не говори о партијској штампи и осталој њеној публицистици. За режимске идеологе и политичаре то је била опасност од које се на све могуће начине требало чувати и бранити. Зато је до ње било веома тешко доћи.

Да би се могао успешно обрађивати и савладавати наведени наставни програм, било је неопходно обезбедити и најнужнију литературу. Отуда Покрајински комитет КПЈ у свом циркулару налаже окружним комитетима да материјале за курс припреме тако што ће се основни материјал за сваку тему прекуцати у потребном броју примерака. Како ОК КПЈ за Ваљево у то време није имао своје технике нити услова да је обезбеди, а било је и проблема око њеног чувања и транспортовања, то овај захтев није ни испуњен.[20]

Преживели учесници овог курса сећају се да је литература којом су се служили била врло оскудна. Боље речено, њихови предавачи имали су по неку књигу, брошуру, реферат или новински текст којим су се служили у припреми својих предавања. По њиховом сећању, углавном су то били листови „Борба" и „Пролетер", реферати руководилаца комунистичке интернационале и КПЈ, материјали са саветовања на Букуљи и Руднику итд. Мада је литература била оскудна, била је доступна и полазницима који су имали жељу да нешто више науче и сазнају.

Поред коришћења литературе која им је била на располагању, полазници курса користили су и своје белешке са предавања. Они су обично записивали најзначајније мисли познатих марксистичких теоретичара и оно што би им предавачи посебно наглашавали. Бележили су их у мале бележнице, на коленима и што краће чак и у шифрама како, у случају да падну непријатељу У руке, овај не би успео да одгонетне о чему се заправо ради.

Учесници курса

У циркулару ПК КПЈ за Србију, упућеном свим окружним комитетима КПЈ у Србији, о избору полазника пише: „Окружни комитети треба пажљиво да одабирају другове за курс. Одабирати другове који можда мало знају, али који имају услове да се развију у добре партијске руководиоце. На курсевима узимати и другове из војске и из позадине."[21] Полазећи од тих и сличних захтева, ОК КПЈ за Ваљево на једном од првих својих састанака у новом сазиву обавио је избор предавача и полазника. Поуздано се зна да су предавачи на овом партијско-политичком курсу били: Милица Павловић - Дара[22] и Милован Милосављевић - Мика[23]. Зна се да је за предавача на овом курсу био одређен и Милорад Миле Милатовић.[24] Међутим, он је, извршавајући један партијски задатак са Милованом Дудићем, наишао на четничку заседу у селу Белошевцу, недалеко од Ваљева. У моменту када је Дудић у помрчини скоро пао на уперену пушку четничког стражара, Милатовић је, да би га спасао, опалио хитац на четничког стражара из свог пиштоља и ранио га, али је други четник пуцао и ранио Милатовића у кук. Ипак, они су успели да се повуку. Четници су кренули у потеру за њима. У међувремену путем Ваљево — Рајковић наишли су немачки камиони, па су се они склонили у страну и престали са потером. Након тога Милатовић је смештен у кућу Златије Радосављевић у Паунама ради лечења и опоравка, те није могао преузети поверену дужност. Зато су Милица ГГавловић и Милован Милосављевић реа-

20. Према изјавама Живорада Гајића, Сретена Читаковића и Милована Милосављевића.
21. Архив ЦК КПЈ, бр. 5082/Х1У, 2—1.
22. Милица Павловић Дара, рођена је 1915. године у Чачку, професор на служби у Ваљеву, члаи КПЈ од 1934. године, дотадашњи секретар ОК КПЈ за Ваљево. Заробили је четници јуна 1944. године у Јошеви, а заклали крајем јуна 1944. године у Лелићу код Ваљева. Посмртно проглашена за народног хероја.
23. Милован Милосављевић Мика, рођен 1920. године у селу Копљари код Аранђеловца, абаџијски радник, члан КПЈ од 1939. године, ранији члан ОК КПЈ за Аранђеловац, односно Крагујевац, а тада секретар ОК КПЈ за Ваљево. Преживео други светски рат.
24. Милорад Миле Милатовић, рођен је 1911. године у Ваљеву, адвокатски приправник, члан КПЈ од 1934. године, ире и за време рата члан ОК КПЈ за Ваљево.

лизовали и теме које је он требало да држи. С тим у вези потребно је нагласити да ни једно од предавача није претходно прошло било који облик оспособљавања за будуће предаваче.

Писаних докумената о полазницима партијско-политичког курса у ваљевском крају нема, а сећања су оскудна па и каткад контраверзна. Ипак, брижљивим истраживањима тих догађаја поуздано смо утврдили да су слушаоци овог курса били:

1. Андра Савчић - Баја, судија Среског суда у Косјерићу, уочи другог светског рата, члан КПЈ од 1941. године, учесник НОБ-а од 1941. године, познати војни и политички руководилац.[25]

2. Живорад Жика Гајић - Цане, опанчарски радник из Ваљева, члан КПЈ од 1939. године, учесник НОБ-а од 1941. године, тада је био члан ОК КПЈ за Ваљево.[26]

3. Катарина Каја Лаловић - Слободанка, домаћица из Санковића код Мионице, члан КПЈ и учесник НОБ-а од 1941. године а тада позадински радник на подручју среза колубарског.[27]

4. Миленко Топаловић - Јанко, учитељ у Македонији, заробљен у априлском рату 1941. године и интерниран у Бугарску у заробљеништво, одакле је успео да побегне и да се придружи НОБ-у, члан КПЈ.[28]

5. Михаило Мика Вујковац - Ујак, економ из Толисавца код Крупња, члан КПЈ и учесник НОБ-а од 1941. године, а тада илегални партијски радник на подручју Рађевине.[29]

Према неким подацима стални слушалац овог курса био је и Миливоје Гајић Васко, абаџијски радник из Пауна код Ваљева, такође члан КПЈ и учесник НОБ-а од 1941. године а тада илегални партијски радник у позадини.[30]

Повремено је у раду овог курса учествовао и Сретен Срећа Читаковић — — Демид, опанчарски радник у ЈБигу, тада члан Окружног комитета КПЈ за Ваљево.[31] Због партијских обавеза на терену он није могао да присуствује свим предавањима.

Поред наведених, међу слушаоцима курса била је и једна „петорка из Шумадије". Према подацима које смо прикупили, била је то група од пет бораца из Првог батаљона НОВ Србије, коју је на захтев Окружног комитета КПЈ за Ваљево у овај крај упутио Покрајински комитет ради извођења специјалних акција, као што су: ликвидација и отмица истакнутих непријатељских елемената, акције препада, диверзија, саботажа итд.[32]

На почетку рада курса било је предвиђено да ова „петорка" обавља функцију физичког обезбеђења курса и места на коме је одржаван. Касније пошто се установило да се ради о провереним људима и искусним илегалцима, одлучено је да се и они укључе на курс као редовни полазници. На жалост, ни данас се поуздано не зна ко је сачињавао ту „петорку из Шумадије", јер су са сигурношћу идентификована само њихова илегална — партизанска имена, али за нека од њих и данас се не зна ко стварно стоји иза њих. Наша

25. Андра Савчић, рођен је 1909. године у Ваљеву. Као средњошколац пришао напредном покрегу. Међу првима ступио у партизане. Заробљен је у Јошеви, а стрељан 1944. године у Драчићу.
26. Живорад Гајић, рођен 1919. у Паунама, преживео је други светски рат.
27. Катарина Лаловић, рођена 1920. године. Преживела други светски рат.
28. Миленко Топаловић, рођен 1914. године у Бабајићу. Преживео је други светски рат.
29. Михаило Мика Вујковац, рођен је 1908. године у Толисавцу. Преживео је други светски рат.
30. Миливоје Гајић, рођен 1914. године у Паунама. Преживео је други светски рат.
31. Сретен Читаковић, рођен 1916. године у Горњем Мушићу. Члан је Савета СР Србије.
32. Према казивању Милована Милосављевића, Живорада Гајића и Сретена Читаковића. У писму, аутору овог текста Никола Чавић и Стојан Граховац истичу да је ова „петорка" имала и задатак да прикупља нове борце за партизанске јединице.

досадашња истраживања иоказала су да су ову петорку сачињавали: „Топлица”[33], „Шале”[34], „Батица”[35], „Гојко Ваљевац”[36] и „Стева Француз"[37].

У току трајања курса њима су се иридружили и Јаћим Стојић[38], земљорадник из Брезовице код Ваљева, и Мирослав Бобовац[39], ученик из Златарића крај Ваљева. Њих двојица су претходно извесно време провели међу четницима. Једног дана су преко Мирослављевог оца, који је сарађивао са партизанима, дошли и испричали како су побегли из четника јер су претходно ликвидирали једног четничког команданта у чијој су пратњи били и тражили да буду примљени у партизанске редове. Том приликом рекли су како су по повратку са тог задатка својим претпостављеним испричали да им је онај „главешина” погинуо у обрачуну са партизанском патролом на коју су случајно налетели. Пошто се, наводно, тој њиховој причи није поверовало, одузето им је оружје и против њих поведена је истрага. Знајући да ће тешко доказати своју причу, одлучили су да беже из четничких редова и прићу партизанима. После шире расправе и нагађања одлучено је да се они прихвате и ангажују на обезбеђењу курса и обављању других физичких послова, верујући да ће тако стално бити под контролом и да ће их најбоље тако проверити. Тек после тога требало је да буду упућени у партизанске јединице.

Међутим, још у току трајања курса, Јаћим Стојић је дезертирао и отишао својој кући, где је провео краће време а онда поново ступио у четнике. По завршетку курса учинио је то и Мирослав Бобовац, па су се поново нашли заједно и ступили у Ваљевску четничку бригаду. Да зло буде веће, они су добили задатак да у ЈТелићу чувају Милицу Павловић Дару, члана Окружног комитета КПЈ за Ваљево и предавача на овом курсу, која је у међувремену била заробљена у Јошеви и спроведена у Лелић и предата у штаб Ваљевске четничке бригаде. Кад је пао мрак, знајући да је обојица добро познају, предложила је Бобовцу да је пусти да тобоже иде у клозет а она би покушала да побегне. Пошто је прихватио њен предлог у знак захвалности за учињену услугу скинула је и поклонила му своју златну наруквицу и прстен. Он ју је пустио да пође а када је одмакла десетак метара пуцао је у њу и тешко је ранио. Аларм је успео притрчали су и други четници и садистички је мучили. Након тога заклали су је Јаћим Стојић и Мирослав Бобовац на једном пропланку недалеко од Крстића кућа у Лелићу.[40]

Мада је ово непотпун и непрецизан списак учесника овог курса, евидентно је да је он био врло хетероген. Међу слушаоцима било је највише радника, али је било и земљорадника, домаћица и ђака, учитеља, па и факултетски образованих људи. Уз то, међу њима било је старих искусних комуниста, партијских функционера, па и проверених партијских кадрова, али и оних који су тек примљени у КПЈ. Због различитог образовног нивоа и пар-

33. ..Топлица” — Никола Чавић, рођен 1921. године у селу Широка Кула код Госпића, подофицир бивше југословенске војске. Октобра 1941. године ступио је у партизанске јединице. Преживео је други светски рат.
34. „Шале" — Јован Гркинић, рођен 1912. године у Лисичини код Подравске Слатине, металски радник. Пре рата радио је и у Коцељеви. Учесник је НОБ-а од 1941. године. Преживео је дру* ги светски рат.
35. „Батица” — Миомир Борисављевић, рођен 1922. године у Трбушници код Лазаревца. Преживео је други светски рат.
36. „Гојко Ваљевац” — Милан Николић, наводно је из Ваљева или околине. Погинуо јула 1944. године између Берана и Андријевице као борац Треће сргтске бригаде. Према другим подацима, можда се ради о Александру Готовчевићу, рођеном 1919. године у Златарићу код Вал.ева, који је имао партизанско име „Гојко”, а погинуо је у Трећој српској бригади 6. маја 1944. године у Беранима.
37. „Стева Француз”. Ни данас се поуздано не зна ко стоји иза тог имена. Жика Гајић и Никола Чавић мисле да је реч о Стојану Граховцу родом из околине Босанског Петровца, који је носио партизанско име „Стева”. У литератури о шумадијским партизанским јединицама помиње се Стеван Симоновић као „Стева Француз”, али о њему нема других биографских података.
38. Јаћим Стојић је пред ослобођење постављсн за четничког команданта општине у Брезовици, а ликвидиран је 1946. као одметник.
39. Мирослав Бобовац заробљен је крајем 1944. године од стране партизана и после истраге стрељан.
40. Драгутин Бајић, *Милица Павловић Дара,* Горњи Милановац, „Дечје новине;”, 1983. год., стр. 101, 102, Библиотека „Легенде”.

тијског искуства предавачи су имали тежак посао да своја предавања прилагоде њиховим стварним потребама и могућностима.

Поред свега овог треба нагласити да су полазници овог курса долазили из партијских организација са разних крајева ваљевског округа, па и много шире. Када је реч о ваљевском партијском округу, може се констатовати да су на овом курсу били заступљени готово сви партијски срезови. А сама чињеница да су полазници тог курса били и припадници „петорке из Шумадије" даје му много шири значај од локалног, па га тако и треба посматрати.

Организација и метод рада

Како је овај курс био организован за оне које је у перспективи требало ангажовати за партијско-политички рад на терену то је основни задатак био што боље оспособити полазнике да спроводе политику КПЈ на даљем ширењу народноослободилачке борбе. Том циљу морали су бити подређени и његова организација, метод и садржај рада. Зато, иако је курс кратко трајао, он је полазницима дао врло ефикасно идејно оружје од огромног значаја за мобилизацију нових снага и што успешније вођење народноослободилачког рата и социјалистичке револуције.

Метод и организација рада курса били су прилагођени превасходно структури полазника, приликама на терену и времену трајања. То се морало чинити јер је програм био преобиман, а међу слушаоцима било је и оних који нису имали навика да дуже седе на једном месту и интензивније уче. Отуда су у постављању организације и конципирању метода рада овог курса обилато коришћена искуства сличних курсева и партијских школа.

Да би олакшали себи рад, предавачи су били у обавези да свако своје предавање унапред припреме у виду теза. Директивом Покрајинског комитета захтевано је да се та предавања чак припремају уз посебну контролу окружног комитета КПЈ. Како су у овом случају предавачи били и најодговорнији функционери ОК КПЈ, то је ова контрола изостала. Међутим, предавачи су међусобно размењивали искуства и један другом несебично помагали. Наравно, на том пољу била је много активнија Милица Павловић Дара, јер је она као просветни радник добро познавала и многобројне педагошко-дидактичке и методичке принципе, средства и методе о којима се у сличним ситуацијама морало водити рачуна.

Поред теза сваки предавач је обавезно израђивао и контролна питања за тему о којој је говорио.[41] То је слушаоцима помагало да уоче главне проблеме у одређеној теми. При конципирању тих питања настојало се да она буду таква како би одговор на њих показао да ли је полазник курса разумео основну суштину теме.

Предавања на курсу трајала су најмање два часа. Многа су трајала и дуже а покаткад и цео дан. Обично је пре подне обрађивана једна а по подне друга тема. После предавања читани су поједини делови или целокупна расположива литература о обрађеној теми. Тек након тога предавач би постављао контролна питања, па је поводом њих вођен жив и занимљив разговор. У току разговора полазници су слободно износили своја виђења и размишљања, а разговор је имао циљ да их ослободи страха да јавно говоре и да вежбају дикцију.

Како је на овом курсу углавном бивало 12 слушалаца, то су они најчешће дељени у три кружока[42] по четири слушаоца. При образовању ових кружока строго се водило рачуна да у сваком од њих буде по један од политички јачих и изграђенијих слушалаца. Они су у извесном смислу и руководили радом свог кружока: предлагали шта и како да се ради; објашњавали спорна и нејасна питања; подстицали и водили разговоре; бринули о литератури итд.

41. Миленко Топаловић, Нав. р.
42. Реч „кружок" потиче из руског језика и показује да су је у нашу земљу пренели кадрови који су били на школовању у СССР-у. Под тим термином подразумева се семинарска група која има добре услове и даје значајне резултате у савлађивању градива.

Руководиоци кружока посебно су се трудили да код својих другова развију ингерес за тему коју су обрађивали.

Имајући у виду ефекте који су се постизали радом по кружоцима, предавачи су инсистирали да се готово после сваког предавања организује рад по кружоцима. Вредност таквог система рада посебно се огледала у чињеници да су кроз њега рашчишћавана готово сва нејаена питања. То је било нарочито значајно јер је помогло курсистима да дођу до нових сазнања али и да се ослободе за самостално излагање.

Да би рад по кружоцима био што успешнији, кадгод је било могуће прављени су планови рада и чињени напори да се они што потпуније реализују. При томе је посебна пажња поклањана одржавању реда и дисциплине. Добрим делом захваљујући томе на овом курсу владао је готово беспрекоран ред и рад. У томе велике заслуге има и чињеница да су курсисти за свој рад и понашање одговарали не само пред својим предавачима и друговима са курса већ и пред организацијама КПЈ из којих су дошли.

У циљу олакшања посла око програмирања рада на курсу, Покрајински комитет КПЈ за Србију је у свом циркуларном писму, упућеном окружним комитетима, предложио распоред времена за овај курс. У циркулару пише: „Под предпоставком да се ради несметано прва тема би се обрадила у два дана (два предавања). Први дан: материјални услови развитка, пракомунистичко уређење и ропство. Трећа тема обрадила би се за три дана (у два предавања), а остале по један дан. Једанаесту тему обрадити у два предавања (два дана). Последњи дан — завршна конференција обухватила би критички осврт на рад курса (у виду анкете) да би се искуство применило и на будуће курсеве."[43]

Са предавањима на курсу обично се почињало ујутро и са краћим паузама за одмор радило до пред вече. Одмор је, углавном, коришћен за разговор о темама које су претходно обрађиване. У ретким тренуцима предаха разговарало се о развоју народноослободилачке борбе у појединим крајевима или су учене револуционарне песме.

На курсу је значајана пажња поклоњена безбедности и конспирацији. Докле се у томе ишло говори и податак да се курсисти, који се до тада нису лично познавали, нису смели међусобно упознати. Отуда сада имамо ситуацију да се не зна ко стварно стоји иза неког партизанског имена.

Од самог почетка рада овог курса дужна пажња поклањана је и самозаштитним мерама. За све време док је курс трајао била је организована обавештајна служба и обезбеђење. У почетку су послове око обезбеђења обављали припадници „петорке из Шумадије", а касније су то радили Стојић и Бобовац уз несебичну помоћ и подршку осталих.[44]

Пошто су многи сарадници и симпатизери били приморани да непосредно контактирају са курсистима, било да су им доносили храну, односили прљаво посуђе, пружали неопходна обавештења и тако даље, још у почетку са њима су уговорени знаци распознавања. Тако је на пример код куће Драгише Небића у Јовањи знак даван на тај начин што би се у сено крај куће са стране побадао шиљак. То је био знак за укућане да их неко од партијских радника чека на претходно договореном месту, најчешће испод топола. У неким другим случајевима ти знаци су давани: лупањем у шаке, звиждуцима и томе слично.[45] Добрим делом захваљујући тим мерама предострожности ни најближи сарадници нису знали ко се све ту налази а камоли чиме се бави. Отуда ни непријатељ није успео да сазна за дуго задржавање повеће групе партијских радника на овом подручју.

У току трајања курса Сретен Читаковић направио је неколико снимака учесника овог значајног скупа. На једној од тих фотографија, која је објављена у више новинских чланака, књига и других публикација, виде се: Андра

43. Архив ЦК КПЈ, бр. 5082/Х1У, 2—1.
44. Стенографске белешке са састанка за пнсање историје НОБ и КП општине .Товања, одржаног 20. и 21. јуна 1955. године у Јовањи и Ваљеву, које се чувају у МИА Ваљево, бр. 120.
45. Исто.

Савчић, Милица Павловић Дара, Каја Лаловић, Миленко Топаловић, Милован Милосављевић и Жика Гајић. Према запиеу самог Читаковића, овај снимак направљен је у близини куће Драгише Небића у Јовању, на падини која је окренута ка југу.[46]

Остале активности курсиста

За време трајања курса требало је да курсисти, наоружани пиштољима и једним пушкомитраљезом, из куће Златије Радосављевић из Пауна пребаце у Јовању рањеног Милорада Мила Милатовића, члана Окружног комитета КПЈ за Ваљево, који је био предвиђен за предавача. На жалост тај задатак нису реализовали јер су терен око Златијине куће контролисали четници, па јој нису могли прићи а уз то сазнали су да се он још увек није сасвим опоравио од задобијених повреда.[47]

При повратку из Пауна курсисти су у близини куће Павла Савића, на граници између Седлара и Јовање, на путу Ваљево — Бајина Башта, срели патролу Српске државне страже из Поћуте Укојој су били Срећко Миаиловић, командир те станице, родом из Тубравића, и Бранислав Вујић, жандарм из Вујиноваче. Они су у Седларе и Јовању дошли ради присилне мобилизације људи за Борски рудник.[4*]

Приликом сусрета курсисти су им се представили као четници па су са њима ступили у невезани разговор. Одатле су их одвели у шуму изнад куће Драгише Небића. Ту су их разоружали и од њих затражили и добили многе податке о њиховим акцијама против партизана и њихових породица. Између осталог, испричали су им да знају за стазу којом су партизани изнад Пиваре излазили из Ваљева.[49]

Не знајући да се још увек налазе у рукама партизана, жандарми су им испричали како су ухватили Миломира Пешића, бившег партизана из колубарског села Дучића, који се крио код свог стрица Сретена Пешића у Ребелл/. Према њиховим речима они су ухватили Велимира, Миломировог оца, и 19. марта 1943. године одвели га Сретеновој кући, где се Миломир крио у склоништу испод патоса у соби. Оца су пустили унутра да разговара са сином а они су остали напољу. Вероватно да је издајом оца ухваћен син који је затим спроведен у логор на Бањицу, где је убрзо стрељан.[50]

После детаљног саслушавања, пошто је утврђено да су ова двојица жандарма учествовала у убијању још неких чланова Партије и симпатизера НОП-а, обојица су осуђена на смрт стрељањем. Смртну пресуду саопштио им је курсиста Андра Савчић, бивши судија Среског суда у Косјерићу. Пресуда је извршена предвече у Брезовицама.[31]

Хватање и стрељање Срећка Миаиловића, који је био познат као терориста у бившој ребељској општини, подигло је морал курсиста јер он је руководио борбом код „Злостона" када је разбијен Ваљевски партизански одред „Жикица Јовановић Шпанац" а после чега су похагапени многи сељаци из Брезовица и околних села који су помагали ослободилачку борбу.[52]

Непосредно по завршетку курса, на путу из Јовање за Колубару Александар Готовчевић из Златарића обавестио је учеснике курса да се у воденици Сретена Бобовца налази Радивоје Митровић, зв. „Дрвени адвокат", познати

46. Сретен Читаковић, Фотографије из партизанског живота текст објављен у књизи *Сликарство, Архитектура, Фотографија и Скулптура* у едицији „Култура у прошлости ваљевскоо краја" (2), Радио Ваљево, Ваљево 1979, стр. 155.
47. Живорад Жика Гајић тврди да су два пута покушали пребацити Милатовића из Пауна. Први пут је овај који је описан, а други пут су ишли он и Бобовац. Међутим, њега је до Кузмановића кућа у Бујачићу већ била пребацила Златија Радосављевић, а они су га од Кузмановића одвели до Лелековића кућа на периферији Ваљева.
48. Тихомир Јовановић, Хроника Поћуте, рукопис у МИА Ваљево.
49. Стенографске белешке са састанка за писање историје НОБ и КПЈ општине Јовања, чувају се у МИА Ваљево, бр. 120.
50. Исто.
51. Миленко Топаловић, Нав. р.
52. Тихомир Јовановић, Хроника Поћуте, рукопис у МИА Ваљсво.

четник из Причевића код Ваљева[53]. Курсисти су му пришли као сељаци и са њим дуже разговарали. У разговору су сазнали о његовом издајничком раду, мада су и раније о томе имали неких података. На основу тих изјава осуђен је на смрт стрељањем. Казна је извршена одмах потом, на левој обали реке Јабланице у Јовању.[54]

Учесници овог партијско-политичког курса доста су радили на учвршћењу постојећих и стварању нових упоришта и веза НОП-а. 0 томе је курсиста Миленко Топаловић, између осталог, записао: „Сећам се једном приликом у време одржавања овог курса, када сам био код куће Драгољуба Марковића Ере у селу Тубравићу како смо били топло примљени у тој сиромашној сеоској кућици. Како су се Ерина деца умиљавала око Андре као око свог најрођенијег док нам је домаћица донела мало проје што се нашло у кући и убрала неколико парадајиза. Да било је то сиротињско, али заиста од срца. Мислио сам тада а и дуго после тога — како је диван и неустрашив овај наш народ. Једни гину ћутећи, други настављају храбро, ништа их није могло поколебати. Није био сам Драгољуб Марковић. Било је и низ других сличних људи. Херојска смрт Живана Бурћевића мобилисала је нове осветнике, нове борце за идеју за коју је Живан јуначки пао. Сећам се добро читаве породице Драгише Кебића која је овом курсу пружила пуну подршку и помоћ у исхрани. Док смо боравили у Јовању помагао нас је и Александар Готовчевић, који је октобра 1943. године отишао у Шумадијски одред, а затим са овим кренуо за Босну и погинуо децембра 1943. године на Лиму. У Балиновићу су нам пружали подршку Божа Маринковић и Славка Манојловић, а из Пакаља Марјан Маринковић, а у Брезовицама Саво Букић.. .”[55]

Упоредо са теоретским изучавањем појединих тема курсисти су се постепено укључивали и у практичан политички рад на терену. Тако је у току трајања курса у Брезовицама уз присуство од 15 до 20 људи одржана конференција. На тој конференцији говорили су предавач Милован Милосављевић и полазник курса Андра Савчић. Том приликом било је речи о стању на свим фронтовима, успесима партизанских јединица и потреби интензивнијег политичког рада на селу.[56]

Међу учесницима ове конференције био је и Драгољуб Марковић Ера из суседног села Тубравића. По повратку у своје село он је пријатељима —
— симпатизерима НОП-а причао шта је чуо на конференцији. Његова прича некако је дошла до четовође Радосава Буричића, а он је о томе обавестио Николу Калабића. Овај је одмах наредио да једна четничка „црна тројка” пође у Тубравић и ухапси Драгољуба Марковића Еру. Том приликом заклали су његовог рођака Превислава Марковића на кућном прагу на очиглед његових родитеља. Сутрадан су Драгољуба Марковића и Богосава Радосављевића заклали у Јовању. Целати су Драгољуба Марковића питали чега му је жао, а он је одговорио: „Што нисам имао више слободног времена да слушам комунистичке зборове.. .”[57]

Ефекти овог образовања, обнављање партијских руководстава и успостављање веза са околпнм подручјима

На овако ограниченом простору тешко је сагледати све ефекте овог курса. Из свега до сада реченог да се закључити да су они били врло значајни. Ангажовање свршених курсиста било је пре свега усмерено на ширење пропаганде о НОП-у, стварање нових и учвршћење постојећих организација КПЈ и СКОЈ-а, обнављање рада партијских руководстава итд. Поред тога, значајна пажња поклањана је успостављању нових веза са околним подручјима (Босна, Шумадија, ужички крај, Чачак), проналажењу и упућивању бораца у парти-

53. Стенографске белешке са састанка за пнсање историје НОБ и КПЈ општине Јовања, МИА Ваљево, бр. 120.
54. Исто.
55. Миленко Топаловић, Нав. р.
56. Исти извор и изјаве Милована Милосављевића и Живорада Гајића дате аутору.
57. Из изјаве Даринке Бранковић, домаћице из Вујиноваче, очевица овог злочина; изјава је дата пред радницима СУП-а.

занске јединице (Прва и Друга шумадијска бригада, Трећа српска дивизија, XVI војвођанска дивизија итд.). Резултат те појачане активности био је добрим делом и образовање среских партијских руководстава (у Рађевини, Колубари и Посавотамнави).

Одмах по завршетку курса организовано је Среско повереништво КПЈ за Рађевину у саставу: Андрија Хабуш Милосав, секретар, Михаило Вујковац Ујак, Милорад Јовић и Воја Лукић Плави, чланови. Убрзо затим образовано је и Среско руководство СКОЈ-а за срез рађевски на челу са Војом Лукићем.-[8]

ОК КПЈ за Ваљево одржавао је везу са Рађевином углавном преко куће Недељка Марковића из Бобове. Андрија Хабуш, који се тих дана пребацио у Босну ради успостављања веза ОК КПЈ Бијељине и Тузле, у писму упућеном Мики Вујковцу, наглашава да везу коју су успоставили са Босном преузима Окружни комитет КПЈ за Ваљево.[59]

Окружни комитет Ваљева у вези с овим повезивањем, већ 1. новембра 1943. године шаље Покрајинском комитету за Србију извештај у коме подвлачи да су успоставили и обавештајну службу у Ваљеву и да настоје да у поменутом месту створе апарат који ће бити изолован од сваког другог рада и који ће бити директно везан за ОК. Даље се истиче да штаб XVI војвођанске дивизије захтева да им прикупљају и шаљу људство, те да су им они већ послали пет другова из Рађевине.[60]

Истовремено у извештају се подвлачи да су чланови Окружног комитета КПЈ за Ваљево овако распоређени за илегални рад: Милован Милосављевић и Сретен Читаковић у Колубари, а Милица Павловић је задужена да учврсти рад у Ваљеву, док се не осигура прихватање Милована Милосављевића и Милице Павловић. Што се тиче људи за АВНОЈ Србије, у извештају се подвлачи да ОК има тројицу сигурних другова, те предлаже: Милорада Милатовића, правника, члана ОК; Андру Савчића, судију и илегалног партијског радника, и Љубу Муцића, земљорадника и члана КПЈ из Комирића код Осечине.[61]

У то време на територији среза колубарског Милован Милосављевић и Сретен Читаковић организовали су са сарадницима НОП-а из Славковице код Љига, да се октобра 1943. године прихвати група илегалних партијских радника која је припадала Чачанском одреду „Др Драгиша Мишовић". У тој групи били су: Милош Минић, Радисав Недељковић, Славиша Новаковић, Костадин Лукић, Тихомир Смиљанић, Гвозден Трипковић и још неки. Том приликом они су се договорили око облика и садржаја даље сарадње.[62]

И поред све већег и све жешћег терора у Комирићу, Момчило Муцић је 16. октобра 1943. године прешао у Босну и тамо преговарао о могућности стварања једне чете. Тим поводом Мика Вујковац је три дана касније писао да није формирао партизанску чету јер нема партијско руководство, али је пребацио у Босну око 50 људи и они су већ у саставу Мачванске бригаде.[63]

Мика Вујковац у писму од 1. новембра 1943. године, упућеном Окружном комитету КПЈ за Ваљево, јавља да се упућена „петорка из Шумадије"[64] више није могла задржати у Рађевини па се вратила у Шумадију, док је веза са ОК Мајевицом и штабом XVI војвођанске дивизије чврста. О својој вези са Рађевином и ОК Ваљево штаб ове јединице поднео је детаљан извештај Врховном штабу, који јој је поклонио посебан значај.[65]

После повратка из Рађевине припадници „петорке из Шумадије", који су учествовали на партијско-политичком курсу углавном су ступили у Трећу српску бригаду и добили одговорне војне и политичке функције. Убрзо затим њиховим стопама, по одлуци ОК КПЈ за Ваљево, пошла је Катарина Каја Ла-

58. Слободан Ристановић, *Устаничка Рађевина,* Шабац, Историјски архив.
59. Јеротије Вујић и група аутора, Нав. д., стр. 457, 458.
60. Исто.
61. Јеротије Вујић и група аутора, Нав. д., стр. 458.
62. Исто, стр. 458, 459.
63. Исто, стр. 459, 460.
64. Из многих извора види се да је Вујковац препустио ову „петорку" да се сама снађе на терену, па су зато они одлучили да се врате у Шумадију.

ловић, која се са једном групом[66] из овог краја упутила у Другу шумадијску бригаду и тамо постала заменик полнтичког комесара једне чете.

Тих позноЈесењих дана 1943. године доста се радило и урадило на учвршћивању веза, које је ОК Ваљево још од марта 1943. године одржавао са партијском организацијом из Коцељеве и групом сарадника из других места Посавотамнаве. Пошто се крајем 1943. године та веза проширила и на већи број људи из Суботице, Бреснице, Баталага и Крнула, то је било предвиђено формирање Среског поверенства КПЈ за Посавотамнаву на челу са свршеним курсистом Андром Савчићем[67]. На жалост, његово хапшење јуна 1944. године у Јошеви онемогућило је да се тај план и оствари.

Зато је већ 7. јануара 1944. године образовано Среско поверенство КПЈ за Колубару које је све до коначног ослобођења ових крајева радило у саставу: Миленко Топаловић Јанко, секретар, и чланови Јован Гркинић Шале и Миливоје Гајић Васко, све бивши слушаоци овог курса.[63]

Још на састанку ОК КПЈ за Ваљево, одржаном у Пољаницама 27. марта 1943. године, констатовано је да је веза са рачанским срезом постала нередовна и да је треба што пре учврстити. На том задатку били су ангажовани Миле Милатовић и Андрија Хабуш. Овај други је преко ћерке једног обућара у Бајиној Башти успоставио везу са три члана КПЈ, једним кандидатом и једним бившим партизаном. Од чланова КПЈ и кандидата створио је партијска упоришта у Бајиној Башти и неколико села овог среза. Више од месец дана интензивно је радио на овом терену. За то време одржао је низ састанака са комунистима и симпатизерима, постављао конкретне задатке, давао упутства како да се организује рад, води борба за сваког човека, објашњавао линију народноослободилачког покрета. Са комунистима и симпатизерима организовао је проучавање илегалног материјала: Историје СКП (б), Првомајског прогласа, „Гласа" и извештаја у којима се говори о успесима народноослободилачке војске, а посебно партизанима у источној Босни. После тога Андрија Хабуш и Божа Маринковић напустили су рачански срез и вратили се у ваљевски крај ,[69]

Веза ОК Ваљево са црногорским срезом одржавана је углавном преко Стевке Миловановић, домаћице из Доњег Таора, коју су четници заклали 10. марта 1944. године. Она је успешно проводила илегалне партијске раднике па и мање партизанске јединице кроз четничке редове. Стевка је врло активно радила и на успостављању других веза. Тако је она повезала ваљевске илегалце са Миланом Петровићем, имућним сељаком из Радановаца, који је касније активно сарађивао са НОП-ом и око себе окупио већу групу родољуба.[70]

Захваљујући упорном и мукотрпном раду партијских радника, а пре свега учесника овог курса, и у Ваљеву су остварени значајни резултати. Крајем 1943. и почетком 1944. године овде су постојале и радиле организације СКОЈ-а у Гимназији, Техничкој и Пољопривредној школи и Државној трговачкој академији. Поред тога, успешно је радио и Одбор АФЖ у коме су најактивније биле: Нада Ножица, Лела Вучинић, Милена Пецељ, Дара Певчевић и Споменка Ристивојевић. Тих дана у Ваљеву и околини је створено и неколико врло значајних пунктова какви су били у Лелековића кући, кући Кузмановића, кући Данке и Милорада Марковића итд. Највеће заслуге за тај рад свакако припадају Жики Гајићу, Милици Павловић Дари и Милораду Милатовићу.[71]

Готово истовремено на подручју бившег среза тамнавског илегално се кретао и радио Андрија Мазињанин, предратни секретар Среског поверенства

05. Јеротије Вујић и група аутора, Нав. д., стр. 460.
66. У тој групи били су: Милица Ножица Сека, Бисерка Живаиовић, Александар Готовчевић, Ратко Секулић, Ранисав Миливојевић и други.
67. Изјаве Жике Гајића и Сретена Читаковића.
68. Миленко Топаловић: Сећање на формирање партијског руководства среза колубарског (Миоиица), „Гласник", Ваљево 1969, број <1—5.
69. Златија Вујановић, Андрија Хабуш, прилог у књизи *Револуционарни ликови Београда,* бр. 2, стр. 131, 132 и 133.
70. Извод из Хронике среза црногорског Јеврема Поповића, 1975, рукопис.
71. Јеротије Вујић и група аутора, Нав. д., стр. 465, 466, 467, 468. и 469.

КПЈ у Убу и политички комесар Тамнавског батаљона Ваљевског НОП одреда. Он је неуморно обилазио симпатизере и сараднике НОП-а и стварао преко њих значајна упоришта и ширио веру у победу народнооослободилачке борбе.

И ових неколико података показује колико је у том периоду била широка и разноврсна политичка активност у ваљевском крају. Несумњиво је да су томе значајан тон давали учесници овог партијско-политичког курса у околини Ваљева. О тој плими општенародног расположења говоре многи подаци, а пре свега масован одлазак добровољаца из овог краја у партизанске јединице, величанствен дочек ослободилаца који је спонтано припремио народ овог краја и његова свесрдна помоћ јединицама на фронту.

* * *

Учесници партијско-политичког курса у околини Ваљева прославили су се многим акцијама и херојским делима. Неки од њих су и своје животе даривали за слободу. Други су пак преживели све те ратне страхоте и дали значајан допринос обнови и изградњи ратом опустошене земље. Највећи број њих постали су носиоци „Партизанске споменице 1941. године" и многих других ратних и мирнодопских признања и одликовања. Милица Павловић Дара посмртно је проглашена за народног хероја Југославије.

Петар ВИШЊИЋ

ДРУГА ПРОЛЕТЕРСКА И ПЕТА УДАРНА ДИВИЗИЈА У УЖИЧКОМ КРАЈУ У ПРОЛЕЋЕ 1944. ГОДИНЕ

У првој половини 1944. године Црвена армија је приводила крају велику офанзиву на Дњепру и за Севастопољ и припремала нову офанзиву према западу приближавајући се југословенском ратишту. Англо-американци су се увелико припремали за десант у Нормандији и офанзиву у Италији. У окупираној Европи све је више јачао фронт отпора и борба против фашизма. Нарочито велике димензије имала је оружана борба на југословенском ратишту. Народноослободилачка војска Југославије развијала је снажну активност у свим крајевима наше земље, а Врховни штаб и Национални комитет су преко савезничких војних мисија одржавали везу са СССР-ом, Великом Британијом и САД. Успостављена је присна веза и с покретима отпора Италије, Албаније, Грчке и Бугарске.

Оперативно-стратегијски значај Србије за развој оружане борбе у Југославији и уопште ситуацију на Балкану још више је порастао. Снаге НОВЈ у Србији, чија су дејства била усмерена на Шумадију и долине Јужне и Западне Мораве, Ибра, Нишаве и Тимока, поред осталог, су имале задатак да отежавају окупатору саобраћај са Албанијом, Грчком и Бугарском и да стварају повољне услове за преношење дејстава НОВЈ на то подручје. Немачка команда је била принуђена да са највећом упорношћу брани Србију. Да би што боље осигурали своје позиције у Србији, Немци су се све више ослањали на бугарске окупационе трупе, недићевце и четнике Драже Михаиловића. Од бугарских трупа је захтевано да прошире окупацију и дејства на запад до Дрине и на север готово до Саве и Дунава. С четницима су Немци склопили нове војне споразуме и дозволили им неометану мобилизацију људства, а генералу колаборационисти Милану Недићу — да своје војно-полицијске снаге повећа на пет пукова. Војне формације великосрпске реакције — Недића и Михаиловића — почеле су притисак против јединица НОВЈ, а над становништвом вршиле масовне злочине и пљачку да би га застрашиле и одвратиле од активног учешћа у народноослободилачкој борби.

Србија је у плановима Врховног штаба НОВ и ПОЈ увек заузимала истакнуто место; њена улога је нарочито порасла у време када су одлуке Другог заседања АВНОЈ-а посигле велики одјек у свету и земљи. Избегличка краљевска влада је ове одлуке осудила, а четници су, на иницијативу Централног националног комитета Краљевине Југославије, похитали да, као противтежу Заседању у Јајцу, одрже свој конгрес и на њему донесу резолуцију о задацима у даљој борби против народноослободилачког покрета у Југославцји.

Појачаним дејствима јединица НОВЈ требало је спречити консолидовање немачких, бугарских и квислиншких снага на територији Србије и отежавати саобраћај оних немачких трупа које су се налазиле у Бугарској, Грчкој и Албанији. Уз то, будући да се све јасније оцртавала победа антихитлеровске коалиције, за коначни исход рата и револуције постало је необично важно да се у Србији што пре задобију одлучујуће воЈно-политичке позиције и потпуно угрозе непријатељске оружане снаге и окупаторско-квислиншко-четнички систем власти. Било је због тога неопходно да Врховни штаб приступи постепе-

ном преношељу тежнште операција НОВЈ у источни део Југославије, чиме би уједно били створени услови за коначно ослобођење тих крајева.

Према процени Централног комитета КПЈ и Врховног штаба, најповољнији тренутак за упућивање јачих снага у Србију могао је бити почетак пролећа 1944. године, а најкасније у време отварања другог фронта у Европи.[1]

У рано пролеће предузета је прва операција НОВЈ у том циљу. По наређењу Врховног штаба, 2. пролетерска и 5. ударна /крајишка/ дивизија, као самостална ударна група, добиле су почетком марта задатак да продру у јужну Србију, на слободну топличко-јабланичку територију, најјаче жариште народноослободилачке борбе у Србији, и да тамо, заједно са снагама које су већ дејствовале на том подручју, створе ослонац за продор већих снага НОВЈ у Србију.

Прикупљена на простору између Пљеваља и Чајнича, 2. пролетерска и 5. дивизија, у свему око 5.000 наоружаних бораца, образовале су Ударну групу дивизија, којом је, по одлуци Врховног штаба, руководио Штаб 5. дивизије. Требало је да се обе дивизије пребаце на десну обалу Лима, код Рудог, и крену преко територије ужичког округа према Топлици и Јабланици у јужну Србију. Друга пролетерска дивизија припремила је форсирање Лима код Рудог, а 5. дивизија низводно од Рудог, наспрам села Сетихова.

Непријатељ је благовремено посео десну обалу на одсеку Прибој — Сетихово и територију по дубини, укључујући ту и комуникацију Прибој — Добрун. За одбрану тог дела Лима ангажовао је један пук немачке оклопногренадирске дивизије „Бранденбург", недићевце, муслиманску фашистичку милицију и четнике. У рејонима Пљеваља, Пријепоља и Прибоја имао је у приправности јаке снаге, с којима је брзо могао нападати бокове и леђа Ударне групе дивизија. На комуникацији Ужице — Вишеград довлачио је појачања из састава бугарске 24. пешадијске дивизије, а на Златибору се прикупљао четнички Златиборски корпус ради евентуалног пресретања Ударне групе дивизија.

За везивање непријатељских снага према Рудом и Прибоју задржана је 2. пролетерска дивизија, а 5. дивизија је упућена према Лиму. Друга пролетерска дивизија је посела положаје на линији од села Батковића до Голеша, са којих је вршила притисак на Прибој и Рудо и затварала правце од Пријепоља, Пљеваља и Чајнича.

Пошто су 14. марта избиле у рејон Сетихова, јединице 5. дивизије су у 22 часа почеле форсирање Лима, разбиле су мање четничке делове и на десној обали успоставиле солидан мостобран. Затим су протерале четничке снаге из Рудог и с околних положаја и у снажном налету избиле на пут Прибој — Добрун између села Маоча и Будимлије. Дан касније, 16. марта, Лим су прешле и две бригаде 2. пролетерске дивизије код Рудог, док је њена 2. пролетерска бригада и даље задржана на левој обали реке да затвара правац према Пљевљима.

На састанку штабова дивизија, који је по прелазу Лима одржан у Рудом, одлучено је да се одмах приступи разбијању непријатељских посада у захвату комуникације Прибој — Вардиште — Ужице, коју су, заједно са Немцима, Бугарима и недићевцима, чували четници Дринског и Златиборског корпуса. Ноћу између 17. и 18. марта нападнуте су немачко-бугарске посаде у Добруну и Вардишту и сломљена је одбрана делова 5. пука Српског добровољачког корпуса, четничке Јуришне и Прибојске бригаде, четничког Прибојског одреда и муслиманске фашистичке милиције у рејону Прибоја. Посада Прибоја прихваћена је код манастира Бање од мањих немачких делова и четничке 2. милешевске бригаде. У зору 18. марта те снаге, са 4. пуком немачке дивизије „Бранденбург" (из Пријепоља), извршиле су јак противнапад на делове 4. крајишке бригаде 5. дивизије и 2. пролетерске бригаде 2. дивизије у рејону Прибоја и после осмочасовне жестоке борбе потисле их на линију

1. Наређење маршала Тита Штабу 2. корпуса од 6. XII 1943. (Зборник докумената и података о народноослободнлачком рату југословенских народа, том II, књ. 11, док. 101).
2. Операцијски дневник 2. пролетерске бригаде (Архив Војноисторијског института, к. 736, док. 11/4); Операцијски дневник 4. крајишке бригаде (Архив ВИИ, к. 788, док. 1/6).

Оскоруша — село Штрпци.[2] Непрпјагељ се сада задржао у Прибоју, појачавајући само извиђачку активност према јединицама Ударне групе дивизија.

Све до 20. марта, када је у рејон Бијелог Брда пристигао и последњи батаљон 2. пролетерске бригаде са делегатом Врховног штаба генерал-мајором Павлом Илићем Вељком и групом официра чланова совјетске Војне мисије, Ударна група се задржала око Рудог и у захвату комуникације Прибој — Добрун, само мањом снагом 1. крајишке бригаде 5. дивизије, померајући се ка истоку према селима Јабланици и Доброселици.

Јединице Ударне групе имале су задатак да с комуникације Прибој — — Добрун продиру општим правцем Златибор — Јавор — долина Студенице према долини Ибра, разбију окупаторско-квислиншке снаге и њихову власт, врше политички утицај у народу, мобилишу нове борце и, по могућности, организују народноослободилачке одборе. Изабрани правац за наступање преко Златибора, Јавора и Радочела, који је у то годишње доба још увек покривен дубоким снегом, био је најтежи, али је омогућавао да се најбрже и релативно сигурније стигне до циља. У свим градским насељима и другим већим местима до Ибра — Прибоју, Новој Вароши, Сјеници, Новом Пазару, Рашкој, Ушћу, Ивањици, Гучи, Ариљу, Чајетини, Кокином Броду, Краљеву, Чачку, Пожеги, Ужицу, Кремнима и Вардишту — биле су јединице немачког 2. и 4. пука дивизије „Бранденбург", 5. СС моторизованог полицијског пука, 696. моторизованог полицијско-жандармеријског батаљона, легије пуковника Кремплера и друге мање немачке јединице, затим бугарске 24. пешадијске дивизије, 5. пука Недићевог Српског добровољачког кориуса, јединице Српске државне и Српске граничне страже, те седам четничких корпуса — Дрински, Златиборски, 2. равногорски, Пожешки, Јаворски, 2. милешевски и Црногорски добровољачки и муслиманска фашистичка милиција, која је сарађивала са окупатором. Ове непријатељске снаге су појачале своју активност и настојале да по сваку цену спрече продирање снага 2. и 5. дивизије у правцу Ужица и Ибра.[3]

На основу одлуке, као и заповести коју је 20. марта издао Штаб Ударне групе, отпочеле су припреме јединица за покрет на Златибор. Дан раније су два батаљона 1. крајишке бригаде 5. дивизије кренула за село Негбину преко Брезовца, Горње Јабланице, Доброселице, Борове Главе и Драглице. Са Борове Главе и из засеока Раснице, они су у краткој борби протерали слабије јединице четничког Златиборског корпуса и бугарске извиђачке делове. Четници и бугарски војници су се повукли у Љубиш, односно на Палисад. Истовремено је 10. крајишка бригада ове дивизије маршовала из рејона Омарине преко Дражевине и Горње Јабланице за Рибницу. У току покрета бригада се сукобила са слабијим бугарским јединицама и Златиборским одредом Српске државне страже на положају између Тустог брда, Кобиље главе и Рибнице и, после краћег окршаја, одбацила их на Палисад. И 3. српска бригада 2. пролетерске дивизије, наступајући из Вардишта, преко Доње Јабланице за Семегњево, савладала је слабији отпор бугарских и четничких јединица и одбацила их на Палисад и у Чајетину.

Сутрадан, 21. марта ујутру, Немци, недићевци и четници, укупне јачине око 2.000 војника, подржавани са неколико тенкова, оклопних аутомобила и артиљеријом, с правца Прибоја и Рудог, изненада су напали 4. крајишку бригаду 5. дивизије на положају Трнавци — Бјелушине и потиснули је ка Бијелом Брду, претећи да избију и у позадину Ударне групе, у рејон Будимлије.

До 22. марта на западни део Златибора стигле су и остале јединице 2. и 5. дивизије (2. и 4. пролетерска и 4. крајишка бригада), које су до тада биле ангажоване у оштрим борбама на путу између Прибоја и Вардишта. Одмах

3. Према бугарским подацима, између четника Драже Михаиловића и немачког главног командовања на Југоистоку закључен је у то време споразум о заједничкој борби против 2. и 5. дивизије. Као противуслугу Немци су се обавезали да ће четнике снабдевати оружјем, војним, санитетским и другим материјалом. О томе у својој изјави генерал Асен Николов, командант бугарског 1. окупационог корпуса, између осталог, каже: „Наше јединице су у то време имале директну везу са четницима Д. М. . . Веза четника Д. М. и Немаца била је веома чврста и целокупно снабдевање четничких трупа вршили су Немци. Заповести и наређења и распоред свих трупа које су учествовале у овој акцији вршио је генерал Фелбер. Четници Д. М. имали су код немачке команде своје официре за везу". (Архив ВИИ, к. 3А, док. 3/2).

затим почео је дуги и усиљени марш и померање обе дивизије преко Златибора на исток ка Ибру. Тога дана ујутру 4. пролетерска бригада 2. дивизије извршила је покрет из Бијелог Брда до Доње Јабланице, а 3. српска бригада из Семегњева, преко Јабланице и Стубла до северних засеока Доброселице. Друга пролетерска бригада је до 14 часова остала на положајима према Бијелом Брду, осигуравајући покрет 4. пролетерске бригаде, а затим се и она пребацила у Доњу Јабланицу.

И јединице 5. дивизије извршиле су покрет: 1. крајишка бригада са Борове Главе у Љубиш, где је, у краткој борби, разбила једну слабију четничку групу; 10. крајишка бригада из Рибнице, преко Борове Главе и Драглице у Сјеништа, док је 4. крајишка бригада и даље затварала правац од пута Прибој — Бијело Брдо.

Док су јединице Ударне групе дивизија водиле борбе у долини Лима, јединице 37. ударне (санџачке) дивизије 2. корпуса вршиле су снажан притисак на непријатеља који је осигуравао и користио за транспорт и маневар трупа комуникације Пљевља — Пријепоље и Пљевља — Чајниче и на тај начин успешно помагале борбу 2. и 5. дивизије, везујући тако део непријатељских снага који је могао бити употребљен у борбама против њих.

По беспућу и дубоком снегу

Непријатељ је у почетку оценио да Група дивизија намерава да нападне Ужице правцем Добрун — Вардиште, односно Чајетина — Ужице, па је на састанку у Ужицу у Штабу бугарске 24. пешадијске дивизије одлучено да ојачана бугарска 24. дивизија поседне и брани сва насељена места на линији Мокра Гора — Палисад — Рожанство — Ариље — Ивањица. Ради заштите тих праваца ојачани 64. пешадијски пук бугарске 24. дивизије и делови Српске државне страже требало је да заузму положај на линији између Мокре Горе, Шљивовице, Палисада и Рожанства. Задатак тих снага је био да не допусте продор Ударне групе дивизија према Ужицу и Пожеги, а затим да је нападну и одбаце на југ и југозапад. Ојачани 61. пешадијски пук исте бугарске дивизије посео је положај на линији Велики Рзав — Ариље — долина Моравице — Ивањица — Комадине. Он је имао задатак да јединицама 2. и 5. дивизије спречи наступање на исток и североисток. Резерва бугарске 24. пешадијске дивизије распоређена је у Ужицу и Пожеги, а резерва немачког војног команданта Југоистока генерала Фелбера у Пожеги, Ариљу, селу Рогама (5. пук Српског добровољачког корпуса), Чачку и Краљеву (два батаљона 4. пука Српског добровољачког корпуса). Истовремено је војни командант Југоистока наредио немачком 2. пуку дивизије „Бранденбург" да из рејона Нове Вароши и Кокиног Брода наступа ка северу и напада бокове Ударне групе у Негбини, Бурађи и Љубишу.

Већ следећег дана, 23. марта, све јединице Ударне групе су наставиле наступање на исток. Трећа српска бригада 2. дивизије пробила се из Доброселице преко Негбине у Бурађу. Код Негбине и Бураће она се сукобила с Моравичком бригадом четничког Јаворског корпуса. Четници су у почетку прихватили борбу, али су енергичним дејством 3. бригаде брзо били разбијени и натерани у бекство према Ојковици. Четврта пролетерска бригада се кретала иза колоне 3. српске бригаде све до Негбине. И њени делови су водили борбу против четника код Негбине. Друга пролетерска бригада кренула је рано ујутро из Доње Јабланице јужним падинама Торника, и после подне стигла у Драглицу. Истог дана предвече, њени предњи делови су код засеока Вољака, југозападно од Негбине, прешли Увац и напали Кокин Брод, у коме се налазила Летећа бригада четничког Пожешког корпуса. Збуњени тим нападом, четници су после краће борбе били одбачени према селу Амзићима, источно од Нове Вароши.

Прва крајишка бригада 5. дивизије извршила је краћи покрет из Љубиша преко Смиљанића и Дренове до Сирогојна. У Сирогојну су четничка Златиборска и Ужичка бригада пружиле огорчен отпор 2. батаљону 1. бригаде, тако да борба није престајала читав дан. У сумрак је отпор одбране сломљен;

четници су били приморани да се повуку према Ужицу, гоњени од делова 2. батаљона до села Равни. Гоњење је било више стихијно него планско. Ову стихију условило је непредвиђено брзо бекство непријатеља, али исто тако и општа жеља бораца да се он уништи. Одмах затим, а након краћег одмора све јединице бригаде су наставиле покрет у правцу села Бјелуше.

Десета крајишка бригада 5. дивизије, пошто је повукла јединице из Рибнице и са осигурања праваца од Прибоја и Бијелог Брда, извршила је покрет преко Борове Главе до Сјеништа и истурила осигурања ка Увцу и Кокином Броду. Истовремено је 4. крајишка бригада склонила своје батаљоне с положаја код Цигле и Брезовца, извршила покрет преко Јабланице и Доброселице и избила на Борову Главу, где је затворила пут Ужице — Драглица.

За време марша тешкоће су биле бројне: велика хладноћа, за ово доба године исувише дубок снег, јединице уморне и болнице пуне рањеника и болесника. Правац којим се маршевало налазио се на јако испресецаном терену надморске висине често и преко 1.000 метара. Велика надморска висина утицала је на временске прилике. Иако је био крај марта, снег је обилно падао праћен ветром и маглом и снежни наноси често су били високи и по неколико метара. Најтеже од свега је било по овом снежном беспућу и гудурама носити на носилима тешке рањенике и непокретне болеснике. Савлађујући све тешкоће, јединице никад нису остављале своје тешко рањене или болесне другове ни кад се знало да је рана или болест такве природе да се може преболети. Дубоки снежни покривач је посебну тешкоћу причињавао товарним и јахаћим коњима који су под притиском терета који су носили пробијали пртину пешака и упадали до трупа у снег. Није био редак случај да су поједина товарна грла, у немогућности да се извуку из снега, постајали његове жртве. Заменик команданта 2. пролетерске бригаде Миодраг Миловановић Луне је у свом ратном дневнику забележио како је видео и доживео један од поменутих маршева:

„Далек пут, снег стално веје и ветар дува. Крећем се са болницом. Како су наши рањеници издржали оволики покрет? Колоне су огромне, често застајемо и прође пола дана, а да ни једну трећину пута нисмо прешли... Снег је велики, преко метар. Пешадија направи некако пртину, али коњи остају и, овде-онде, поред пута, дрема понека рага. Имамо и једног рањеника на носилима. Иросто ме страх да дођем до носила. Тако сам се исто гшашио прићи и нашој болници, али се сада одушевљавам напорима који издржавају наши рањеници и оно особље.''[4]

Тога дана, 23. марта, на источним падинама Златибора, у селу Јасенову, налазила се Моравичка бригада четничког Јаворског корпуса, у селу Рожанству 350—400 припадника Српског добровољачког корпуса, са два-три минобацача и неколико митраљеза, а на простору од Јасенова, преко Ојковице, до Трудова, остали делови Јаворског корпуса и четнички 2. равногорски корпус. На северозападним падинама Златибора, на простору Добрун — Вардиште —
— Мокра Гора груписале су се немачке и бугарске трупе. Поред немачких и бугарских јединица, на овом простору налазио се и четнички Дрински корпус, а пристизале су из дубине и јединице Церско-мајевичке групе корпуса. Две чете бугарских војника извиђале су правац од Чајетине према Рибници. У том извиђању оне су избиле на Црни Рзав и у Рибницу. У Семегњеву се прикупљао један одред Српске државне страже.

Видећи да су четнички корпуси попустили под налетом Ударне групе дивизија на Златибору, 23. марта је у Ужицу у Штабу бугарске 24. пешадијске дивизије одржана конференција с потчињеним командантима пукова, на којој је претресано питање даље акције против 2. пролетерске и 5. дивизије.[5] После избијања Ударне групе дивизија на Златибор, непријатељ је оценио да се она не креће на север, већ на североисток и исток, па је одмах предузео мере да је онемогући. Уосталом, немачка команда је то могла лако оценити зато што је успела да дешифрује радио-депеше Штаба Ударне групе и што је

4. Миодраг Миловановић Луне, Недовршени дневник, Вести, Титово Ужице 1979, стр. *244*—245.
5. Заповест Штаба бугарске 24. дивизије од 23. III 1944. (Архив ВИИ, бр. Б-14/4).

непрекидно добијала извештаје од четничких јединица и њихових агената са терена о покретима јединица 2. и 5. дивизије. На овом скупу, поред осталог, решено је да се свим четницима који су учествовали у овим борбама додели по 80 метака на пушку и 500 метака на аутоматско оружје, као и да им се обезбеди резерва муниције. Затражено је од Драже Михајловића да се 1. и 2. рачанска и Црногорска четничка бригада што хитније поставе на положај између Рожанства и Сирогојна и затворе правац ка истоку. Истога дана увече Штаб бугарске 24. дивизије, који је из Београда, од немачког војног команданта Југоистока, добио одобрење плана дејства против 2. пролетерске и 5. дивизије и обавештење да ће у овој операцији с југа, из Санџака, учествовати и немачки 2. бранденбуршки пук, поново је наредио потчињеним јединицама и придатим деловима Српске државне страже да групним распоредом бране важније топографске објекте и упоришта на линији од Мокре Горе до Ивањице и села Комадина и не дозволе продор снага НОВЈ на север, ка Ужицу и Пожеги, и североисток, према Чачку, и да у погодном тренутку пређу у противнапад ка југозападу и југу. Непријатељ је појачао снаге у рејону Ивањице и Ариља, у долини Ибра и на простору од Ивањице до Ушћа. Други пук Српског добровољачког корпуса пребачен је из Пожеге у рудник и село Лису, одакле је требало да напада ка селу Сивчини. Два ојачана пешадијска батаљона бугарске 24. дивизије упућена су преко Шљивића, Калуђеровића, Црвене горе, Громовог биљега и Опаљеника и правцем Глијеч — Даниловићи — Сивчина. Ради организације одбране Ивањице упућен је одмах један митраљески батаљон бугарске 24. дивизије, гранична чета и једна чета Српске државне страже, а мало касније на тај сектор пребачен је из Ариља и Лисе
2. пук Српског добровољачког корпуса, из Ужица бугарски тенкови а из Чачка 696. моторизовани батаљон пољске жандармерије. За одбрану долине Ибра, Штаб немачке 2. оклопне армије формирао је борбену групу „Шредер", а за прилазе долинама Студенице и Ибра ангажовани су четници Јаворског, Пожешког и 2. равногорског корпуса.

Јединице 2. пролетерске и 5. ударне дивизије 24. марта напустиле су подручје Златибора и пребациле се у ариљски и моравички крај. Прва крајишка бригада 5. дивизије око 16 часова задржала се на простору села Бјелуше и Шареника. У току покрета Бригада се у Високој код засеока Долова, у 9 часова сукобила с једном мањом четничком групом. Пружајући слаб отпор, четници су одступили према селу Брекову и комуникацији Ариље — Ивањица. Четврта пролетерска бригада 2. дивизије отпочела је покрет у 4 часа правцем Кућани — Јасеново — Вујаши. На линији између Јасенова и Трудова бригаду је, док је била у покрету, пресрело око 1.500 четника Јаворског и 2. равногорског корпуса. С њима је повео борбу и одбацио их с положаја на Биочином брду и Плећу 1. батаљон, и наставио гоњење према Кушићима. Трећа српска бригада, наступајући десно од 4. пролетерске бригаде, у засебној колони, правцем Негбина — Бураћа — Горње Трудово — Кушићи, сломила је отпор и одбацила делове четничког 2. равногорског корпуса из села Бураће и Брћана, преко Увца, а делове Јаворског корпуса из села Јасенова, Ојковице и Трудова и са Црног врха и Жедне главе, према Јавору. Остале јединице нису имале јачих борби против непријатеља. Друга пролетерска бригада је кренула из Драглице за колоном 4. пролетерске бригаде и заноћила у селу Пресеки, 10. крајишка бригада је стигла на простор Доњег Трудова и Штиткова, 4. крајишка у заштитници на простор Ојковице и Брћана. Прва крајишка наступала је лево од 4. пролетерске бригаде, правцем Бјелуша — Шареник и даље кроз Драгачево, севернije од Ивањице, да би сакрила од непријатеља стварне намере 2. пролетерске и 5. ударне дивизије.

Двадесет петог марта требало је избити у долину реке Моравице. Да би се супротставили продирању Ударне групе, четници су искористили повољне природне положаје између реке Моравице и Ношнице и посели их за одбрану. Друга пролетерска бригада је морала да савлада овај положај на свом правцу кретања. У покрету из села Маскове, после неколико часова марша, претходница је на брду Лупоглаву наишла на непријатеља. Борба се водила све до сумрака када су четници разбијени. У току даљег марша Бригада је

у селима наилазила на разбијене четнике и гонила их према Голији. Један број ових четника заробљен је у селу Куманици где им је било одређено место за сакупљање у случају да буду разбијени у борбама око Лупоглава. Пошто је већина заробљених била насилно мобилисана, то им је прво понуђено да остану у Бригади, а пошто је само један део био вољан да остане, остали су разоружани и пуштени кућама, уз напомену да убудуће избегавају четничку мобилизацију. Истовремено је 4. пролетерска бригада маршовала општим правцем Бутково — Будожеља осигуравајући леви бок 2. дивизије. Код села Калушевића, код Опаљеника и на Црвеној гори, њене јединице су се судариле с Бугарима и недићевцима, који су наступали од Ивањице ка планини Јавору. Читавог дана оне су по великом невремену водиле оштру борбу и тек око 19 часова успеле да одбаце непријатеља у Ивањицу. После борбе бригада је посела простор Будожеља — Читлук — Међуречје. Трећа српска бригада извршила је покрет из Кушића и преко Косовице стигла у рејон села Комадина, а јединице 5. дивизије су достигле села Потковиље, Бојовиће и Равну Гору.

Двадесет седмог марта све јединице 2. пролетерске дивизије поселе су нове рејоне: 4. пролетерска бригада села Придворицу, Деспотовиће и Алексиће, 2. пролетерска села Трњак, Асаново Село, Раденковиће и Гиздовиће и 3. српска бригада села Илинчиће, Перовиће, Јанковиће и Берковиће. Десно од 2. дивизије ка долини Ибра наступала је 5. дивизија и избила на простор села Брусника, Дојчића, Плочника и Остатије. На том простору све јединице су остале и сутрадан ради одмора и сређивања као и ради припрема за даља дејства. Избијањем обе дивизије на овај простор завршен је њихов вишедневни марш од Лима до Ибра, у дужини од око 160 километара. За то време оне су чврсто држале у рукама оперативно-тактичку иницијативу и продирале све дубље у западну Србију не дајући непријатељу, нарочито четницима, да предахну.

Иако су атмосферски услови били неповољни, непријатељ је за време борби и покрета преко Златибора, Јавора и Голије користио сваки погодан тренутак да употреби авијацију, првенствено извиђачку. То је успоравало и отежавало покрет и дејства снага Ударне групе дивизија. Терен којим су јединице пролазиле био је сиромашан, а нлен до кога су долазиле био је незнатан, тако да су снабдевање и исхрана војске биле веома отежани. Осетила се оскудица, нарочито у санитетском материјалу, па су обрада рањеника и лечење болесника, којих је сваким даном било све више, били сложенији и тежи. То је још више отежавало покрет и дејства јединица 2. пролетерске и 5. дивизије.

Упоредо са војничком активношћу јединице 2. и 5. дивизије и политички су радиле. Осим старешина, и борци су користили сваку прилику да објашњавају народу циљ и значај народноослободилачке борбе демантујући лажи и клевете које су фашистички окупатори, а нарочито четници и слуге окупатора, ширили у масама о НОВЈ и ослободилачком покрету уопште. Становништво села ужичког краја кроз која су пролазиле јединице Ударне групе дивизија имало је прилике да види још једном, поред војничке и моралну снагу Народноослободилачке војске. Како се то одразило на становништво и четничке јединице види се из података у бројним непријатељским извештајима и другим документима тога времена. Тако је, на пример, у извештају неког чегничког обавештајца из Дубраве, код Ивањице, упућеног лично Дражи Михајловићу 28. марта 1944. године, забележено и ово:

„Морал код наших људи у рејонима где су прошли комунисти је много опао. Све је већа сумња у нашу снагу и бр. 11 (Немци -— прим. П. В.), све је већи респект према црвенима. Застрашујући се гласови шире о томе шта још иде. Сељак заузима опортуни став. У најмању руку заузима неутралан став. Већ је друго стање од јануара до данас (мисли се на време када је јануара 1944. године 2. пролетерска дивизија продрла из Санџака, преко Златибора, до Ивањице — прим. П. В.). Док су онда сами сељаци обавештавали о кретању комуниста и по читав дан и ноћ долазили к мени, овога ггута скоро нико. Пред овим неможемо да затворимо очи. Овога пута опасност је

стварно велика, скоро огромна. Ова куга инфицира где год дође, а издржљиви су као мачке. Све ово и Ви знате, но ипак сам сматрао да истакнем. Ако се бије последњих пет минута борбе, онда је ово последњих петнаест минута".[6]

Неуспех на Ибру

Нашавши се на домак Ибра, Штаб Ударне групе одлучио је да разбије непријатељска обезбеђења на левој обали, да 5. дивизија форсира реку на одсеку Бела Стена — Багаше, а 2. дивизија на одсеку Багаше — Пусто поље, а затим да обе дивизије, преко Копаоника, продру у јужну Србију, на простор Топлице и Јабланице.

Ноћу уочи 30. марта Ударна група се померила ка Ибру: 2. дивизија у рејон Камењана, Корјена и Долца, а 5. дивизија у рејон Крушевице, Рудна и Биничког поља. Петој дивизији је постављен задатак да протера непријатеља из рудника угља Јарандо и Биљановца и с леве обале Брвенице, да у рејону Градине затвори долину Ибра с правца Рашке и Александровца. Друга дивизија је добила задатак да нападне непријатељске снаге у Ушћу, уништи обезбеђење мостова код Лозног и Целепа, делом снага садејствује са 5. дивизијом на правцу Лучице — Биљановац, у рејоиу Долца затвори правац који од Ивањице води долином Студенице ка Ушћу и по форсирању Ибра, оријентише се према Јошаничкој Бањи.[7]

Напад јединица Ударне гругге почео је ноћу између 30. и 31. марта са закашњењем и неједновремено. Подилазећи Ибру, јединице 5. дивизије задржане су жилавим отпором непријатеља. Само је један батаљон њене 4. крајишке бригаде успео да избије на Ибар и да га, једном четом, форсира код Беле Стене, али је противнападом непријатеља одмах повраћен. Четврта пролетерска бригада 2. дивизије потиснула је непријатељско обезбеђење из рејона Целепа и с положаја код Ушћа, али је пред самим мостом код Ушћа задржана ватром из бункера и оклопног воза. За то време су делови 2. пролетерске бригаде неуспешно нападали обезбеђење железничког моста код Лозног, а делови 3. српске бригаде 2. дивизије и 1. крајишке бригаде 5. дивизије нападали непријатеља у рејону Вељег врха.

Оценивши да би даље борбе и задржавање снага пред Ибром били безуспешни, штаб Ударне групе донео је одлуку и дивизијама издао наређење да одступе ка горњем току Студенице. Друга дивизија се у зору 31. марта повукла долином Студенице, у рејон Доброг Дола, Мланче и Врмбаје, а 5. дивизија у правцу Рудног, на ужи простор Вионица — Котлови — Кулизино. Овим је неуспешно завршен покушај Ударне групе да форсира Ибар и продре у јужну Србију. Изморена свакодневним борбама и дугим напорним маршевима до Ибра, без довољно ирипрема, Ударна група није могла успешно извести ово форсирање, поготово из покрета. При том је штабна служба, а нарочито обавештајна, показала низ слабости: подаци о непријатељу и орга низацији његове одбране били су оскудни и неблаговремени; припреме и организација форсирања могли су да буду изведени темељитије; требало је да јединице на време добију заповести за напад, а садејство дивизија и бригада унутар дивизија да буде потпуније разрађено, што би отклонило лутања јединица при подилажењу реци, њихов неједновремени напад, недовољно усклађени рад штабова и сувишне губитке. Успех акције био би сигурно већи да се са нападом није закаснило и тиме омогућило непријатељу да брзо пребацује снаге с једног на други угрожени правац.

Када је Ударну групу задржао пред Ибром, непријатељ је из Ушћа, Рашке, Дуге Пољане, Сјенице и Ивањице концентрично упутио снаге с циљем да је евентуално ближе окружи или одбаци на запад. Цроцењујући његове намере, Штаб групе је, уз сагласност Врховног штаба, одлучио да обе дивизије дејствују на ширем простору Ивањица — Ушће — Рашка, да политички раде у народу, да се попуне новим борцима, формирају партизанске јединице и на-

6. Архив ВИИ, бр. С-Х-57/2.
7. Наређење Шгаба 5. дивизије од 30. III 1944 (Архив ВИИ, к. 782, док. 44/6).

родноослободилачке одборе иа терену, организују обавештајну службу и образују центре за прикупљање података о непријатељу, разбијају непријатељске концентрације, дејствују на комуникације у долини Западне Мораве и Ибра, обезбеде терен за спуштање савезничке помоћи и да се боље припреме за прелазак преко Ибра када за то настану повољнији услови. Требало је да 5. дивизија дејствује на простору Студеница — Средња Река — Равна Гора — — Ивањица, а 2. пролетерска дивизија са две бригаде у Драгачеву да врши притисак на комуникације Ивањица — Пожега и Чачак — Краљево, а са једном да извиђа долину Ибра и изводи акције на комуникацији између Ушћа и села Полумира.

Пошто је између Врмбаје и Савова поставила своју 3. српску бригаду као везу са 5. дивизијом, 2. пролетерска дивизија је извела маневар у правцу Драгачева. У току 6. и 7. априла она је протерала четничке делове 1. и 2. равногорског корпуса из села Толишнице, Пропљенице, Осонице и Горњег Дупца ка Ибру и Каони; у рејону Горњег Дупца и Вучковице одбила интервенцију бугарско-недићевских снага, јачине два батаљона, из Ивањице и Гуче и ноћу уочи 9. априла заузела Каону одбацивши четнике 1. и 2. равногорског корпуса према Краљеву. Ојачани немачко-бугарским и недићевско-белогардејским снагама из Краљева и Гуче, четници су 10. априла извршили снажан противнапад и одбацили делове 2. дивизије на простор јужно од Каоне. Због тога и због ситуације код 5. дивизије, 2. дивизија се упутила ка југу и 12. априла избила у Осоницу, Савово и Мланчу.

За то време је 5. дивизија у долини горњег тока Студенице водила свакодневне оштре борбе с непријатељским снагама које су нападале из правца Ушћа, Рашке, Дуге Пољане, Сјенице и Ивањице. Непријатељски делови из Ушћа и Рашке прво су овладали положајем манастир Студеница — Мириловац — Рудно — Биничко поље, а затим продужили наступање према горњем току Студенице и 7. априла избили на линију Деспотовица — Придворица — — Остатија — Котлови. Постојала је опасност да непријатељ, ширећи се ка западу и северу, одвоји 5. од 2. дивизије која се још налазила у Драгачеву. Да би то спречио, Штаб Групе је упутио 10. крајишку бригаду у Равну Гору, Опаљеник и Штитково да затвори правце од Сјенице, Нове Вароши и Љубиша, а главнину 5. дивизије усмерио ка горњем току Студенице да нападне непријатељске снаге придошле из Ушћа и Рашке и да их одбаци ка Ибру. У оштрој борби 8. и 9. априла 1. и 4. крајишка бригада потиснуле су непријатеља ка истоку и 10. априла овладале линијом Коритник — Планиница — Изубра. У исто време 10. крајишка бригада разбила је делове четничког 2. милешевског корпуса и Пожешког корпуса код Штиткова и Катића и онемогућила испаде муслиманске фашистичке милиције с правца Сјенице и Дуге Пољане.

Док је очекивао помоћ у оружју и муницији и испитивао могућност за форсирање Ибра између Ушћа и Матаруга, Штаб Ударне групе је привукао 2. пролетерску дивизију из Драгачева и оријентисао једну њену бригаду на правац Баково — Ушће, а главнини одредио да у садејству са 5. дивизијом нападне непријатеља, који се у долини Студенице задржао на линији између Деспотовице и Придворице. Од 13. до 17. априла непријатељ је, под притиском 2. и 5. дивизије, потиснут на положај Борково — Бзовик — Рудно, на коме је прешао у отсудну одбрану, истовремено ужурбано припремајући напад: од Ивањице, преко Калушевића и Мећуречја ка планини Голији; од Ивањице, долином Моравице и преко Будожеља ка Великим ливадама и селу Комадинама; од Рашке, преко села Трнавца ка планини Голији и од Сјенице, преко планине Јавора ка Ивањици. Испред фронта јединица Ударне групе стално су пристизале нове свеже непријатељске снаге — немачке, бугарске, квислиншке и четничке.

Марш-маневар према Ваљеву и Шумадији

Увидевши да су дивизије доспеле у критичну ситуацију, а да би избегао тешке борбе и губитке, Штаб Групе је 20. априла коначно одустао од форсирања Ибра и одлучио да с дивизијама пређе комуникацију Ивањица — Сје-

ница и продужи у западну Србију. С том одлуком се два дана касније сложио и Врховни штаб. Тамо је, ради јачања оружане борбе и стварања услова за продор већих снага НОВЈ, требало да пређу и две дивизије 3. ударног корпуса из источне Босне. Пребацивање у западну Србију Штаб Групе је замислио да изведе продирући у две колоне: десна (2. пролетерска дивизија без 4. пролетерске бригаде) правцем Опаљеник — Катићи — Крушчица — Узићи и даље преко комуникације Пожега — Ужице и Косјерић — Ужице ка Повлену, а 5. дивизија (ојачана 4. пролетерском бригадом 2. дивизије) правцем Кулизино — Штитково — Љубиш — Чајетина и даље преко комуникације Ужице — Вишеград и Ужице — Бајина Башта, такође ка Повлену. Из долине Студенице Ударна група се претходно померила јужно од Ивањице, на простор Будожеља — Кулизино — Равна Гора.

Реализовање одлуке Штаба Ударне групе било је вишеструко корисно. Прво, продор 2. и 5. дивизије водио је директном садејству са 16. и 17. дивизијом НОВЈ које су, према плану Врховног штаба, требало да се, јужно од Зворника, пребаце преко Дрине у Србију; друго, јединице 2. и 5. дивизије су се на тај начин извлачиле из припремл>еног непријатељског обруча који се све више стезао и достизао пречник од око 5 километара и, треће, њиховом појавом и активним дејством на простору северно од пута Пријепоље — Сјеница ка Новој Вароши угрозила би се позадина непријатељских снага, које су управо тих дана лимском долином нападале на јединице 2. ударног корпуса НОВЈ у Санџаку и Црној Гори.

Поред ових, чисто војничких, постојали су и политички разлози за продор обе дивизије ка Ваљеву и Шумадији. Повезивањем са шумадијским партизанским јединицама и избијањем и дужим задржавањем на терену где је 1941. и почетком 1942. године оружани устанак био општенародни, где су симпатије за народноослободилачку борбу и политички утицај КПЈ били врло снажни — створили би се веома повољни услови за масован прилив нових бораца (који су већ имали скоро једногодишње искуство у оружаној борби против окупатора и домаћих издајника) не само за попуну 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије, већ и за формирање нових јединица Народноослободилачке војске.

Ноћу између 21. и 22. априла обе дивизије Ударне групе, после напорног марша по испресецаном планинском терену, магли и јакој киши, под борбом су прешле пут Ивањица — Сјеница, на одсеку између Ограђеника и Кушића. Ту саобраћајницу су од Ивањице притискали 4. ггук дивизије „Бранденбург", бугарски 63. пешадијски пук и 1. батаљон 4. пука Српског добровољачког корпуса; од Јавора група „Кремплер", а са линије Мучањ — Штитково четници Златиборског, 1. равногорског, 2. милишевског, Пожешког и Ваљевског корпуса. Па ипак, обе дивизије су прешле комуникацију и наставиле марш: десном колоном у рејон Брезова — Бјелуша — Шареник, а левом на простор Штитково — Трудово — Ојковица.

Ево како је заменик команданта 2. пролетерске бригаде Миодраг Миловановић Луне доживео и описао напоран марш и борбу при прелазу комуникације Ивањица — Сјеница:

„Ноћ из Ровина преко Равне Горе на Јавор и борба на Јаворском путу, ретка је у мом партизанском животу... Описати у детаље овај марш и ову ноћ, коју је имала наша бригада, ову типичну партизанску ноћ врло је тешко! Те ноћи је сипала хладна киша са ветром, а густа магла помешана са помрчином није дозвољавала да се види ни друг испред тебе, а камоли пут, због чега смо морали прикачињати хартијице друговима на леђа да се не би прекинула колона. За ноћ смо прешли 5 километара. То је трећа ноћ како се не спава и само ли се стане људи лежу у блато и почињу хркати, да би најзад ујутро, после марша по магли, киши и кроз шуму ступили у борбу, на ровове и на тенкове. Тек кад смо пошли за Катиће и кад је спала магла, тек сам тада видео какви су положаји. Да су умели кукавни добровољци (љоти-

ћевци — ирим. П. В.) одували би нас са она три тенка, али, „бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце у јунака".[3]

Прелазак Ударне групе дивизија преко друма Ивањица — Сјеница и концентрацију 16. и 17. дивизије НОВЈ у источној Босни, на простору Сребреница — Власеница, непријатељ је још 22. априла оценио као могућност садејства ових двеју група. Због тога је немачки командант Југоистока предузео низ мера да онемогући продор Ударне групе дивизија преко терена ужичког округа ка Ваљеву и њено спајање са 16. и 17. дивизијом. Да би тај циљ постигао, он је одлучио да делом снага продужи концентричан напад југозападно од Ивањице, а делом снага да запречи правац ка северу.

С друге стране, Штаб Ударне групе, будући да је добио од Врховног штаба одобрење за покрет на север према Ваљеву, а да би то обавио са што мање борби против непријатеља, одлучио је да и поред лошег времена и изнемоглости јединица што пре пређе комуникације Пожега — Ужице — Вишеград.

Разбијајући мање четничке групе и маршујући простором западно од пута Ивањица — Ариље — Пожега, већ увече 23. априла 2. пролетерска дивизија је достигла простор Бјелуше и Брезове, а сутрадан простор Крушчице и Гривске. Истовремено је 5. дивизија, у засебној колони, маршовала према старом путу Ужице — Љубиш — Кокин Брод, водећи узпут жестоке борбе против снага немачке корпусне групе „Кремплер", четника и муслиманске милиције. Она је 24. априла стигла до Клекове и Ојковице и извршила напад на делове немачког 4. пука „Бранденбург", Златиборског, 2. милешевског четничког корпуса и 2. пука Српског добровољачког корпуса у Љубишу и Белој Реци. Увече је 1. крајишка бригада, у покрету према простору села Дренове, Жељина и Преслапа разбила део снага четничке Љубићке и Златиборске бригаде и протерала их ка Трнави и Рожанству. У Високу је стигла 4. пролетерска бригада 2. дивизије и успоставила везу са 10. крајишком бригадом 5. дивизије, којој је садејствовала у борби против четника Пожешког корпуса. Код Разложине челни делови 4. пролетерске бригаде у силном налету разбили су једну мању групу четника Златиборског корпуса.[9]

Пошто су прешле пут Ужице — Љубиш — Кокин Брод, а желећи да се још више приближе комуникацији Ужице — Чајетина — Драглица, коју је требало такође прећи, јединице 5. дивизије су се ноћу уочи 26. априла пребациле дубље на Златибор: 4. крајишка бригада у Алин Поток и Рудине, 10. крајишка бригада у Трнаву и Рожанство, 1. крајишка бригада у Гостиље и Раковицу и 4. пролетерска бригада у Гостиље. У Алином Потоку, Рудинама и Рожанству разбијене су мање јединице четничког Златиборског корпуса, које су покушавале да зауставе налет јединица 5. дивизије. На овом простору извршене су припреме за прелаз преко комуникације Ужице — Чајетина — Драглица, Ужице — Вишеград и Ужице — Бајина Башта. У ноћи између 26. и 27. априла Дивизија је у три колоне предузела наступни марш према комуникацији Ужице — Чајетина — Драглица и после борбе код Јевремовића, Мачката и Дријетња и обиласка Чајетине са североистока и југоистока, посела је простор Шљивовице, Бранежаца и Трипкове, развијајући извиђачко-обавештајну службу у правцу Ужица, Чајетине и железничке пруге Ужице — Вишеград ради прикупљања података о непријатељу, његовим намерама, јачини и распореду. Ту је одлучено да јединице пређу жељезничку пругу и друм Ужице — Вишеград, на одсеку између железничких станица у Стапарима и Кремнима. Да би се то постигло, Штаб 5. дивизије је решио да четири упоредне колоне избију на ове саобраћајнице и поруше их, а затим продуже на север према друму Ужице — Бајина Башта.[10]

Железничку пругу и друм Ужице — Вишеград бранили су делови 4. пука „Бранденбург", бугарске 24. пешадијске дивизије, 1. и 4. пука Српског добровољачког корпуса и четници из више корпуса. Сем тога, железничка пруга

8. Архив ВИИ, к. 736, док. 4/7; Миодраг Миловановић Луне, Дневник, Вести, Титово Ужице, 1979, стр. 228.
9. Блажо Јанковић, 4. пролетерска црногорска бригада, стр. 347.
10. Наређење Штаба 5. дивизије од 27. IУ1944 (Архив ВИИ, к. 781А, док. 39/2.

узаног колосека пролазила је тешко приступачним кањоном реке Бетиње, с обе стране затвореним стрмим литицама. Прилази пруги били су врло тешки, узани и њима су могли да се крећу једино пешаци. Друм од Ужица за Вишеград, на том делу води севернije од Бетиње и њеног кањона, падином Таре, преко Кремана, Шаргана и Мокре Горе.

У предвиђено време, 28. априла, све јединице 5. дивизије и 4. пролетерске бригаде 2. дивизије кренуле су у правцу одређених места за прелазак преко железничке пруге и друма Ужице — Вишеград. Одмах по доласку на прилазе овим саобраћајницама почеле су веома јаке борбе против надмоћних непријатељских снага које су их браниле. Нарочито жесток отпор су пружали бугарски војници из тврдих бункера, ровова и зграде основне школе и железничке станице у Биоски, где су нападале јединице 1. крајишке бригаде. Бугарима је у помоћ стигла из Ужица моторизована колона 4. пука „Бранденбург", ојачана тенковима, а четници су минобацачком ватром са Калуђерских Бара, на Тари, тукли положаје 1. карјишке бригаде, посебно шири рејон села Облика. Борба је настављена и сутрадан док се све јединице 5. дивизије и 4. пролетерске бригаде нису пребациле преко саобраћајнице, а затим прешле и пут Ужице — Бајина Башта у рејону Кадињаче и Дуба, да би избиле на Јелову гору остављајући за собом збуњеног непријатеља. На простору Јакља, Сече Реке, Руде Букве и Варде 5. дивизија се спојила са 2. пролетерском и 3. српском бригадом 2. дивизије.

Наступни марш 2. пролетерске дивизије, у улози десне колоне, одвијао се с мање тешкоћа. Двадесет шестог априла Штаб 2. дивизије наредио је покрет 2. пролетерској и 3. српској бригади. Да би што лакше и раније прешле комуникације Пожега — Ужице, обе бригаде требало је још у току дана да се прикупе у селима Северово и Крушчица и одатле изврше марш како би у току ноћи прешле поменуте комуникације, а затим продужиле ка Јеловој гори и Варди. Покрет је изведен по тмурном и кишовитом времену. Од великих падавина и топљења снега река Велики Рзав била је прилично надошла тако да је и то била једна од сметњи за брже извођење марша. Река није била газна па су борци морали да прелазе преко брвна, а товарни коњи преко газа, али је и на газу вода била до те мере надошла да је однела неколико натоварених коња. Цела маршрута била је врло тешка. Од Северова до Великог Рзава уследило је спуштање са висине преко 800 метара до на висину око 500 метара, затим је као маршевски циљ одређена Градина са 933 метра надморске висине, потом се са Градине спуштало на 337 метара. Требало је савладати велике висинске разлике. Јединице су доста времена утрошиле и на проналажењу водича, јер преко Градине и сами водичи су се у току ноћи тешко сналазили, због чега је читава колона лутала и споро се кретала. Поред тога, пошто није било података о непријатељу, морало се током марша извиђати услед чега је и на ово утрошено доста времена. Тако је и поред свих припрема и упркос чињеници да није било ни јачег непријатеља који би јој ометао покрет, колона својим челом избила у село Потпећ 27. априла у 4 часа. Ту се поставило питање: шта радити даље? Када се полазило, рачунало се да ће се долина Бетиње и обе комуникације прећи под окриљем ноћи, избегавајући борбе са непријатељем. Настала је потпуно нова ситуација и требало је врло брзо сагледати и донети одлуку: да ли се пребацити у дневним условима. Одлучено је да се настави са покретом и пређе река и комуникација.

Друга пролетерска дивизија прешла је железничку пругу и пут Ужице — Пожега у две колоне. Десна колона (3. српска бригада) наступала је правцем Злакуса — Узиђи, где је прешла преко саобраћајница, а затим наставила преко Радоваца, Врањана, Бошњака и Каленића до Градине. Њена десна побочница (један батаљон) у селу Рогама наишла је на Летећи батаљон четничке Пожешке бригаде и у краткој борби га разбила. Лева колона (2. пролетерска бригада) пребацила се преко комуникација на одсеку између Узића и Горјана. Тек што је претходница прешла преко железничке пруге и док је заузимала положај код Узића ради обезбеђења главнине од евентуалног напада непријатеља из Пожеге и Ужица, наишао је путнички воз с правца Ужица. У њему се налазило око 150 немачких и бугарских војника и припадника

Српског добровољачког корпуса као и једна чета Недићеве „Националне службе". Композиција је налетела на прекинуту пругу и сурвала се. Немачки војници су се први снашли и под њиховом заштитом из вагона су искочили остали непријатељски војници. Развила се борба у којој је непријатељ савладан, а воз уништен. За то време остатак бригаде је успео да пређе комуникацију Пожега — Ужице и да продужи марш, пређе пут Пожега — Здравчићи — — Ужице и размести се у селима Белотићи, Братиновићи и Лелићи. У борби око комуникације погинула су три борца 2. пролетерске бригаде, а међу њима и Миодраг Миловановић Луне, заменик команданта бригаде.

Појава 2. дивизије на овом правцу изненадила је непријатеља и унела велику пометњу и дезорганизацију у његове редове. То су јединице 2. дивизије искористиле и задатке у потпуности и са успехом извршиле.

Немци планирају окружење и уништење „Групе Морача"

Избијање 2. дивизије на простор североисточно од Ужица изазвало је хитну интервенцију непријатеља. Нарочито је четничка Врховна команда била забринута за правац према Равној гори. Да би спречили даљи продор 2. дивизије, четници су повукли свој Златиборски корпус испред јединица 5. дивизије и немачким камионима пребацили на положај између Севојна и Трешњице. Црногорска бригада четничког Вал>евског корпуса и Сремски одред Српске државне страже из Косјерића посели су положај на Црнокоси, а друге четничке снаге положаје на левој обали Скрапежа од Пожеге до Каленића. У току 28. априла 696. батаљон пољске жандармерије, коме је био потчињен 2. батаљон бугарског 63. пешадијског пука, ојачан са две батерије. извршио је напад основним правцем Пожега — Косјерић. Ове јединице требало је да употпуне обруч око главнине 2. дивизије Удолини Скрапежа и Лужнице. Међутим, план непријатеља није остварен. Обе бригаде пружиле су јак отпор противнику, разбиле његов напад а затим у покрету ка Јеловој гори на Црнокоси потукле четничку Црногорску бригаду и Сремски одред Српске државне страже. Сутрадан, 29. априла, 2. дивизија је избила на Варду и ту ухватила везу са 4. крајишком бригадом 5. дивизије.

Непријатељ је до избијања 2. пролетерске и 5. дивизије на простор северно од Ужица одбио покушаје 16. и 17. дивизије НОВЈ да се из источне Босне пробију ка Дрини, форсирају реку и споје се са Ударном групом дивизија. Због тога су Немци и њихови сарадници веома оштро реаговали и на појаву 2. и 5. дивизије на овом простору западне Србије који гравитира управо ка Дрини и до чијег им је држања с разлогом било веома стало. Оцењујући реално опасност од постојања Ударне групе на том осетљивом простору и уочивши њене намере, немачки војно-управни командант Југоистока, који је у међувремену своје истакнуто Командно место преместио из Краљева у Косјерић, одлучио се на офанзивна дејства и почео припреме за још чвршћи обруч око 2. и 5. дивизије, али сада са знатно јачим снагама удруженог непријатеља. Оваква намера генерала Фелбера јасно се види из радиограма који је још 28. априла упутио команданту бугарског 1. окупационог корпуса, а у коме се, поред осталог, каже:

„Борба против црвених у западној Србији улази у завршну фазу. Погодно је што дивизије групе Морача (тако је непријатељ називао Ударну групу дивизија — прим. П. В.) не поседују ранију снагу. Сазнаје се да њима недостају резерве. Главне снаге им наступају западно од Ужица на север. И поред пуног водостаја р. Дрине треба да се очекује у свако доба покушај преласка реке од стране 16. и 17. црвене дивизије.

Да би се по сваку цену држао положај на Дрини треба да буду разбијене дивизије групе Морача пре него што успеју да успоставе садејство и да се споје са снагама западно од Дрине. Због тога јединице у рејону Ужица и Пожеге морају да нападају противника тамо где га год сретну. Од пресудног је значаја да се уложе и последње снаге од сваког војника."[11]

11. Телеграм команданта Југоистока од 28. IУ1944 (Архив ВИИ, бр. Б-20).

Планирајући чврсто оперативио окружење и уништење 2. и 5. дивизије, непријатељска команда је рачунала да је отклоњена опасност за стабилност окупационог система у западној Србији, који је већ био пољуљан дејством Ударне групе, и неометано коришћење материјалних извора Србије. Поред тога, непријатељ је у случају уништења 2. и 5. дивизије могао да рачуна и на то да ће помоћу генерала колаборационисте Милана Недића и Драже Михаиловића створити известан број јединица које би се могле употребити против НОВЈ у западним крајевима Југославије, поред мобилизације радне снаге, за којом се осећала све већа потреба.

Због свих тих разлога удружени непријатељ је ради уништења 2. и 5. дивизије, или у крајњем случају њиховог прогањања из ужичког краја и Србије уопште, већ крајем априла и почетком маја груписао бројне и технички веома опремљене снаге за борбу у различитим условима, многа јаче него у долини Студенице, поделивши их у три борбене групе и упутивши их у нгшад из више праваца. Прва борбена група (5. пук белогардијског Руског заштитног корпуса, Пожешки, 2. шумадијски и Церски четнички корпус, као и Корпус горске гарде) за напад с линије Дебело Брдо — Повлен — Мравињци; друга борбена група „Холман" (4. пук оклопногренадирске дивизије „Бранденбург", 4. пук и 2. батаљон 1. пука Српског добровољачког корпуса) за напад основним правцем Костојевићи — Варда; трећа борбена група „Вајел" (2. батаљон 4. пука „Бранденбург", 696. батаљон пољске жандармерије, 2. батаљон 63. пешадијског пука и две бугарске аргиљеријске батерије) за напад из ширег рејона Косјерића у правцу Сеча Река — Варда. Поред тога, четничка 1. и 2. рачанска бригада груписане су за напад на правцу Рогачица — Варда; четнички Златиборски корпус за напад на правцу Јелова гора — Варда и четнички Ваљевски корпус и 1. и 2. равногорски корпус за напад с линије Ражана —
— Дреновачки кик, такође у правцу Варде.

Оваквим распоредом, груписањем и почетним дејствима непријатељ је јасно испољио своју намеру. Поред главног циља да уништи 2. и 5. дивизију и спречи њихово спајање са 16. и 17. дивизијом и продирање дубље у Србију, он је тежио да што брже овлада простором на коме су се ове дивизије налазиле.

За постизање пуног успеха окупатор је обезбедио подршку авијације и артиљерије, као и лаких оклопних средстава.

Лично Дражa Михаиловић и четничка Врховна команда, у складу са плановима немачког војноуправног команданта Југоистока, захтевали су од својих потчињених јединица максимално залагање у извршавању постављених задатака. То се најбоље може видети и по неким депешама које су 2. маја упућене штабовима појединих корпуса који су учествовали у нападу на 2. и
5. дивизију. Тако, на пример, Дражa Михаиловић у депеши команданту Церско-мајевичке групе корпуса мајору Драгославу Рачићу, поред осталог, каже:

„Нападајте стално и енергично. Одбрана није добра, већ само напад и стално напад и дању и ноћу...

Наређујем да се ова група комуниста мора туђи по сваку цену ма где се пробила и ма где била. Ниједна јединица несме се вратити док се ова група црвених не уништи."[12]

Још оштрији у својим захтевима Дражa Михаиловић је био у депеши коју је упутио команданту Златиборског корпуса капетану Радовићу:

„Најкатегоричније вам наређујем да ступите у борбу са Златиборским корпусом и нападате стално ову групу црвених ма где она била."[13]

Слично је Дражa Михаиловић наредио и команданту 2. равногорског корпуса капетану Предрагу Раковићу:

„Имајте у виду, и то саопштите и свима осталима, да се ова група црвених мора уништити по сваку цену."[14]

12. Депеша, бр. 92, од 2.У 1944 (Архив ВИИ, Микрофилм, Билећа, бр. 20/692).
13. Депеша, бр. 34, од 2.У 1944 (Архив ВИИ, Микрофилм, Билећа, бр. 20А/683).
14. Депеша, бр. 93, од 2.У 1944 (Архив ВИИ, Микрофилм, Билећа, бр. 20А/684.

Знајући какву потенцијалну опасност по њихове јединице у Србији и четнички покрет у целини представља продор 2. и 5. дивизије у Србију, Дража Михаиловић је у борбу против Ударне групе дивизија НОВЈ ангажовао све своје расположиве снаге с тога подручја, па и знатно ширег, стављајући им у задатак да јединице 2. и 5. дивизије „морају уништити по сваку цену". Зато је и разумљива велика упорност и масовност четника у борбама против Ударне групе дивизија, не само на Повлену и Медведнику већ и у другим борбама у западној Србији.

Штабови 2. пролетерске и 5. ударне дивизије су се на састанку у Варди 30. априла после подне, не познавајући ситуацију на левој обали Дрине, договорили да с дивизијама офанзивно дејствују на ширем простору у захвату Јелове горе, Повлена и Медведника, а потом да нападну на комуникације Ужице — Ваљево, Ваљево — Љубовија, Љубовија — Бајина Башта и Бајина Башта — Ужице, да разбију непријатеља, помогну 16. и 17. дивизији. Требало је да ове две дивизије, долазећи из источне Босне, пређу Дрину на одсеку Бајина Башта — Дрињача и обезбеде пријем материјала који савезници шаљу ваздушним путем. Према том договору, 5. дивизија је упућена према Рогачици, а 2. дивизија је добила задатак да овлада Повленом и затвори правац који од Ваљева води према Рогачици и Ужицу. Извршење ових задатака спречено је концентричним наступањем непријатеља ка Ударној групи. Делови Српског добровољачког корпуса и бугарске 24. пешадијске дивизије посели су десну обалу Дрине, од Бајине Баште до Љубовије; делови белогардејског Руског заштитног корпуса, четнички Пожешки, Ваљевски, 2. шумадијски, Церски корпус и Корпус горске гарде, с линије Дебело Брдо — Повлен — Мравињци, вршили су снажан притисак према Маковишту; група „Холман" нападала је од Костојевића ка линији Руда Буква — Варда; два батаљона из бугарске 24. пешадијске дивизије наступала су из Рогачице и Дуба правцем Љештанско — Вујетићи; група „Вајел" наносила је удар правцем Ужице — Кондер — Сеча Река — Варда. У току 1. и 2. маја, у рејону Сече Реке, Варде и Руде Букве, 2. пролетерска дивизија је водила необично оштре борбе против надмоћније групе „Холман" и „Вајел" и ири том била одбачена ка селу Маковишту, а непријатељ је овладао рејоном Варде. На Црвеном брегу и Говеђој глави делови 2. дивизије су разбили јединице четничког Ваљевског и главнину 2. шумадијског корпуса и Корпуса горске гарде и четнике одбацили на положај Мали Повлен — Бела вода — село Мравињци.

За то време 5. дивизију, која је била избила у рејон села Овчиње, напали су, с линије Алексићи — Просек, делови четничког Ваљевског, Церског и Пожешког корпуса и, из Рогачице, преко села Љештанског, два батаљона бугарске 24. пешадијске дивизије. Напад бугарских војника заустављен је код Вујетића, а главнина 5. дивизије устремила се на четнике и потисла их у правцу Дебелог Брда.

Ударна група дивизија била је преморена у дотадашњим борбама и маршевима, оптерећена све већим бројем рањеника без потребних транспортних средстава, а и земљиште, комуникацијска повезаност и могућност снабдевања и исхране ишли су у прилог непријатељу. Поред тога, она се заплела у тешке и исцрпљујуће борбе против знатно надмоћнијег непријатеља сматрајући да ће маневром у правцу Повлена олакшати свој положај и помоћи 16. и 17. дивизији да се пребаце из источне Босне.

У таквој ситуацији, а желећи да непријатељске снаге одвуче што даље од Дрине и тиме олакша прелаз 16. и 17. дивизије, Штаб Ударне групе је предузео мере да се 2. и 5. дивизија ноћу уочи 3. маја пребаце преко друма Ужице — Ваљево у шири рејон планине Маљена на коме непријатељ моментално није располагао неким јачим снагама. Идеја Штаба Групе о марш-маневру на Маљен била је целисходна и одговарала је духу маневарског ратовања. Поред тога, планински простор Маљена, Сувобора и Равне горе био је погоднији за извођење маневра 2. и 5. дивизије него што је то био простор Повлена. И из војно-политичких разлога је било значајно да се Ударна група дивизија појави у овом делу Србије.

Све јединиде 2. и 5. дивизије у поподневним часовима 2. маја отпочеле су покрет с диљем да се што пре нађу преко комуникације Ваљево — Ужице и пробију на подручје Маљена. Међутим, непријатељ је на време открио циљ овог покрета јаким снагама је посео погодне положаје дуж комуникације и организовао веома чврсту и упорну одбрану. Поједини положаји на важнијим прелазима преко комуникације и земљишним превојима били су солидно утврђени. Претходнице бригадних колона су на прилазу комуникацији наишле на врло јак и добро организован систем ватре непријатеља, те су биле принуђене на одступање. Само су делови 10. крајишке бригаде, јачине једне чете, успели прећи друм и продрети до села Скакаваца, али су се и они морали повући. Добијени су и подаци да непријатељ концентрише јаче снаге у рејону Маљена. Због свега тога донета је одлука да се одустане од маневра ка Маљену и да се јединице на време извуку испод непријатељског удара и поставе на простор Радановци — Варда. Међутим, и на овом простору уследили су снажни напади удруженог непријатеља из више праваца: од Ваљева, Сече Реке, Ужица, Рогачице и Љубовије. Борбе су биле врло оштре, често прса у прса. Ангажовани су и непријатељски тенкови и јака авијација. Нарочито жестоке борбе су биле у ширем рејону Варде где су биле прикупљене немачке борбене групе „Холман" и „Вајел", Недићева борбена група „Таталовић" и четнички 2. равногорски, Опленачки, Златиборски, Церски и Ваљевски корпус. Простор који је држала Ударна група дивизија постајао је све мањи тако да је њен борбени поредак прострељиван читавом дубином и са свих страна, маневар је био скученији, рањеника је било све више, муниције је понестајало, а очекивана помоћ од савезника, на којој је Врховни командант маршал Тито стално инсистирао, никако није стизала. Ситуација у коју је доспела 2. и 5. дивизија била је веома тешка, најкритичнија у дотадашњим борбама у ужичком крају.

Извлачење из фроиталних борби

У таквој ситуацији и на основу директиве Врховног штаба, штаб Ударне групе је тада донео одлуку да се дивизије извуку из фронталних борби, упуте на Тару и ту изврше припреме за пребацивање на Златибор. Дивизије, прикупљене 6. маја у рејону Варде, Јеловика и Костојевића кренуле су увече правцем Јеловик — Заглавак и даље, преко друма Ужице — Бајина Башта, ка Тари. Прва крајишка бригада 5. дивизије, као самостална колона, извршила је покрет преко Јефтовића, Штитара и Стапара до Шљивовице. На овом маршу прешла је без борбе пут Ужице — Бајина Башта и железничку пругу и пут Ужице — Вишеград.

Покрет јединица био је тежак, нарочито због гломазних болница, а изазвао је и велико изненађење у редовима непријатеља. Непријатељ је обично откривао само заштитнице колона и тукао их артиљеријском и минобацачком ватром. У почетку извлачења поједине колоне су биле недовољно организоване, али су се јединице увек на време извлачиле из додира са непријатељем и уредно повлачиле.

Друга пролетерска дивизија (без 4. пролетерске бригаде) требало је неко време да се задржи на Тари, с тим да се јединице што је могуће мање примете како би се борци снабдели муницијом коју би бацили савезници, а затим да се врати на терен Повлена и Маљена и да евентуално продре у ТТумадију. Пета дивизија и 4. пролетерска бригада 2. дивизије требало је да крену на Златибор и према јединицама 2. корпуса у Црној Гори и Санџаку, како би се на њих наслониле и предале им болнице с тешким рањеницима, а затим упутиле у јужну Србију. У вече 7. маја штаб Ударне групе је послао телеграм Врховном штабу, који гласи:

„Нисмо могли извршити план. Непријатељ сконцентрисао немачку и бугарску дивизију, недићевце и четнике. Повукли смо се на Тару, коју морамо напустити. Потребно је хитно садејство Косте и Пека (3. и 2. корпус — прим. П. В.) јер се налазимо у тешкој ситуацији.

Ми ћемо тежити да дођемо на секторГолије. Ако продуже офанзиву мораћемо се наслонити на Пека."[15]

Пета дивизија и 4. пролетерска бригада 2. дивизије са рањеницима продужиле су марш према комуникацији Ужице — Вишеград и 9. и 10. маја избиле у рејоне Кремана и Семегњева. Одатле је 5.дивизија наставила покрет ка Рибници, а 4. пролетерска бригада остала је да се повеже са 2. корпусом, који је требало да прихвати рањенике.

Међутим, одлука о задржавању 2. дивизије на Тари и њеном упућивању у Шумадију, која је била мотивисана више политичким разлозима него стварном ситуацијом, убрзо је била демантована. Она је одложила прелаз 2. дивизије преко комуникације Ужице — Вишеград за две ноћи, што није остало без последица. Непријатељ је сконцентрисао крупне снаге и кренуо у напад с више страна. Показало се да се он није дао заварати и да предах за 2. пролстерску и 3. српску бригаду и пријем помоћи од савезника није био могућ. Пошто се ова претпоставка, заснована на нереалним проценама, није обистинила, 2. дивизија, ослабљена одсуством најбројније 4. пролетерске бригаде и одвојена од 5. дивизије, нашла се у врло тешкој, готово критичној ситуацији. Требало је хитно исправити погрешну одлуку Штаба Ударне групе. На нецелисходност ове одлуке Врховни штаб је скренуо пажњу Штабу Ударне групе у депеши коју је упутио 11. маја:

„Неправилно је и опасно задржавање Друге дивизије на Тари. Нека се Друга дивизија пребаци ка Петој. Пета нека садејствује при прелазу пруге. Јавите место за пријем материјала."[16]

У таквој ситуацији Штаб 2. дивизије је одлучио да 2. пролетерска и 3. српска бригада крену преко железничке пруге Ужице — Вишеград и даље на Златибор за 5. дивизијом. Ноћу уочи 11. маја обе бригаде су се, после необично жестоких борби против надмоћних четничких снага, упутиле према поменутој комуникацији. Међутим, како су се јединице, због тешког и испресецаиог терена и присуства јаких непријатељских јединица, споро и опрезно кретале, закасниле су да у току ноћи пређу железничку пругу и друм Ужице — — Вишеград, те су преданиле у шуми изнад села Тимотијевића, распоређене по увалама, усецима и поточићима. Обе бригаде су биле у тешкој ситуацији — пред њима су биле две комуникације поседнуте јаким непријатељским снагама које нису могле по дану да пређу, а иза њих на Тари, такође врло јак непријатељ.

Немци су после одласка 5. дивизије још више ојачали одбрану комуникације Ужице — Вишеград. Ради тога је повучен део немачко-бугарских снага са десне обале Дрине и упућен према Мокрој Гори, Шаргану и Кремнима. Доминантне положаје дуж комуникације с једне и друге стране непријатељ је посео јачим јединицама наоружаним аутоматским оруђима и појачао патролирање тенковима и оклопним аутомобилима. Одбрану самог превоја Шаргана, који је природна веза између Таре и Златибора и вододелница Дрине и Западне Мораве, с неколико тенкова Немци су хитно утврдили и организовали за упорну кружну одбрану. У Мокрој Гори и Кремнима задржали су јаче резерве, у чијем саставу су такође били тенкови и оклопни аутомобили, као и артиљеријске јединице. Немачко-бугарске посаде ојачале су четничка Златиборска и Рачанска бригада. Таквом организацијом одбране комуникације, нарочито одсека Мокра Гора — Кремна, непријатељ је био задовољан, чврсто уверен да преко ње јединице НОВЈ више неће моћи да пређу.

Ноћу 11. маја 2. пролетерска и 3. српска бригада кренуле су у једној колони према Шаргану. На шарганском превоју наишле су на немачко-четничке јединице. Заобилазећи њихове положаје, јер нису имале муниције за борбу, нрешле су обе комуникације без нарочитих тешкоћа и веће борбе и 12. маја пред подне стигле у Семегњево, где су ухватиле везу са 4. пролетерском бригадом која се у међувремену померила у Јабланицу после борбе с четничким Златиборским корпусом и деловима 1. пука Српског добровољачког корпуса који су је напали са правца Кремана и Мокре Горе.

15. Књига послатих депеша 5. дивизије (Архив ВИИ, к. 783, док. 12/4.
16. Архив ВИИ, к. 783, док. 12/4.

Одлазак и 2. дивизије са Таре принудио је непријатеља да мења своје планове и поново врши прегруписавање снага. Због тога 12. маја није било неких већих и значајнијих борби тако да су боравак у Семегњеву 2. пролетерска и 3. српска бригада могле искористити за краћи одмор и сређивање.

У међувремену се 5. дивизија померила преко Златибора на исток ка Јавору и Голији. Ноћу уочи 10. маја 1. крајишка бригада, и даље као засебна колона, кренула је из Шљивовице, прешла пут Ужице — Чајетина код села Кнежевића и у свануће избила у село Рудине, где је изненадила и у краткој борби разбила делове четничког Златиборског корпуса, одбацивши их у Чајетину. Део јединица 1. бригаде, које су биле остављене да затварају правац Мачкат — Рудине, у току дана водио је борбу против бугарских снага, четника и припадника Српске државне страже среза златиборског и црногорског и Ужичке резервне чете. Непријатељ је потиснут на своје полазне положаје. За то време остали делови 1. бригаде одбили су нови добро организован напад снага четничког Златиборског корпуса и Српске државне страже на правцу Чајетина — Рудине и четничког Ваљевског корпуса на правцу Рожанство — — Рудине.

Сутрадан, 11. маја, све три бригаде 5. дивизије прешле су под борбом против четничких снага друм Ужице — Љубиш — Кокин Брод и избиле у рејон села Чичкове, у ариљски крај. Оне су четничку групацију на положајима између Љубиша, Сирогојна, Рожанства и Гостиља раздвојиле на два дела: северно од Трнаве одбачени су Ваљевски и Пожешки четнички корпус, где је у међувремену немачким камионима стигао и четнички Корпус горске гарде, и јужно од Љубиша, у рејон села Беле Реке 2. равногорски корпус, Црногорска и Ужичка четничка бригада. Дванаестог маја су 4. и 10. крајишка бригада поселе села Крушчицу, Брековo, Високу и Трештену стену, док је 1. крајишка бригада, по подне код Сирогојна одбила веома јак напад удружених немачко-четничких снага и тек увече, пошто се одлепила од непријатеља, стигла у Крушчицу и Брековo.

Непријатељ је настојао да спречи ширење 5. дивизије и њен дубљи продор ка Ивањици и Ибру, а у исто време да јој онемогући повратак на Златибор. Због тога је одлучио да у току 13. маја продужи напад, у коме би учествовали четнички Ваљевски, Опленачки, Пожешки, Јаворски, 2. равногорски и 2. *милешевски корпус, четничка Црпогорск*а, Ужичка *и 1. и 2.* драгачевска бригада, делови немачког 4. пука „Бранденбург" и 5. СС полицијског моторизованог пука и бугарског 63. пешадијског пука. Планирано је да се поново сузи већ затворени обруч око јединица 5. дивизије и изврши концентричан удар из више праваца. Нарочито је био јак притисак са друма Ужице — Љубиш — Кокин Брод. Одмах у почетку напада јасно је уочена намера непријатеља да изврши јачи притисак са фронта, а бочним колонама да обухвати крилне јединице 5. дивизије. У први мах непријатељ је имао успеха, али је током дана његов напад спласнуо, да би предвече био потпуно разбијен.

После ових борби све јединице 5. дивизије су се помериле на простор Катићи, Кушићи и Штитково, где су водиле јаке борбе против немачко-четничких снага и муслиманске фашистичке милиције, а затим се пребациле преко Увца на Златар, где су стигле 18. маја.

За то време 2. пролетерска дивизија је на Златибору одолевала жестоким насртајима удруженог непријатеља, који је улагао велике напоре да је уништи или разбије. Непријатељ је намеравао да 2. пролетерска дивизија потисне на беспутну, стрму и тешко приступачну клисуру Увца и да је уз помоћ својих снага из Прибоја и долине Лима окружи и уништи и тако оствари циљ који је себи већ неколико пута безуспешно постављао. *Ангажовањем* јачих снага у фронталном удару са линије Вардиште — Семегњево, *држањем* комуникације Прибој — Добрун, упућивањем делова четничког Златиборског корпуса из Кремана и једног батаљона Српског добровољачког корпуса да овлада Рибницом и покретом својих снага из Прибоја, непријатељ је извршио потпуно окружење 2. дивизије. Међутим, ни овај план непријатеља није успео јер се^Дивизија 15. маја, продревши на исток, на простор Борова Глава — — Негбина — Кућани, повезала са 5. дивизијом и на тај начин избегла тотално окружење и јаче борбе с непријатељем.

У међувремену, док су 2. пролетерска и 5. дивизија покушавале да се самостално извуку са Златибора, друг Тито је непрестано пратио њихов рад и дејства. Знао је да су борци јако исцрпљени, оптерећени гломазним болницама и без хране и муниције, те да им је потребно да се одморе и попуне муницијом како би могле продужити дејства у Србији. Због тога је друг Тито наредио да се обе дивизије заједно пробију ка слободној територији у Црној Гори и Санџаку. Он је још 12. маја упутио радиограм штабу Ударне групе:

„Ваше обе дивизије морате одморити. При томе се ослоните на Пека. Ми ћемо, међутим, учинити све да добијете одећу, обућу и друго. Дајте стално место за бацање. Мислимо да би било најбоље место за одмор негде око Рудог, Нове Вароши и Голије. Препуштамо избор вама."[17]

На основу тога обе дивизије су се од 16. до 21. маја пребациле на Златар, пробиле преко друма Пријепоље — Сјеница, код Бродарева прешле на леву обалу Лима и избиле на слободну територију 2. корпуса у Санџаку и Црној Гори. Тиме је овај боравак Ударне групе дивизија НОВЈ у ужичком крају био завршен.

Искуства и поуке

Ово је био трећи боравак 2. пролетерске и други 5. ударне дивизије у ужичком крају. Овога пута обе дивизије у саставу Ударне групе извеле су врло сложен и тежак маневар борећи се и маршујући на том терену више од два месеца. Благовремено обавештена о конкретном задатку и покрету 2. пролетерске и 5. дивизије, немачка команда је настојала да оштрим мерама и по сваку цену спречи дејства јединица НОВЈ у овом за њих стратешки врло значајном крају и да омете њихов дубљи продор у Србију. Она је на одговарајућим правцима и одсецима била прикупила јаке немачке, бугарске, белогардејске, недићевске и четничке снаге и муслиманску фашистичку милицију и принудила обе дивизије да воде тешке и исцрпљујуће борбе и да се ка свом оперативном циљу пробијају под врло неповољним условима. Једино дејствујући обједињено и комбинујући нападне и одбрамбене радње, ове дивизије су могле одолети бројно и технички надмоћном непријатељу и постићи известан војнички успех, нарочито у долини Студенице и у Драгачеву. Форсирање Ибра представљало је велику тешкоћу. Пошто 2. и 5. дивизија, по преласку Лима нису пошле ка северу, немачкој команди је било јасно да ће оне при продору преко Златибора, Јавора и Голије, ка истоку, најпре тежити да се дочепају топографски врло јаког масива Копаоника да би обезбедили везу с Топлицом и Јабланицом па је у овој зони правовремено организовала јаку одбрану. Уз то, користећи се комуникацијама за већу слободу маневра, непријатељ је, брзо вршио прегруписавање, затварао поједине правце и са све већом упорношћу обнављао притисак на Ударну групу дивизија. У непрекидним борбама на тешко проходном и испресецаном земљишту, по снегу и невремену, без муниције и довољно хране, обе дивизије су показале велику жилавост, а њихови борци и старешине многе примере пожртвовања, храбрости, иницијативе и упорности. Ударна група није извршила директиву Врховног штаба: да продре у јужну Србију и с јединицама које су се тамо борile створи ослонац за продор још крупнијих снага НОВЈ у источни део Југославије. Овај неуспех је, пре свега, био проузрокован великом надмоћношћу непријатеља и изразитом офанзивном тактиком коју је немачка команда форсирала у одбрани својих позиција у Србији. С друге стране, велика измореност јединица Ударне групе, оскудица у храни и муницији, као и извесни пропусти у командовању, отежали су извршење задатка.

Борбе су вођене свакодневно и готово непрекидно у оперативном окружењу и на релативно малом простору од око 50 км^2. У тим борбама дошло је до најчвршћег и до тада најбоље организованог садејства унутар окупаторских, квислиншких и четничких снага на југословенском ратишту. Сарадња између немачких, бугарских, белогардејских, недићевских, љотићевских, четничких, албанских, усташко-домобранских, и снага муслиманске фашистичке милиције била је необично чврста и организована на што је било боље

17. Исто.

могући начин. Главну улогу су играле немачке и бугарске окупационе јединице, а читавом операцијом је руководио немачки врховни војни командант Југоистока фелдмаршал фон Вајкс, док је непосредно на терену јединицама командовао војноуправни командант Југоистока генерал Фелбер. Непосредни извршилац генерал Фелбер је свакодневно, ујутру и увече, радио-путем достављао исцрпан извештај фелдмаршалу Вајксу о ситуацији и предузетим мерама на фронту код Ударне групе дивизија, а од 25. марта па све до 22. маја, сваког дана у 9 часова по средњоевропском времену Главном стану Вође Рајха, односно лично Хитлеру, достављан је извештај о стању на светским ратиштима, у ваздуху и на мору. И у том извештају налазила се одвојена тачка са извештајем о „Групи Морача", како је непријатељ називао Ударну групу дивизија.

У току борби непријатељ је стално појачавао своје снаге увођењем свежих и одморних јединица, довучених из других крајева, не само Србије већ и шире. Непријатељ је имао сталну бројну и техничку надмоћност. Његова највећа концентрација је била за време борби на простору северно од Ужица. Ту је ангажовао преко 40.000 наоружаних војника наспрам око 5.000 бораца Ударне групе или око 8:1 у корист непријатеља, не рачунајући однос у наоружању и техници, који је био неупоредиво повољнији за удруженог непријатеља. Дакле, то је био најнеповољнији однос у људству који је непријатељ остварио у једној операцији, против једне групације НОВЈ на југословенском ратишту у току НОР-а, изузимајући свакако покаткад тај однос на појединим правцима или пак у некој борби. Однос снага у борбама северно од Ужица чак је био неповољнији за јединице НОВЈ него што је то био случај у бици на Неретви или бици на Сутјесци, где је општи однос снага био око 5:1, односно 6:1 у корист непријатеља. Уз то би требало нагласити да су непријатељске јединице, особито немачке и бугарске, за разлику од јединица 2. пролетерске и 5. ударне дивизије, које нису имале тешко наоружање и довољне количине муниције, располагале снажном подршком артиљерије, тенкова и авијације, и неограниченом количином муниције.

И поред свега, ове борбе су показале да је непријатељ ипак био слаб за неке озбиљније подухвате који би имали одлучујући исход. Показале су и да је његов морал, нарочито квислиншко-четничких јединица, био јако опао. Учестали упади све јачих снага НОВЈ у ужички крај стварали су представу о њиховој војно-политичкој моћи. Ово је снажно утицало да углед јединица НОВЈ нагло порасте у народу, до тада притиснутом мором немачко-бугарских репресалија, полицијских хапшења и четничких злодела. Народ овог краја се још једном уверио у постојање јаке, добро организоване, наоружане и добро вођене војске која се бескомпромисно бори против окупатора и домаћих издајника. Он је видео своје борце на делу, чиме су оповргнуте разне сплетке окупатора и његових помагача у земљи. Показало се ко је на којој страни. Четници су отворено и све више сарађивали са немачким и бугарским окупатором и квислиншким фашистичким снагама Милана Недића и Димитрија Љотића, што их је политички и морално потпуно и дефинитивно открило као активног сарадника непријатеља. У томе је био и велики успех Ударне групе у ужичком крају.

С обзиром да су у борбама против Ударне групе учествовале четничке формације из већег дела западне Србије и Шумадије, то су присилно мобилисани грађани по повратку кућама преносили истину о НОВЈ, њеној снази, поступцима и одлучној борби против непријатеља. То је свакако имало великог утицаја за још слободније опредељење и активно укључивање у оружану борбу против окупатора и његових помагача. На тај начин политички утицај Ударне групе дивизија био је много шири од територије ужичког округа којом се она кретала.

Својим понашањем и правилним односом према становништву и његовој имовини свуда куда су прошле јединице Ударне групе су оставиле врло снажан утисак. Сиромашни сељаци из раштрканих села по обронцима Златибора, Јавора, Мучња, Голије, Таре, Јелове горе и Повлена одвајали су од својих уста и давали својим борцима.

Др Милован БОСИЋ

ПРОДОР НАР0ДН00СЈ10Б0ДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ НА ТЕРИТОРИЈУ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ ПОЧЕТКОМ 1944. ГОДИИЕ И ЊЕГОВ УТИЦАЈ НА ОБНАВЉАЊЕ И ЈАЧАЊЕ НОП У УЖИЧКОМ И ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

После пада „Ужичке републике", губљења слободне територије и повлачења партизанских снага за Санџак и Босну наступио је тежак период за становништво западне Србије, посебно за присталице НОП. Врло брзо развио се терор невиђених размера од стране окупатора и других квислинга — љотићеваца, недићеваца, као и четника.

По селима су крстариле четничке јединице, пљачкале, батинале и хапсиле борце који се нису повукли са главнином партизанских снага, чланове њихових породица и све оне који су на ма какав начин помагали и симпатисали НОП и њима пуниле затворе у свим среским местима у ужичком и чачанском крају. Успостављени су такозвани „преки судови" на којима је по кратком поступку суђено партизанима.

Самозване четничке војводе са својим мањим или већим пратњама већ крајем децембра врше разна злостављања и зверства највећих размера. Њихове су жртве припадници и присталице НОП-а, посебно групице бораца партизана који нису успели да успоставе везу са главнинама партизанских снага или су се враћали из Санџака и Златибора. Са сигурношћу се може констатовати да на територији западне Србије, после повлачења главнине партизанских снага, ни један припадник партизанског покрета, било да је био борац или активиста, није био поштеђен хапшења, батинања а затим, зависно од степена „кривице", пуштан кући или је суђен и депортован у један од логора — на Бањицу, Сајмиште, у Смедеревску Паланку, односно у Немачку, Аустрију и Норвешку. Према непотпуним подацима, само током децембра 1941. и почетком 1942. године у поменуте логоре отпремљено је из ужичког краја 1.134 лица, а из чачанског 1.680 лица.

У овом делу западне Србије партизански покрет је 1941. године имао широке размере, нарочито у појединим селима где су биле јаке и бројне партијске организације. Па ипак, таква ширина и снага покрета била је готово потпуно паралисана после губљења слободне територије. Страховити терор окупатора и отворена издаја четничког покрета, који је најревносније показивао своју верност окупатору суровo се обрачунавајући са присталицама НОП, несумњиво су у том одиграли одлучујућу улогу. Партизанске организације биле су практично нестале, а руководства десеткована или уништена. Какве су све акције спровођене или намераване да се предузму против припадника НОП-а говори сачувана непријатељска документација. У извештају војног заповедника за Србију од 5. децембра 1941. године, писало је: „Намерава се да се током зиме преко специјалних команди уз садејство трупа, изврши проверавање целокупног становништва у пределу устанка. Биће стрељан сваки онај за кога се непобитно утврди да је учествовао у устанку. Још се, проучава питање исељавања жена и деце са територије устанка, као и осталих непоузданих елемената."[1]

1. Зборник — НОР, том I, стр. 624.

Немачке снаге у том периоду показују сву своју окрутност. Без имало сентименталности, стрељају старце, жене и децу, тенковима газе рањене борце. Генерал Беме у једном наређењу напомиње: „Не заносити се осећањима, боље је да 50 невиних грађана буде ликвидирано, него да погине један немачки војник."[2] Све мере и непосредне акције окупатора не би имале такве размере да им нису свесрдну помоћ пружали домаћи колаборационисти, недићевске, љотићевске и четничке јединице. Увећину села западне Србије у том периоду Немци нису ни крочили. Четници су се потрудили да похапсе и батинају стотине бораца НОП-а, да их предају Немцима у надлежност са подацима када је ко ступио у који одред, колико времена је провео у партизанским јединицама и у којим борбама је учествовао. Убројним дневним извештајима немачких команди наглашава се сарадња четника у хајкама на присталице НОП. Тако у једном извештају од 10. децембра 1941, који је послала Команда места у Чачку, пише „при провери у Чачку и околини стрељано 32 комуниста, ухваћено 187. Четници који су одани влади /М. Недића/ убили су бившег комунисгичког команданта места у Чачку и ухватили комунистичког комесара."[3] Овај податак се односи на убиство Миленка Никшића 7. децембра и Ратка Митровића 8. децембра. Први је извршио самоубиство у борби, а другог су ухватили четници и сутрадан са још 130 партизана предали Немцима, који су их стрељали.

Терор таквих размера, појачан издајом домаћих квислинга, није пружао могућности за ма какав организован рад партијских организација. Упериоду устанка деконспирисали су се готово сви комунисти па и симпатизери КПЈ, па су у новонасталој ситуацији они били пред главним ударом и под присмотром.

Мора се нагласити да је до губљења слободне територије дошло прилично брзо. У време развоја устаничке борбе и увећане слободне територије није се рачунало, не бар у ширим слојевима, на могућност њеног губљења. Приликом повлачења главнине партизанских снага било је и појава панике и неорганизоване бежаније, тако да је већина партијских организација на терену била практично разбијена и обезглављена. У таквим изузетно тешким условима није се могло рачунати на могућност окупљања снага које су остале на терену. Присуство четника у сваком селу, свакодневне провере, претреси, хапшења и разноврсно малтретирање присталица НОП утицали су на повећање страха, бесиерспективности и безизлаза. Непријатељ је развио разне облике пропаганде, перманентно обавештавајући јавност о свакодневном заробљавању партизана, њиховим предајама или уништењу. Ти подаци су математичком прогресијом увећавани. Као посебан облик застрашивања, окупатор је у сарадњи са квислинзима практиковао да унакажена тела погинулих исгакнутијих учесника устанка излаже на јавним местима у градовима — Миленка Никшића и Ратка Митровића у Чачку, Љуба Мићића у Пожези, Вуколе Дабића и Душана Јерковића у Ужицу. Све је то имало и извесног ефекта. Ни четници нису заостајали са својим претњама и конкретним акцијама. Почетком децембра 1941. године, четничке војводе Милоје Мојсиловић, Божа Носовић - Јаворски и Бура Смедеревац обратили су се прогласом српском народу срезова трнавског, драгачевског, моравичког, пожешког и ариљског позивајући народ да показују комунисте јер „свако онај који их скрива биће заклан, породица му уништена а кућа запаљена!" Због такве ситуације известан број бораца и активиста који се нису повукли са главнинама партизанских јединица налазио се у илегалности али они су били управо у дубокој изолованости. Ево како је тадашње прилике оценио Окружни комитет КПЈ за Чачак у свом писму, упућеном Покрајинском комитету КПЈ за Србију половином јануара 1942. године: „Ситуација је страшна. Ми још не можемо да похватамо везе са друговима који су се склонили, јер је народ толико заплашен да не сме да разговара са тобом, нити да штогод каже о друговима партизанима, јер је велики део стрељан и одведен негде у логор. Рачуна се да их је две

2. Архив, ВИИ, Микрофилм Х3, стр. 319—320.
3. Зборник, НОР, I, 1, стр. 677.

до три хиљаде /стрељаио или ухапшено/. То се стално продужује."[4] Такво стање потрајало је неколико месеци. Тек половином 1942. године постепено се успостављају контакти између илегалаца чланова Окружног комитета КПЈ за Чачак а затим се обнављају и поједине партијске организације. Уоктобру обновљен је Чачански партизански одред који је краће време деловао па је расформиран. Формирање одреда, обнављање иартијских организација и среских партијских повереништава, односно комитета, одвијало се с великим гешкоћама, што све говори да су политичке прилике у овом делу западне Србије, где је 1941. године устанак имао највише успеха, биле врло тешке. На и најмање акције илегалаца и присталица НОП, сарадници окупатора, а посебно четници, одговорили су новим репресалијама. Карактеристично је писмо Предрага Раковића, команданта Другог четничког равногорског корпуса, упућено Дражи Михајловићу 25. децембра 1942. године у коме се каже: „Са успешним напредовањем Руса на фронту ови наши изроди српства, ови наши троцкисти нешто су почели да се мувају, али слабих изгледа и нада имају ма и најмањи успех барем у овом крају. Сваки који се осети да нешто покушава, замркне а не осване. До сада сам приличан број њих ликвидирао."[5]

Почетак па и цела прва половина 1943. године представља кулминацију терора четничких снага према присталицама НОП. Уто време пао је Окружни комитет КГ1Ј за Чачак фебруара 1942. у Вапи, а затим је страдао поново формирани Чачански партизански одред у марту 1943. у Остри. Пролећа ратне 1943. четници Драже Михајловића појачали су терор према припадницима НОП-а. По селима овог дела западне Србије крстариле су групе наоружаних, брадатих, врло често пијаних четника, те такозване „војске у отаџбини", која није презала ни од највећих злодела. Тада су извршени бројни свирепи покољи. О приликама које су владале у овим крајевима сведочи једно писмо Милоша Минића, упућено Покрајинском комитету КПЈ за Србију 5. априла 1943. године: „Писао сам вам да дражиновци господаре тереном. Жандарми су под њиховом командом. Сада су успоставили чвршће везе са Немцима...

Терор дражиноваца превазилази сваку меру. Подивљале банде кољоврата сатерали су непојмљив страх у кости куражним људима. Ех, тај страх је огромна препрека за мобилизацију нових бораца".[6] Перманентни терор квислинга, а нарочито четника, као и повремене акције Немаца и Бугара, хапшења, злостављања, убијања недужног становништва заиста су уносили страх код највећег дела учесника НОП и њихових присталица. Терор према присталицама НОП био је жешћи у оним срезовима ужичког и чачанског краја где тада није било никаквих акција мањих партизанских групација.

Покушаји Покрајинског комитета КПЈ за Србију, као и раније акције Окружног комитета КПЈ за Чачак да се успоставе контакти са илегалцима истакнутијим комунистима — Милојком Бирјаковићем, Милићем Бугарчићем, који су се скривали у драгачевским селима, или Мићом Цицварићем у златиборском крају остали су без успеха.

Тек када је у таковском срезу појачана активност илегалаца, Окружног партијског руководства, односно после формирања Таковске партизанске чете (и по трећи пут) обнављања и формирања Чачанског партизанског одреда „др Драгиша Мишовић", створени су услови за постепено активирање присталица НОП и у појединим деловима ужичког краја. Интересантно је да се у овом периоду у срезовима пожешком, драгачевском, ариљском и моравичком осетила већа активност у неким селима која се устаничке 1941. године нису истицала масовнијим партизанским акцијама. Ако се на те појаве скрене пажња, објашњење се може наћи у чињеници да је у већини села где није било бруталног четничког терора лакше било покренути на акцију, прве контакте, слободнију размену мишљења и прва окупљања присталице нОп па и оне који нису били четнички опредељени.

4. Зборник, НОР I, 3, стр. 16—19.
5. Зборник НОР, I, књига 5, стр. 128—130.
6. Зборник НОР, I, 3, стр. 128—130.

Лето и јесен 1943. годнне донели су значајније промене на великим ратним бојиштима. Црвена армија је све успешније напредовала готово у целој дужини фронта, нарочито после велике победе у Курској бици. Западни савезници су искрцавањем на Сицилији отворили фронт на европском тлу. Били су то сигурни наговештаји да ће фашистичке силе бити поражене у другом светском рату и да НОП у Југославији улази у одлучујуће битке, да од њиховог резултата зависи хоће ли израсти у доминантан фактор у решавању, односно остварењу револуционарних и друштвених промена у земљи.

Веома значајан догађај за даљи развој НОП била је капитулација Италије, односно разоружавање њених бројних јединица, а тиме и стварање повољних услова за наоружавање НОВ, формирање нових партизанских формација и прилив свежих и младих бораца. У контексту развоја међународних догађаја и ратних операција развијали су се стратегијски планови на тлу Југославије. Приближавање Црвене армије Балкану и североисточним границама Југославије и све јачи притисак западних савезника, посебно британске владе да руководство НОП прихвати споразум са избегличком владом краља Петра Карађорђевића, условљавали су да је Србија добијала већи значај, како војно-стратегијски, тако и политички. Стога руководство НОП предузима низ акција за интензивнији развој борбе у Србији, односно и на територији западне Србије. Снажне јединице НОВ на територији Санџака и Лимске долине прикупљале су се крајем лета 1943. за продор у Србију.

Немачке окупационе власти и њихови квислинзи су такође предузимали акције да осујете продор партизанских снага на ову територију. У јесен 1945. године немачке команде и четнички штабови све тешње сарађују, а негде склапају и тајне споразуме за заједничку борбу против Народноослободилачке војске.

Становништво у овом делу Србије није било обавештено о току свих тих најзначајнијих догађаја. Па ипак, и поред терора и репресалија, извесна сазнања о поразима немачких јединица на главним фронтовима постајала су
1 аснија. Осећало се на известан начин и приближавање партизанских снага. Главни весници о снази, борбености, организованости, моралу и односу партизанских јединица према народу били су најчешће управо четници. Током
1943. године велики број мобилисаних четника из ових крајева, приликом борби у Црној Гори, Санџаку и неким деловима Босне, заробљаван је, разоружаван, а затим пуштан кућама. Управо они су први, доста верно, некада чак и са преувеличавањем, преносили импресије о партизанској војсци.

Такве вести иако преношене кришом и у поверењу, све више су се ширише. Та сазнања имала су извесног утицаја на постепену поларизацију четничког покрета. Приличан број четника који су 1941. године пошли у борбу против Немаца и који су учествовали у опсади Краљева, није се лако мирио са каснијом четничком сарадњом са окупатором. Посебно је међу учесницима првог светског рата и борцима са Солунског фронта четничка издаја и безуман терор над присталицама НОП и њиховим породицама изазивао резигнацију, а понегде и јавне осуде. У јесен 1943. године у селима Драгачева јавио се организовани отпор и побуна против четничког кољача и војводе Милутина Јанковића. Организатори ове побуне били су углавном угледнији земљорадници. Тада се појављују масовнија бежања — дезертирања мобилисаних земљорадника из четничких јединица. Нарочито су се јављала масовнија дезертирања у селима североисточног дела среза пожешког — Дружетићима, Богданици, Тометином Пољу, Средњој Добрињи, у драгачевском и ариљском срезу. Диференцијација у четничком покрету била је све масовнија.

Крајем 1943. године, на иницијативу Окружног комитета КПЈ за Чачак, у северном делу пожешког среза формирано је Среско партијско повереништво. На овом терену осећао се утицај припадника НОП из таковског среза — где су партијски активисти били стално у акцији. Таковска партизанска чета, језгро поновно формираног Чачанског партизанског одреда, водила је веома честе и успешне акције у таковском, љубићком, трнавском, качерском и другим суседним срезовима. Активност партијских илегалаца и појаве првих оружаних партизанских формација у пограничним срезовима према Шумадији

и централној Србији враћали су наду народу овог краја да партизански покрет није уништен. Приближавање јединица НОВ западним деловима Србије претварало је ту притајену наду и жељу у стварност.

Половином 1943. године Врховни штаб НОВ и Централни комитет КПЈ почели су обимније војно-политичке припреме за реализацију идеје о преношењу оперативних дејстава у Србију. Почетком августа Врховни штаб је наредио Другој пролетерској дивизији да из источне Босне крене у Санџак и Црну Гору да тамо разбије четнике и муслиманску милицију, да разоружава италијанске окупационе јединице и да ослободи лимску долину као пролазну основу за даља дејства у Србији. Извршавајући ово наређење, Друга пролетерска бригада, односно новоформирани Други ударни корпус је почетком септембра извршио продор у ова подручја, разоружао италијанске гарнизоне и створио пространу слободну територију са градовима Андријевицом, Беранима, Колашином, Пљевљима, Пријепољем, Бијелим Пољем и Новом Вароши. Водећи борбу и у источној Босни, током септембра и октобра јединице Трећег ударног корпуса ослободиле су Вишеград, Добрун, Рудо и Прибој. Тако је у јесен 1943. године Народноослободилачка војска, налазећи се на гериторији од Андријевице у Црној Гори, преко Пријепоља, Прибоја, Вишеграда, и Зворника у источној Босни, усмерила своје правце кретања према широкој територији Србије.

У периоду од 2. до 10. новембра 1943. године јединице Друге пролетерске бригаде и Пете дивизије продрле су на територији Србије и овладале планинским венцима Златара, Златибора и Таре, вршећи притисак у правцу Ивањице, Ариља, Пожеге, Ужица и Бајине Баште. После две године ратовања борци ужичких, чачанских и Шумадијског батаљона нашли су се на тлу Србије, на домаку својих домова и породица. Већ први сусрети бораца — пролетера са познаницима и пријатељима, па и својом родбином, као и измењена писма и поруке имале су изванредан обострани значај. У бројним сећањима, дневницима и писмима борци су са пуно топлине и емоција описивали повратак. С друге стране, народ се пре свега осведочио у неистинитост непријатељске пропаганде која је две године упорно и веома наглашено саопштавала да су партизанске снаге опкољене, разбијене и уништене. Исто тако, нардод је непосредно видео организоване, добро наоружане, веома борбене војне формације, праве народне војске. Не само присталицама НОП и њиховим симпатизерима, већ и осталом становништву ових крајева постало је јасно да су партизани једина војска која се бори против окупатора. Истовремено, огорчени покушаји окупатора и свих квислинга да се супротставе продору НОВ у Србију показало је недвосмислено издају четника, недићеваца и љотићеваца и њихово савезништво са окупатором и у периоду када је исход другог светског рата постојао све извеснији.

Јединице НОВ су после једномесечне борбе на овом терену биле принуђене да се повуку, али не за дуго. Већ крајем децембра 1943. и почетком јануара 1944. године делови Друге пролетерске бригаде поново су продрли у ове крајеве и водили борбу за ослобођење Ивањице. У другој половини марта и априла бројније снаге НОВ у походу према југоисточном делу Србије ноново су се нашле у овим крајевима. Долазак ових јединица до Ушћа и Ибра, касније борбе у Драгачеву, поново око Ивањице, Ариља, Пожеге, Повлена, Маљена, Таре и Златибора имале су вишеструки значај. Мада се нису реализовале намере руководства НОВ да се у рано пролеће пребаце веће снаге на Копаоник и Јастребац и повежу са снагама које су од почетка биле на овом терену, продор пролетера у западну Србију допринео је оживљавању НОП, активирању партијских организација, формирању руководстава и формирању мањих партизанских група. Четнички покрет улазио је у све већу кризу. Пре свега, распала се пропаганда окупатора и целокупне колаборације — да је партизански покрет уништен. Успешне акције пролетера у многим борбама и са бројнијим непријатељем доприносиле су њиховој популарности. Ту чињеницу морали су да признају и они који су проносили вести о уништењу НОП. Кроз четничку документацију могу се пратити те промене. У једном извештају четничког обавештајца са овог терена Дражи Михајловићу

од 28. марта каже се: „Морал код наших људи у рејонима где су прошли комунисти је много опао. Све је већа сумња у нашу снагу и снагу Немаца, а све је већи респект према црвенима. Застрашујући се гласови шире о томе шта још иде /колико јединица долази/. Сељак заузима опортун став. УнаЈмању руку заузима неутралан став. Већ је друго расположење од јануара до данас. Док су онда сами сељаци обавештавали о кретању комуниста овог пута нико... пред свим овим не можемо да затварамо очи. Овог пута опасност је стварно велика, скоро огромна. Ова куга инфицира куда год прође, а издржљиви су као мачке."[7]

Приликом бројних окршаја партизанске јединице заробљавале су мобилисане четнике. Они нису пристајали да остану са пролетерима, желели су да се што пре врате својим домовима, али су својим причама и укупним утисцима доприносили популарности НОП.

Четници су све теже успевали да попуне своје бригаде мобилисаним земљорадницима. Дезертерство је узимало све веће размере.

Командант Друге пожешке четничке бригаде у свом извештају од 3. марта 1944. године вишој команди, пише: „Јутрос је 33 војника из летећег батаљона побегло са положаја код Радојине. Наређујем, летећи батаљон Друге пожешке бригаде сместа ће се вратити усиљеним маршом и стићи на регион Друге пожешке бригаде и тамо похватати све бегунце а коловоће извести пред преки суд. Најистакнутије бунтовнике спровешћемо вама на извршење пресуде, јер нису достојни ни своје покварено тело да оставе у нашем срезу."[8] Овакви извештаји све чешће су стизали у Врховну четничку команду, али ни најсвирепије казне нису могле да зауставе све масовније напуштање четничких јединица. Било је разних покушаја да се осујети преношење и ширење вести о продору пролетера. Тако командант Златиборског четничког корпуса у свом извештају Другом равногорском корпусу пише да је забранио издавање објава златиборским сељацима који су продавали луч и катран по шумадијским селима јер су они ширили комунистичку пропаганду а преносили су поруке Шумадинаца пролетера њиховим породицама. Четничке репресалије нису могле да спрече активирање присталица НОП. Постојање Окружног комитета КПЈ за Чачак и Чачанског партизанског одреда, као и континуиране активности у таковском срезу, која је појачана почетком 1944. године, повољно је деловало на активирање НОП у срезовима пожешком, драгачевском, моравичком и златиборском. Продор пролетерских јединица крајем 1943. и почетком 1944. убрзали су процес обнављања организација КПЈ и повезивања илегалаца и осталих присталица НОП. Но, мора се нагласити да су боравци пролетера у овим крајевима, иако све чешћи али краткотрајни, били сметња за масовније укључивање нових бораца у бригаде и активнији рад илегалаца, чстнички покрет био је у све већој кризи, али његови кољачи нису престајали са својим злочинима. После сваког повлачења пролетера, четници су хапсили све оне који су пружали ма какву помоћ партизанима. Тако је приликом повлачења Друге пролетерске бригаде из горњег дела драгачевског среза двадесетак мештана било ангажовано за обезбеђење ношења рањеника. Када су се после месец дана вратили својим кућама, све су их четници саслушавали, а неке и злостављали. Ускоро се неколико њих прикључило илегалној партизанској групи у Дубцу. Ова група под руководством Драгомира Марковића из Доњег Дубца, иначе члана КПЈ, била је самостална, односно није била повезана са Чачанским партизанским одредом „др Драгиша Мишовић" ни са Окружним комитетом КПЈ за Чачак. Формирање групе условљено је пре свега све већим четничким терором, али и сазнањем да се организованим и оружаним акцијама може супротставити сарадницима окупатора.

Поред партизанске групе у горњем делу драгачевског среза, у пролеће 1944. године деловала је и у североисточном делу пожешког среза група илегалаца која је повремено имала и оружане сукобе са четницима. Ова група била је у сталној вези са таковском партизанском групом и Окружним коми-

7. Петар Вишњић, Продор Друге и Пете дивизије, стр. 89.
8. ВИИ, Пож. бриг. бр. к. 50, бр. д. +1/5.

тетом КПЈ за Чачак. На иницијативу Окружног комитета, фебруара 1944. године формиран је Срески комитет КПЈ за срез пожешки. Тада су формирани илегални народноослободилачки одбори у селима Богданици, Дружетићима и упоришта у Средњој Добрињи и др., а ускоро се формирају народноослободилачки одбори и у појединим селима таковског и љубићског среза.

Окружни комитет КПЈ за округ чачански настојао је да активира и усамљене илегалце у ужичком а посебно златиборском крају. Он је 25. марта 1944. године издао проглас у коме се, између осталог, каже:

„Радници, сељаци, и грађани чачанског и ужичког краја.

Дижите се на оружје против немачких окупатора и његових одвратних слугу Недића, Драже и Љотића. Ступајте одлучно у наше редове..На ове позиве јављали су се илегалци, али одзив није био масован. Ако се свестраније анализирају те појаве, долази се до закључка да су готово све присталице НОП биле изложене разноврсним облицима притисака и четничког терора, да су са симпатијама и олакшањем дочекале долазак пролетера, али се ипак нису одлучивале да масовније ступе у њихове јединице. Поред напомене да су краткотрајни боравци пролетера у овом крају били један од разлога што није било масовнијег одзива, и веома сурове четничке одмазде према породицама нових бораца имале су такође свог утицаја. Тек када су током августа и септембра 1944. године наишле веће снаге НОВ, већина присталица НОП кренула је са пролетерским бригадама. Несумњиво је да су прве појаве партизанских јединица на овом терену крајем 1943. и почетком 1944. године допринеле, пре свега, разбијању четничке пропаганде о уништењу партизанског покрета, демаскирању готово свих видова сарадње квислинга са окупатором и све јачој диференцијацији у њиховим редовима. Појава партизанских снага допринела је и постепеном активирању присталица НОП у појединим срединама, али до масовније активности и акције долази тек лета 1944. године.

Терор и злочини окупатора и домаћих издајника, посебно четничког покрета, имали су тешких, готово непредвидивих последица. Разноврсни облици терора и четничка злодела унели су велику дозу страха не само да би се сачувао сопствени живот већ и због последица којима су биле изложене породице партизана.

Чини се да још увек наша историјска, а и друге друштвене науке, нису довољно изучиле суштину и све облике и аспекте колаборације и издаје и готово бестијалних видова злочина које су домаћи издајници, пре свега четници, примењивали према присталицама партизанског покрета у овим крајевима током 1942, 1943, па почетком 1944. године. У савременим публикацијама у осврту на тај период наглашена је компонента међунационалног обрачунавања. Недовољно се обрађују злочини колаборације у чистим, условно речено, сопственим нацијама.

Драгољуб Ж. МИРЧЕТИЋ

ЧЕТРДЕСЕТПЕТА ДИВИЗИЈА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У БОРБАМА НА СЕКТОРУ ПОЖЕГА-УЖИЦЕ-ЉУБОВИЈА

(новембар—децембар 1944. године)

У времену од 20. октобра до 20. децембра 1944. године, Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ) води завршне операције за коначно ослобођење Србије, борбе за ликвидацију немачког мостобрана Краљево и с обе стране комуникације Краљево — Чачак — Пожега — Ужице — Вишеград — — река Дрина. У борбама је било ангажовано пет дивизија под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије: 23, 25. и 45. дивизија из састава 14. корпуса НОВЈ, 2. пролетерска дивизија, која је у овим борбама имала веома значајну улогу, 17. дивизија, као и неколико партизанских одреда, међу којима је видне борбене резултате имао Ужички НОП одред.

Четрдесетпета дивизија 14. корпуса НОВЈ,[1] чија се борбена дејства разматрају у овом раду, имала је сектор одбрамбених, али и веома офанзивних дејстава северно од комуникације Пожега — Ужице — Вишеград, са основним задатком да затвори евентуално непријатељско надирање према Ваљеву, и даље, чак према тек ослобођеном Београду.

Скоро свакодневне жестоке борбе против далеко надмоћнијег непријатеља (Немци, четници, чак и арапски легионари), које је 45. дивизија водила У времену од 19. новембра до 12. децембра 1944. године у рејону Пожеге, Ужица и ЈЂубовије, на левој обали Западне Мораве, представљају у њеном борбеном историјату, поред многих других, светле стране масовног хероизма њених бораца и старешина у склопу завршних операција јединица НОВЈ за коначно ослобођење наше земље.

Нови задатак Дивизије

Ослобођење већег дела Србије и Македоније које су извршиле јединице НОВЈ, продор јединица Црвене армије на Балкан, посебно у Бугарску, пресецање јужноморавског правца од стране 13. корпуса НОВЈ, а делимично и после објављивања рата Немачкој од стране Бугарске, немачка Група армија „Е" у Грчкој доспела је у врло тешку ситуацију. Енергичним бочним ударом јединица НОВЈ из Македоније и нове бугарске војске на исувише издужене немачке одступне правце (око 350.000 немачких војника) заједно са наоружањем и техником, било би вероватно одсечено у Грчкој, или — у најбољем случају по Немце — набачено на тешко пролазне албанске планине. Немци су очекивали оваква дејства јединица НОВЈ из Македоније и бугарске војске, али су

1. Четрдесетпета дивизија НОВЈ формирана је у времену од 3. до 24. септембра 1944. године на територији сокобањског среза, од људства из нишког и тимочког округа. Састав дивизије: 20, 23. и 24. бригада и пиштапске јединице. Водила је током септембра и октобра жестоке борбе са немачким јединицама из 1. брдске СС и 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген" у долини Тимока. Ослободила је градове Књажевац, Ражањ, Сврљиг и Бољевац, а заједно са јединицама Црвене армије учествовала је у ослобођењу градова Параћин, Нуприја, Јагодина, Свилајнац и Деспотовац.

јединице НОВЈ ове нападе вршиле саме, до дејстава бугарске војске никада није дошло јер је и отечествено-фронтовска бугарска војска још имала стари фашистички кадар, који се никако није решавао да иде у борбу против својих дојучерашњих господара. Тако је Група армија „Е" одступила кроз Македонију организовано, уз релативно значајне губитке које су јој наносиле јединице НОВЈ. Она ће се пребацити у Босну, наслонити своје бокове на суседне немачке снаге и успоставити непрекидни фронт. Да се савлада овај фронт биће потребно још много крви пролити, а уништење, односно заробљавање Групе армија „Е" биће одложено за неколико месеци.[2]

С обзиром на веома тешку војну ситуацију у којој су се налазиле снаге Групе армија „Е" у Грчкој, Адолф Хитлер је прихватио предлог команданта Југоистока барона Фрајхера фон Вајкса Максимилијана о евакуацији немачких снага из Грчке, с тим да она отпочне што раније јер се војна ситуација на Балкану за Немце све више погоршавала.[3]

Међутим, октобра 1944. године јединице НОВЈ и Црвене армије, којима су делимично садејствовале и јединице нове бугарске отечествено-фронтовске армије, ослободиле су Ниш, а затим су јединице НОВЈ и Црвена армија ослободиле Крагујевац и Београд, а још раније (августа и септембра исте године) јединице НОВЈ потпуно су онеспособиле за саобраћај пругу Скопље — Ниш, стога се Група армија „Е" у свом повлачењу ка северу морала усмерити новим, далеко тежим правцима.[4] Командант Југоистока је 27. октобра обавестио Врховну команду Вермахта о ознакама (шифтма) главних маршевских путева за повлачење Групе армија „Е", па се под „Д" — „зеленим путем" назива правац: Урошевац — Митровица — Рашка — Краљево, а под „Ф" — „црним путем" правац: Краљево — Чачак — Ужице — Вишеград — Рогатица — Сарајево,[5] док су се делови Групе армија „Е" и остаци четника повлачили преко Санџака и долином Лима ка Сарајеву.[6]

Због тога је немачка команда Југоистока 25. октобра наредила Команди корпуса „Милер", који је 14. октобра преименовала у 34. армијски корпус за специјалну намену[7], да чврсто подупре одбрану мостобрана Краљево, на који су нападали делови 68. стрељачког корпуса совјетске 57. армије, 2. пролетерска и 17. дивизија НОВЈ, да са овог мостобрана обезбеди повлачење јединица Групе армија „Е" долином Ибра и Западне Мораве преко Ужица ка Дрини, а да касније задобије подручје Ваљева,[8] на чији је значај указивао у својим наређењима и фирер Хитлер.[9]

Анализирајући војну ситуацију у неослобођеним крајевима Србије, Главни штаб НОВ и ПО Србије је утврдио правце непријатељског повлачења према западу (Ужице и Сарајево), и њихове офанзивне намере пробијања правцем Косјерић — Ваљево. Зона извлачења Групе армија „Е" је била знатно проширена, а самим тим угрожепа и позадина 14. корпуса НОВЈ и поремећен живот у Београду, који се све више стабилизовао. Због тога је Главни штаб НОВ и ПО Србије наредио да се на правцу Краљево — Ужице групише цели

2. Група аутора, *Завршне операцнје за ослобођење Југославије 1944—1945,* Војноисторијски институт Југословенске армије, Београц 1957, 190.
3. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, Војно историјски институт ЈНА, Београд (УдаЈвем тексту: *Зборник НОР),* том XII, књнга 4, Прилог број 1, стр. 975; *Зборник НОР,* XII, 4, документ 14, напомена број 15.
4. *Зборник НОР,* IV, 33, док. 62 (Видети и *Зборник НОР,* I, 15, док. 36, 117 и 157; *Зборник НОР,* IV, 29, док. 81, објашњење број 8; *Зборник НОР,* IV, 30, док. 83, 90).
5. *Зборник НОР,* XII, 4, док. 165.
6. Архив оружаних снага СФРЈ (Раније Архив Војноисторијског института ЈНА; у даљем тексту: Архив војни), кутија 631, фасцикла 3, регистарски број 11. — Обавештајни центар 45. дивизије НОВЈ доставља Штабу 14. корпуса НОВЈ *извештај за период* од 1. до 8. децембра 1944. године са детаљним подацима о немачким дивизијама: 11. ваздухопловна-пољска и 118. ловачка, као и о стању четничких јединица које се повлаче кроз Санџак.
7. *Зборник НОР,* IV, 33, док. 62, објашњење број 2; *Зборник НОР,* IV, 31, док. 105. — Корпусна група „Милерм (Сепега1коттапс1о »МпИег«), која је бранила источну Србију, а затим се пребацила на леву обалу Велике Мораве, мењала је свој формацијски састав и јачину од придоласка јединица из Грчке, али је њену основну снагу чинила поново формирана 7. СС-брдска дивизија „Принц Еуген".
8. *Зборник НОР,* XII, 4, док. 163, 164.
9. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог број 1, стр. 997.
10. *Зборник НОР,* I, 14, цок. 137, 199.

14. корпус НОВЈ[10] и да се непријатељ не пусти да се несметано извлачи и пробија на запад, па су штабови 68. корпуса Црвене армије и 14. корпуса НОВЈ одлучили да, ангажујући све расположиве снаге и у заједничком садејству, онемогуће пробијање Немаца на запад[11].

У вези са пробијањем јаких немачких снага у Ужице и њиховим јачим снагама уопште на сектору Чачак — Краљево и могућности упада јачих немачких снага из Ужица у Ваљево, где тада није било јачих снага НОВЈ, Главни штаб Србије 9. новембра наређује депешом штабу 14. корпуса да упути 45. дивизију[12] на сектор Ваљева, правцем: Јагодина — Крагујевац — Горњи Милановац — Љиг — Ваљево, са основним задатком да се затворе сви правци од Ужица ка Ваљеву, и то: једном бригадом правац: Ужице — Косјерић — Ваљево са ослонцем на Букове, једном бригадом правац: Ужице — Варда — Ваљево, са ослонцем на Повлен; правац Рогачица — Пецка — Ваљево осматрати; једну бригаду држати у резерви на просторији јужно и југозападно од Ваљева. Детаљнија наређења чекала су штаб 45. дивизије у Команди места у Горњем Милановцу.[13]

Добивши депешу штаба 14. корпуса НОВЈ, штаб 45. дивизије издао је 11. новембра 1944. године заповест О. бр. 13. штабовима бригада за усиљени марш са просторије Параћин — Куприја — Јагодина — Рековац на просторију Ваљева, у којој је поновљен задатак добијен од штаба 14. корпуса и потчињеним бригадама наређена организација овог марша.[14]

Све три бригаде 45. дивизије формирале су маршевске колоне и започеле покрет додељеним им правцима. Двадесета бригада је кренула са просторије северозападно од Јагодине (данас Светозарево) 12. новембра, кретала се правцем Јагодина — Крагујевац — Горњи Милановац — Маљен — Јежевица и после седмодневног марша стигла на одређену јој просторију.[15] Двадесеттрећа бригада је кренула са просторије Рековца такође 12. новембра, у Ваљеву је била 18. новембра, затим је наставила покрет у правцу Косјерића, са задатком да смени јединице 23. дивизије, сместивши се са по једним батаљоном у селима Губин До, Граница и у Варди.[16] Двадесетчетврта бригада пребацила се усиљеним маршем до Крагујевца, а затим до Ваљева и у времену од 20. до 23. новембра запосела положаје код Љубовије, Рогачице и Варде, где су њене јединице успоставиле везу са Ужичким НОП одредом и започеле притисак на немачки гарнизон у Љубовији и нападима на немачке колоне које су се повлачиле комуникацијом од Рогачице према Љубовији.[17]

Био је то један од најтежих маршева у борбеном историјату 45. дивизије. Време је било хладно. Позна јесења киша са суснежицом пратила је јединице дивизије свих седам дана марша. Црни Врх и Маљен били су под снегом. Марш је био добро организован, с дневним циљевима и организацијом преноћишта. Исхрана је била мање-више редовна, са два кувана оброка, један рано ујутро и други око 20 часова. Само захваљујући изванредном самопрегору свих бораца и старешина, иначе напорни марш се одвијао у реду и несметано (онако како је то било наређено у дивизијској заповести). Дневно се прелазило од 30 до 40 километара. Тако дугачка дневна километража захтевала је од бораца изванредне напоре и залагање, поготову што се марш одвијао у условима хладног јесењег времена, а људство је имало веома слабу одећу и обућу. Маршевали су мобилисани борци, који нису имали ни искуства ни кондиције, па је било и ретких случајева малодушности. Скојевци, са ко-

11. *Зборник НОР,* I, 15, док. 23.
12. До примитка овог наређења, 45. дивизија налазила се на просторији: Параћин — Куприја — — Јагодина — Свилајнац — Деспотовац — Рековац, где је имала задатак да чисти терен од остатака разбијених немачких и квислиншких (углавном четничких) јединица. Вршена је и мобилизација људства за јединице, па су бригаде, пре поласка на марш, бројале од по 3.500 до 4.500 људи.
13. *Зборник НОР,* I, 15, док. 1; О новом задатку јединица 45. дивизије своје потчињене јединице обавестио је и Штаб 25. дивизије НОВЈ (Видети и *Зборник НОР,* I, 15, док. 4).
14. *Зборник НОР,* I, 15, док. 5.
15. *Исто.*
16. Архив војни, к. 1333, фасцикла 4, док. 14/1. — *Историјат 45. ударне дивизије.*
17. *Исто.*

јима су пред марш организовани састанци актива, провлачили су се кроз колоне и храбрили изнемогле и поједине малодушне борце.[18]

На овој просторији све бригаде су 17. новембра примиле нову дивизијску заповест,[19] којом се штабовима бригада наређивало да се спусте до комуникације Пожега — Ужице — Љубовија и ту садејствују јединицама Црвене армије са рејона Чачка пресецањем комуникације Пожега — Ужице.[20] Цела 45. дивизија истовремено мора да изражава и офанзивна дејства којима ће прилагодити свој борбени распоред на овој просторији.

Штаб 45. дивизије је посебну пажњу посветио обавештајној служби наредивши штабовима бригада да према непријатељу шаљу јача извиђачка одељења, а по потреби и водове. Наређено је и прикупљање података о четничким бандама, које су крстариле на овој територији, како би их наше јединице уништавале.[21]

Према тој заповести, све јединице 45. дивизије су 19. новембра запоселе положаје на линији: Букови — Косјерић — Пожега и то: 20. бригада у теснацу Честобродица, затварајући правац Пожега — Врањани, оријентишући се према утврђеним немачким положајима: с. Засеље — Бијела стијена — Жудовина — Смишаљ — с. Лорет — с. Глумач, са задатком да запоседне правац евентуалног непријатељског надирања са положаја с. Доња Добриња — с. Врањани. Истовремено је 23. бригада у рејону Гујиног камена (код Косјерића) затварала правац према Ваљеву, док је 24. бригада (са три батаљона) запосела положаје у рејону села Јакаљ (источно од Рогачице).

Запоседањем ових положаја 45. дивизија имала је задатак да њиховом одбраном и затварањем поменутих праваца не дозволи ширење зоне извлачења Немаца према Ваљеву. Међутим, овим распоредом била је условљена и релативна пасивност неких јединица 45. дивизије у првим данима доласка на нове положаје, сем 20. бригаде, која ће бити веома активна.[22] На сектору Косјерић — Пожега — Ужице дејствовао је и Ужички НОП одред, а на левом крилу Одреда била су распоређена три пука 93. дивизије Црвене армије (51. пешадијски, артиљеријски пук и пук „Каћуша").[23]

Немачке снаге на овој просторији

Прикупивши податке о доласку нових крупнијих јединица НОВЈ на ову просторију, командант Југоистока, на основу предлога команданта Групе армија „Е", одлучује да западно од мостобрана Краљево пошаље обезбеђење према Чачку, „где непријатељ очигледно хоће да се постави према Вишеграду". У том циљу он наређује појачање 34. армијског корпуса довођењем железничким транспортом 104. ловачке дивизије, како би Корпусу омогућио да се пробије у зону 2. оклопне армије, а у даљем и развој изградње фронта на Дрини, у рејону Вишеграда.[24] 104. ловачка дивизија је[25] већ 4. новембра, ојачана пуковском борбеном групом „Фишер",[26] преузела комаиду над рејоном Пожега.[27]

18. Видети и чланак Драгољуба Ж. Мирчетића: Двадесета српска народноослободилачка бригада у борбама на сектору Пожега — Ужице, Титово Ужице, *Ужинки зборник,* 1982, бр. 11, стр. 171—192.
19. *Зборник НОР,* I, 15, док. 25.
20. *Исто.*
21. *Исто.*
22. *Исто.*
23. *Зборник НОР,* I, 15, док. 17, 121, 23.
24. Епсћ 5сћгЈс11: ВЈсћћегд, Оег Епс1катр(аи* с!ет Ва1кап, Вапс! 5, Киг* Уопл/тске! уег1ад, НеИеЊегд, 1955 (Ерих Шмит Рихберг, Крај војне на Балкану, свеска 5); Ниђег* 1 ап2, ОЈе 1. СеЊЈгдзјадегсП-уЈгЈоп 1935—1945, УеНад Напз Негпатд, Вас! МеиИеЈт, 1954 (Хуберт ЈТанц, Прва брдска дивизија); *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог Зр. 1, стр. 1000.
25. ОгсЈег ВаШе о! ће Сегтап Аггу, МШКагу 1п1:е11едепсе ОМзјоп, \Л/аг □ерагЛеп!, \Л/азћтд*оп, 1945, 362 — 104. ловачка дивизија имала је у свом саставу 724. и 734. ловачки пук, 645. артиЈБеријски пук и пет самосталних пиштапских батаљона (Видети и *Зборник НОР,* IV, 31, док. 105, објашњење број 69). Ова ће дивизија бити повремено појачавана мањим или већим борбеним пуковским групама.
26. Борбена група „Фишер" (»Пзсћег«), тако названа по имену њеног команданта генерал-лајтнанта Хермана Фишера (Негтапп Пзсћег) у току свог постојања и борбеног историјата, од септембра .1944. године, неколико пута је мењала свој борбени састав, задатке и распоред, зависно од сектора на коме је дејствовала и од борбених задатака које је обављала на одређеним секторима. Основу њеног састава чинили су пукови 7. СС дивизије „Принц Еуген", затим 749/117. ловачке дивизије и неке ситније јединице одвојене од своје главнине.
27. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1012.

док је Борбена група „Шајбер" заузела истога дана Пожегу.[28] Двадесетпетог октобра, према наређењу команданта Југоистока, на ову просторију упућена је и поново формирана 7. СС-брдска дивизија „Принц Еуген", ојачана пуковском борбеном групом „Даунер"[29] и „Биргермајстер",[30] за обезбеђење комуникација на правцу Краљево — Ужице,[31] а 8. новембра, командант Југоистока обавестио је потчињене команданте о пребацивању на ову просторију 11. ваздухопловно-поЈбске и 117. ловачке дивизије и делова 1. брдске СС дивизије.[32]

У времену од 25. октобра до средине децембра 1944. године, док су 23, 25, 45, 17. и 2. пролетерска дивизија НОВЈ и Ужички НОП одред водиле борбе на правцу Краљево — Ужице, долином Западне Мораве повлачило се и борило неколико немачких дивизија и посебно формираних, најчешће пуковских борбених група.[33] Није се могло најтачније утврдити које су се све јединице и у ком времену борile на овим положајима.[34]

Осим већ наведених немачких јединица, на овој просторији налазили су се и 2/522. пешадијског пука, затим знатно ослабљена 117. ловачка дивизија,[35] која је била општа резерва 34. армијског корпуса за специјалну намену. У борбени састав овог корпуса ушла је и Борбена група „Харт"[36], чија су се два одвојена батаљона налазила североисточно од Ужица, као заштита из правца Косјерића, управо на територији борбених дејстава 45. дивизије, као и Борбена група „Скендербег"[37] и још неке артиљеријске и друге јединице.**

Штабу борбене групе „Фиктум"[39] је наређено да што пре стигне у рејон западно од Ужица, да одавде заузме Дрински одсек и да наслањајући се на 68. армијски корпус врши осигурање према североистоку.[40] 14. новембра делови борбене групе „Фиктум", упућени у правцу Дрине, стигли су у с. Дуб (18 км северозападно од Ужица) и заузели положаје на одсеку Добрун — Био-

28. *Исто,* 1014.
29. *Архив војни,* микрофилм бр. НАВ-Т-311, рег. бр. ф. 191, сиимак 415—467 — Борбена група „Даунер" (»Ваиппег«) формирана је почетком октобра 1944. године и у новембру исте године ушла је у састав 34. армијског корпуса „Милер" за опецијалну намену и била у првобитном саставу: 2/522. пука из 297. пешадијске дивизије, 3/737. ловачког пука и 2/670. артиљеријског пука, ова из формацијског састава 117. ловачке дивизије, која је стигла из Грчке, затим 1/122. арт. пука, две гренадирске, једна митраљеска и једна пионирска чета и девет тенкова.
30. Борбена група „Биргермајстер" (»Виг§егте1з1;ег-«) била је састава: 2/522. пука извученог из борбене групе „Даунер" и 524. пук (без 3. батаљона), с тим што је ова борбена група крајем октобра била претпотчињена команданту 7. СС дивизије „Принц Еуген".
31. *Завршне операције,* н. ц., 195, 196.
32. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1020, 1021.
33. Немачке снаге на територији Југославије у току НОР, Београд, *Војноисторијски гласник* (Удаљем тексту: ВИГ), 1952, бр. 3 и 6 и 1953, бр. 1, 2, 3; Пешадијски потпуковник Горчин Раичевић, Преглед немачких јединица и штабова на територији Југославије у току НОР, Београд, ВИГ, 1967, бр. 2.
34. Архив војни, кут. 70-А/Б, рег. бр. 1/1 и 1/3, кут. 2, рег. бр. 12/1,НАВ-Н-Т-314, 850/481, 348 и 585—586, *Дневни извештаји Команде 34. армијског корпуса „Милер"* од 19.октобра и 5.новембра 1944. године.
35. *Зборник НОР,* IV, 31, док. 70, објашњење број 2. — 117. ловачка пешадијска дивизија имала је у свом саставу 737. и 749. ловачки пук, 670. артиљеријски пук и пет самосталних пешадијских батаљона, с тим што су на сектору Пожега — Ужице и на тој комуникацији били они делови дивизије који 6. октобра 1944. године нису успели да се пробију до штаба дивизије у рејону Београда. Они су тада ушли у састав Корпусне групе „Милер": два батаљона 737. и 749. пука, затим 1/670. арт. пука и неки дивизијски делови (у групи „Даунер/").
36. Борбена група „Харт" (»НагсИ;«) из 181.дивизије, која је на мостобран Краљево дошла из рејона Зајечара, преко Књажевца, крајем октобра 1944. године (састав: Штаб 359. пука, два батаљона, један дивизион и чета тенкова), улази у састав знатно ослабљене 117. ловачке дивизије.
37. *Зборник НОР,* IV, 32, док. 21, 25, 132. — То су били остаци 21. СС дивизије „Скендербег" (јачине четири батаљона).
38. *Зборник НОР,* IV, 33, цок. 62.
39. ***Зборник НОР,* IV, 30, док. 118; *Зборник НОР,* IV, 31, док. 24, 90. — Борбена група „Фиктум" била је формирана наређењем команданта Групе армија „Е" од 9. новембра 1944. године тако што су све СС јединице, осим 7. СС дивизије, и сви полицијски одреди на подручју 34. армијског корпуса обједињени у једну полицијску јединицу, названа по имену њеног команданта Јозефа Фиктума (Josef Fitzum), СС-бригадефирером и генерал-мајором Вафен СС (Waffen) — СС и полиције, који је раније био на дужности команданта СС и полиције у Албанији. Погинуо је почетком 1945. године при једном авионском нападу. (Видети из: Fritz Hahr. von Stegler, Die Höheren Dienststellen der deutschen Wehrmacht 1933—1945), Institut für Zeitgeschichte, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1953, 118). Овој борбеној групи припадале су и „Праћ". У њеном је саставу нешто касније била и борбена група „Скендербег". Бројала је око 10.000 људи.**
40. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог број 2, стр. 1175.

ска,[41] а њене положаје преузели су делови борбене групе 104. ловачке дивизије (3/749. пука 117. ловачке дивизије и 2/501. батаљона Фелџандармерије). Овај Је сектор поЈ‘ачан 17. новембра са 12. тенковским батаљоном за специјалну употребу. Поред ових немачких снага, на истом сектору било је и артиљеријских и других јединица, чији идентитет није утврђен.[42]

Петнаестог новембра издато је наређење Штабу 34. армијског корпуса да до даљег држи мостобран на Краљеву, а када се заврши покрет снага коЈ'е пристижу из 91. армијског корпуса, да се повлачи правцем Ужице — Вишеград.[43] Први пут се 17. новембра у немачким извештајима уместо „банде црвених", како је дотле у немачким документима називана, помиње „Југословенска ослободилачка армија".[44]

Повукавши се са мостобрана Чачак, 104. ловачка дивизија, са борбеном групом „Биргермајстер" и 67. ландесшицен пуком, посела је сектор Пожега — — Ариље, као борбена заштита Групи армија „Е" (Овај рејон 104. ловачка дивизија напустила је тек 12. децембра 1944. године). Двадесттрећа и 45. дивизија водиле су борбе против њених пукова и мањих делова. О одбијеном нападу јединица НОВЈ 15. новембра код Карана јавља се и у немачким извештаЈ'има.[45]

Прве, веома исцрпне податке о непрњатељу и распореду његових снага и оруђа, али без назнаке идентитета немачких Ј‘единица, пружио је Штабу 45. дивизије Штаб 23. дивизије, чије су се јединице дотле налазиле на овом сектору.[46] Немци су били запосели све доминирајуће коте поред комуникације Чачак — Пожега — Ужице и на тој просторији, у моменту доласка јединица 45. дивизије било је по орцјентационим проценама Штаба дивизије сакупљено око 3.000 до 4.000 непријатељских војника.[47]

Одбрану долине Западне Мораве и комуникација које пролазе кроз њу Немци су организовали истурањем јачих борбених обезбеђења на околне висове доминираЈ‘уђи долином реке и комуникаццјом Краљево — Ужице. Јачина обезбеђења је била 30 до 50 војника, наоружани топовима и тешким бацачима. Немачкој команди био је потпуно јасан војнички, скоро одлучујући значаЈ' долине Западне Мораве, тада најширег, највећег и војнички једино прихватљивог правца извлачења главнине немачких снага, које су се једновремено извлачиле долинама река Дрине и Босне ка северу. Због тога је немачка одбрана ове речне долине и главне комуникације у њој била веома жестока, упорна и одвијала се по цену великих људских и материјалних губитака са обе стране.

У свом повлачењу Немци су делимично користили и железничку пругу Чачак — Пожега, а сељацима су говорили да ће ускоро прорадити и воз до Ужица. После доласка јединица 45. дивизије на ову просторију, Немци су у њену дубину, са ослонцем на комуникације, слали веома јаке патроле и јача одељења и до десетак километара ради извиђања терена и пљачкања села.[48]

Земљиште на које су стигле Ј'единице 45. дивизције Ј’е брдовито, са висовима који се, почев од комуникације Пожега — Ужице, дижу од 300 до преко 700 метара надморске висине у дубини просторије. Положаји су већином испресецани, пошумљени, Ј‘ако брдовити и слабо везани комуникацијама, које су већином у слабом проходном стању, без могућности за прелаз и маневрисање тешком ратном опремом, сем комуникација Пожега — Ужице и Пожега — Тучково, коЈ‘е се у почетном делу налазе у речној долини, али затим неке од њих наилазе у брдовити и пошумљени терен нудећи добре услове за постављање и јачих заседа и за борбу за упорну одбрану.

41. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. Ј061.
42. Архив војни, НАВ-Т-314, фасц. 850/317, 417 и 612, и фасц. 848/1101, 1103, *дневни извеигтаји и наређења 34. армијског корпуса* (Видети и *Зборник НОР,* XII, 4, док. 174, Преглед бројног стања јединица потчињених Групи армија „Е" на дан 16. новембра 1944. године).
43. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1178.
44. *Исто,* 1181.
45. *Исто,* 1032.
46. *Зборник НОР,* I, 15, цок. 6, 22.
47. *Зборник НОР,* I, 15, цок. 157.
48. *Зборник НОР,* I, 15, цок. 6.

Пошто су јединице НОВЈ заузеле и у својим рукама држале надвишава-Јуће положаје, то је непријатељ приступио фортификацијском уређивању својих положаЈ'а, чиме је знатно повећао њихову одбрамбену способност и чврстину. Добре пак стране овог терена за јединице 45. дивизије биле су у томе што овде има и шума и џбуња, што је олакшавало прилично непримећено привлачење бораца дивизије у нападним акцијама. Отежавајуће околности биле су јаке и честе кише, које су у овом периоду најчешће праћене сиснежицом, веома хладно јесење време, а борци су једним делом били боси и веома слабо обучени. Скрапеж и Лужница су у ово доба били надошли, а водом су обиловали и многа мањи потоци и речице које пресецају ову територију.

Борбена дејства од 19. до 25. новембра 1944. године

Јединице 45. дивизије заузеле су своје положаје и већ 19. новембра 1944. године, са јединицама 23. дивизнје НОВЈ и суседним јединицама Црвене армије започеле су са јаким притиском на немачке снаге које су се повлачиле долином Западне Мораве, с тим да је 20. бригада добила и посебни корпусни задатак садејствовања јединицама Црвене армије за пресецање комуникације код железничке станице Јеминска стена.[49]

Комуникацијом Чачак — Пожега — Ужице маршевале су тада Ј‘единице немачке 11. ваздухопловне-пољске дивизије, артиљеријске и друге Ј'единице, за чије је обезбеђење била ангажована 104. ловачка дивизија, која је благовремено посела положаје на линнји: с. Каран — с. Лорет — с. Тучково и даље према Видинском тунелу.[5о] На те положаје нападале су, пре доласка 45. дивизије, јединице 23. дивизије, заузеле су их, али су биле одбачене са истих/’[1] Једанаеста дивизија преузела је команду над дринским фронтом до Љубовије. Како је у међувремену савезничка авијација порушила мост код Вишеграда, дошло је до застоја у повлачењу немачких јединица овом комуникацијом, јер су се Немци скелом превозили преко Дрине.[52]

Деветнаестог новембра, 20. бригада је са 1, 2. и 3. батаљоном пошла са својих положаја и избила у реЈ‘он села Миљаковине, одакле је у борбеном строју наступала према непријатељу, али је на јужној ивици села била заустављена јаким отпором непријатеља и била принуђена да се врати на полазне положаје у селу Доња Добриња.[53]

Двадесета бригада извршила је главни напад на непријатеља 20. новембра у 6 часова, а борба се распламсала у 8 часова. Борци су јуришали на непрнјатељске утврђене положаЈ‘е, са којих се непрнјатељ жилаво бранио. Борба Ј'е вођена преко целог дана са мањим прекидима, кој'и су коришћени за попуну муницијом, а затим је настављена и у току ноћи. Непријатељска артиљерија снажно Ј'е тукла бригадне полазне положаје за напад.

Борба је настављена и 21. новембра, јер је непријатељ упорно бранио сваку стопу фортификацијски раније утврђене земље. Иницщјатива је била у рукама Бригаде, мада је њено напредовање било успоравано јаком непријЈ'ателъском артиљеријском ватром из рејона Скрапежа, какву борци до тада нису доживели. У току овога дана Бригада је протерала непријатеља и заузела положаје: с. Засеље — Бијела Стијена — Жудовина — с. Смишаљ. По избијању на ове положаје извршена Ј'е попуна муницнјом и вршене су припреме за нове, следеће борбене акцнје.

Ноћ је прошла у насилном извиђању непријатељских положаја и прикупљању података о непријатељу за даље борбе.[54] У овим борбама заробљено

49. *Зборник НОР,* I, 15, док. .23, 36, 170, 180, 25.
50. Архив војни, НАВ-Т-314, фасц. 850/377, 465 и 466, *Нарсћење и заповест команде 34. армијског корпуса „Милер" од 16. и 18. новембра 1944. године,* којим се та дивизија ставља под његову команду и наређује да ова отвори пут од Ужица ка Зворнику.
51. Светислав Миладиновић, *Четрнаеста српска ударна бригада (Нишка*), Војноиздавачки завод, Београд 1982, 288—290.
52. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1045.
53. *Зборник НОР,* I, 15, цок. 35, 36.
54. *Оп. цит.* Као под 18.

је 12 Немаца и белогардејаца и заплењено нешто аутоматског оружја. Борци 2. чете 4. батаљона заробили су на Скрапежу посаду немачког топа 75 мм, али су топ минирали, јер су Немци извршили противнапад.[55] Немци су у Ратном дневнику признали жестину борби вођених ових дана.[56]

Двадесеттрећа бригада, пошто је извршила све припреме, започела је 21. новембра са општим нападом на непријатељске положаје на линији: с. Каран — Стојићи — Батићи — с. Лелићи — Мала Метаљка — Велика Метаљка. Напад није био добро организован, није било веза између батаљона, како због недовољног познавања терена, тако и услед густе магле и снежне вејавице. После краће борбе јединице су се вратиле на своје полазне положаје.[57]

Двадесета бригада је у току ноћи 21/22. новембра заузела положаје Бобија — Бијела Стијена — с. Лорет, са којих је 22. новембра у шест часова отиочела следећи, далеко силовитији напад на непријатељске положаје на линији: триг. 841 — с. Пријановићи. Борба је била жестока и са једне и друге стране и трајала је целог дана. Напори бораца бригаде били су натчовечански. Непогодне временске прилике успоравале су напредовање. Борци су били упола боси, а непријатељ је био веома дрзак и упоран и вршио је честе противнападе. Јединице су остале на својим положајима до пред саму ноћ.

Двадесетдругог новембра, 23. бригада поново врши напад на немачке положаје. Други батаљон нападао је на Немце на коси Батића и у селу Лелићи, али због слабих веза није успео да ликвидира непријатеља и после двочасовне борбе повукао се на полазне положаје за напад. 3. батаљон је у налету освојио немачке положаје у селу Каран и непријатељ се повукао у Малу Метаљку. Пошто је добио јака појачања, непријатељ је извршио противнапад и протерао 3. батаљон на полазне положаје. Није успео ни напад 4. батаљона на немачке положаје Мала и Велика Метаљка. Први батаљон био је у бригадној резерви у Косјерићу.[58]

У борбама вођеним од 19. до 22. новембра 1944. године, на сектору Ужице — Пожега, 20. и 23. бригада имале су велике губитке. Из 20. бригаде је погинуло 19 и рањено преко 30 бораца и старешина,[59] а из 23. бригаде погинуло је девет и рањено преко 20 бораца и старешина.[60] Жестина борби које су водиле 20. и 23. бригада 45. дивизије нашла је своје место и у Ратном дневнику команданта Групе армија „Ф".[61]

У времену од 20. до 24. новембра из долине Ибра у долину Западне Мораве пристигле су нове немачке снаге, колона је била издужена толико да се њено зачеље налазило у долини Ибра, око с. Матаруге, а чело колоне (борбена група „Скендербег" у рејону Пожеге и борбена група „Харт" у простору Ужица) било је већ стигло у Љубовију.[62] У циљу одржавања несметаног поретка маршевске колоне, Немци су „у рејону северно од Пожеге отпочели мере против снага банди које су вршиле напад у том рејону".[63]

Све бригаде 45. дивизије остале су на истим положајима и 23. новембра и започеле су са фортификацијским уређењем. Оштријих сукоба са непријатељем није било. Вршена су интензивна насилна извиђања према непријатељским положајима. При томе је долазило до пушкарања, чак и мањих борби са деловима јачине до једне чете, нарочито на сектору 3. батаљона 20. бригаде.[64]

Непријатељ је 24. новембра извршио силовити напад на сектору 20. бригаде како би повратио изгубљене положаје. Напад је почео у 5 часова. Те-

55. *Историјат 45. дивизије,* већ наведен.
56. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог 5р. 1, стр. 1048.
57. *Историјат,* већ наведен.
58. *Исто.*
59. Архив војни, к. РПК, ф. 1, рег. *2, Преглед погинулих и рањених и контузованих бораца и старешина 20. СНОУ бригаде.*
оО. Архив војни, к. РПК, ф. 1, рег. бр. *2, Преглед погинулих, рањених и контузованих бораца и старешина 23. СНОУ бригаде.*
61. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1053.
62. *Завршне операције,* н. д., 203.
63. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1056.
64. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. *2,* стр. 1172.

жиште непријатељског напада било је на положајима Велики и Мали Стрмац, које су држали 2. и 4. батаљон. Бригада је спремно дочекала неколико узастопних непријатељских јуриша наносећи му знатне губитке у људству и материјалу, али су Немци упорно наставили са нападом, најжешће око 10,30 часова, када су им камионима пристигла знатна појачања из рејона Добродола и када је борба достигла свој врхунац. У борбу је тада ступила и совјетска артиљерија и тешки минобацачи, али ни тиме нису били заустављени немачки напади. Око 18 часова 20. бригада се морала повући на своје полазне положаје препуштајући непријатељу Мали и Велики Стрмац на којима се непријатељ одмах почео утврђивати.[65] Немци су очигледно чинили велике напоре не би ли одбацили јединице 45. дивизије од Оровице и Лорета и тиме обезбедили даље несметано извлачење својих јединица преко Пожеге ка Ужицу и даље ка Вишеграду.

Према извештају 20. бригаде, у овим борбама погинуло је 13, а рањено 47 бораца и старешина,[66] али је према нашим истраживањима тај број био далеко већи и износио је 39 погинулих и преко 60 рањених бораца и старешина. Непријатељ је имао 88 погинулих и већи, неутврђени број рањених војника.[67]

Фронт 24. бригаде био је веома развучен. Батаљони су били удаљени један од другог често по неколико километара, па није било остварено јединство акције и батаљони су водили самостална и неповезана борбена дејства против непријатељских упоришта. Прве борбе водио је 2. батаљон, који је у налету успео да освоји јака немачка упоришта Спасовик и Костојевиће, али их је убрзо напустио под притиском јаке непријатељске артиљеријске ватре[68]

Пошто се у току ноћи средила и попунила муницијом, 20. бригада је са 2. и 3. батаљоном 24. новембра у 23 часа извршила поновни напад на непријатеља који се налазио на положајима: с. Смишаљ — Велики Стрмац — Мали Стрмац, које је заузео претходног дана. Рачунало се на изненађење, али је оно изостало, непријатељ је спремно дочекао напад бригаде осветљавањем предпростора и јаком митраљеском и бацачком ватром. Борба је била веома оштра, а отпор непријатеља жилав и упоран тако да су положаји у току ноћи по неколико пута прелазили из руку у руке. Преморени и промрзли, борци бригаде били су принуђени да око 3 часа 25. новембра прекину напад и непријатељ се задржао на истим положајима.

Користећи неопрезност бораца 20. бригаде, који су на положајима запалили ватре како би се мало огрејали, Немци су у 4 часа извршили изненадни напад на бригадне положаје: Бијела Стијена — Слатински кик — Бобија и убили неколико бораца, мада нису успели да заузму бригадне положаје. Овога дана погинуло је седам бораца и старешина бригаде.[69]

Немци су јаким пешадијским снагама, потпомогнути артиљеријом и минобацачком ватром, наставили са упорним нападима и 25. новембра успели су да потисну делове Црвене армије и 20. бригаде НОВЈ ка Табановићима и Доњој Добрињи,[70] чиме су били угрожени 2. батаљон 20. бригаде и 14. бригада на десном крилу, али се непријатељ зауставио, а затим повукао на положаје више Јелен Дола и ка Табановићима.[71] Тек овога дана непријатељ је у свом

Борбе са ојачаним непријатељем

(Од 26. до 30. новембра 1944. године)

На овим положајима јединице 45. дивизије остале су и 26. новембра, када је добијено наређење Штаба 14. корпуса да се 45. дивизија привремено

65. *Зборник НОР,* I, 15, док. 83, 186; Архив војни, к. 1335, ф. 3, рег. бр. 1, *Бојна релација 20. бригаде* за борбе вођене у периоду од 15. новембра до 10. децембра 1944. године.
66. *Архив војни,* као под 59.
67. *Архив војни,* к. 1335, ф. 3, рег. бр. 3.
68. *Историјат 45. дивизије,* већ наведен.
69. *Архив војни,* као под 59.
70. *Зборник НОР,* I, 15, док. 83, 180.
71. *Архив војни,* к. 1335, ф. 3, рег. 3; *Зборник НОР,* I, 15, док. 180 (Видети и *Зборник НОР,* I, 15, док. 83 документ у ком Штаб 45. дивизије „одаје заслужено признање борцима и старешинама 20. бригаде за њихове велике борбене заслуге").

Ратном дневпику констатовао да се пред њим налазе нове круиније снаге НОВЈ.[77]

ставља иод команду Штаба 23. дивизије.[73] Према том наређењу, 23. бригада је већ истога дана започела са нападима на немачке положаје. Трећи батаљон, коме је била придодата бригадна противколска чета, водио је неколико сати тешке борбе и успео да овлада северозападним делом немачког положаја Мала Метаљка, али се после неколико узастопних непријатељских противнапада морао повући на полазне положаје. Четврти батаљон нападао је Немце на положају код Беле Дркве, Велике Метаљке и Равног Гаја. 3. батаљон је неколико сати водио тешке борбе за ове исте положаје, са њихове јужне и источне стране, али није успео јер је непријатељ давао огорчени отпор, а јаком артиљеријском ватром тукао предпросторе, те се и овај батаљон повукао на своје полазне положаје за напад. Немци су у свом Ратном дневнику овог дана забележили „променљиве борбе са бандама северно од Пожеге".[74]

Двадесета бригада се и 26. новембра налазила на својим положајима. Местимично су организовани наиади на непријатељске положаје Мали и Велики Стрмац, непријатељ је неколико пута протериван са истих, али се, уз знатна појачања, противналадима враћао на исте. Непријатељска артиљерија је ретком ватром стално тукла бригадне положаје и приморавала њене борце да остану у рововима без смене, по веома хладном, кишом и суснежицом испуњеном времену. У току ноћи 26/27. новембра, Немци су покушали да продру ка Табановићима, али без успеха.

Снаге дивизија НОВЈ (2, 25, 17, 23. и 45)и Црвене армије (93. и 293. дивизија 68. корпуса) биле су веома развучене, свака на око 20 километара фронта просечно, и због тога су дејствовале појединачно у својим зонама, па су после више пута поновљених покушаја да потпуно пресеку непријатељски одступни правац код Краљева и Чачка морали да ограниче своја борбена дејства на задатке тактичког значаја.

Дејствујући против јединица 34. армијског корпуса, који је штитио повлачење главнине Групе армија „Е" и бочно на одступајуће немачке колоне, дивизије НОВЈ и Црвене армије тежиле су да непријатељу нанесу што више губитака у људству и материјалу и да што енергичније ометају његово уредно повлачење, у чему су имале значајне успехе. Оваква, у основи тактичка дејства против немачких јединица развијала су се углавном до 27. новембра, када се прешло на крупнија, оперативна дејства по посебном плану садејства. Овога дана Штаб 34. армијског корпуса, иошто је извршио постављени задатак, наредио хитно извлачење задњих немачких јединица из долине Ибра и из Краљева и пожуривање колона према Ужицу и Вишеграду.

Жестоке борбе на сектору 45. дивизије настављене су и 27. новембра, овога пута на одсеку 23. и 24. бригаде, док је на одсеку 20. бригаде било релативно мирно, сем обосграног пушкарања и повремене артиљеријске и минобацачке ватре.

Фронт 23. бригаде био је исувише развучен и постојала је опасност непријатељског продора кроз међупросторе, па је Штаб 14. корпуса, 27. новембра привремено потчинио три батаљона Ужичког НОП одреда Штабу 23. бригаде, који су већ истога дана посели положаје Бановина — Мала Метаљка како би омогућили 23. бригади да свим својим снагама изврши напад на немачке положаје.

Први и 3. батаљон 23. бригаде почели су напад, у 15 часова на немачке положаје у селу Лелићи и на коси Батићи, чије је тежиште одбране било на иначе јако утврђеним котама 550 и 423, ровови и бункери били су ограђени бодљикавом жицом, а свуда унаоколо била су постављена минска поља. Како борци нису били довољно опрезни, налетели су на минска поља и претрпели значајне губитке. Борба је трајала четири часа. Непријатељ је давао жестоки огпор и прецизном митраљеском и густом бацачком ватром тукао све при-

72. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1068.
73. *Зборник НОР,* I, 15, док. 83.
74. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1070.

лазе својим иоложајима. Батаљопи су поновљеним јуришима успели да збаце непријатеља са кота 550 и 423. Међутим, непријатељ је извршио јак противнапад, а јаком артиљеријском ватром тукао је ове коте, па су се падом мрака ови батаљони повукли на полазне положаје. После скоро десеточасовне борбе, 4. батаљон, који је нападао на Чаковину, због јаке непријатељске артиљеријске ватре повукао се на полазне положаје. Непријатељ је овога дана имао 55 мртвих и преко 100 рањених, а бригада 16 погинулих и 71 рањеног.[75] Непријатељ је сматрао да је „престао притисак" јединица НОВЈ на његове колоне.[76]

Овога дана вођене су жестоке борбе и на одсеку 24. бригаде. 1. батаљон је у 13,30 часова започео силовити напад на непријатеља у Љубовији. Непријатељу су нанети велики губици у људству и материјалу, али се батаљон због јаке непријатељске ватре повукао на полазне положаје. 2. батаљон је овога дана извршио покрет у правцу Ужица и посео нове положаје на линији Минића брдо — Градина — с. Басуровићи.[77]

Борбе су настављене и у току ноћи 27/28. новембра. Договором између штабова 23. и 45. дивизије предвиђено је било да 20. бригада и 14. бригада изведу ноћни напад на непријатеља у Пожеги.[78] У току ноћи 20. бригада је почела напад преко брда и села Смишаљ у правцу Пожеге, подишла и поново заузела немачке положаје на Малом и Великом Стрмцу и ту била заустављена изгубивши четири борца.[79] Време се још више погоршало, падала је ситна киша, а магла је прекривала простор.

Батаљони 23. бригаде нападали су 28. новембра на истим правцима као и претходног дана. Најпре је 4. батаљон успео да овлада непријатељским положајима на Чаковини, а затим је непријатељ био принуђен да напусти и другу линију положаја. У рану зору непријатељска артиљерија почела је да туче батаљоне, а затим су Немци пет пута у току дана вршили противнападе, али нису успели да поново овладају овим положајима. Ужички НОП одред збацио је у току овога дана непријатеља са Врановине и пробио се у рејон Дубоко, где је напао на један немачки штаб и запленио доста ратне спреме.

У ноћи 27/28. новембра, 2. батаљон 24. бригаде је у 22 часа извршио напад на непријатељске положаје на свом правцу, али због закашњења 4. батаљона 23. бригаде, који је имао да садејствује овом нападу, исти није успео. Двадесетосмог новембра, у 18 часова 4. батаљон 24. бригаде, је са положаја Благојевићи извршио поновни напад на непријатеља који је држао Рогачицу. Борба је трајала преко целе ноћи, све до 4 часа 29. новембра, када се батаљон, због велике надмоћности непријатеља, морао повући на полазне положаје. 3. батаљон 24. бригаде извршио је снажни концентрични напад целим батаљоном на непријатељске положаје на линији: к. 610 — к. 780. После жестоке борбе, ови положаји су освојени и непријатељ се повукао у правцу с. Заглавка. Батаљон је наставио напредовање, али се услед јаке непријатељске артиљеријске ватре морао повући на своје полазне положаје. Немци затим врше неколико узастопних противнапада, али без успеха. Немци су јављали: „На маршевском путу 104. ловачке дивизије одбијен је непријатељски напад североисточно од Ужица."[80]

Борбе су настављене и 29. новембра, јер су задња три дана на ову просторију пристигле нове немачке јединице. 7. СС дивизија још увек је главнином бранила сектор Чачка, северозападно од Ужица. као заштита од правца Косјерића, налазила се група „Харт", а упростору Ужица и Љубовије налазила се главнина 104. ловачке дивизије (724. пук), тако да су се пред једини-

75. Архив војни, к. 1337, ф. 6, рег. бр. 1/1, *Бојна рслација 23. бригаде за операцијв вођене од 19. XI до 10. XII 1944. године.* Секција Ужице, Размер 1:100.000.
76. *Зборник НОР,* X1Т, 4, Прилог 5р. 1, стр. 1072.
77. Архив војни, к. 1329, ф. 13, рег. бр. 3/2, *Бојна рслација45. дивизије* за борбе вођене у периоду од 15. новембра до 6. цецембра 1944. Гоцине.
78. *Архив војни,* к. 1335, ф. 1. рег. бр. 16.
79. *Зборник НОР,* I, 15, док. 170, 19, 89; *Зборник НОР,* I, 14,док. 91.
80. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1074.

цама 23. и 45. дивизије сада налазиле значајне немачке снаге у јачини од преко 15.000 војника.[81]

После веома јаке и скоро получасовне артиљеријске припреме на положаје јединица 45. дивизије, делови 724. пука 104. ловачке дивизије су 29. новембра започели силовите нападе с намером да збаце 20. бригаду са њених положаја на Великом и Малом Стрмцу. После жестоке, петочасовне борбе успели су да потисну делове Бригаде са ових положаја претрпевши при том и значајне људске губитке. У току овога дана непријатељ је стално доводио нова појачања како би у поновљеним нападима збацио 20. бригаду са њених положаја: с. Каленићи — Бијела Стијена — Бобија — Мандина стена — Жудовина. Овога дана се на поменутом сектору појавио и 737. пук 117. ловачке дивизије, који је био извучен с фронта и на маршу за Зворник стигао је у рејон источно од Чачка.[82]

Двадесет и деветог новембра 1. батаљон 23. бригаде извршио је напад на непријатеља на положајима Велика Метаљка и Равни Гај. После дуже борбе, непријатељ је збачен са предњих положаја и батаљон је избио на једну страну Пониковице. Услед јаке непријатељске артиљеријске ватре, батаљон се вратио на Метаљку, где је оставио мање снаге за обезбеђење. 3. батаљон и бригадна противколска чета кренули су, после напада на Малу Метаљку, а једним делом у правцу Каменице. Једна чета батаљона била је одмах збачена са положаја, а остале су наставиле борбу. У 17 часова Немци су извршили јак противнапад, уз истовремено маневарско забацивање батаљона чија су леђа била откривена, што штаб батаљона није знао, јер штаб Ужичког НОП одреда није јавио да је неколико сати раније био потиснут са својих положаја. У таквој ситуапији батаљон се почео повлачити и морао је да се пробија преко Беле цркве ка Ралетићима. Остали батаљони били су на истим положајима и стално узнемиравали непријатеља дејствима мањих одељења.

Немачке снаге непознате јачине, са око 500 припадника Српског добровољачког корпуса (љотићевци) држали су доминантне положаје на линији: Кустурићи — Кујунџићи — Минићи — Градина — Басуровићи — Гмизовићи и ту изградили неколико јако утврђених бункера. 2. батаљон је покушао овога дана да изненади непријатеља, али је био одбијен, јер се непријатељ жилаво бранио.

За 29. новембар Немци су у Ратном дневнику команданта Југоистока забележили: „На одсеку 104. ловачке дивизије жива борбена дејства са снагама банди северозападно од Пожеге и северно од Ужица."[83]

Борбена делатност на овом сектору наставила се и 30. новембра 1944. године. Овога дана јединице 34. армијског корпуса напустиле су Краљево. Делови 7. СС дивизије „Принц Еуген" запосели су иначе слабо брањене положаје на Слатини.[84]

Двадесета бригада налазила се на положајима од претходног дана, са задатком „да по сваку цену задржи положаје и с тим у вези врши енергичне нападе уништавајући непријатељску живу силу и не дозволи му несметано извлачење". Нови непријатељски напад започео је у 6 часова, био је још жешћи него претходног дана и нарочито је био испољен на одсеку Бобија и Бијела Стијена, али је одбијен ватром свих бригадних оружја и делова. Непријатељском нападу претходила је и овога пута јака артиљеријска припрема. Пред сам мрак, делови 20. бригаде жестоким противнападом заузели су положаје на Великом и Малом Стрмцу које је непријатељ, изненадивши преморене борце, опет повратио.[85]

81. *Зборник НОР,* I, 15, док. 36. — Овде је у документу наведен и један нетачан податак о непријатељским снагама: „По руским подацима, на сектору Ужице — Пожега, налази се 297. пешадијска дивизија (немачка). . У том смислу видети и *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1135: „...297. пешадијска дивизија, сада (31. децембар 1944. — п. а.) је још у северној Црној Гори. . .
83. *Исто,* 1076.
84. *Исто,* 1078.
85. *Архив војни,* к. 1335, ф. 2, рег. бр. 40.

У току 30. новембра на одсеку 23. бригаде није било већих борбених дејстава, сем што су бригадне јединице узнемиравале непријатеља и нису му давале времена да се сређује и спрема за јачи отпор.

Нарочито значајних борбених дејстава овога дана није било ни на одсеку 24. бригаде. Трећи батаљон је нападао на немачке положаје на одсеку Дуб — Заглавак и заузео је три доминирајуће коте. Први батаљон је овога дана са две чете поставио заседе на друму Рогачица — Љубовија.

Борбе са немачким заштитницама

(од 1. до 8. децембра 1944. године)

На овим положајима јединице 45. дивизије остале су све до вечери 30. новембра 1944. године, када је примљена заповест Штаба 23. дивизије (којој је 45. дивизија још увек била привремено потчињена) са три основна борбена задатка: ослобођење Пожеге, напад на Немце у Тучкову и пресецање комуникације Чачак — Пожега.[86] У заповести је било пренето и обавештење Штаба 14. корпуса потчињеним јединицама и штабовима да последње јединице Групе армија „Е" напуштају сектор Краљева.[87] У штабовима 23. и 45. дивизије НОВЈ и 93. дивизије Црвене армије одмах су започеле припреме за ослобођење Пожеге, при чему је 20. бригади додељен задатак да буде носилац напада уз садејство 14. НОУ бригаде и 93. совјетске дивизије. Међутим, у току вечери стигло је наређење да се цела 93. дивизија одмах упути на Сремски фронт, па су у напад на немачке снаге у Пожеги, користећи ноћ и маглу, пошли извесни делови 20. и 14. бригаде, али су и они, осетивши одсуство совјетских снага одустали и вратили се натраг.[88]

Првог децембра, у 4,45 часа 20. бригада је поново напала на брду Стрмац непријатеља, који се жилаво и упорно бранио и по цену великих људских губитака задржао ове положаје све до увече, када их је напустио. У току ноћи непријатељ је извршио жестоки противнапад и поново освојио брдо Стрмац. Тек у поноћ 1/2. децембра, 20. бригада је успела да заузме исти положај и фортификацијски га утврди. Налазила се на положајима: Бобија — Бијела Стијена — Жудовина — с. Смишаљ — Мали Стрмац — Велики Стрмац.[89]

На одсеку 23. бригаде овога дана није било значајнијих борбених дејстава, сем повременог узнемиравања непријатеља митраљеском и повремено бацачком ватром.

На одсеку 24. бригаде одвијала се такође приметна борбена активност. 2. батаљон вршио је снажни напад на немачке бункере, на око 8 км северно од Ужица. Напад није успео због јаке непријатељске ватре из топова и тешког аутоматског оруђа. 3. батаљон вршио је напад на непријатеља у селу Заглавку и успео је да продре у село и нанесе непријатељу значајне губитке у људству и материјалу. 4. батаљон продужио је покрет из с. Матићи за с. Јакаљ и посео нове положаје.

Први батаљон 24. бригаде постигао је овога дана велики успех. Две чете овог батаљона, налазиле су се од 29. новембра у заседи у засеоку Расуљево, села Доње Кошље, на друму Рогачица — Љубовија. У 15 часова овога дана из правца Љубовије наишла су четири немачка камиона пуна војске и један путнички аутомобил са официрима. Изненадном и јаком ватром убијено је 26 немачких војника и девет официра из три камиона и путничког аутомобила, један камион успео је да побегне. Погинуо је један немачки потпуковник, три капетана и пет поручника. Један од капетана био је одликован немачким Гвозденим крстом. Борци 1. батаљона натерали су немачки путнички аутомобил у Дрину, па нико од Немаца није остао жив. Изненађени Немци били су толико огорчени због своје немоћи да су се са два „шарца" и једном стројницом бацили у Дрину и оружје однели собом. Сви су били из 104. ловачке

86. *Зборник НОР,* I, 15, док. 100.
87. *Зборник НОР,* I, 15, док. 180.
88. С. Миладиновић, *Четрнаеста бригада,* н. д., 298, 299.
89. *Зборник НОР,* IV, 31, док. 154.

дивизије. Немцима су затим стигла јака појачања тако да се плен није могао изнети организовано, већ шта је који војник могао на брзину узети. Заплењено је много војничке опреме, четири пушке и неколико нишанских справа.[90]

У ноћи 1/2. децембра, заштитнице 34. армијског брдског корпуса за специјалну намену стигле су у Чачак, а 7. СС дивизија извучена је са фронта и отпочела покрет ка Пожеги. Немци су овога дана констатовали веома јак притисак јединица НОВЈ на немачке колоне на главном путу Чачак — Ужице — Рогачица.[91]

Непријатељ је 2. децембра био нешто активнији него претходног дана, чешће је нападао, пре свега јачим извиђачким деловима, али је у напад ишао и целим четама. Бригаде су такође слале своје извиђачке органе у близину непријатеља и пушкарањем га ометале у извођењу, углавном земљаних фортификацијских радова. Непријатељ је стално артиљеријском ватром тукао бригадне положаје. Време је било лоше, киша, магла и суснежица и веома ниске температуре. Пошто су ноћи биле углавном под маглом, Немци су са својих положаја ракетама осветљавали простор пред собом не дозвољавајући никаква изненађења, а истовремено, нарочито дању, брдским топовима из рејона Пањевине тукли положаје 20. бригаде на Стрмцу и у с. Лорету. Од њихове ватре било је више рањених и контузованих бораца и старешина.

Први батаљон 23. бригаде кренуо је 2. децембра ујутро са Метаљке ка непријатељском положају Шехово брдо (к. 893) и у борби постигао значајне успехе и задобио велики плен. Погинуло је око 70 Немаца. Делови батаљона на десном крилу водили су борбу преко целога дана. Непријатељ је, добивши знатна појачања, напао на Ужички НОП одред на левом крилу, те се овај морао повући пропустивши да обавести о том 2. батаљон, коме су Немци припуцали с леђа па се и батаљон повукао на полазне положаје. У Ратном дневнику команданта Југоистока констатовано је да је „непријатељ 2. 12. извојевао локални продор. Банде врше јак притисак северно од пута Чачак — — Ужице".[92]

Завршетак повлачења Групе армија „Е" из Србије у Босну био је на путу од Ариља и Пожеге до Љубовије пропраћен јаким борбама, које су водиле јединице НОВЈ са јаким немачким заштитницима и бочним обезбеђењима. Непријатељ се очигледно убрзано извлачио комуникацијом према Дрини, јер су Немци били већ подигли мост код Љубовије и оспособили га за прелаз тешких возила и оруђа. Заштитницу су чиниле 104. ловачка дивизија, Борбена група „Биргермајстер" и 76. ландесшицен пук, који су бранили Пожегу (линија: Ариље, пл. Крстац, пл. Овчар, пл. Каблар, с. Тучково, пл. Лорет), затим Борбена група „Харт" северно од Ужица (положаји: с. Тврдићи, с. Пониковица), док је Борбена група „Скендербег" већ била у Вишеграду, а 11. ваздухопловна-пољска дивизија формирала је мостобран код Љубовије, привремено обезбеђујући мањим деловима и комуникацију ка Рогачици.[93]

Двадесетчетврта бригада изводила је 3. децембра борбена дејства. 4. батаљон напао је на непријатеља у селу Рогачици и успео је једним делом да продре у село, али је непријатељ са придошлим појачањима извршио противнапад и батаљон се повукао на полазне положаје.

Други батаљон 23. бригаде извршио је овога дана напад на непријатеља на коси Натићи, у засеоку Лелићи, који је трајао један сат. После краће, али веома оштре борбе, батаљон се повукао на полазне положаје, а на коси Батићи оставио је јаче обезбеђење. 3. батаљон је напао Немце на положајима: Мала Метаљка — Раталићи — Песковити пут. Под снажним притиском батаљона, Немци су се повукли са Метаљке, па је батаљон продужио напад ка Песковитом путу. 4. батаљон се подвукао до самих непријатељских положаја на Чаковини и истерао непријатеља из првих ровова. Међутим, непријатељ је извршио противнапад и јединице 23. бригаде вратио на њихове полазне положаје.

90. *Зборник НОР,* I, 15, док. 137.
91. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1081, 1083.
92. *Исто,* 1085.
93. *Завршне операције,* н. д., 205.

У току ноћи 3/4. децембра, пред положајима 20. бригаде појавиле су се нове немачке снаге, које су долазиле из правца Каблара.[94] После јаке минобацачке ватре, Бригада је у 4,30 часа 4. децембра прешла у силовити напад на целом свом одсеку. Борба је и овога пута била жестока, непријатељ је, уз цену великих људских губитака, упорно бранио своје положаје, тако да се борба продужила и у току ноћи 4/5. децембра. Убрзо је непријатељ потиснут са ових положаја, али је касно у ноћи добио јака појачања у људству и материјалу и после огорчених борби које су се даље развијале успео је да потисне Бригаду на њене полазне положаје.

Други и трећи батаљон 23. бригаде вршили су мање нападе с циљем узнемиравања непријатеља на његовим положајима.

Јединице 24. бригаде биле су овога дана у покрету: 2. батаљон кренуо је правцем с. Лекићи, с. Мравињци, где је заноћио; 3. батаљон држао је положај Кондер, када је и он добио наређење за покрет ка Варди, а 4. батаљон је кренуо правцем према Пашиној Равни, где је и заноћио.

Седма СС брдска дивизија „Принц Еуген" налазила се 4. децембра у Ужицу припремајући се за прилаз Дрине код Љубовије. Међутим, пошто је друм Ужице — с. Дуб — с. Рогачица био угрожен од јединица 25. ^ 24. бригаде 45. дивизије, Штаб 7. СС дивизије упутио је овога дана свој 14. СС пук из Ужица преко Јелове горе ка Варди, са задатком да као десна побочница омогући несметано извлачење осталих јединица ка Дрини. До краја истога дана 14. СС пук је успео да потисне 23. и 24. бригаду и да избије на Јелову гору. Међутим, у току ноћи 4/5. децембра јаче снаге НОВЈ (3. батаљон 23. бригаде, делови 6. пролетерске бригаде и један батаљон Ужичког НОП одреда) извршили су силовити напад на 14. СС пук и избацили га из Варде, па се исти повукао према селу Заглавку.

У немачком Ратном дневнику за 5. децембар забележено је: „34. армијски корпус за специјалну намену: у порасту је притисак непријатеља на запречни положај око Пожеге."[95] Непријатељ је овог читавог дана био необично активан, стално је нападао на бригадне положаје, обилно потпомогнут артиљеријском и минобацачком ватром, убацујући све нова и нова појачања на извесним тачкама праваца на којима је вршио напад. Сви његови напори остали су без успеха. Бригаде су увек примале борбу и јаком ватром из свих оруђа враћале непријатеља назад.

Команда Групе армија „Е" наредила је 6. децембра да се из састава 34. армијског корпуса издвоје све снаге које су биле тога дана на сектору Чачак — Ужице, сједине и формирају Борбену групу „Шолц",[96] којој је истога дана наређено „да држи мостобран у Пожеги до 8. децембра, а мостобран у Ужицу до 13. децембра увече".[97] Команду над овим сектором Група је преузела 6. децембра и већ истога дана запосела одбрамбене положаје изнад друма.

Шестог децембра, штабови потчињених бригада добили су нову заповест штаба 45. дивизије о нападу на Ужице,[98] којој је следило наређење Главног штаба Србије од 6. децембра Штабу 14. корпуса НОВЈ да са својим јединицама избије на Дрину и непријатељу онемогући извлачење комуникацијом Ужице — Зворник — Лозница и Ужице — Вишеград.[99]

Са положаја: Бијела Стијена — Мала Црнокоса, правцем с. Пониковица — с. Трешњица — Ужице 20. брнгада је извршила напад 6. децембра у вечерњим часовима. Свој леви бок од правца Пожеге, Бригада је обезбедила повезивањем с деловима 2. пролетерске дивизије, који су јужно од Доње До-

94. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1090. — ..Повлачење заштитиица 34. армијског корпуса за специјалну намену, ноћу између 3/4. децембра на нову одбрамбену линију источно од Пожеге текло је по плану".
95. *Исто,* 1094.
96. Борбена група „Шолц'\ названа тако по имену њеног команданта генерал-мајора Ериха Шолца (Епсћ Зсћо12), команданта артиљерије Групе армија „Е'\ бројала је око 10.000 људи, али их ових дана није било толико на овом сектору. Најпре је била у саставу 91, а затим у саставу 34. армијског брдског корпуса (Видети и *Зборник НОР,* XII, 4, док. 163 и 174, и Прилог бр. 1).
97. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1109, 1107.
98. *Зборник НОР,* I, 15, док. 142.
99. *Зборник НОР,* I, 15, док. 144.

брињe продирали ка Пожеги. Бригада је по веома хладном времену, под кишом, избила на ове положаје, али на њима није било непријатеља, па се спустила до у непосредну близину Ужица.

По новој дивизијској заповести, Штаб 23. бригаде издао је 6. децембра наређење својим батаљонима за напад на непријатељске положаје северно од 'Ужица. Напад је почео у 15 часова, с тим што је 1. батаљон кренуо према Метаљки и тек увече око 22 часа започео општи напад. Борба је трајала преко целе ноћи, извршена су два јуриша. Тек у другом јуришу заузета је прва линија непријатељских ровова, а следећи положаји нису могли бити заузети без великих жртава. После борбе батаљон се повукао у Рибашевину. 3. батаљон је нападао Малу Метаљку и Песковити пут, који су немачке јединице уз Јаку артиљеријску ватру жестоко бранили. 4. батаљон нападао је опет Чаковину. Борба је трајала више часова и после неуспешног напада, батаљон се, наневши непријатељу извесне губитке, повукао на полазне положаје. Остали делови бригаде остали су на својим положајима, није било борбених дејстава.

Двадесетчетврта бригада била је 6. децембра. у покрету на нове положаје, у складу са наређењем Штаба 45. дивизије од 5. децембра, издатим у [7 часова, са задатком да затвори правац Ваљево — Пецка — Љубовија.[100] Две чете 1. батаљона извршиле су овога дана напад на непријатељске положаје у с. Грабовица и после кратке борбе повукле се на полазне положаје наневши непријатељу извесне губитке. 2. батаљон се, после марша ка Ваљеву, впатио ка Варди и заноћио у селу Небићи. 3. батаљон је извршио покрет ка с. Јездиковац, где је стигао 7. децембра и посео положаје Ерића брдо и Прокоп. 4. батаљон је посео положаје код с. ЈТеовићи, али је услед веома јаке непријатељске ватре био принуђен да се пребаци у с. Стојичићи (Немци су у свом Ратном дневнику забележили сва борбена дејства овога дана).[101]

У рану зору 7. децембра 20. бригада је напустила село Каменицу услед веома јаког непријатељског притиска. Истовремено су делови 3. батаљона вршили насилна извиђања према селу Добродол (данас: ЈТуново Село) са задатком да утврде јачину непријатељских снага. Утврђено је пприсуство једне чете у сеоској школи и једне у рејону „Пјевчеве кафане". Батаљон је потиснуо Немце од кафане, али се на путу појавио један немачки тенк, па се батаљон повукао. Око два сата по подне, батаљон је напао на Немце у сеоској школи у Добродолу, потиснуо их и заузео школску зграду. Међутим, како су борци, _чак и старешине, били недисциилиновано заузети пресвлачењем униформи које су запленили у школи, Немци су уз помоћ једног тенка извршили противнапад и избацили батаљон из школе. Поновни напад на школу у 19 часова истога дана гаце успео, па се батаљон повукао на ивицу села.

Седмог децембра батаљони 23. бригаде вршили су поновне нападе на немачке положаје. 2. батаљон је нападао правцем Каран — коса Батићи, борци су ушли у неколико кућа у селу Лелићи, али су немачким противнападима у току ноћи били принуђени да се извуку, с тим што су Немци у току ноћи напустили овај заселак. 3. батаљон је мањим деловима нападао Метаљку, а *ч.* батаљон Чаковину, док су остали делови бригаде вршили обезбеђења. Штаб оригаде, бригадна противколска чета, болница и интендантура налазили су се и овога дана у Косјерићу и у Трнави (борбе овога дана забележене су и немачком Ратном диевнику).[102]

Са главнином својих снага 20. бригада је остала на овим положаЈ·има и 7. и 8. децембра без неке значаЈ'није борбене активности, сем Ј*аче извиђачке делатности према непријатељу, који се ужурбано, са задњим снагама главнине извлачио комуникацијом. Непријатељска артиљерија тукла је и овога дана оригадне положаје ретком ватром.[103] На овим положајима бригада ће остала све до 12. децембра 1944. године.

100. *Зборник НОР,* I, 15, док. 143.
101. *Зборник НОР,* XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1094.
102. *Исто,* 1095.
103. *Архив војни,* к. 1335, ф. 3, рег. бр. 3; Видети и *Зборник НОР,* I, 15, док. 180, Извештај Штаба 45. дивизије од 9. децембра 1944. године Главном штабу Србије о нумерисању, јачини и кретању непријатељских јединица на комуникацији Пожега — Ужице — Љубовија.

По дивизијском наређењу, 23. бригада је 8. дедембра извршила **покрет** и померила се са дотадашњих положаја и просторије у 14 часова у **правцу** Јзарде, на коју је етигла 9. децембра и разместила се у околним селима, с тим што је 1. батаљон све до увече 8. децембра водио борбе код Велике Метаљке, нанео непријатељу осетне губитке, а онда кренуо према Варди.

Осмог децембра, 3. батаљон 24. бригаде вршио је напад на непријатељске утврђене положаје Бачинац — Вигњевићи и успео истима да овлада. Међутим, услед снажне непријатељске артиљеријске ватре морао је да их напусти. 4. батаљон је кренуо ка Крупњу и заноћио у селу Соколац (Дејства јединица НОВЈ забележена су и овога дана у Ратном дневнику команданта Југоистока).[104]

На овим положајима и у овим рејонима бригаде су остале до 12. децембра 1944. године, када је добијена нова дивизијска заповест за садејство јединицама 17. НОУ дивизије приликом форсирања реке Дрине.[105] После двадесетак дана борби на овом сектору јединице 45. дивизије нису учествовале у завршним борбама за ослобођење Пожеге, у коју је 13. децембра ушла 0. бригада 2. пролетерске дивизије, и Ужица, у које је 16. децембра ушла *1.* пролетерска дивизија.

Закључак о борбама на сектору Пожега — Ужице — Љубовија

Све три бригаде 45. дивизије (20, 23. и 24) бориле су се на овом сектору двадесетпет дана са задатком затварања праваца одступања главнине Групе армија „Е" и спречавања њеног евентуалног надирања преко Косјерића ка Бањевлг и Вишеграду.

Избшањем снага Групе армша „Е" на Косово и Метохип/, а затим на немачки мостобпаи Краљево и паље комчшикацијом преко Ужица за Вишеград, ствопено је ново операташго подтгчјс. Од људства које је Уодносу на оно на источном и западном Љпогт' било другостепене вредности, немачки команданти из Групе армша „Е" *с\г* за кпатко впеме гтворили јединице високих борбених квалитета. Повлачење Групе армпта ..Е" било 1е веома добро опганизовано и немачке трупе су уповлачетвг показале завидну упорност, умешност и сналажљивост. иапочито у заштитничким борбама. па су утолико значашиш и вредниш бопбени успеси коте *с\т \т* тим, двадесетпетодневним оорбама постигле бгдагаде 45. слпстсе дивизите НОВ.Т. Њихова бообена дејства одвитада су се против немачких бочних осигурања и таких запттитница, али су то биле и тешке бообе са значанпш људским губицима по обе стране.

Борбена активност тединина 45. дивизије на овој просторији била је тешка и сложена, често је добијала карактер позиционе одбране, али и тактичко-оперативних офанзивних дејстава и данонођних тешких фронталних борои. Напад за нападом смењивали су се тако да су бригаде често поелазиле у одбрану под веома неповољним временским условима. Зимско доба, јако испресецани терен, раније припремљени и солидно изведени фортификацијски радови око појединих немачких упоришта, много минских поља и жичаних преппека у многоме су отежавали још успешнију борбену активност јединица 45. дивизије.

О жестини борби које су јединице 45. дивизије водиле на просторији Пожега — Ужице — Љубовија, речито говопе и подаци о обостраним људским и матеоијалним губицима у протеклим борбама. Дивизија је имала 99 погинулих, 409 рањених и контузованих и девет несталих бораца. Непријатељски гуоици били су далеко већи. по проценама штабова јединица 45. дивизије износили су 678 погинулих, 922 рањена и 27 заробљених. Од убијених 10 су били официпи.

У овим борбама јединице 45. дивизије утрошиле су 330.835 метака (210.235 митраљеске и пушчане муниције — совјетске, 94.630 стројничке, 26.000 метака маузер, много енглеске и бугарске муницше и друге), 1.880 мина за бацач (1.542 за бацач 82 мм и 338 мина за бацач 50 мм) и 506 ручних бомби. У бор-

104. *Зборник НОР,* XII. 4, Прилог бр. 1, стр. 1097, 1099, 1102, 1104, 1107.
105. *Зборник НОР,* I, 15, док. 168.

бама је изгубљен један тешки митраљез, један лаки митраљез, две противколске пушке, пет пушака, једно постоље за минобацач 82 мм и једна цев за тешки митраљез.

Ратни плен који су овим борбама задобиле јединице 45. дивизије НОВЈ оио је такође велики: један топ 75 мм, 4 бацача (2 бацача 81 мм и 2 бацача зО мм), 18 пушкомитраљеза (2 пушкомитраљеза, 13 митраљеза, 2 „шарца", једна „Бреда"), 90 пушака, 1 стројница, 6 пиштоља, 2 постоља, 2 камиона разне муниције, 31.890 метака (30.390 маузер метака, 1.500 метака разне пушчане муниције), 345 ручних бомби, 20 мина, 1 радио-станица и много ћебади, шаторских крила и др. Уништено је седам немачких камиона.

Сектор дивизије био је велики, што је отежавало функционално и благовремено командовање, успостављање редовних веза, а самим тим и организовано садејство, па су јединице често самоиницијативно изводиле поједине, углавном нападне акције, али ипак у духу издатих дивизијских заповести. Поједини војни и политички руководиоци били *су* млади и неискусни за извођење оваквих тактичких радњи у фронталним борбама. Дотадашњи партизански (герилски) начин ратовања био је замењен новим, у основи фронталним (позициона одбрана и организовани напади већим јединицама) борбама и дејствима, уз недостатак техничких средстава, у којима је непријатељ био у очигледној предности.

Нападне радње бригада 45. дивизије отежавао је недостатак артиљерије код бригада, јер је дивизија располагала с неколико мањих топова 47 мм и оацача 82 мм, док је непршатељ располагао великим бројем ттајразиоврснијих (тешких и лаких) артиљеријских оруђа, при чему је артиљеријска непритатељска ватра имала често и пресудну улогу у одржавању заузетих непријатељских положаја, по цену великих људских губитака. Батаљони су често по цео дан водили крваве борбе да би заузели само једно ттепријатељско упориште, 1едно брдо, да би после краћег задржавања на истом, услед јаке непријатељске артиљеријске ватре, исто морали напустити.

Дивизија је на ову просторију дошла недавно попуњена борцима мобилисаним у Поморављу, у борбеном погледу веома неискусним, који су у бороама слабо одржавали везу, неправилно поседали положаје, рђаво осматрали, остваривали слабу дисциплину ватре, гомилали се при нападу и одступању, што је све утицало на успех борбених акција. Међутим, упркос свим тим слаОостима, којим је узрок борбено неискуство, све три бригаде 45. дивизије, у скоро свакодневним борбама на овој просторији стицале су борбена искуства против јаког и војнички добро обученог непријатељског војника. Нови борци су се прекаљивали у жестоким борбама, малодушни су клецали, ретки су и дезертирали, али је таквих, што је борба више одмицала, било све мање. Огромна већина бораца показивала је дивне примере самопрегора и јунаштва, оила је свесна значаја борби за слободу коју су водили у овом делу наше домовине. Осим тога, слаба одевеност бораца, посебно слаба обућа, утицали су такође на повећану исцрпљеност бораца, чији је морал и поред свих ових тешкоћа био на висини.

Све три бригаде су у тачно одређено време, после дугог и веома напорног седмодневног марша стигле на одређену им просторију на којој су успешно извршиле од Главног штаба Србије постављене им задатке, остале су све време у чврстој и упорној позиционој одбрани не дозволивши непријатељу да продире правцем Ужице — Ваљево и Пожега — Ваљево и да се несметано повлачи долином Западне Мораве. Изводиле су и бројне, скоро свакодневне оорбене нападне акције против непријатеља, не прекидајући ни једнога дана оорбени додир са истим.

Гојко ШКОРО

ЧЕТНИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА У УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1941—1945.

1. У в о д

Четничка организација је оружана и политичка организација која је на страни окупатора и у сарадњи са њима и свим домаћим издајницима водила упорну борбу против НОВ и ПОЈ. То је истовремено била и најјача снага контрареволуције, која се борила за поновно успостављање монархије.

На стварање четничке организације знатно су утицале и прилике у земљама бивше Југославије у условима окупације. Несумњиво су значајан фактор оили прогони и покољи српског становништва у НДХ, на Косову и Метохији, у Македонији, Санџаку и Војводини, који су подстакли пораст шовинизма и осветничких страсти.

Четничка организација Драже Михаиловића најпре се јавила под називом Четнички одреди југословенске војске, да би се касније назвала Војно-четнички одреди. Међутим, пошто је Дража Михаиловић успоставио везе са југословенском избегличком владом, његова четничка организација се назива Југословенска војска у отаџбини и тај назив је задржала до завршетка рата.

Поред ове организације, у Србији се појавила и четничка организација под командом Косте Пећанца. Ова четничка организација од самог почетка је сарађивала са Немцима и владом Милана Недића борећи се за њихов рачун против народноослободилачких партизанских одреда. Тако на пример, Пећанчеви четници су: Божо Босовић, војвода Јаворски, око Ивањице, на Златибору Ј:'адомир Бекић и други.

Ова четничка организација почиње се распадати у току 1941. године иако су његови мањи одреди постоЈ'али до краја 1942. године. Пећанчеви команданти прилазе четничкој организацији Драже Михаиловића, као што је оио случај са Николом Калабићем, Јовом Шкавовићем Шкавом, Божом Босовићем и др.

Крајем септембра 1941. године Дража Михаиловић проглашава општу мобилизацију с циљем да уведе што више људи у четничке јединице. Оним који се не одазову на мобилизацију, војним обвезницима, нарочито официрима и подофицирима Дража Михаиловић је претио лишавањем чина и кажња вањем за бекство из воЈ'ске у рату и због издајства отаџбине.

Тридесетог новембра 1941. године Дража Михаиловић је одржао на Равној гори конференцију са командантима четничких одреда. Том приликом дао им је инструкције да иду на свој терен и да се „легализују" ступаЈ'ући у састав Недићевих оружаних одреда. Тако су се у Ужицу легализовали мајор МаноЈ'ло Кораћ, у Пожеги капетани Милош Глишић и Вучко Игњатовић, у Косјерићу Никола Младеновић и БоривоЈ'е Лазовић, у Ивањици Божидар Босовић, у срезу златиборском воЈ'вода Радомир Бекић, у срезу рачанском Добрисав Ордагић и др. Ови команданти су и даље стаЈ'али под командом Драже Михаиловића и извршавали су сва његова наређења.

КраЈ'ем новембра 1941. године на територији ужичког округа постоЈ'ала су два легализована четничка одреда: Златиборско-ужички четнички одред резервног потпуковника МаноЈ'ла Кораћа, иначе окружног начелника округа ужичког, јачине од 70 људи, и Дрински самостални четнички одред под командом потпуковника Момчила Матића, од 580 људи.

Седиште четничког одреда потпуковника Кораћа било је у Ужицу, а одред од 70 људи смештен је у Збојштици (срез ужички). Према указаним иотребама, људство из овог одреда употребљавало се за извршење специјалних задатака на територији ужичког округа. Одредом је командовао потпуковник Манојло Кораћ, а заступао га је аћутант Борће Новаковић. Одред се делио на три чете којима су командовали потпоручник Милашин Тијанић и резервни наредници Будимир Прљевић и Коста Стаменић. Поред њих, на служби у штабу био је и потпоручник Душан Пећинар.

Седшпте Дринског самосталног четничког одреда било је у Мокрој Гори, а његов штаб привремено у Ужицу. У овом одреду било је 25 официра, 109 подофицира и 446 редова, укупно 580 људи. Овај одред имао је задатак да обезбеђује границу према НДХ, односно, према срезу вишеградском и Санџаку, а његове јединице вршиле су и обезбеђење железничке пруге Ужице — — Мокра Гора.[1]

У јесен 1944. године четницима није пошло за руком да зауставе продор х. пролетерског и 12. ударног корпуса НОВЈ, па се главнина четничких снага под притиском јединица НОВЈ повлачи у источну Босну, а одатле почетком 1945. године на југ, да би коначно у борбама у рејону Сутјеске и Зеленгоре вила разбијена. Дража Михаиловић издаје директиву за преформирање четничких јединица у герилу и враћање на своју територију.

Првих месеци 1945. године четничке групе нападају органе народне власти пљачкајући по терену да би се спречило нормализовање прилика у ослобођеној земљи и створио утисак да нова власт није способна да заведе ред и безбедност. Убрзо је већина четничких оружаних група била разбијена.

2. Организациона сгруктура и војне формације четничке организације

Одлуком четничке врховне команде од 30. новембра 1941. године формиране су четничке бригаде. Као прва у округу ужичком помиње се Пожешка четничка бригада чији је командант био поручник Милан Б. Витас, који је био овлашћен да поставља среске команданте, њихове заменике и команданте оатаљона.[2]

Бригаде су у свом саставу имале по четири батаљона, а звале су се према срезовима у којима су формиране.

У циљу учвршћивања своје војне организације у Србији, Дража Михаиловић је 14. фебруара 1942. године издао строго поверљиво „Упутство бр. 5" у коме се говори о организацији и задацима војних јединица. Овим Упутством оило је предвиђено да се у сваком селу формирају три чете.

Прве чете попуњавале су се људством од 40 — 50 година старости, друге од 30 — 40 година, а треће од 20 — 30 година старости.

Прве чете имале су задатак да штите своја села, односно, општину од опасности и да одржавају ред. Друге чете су вршиле рушења, правиле препреке на путевима и браниле да се наведена места оправе. Треће чете улазиле су у састав оперативних јединица и одлазиле према добивеном задатку.

Три чете (две до четири) формирале су батаљон, а два до пет батаљона формирали су бригаду. Чим би број батаљона прешао пет, формирале би се две бригаде.[3]

Командант Ужичке четничке бригаде најпре је био капетан Милорад Митић, који је 8. децембра 1941. године упутио писмо четовођама општина Гибашевина, Каран и Буар у срезу ужичком, у којем им је скренуо пажњу да до успостављања редовних власти имају извршавати његова наређења, а оорба против комунизма је најважнији задатак.[4] Командант Ужичке четничке Оригаде од јануара 1943. године био је активни артиљеријски поручник Стојко *а.* Филиповић, а од јануара 1944. године пешадијски капетан II класе Петар

1. АВИИ, Нда, Ужички округ, к. 29, ор. рег. 55/2-4.
2. АВИИ, Ча, ВК — V, к. 1, бр. рег. 6/1.
3. Никола Миловановић, Издаја, стр. 329—330.
4. АВИИ, Ча, фонд Србија, Златиборски корпус, к. 30, бр. рег. 1/1.

Т. Радоњић, док је помоћник команданта бригаде био активни пешадијски поручник Лазар Ерић. Командант 2. батаљона био је наредник Здравковић, касније жандармеријски наредник Мирко Удовичић; командант 3. батаљона до априла 1944. године био је Симо Митровић, резервни пешадијски поручник. Једно време команданти Ужичке бригаде били су поручник Богосав Стаматовић и поручник Душан Стевановић. Бригада је у свом саставу имала око 640 људи, а приликом повлачења септембра 1944. године око 300.[5]

Моравичка четничка бригада формирана је у пролеће 1942. године. Први командант бригаде био је Урош Катанић, а пред крај 1943. године Цветко Гвозденовић, затим пешадијски капетан II класе Милан Павловић, Слободан Поповић и Милан Ивановић Грубеља. Заменик команданта бригаде био је Миле Чарапић.

Моравичка четничка бригада извесно време имала је и свој јуришни оатаљон којим је командовао Божо Восовић Јаворски. Касније је то постао летећи батаљон чији је командант био Душан Ковачић. Команданти батаљона у 1942. години били су: активни пешадијски потпоручник Милан Ивановић, резервни пешадијски потпоручник Цветко Гвозденовић и ваздухопловни наредник Александар Хајваз.[6]

Златиборска четничка бригада формирана је у пролеће 1942. године у Јачини од 250 људи под командом Миломира Коларевића. Од априла 1944. године помоћник команданта бригаде био је Обрен Ковачевић. Први батаљон којим је командовао Драгомир Савић, налазио се на подручју Чајетине, Криве ^еке, Рожанства и Сирогојна; други, под командом Марка Нинковића, на подручју Кремна, Мокра Гора, Шљивовица и Семегњево; трећи, батаљон Драгомира Јечменице, кога је касније заменио Миломир Дујић, на подручју Драглице, Доброселице, Јабланице и Гостиља, а четврти командант Миломир Милинковић, у Белој Реци, Љубишу, Негбини и Јасенову.[7]

Командант Прве рачанске четничке бригаде био је потпоручник Мића 1Јогић до 13. октобра 1943. године када су га заклали четници капетана Душана Радовића Кондора, команданта Златиборског четничког корпуса. После њега, до маја 1944. године, на дужности команданта бригаде био је пешадијски наредник Добрисав Ордагић а после његове погибије артиљеријски потпоручник Обрен В. Југовић. Командант Друге рачанске четничке бригаде био је Бојислав Костић, а од 20. априла 1944. године резервни пешадијски поручник Симо Митровић, до тада командант 3. батаљона Ужичке четничке бригаде. Команданти батаљона били су: првог — наредник Марко Ољача; другог — резервни поднаредник Рашко Алексић, а од 15. марта 1944. године Милутин Буричић; трећег — артиљеријски наредник Љубиша Симић и четвртог — резервни поручник Славко Рецић.[8]

У извештају команданта Горског штаба бр. 134 (Златиборска бригада) з. фебруара 1943. године наводи се бројно стање Златиборске бригаде: официра, без леггшизованих — 15, подофицира, без легализованих — 87, каплара и редова, без легализованих — 1.350, свега — 1.452. Наоружање бригаде: пушкомитраљеза разних модела — 8, пиштоља — 35 и пушака разних модела — 820.[9]

Податке из овог извештаја треба критички посматрати. Немогуће је да је пасивни златиборски крај могао исхранити толики број сталних четника, у овом броју сигурно се налазе и лица која су присилно мобилисана.

Командант Пожешке четничке бригаде био је у децембру 1942. године ваздухопловни поручник Боривоје Манић; помоћник команданта бригаде био је резервни пешадијски поручник Обрад С. Пиперчић; а команданти батаљона: трећег — активни пешадијски поручник Мирољуб Михаиловић; четвртог —

5. АБИИ, Ча, Златиборски корпус, к. 30, бр. рег. 8/6; ИАТУ, Активиост иепријатеља, рукопис, стр. 46.
6. Јован Радовановић и др., Ивањица, стр. 429—430; ИА ЦК СКС, бр. 1104, Хроника НОО Међуречје, стр. 7; АВИИ, Ча, Јаворски корпус, к. 32, бр. рег. 29/1.
7. Милисав Бенић, Златибор у прошлости, стр. 154.
8. АВИИ, Ча, Златиборски корпус, к. 30, бр. рег. 8/6, 22/1 и 41/5.
9. АВИИ, Ча, Златиборски корпус, к. 30, бр. рег. 13/2.

“ активни ваздухогшовни потпоручник Радомир С. Божовић и петог — пешадијски поручник Браико М. Ранковић.

Јануара 1944. године старешински кадар Прве пожешке четничке бригаде чинили су: командант — Милутин Срдановић; командант 1. батаљона — — резервни пешадијски потпоручник Првослав Бокић; 2. батаљона — резервни потпоручник Драгојло Марковић и командант 3. батаљона — пешадијски потпоручник Добривоје Рендулић.[10]

Због свог пространства и „заслуга”, а према наређењу четничке Врховне команде од 20. јуна 1943. године пожешки срез је подељен на две бригаде.

Прва пожешка бригада обухватала је општине: Пожега, Глумач, Бакионица, Висибаба, Здравчићи, Каленићи, Годовик и Роге. Командант бригаде био је Бураћ Буро Бокић.

Друга пожешка бригада обухватала је општине: Јежевица, Доња Добрињ а, Средња Добриња, Горња Добриња, Душковци, Гојна Гора, Каменица, Табановићи и Гугаљ. Командант бригаде био је пешадијски поручник Драгомир 'Гопаловић, а од 7. фебруара 1944. године пешадијски потпоручник Добривоје Кендулић. Команданти батаљона били су: првог — Мирко Поповић; другог —■ — резервни потпоручник Секула Ковачевић; трећег — ваздухопловни потпоручник Михаило Матић; четвртог — Зоран Марковић; командант летећег батаљона — пешадијски потпоручник Вукоје Вукаиловић; начелник штаба —- пешадијски наредник Живорад Марјановић.[11]

Крајем јуна 1943. године за команданта Групе пожешких бригада постављен је мајор Бураћ Буро Бокић.

Ариљска четничка бригада формирана је у току 1942. године и њен први командант био је капетан Милош Марковић, а касније његов брат Михаило Марковић Калчо. Заменик команданта бригаде био је Милош Спасојевић, а начелник штаба бригаде Стеван Луковић. Команданти батаљона били су: резервни поручник Вукосав Неранџић, акгивни потпоручник Бранислав Цуцић, Јпожидар Мићић, Милутин Матијашевић, инж. наредник Страјин Луковић, Чедомир Милићевић, Мирко Чоланић и пешадијски наредник Буро Бјелица.[12]

Командант Црногорске четничке бригаде био је жандармеријски наредник Филип Ајдачић, који је 26. јула 1944. године постао командант Друге јуришне бригаде. Команданти батаљона били су: првог — потпоручник Драго Перовић; другог — потпоручник Периша Костић; трећег — жандармеријски потпоручник Христивоје Јосиповић; четвртог — потпоручник Драгољуб Букановић.[13]

Осмог септембра 1942. године Дража Михаиловић је наредио да се формирају летеће четничке бригаде: „Наређујем да сви команданти бригада организују летеће јединице... Ове јединице не могу бити легалне... Њихова акција Орза и одлучна, против свих и свакога... Као гром ове јединице има да уништавају љотићевце, комунисте, Пећанчеве... Пред догађајима који наступају ови летећи делови послужиће као језгро за мобилизацију свих снага бригада... Формирајте летећу бригаду састава: два батаљона по три чете и једна штабна чета. Све чете по 50 људи... Издајнике, љотићевце и комунисте и Пећанчеве и све уништавати одмах немилице.. .”[14]

Командант Златиборске летеће бригаде од 18. децембра 1943. године био Је капетан I класе Борисав М. Живановић, а затим активни жандармеријски поручник Павле С. Марковић, до тада помоћник команданта Златиборске бригаде, док је заменик команданта бригаде био Обрен Кнежевић.[15]

Командант Пожешке летеће бригаде Раденко Пантић одредио је за команданта првог батаљона — активног коњичког потпоручника Миломира Мак-

10. АВИИ, Ча, Пожешки корпус, к. 50, бр. рег. 4/5.
11. АВИИ, Ча, Пожешки корпус, к. 50, бр. рег. 3/3; АВИИ, фонд ВК — V, к. 2, бр. рег. 28/2; Архив НМТУ, инв. бр. 7251.
12. АВИИ, Ча, Пожешки корпус, к. 50, бр. рег. 41/2.
13. АВИИ, Ча, Пожешки корпус, к. 52, бр. рег. 44/2; ИАТУ, Активност непријател»а, рукопис, стр. 47.
14. Зборник НОР-а, т. 14, књ. 1, стр. 616—617.
15. АВИИ, Ча, Златиборски корпус, к. 30, бр. рег. 21/3.

симовића, за комаидаита другог батаљона активног ваздухопловног потпоручника Милована Николића, а трећег — активног наредника Мирка Тупајића.[15]

Командант Ариљске летеће бригаде био је Милован Лучић.[17]

Током 1942. и 1943. године Дража Михаиловић је приступио формирању четничких корпуса као нових оперативних јединица. Корпуси су, у ствари, имали самосталне војне и војно-територијалне задатке и били су подељени према административно-територијалној подели. Сваки округ обично је имао Један до два корпуса. На територији ужичког округа била су два четничка корпуса: Пожешки и Златиборски, док је у саставу Јаворског корпуса била Моравичка четничка бригада.

Пожешки четнички корпус обухватао је срезове: ариљски, пожешки и дрногорски, а Златиборски кбрпус: златиборски, ужички и рачански срез.

Наредбом Драже Михаиловића Милош Марковић је 27. октобра 1942. године постављен за команданта Пожешког четничког корпуса.[18] Заменик команданта био је Милутин Матијашевић, а други заменик Божо Мићић.[19] До /. маја 1944. године помоћник команданта Пожешког корпуса био је резервни пешадијски капетан Крсто Павићевић.[20]

Пожешки корпус 1. августа 1944. године имао је око 2.000 људи распоређених у четири бригаде. Командант корпуса и даље је био Милош Марковић, а команданти бригада: мајор Бурађ Буро Бокић; поручник Милутин Срдановић Луле; потпоручник Филип Ајдачић и Милош Катанић.[21]

По наређењу команданта Пожешког корпуса мајора Милоша Марковића у другој половини августа 1944. године формиран је коњички ескадрон под непосредном командом команданта корпуса. Командант овог ескадрона био ЈС резервни наредник Срећко Стевановић.[22]

Августа 1944. године у Пожешком корпусу је формирана и Бачка чета од мобилисаних свршених ђака 6, 7. и 8. разреда гимназије, као и свршених ученика 3, 4. и 5. разреда учитељске школе, и студената.[23]

Први командант Златиборског корпуса био је капетан Милорад Митић, који је смењен јуна 1943. године, а за команданта је постављен капетан Душан гадовић Кондор, кога су октобра 1944. године заклали четници Црногорске четничке бригаде Филипа Ајдачића. Нови командант корпуса постао је резервни пешадијски мајор Страхиња Рогић. Први помоћник команданта корпуса оио је резервни мајор Страхиња Рогић, а од 20. априла 1944. године активни капетан Миломир Коларевић, а Страхиња Рогић други помоћник, док је начелник Штаба корпуса од 1. децембра 1942. године био инж. мајор Драгољуб Годоровић, а касније капетан Милош Вигњевић.[24] Децембра 1943. године за шефа обавештајне службе у Штабу корпуса постављен је пешадијски капетан II класе Антоније Миличић.[25]

Оцењујући политичко расположење становништва срезова са територије корпуса, командант Златиборског корпуса Милорад Митић истиче: „Што се тиче рада, ту Вас могу уверити да можете бити спокојни што се тиче ужичког и златиборског среза. Ја не верујем да се много срезова може са њима мерити. Рачански је мало несигуран. Он нам ни раније није много дао, већ више комунистима, а потом је дошао Лаутнер и зацарио тамо... Ужице после Београда најопаснији осињак".[26]

Златиборски корпус је 1. августа 1944. године имао око 1.500 људи распоређених у четири бригаде чији су команданти били: Миломир Коларевић, Пе-

16. АВИИ, Ча, Пожешки корпус, к. 50, бр. рег. 475.
17. ИАТУ, Активност иепријатеља, рукопис, стр. 18.
18. АВИИ, Ча, Пожешки корпус, к. 50, бр. рег. 373.
19. ИАТУ МГ, НОО Радобуђа, Ариље, Ратнизлочини 1941—1945, бр. 244.
20. АВИИ, Ча, Фонд ВК — V, к. 4, 5р. рег. 19/3.
21. АВИИ, Ча, ВК - V, к. 5, бр. рег. 44/1.
22. АВИИ, Ча, Пожешки корпус, к. 53, бр. рег. 4/1.
23. АВИИ, Ча, Пожешки корпус, к. 52, бр. рег. 36/3.
24. АВИИ, Златиборски корпус, к. 30, бр. рег. 10/6; ИАТУ, Активност непријатеља, стр. 48.
25. АВИИ, Ча, Златиборски корпус, к. 30, бр. рег. 21/3.
26. АВИИ, Ча, Златиборски корпус, к. 30, бр. рег. 10/1 — 1.

тар Радоњић, Обрен Југовић и Симо Митровић. Крајем септембра 1944. године приликом повлачења према Вишеграду у корпусу је било свега око 700 људи.[27]

Првог августа 1944. године Јаворски четнички корпус је имао око 2.000 људи. Команданти корпуса били су резервни пешадијски капетан Крсто Павићевић и мајор Радомир Цветић, а начелник Штаба корпуса од 12. децембра 1943. године артиљеријски поручник Стојко Филиповић.

У различитим периодима није могуће утврдити тачан број људства у четничким јединицама, јер за то нема поузданих извора. Наиме, бригаде и корпуси су у неким извештајима уносили у бројно стање и четнике који су се легализовали у јединицама Српске државне страже (СДС), Српске државне пољске страже (СДПС) и Српске граничне страже (СГС), као и оно људство које је требало мобилисати у случају опште мобилизације.

Четничке јединице формиране су од једног броја људи који су добровољно приступили четничком покрету, док је већина њиховог људства присилно мобилисана, нарочито сељаштво. „У свакој бригади било је неколико десетина четника који су добровољно ступили у организацију и они су се називали ‘активни четници' или ‘стални четници'. Из тог круга 'активних четника' образовао се штаб бригаде и помоћу те мале оружане групе штаб је спроводио присилну мобилизацију... примењујући најсуровију одмазду за случај неодазивања позиву.. ,”[28]

Присилна мобилизација је вршена преко команданата села, који су у ствари били четнички војно-позадински и обавештајни органи.

Међу „сталним”, „активним” четницима највећи део били су активни официри и подофициpи бивше југословенске војске, затим жандарми, као и декласирани елементи града и села.

Бригаде и корпуси били су везани за одређену територију, а по потреби и наређењима четничке Врховне команде, Пожешки, Златиборски и Јаворски корпус. одлазили су у борбу против НОВЈ и на терене других срезова, као на пример у Санџак, па чак и на територију Црне Горе. После повратка из тих Оорби мобилисани сељаци су пуштани својим кућама, а на њихово место моилисани су други на рок од 30 дана и тако редом. На тај начин четничка војна организација никада није имала карактер регуларне армије.[29]

Да би у своје редове привукли шго већи број сељака, нарочито оних сиромашног имовног стања, четничка Врховна команда је прибегавала разним примамљивим обећањима. Тако на пример, командант Златиборског корпуса доставља 18. августа 1944. године наређење Врховне команде, у коме, поред осталог, стоји:

„...1. Сваком сталном четнику признаће се сво време проведено у шуми као државна служба, с тим, што ће се године проведене у шуми и рату рачунати као дупле. Сви стални четници поред тога добиће од државе као признање нарочите награде. Као доказ о службовању служиће равногорска војна књижица.

2. Сваком оном војнику, обвезнику, који је провео у четничким редовима најмање три месеца и учествовао у борбама, држава ће дати имање у Бојводини или новчану награду за подизање куће и куповину земље.. .”[30]

Дража Михаиловић је посвећивао посебну пажњу организацији службе везе у којој су биле многобројне радио-станице. Штаб Златиборског корпуса имао је своју радио-станицу, па је тако био у сталном контакту са Врховном командом.

Четнички корпуси су имали и своје листове, који су почели излазити у току 1944. године. Лист Пожешког корпуса био је „Равногорски херој”, чији јс уредник био Терми (Тодор Тоша Ристивојевић, учитељ, који је у исто време био и шеф пропагандног одсека при Штабу корпуса). Златиборски корпус Је имао такође свој лист „Равногорска застава”, чији је уредник био Чика Го-

27. АВИИ, Ча, фонд ВК — V, к. 5, бр. рег. 44/1.
28. Милош Минић, Четници у другом светском рагу, Енциклопедија Југославије, I изд., т. II, стр. 582.
29. Исто.
30. НМТУ, Златиборски корпус, инв. бр. 504.

ран (Драган Голуб, који је у исто време био и шеф прогхагандног одсека при Штабу корпуса).

Преко својих радио-станица и многих листова Дража Михаиловић је објављивао лажне извештаје о улози четничке организације приписујући себи и својим јединицама победе над јединицама НОВЈ.

Дража Михаиловић је увео и преке судове пред које су извођене присталице НОП-а. Преки судови су се формирали при штабовима корпуса и штабовима бригада.

Априла 1944. године командант Групе пожешких бригада одредио је за судију преког војног суда при Команди пожешких четничких бригада резервног пешадијског поручника Гвоздена С. Ивановића, који је до тада био на служби у команди Прве пожешке четничке бригаде.

Четници су се снабдевали храном и другим потребама, по правилу реквизицијом, док су пљачкали куће партизана и припадника НОП-а, као и оних људи који су им били сумњиви као противници четничког покрета. Поред тога, разрезивали су нарез колико појединци имају да дају прилога за четничку организацију. Храну, новац и оружје су добијали од окупатора, Милана Недића и др. Четничку организацију издашно је помагала југословенска изоегличка влада златницима и разним другим материјалом који је допреман савезничким авионима.

Шестог септембра 1942. године Дража Михаиловић издао је свим командантима наређење о формирању организације „Југословенска равногорска омладина", или, како се скраћено називала, ЈУРАО. Четничка Врховна команда Је донела упутство према коме је у састав Југословенске равногорске омладине требало да уђу сви мушкарци од 8 — 20 година, под условом да су „национално орцјентисани".

Штаб 501 ЈУРАО издао је 15. фебруара 1943. године наредбу по којој је основна организациона јединица, као и у четничкој војној формацији, тројка. Постојале су и посебне секције на принципу тројке за гимназиЈ'ску омладину, студенте, за људе у НедићевоЈ омладинскоЈ' радној служби и за младе у индустрији и занатству.[31]

Командант Штаба 601а (као део Штаба 601 — Златиборског четничког корпуса) Југословенске равногорске омладине, Ратко Радибратовић, 24. Ј'ануара 1943. године извештава министра војске, морнарице и ваздухопловства:

„Ми смо формирали омладински штаб 601а, који има да ради у западној Србији и Санџаку. То смо учинили ради лакше везе и конспиративнијег рада. Циљ нам је спрати љагу омладине коју су нанели комунисти у Ужицу и у Ужичкој републици. У Ужице смо продрли. Блокирали смо га системом тројки, али правим. Нарочито Гимназију и Учитељску школу, који после затварања окружног начелника Корађа раде несметано, док је рад љотићеваца мање приметан.. ."[32]

3. Однос четника према окупаторима и квислинзима и обратно

Дража Михаиловић је у упутствима намењеним народу говорио да није време за борбу против окупатора (иако је овај убијао 100 Срба за Ј'едног Немца) и да свака оружана акција против Немаца води уништењу Срба. Наглашавао Ј"е да се треба само припремати за устанак и чекати повољан моменат за подизање устанка, и када он оцени да је тај моменат дошао, наредиће да се ступи у борбу против окупатора.

Председник југословенске избегличке владе Слободан Јовановић у писму министру иностраних послова од 14. јула 1942. године, пише: „... Бенералу Михаиловићу издате су инструкције да подигне устанак само за случај искрцавања јачих савезничких снага у Југославији или на случај слома Немачке. И ни у ком другом случају и ни по каквом позиву ниједне радио-станице.. ."[33]

31. Јозо Томашевић, Четиици у другом светском рату, стр. 173.
32. АВИИ, Ча, фонд Србија, Омладинска организација, к. 130, бр. рег. 12/1.
33. Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом, стр. 100.

Преговори Немаца са четницима Драже Михаиловића у току новембра 1941, потом њихови напади на четнике у децембру исте године и опет обустављање њиховог гоњења у пролеће 1942. и скоро током целог рата, било је у складу са политиком коју су Немци водили у окупираним земљама. Та политика је најпластичније приказана у извештају Феликса Бенцлера, представника немачког Министарства спољних послова у Београду, који је 11. марта 1942. године известио Јоакима фон Рибентропа:

„То што немачка војна места воде преговоре с појединим четничким вођама, није ништа необично у српском простору. То се збива свесно, у оквиру наше политике, условљене слабошћу наших војничких снага и до сада не оез успеха вођене, да Србе, а нарочито устанике усмери једне против других (.комунисте против четника, четнике међу собом, владине добровољце против комуниста и четника) и да се тиме по могућности омете образовање једног Јединственог фронта".[34]

Немци су према Дражи Михаиловићу у току окупације водили променљиву политику. Као непријатељ НОП-а Дража Михаиловић је био веома користан, Немци нису морали да ангажују сопствене снаге тамо где су се налазили његови људи. Међутим, као министар војске, морнарице и ваздухопловства југословенске избегличке владе био им је истовремено непријатељ, па су га повремено прогонили, а два пута расписивали и награду за његово хватање, да би касније склапали споразуме с појединим његовим командантима у борби против НОВ и ПОЈ.

* * *

У круговима немачке команде у односу према четницима Драже Михаиловића, према мишљењу др Јована Марјановића, још средином 1941. године, формирала су се, углавном, два схватања:

„Прво, Михаиловић је српски националиста, самим тим противник Немаца, а уз то, повезан са Британцима, те њега и његове одреде треба третирати као и све остале непријатеље Трећег Рајха и без милости уништити.

Друго, Михаиловић је противник Немаца, повезан са Британцима, али Британци су далеко, а Михаиловић је срнски националист и као такав жестоки противник комуниста — партизана. Зато Михаиловића треба искористити, помоћи га против партизана, уништити партизане, пацифицирати земљу и тиме учврстити положај окупатора, па ће се онда лако с Михаиловићем изаћи на крај. Не треба никако дозволити да се створи уједињени партизанско-четнички фронт, јер би то знатно отежало положај окупатора.

Прво гледиште заступали су, углавном, представници полиције и СС, нарочито врхови СС на челу са Химлером, а и сам Хитлер. Овакво становиште наметао је Немцима и Павелић, који је често код њих интервенисао протшз »српских националиста« и четника.

Друго гледиште бранио је Абвер, немачка обавештајна служба, чији су агенти директно контактирали са Дражом Михаиловићем. Најистакнутији заступник идеје о корисности сарадње Драже и Немаца у борби против партизана био је др Јозеф Матл, професор славистике на универзитету у Грацу, а 1941. године капетан Абвера у немачкој команди за Србију.. ."[35]

У Немачкој је победило ово друго схватање.

Може се навести велики број примера сарадње четника Драже Михаиловића са немачким окупаторима.

Четнички војвода Радомир Бекић прихватио је позив пуковника Адалоерта Штокхаузена, команданта Фелдкомандантуре 816 из Ужица да дође 20. септембра 1941. године на преговоре у Ужице. Он је стигао у немачком камиону са својих 20 четника. Поред Бекића на преговоре је дошао и Божо Косовић, звани војвода Јаворски. Па преговорима постигнут је споразум о немачкој предаји Ужица четницима војводе Радомира Бекића, Боже Јаворског

34. АВИИ, НАВ — Н-Т-120, 200/153555-58.
35. Јован Марјановић, Дража Михаиловић и Немци 1941, у књизи НОР и револуција у Србији 1941—1945, сар. 137—138.

и мајора Манојла Кораћа под условом да четници не сарађују са партизанима, у противном, Немци би бомбардовали Ужице.

Под истим условима Немци су предали и Пожегу четницима капетана Милоша Глишића.

Поуздано се зна да је четнички командант места у Пожеги капетан Вучко Игњатовић јавно рекао 1. новембра 1941. године да „више воли и Немце у Ужицу него партизане".[36]

Почетком децембра 1941. године командант четничког штаба „Сложна орађа" Милоје Мојсиловић, звани „Свети Илија", издао је наредбу, у којој, поред осталог, стоји:

„Пошто сам од стране председника владе и главнокомандујућег немачких власти добио сектор командовања, односно, чишћења од комуниста, у неким секторима имамо завести ред и иоставити власт са својом браћом Јаворским и Буром Смедеревцем и то у срезовима: трнавском, драгачевском, ариљском, моравичком, пожешком и ужичком... Да се у погледу постављања власти не може нико мешати осим ми доле потписани, а свако друго лице оиће на лицу места стрељано.. ."[37]

Командант групе Пожешко-ужичких четничких одреда мајор Манојло Кораћ, ступио је у везу са немачким властима 15. децембра 1941. године у Пожеги и Ужицу и споразумели су се у следећем:

1. Да ће четничке јединице обезбедити мостове и тунеле у Овчарској клисури и бензинске цистерне у Јеминској Стени код Пожеге.

2. Да ће продужити дејства у правцу Ивањице с циљем да се потпуно очисти Ивањица између путева: Пожега — Ивањица и Ужице — Кокин Брод на којој се налази једна комунистичка група јачине око 1.000 бораца.

Пожешко-ужички одред се налазио у висини Ариља и продужио је рад споразумно са немачким властима и четничким јединицама у Ариљу.[38]

Влада Милана Недића је била расписала награду за хватање комуниста, па је то појединцима и био главни мотив за гоњење партизана. Тако на пример, командант места у Бесеровини код Бајине Баште, активни наредник I класе Добрисав Ордагић 16. јануара 1942. године је добио уверење од општине у Бесеровини да је са својим четницима ухватио и предао Команди места у Бајиној Башти комунисте: Љубишу Тришића, Мију Нинчића, Миленка Топаловића, Тола Павићевића, Павла Дукића и Милана Курту, а уверење му је издато „ради тражења награде која припада њему и његовим четницима".[39]

У извештају Команде Српске државне страже ужичког округа од 20. новембра 1943. године види се да су потпоручник Павле Марковић и још неки официри из Златиборског четничког корпуса били у Ужицу 17. новембра 1943. године ради споразума са немачким и бугарским властима о заједничкој борби против комуниста, који су водили борбе против Бугара у Кремнима, у срезу златиборском.[40]

После капитулације Италије долази до писменог споразума између Немаца и појединих четничких команданата за заједничку борбу против НОВЈ. Један од таквих је и споразум који је потписао командант Југоистока Максимилијан фон Вајкс 19. новембра 1943. године са мајором Војиславом ЈТукачевићсм. Тим споразумом је предвиђено да се у случају здружених операција против комуниста четници стављају под немачку команду. На крају је стајало да склапање тог споразума треба држати у тајности. Територија обухваћена споразумом односила се на подручје Бајина Башта — р. Дрина — Тара — Бијело Поље — Рожај — Косовска Митровица — р. Ибар — Краљево — Чачак — — Ужице — Бајина Башта.[41]

Међутим, специјални немачки официр за везу у штабу мајора Војислава Лукачевића, поручник Хојц известио је своје претпостављене да је међу чег-

36. Јован Марјановић, Устанак и НОП у Србији 1941, стр. 338.
37. Архив НМТУ, инв. бр. 437.
38. АВИИ, Ча, Пожешки корпус, к. 50, бр. рег. 51/1-1.
39. АВИИ, Нда, к. 29, бр. рег. 57/1-5.
40. Зборник НОР-а, т. I, књ. 5, стр. 505.
41. Зборник НОР-а, т. 14, књ. 3, док. бр. 2, стр. 39С; Јозо Томашевић, Четници у другом светском рату, стр. 291—294; Латас—Целебџић, Четнички покрет Драже Михаиловића, стр. 281.

ницима било негодовања због споразума који је Лукачевић склопио с Немцима, јер је то изазивало негативан утисак у народу због сарадње са окупаторима.[42]

Четници, Немци и Предстојништво градске полиције у Ужицу и међусобно су сарађивали. Тако на пример, командант Златиборског четничког корпуса, капетан Душан Радовић Кондор јавља депешом 23. новембра 1943. године:

„У Ужицу се већ две ноћи хапсе комунисти по списковима, које је овај штаб доставио предстојнику градске полиције Томовићу, који је у нашој служби. Овде је помагао и шеф немачке обавештајне службе Колић, који је био на индиректан начин упознат са подацима којима смо располагали. Извештен сам да је ноћу 21/22. вршено стрељање неколико таквих. Комунисти су већ Јавно дигли главу и грде нас на сва уста, називајући нас петоколонашима и слично, па су уносили панику по чаршћји, али им се доскочило".[43]

Немци су почетком децембра 1943. године штампали у два милиона примерака летак, који су растурали по Београду и целоЈ' Србцји. У том летку стоји:

„Народни борци — четници!

Радостан, поздрављам престанак међусобног проливања крви и здрав разум који је завладао у вашим редовима.

Сада можемо да се заједнички боримо противу комунизма, тог смртног непријатеља Европе. Ја вас убраЈ'ам у нацноиалне борце, зато што смо и ми сами национални борци. Ми ћемо удруженим силама да одбранимо вашу лепу отаџбину да је не би уништиле комунистичке банде.

Примамо у своје редове вашу народну организацију као целину. Није потребно да вама убризгавамо народни дух. Херојство ђ вама у крви. Са вама заједно, који добро познајете своју лепу земљу, поћи ће нам за руком да је ослободимо. Ставом кога ви данас заузимате осигурана је ваша будућност.

Поздрављамо вас као своје ратне другове и желим вам исту војничку срећу као и нашим војницима.

Командант немачких трупа.. ,"[44]

У извештаЈ'у Окружног начелства округа ужичког од 1. јануара 1944. године стоЈ'и: „Припадници Драже Михаиловића, који су организовани у борби против партизана одржавају и надаље контакт са немачким трупама и војним властима непосредно и преко команданта СДС у Ужицу."[45]

Четнички обавештаЈ'ац „Радован" 25. марта 1944. године шаље извештај броју 88, тј. Дражи Михаиловићу, у коЈ'ем га обавештава да Ј'е од окупатора у Ужицу добио веће количине муниције.[46]

Начин сарадње четника Драже Михаиловића с окупаторима одређивао је Дража Михаиловић, али је то саопштавао своЈ'им наЈ'поверљивијим сарадницима и командантима корпуса, док је пред јавношћу оповргавао постоЈ'ање четничко-немачких споразума и био тобоже против сарадње четника с немачким и бугарским окупаторима.

Сарадња Немаца, Бугара и четника помиње се и у извештају Војно-управног команданта Југоистока групи армија „Ф" о продору 2. и 5. НОУ дивизије и предузетим противмерама у операцији „Камерјегер".[47]

Четнички официри су се врло често виђали у друштву Немаца по среским местима, што је имало врло негативног ефекта у народу. Тако на пример, четнички обавештаЈ'ац Коломбо јавља 2. маЈ'а 1944. године из Пожеге: „... Јуче сам .. .приметио једну врло ружну слику, која иде на штету угледа и интереса наше организације и покрета. Наиме, у Пожеги одређени су неко-

42. Јозо Томашевић, Нав. д., ~тр. 299—300.
43. АВИИ, Ча, к. 276, бр. рег. 7/1.
44. ИАТУ МГ, инв. бр. 1173.
45. Архив Србије, Земаљска комисија Србије за утврђивање ратних злочина, МУП, 15, 15. дневни извештај Окружног начелства округа ужичког, пов. бр. 311/44 од 1. 1. 1944, к. 25а, фасц. 15.
46. Зборник НОР-а, т. 14, књ. 3, док. ор. 100, стр. 462.
47. Зборник НОР-а, т. 12, књ. 4, стр. 170—171.

лико официра и подофицира, као тобож официри за везу. Ту их има из Златиборског, Пожешког и других корпуса. Са Немцима су стално у друштву.. ,"[48]

Због тога се Дражи Михаиловићу 11. маја 1944. године обраћа и командант Церско-мајевичке групе корпуса Драгослав Рачић:

„Сазнали смо да су Ужице пуне Јанковићевих четника и да Раковић, Нешко, Ајдачић, Јанковић и Митић држе неке конференције с Немцима. Ако Оога знате спречавајте ово... Ако даље будем водио борбу против комуниста заједно са Немцима, ја ћу дубоко заглавити. ... Због овога молим да ми одобрите да се вратим на мој терен и поведем само штабну акцију у источној Босни и Срему. Неко од нас мора остати чист."[49]

У току јула и августа 1944. године квислиншке снаге у Србији нашле су се у врло тешкој ситуацији, па је то довело до отвореног сједињавања свих снага контрареволуције. У таквој ситуацији одржан је састанак између Драже Михаиловића и Милана Недића, и то у највећој тајности 12. и 13. августа |944. године у Ражани код Косјерића. Састанку су присуствовали и четнички команданти: мајор Мирко Лалатовић, мајор Драгослав Рачић и Никола Калаоић, а од Недићевих сарадника: генерал Миодраг Дамјановић, шеф Недићевог кабинета, и Драги Јовановић, управник града Београда. Том приликом између њих је склопљен споразум. Недићева влада је преузела на себе следеће обавезе: да одмах стави на расположење четницима 100 милиона динара на име плате официрима и подофицирима; да издејствује код Немаца за четнике 30.000 пушака, три милиона пушчаних и митраљеских метака, 500 пушкомитраљеза и 500 минобацача; да се све оружане формације Недићеве владе ставе под команду Драже Михаиловића ради координирања акција против НОВЈ, као и да се четницима стави на расположење неодређени број униформи и обуће. Чим се вратио у Београд Милан Недић је одмах испунио део сво-
1 их обавеза: послао је 100 милиона динара, а нешто касније 10.000 пушака са одговарајућом количином муниције, као и већу количину одеће и обуће.[50]

Између четника Драже Михаиловића, Српског добровољачког корпуса (СДК), Српске државне страже (СДС), Српске државне пољске страже (СДПС) и Српске граничне страже (СГС) 6. септембра 1944. године дошло је до потпуног уједињења. Тај чин је и формално учињен у Прањанима код Горњег Милановца на састанку представника свих поменутих снага контрареволуције. Међутим, то „јединство" свих снага контрареволуције било је веома кратког даха. Није им чак пошло за руком ни да се организују и престроје у формацијском погледу, а већ су били принуђени да заједно са немачким окупаторима у паничном бегству напусте српску територију.[51]

Иесумњиво је отворена сарадња са немачким окупаторима компромитовала четнички покрет у очима српског народа у току 1943. године, „па је изгубио, како то каже др Венцеслав Глишић, и оно мало утицаја који је уживао, више на бази традиције и привржености српског сељака монархији, него на основу заслуга у току рата. Од 1943. године постаје све уочљивији процес опредељивања маса српског народа за Народноослободилачки покрет".[52]

* * *

У току 1941. године било је неколико спорадичних акција четника Драже Михаиловића против окупатора и усташа. Наиме, 24. септембра 1941. године четници су водили борбу против Немаца на планини Јелици. У тој борби учествовали су и борци из појединих села ариљског и пожешког среза.

У првој половини октобра 1941. године у Чачку је био формиран заједнички оперативни партизанско-четнички штаб за вођење операција против Немаца у опседнутом Краљеву. У четничким јединицама на Краљеву било је бораца из једног броја села ариљског и пожешког среза. Та сарадња четника и партизана трајала је све до 3. новембра 1941. године када је Дража Михаи-

48. АВИИ, Ча, к. 120, бр. рег. 121/1.
49. АВИИ, Ча, к. 276, бр. рег. 2/1-2.
50. Архив СУП Србије, записник о саслушању Милана Недића од 3. 2. 46; Милан Борковић, Контрареволуција у Србији, II, стр. 331—332.
51. Милан Борковић, Нав. ц., стр. 337—338.
52. Вснцеслав Глишић, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941—1944, стр. 199.

ловић иаредио да 1.200 четника напусти опеаду Краљева и нападне Чачак у којем су били партизани.

У току септембра, октобра и новембра постојала је сарадња између партизана и четника око Вишеграда, где су четници водили борбу против усташа.

У јесен 1943. године било је више четничких акција против окупатора и других квислинга — Српске државне страже, а нарочито против Српског доОровољачког корпуса.

Божо Босовић, војвода Јаворски, био је контроверзна личност. Он је био обичан пљачкаш, као и његов одред. Једно време је био у четничкој организацији Косте Пећанца, а после Драже Михаиловића. Касније је сарађивао са Немцима, да би после постао командант јуришног батаљона у Моравичкој четничкој бригади. Поново постаје самосталан и не слуша заповести Драже Михаиловића. У јесен 1942. године упутио је писмо немачком команданту у Ужицу, у којем, поред осталог, стоји: „... Та команда је заборавила да је овај срез... највише помогао ту гамад немачку на уништењу комунизма, а за ову учињену услугу одмазда је пљачка и убиства баш оних који су најви ше од себе дали да се униште комунисти...

Немци, не заборавите да сте близу гробнице, примиче вам се опет 1918, а слобода нама Србима и свима невиним народима које сте тлачили, мучили и убијали. У Берлину ћете цех платити, а за себе за навек елиминисати из друштвеног и правног поретка света.. .”[53]

Средином новембра 1942. године Дража Михаиловић је прокламовао грађанску непослушност према немачким властима јер су Енглези наговестили могућност искрцавања на Балкану. Та наредба је предвиђала затварање општина и престанак њиховог рада, обуставу давања нареза окупатору, непослушност према окупаторским властима, као и према свима властима које сарадују са окупатором.

Радио-Лондон је објављивао: 'Мрки вуче подигни бркове да ти видим токе на прсима‘. То је требало да буде знак за грађанску непослушност.. ,”'[4]

Главнокомандујући генерал у Србији Паул Бадер обавестио је команданта Југоистока да је Дража Михаиловић позвао на „општу непослушност'’ у Србији, али да је одзив народа био мали, јер се народ боји немачких репресалија.[55]

У селу Смиљевцу, срез моравички, Божо Јаворски је 25. јануара 1943. године напао граничну стражу и разоружао око 20 стражара и са њих скинуо одело и обућу.[56]

Другог фебруара 1943. године у селу Васиљевићима, срез моравички, четници Божа Јаворског су разоружали један вод Српске граничне страже од којих су узели 42 пушке, два холандска митраљеза, као и осталу целокупну спрему. Као разлог разоружања вода Српске граничне страже наводи се што су они убили потпоручника Радуловића и два заробљена четника предали Немцима.[57]

Четнички одред Боже Јаворског напао је 10. марта 1943. године станицу Српске државне пољске страже у Негбини (срез златиборски). Том приликом четници су разоружали девет стражара са командиром станице и одвели их са собом.[58]

Ноћу 23. марта 1943. године четници Боже Јаворског разоружали су први и трећи вод Српске граничне страже у Мочиоцима (срез ариљски).[59]

У првој половини августа 1943. године у јужном делу пожешког среза долази до велике концентрације четничких јединица. У то време у Ариљу се налазио 4. батаљон Српског добровољачког корпуса. Четници су 11. августа

53. АВИИ, Ча, Јаворски корпус, к. 127, бр. рег. 1/6.
54. ИАТУ, инв. бр. 340.
55. Јозо Томашевић, Нав. д., стр. 185.
56. АВИИ, Нда, Команда јавне безбедности, извештај Окружног начелства округа ужичког, пов. бр. 112 од 1. 2. 1943, к. 22, бр. рег. 22/3-1.
57. АВИИ, Ча, Јаворски корпус, к. 127, бр. рег. 2/6.
58. АВИИ, Нда, Команда јавне безбедности, Извештај Окружног начелства округа ужичког, иов. бр. 311 од 15. 3. 1943, к. 22, бр. рег. 20/5-1.
59. АВИИ, Нда, Команда јавне безбедности, извештај Окружног начелства округа ужичког, нов. бр. 311 од 1. 4. 1943, к. 22, бр. рег. 11/6-1.

напали љотићевце у Ариљу, али еу били одбијени. У међувремену једним камионом из Пожеге је упућено у Ариље 17. добровољаца. Четници су им направили заседу у Вироштаку, напали их, њих пет су заробили и одмах их закл_али.

На истом месту касније четници су пресрели један камион, који је превозио путнике и међу којима је било и седам бугарских војника. Четници су скинули с камиона бугарске војнике и одмах су њих четворицу заклали.

Истога дана после подне из Ивањице су кренула три камиона за Ариље у којима су били бугарски војници и пет немачких. Четници су их напали у селу Богојевићима. Том приликом погинуо је један бугарски и један немачки војник, док је један бугарски официр лакше рањен, а теже с\' били рањени 1едан бугарски официр и један војник. Четници су у овој борби заробили 20 Оугарских војника и одвели их са собом.

Сутрадан, 12. августа. настављена је борба код Вироштака, у којој је погинуло укупно осам добровољаца, пет бугарских и један немачки вошик, док су три бугарска војника и официра рањени. Четници су заробили 23 бугарска војника и одвели их са собом у шуму.[60]

У Милићевом Селу, срез пожешки, девет стражара је обезбеђивало вршај. Њих је 13. августа 1943. године напала једна јака група четника и зарооила четири стражара Српске државне пољске страже.[61]

Четници Црногорске бригаде Филипа Ајдачића 15. августа разоружали су одред Српске државне пољске страже у Косјерићу и одвели их са собом у шуму.*[2]

Дана 26. септембра 1943. године 10 немачких и 30 бугарских војника отишли су на два камиона из Ужица у Башну Башту да би таоце из затвора превезли у Ужице. При повратку уселу Пилици напали су их четници Рачанске бригаде. Том приликом Убопби 1е погинуло седам немачких војника, три су рањена, док је 30 бугарских војника заробљено и одведено заједно са таоцима.

Због овога је Крајскоманда из Ужица издала проглас да ће сваки дан стрељати по 10 талаца у Ужицу док се одведени бугарски војници не врате.[63]

У железничкој станици Јатаре, на Шаргану, 29. септембра 1943. године већа четничка јединиа напала је и зауставила путнички воз, разоружала 105 бугарских војника, који су били у возу ради осигурања железничке пруге, и Оез обуће их пустили да оду до села Биоске (срез ужички). Све путнике четници су привели своме команданту одакле су после краћег саатнања пуштени да се пешке врате у Биоску, куда је већ, по њиховом наређењу, отишао празан воз.[64]

Чиме се могу објаснити четничке акције против окупатора и квислинга у току 1942. и 1943. године? Прва нагађања о могућности отварања другог Фронта на Балкану тавила *с\е* се јоти у лето 1942. године. Шеф енглеске воше мисије при штабу Драже Михаиловића пуковник Бејли обавестио је кра!ем 1942. године Дражу Михаиловића да савезници припремају на пролеће 1943. године искрцавање на јадранској обали и да „треба ликвидирати са комунистима" да би имао чисту позадину, како би могао својим снагама несметано да поседне јадранску обалу. Тако је Дража Михаиловић рачунао да ће уз помоћ савезника после њиховог искрцавања потпуно \'иштити НОП у Југославији и на тај начин четничка организација Драже Михаиловића ће остати Једина војничка и политичка организација у Југославији која ће преузети у своје руке сву власт.[65]

Сем тога, крајем тула 1943. године дошло је до пада фашистичке владе Бенита Мусолинија у Италији. За четнике је то био знак да се ближи дан

60. АВИИ, Нда, к. 32, бр. рег. 53/18-1.
61. АВИИ, Нда, к. 52, бр. рег. 15/11-1.
62. ИАТУ, инв. бр. 7291.
63. АВИИ, Нда, шеф СДБ, извештај бр. 274 од 1. 10. 1943, к. 52, бр. рег. 1/12-1.
64. АВИИ, Нда, шеф СДБ, изв. бр. 277 од4. 10. 1943, к. 52, бр. рег. 4/12-1.
65. Милош Минић, Четници и њихова улога у време НОР 1941—1945, изд. „Комунист", стр. 77.

када ће се окупаторске јединице почети да повлаче из наше земље и да ће се савезници искрцати на јадранској обали, па су почели да ступају у акцију.

* * *

После повлачења партизанских јединица из западне Србије у току прве непријатељске офанзиве, у оквиру немачке операције чишћења територије западне Србије од четника Драже Михаиловића, борбена група „Рот" — делови 342. пешадијске дивизије, је 7. децембра рано ујутру опколила село Струганик код Ваљева, пошто је располагала подацима да се у том месту налази штаб Драже Михаиловића. Акција се завршила без успеха.[66]

Борбена група „Штраус" — пет батаљона 342. немачке пешадијске дивизије — наступила је концентрично на Равну гору. Том приликом Немци су заробили два четничка мајора, Александра Мишића и Ивана Френгла, док се Дража Михаиловић извукао. Четници су у овој акцији имали око 10 мртвих и 390 заробљених. Поред тога, Немци су запленили 330 пушака, пет митраљеза, 2.100 пушчаних метака и другог материјала. Заробљени официри су саслушани, а затим стрељани у Ваљеву 17. децембра 1941. године.[67]

Због тога што је разоружана Српска гранична стража у Мочиоцима и Пресеки (срез ариљски), немачка казнена експедиција је 12. маја 1943. године отерала у концентрациони логор на Бањици 42 лица, од којих је већина стрељана. Један број сељака Немци су одвели у Краљево где су стрељани.

Једна од већих немачких акција била је операција која је вођена под шифром „Моргенлуфт" од 14 — 22. јула 1943. године. У то време штаб Драже Михаиловића се налазио у селу Дружетићи, срез пожешки. У овој операцији, поред немачких, учествовале су и бугарске војне јединице. Казнена експедиција је ухватила 155 људи, највећим делом сељака, спалили су 21 кућу, док је 119 лица послато у концентрациони логор на Бањици у Београду, од којих је велики број стрељан.[68]

Четници Драже Михаиловића су 11. и 12. августа 1943. године у јужном делу пожешког среза водили борбу против делова Српског добровољачког корпуса и бугарских војника. У овој борби је погинуло неколико бугарских војника, неколико је заклано, а више заробљено. После ових борби наишла је бугарска казнена експедиција, купила је сељаке по њивама и кућама и њих 64 спровела у концентрациони логор на Бањици у Београду, од којих је већина стрељана.[69]

Војноуправни командант Србије одобрио је да се спале села Рача, Солотуша, Рогачица, Пилица и Вишесава због напада четника на немачку фелджандармерију и бугарске војнике у Пилици, извршен 26. септембра 1943. године. Ова села су запаљена средином октобра, а 90 лица је отерано у концентрациони логор на Бањици, где их је доста стрељано.[70]

4. Однос четника према НОП-у

Четничка организација Драже Михаиловића није хтела споразум са НОП-ом за заједничку борбу против окупатора. Краткотрајни споразуми између четника и НОП-а 1941. године служили су четничкој организацији Драже Михаиловића само за прикривање правих намера. Њихов циљ тада, и до краја рата, био је да помоћу окупатора униште НОП, НОВ и ПОЈ, „како би на крају рата остали сами као одлучујући фактор који би био у стању да наметне народима Југославије политичко и социјално уређење по својој вољи, тј. да врати политичко и социјално уређење старе Југославије".[71]

66. Зборник НОР-а, т. 14, књ. 1, стр. 346.
67. АВИИ, Висхаупт, 72; Зборник НОР-а, т. 12, књ. 1, стр. 737, 741—742; Јован Марјановић, ДМ између Британаца и Немаца, I, стр. 191.
68. Венцеслав Глишић, Нав. д., стр. 166; Гојко Шкоро, Ужичани у концентрационом логору на Бањици, стр. 200—207.
69. АВИИ, Нда, к. 52, бр. рег. 15/11-1; Гојко Шкоро, Ужичани у концентрацином логору на Бањици, стр. 208—212.
70. В. Глишић, Нав. д., стр. 211; Гојко Шкоро, Нав. р., стр. 217—222.
71. Милош Минић, Нав. р., стр. 573.

На ослобођеној територији 1941. године четници се слободно крећу и организују дајући обећања да ће и они ускоро ступити у борбу против немачких окупатора. У Чачку се ствара заједничка партизанска и четничка власт. Упојединим местима ужичког округа стварају се поред партизанских и четничке команде места.

Ноћу 26/27. септембра 1941. године четничке јединице под командом капетана Момчила Петровића и жандармеријског подофицира Филипа Ајдачића нападају партизане у Косјерићу. Борба је трајала два дана и три ноћи готово непрекидно и четници су били разбијени.

Четвртог октобра 1941. године Дража Михаиловић наређује командантима Милошу Глишићу и Вучку Игњатовићу да нападну Пожегу у којој су се налазили партизани. Тада се организују разне планске акције против НОП-а: разоружавање партизанских курира, мањих партизанских група, у Пожеги се заустављају возови који саобраћају између Ужица и Чачка, плени се оружје и муниција која се шаље из ужичке фабрике оружта и муниције на фронт итд.

Четници Боже Јаворског и групе четника Драже Михаиловића, упркос споразуму склопљеном у Пожеги два дана раније, 8. октобра на препад нападају Ивањицу и Авиље Укојима су биле мање партизанске јединице.

КраЈем октобра 1941. године УПожеги четници скидају с воза Милана Благојевића, команданта Првог шумадијског партизанског одпеда и убијају га у селу Глумчу код Пожеге. Четници нападају код Косјерића партизански транспорт који је преносио неколико стотина хиљада метака партизанима на фронт код Вал.ева итд.

Дража Михаиловић је одржавао повремене контакте с партизанима, чак водио и разговоре како би добио У времену и препадом уништио партизанске јединице. Да је то тачно потврђују и напади четника ноћу 1/2. новембра 1941. године на центар Ужичке републике — Ужице. На Тпешњипи, у близичн Ужипа, после тешких борби четнипи су били разбијени. Иете ноћи Божо Јаворски је мучки напао партизане у Ивањици. И он је био разбијен и натеран у бекство.

У првој половини новембра 1941. године у долини реке Дрине, на ширем простору Љубовије, четници Драже Михаиловића су нападали партизане. Нарочиту активност су иепољили на путу Ужице — Љубовија — Власеница пленећи оружје и муницију која се тим путем слала из Партизанске фабрике оружја и муниције из Ужица Бирчаиском и Романијском партизанском одреду у источној Босни.

Капетан Драгослав Рачић је кренуо 7/8. новембра У нови напад на Ужице. И он је био разбијен на Црнокоси, између Косјерића и Ужица, па је са својим одредом морао да бежи. И други четнички одреди су били разбијени.

После безуспешних напада на партизанске јединице, потучен Дража Михаиловић моли Врховни штаб НОПОЈ за примирје. Преттотавници Врховног штаба НОПОЈ и овлашћени поедставници Штаба Драже Михаиловића споразумели су се 20. новембра 1941. године у Чачку: да се обуставе сва непријатељства: обе стране констатују потребу да упуте све своје снаге у борбу против окупатора и народних издајника; да се сарадња у операпијама против непријатеља решава споразумно и сталним контактима представника оба штаба итд.

Међутим. неколико дана касније, када је отпочела друга фаза Прве непријатељске офаизиве против Ужичке републике, Дража Михаиловић поново одбацује споразум и одбија позив Тита да ступи у заједничку борбу против немачких башиста. Дража је чак наредио својим командантима да нигде не ступају у борбу против Немаца.

у првој непријатељској офанзиви против слободне територије био је образован Српски шумадијски кор. Да би се постигао поставл.епи циљ, поред Немаца, љотићеваца и жандармеријских јединица у саставу Српског шумадијског кора учествовале су и следеће четничке јединице: Одред мајора Манојла Кораћа, Одред капетана Вучка Игњатовића, Београдски четнички одред, Одред војводе Гордића и Јаворски четнички одред. У наређењу Штаба Српског шумадијског кора стоји: „Умолите немачке војне власти за сарадњу на горе

изложени начин, а нарочито за обухват и дејство од стране њихових снага долином Дрине преко Љубовије — Рогачице — Бајине Баште и Кремана, као и правцем Ваљево — Косјерић — Каран — Ужице."[72]

Крајем 1941. и почетком 1942. године у Санџаку четнички одреди воде борбу против НОВ и ПОЈ. Да би онемогућио продор јединица НОВЈ из Црне Горе у Србију, Дража Михаиловић је био принуђен да упућује на терен Црне Горе четничке бригаде са територије ужичког округа. Тако Дража 22. марта 1943. године шаље депешу, у којој стоји:

„Обзиром на садашњу ситуацију наређујем следеће: Нека Милутин Јанковић, Божо Јаворац и Урош Катанић сваки са 500 људи наоружани иушкама и пушкомитраљезима без коморе дођу и то: Јанковић у Жабљак, Јаворац у Шаховиће, Катанић у Колашин. Нека се крену час пре, пошто комунисте јуримо са свију страна да им не дамо времена да се ма где задрже. Јуримо их као ловачки пси дивљу звер. Не смемо им дозволити да се ма где задрже и организују народ. Само тако имаћемо успеха за дефинитивно уништење комуниста... Њихов долазак биће од историјског значаја... Понети што више пушкомитраљеза. Од њиховог брзог доласка зависи да пи ћемо потггуно уништити све комунисте. Иначе се ће пребацити УСрбију"[73]

Међутим. са мобилизацијом људи учетничке бпигале за боибу ппотив партизана у Црној Гори ишло је врло тешко. То се види и из депеше Упопта Катанића. команданта Моравичке четничке бригаде, коју је упутио Штабу Драже Михаиловића:

„Прикупљање људства иде врло тешко, зато што вшпе овамо нема Срба. Наредио сам мојим људима да убијају ко ге не одазове. Одазива се сваки без оружја. Из тог разлога извпшио је самоубиство мо\ потпоручник Мипко Андрић и написао да пије могао извршити задатак, јер више нема Срба, зато се убија. После тога наредио сам мојим људима да кољу ко год не донесе оружје... Сутра у име бога кређем на пут. Јаворцу сам послао два пута наређење. Не знам шта ће он урадити."[71]

Народ је избегавао четничку мобилизацију за борбу гтпотив партизана не одазиватући се позиву, бежећи од куће итд. У извештају Покрајинског комитета КПЈ за Србију од јуна 1943. године стоји: „... Док су наше дивизије **•)Одиле** борбу око Калиновика, дражиновци су „мобилисали" око 700 сељака из Драгачева, Ивањице и Пожеге и упутили на наше јединице. Знамо да се од 700 мобилисаних вратило кући само 300 четника, који се више не дају „мобилисати" ни по коју цену, нити враћају дражиновцима оружје."[75]

Командант Златиборског четничког корпуса Душан Радовић Кондор 14. новембра 1943. године упутио је проглас народу златиборског, ужичког и рачанског среза. У прогласу се народ обавештава да је наредио мобилизацију способних сргтских синова за борбу против комуниста. Проглас се завршава речима: „Зато, сви на оружје и на своја формацијска места у слободне српске планине."[76]

Златиборци су често, идући у друге крајеве, преносили вести о доласку партизана на Златибор, што је имало позитивног ефекта на подизање морала код присталица НОП-а. Тако командант Златиборског кориуса Душан Радовић Кондор шаље 25. новембра 1943. године депешу, у којој, између осталог, стоји:

„Молим да наредите Фрикеу (један од псеудонима Предрага Раковића, команданта 2. равногорског корпуса — прим. Г. Ш.) да сељаке из среза златиборског не пушта на свој терен без Коларевићеве објаве. Ово из разлога што сељаци, под видом да иду у Шумадију за жито односе поздраве комуниста њиховим кућама по Србији и тамо за муштулук добију бесплатно жито. Поред тога, овакви сељаци шире дефетизам."[77]

72. АВИИ, Нда, Команда жандар., Штаб Шумадијског кора, пов. бр. 82 од 15. 12. 1941, к. 52, бр. рег. 7/13-1.
73. Зборник НОР-а, т. 14, књ. 2, стр. 548.
74. Зборник НОР-а, т. 14, књ. 2, стр. 566.
75. Зборник НОР-а, т. I, књ. 5, стр. 225.
76. АВИИ, Ча, Златиборски корпус, к. 104, рег. 2/5.
77. АВИИ, Ча, к. 276, бр. рег. 7/1.

Четници су имали обичај да се прсе својим јунаштвом. МеђутиМ, када је требало ступити у борбу с партизанима, онда су покушавали на све могуће начине да је избегну. То потврђује и депеша Рам-Рама (један од псеудонима Војислава Лукачевића), коју шаље 7. јануара 1944. године Штабу Драже Михаиловића:

„Већ је време да се још неко ангажује у борби. Чиним све што могу, али преко тога не иде. Око Нове Вароши има око 800 црвених. Тамо су још Златиборски, Пожешки и не знам који корпус, али узалуд, јер у борби нигде неког. Дођу кад други протера црвене и онда кажу да су освојили терен. Наредите да се све то бори, јер ћемо тако свршити за час са црвенима. У противном попустиће и они који дају све од себе. Нека Цветић дође преко Јавора, Марковић преко Љубиша, Дача преко Мучња, а Кондор преко Јабланице.. ."[78]

Какав је био борбени морал и храброст четника показује депеша коју Је послао Леон (псеудоним Давида Симовића Дače, команданта Драгачевске четничке бригаде — прим. Г. Ш.) штабу Драже Михаиловића 9. јануара 1944. године:

„… Милоша Марковића на Катићима... разбило је 12 мангупа иако је он био са 600 људи. Заробили су му митраљез и око 20 војника. Нигде се више није у борби појављивао иако се црвени налазе стално на његовој територији.. ."[79]

Четнички штабови су предвиђали врло ригорозне мере у случају успостављања контакта са партизанима. Тако на пример, Горски штаб бр. 18 (Златиборски корпус) издао је 17. фебруара 1944. године инструкцију како се треба понашати у случају наиласка партизана:

„… Сви мушкарци и девојке морају се благовремено склонити у шуме, јаруге, пећине и сл… Комунисте нико не сме примити, а још мање отићи у њихове редове или им бити путовођа, или ма какав помагач. Искусиће казну његова породица, ако се он не ухвати."[80]

Присилно мобилисани сељаци у већини нису желели да се боре против партизана и користили су сваку прилику да побегну. То је био случај и са њиховим елитним јединицама — летећим батаљонима и летећим бригадама. Тако на пример, Штаб летећег батаљона 2. пожешке четничке бригаде извештава команданта бригаде: „… Пола људства овога батаљона побегло је са положаја.. ."[81]

Присилно мобилисани сељаци и даље беже, па чак и из елитних јединица. Тако на пример, ноћу 26/27. априла 1944. године око 50 људи из летећег батаљона 2. пожешке бригаде побегли су „када су разбијени у Рогама и Рошкој плочи од стране комуниста... и то баш сада када су комунисти дошли у наш срез.. ."[82]

Како су се успеси НОВЈ одржавали на становништво и четничке јединице када су Друга пролетерска дивизија и 5. крајишка НОУ дивизија продрле јануара 1944. године преко Златибора до Ивањице, види се из извештаја Једног четничког обавештаЈ'ца, упућеног Дражи Михаиловићу 29. марта 1943. године.

Да би уништио 2. пролетерску и 5. крајишку дивизцју НОВЈ, у пролеће 1944. године, командант Југоистока је наредио борбеној групи „Таталовић", 24. бугарској дивизији, Борбеној групи „Холман", Борбеној групи „Вајел", првом батаљону 5. пука белогардејског Руског заштитног корпуса, 500. СС падобранско-ловачком батаљону, као и четницима Драже Михаиловића, да изврше напад са линије Косјерић — пл. Повлен у правцу с. Варде.[83]

78. Зборник НОР-а, т. 14, књ. 3, стр. 241.
79. Зборник НОР-а, т. 14, књ. 3, стр. 286.
80. АВИИ, Ча, Златиборски корпус, к. 30, бр. рег. 1/5.
81. АВИИ, Ча, Пожешки корпус, к. 50, бр. рег. 42/5.
82. АВИИ, Ча, Пожешки корпус, к. 51, бр. рег. 6/2.
83. Депеша команданта Југоистока од 28. 4. 1944, АВИИ, к. 20, бр. рег. 6; Петар Вишњић, Продор Друге и Пете дивизије у Србију, стр. 259—261.

У духу плана генерала Фелбера од 1. маја 1944. године против 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије НОВЈ били су ангажовани следећи четнички корпуси: Златиборски, Ваљевски, Први равногорски, Други равногорски, Церски, Шумадијска група корпуса и Пожешки четнички корпус.[84]

Честе присилне мобилизације сељака и других лица које су вршили четници, добровољци и недићевци за борбу против НОВ и ПОЈ присиљавали су људе да беже од својих кућа за извесно време, да се склањају код родбине, познаника и пријатеља у другим местима итд. Један број њих је одлазио у шуму и тако се стварао тзв. „зелени кадар". Планина Тара је била једно од стецишта „зеленог кадра", зато командант среза рачанског поручник Мил. Селаковић 30. маја 1944. године у извештају, упућеном команданту Златиборског четничког корпуса, наводи да на планини Тари има једна група наоружаних људи, тзв. „зелени кадар", коју ће пронаћи и уништити.[85]

Јединице НОВЈ ослободиле су у јесен 1944. године велики део Србије. Четници су били разбијени. Морали су да напусте Србију. Пут их је водио преко Ивањице, где је 21. октобра 1944. године одржана конференција свих команданата корпуса: мајор Драгослав Рачић, командант Церско-мајевичке групе корпуса; мајор Душан Смиљанић, к-нт Шумадијске групе корпуса; мајор Лале Комарчевић, к-нт Посавско-тамнавске групе корпуса; капетан Никола Калабић, к-нт Опленачке групе корпуса (Горске гарде); мајор Синиша Оцокољић Пазарац, к-нт Млавске групе корпуса; мајор Свето Трифковић, к-нт Авалског корпуса; мајор Милош Марковић, к-нт Пожешког корпуса; мајор Стева Јововић, к-нт Топличког корпуса; капетан Марко Музикравић, к-нт Првог шумадијског корпуса; мајор Александар Милошевић, к-нт Другог шумадијског корпуса; капетан Нешко Недић, к-нт Ваљевског корпуса; капетан Драгомир Гага Топаловић, к-нт Рудничког корпуса; капетан Воја Туфегџић, к-нт Церског корпуса; мајор Блажо Брајевић, к-нт Првог косовског корпуса; капетан Вук Калаитовић, к-нт Првог милешевског корпуса; потпуковник Миодраг Палошевић и Драгиша Васић.

На овој конференцији размотрена је политичка ситуација у Србији. Она је, најзад, свима била јасна. Поставило се питање шта да се ради, куда да се иде? Као решење јавила су се два предлога: први, да се иде у Црну Гору, где их је позвао Павле Буришић, и други, да се иде у Босну. Одлучено је да се иде у Босну.[86]

5. Четнички терор и злочини

Четници Драже Михаиловића пуне четири године вршили су терор и злочине над становништвом које је давало подршку и помоћ партизанима у храни, одећи, разним обавештењима итд. Убијали су сваког за кога би сазнали да је сарадник или симпатизер НОП-а. Неколико стотина људи, жена и деце из ужичког округа погинули су од четничке каме. Велики број заробљених партизана и присталица НОП-а преки четнички судови су осудили на смрт и предали их Немцима, који су их стрељали.

Приликом општег четничког напада новембра 1941. године, једно њихово одељење напало је партизане у Косјерићу. Том приликом четници су их разоружали и потерали везане у правцу Равне горе. Успут их је стигао четнички командант, жандармеријски наредник Филип Ајдачић, који је издвојио девет партизана, међу којима и две учитељице, и одвео их у клисуру Ридови, близу Косјерића. Ту је отпочело зверско мучење. Премлаћивани су кундацима, живима су вађене очи и ложена им ватра по телу, унаказивани усијаним гвожђем. Обе учитељице су силоване, избодене бајонетима, а затим су сви заклани."[87]

По наређењу Драже Михаиловића, командант Колубарског четничког одреда Јово Шкавовић Шкава, предао је Немцима у Ваљеву 365 заробљених

84. Петар Вишњић, Нав. д., стр. 261.
85. АВИИ, Ча, Златиборски корпус, к. 30, бр. рег. 32/6.
86. Никола Миловановић, Слом, стр. 218—219.
87. „Борба", бр. 15 од 18. 11. 1941.

партизана, од којих је 261 стрељано 27. новембра 1941. године на Крушику у Ваљеву. Међу овим стрељаним партизанима било је 106 партизана из ужичког округа.

После повлачења партизанских јединица из западне Србије, крајем новембра 1941. године, четници Драже Михаиловића врше страховити терор и прогоне људе који су били у партизанским јединицама, народноослободилачким одборима или су били симпатизери НОП-а.

Ивањица је запамтила 16. децембар 1941. године. Тога јутра поведено је из затвора 20 заробљених партизана и позадинских радника у Радуловића поље. Иако су затвореници знали да су им минути одбројани, били су храбри. Када су повели на стрељање Косу Пацић Комитару и учитељицу Наду Смиљковић Луковић, оне су храбро запевале „Интернационалу", а онда „Падај сило и неправдо".[88]

Четници су похватали 19 партизана из среза пожешког и стрељали их 21. децембра у селу Крушчици (срез ариљски).

Четнички капетан Милош Глишић писао је у својим забелешкама да су „затворене жене комунисткиње искоришћаване и сексуално."[89]

Најјезивије дивљање четници су 5. јануара 1942. године показали на Зорки Чекеревац, супруги Обрена Чекеревца, борца Моравичке партизанске чете.

Почетком јануара 1942. године у пожешком затвору налазило се 21 лице међу којима је био и Војислав Поповић, члан КПЈ из села Вигошта (срез ариљски). Знао је да ће бити стрељан. Везали су га жицом заједно са једном другарицом, партизанком. Војислав је пркосио четницима и псовао их: „Ви сте изроди, ви нисте људи!" За време боравка у затвору певао је:

„Са Ловћена кличе вила,
Ој, Русијо, мајко мила.."[90]

У малтретирању, злостављању и злочинима нарочито се истицао Филип Ајдачић, командант Црногорске четничке бригаде. Његови злочини нарочито су дошли до изражаја над заробљеним припадницима Друге ужичке партизанске чете 16. јануара 1942. године у селу Маковишту (срез црногорски). Један очевидац прича о том:

„Све су их оставили у рубљу, везаних руку на леђима, и наредили им да легну потрбушке на снег. Догнали су људе из околине да гледају овај злочип."[91]

У пролеће 1942. године Дража Михаиловић уводи фамозно слово „З" и за његову примену образује злогласне тројке у свакој четничкој бригади, које су у народу називане „црне тројке". Слово „З" је почетно слово речи „заклати". Над одређеним жртвама егзекуција је спроведена клањем. Штаб четничке Врховне команде у својој депеши од 21. септембра 1942. године саопштава: „Коме се једанпут стави слово 'З' више се не скида..."[92]

Шеф свих тројки у ЈугославИји био је лично Дража Михаиловић. Дража Михаиловић је слао имена и презимена лица обележених словом „З" југословенској избегличкој влади у Лондону, а затим би се то преко енглеских органа доставило Радио-Лондону. Када би у редовним емисијама на српскохрватском Језику било саопштено име и презиме лица стављеног под слово „З", најближа „црна тројка" га је морала пронаћи и што пре заклати. Ца тај начин страдали су многи партизани, активни сарадници НОП-а, као и многи други родољуби.[93]

Када су енглески званични кругови сазнали да и они путем Радио-Лондона посредно учествују у убиЈ'ању активних сарадника и симпатизера НОП-а, као и других родољуба, и када су се уверили да четничка организација Драже Михаиловића сарађује с фашистичким окупаторима, то је Министарство спољ-

88. Јован Радовановић и др., Ивањица, стр. 402.
89. Издајник и ратни злочинац ДМ пред судом, стр. 92.
90. ИАТУ МГ, бр. 16, стр. 35.
91. Латас — Целебџић: Четнички покрет Драже Михаиловића, стр. 99.
92. АВИИ, Ча, Златиборски корпус, к. 30, бр. рег. 9/1.
93. ЈТатас — Целебџић, Нав. ц., стр. 336.

них послова Велике Бриханије 13. новембра 1942. године забранило да се преко Радио-Лондона објављују имена и презимена лица стављених под слово „З". О тој одлуци председник југословенске избегличке владе обавестио је Дражу Михаиловића.[44]

Дража Михаиловић је у току 1942, 1943. и 1944. године слао више депеша командантима корпуса о немилосрдном уништавању комуниста. Само у току четири дана послао је три такве депеше. Такву једну депешу је послао 18. августа 1942. године:

„Комунисте... уништавати без милости свуда где се појаве, не бирати средства. Нарочито у томе погледу дати инструкције територијалним 1. и 2. четама које у случају акције остају по срезовима. Ово саопштити и суседима."[95]

Сличне Дражине депеше о немилосрдном убијању комуниста послате су и 16. и 24. јануара и 17. и 21. фебруара 1943. године.

Четничка клања нису била специфичност овог или оног краја, односно, среза, већ је то била општа појава, јер је Дража Михаиловић слао таква наређења свим командантима корпуса и бригада. У извештају Покрајинског комитета КПЈ за Србију од јуна 1943. године стоји:

„Дражиновци по читавој Србији једновремено организују „црне тројке" — кољаче, како их народ зове, који отпочињу са клањем наших другова и симпатизера, бивших партизана, њихових породица (очева, браће, сестара, мајки и ситне деце) и обичних поштених грађана који нису хтели да иду са Дражиновцима. Са клањима су наставили у року ових 6 месеци и настављају и даље. Најчешћа су у ... пожешком, ариљском и ивањичком срезу..."[96]

Петог новембра 1943. године на путу Калуђерске Баре — Митровац четници из Мокре Горе срели су студента Драгомира Љубинковића, његову супругу Љубицу и њену сестру Јулу, девојчицу од 11 година. Четници су прво заклали Драгомира, а после његову супругу Љубицу и девојчицу Јулу. После злочина кољаш је бацио дечје тело на мртва тела брачног пара Љубинковић.[97]

Занимљива је једна депеша Драже Михаиловића коју је послао свим командантима корпуса и бригада 12. новембра 1943. године, у којој стоји: „... Продужите рад на дефинитивном чишћењу комуниста. Они не смеју постојати у Србији. Крајње је време да са тим гадовима рашчистимо. Уништавајте све њихове симпатизере и јатаке без милости. Кад не буду имали симпатизере неће моћи ни да постоје."[93]

Један од најсвирепијих злочина извршен је 1. маја 1944. године у Рачи (срез рачански). По пресуди преког суда Златиборског четничког корпуса заклано је десет бивших партизана и симпатизера НОП-а из Бајине Баште. Један од тих кољаша после ослобођења приликом саслушања је изјавио: „... Жупац ми је наредио да ја закољем Свету Павловића. Ја сам узео каму, ухватио га за косу док га је Жупац држао за ноге. И када сам га почео клати Свето ме је молио: 'Брате, немој ме само мучити!'

Ја сам му зарио каму која је прошла с једнога краја врата на други, гркљан му је остао читав. Жупац је тада узео каму и гурао му је у кичму, као и свим осталим жртвама..

После клања ових десет невиних лица кољаши нису опрали крваве руке на потоку, већ су наредили једној сељанки да им сипа воду да би опрали руке од овог, грозног четничког злочина.[99]

У селу Вионици (срез моравички), 16. маја 1944. године четници су заклали Станку, мајку Венијамина Маринковића, првог политичког комесара Моравичке партизанске чете. Кољаши су најпре дошли њеној кући да од ње на превару сазнају да ли је Венијамин жив, јер су се проносили гласови да се он повремено појављује. Четници су јој рекли да су пouздано сазнали да

94. Исто, стр. 337.
95. Зборник НОР-а, т. 14, књ. 1, депеша бр.461, стр. 558.
96. Зборник НОР-а, т. I, књ. 5, гтр. 225.
97. ИАТУ МГ, бр. 237, Хроника Кремана, стр. 56—57.
98. Зборник НОР-а, т. 14, књ. 3, стр. 147.
99. Гојко Шкоро, Крвави први мај 1944. у Рачи, „Вест11ᴹ, бр. 1982 од 7. 7. 1985, стр. 21.

јој је син погинуо и да ће и њу задесити иста судбина „зато што га је родила". Станка им је на то пркосно одговорила:

„Ако је мој син жив, ја сигурно знам да се бори против окупатора и за слободу свога народа. Ако је погинуо, није погинуо у крађи, ни од курви, него у борби против Немаца. Ја се тиме поносим. Можете од мене радити шта хоћете. Ништа вас се не бојим…!"

Тада четници почињу Станку злостављати. Код ње је била једна девојчица од 12 година, Лепосава Балтић, из среза сјеничког. Када је дете видело како Станку муче, почело је да кука и четници су је из пушке убили. После су наставили да зверски муче Станку. Поломили су јој прсте на рукама, секли нос, вадили очи, а затим је изболи ножевима, па је најзад заклали и бацили на ђубре.[100]

Четници Ариљске бригаде Михаила Марковића Калча ухватили су девојку Наду Миловановић из села Ступчевића 8. августа 1944. године, одвели је у село Добраче, терајући је успут да призна да је носила пошту партизанима. Она није хтела ништа признати и на крају им је пркосно рекла: „Дако је жене туђи, идите ви па се обрачунавајте с партизанима кад сте тако силни!" После тога четници су је почели туђи, ошишали су је, расекли јој дојке, провукли руке кроз њих, и на крају јој одсекли главу.[101]

* * *

Одговорност за четничке злочине пред историјом не пада само на четничку организацију Драже Михаиловића и на њега лично, као начелника Врховне команде и министра војске, морнарице и ваздухопловства већ и на југословенску избегличку владу, као и на оне кругове у земљама западних савезничких сила који су подржавали Дражу Михаиловића и његову четничку организацију.

Пред народним масама и пред светском јавношћу Дража Михаиловић и његова четничка организација правдали су се да су водили борбу против комуниста и да су спасавали српски народ од истребљења. Четничка организација Драже Михаиловића није спасавала српски народ од истребљења, већ је заједно са окупаторима и другим домаћим издајницима много допринела да се број српских жртава знатно увећа, у чему су имали свестрану подршку избегличке владе Краљевине Југославије на челу са краљем Петром II Карађорђевићем и реакционарним, званичним круговима западних савезничких сила.

100. Хроника Вионице, бр. 16, ИРПС.
101. Десимир Петронијевић, Хроника општине Латвица, стр. 21, НМТУ.

Милета СТАНИЋ

НЕКА ПИТАЊА РАВНОГОРСКЕ ЧЕТНИЧКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ — КАО ИДЕЈНО-ПОЛИТИЧКОГ ОРУЖЈА КОНТРАРЕВОЛУЦИЈЕ 1941. ГОДИНЕ

— Прилог истраживањима —

Када се у оквирима научног скупа „Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941—1945." истражују, проучавају и експлнцирају необично сложена и веома контроверзна питања настанка, развја и слома Ужичке републике, тог историјски јединственог и војно-политички непоновљивог феномена у окупираној Вропи, током треће године другог светског рата — не би се смело изгубити из вида питање ближег и подробнијег испитивања настанка и деловања равногорског четничког покрета. Нарочито његове контрареволуционарне улоге за време јулског устанка 1941. године, а затим, у времену стварања слободне територије и после пада Ужичке републике.

И поред многобројних историографских истраживања, студија и веома вредних монографија и књига, као и других разноврсних публикација, која третирају питања Ужичке републике, још увек се може што-шта рећи, подробније истаћи и јасније осветлити, нарочито када се ради о равногорској четничкој контрареволуцији. Убеђен сам да ће и овај научни скуп бити значајан допринос даљим и прецизнијим проучавањима.

Чини ми се да би се још нешто ближе могло казати о једном питању које бих окарактерисао и назвао фундаменталним питањем. Наиме, ради се о многим компонентама и аспектима проблсма: како је била могућа и како објаснити једну такву страховиту и незапамћену, злочиначко-садистичку и монструозну контрареволуцију, каква је организована и спровођена од равногорског четничког покрета на територији Ужичке републике, после њеног пада.[1]

У досадашњим историографским делима као и другим публикацијама из НОП-а и НОР-а било је иеграживања и експликација многих питања, углавном у вези са војним и политичким аспектима равногорског четничког покрета. Третирана су питања страховитих последица четничке контрареволуције, али су одговори на фундаментално питање остали некако у сенци.[2]

Међутим, може се поставити једно принципијелно и методолошко питање. Наиме, да ли се одговори на фундаментално питање могу дати на бази историографских и монодисциплинарних истраживања и проучавања равногорског четништва, у првом реду као војне групације а, затим, као војно-политичке организације. Да ли су таква монодисциплинарна истраживања довољна? Да ли су за одговоре на фундаментално питање потребна и мултидисциплинарна проучавања неких другах компоненти и аспеката равногорског

1. Познати књижевник Михаило Лалић изјавио је у једном интервјуу да све може да разуме и схвати, али никако не може да схвати како је дошло и како је била могућа контрареволуција у Црној Гори. То важи и за Србију.
2. Питање је: да ли историографска, монодисциплинарна проучавања то могу учинити. Можда су потребна свестрана, интердисциплинарна проучавања. Феномен Ужичка република заслужује једну интердисцнплинарну синтезу свега оног што је досада о њој истражено и написано.

четништва, која се не могу исцрпсти само историографским и монодисциплинарним испитивањима?

Да нису, можда, у досадашњим истраживањима и проучавањима маргинализиране и запостављене неке битне компоненте: социо-психолошки фактори и психолошко-мотивациони тоуепз!, 5рт1из гес1ог-1 у организовању и спровођењу равногорске четничке контрареволуције. У којој су мери играле улогу конзервативне концепције и идеје едуковане у војним академијама и, касније, одређена професионална делатност равногорских официра, у формирању референтно-концептуалног система перципирања и рецепције, како светских, међународних процеса и кретања, тако и збивања, појава и догађања у окупираној Србији? У којој је мери читав тај психолошко-идејни багаж с којим су равногорски официри дошли на Равну гору, условљавао одређене идејно-политичке погледе и ставове, као и конституисање идејно-политичке, идеолошке заставе? У којој је мери све то постепено и нужно водило и довело до формирања равногорске четничке идеологије — као идејно-политичког оружја равногорске четничке контрареволуције?

У историји свих револуција и контрареволуција испред свих војних формација ношена је одговарајућа идејно-политичка, идеолошка застава. Тако ће бити све док постоје револуције и контрареволуције.

Тек у светлости равногорске четничке идеологије могући су одговори на фундаментално питање као и интерпретирање опскурности и монструозности равногорске четничке контрареволуције на територији Ужичке републике у другој половини 1941. године.

Међутим, треба одмах истаћи да су питања равногорске четничке идеологије веома сложена и контроверзна. Главни разлог лежи у недостатку потребне изворне историографске грађе о почецима појаве равногорске групе официра, њен даљи развој и настанак језгра равногорске четничке организације и њено трансформисање у равногорску четничку организацију а, затим, у равногорски контрареволуционарни четнички покрет.[3]

За проучавање питања равногорске четничке идеологије од највеће је важности истраживање настанка, појаве и развоја равногорске четничке организације у њеним почецима. Такође је битно истраживање и реконструкција развојних фаза и етапа равногорске групе четника до септембра 1941. године. А баш тај период, услед недостатка историографске грађе, није довољно истражен и проучен.[4]

I. ПИТАЊА НЕКИХ ОДГОВОРА НА ФУНДАМЕНТАЛНО ПИТАЊЕ

У досадашњим историографским студијама, монографијама и књигама, као и другим публикацијама које су третирале проблеме НОП-а и НОР-а, није било подробнијег говора о било каквим истраживањима фундаменталног питања о коме је овде реч. Није било ни неких покушаја да се на њега одговори. Слободно се може рећи да су у досадашњим монодисциплинарним истраживањима и проучавањима биле запостављене идеолошко-идејне компоненте, као могућег релевантног фактора у научно-стручном интерпретирању незапам-

3. Први изворни документат равногорског четништва потиче из августа 1941. године и објављен је под насловом „Упут за извршење задатака чегничких одреда Југословенске војске", а други је од 2. IX 1941. године; (у ствари један извештај Бошка Тодоровића команданта четничког одреда из источне Босне). (36 НОР, том XIV, књ. 1, стр. 11 и 15). Да ли постоје неки документи у Војноисторијском институту који потичу пре августа — непознато ми је. Из бележака редактора могло би се закључити да постоје, али нису објављени.

4. Зато је један од најсвестранијих и најбрижљивијнх истраживача НОП-а и НОР-а, па и равногорског четништва, историчар проф. др Јован Марјановић био присиљен да 1971. године изјави да ми „управо о настанку и почецима акције Д. М. нехмамо готово никаквих истраживања" и да је „за истраживање и објашњење бројних питања", потребно, баш, да се „прецизно утврде смисао и циљеви акције Д. М. у *самом почетку* (под. М. С.), тј. априла-јула 1941 јер се многа питања „сваке организоване акције, па и ове" не могу „успешно реконструисати и објаснити без доброг познавања самог њеног настанка и њених почетака'' („НОП и револуција у Србији 1941—1945", Београд 1972, стр. 131).
Специфична тежина ове изјаве најбоље се може оценити ако се има у виду чињеница да је Ј. Марјановић ово написао после таквих истраживачких студија и објављених публикација као што су „Прилози историји сукоба НОП и четника ДМ у Србији 1941. године" и „Устанак и НОП у Србији 1941".

ћене оштрине и нечувене монструозности, којом је равногорско четништво организовало и спроводило контрареволуцију на територији Ужичке републике 1941. године. У таквим истраживањима и проучавањима изгубљена је из вида одређена корелација и истовремена паралелност између развоја равногорског четништва као војне организације, с једне стране, и процеса настајања и развоја његове идеолошко-идејне компоненте, с друге стране.

Да би се добили стварни и истински, аутентични и научно-стручно засновани одговори на фундаментално питање, потребна су свестрана и мултидисциплинарна истраживања и проучавања равногорског четништва. Потребно је у тим истраживањима и проучавањима обухватити све етапе кроз које је прошло равногорско четништво, од његове појаве на Равној гори (маја 1941) до отворене контрареволуције у заједници са фашистичким окупатором и његовим квислиншким помагачима (новембра-децембра 1941) — и то у развојној истовремености и дијалектичкој повезаности војно-организационе и идеолошко-идејне компоненте.

У суштини се радило о постепеном, етапном конституисању идеолошко-идејне заставе под којом су равногорски официри почели окупљати разноврсне појединце из свих слојева и групација сеоског и градског становништва у окупираној Србији.

Досадашње историографске интерпретације феномена контрареволуције равногорског четништва и понуђени одговори на фундаментално питање изазивали су недоумице и дилеме, а, затим, су нужно наметали многа питања и потпитања. На овом месту поменућемо само неке интерпретације.

1. Објашњења Јована Марјановића

Нема спора да Јован Марјановић спада у најсвестраније и најстручније истраживаче проблема и питања НОП-а и НОР-а у Србији. Као одличан познавалац историографске архивске грађе и вишеструки ерудита Марјановић је био први историчар који се студиозно бавио питањима равногорског четничког покрета. У својој опширној студији „Прилози историји сукоба НОП-а и четника ДМ у Србији 1941. године" (1959), затим, у докторској дисертацији „Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941" (1963), а нарочито, у недовршеној монографији, „Дража Михаиловић између Британаца и Немаца" широко је експлорирао питања равногорског четничког покрета и његове контрареволуционарне улоге у току читавог НОП-а и НОР-а.

Историчар Јован Марјановић равногорско четништво третира у оквиру истраживања и проучавања поњашања ратом разбијене југословенске буржоазије и њених грађанских партија, које на овај или онај начин нису хтеле да прихвате фашистичку окупацију и окупаторе. Као резултат својих истраживања и проучавања Марјановић је поставио неке интересантне тезе.

По једној од тих теза: „око групе официра на Равној гори" отпочело је „непосредно после окупације организовање буржоаских снага у Србији", тако што је „пуковник Дража Михаиловић с групом од тридесетак официра и подофицира од средине маја 1941. почео стварати своју оргапизацију".[5] (подвукао М. С.)

По другој тези КПЈ је „од почетка оружане борбе обраћала највећу пажњу раду на окупљању и ангажовању свих родољуба за борбу против окупатора и квислинга", па је у тој борби и тим напорима „акција групе официра Д. Михаиловића одмах била запажена од стране Партије", која је овој групи „посветила пуну пажњу".[6] (под. М. С.)

На другом месту Марјановић, с пуним правом, критикује тврдњу многих писаца „разних политичких памфлета против социјалистичке Југославије" по којој је „четнички покрет ДМ био први иокрет отпора у Југославији". Међутим, Марјановић тврди да је „развој ослободилачког устанка у Србији 1941.

5. Ј. Марјановић: „Устанак и НОП у Србији 1941". Београд 1963. стр. 74—75 (у даљем тексту: „Устанак").
6. Исто: стр. 199.

године добрим делом представља резултанту двеју акција ових покрета" и да „народноослободилачки покрет такође изграђује своје односе према четничком покрету".[7]

Ове тезе којима Ј. Марјановић интерпретира настанак и развој равногорског четништва — тешко би се могле прихватити без неке ближе и подробније аргументације. Међутим, у читавој Марјановићевој интерпретацији, остаје недоречено и нејасно како антиокупаторски центар окупљања „буржоаских снага у Србији" постаје сарадник окупатора и водећи одред контрареволуције на територији Ужичке републике, крајем 1941. године. Који су то идејно-политички фактори и покретачи који су равногорско четништво одвели у сву монструозност контрареволуције?

Једну другу интерпретативну тезу Ј. Марјановић поставља и нуди у својој недовршеној монографији „Дража Михаиловић између Британаца и Немаца". У првој књизи, која је објављена, Марјановић читаву интерпретацију равногорског четништва пребацује на спољне факторе, тврдећи да је „као истраживач, научник и писац... успео дати основну историјску слику Михаиловићевих односа са западним савезницима и са снагама сила Осовине".[8]

Суштина те „историјске слике" лежи у тези да је Дража Михаиловић и његова група официра перманентно осцилипала и колебала се између Британаца („Британски штићеник") и Немаца („Немачки партнер"). Поставља се питање да ли се тим спољним факторима и осцилацијама може заиста, „научно и стручно" интерпретирати феномен равногорске четничке контрареволуцше и сва његова монструозност? Додуше, у поменутој књизи Јован Марјановић истиче „да је пуковник Дража Михаиловић са својим официрима, који ће покренути и водити четнички покрет, био производ друштвених и политичких односа Краљевине Југославије, а неке њихове концепције потичу још из ранијих времена".[9]

Међутим, те врло релевантне назнаке историчар Ј. Марјановић оставља ван интереса монодисциплинарних историографских истраживања, не разрађује их, нити користи у интерпретацији равногорске контрареволуције.

2. Интерпретација Јозе Томашевића

У књизи „Четници у другом свијетском рату", Јозо Томашевић, амерички историограф југословенског порекла, најпотпуније обухвата равногорски четнички покрет, истражујући и експлицирајући све његове битне компоненте. Он се дотиче свих релевантних компоненти равногорског четништва, од његових циљева, преко питања војног организовања до његове политичке организације и пропаганде.

Мада су садржаји политичке пропаганде значајан извор за истраживање и проучавање идејно-политичких концепција неког покрета, Јозо Томашевић тим питањима не посвећује потребну истраживачку пажњу. Изгледа да је главни разлог тога неинтересовања био недостатак потребне историографске грађе о почецима равногорског четништва (мај—септембар 1941). Јозо Томашевић се задовољава да, сасвим узгред, напомене да је у августу (кога августа?) 1941. године формиран „четнички Централни национални комитет", али више као „саветодавно тијело", пошто је Дража Михаиловић „свој четнички покрет схватао више у војном него у политичком смислу".[10]

Мићутим, Томашевић је свестан да је равногорско четништво „било и изразито политичка организација", мада су равногорски официри тврдили да Је оно „само вој'на организација".[11]

Међутим, Томашевић не истражује нити проучава референтно-концептуални модел и идеЈ'но-политичке концепције с кој'има су равногорски офи-

7. Ј. Марјановић: „Прилози историји сукоба НОП-а и четника ДМ у Србији 1941. године", Зборник радова: Историја XX века, Београд 1959. стр. 153. (даље: Прилози.).
8. Ј. Марјановић: „Дража Михаиловић између Британаца и Немаца", Београд—Загреб 1979. књ. 1, стр. 6.
9. Исто: стр. 12.
10. Јозо Тота§еу1сћ: »Се4п1с1 и Дги§от зује^зкот га1;и«, Загреб 1979. стр. 171 и 165.
11. Исто: стр. 171 и 172.

цири стигли на Равну гору, као битан фактор интерпретације контрареволуционарне улоге равногорског четничког покрета. Уосталом Томашевић избегава експликацију монструозности четничке контрареволуције, минимизирајући њихову контрареволуционарну улогу тезом о „ужасном циклусу терора и контратерора".

Што се тиче политике равногорског четништва Томашевић се задовољава констатацијом да се његови „политички ставови и односи нису промијенили кроз цијело вријеме рата", мада политика равногорског четништва „није никада била јасно дефинисана, већ пуна окрета и обрта, варирајући од подручја до подручја, од једне до друге фазе рата, и често је изгледала противрјечно".[12]

Међутим, Јозо Томашевић назире значај идејно-политичког модела и референтно-концептуалног система па, мада сасвим недовољно и кратко, излаже „начин четничког мишљења и понашања", као једног од битних фактора који ће „помоћи разумјевању четничког дјеловања и политике".[13]

Али Ј. Томашевић не истражује нити експлицира питање кроз које је све фазе и етапе вршена метаморфоза, којим се све социопсихолошким механизмима и политичким средствима вршила трансформација равногорског начина мишљења и понашања у равногорску четничку идеологију, чији су принципи, „који звуче демократски били дати", у резолуцији која је донесена на конгресу у селу Ба"[14] на светога Саву јануара 1944. године.

3. Интерпретативни дуализам др Бранка Петрановића

Такође познати истраживач и историчар др Бранко Петрановић, у својим студијама и публикацијама, посвећује већу и посебну пажњу питањима револуције и контрареволуције у Југославији, па и у Србији. Поред монодисциплинарних историографских истраживања, Петрановић свој интерес проширује и на нека питања теоретско-филозофског и гиосеолошко-методолошког карактера. Посебну пажњу посвећује питањима „сазнајних граница" историографског истраживања и његових логичко-методолошких претпоставки. Он, с пуним правом, поставља захтев да се у историографским истраживањима посвети потребна пажња социолошким аспектима и „психолошкој страни политичких појава".[15]

Истражујући, проучавајући и интерпретирајући феномен револуције и контрареволуције, Петрановић инаугурише и користи филозофске и социопсихолошке појмове и категорије у циљу интерпретације и објашњења историјских појава, па и појава револуције и контрареволуције у Југославији.

У огпширном напису „Револуција и контрареволуција као сукоб две свести", Петрановић покушава да феномен револуције и контрареволуције интерпретира и објасни „као сукоб две свести".[16]

Међутим, одмах се намеће једно принципијелно и теоретско-методолошко нитање. Наиме, да ли се тим појмовима и категоријама, мање-више апстрактним и уопштеним може научно-стручно, објективно и историјски аутентично интерпретирати и објаснити сва општост и посебност, контроверзност и противречност, сложеност и разноврсност, конкретност и специфичност процеса, збивања и појава у окупираној Југославији, који чине феномен југословенске револуције и контрареволуције? Поготово ако се има у виду сасвим евидентна чињеница постојања разно-разних контрареволуционарних група, организација

12. Исто: стр. 172 и 154. Теза о немењању „политичких ставова и односа" равногорског четништва сасвим је супротна тези Ј. Марјановића о трансформацији пробританске политике („Британски штићеник" у пронемачку политику („Немачки партнер"').
13. Исто: стр. 176.
14. Исто: стр. 172.
15. Видети: Др Бранко Петрановић: „Историографија и револуција", Београд 1984. Проблеме процеса и кретања, збивања и догађања у окупираној Југославији третира у двотомној књизи „Револуција и контрареволуција", Београд 1983. Гноссолошка и методолошка питања расправља у посебним одељцима „Историографија и револуција" под насловом „Сазнајне границе" и „Методолошке претпоставке истраживања".
16. Исто: стр. 263—281. У наведеном напису Петрановић за објашњење поменутог феномена користи низ, мање више, апстрактних и опигтих појмова и категорија, као што су: „свест", „друнгвена свест", „две свести", „историјска свест", „свест револуције", „свест контрареволуције", и сл.

и покрета, као и разних квислиншких државних и квазидржавних творевина и носилаца контрареволуције.

То увиђа и Петрановић, па је принуђен да констатује како није било јединственог „контрареволуционарног бића", јединственог „субјекта контрареволуције" и да „контрареволуцију не сачињавају компактне контрареволуционарне снаге".[17]

Ако је то тако и ако нема јединственог и компактног „контрареволуционарног бића", онда нема ни јединствене и компактне „контрареволуционарне свести". У том случају се поставља питање научно-стручне и историјске валидности Петрановићеве интерпретације феномена контрареволуције у Југославији. То увиђа и Петрановић па у свој дуалисгички когнитивно-интерпретативни модел убацује нове, мање уопштене појмове и категорије.[18]

Међутим, треба напоменути да Б. Петрановић на једном месту, констатује да део свештенства у Југославији „прикључујући се четницима, усташама и муслиманској реакцији" користи „религијску свест у служби контрареволуције" и жели да одбрани „свет који се распадао и његову идеологију".[19]

Идеологија, као интерпретативна категорија револуције и контрареволуције у Југославији, појавиће се код Б. Петрановића тек десетак година касније од првог објављивања његове студије „Револуција и контрареволуција као сукоб две свести" (1975. год.). Наиме, она ће се појавити у дискусији у вези са публикацијом др Веселина Буретића: „Савезници и 1'угословенска ратна драма" (1985. год.). Мада доста неодређено и нејасно, Б. Петрановић ће у дискусији већ говорити о „комунистичкој идеологији", с једне стране, и „четничкот идеологији", с друге стране, као „мобилизацијским чиниоцима првог реда".[20]

4. Егзистенцијално-национални фактор др Веселина Буретића

Један сасвим другачији и, у нашој историографији нови, теоретско-методолошки приступ истраживању и прогчаванл/ контраоеволуционарних збивања и догађаја уЈугославији, инаугуриште др Веселин Буретић, такође познати историограф. Усвоме обимном историографском делу ..Савезници и југословенска ратна драма", Буретић ртослоиснске револуционарне и контрареволуционарне процесе и збивања истражује, интерпретира и експлицира Укр\шном и глобалном плану, у контексту светске констелације и сцене. Буоетић, наиме, истиче да „његов предмет (истоаживзња и проучавања — М. С.) није домаћа него свјетска сцена" — што би требало да значи да Буретић не полази од емпирит'е, од југословенске, исторшски конкретне стварности, већ од „односа савезника према југословенској ратној драми".[21]

Овакав теоретски и дедуктивно-методолошки приступ, и померање истраживачког интересовања са „домаће сиене" на светску и њено рефлектовање, односно рецепција на „домаћој сцени", нужно намећу и другачији, дедуктивно-глобални и апстрактни референтно-категоршални модел интерпретације југословенске ратне драме и ратне трагедије појединих његових народа.

Доследно томе Буретић позајмљује, из спекулативних грађанских филозофија и појединих филозофема, глобалне, апстрактне и универзалне појмове и категорије, који нису ни у изворним делима јасније и одређеније дефинисани па их уврштује у свој интерпретативни модел.

Пре свега, он позајмљује и прихвата веома неодређену категорију „егзистенција" из француског егзистенцијализма, која се у различитим егзистенцијалистичким филозофемама различито и контроверзно дефинише, па је механицистички примењује и калеми на једну конкретну историјску ситуацију.

17. Исто: стр. 263.
18. Тако Петрановић у наведеној студији оперише следећим појмовима: ..антијугословенска свест" (стр. 269), „народна свест у четничкој редакцији" (280), „усташка свест" (279), „четничка свест" (273), „свест о Михаиловићу" (278), „заостала свест сељачких, ситнобуржоаских и других маса", итд. итд.
19. *Исто:* стр. 276. Дакле у *негативној* конотацији Б. Пстрановић ипак, у *својим гносеолошко-мето*долошким претпоставкама историографског истраживања помиње и категорију: идеологија.
20. „Ауторизоване стенографске белешке са расправе о књизи 'Савезници и југословенска ратна драма'", Београд 1985. год. стр. 13.
21. Исто: Реч у дискусији др Веселина Бурегића, стр. 44.

Затим, Буретић чистом рефлексијом и дедукдијом закључује да „егзистенцијална димензија четничког покрета није првенствено идеолошка, него датим околностима изазвана позиција".[22]

Како по Буретићу „егзистенцијална димензија" равногорског четништва није идеолошка — дакле није идејно-политичка и није војно-политичка, онда Је једино и само национална. На крај'у Буретић, спајајући наведене „димензиЈ'е", конструише, такође, глобалну и апстрактну димензију — „егзистенцијално-национални фактор", па том категоријом, односно „димензцјом" интерпретира и објашњава читав равногорски четнички покрет и његову монструозну контрареволуци ј у.

Међутим, поставља се једно теоретски-научно и историјски-стручно питање: да ли је једна оваква историографска интерпретација валидна и аутентична? Затим, да ли се колаборација са окупатором и оружана борба против НОП-а може објашњавати конструкцијом „декларативно-дефетистичким четничким антифашизмом"?[23]

II ПИТАЊЕ ПОСТОЈАЊА РАВНОГОРСКЕ ЧЕТНИЧКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ

Када се ради о истраживању и проучавању веома сложених и контроверзних питања и проблема равногорског четништва, о чему је на претходним страницама било речи, нужно се намеће једно друго основно питање. Наиме, да ли се научно-стручно легитимно и историјски тачно може конкретно објаснити и схватити феномен равногорске четничке контрареволуције без интердисциплинарног проучавања психолошких особина и социопсихолошких карактеристика, начина мишљења и 11дej но-гтолитичких схватања и ставова равногорске групе официра, односно „психолошке стране политичких појава", како то каже др Бранко Петрановић? Да ли се без идеолошко-идеЈ'не заставе равногорског четништва, одлучуЈ'ућег фактора у организовању и спровођењу равногорске четничке контрареволуције може об1'аснити сва њена монструозност и опскурност? У суштини поставља се друго фундаментално питање: да ли се може говорити о постоЈ'ању равногорске четничке идеологије?

У вези с одговором на ово питање постоје доста неодређена схватања и контроверзни ставови. На овом месту поменућу само нека схватања.

1. Конфузно схватање Адама Прнбићевића

Питања идеолошких погледа и идејно-политичких ставова равногорског четништва помињали су и разматрали поједини преживели водећи људи и учесници равногорског четништва, али тек после рата. Они су у емиграцији издали публикацију „Књига о Дражи" у којој су се дотакли и тих питања.[24]

У веома конфузном и неЈ'асном напису „ИдеологиЈ'а Дражина покрета" А. Прибићевић, члан ЦНК од конгреса у селу Ба, тврди да до тога конгреса није било, нити се може говорити о некој равногорској четничкој идеологији. Затим, Прибићевић врло неЈ'асно и конфузно, надугачко и нашироко пише како је децембра 1943. започео, а Ј'ануара 1944. године завршио један нацрт „идеолошке основе за покрет, који иде даље од крилатице ' За краља и Отаџбину".[25]

Прибићевић даље наставља како је његов „нацрт за израду програма примљен", да је „за претрес и примање_____изабрана демократска процедура", али да је све то пало у воду, јер, и поред свих настојања, „програм није добио свој коначни облик и ф°РмУлациЈУ"- И ако се читав „програм покрета изграђивао, и нова идеологија" (под. М. С.) све је то заустављено јер ћБашки

22. Исто: стр. 44. Без обзира на дубиозност ове тезе, поставља се питање када је, како и у којим околностима равногорска четничка контрареволуција изазвана и добила ореол „изазване позиције"?
23. Исто: стр. 7 и 46.
24. „Књига о Дражи", Виндзор, Канада 1956, књ. I и II, уредио Радоје Кнежевић. У књизи су објављени написи: др Живко Топаловић: „Идеје водиље"; Крстић Марко: „У светском сукобу идеолошких фронтова"; Адам Прибићевић: „Идеологија Дражина покрета".
25. Исто: књ. II, стр. 35.

конгрес (25—27. јануара 1944) „закаснио" и „27. јануар 1944. године дошао прекасно".[26]

Без обзира на сву дубиозност Прибићевићеве тезе о непостојању, пре Башког конгреса, било какве самосвојне, самоникле и аутохтоне идеологије равногорског четништва, већ је тек на томе конгресу требало конституисати и формулисати његову „нову идеологију" — остаје сасвим нејасно и недоречено да ли је можда, пре те пројектоване „нове" постојала и нека, друга, „стара идеологија" равногорског четништва? О каквој се онда „идеологији Дражина покрета" ради, коју у својим закаснелим сећањима помиње стари Прибићевић? „Нова идеологија", чији је процес доношења „заустављен" или „стара идеологија", која по Прибићевићу не постоји?

Такође остаје нејасно да ли је шта и у којој мери из Прибићевићевог „нацрта идеолошке основе за покрет", односно „нацрта за израду програма" или „нове идеологије" апсолвирано и унето у Резолуцију Башког конгреса од 27. јануара 1944. године и какав је однос између та два документа?

Најзад, зашто се Резолуција Башког конгреса, у којој су формулисани идејно-политички и социјално-економски ставови и концепције равногорског четништва и мртворођене Југословенске демократске народне заједнице (ЈДНЗ), не би могла узети као њихова „нова идеологија"?

Међутим, треба овде напоменути да се не ради о неким субјективним грешкама у временским прорачунима, о неким „кашњењима" Башког конгреса, о „прекасним" заменама „старе идеологије" „новим идеолошјама и идеолошким резолуцијама", итд. У суштини се ради о објективним процесима, како међународним, тако и унутрашњим, о објективним законитостима распадања једног реакционарног и контрареволуционарног покрета и његове, како „старе", тако и „нове идеологије". Тај објективни маразам се није могао зауставити никаквим субјективним напорима и подухватима. То осећа и сам Прибићевић, па сетно и депримирано завршава: „Не само да је он (башки конгрес — М. С.) дошао касно, већ ни његова реч, у новим приликама, није Сшла — нова реч".[27]

2. Схватање др Веселина Буретића

Мада В. Буретић, као историчар и истраживач, признаје постојање „идеологије као историјске чињенице", он изричито негира постојање те „чињенице" као идеологије равногорског четничког покрета, а, поготово, не као могући „начин интерпретације", као „методологију" истраживања, проучавања и тумачења равногорске четничке контрареволуције.[28]

Пошавши од таквих теоретско-методолошких ставова, В. Буретић нарочито наглашава „своје увјерење да само двије снаге имају кохерентне Идеологије: то су на љевици комунисти а на десници љотићевци". (под. М. С.)[29]

Без обзира на сву дубиозност Буретићеве тврдње, да од читавог конгломерата контрареволуционарних група, групација и покрета само једна групација у Србији, љотићевски „Збор", има своју кохерентну идеологију, без обзира на имплицитну тезу о могућности постојања свих осталих контрареволуционарних покрета и „снага", односно „контрареволуционарних бића", без икаквих концепција, погледа, „идеја водиља", односно, без одговарајуће „контрареволуционарне свести", без „контрареволуционарне идеологије" — евидентна је еванзивност, нејасност и непрецизност читаве Буретићеве расправе о идеолошким питањима равногорског четништва.

Наиме, пошто је изразио уверење и изричито устврдио да само комунисти и љотићевци имају своје „кохерентне идеологије", Буретић одмах, иза цитираних речи, наставља: „код четника је ова идеологија састављена од парча-

26. Исто: стр. 32 и 31.
27. Исто: стр. 12.
28. Исто: стр. 51. Не признајући дијалектичко јединство стварног и логичног, теоретско-гносеолошког и методолошког, терије и праксе, В. Буретић изричито наглашава: „Једно је идеологија као историјска чињеница а друго идеологија као начин интерпретације, као методологија" (стр. 51).
29. Исто: стр. 50.

ди, растрзана; некада се крећу и на зачељу социјалног програма комуниста, на један социјално-демократски начин; наравно, углавном на нивоу пропаганде".[30]

Нужно се намеће принципијелно питање: шта значи ова неодређеност В. Буретића? Равногорско четништво има своју идеологију („ова идеологија је састављена од парчади... итд.) или је нема (желим да још више подвучем да само двије снаге... итд.). Теза о непостојању равногорске четничке идеологије не би се могла прихватити без посебне и подробније аргументације В. Буретића.

3. Схватање др Бранка Петрановића

Када се ради о питањима и проблемима постојања равногорске четничке идеологије, од посебног су значаја схватања Др Бранка Петрановића. Пре свега Б. Петрановић је познати историограф и аутор већег броја историографских студија и књига у којима се бави проблемима револуције и контрареволуције у окупираној Југославији. Поменуо бих двотомну књигу „Револуција и контрареволуција" (1983), затим, већ поменуту збирку студија „Историографија и револуција" (1984) и, најзад, тротомну „Историју Југославије 1918—1938", (1988).

Међутим, треба одмах рећи да је схватање Б. Петрановића о постојању равногорске четничке идеологије сасвим неодређено и контроверзно. Наиме, Петрановић у-неким случајевима, али само теоретски и методолошки, прихвата постојање равногорске четничке идеологије. Међутим, у својим историографским студијама, истраживањима и књигама он уопште не помиње нити користи категорију „идеологија".

Та неодређеност и контроверзност се може сасвим евидентно констатовати и у његовим делима хронолошки пратити. Усвојим првим радовима Б. Петрановић уопште не помиње категорију „идеологија" као могући методолошко-интерпретативни фактор у историографским Истраживањима. На претходним страницама овога написа је већ речено како Петрановић у својој студији „Револуција и контрареволуција као сукоб две свести" користи познате, али апстрактне и генералне, филозофско-социолошке, Историјско-политиколошке и социопсихолошке појмове и категорије, да би помоћу њих интерпретирао феномене револуције и контрареволуције у окупираној Југославији.

Пре свега, он користи најапстрактније и најглобалније категорије као што су: „свест", „друштвена свест", „историјска свест", итд. Осећајући и увиђајући да се тим категоријама не може интерпретирати сва посебност, конкретност и специфичност, како револуционарних тако и контрареволуционарних збивања у окупираној Југославији, Б. Петрановић у истој студији те категорије редуцира и своди на мање апстрактне и уопштене појмове, па почиње да употребљава следеће категорије: „свест револуције", „свест контрареволуције", „снаге револуције", „снаге контрареволуције", итд.

Ваљда увиђајући да ће му и те категорије слабо помоћи, Б. Петрановић најзад инаугурише нове и конкретније појмове, као што су: „четничка свест", „усташка свест", „свест о Михаиловићу", итд.[31]

Само на једном месту и то само у негативној конотацији Б. Петрановић употребљава појам „идеологија". Наиме, када пише о политичком понашању свештенства трију религија, Петрановић констатује да је оно „приклањајући се четницима, усташама и муслиманској реакцији" упорно бранило „свет који се распадао и његову идеологију" (под. М. С.)[32]

На тај начин Б. Петрановић је признао легитимитет могућности да се понашање, прикључење и опција дела свештенства контрареволуционарним покретима у Југославији интерпретира и објасни мотивима одбране своје идеологије. Међутим, Петрановић не помиње постојање контрареволуционар-

30. Исто: стр. 50.
31. Видети: „Историографија и револуција", стр. 263—281.
32. Исто: стр. 276.

них идеологија оних група, снага и покрета којима се поменуто свештенство приклања.

Међутим, неких десетак година после објављивања (првог) написа „Револуција и контрареволуција као сукоб две свести" Б. Петрановић је одређенији и јаснији у вези са питањем постојања равногорске четничке идеологије. V поменутој расправи о делу В. Буретића, Б. Петрановић с пуним правом приговара да Буретић запоставља идеолошко-идејне аспекте равногорског четништва. V својој дискусији он јасно истиче да „историчар не може у целини одбацивати систем идејних погледа одреБеног покрета, да се „у датом идеолошком пољу" изражава „бар део сазнања о стварном стању односа у друштву", да „идеологије одређују руководства покрета" и да су оне „мобилизацијски чиниоци првог реда".[33]

Бранко Петрановић у својој дискусији иде даље, па од појмова „идејни погледи", „идеолошко поље", итд. стиже до категорија „комунистичка идеологија", с једне стране, и „четничка идеологија", с друге стране, које су 1941. године биле „мобилизацијски чиниоци првог реда".[34]

Без обзира на сву непрецизност у схватању садржаја појма „идеологија" и његову релативизацију, без обзира на извесну нејасност, недореченост и неке дилеме, чињеница је да Б. Петрановић први пут, у поменутој расправи, изричито употребљава термине (категорије) „комунистичка идеологија", односно „четничка идеологија", да би помоћу њих интерпретирао феномен револуције, односно феномен контрареволуције у окупираној Србији.

Међутим, иако Б. Петрановић теоретски прихвата постојање „комунистичке идеологије", односно „четничке идеологије", он гтрактично у својим студијама и историографским делима те категорије не користи као битан методолошко-интерпретативни фактор.

Он то не чини ни у своме последњем делу „Историја Југославије..." када у другом тому — „Народноослободилачки рат и револуција 1941—1945" даје синтезу досадашњих достигнућа историографије о проблемима и питањима народноослободилачке борбе, револуционарних достигнућа НОР-а, као и питањима равногорске четничке конттареволуције. Додуше, на једном јединоМ месту Б. Петрановић пише да іе Дража Михаиловић био „према НОП-у полиТички и **идеолошки** (под. М. С.) непомирљив".[35]

Али само толико и ништа више.

III РАВНОГОРСКА ЧЕТНИЧКА ИДЕОЛОГИЈА — ИДЕОЛОШКО-ИДЕЈНО ОРУЖЈЕ ЧЕТНИЧКЕ КОНТРАРЕВОЛУЦИЈЕ

Као што се могло видети на претходним страницама, питање постојања равногорске четничке идеолошје је још увек контроверзно и отворено за даља истраживања и проучавања. Та неодређеност, двојност и контроверзност најбоље се очитују код Бранка Петрановића познатог историографа који се највише бавио питањима револуције и контрареволуције у Југославији. Тако ће Б. Петрановић у полемици са Буретићем говорити о „комунистичкој идеологији", с једне стране, и „четничкој идеологији", с друге стране, али ће се одмах затим сложити са Буретићем да „четници немају кохерентне идеологије, то је несумњиво", као да је „кохерентност" најрелевантнија карактеристика неке идеологије, без које једна „идеологија" није „идеологија".[36]

Бранко Петрановић иде даље па објашњава зашто „четничка идеологија" није кохерентна. Зато што „официри не желе да формулишу програм".[37]

Међутим, пихање да ли официри желе или не желе да формулишу свој ирограм је сасвим ирелевантно. Битна је чињеница: да ли су равногорски официри и равногорска четничка врхушка, на било који начин, формулисали свој програм или нису. О томе ће бити касније речи. Без обзира на дубиозност

33. „Ауторизоване белешке. . стр. 13.
34. Исто: стр. 13.
35. Бранко Петрановић: „Историја Југославије 1918—1988", Београд 1988, књ. 2, стр. 156.
36. Реч Петрановића у поменутој дискусији, стр. 61.
37. Исто: стр. 61.

такве аргументације, остаје у Петраиовићевој тези једно рационално зрно које није експлицитно изражено, већ је више имплиците садржано у његовој тези. Наиме, ради се о теоретско-методолошком приступу истраживању и проучавању постојања или непостојања равногорске четничке идеологије. Назнака Петрановића указује да треба у експлорацији питања о коме је реч поћи од програмских задатака, односно програма равногорског четништва, па закључити да ли се на основу њих може говорити о равногорској четничкој идеологији. Ако је равногорско четништво „самоникло", како то правилно тврди Бранко Петрановић, онда се поставља питање: да није и његова идеологија самоникла, аутохтона и специфична.

Зато, када се истражују питања постојања равногорске четничке идеологије као идеолошке и идејно-политичке заставе равногорског четништва и њене функције у организовању и спровођењу контрареволуције на територији Ужичке републике 1941. године, онда се морају имати у виду неке најбитније претпоставке ницања, настајања и развоја те идеологије.

Мада у настајању неке конкретне, појединачне идеологије играју улогу многобројни и разноврсни фактори општег, посебног и појединачног карактера, више или мање одлучујућег значаја, може се рећи да у појави и развоју сваке идеологије постоје неки основни корени и извори, као њене битне претпоставке.

1. Корени и извори равногорске четничке идеологије

У оквирима овога рада поменуо бих само два таква корена, односно извора, две битне компоненте равногорске четничке идеологије.

Пре свега, ради се о психолошко-гносеолошкој компоненти. Наиме, равногорски официри после априлског слома долазе на Равну гору као оформљене и зреле личности. Сам Дража има близу 50 година. То су све личности са индивидуалним психо-физиолошким особинама, идејно-политичким погледима, схватањима и ставовима који су формирани, едукативним процесом у војним академијама Краљевине Југославије. Та едукована социо-психолошка структура личности и конституисани идејно-политички ставови и погледи условљавали су одређени референтно-концептуални модел, односно систем перципирања, посматрања и поимања друштвене стварности. Тај њихов когнитивни и конотативно-емоционални систем условљавали су њихов „начин мишљења" (Јозо Томашевић), њихов „систем вредности", униформисано понашање и целокупну њихову активност. Једном речју, њихову конзервативну и реакционарну, односно њихову „четничку свест" или „свест о Михаиловићу", како би то казао Б". Петрановић. То би био први психолошки корен и гносеолошко-концептуални 'извор настајања равногорске четничке идеологије.

Други извор био би друштвено-класног карактера. На едукованој и формираној социо-психолошкој структури личности, током школовања, надграђивала се одређена друштвено-класна и монархистичка оријентација и свест у односу на неке друштвено-државне вредности. Они су били производ оне средине и оне класе која их је васпитавала и образовала за војно-државне послове и делатности. Историограф Ј. Марјановић, с пуним правом, истиче „да је пуковник Д. Михаиловић са својим официрима, који ће покренути и водити четнички покрет, био производ друштвених и политичких односа Краљевине Југославије, а неке њихове концепције потичу још из ранијих времена".[38]

Са доласком на Равну гору равногорски официри са собом доносе поменути социо-психолошки и идејно-политички багаж, без обзира да ли је он оио „кохерентан" или не. У оквирима тих компоненти, са процесом настајања „самоникле" војне организације равногорских официра, почеће да се развија и њихова аутохтона и специфична равногорско четничка идеологија или „контрареволуционарна свест", како би казао Б. Петрановић.

38. Ј. Марјановић: „Дража Михаиловић између. . стр. 6. На жалост, Ј. Марјановић не иде даље од своје сасвим тачне констатације, нити истражује идеолошку и идејно-политичку компоненту равногорске четничке контрареволуције.

С обзиром на претходно наведене битне компоненте настајања идеологије равногорског четништва, јављају се и неки други проблеми, као и контроверзе, пре свега, у вези са циљем и намерама групе официра и војника која се, после априлског слома, кретала из Босне за Србију.

2. Нека контроверзна мишљења

Постоје мишљења да је група официра и војника била неформална група, конгломерат индивидуа, које је повезивала једино тежња да избегну заробљавање и да се пребаце у Србију. Група официра и војника била је збуњена и разочарана брзом капитулацијом југословенске војне силе, депримирана и фрустрирана, јер су официри гајили извесне наде, у спремност и ратне могућности југословенске краљевске војске. Група је била опседнута једино мишљу да се што при пребаци у Србију и негде склони и сакрије. И ништа више. Међутим, без одређених намера и, колико толико, одређеног циља не може се говорити о неком заједничком програму и програмским задацима далекосежнијег и идејно-политичког карактера.

Оваквим мишљењима унеколико је допринео један од Дражиних официра, члан неформалне лутајуће групе официра и војника Павле Мешковић. Наиме, у својим послератним сећањима („Од Босне до Равне горе" и „На Равној Гори") П. Мешковић тврди да се ни пуковник Д. Михаиловић није знао снаћи ни где ће се зауставити, па се група осипала: једни су је напуштали а други су се укључивали. П. Мешковић пише како „Чича није у првом тренутку предвидео задржавање на Равној Гори", да „ни сам није знао како ће се ситуација даље развијати", да је основни циљ и „првобитна намера била: скривање, организовање и подизање вере у крајњи успех савезника".[39]

Међутим, један други Дражин официр (Звонимир Вучковић) пише да је Д. Михаиловић већ у мају—јуну 1941. године приступио организацији „нове формације", односно „герилске формације ЈВО".[40]

Супротно казивањима П. Мешковића, наш историограф, добар познавалац историографске грађе Ј. Марјановић тврди да се Д. Михаиловић од самог почетка, и „у априлском рату и непосредно по капитулацији Краљевине Југославије, понаша као човек који зна шта треба да ради" и да је његова акција на окупљању официра и других присталица у мају и јуну „ишла релативно брзо и лако".[41]

И Б. Петрановић дели то мишљење Ј. Марјановића када истиче да „четници имају **јасно одређење** према националном питању од првог дана —
— као суштинској страни своје **политике и идеологије,** која се разликује од оне **комунистичке** и четничких супарника из других нација". (под. М. С.)[42]

Без обзира на наведена контроверзна мишљења и без обзира на сву разочараност и конфузност, депримираност и фрустрираност — равногорски официри су јасно одређени у вези са „суштинском страном" (Б. Петрановић) свога опредељења — да се не предају окупатору. Међутим, не може се рећи да су имали неке јасне представе о начинима и адекватним методама реализације тих опредељења. Путеви реализације су им били нејасни и магловити, а методе и средства неодређена и небулозна.

Друго је питање да ли су окупљања осталих заинтересованих на линији опредељења равногорских официра ишла „релативно брзо и лако" (Ј. Марјановић).

3. Нека питања програмских задатака и програма

Самим окупљањем војника, подофицира и официра у циљу избегавања интернирања у заробљеничке логоре нужно се наметало питање руковођења групом. Неко је морао програмирати и одређивати правац кретања, издавати

39. „Књига о Дражи", књ. 1, стр. 40 и 53.
40. Исто: стр. 71—72.
41. Ј. Марјановић: „Дража између. . стр. 12.
42. Реч Б. Петрановића у поменутој дискусији, стр. 61.

наређења и упутства, постављати задатке и контролисати њихово извршење како би група постигла свој циљ. То је могао само бити најстарији официр по чину. Неформална група постаје формална војна група за коју важе војни закони или „закони шуме", како ће пуковник Д. Михаиловић рећи своме официру Ратку Мартиновићу. Већ на Тари је импровизован и неки штаб.[43]

Успут из Босне до Равне горе Д. Михаиловић је стално давао упутства и инструкције које су значиле индоктринацију читаве своје околине и ауторитетом старешине подчињавао је својим схватањима сваког ко би изнео неко своје мишљење.

Дошавши, средином маја 1941. године, на Равну гору са 26 официра, подофицира и војника Д. Михаиловић је одмах „формирао штаб под називом Команда четничких одреда југословенске војске са циљем да организује војне снаге које ће у моменту савезничке инвазије на Балкан ступити у дејство ради успостављања монархије".[44]

Читав рад на издавању наредаба, задатака и инструкција Д. Михаиловић је сконцентрисао у својим рукама. Све програмске задатке и читав програм рада је одређивао командант штаба без војске („генерал без војске") издајући заповести самостално, не консултујући се са својим официрима. Када је формирао штаб без војске, Д. Михаиловић је створио неку врсту организационог језгра своје намераване и будуће војне организације, која је у моменту формирања штаба једва бројала неких тридесетак људи.

Прво што је учинио било је слање емисара у најближу околину Равне горе да би тајно створио упоришта ради обезбеђења прехране, личне сигурности и спровођења пропаганде. Приликом слања својих емисара на терен Д. Михаиловић је лично и појединачно давао упутства: с киме да се повезују на терену, шта треба да ураде и какве задатке обаве.[45]

Међутим, читава активност равногорских официра у мају и јуну 1941. године, уствари, сводила се на успостављању веза са председницима општина и жандармеријским станицама у најближој околини Равне горе, а затим са официрима бивше југословенске војске који су се скривали. Први контакти су успостављени у Београду са официрима који су успели да избегну заробљавање. У врло тешким условима, разочарани и депримирани (питање стана, хране, итд.), они су се крили од Гестапоа и немачке команде, међусобно се повезујући и организујући се у мање групице, независно од равногорске групе официра.[46]

Према неким нашим ауторима, Д. Михаиловић је мајора Жарка Тодоровића „именовао за првог **четничког команданта** (под. М. С.) Београда још у мају 1941. године и овластио га да формира свој штаб".[47]

Именовање Ж. Тодоровића за команданта Београда маја 1941. год. не спомиње у својим казивањима „Из првих месеца" ни равногорац Јакша Беловић. Напротив, он тврди, доста неодређено и сасвим непрецизно, да је у јулу—августу (сиц!) већ био формиран Београдски четнички штаб на челу с командантом плуковником Душаном Манојловићем и начелником штаба

43. Види: Ратко Мартиновић: „Од Равне горе до Врховног штаба", Београд.
44. 36. НОР, том XIV, књ. 1, стр. 10.
45. „Књига о Дражи", књ. 1, стр. 56. Међутим, аутор сећања, поменути П. Мешковић, ништа не пише нити помиње када је Дражa почео да шаље своје емисаре. Да ли је то чинио одмах у мају и јуну или касније, када је почео јулски устанак. Ово питање је веома значајно, јер је неодређеност и непрецизност П. Мешковића подстакла на неке тврдње по којима су равногорски официри већ „од средине маја почели изграђивати своју организацију", а познатиравногорац Радоје Кнежевић је у емигрантској публистици испредао бајке: како је равногорско четништво било „прва герилска снага против Осовине у Европи".
46. У нашој историографији није довољно јасно експлицирано ко је први од стране равногорског четништва успоставио контакт са београдским официрима и повезао их са равногорским штабом. Да ли је то учинио мајор Александар Мишић преко својих веза, или мајор Жарко Тодоровић, који је именован за команданта београдског Штаба.
47. „Београд у рату и револуцији", Београд 1984, књ. 1, стр. 204. Међутим, аутори ништа не пишу да ли је и када Ж. Тодоровић формирао штаб бр. 2 у Београду и какве је све резултате постигао на реализацији добијених задатака. Други аутори пишу да је Жарко Тодоровић, мајо^ обвештајног одељења генералштаба бивше југословенске војске, био „у лето 1941. руководилац обавештајне службе у четничкој организацији ДМ са британском обавештајном службом и избегличком владом Краљевине Југославије". (36 НОР, том XIV, књ. 1, стр. 28). О њему као команданту штаба бр. 2 не говоре.

Серафимом Неготиицем. Браћа Тодоровићи, мајори Бошко и Жарко, били су само задужени за рад обавештајне службе.[48]

Без обзира за све могуће недоречености, контроверзе и дилеме, остаје неспорна чињеница да је читав процес организовања равногорског четништва од његовог организационог језгра до покрета текао постепено и споро. Углавном тај процес одвијао се тајно, средствима, методама и техникама обавештајних служби. Такав начин војног организовања био је сасвим у складу са стратешко-тактичким концепцијама Д. Михаиловића, и то од самог почетка. Га чињеница јасно говори да се равногорско четништво није уопште припремало за борбу против окупатора. Да је то тако сведоче и следеће чињенице.

Пре свега, команданти београдског четничког штаба, било да се ради о Ж. Тодоровићу или Д. Манојловићу, нису ништа озбиљније постигли на реализацији задатака око војног организовања. Тако је обавештајцу Ж. Тодоровићу требало скоро три месеца (од маја, тј. од наводног његовог именовања за команданта) до средине августа 1941. да његова радио-депеша буде примећена и ухваћена од британске обавештајне службе. Али веза није тада успостављена. Тек 14. IX 1941. год. Тодоровић је успео да преко Малте успостави везу са британском обавештајном службом, а преко ње и са југословенском емигрантском владом, тек крајем септембра или почетком октобра. Први британски агент капетан Хадсон стигао је на Равну гору 25. октобра 1941. године.

Значи, читава активност оба равногорска штаба (штаба бр. 1 на Равној гори и штаба бр. 2 у Београду) од маја до краја септембра састојала се од успостављања контаката с официрима бивше југословенске војске који су се скривали, с једне стране, и успостављањем радио-веза са британском тајном службом и југословенском емигрантском владом у Лондону, с друге стране.

Према томе, равногорска четничка врхушка била је сасвим затечена и изненађена јулско-августовским устанком а под руководством КШ, како у војно-организационом, тако и у идејно-политичком погледу. Ни једно питање, ни један програмски задатак који су себи одласком у шуму поставили равногорска групица официра није успешно решила до септембра 1941. године.

4. Утопичност „дефанзивне стратегије”

Често се поставља питање главних узрока спорог и војног и политичког развоја равногорског четништва и њихове затечености јулско-августовским устанком.

Тих питања се дотиче и Бранко Петрановић прихватајући тезу да „појава Драже Михаиловића није била случајна”. Ако његова појава није била случајна, онда како објаснити постепен и спор развој равногорског четништва. Б. Петрановић констатује да је наша „историографија утврдила да појава Драже Михаиловића на политичкој сцени после априлског рата није била случајна већ припремљена његовим ранијим политичким опредељењем”.[49]

Ако његова појава „није била случајна” већ резултат свесне антиосовинске и антиокупаторске оријентације и проенглеских расположења, онда откуда тако спор развој равногорског четништва? Б. Петрановић тачно истиче да је „Михаиловићева група претендовала од првог дана да представља легитимног наследника поражене војске” и као таква је отишла у шуму. Међутим, поставља се питање могућности одласка у шуму неке групе људи у условима фашистичке окупације, а да се одржи стање без сукоба и међусобних борби. Б. Петрановић истиче да су равногорски официри желели „да се сачува народ од даљих губитака”, да се спасе „биолошка супстанција” српског народа,, да се „не диже устанак и не доводи у питање даље проливање српске крви” и да „за једну железничку шину плате 50 или 100 живота” итд. интерпретирајући основне ставове равногорског четништва, или његове „дефанзивне стратегије”, како то каже Б. Петрановић.

48. „Књига о Дражи’’, књ. 1, стр. 178. Међутим, мајор Радослав Бурић у својим послератним сећањима пише да је на састанцима које су тајно одржавали бивши официри у Београду главну реч водио Ж. Тодоровић.
49. Б. Петраиовић: „Историја. . књ. 2, стр. 60.

Међутим, постављају се пека значајна питања. Пре свега, да ли је у апокалиптичним условима другог светског рата и фашистичке окупације био могућ опстанак на окупираној територији ма које војне формације, супротстављене окупатору, а да та формација не води борбу против окупатора? Да ли је у тим условима била могућа нека кунктаторска стратегија и тактика, односно „дефанзивна стратегија"? Да ли је у условима народноослободилачке борбе против окупатора била могућа „дефанзивна стратегија" ма које оружане формације, у овом случају равногорског четништва, а да се та стратегија не претвори у „особени вид колаборације" (Б. Петрановић), не само са квислиншким помагачима него и са фашистичким окупатором? Да ли се у условима постојања беспримерне србофобије и монструозног геноцида над српским народом, у свим крајевима окупиране Југославије могла спашавати „биолошка супстанција" српског народа једном „дефанзивном стратегијом"? Историјско искуство другог светског рата и народноослободилачке борбе показали су да је таква стратегија била, не само погрешна и неефикасна, већ је била, једном речју, немогућа, утопијска, од почетка до краја.

Према томе, главни и одлучујући фактор спорог развоја равногорског четништва и у војном и у политичком погледу лежи у његовој стратегији и тактици. Друго је питање одлучујућих фактора и елемената формирања такве „дефанзивне стратегије".

5. **Основни политички органи равногорског четништва**

Изненађена и затечена јулско-августовским устанком под руководством КПЈ, равногорска четничка врхушка је предузела низ мера и отпочела са формирањем војно-четничких одреда, с једне стране, и иницирањем окупљања политичких људи и јавних радника из разбијених грађанских партија, које су традиционално биле проенглески оријентисане, с друге стране. Око равногорске групе официра почело је у току августа 1941. године окупљање политичара и јавних радника, па је у једној симбиози официра и политичара дошло до првих организовања политичко-војних органа равногорског четништва.

У недостатку потребне историографске грађе тешко је рећи када су **и** од кога потекле прве иницијативе и први предлози за формирање тих органа. Наша историографија је забележила постојање три таква органа, три организационе форме окупљања и организовања равногорског четништва:

а. Команда четничких одреда,
б. Београдски четнички политички одбор (ПО), и
в. Централни национални комитет (ЦНК).

Та три органа (центра, институције итд.) били су носиоци читавог рада равногорског четништва од маја 1941. године па надаље, с напоменом да су се ова два последња јавила тек негде крајем августа 1941. Команда четничких одреда се, углавном, бавила питањима војно-организационог карактера а остала два идеолошко-идејним и политичким питањима. Треба имати у виду да Је веома мало посвећена историографска истраживачка пажња питањима настанка, развоја и резултатима рада ових органа равногорског четништва, па је тешко нешто ближе и подробније рећи о њима. То тим пре што у нашој историографији о тим питањима има доста недореченост, дилема и контроверзи.

а. **Команда четничких одреда југословенске војске**

Већ је претходно напоменуто да је формирањем команде четничких одреда маја 1941. Дража Михаиловић сконцентрисао у својим рукама целокупан рад на војном организовању и политичком усмеравању својих официра. 0 томе је издавао усмена упутства и заповести, наредбе и наређења.

Изненађен јулско-августовским устанком **Д.** Михаиловић је **био** принуђен да убрза војне припреме и формирање четничких одреда. Такође је **био** приморан да сачињава и формулише прве писмене **и** тајне **инструкције и о**

војно-организационим и о идејно-г 10литичким питањима. Прва писмена инструкција је од средине августа 1941. године. Од те инструкције до краја 1941. године Дража Михаиловић је издао читав низ наредаба, упута, гшсама и прогласа у којима је експлицирао, како војно-организациона питања, тако и идеолошко-идејна и политичке концепције, чиме почиње процес уобличавања и конституисања идеологије равногорског четништва. Основни принципи те идеологије остаће константни и у суштини се неће мењати све до коначне пропасти равногорског четничког покрета и његове контрареволуционарне идеологије.[50]

б. Београдски четнички политички одбор

Иако су Д. Михаиловић и равногорски официри с презиром говорили о политичарима и гајили извесно неповерење према југословенској емигрантској влади у Лондону, они су јулско-августовским устанком били приморани да се обрате једним и другим. С једне стране, отпочели су интензивни напори да се успостави веза са југословенском владом у Лондону и британском тајном службом, што им је успело тек у септембру 1941. С друге стране, почело је успостављање веза са политичарима и јавним радницима из разбијених грађанских партија. Ко је, када и на који начин иницирао потребу повезивања политичких људи и равногорских официра, остаје доста непознато. Било како било, дошло је до извесне сарадње и формирања тз. Београдског четничког политичког одбора негде крајем августа 1941. године.[51]

Београдски политички одбор био је први орган преко кога је равногорско четништво покушало да формулише своје идејно-политичке циљеве и изради свој политички програм. Међутим, тај ПО је убрзо престао са радом, јер је Гестапо ухапсио неке његове чланове, а председник Лазар Тркља и мајор Радослав Бурић побегли су из Београда. Али је ПО успео да за кратко време и на брзину изради први политички програм равногорског четништва, као неку врсту компромиса и кооперације између официра и политичара. Тај програм ће, са још неким документима, пренео југословенској влади у Лондону др Милош Секулић, отишавшц из Београда 25. IX, а стигавши у Лондон почетком октобра 1941.

И овај политички програм заснива се на „дефанзивној стратегији" као и све претходне инструкције које је усмено или писмено издавао Дража Михаиловић. Упрограму се изричито каже да треба одржавати непријатељски став према окупаторима и њиховим помагачима, али „не улазити у непосредне борбе", сем „у случајевима самоодбране као што је случај у Хрватској", где треба борбу „подржавати и по могућству дириговати борбом".[52]

в. Централни национални комитет

Насупрот Београдском политичком одбору који је убрзо по формирању престао са радом, равногорски Централни национални комитет (ЦНК) егзисти-

50. Види 36 НОР, књ. 1, стр. 11—13, 19—22, 38—39, 40—41, 76—78, 93—100, као и том I, књ. 2, стр. 377—379. Треба напоменути да је у читавој 1942. години Д. Михаиловић издао само три упутства и једно наређење што јасно сведочи да су основни принципи идеологије равногорског четништва уобличени још 1941. Године.

51. Аутори поменуте публикације „Београд у рату и револуцији" тврде да је то било „у току августа 1941" и то »дга захтев Лазара Тркље". (књ. 1, стр. 206). Бранко Петрановић сматра да је „Политички одбор. . . образован у Београду августа 1941", а „нешто касније" формиран је и Централни национални комитет. („Историја", 2, стр. 62). Међутим, Ј. Марјановић тврди да је један од протагониста тога одбора, припадник Земљорадничке странке др Милош Секулић тек „крајем августа ишао на састанак с Дражом Михаиловићем и том приликом детаљно се договорио о стварању једне политичке организације четничког покрета у Београду као и по селима на терену". („Београд", 1964. год. 152). У књизи „Устанак. . Ј. Марјановић пише да је то учињено „на иницијативу самог Д. Михаиловића" (стр. 188).

52. 36 НОР, књ. 1, стр. 26—29. Није познато да ли су аутори овог програма имали у рукама један други програм који је израдио др Стеван Мољевић, председник Српског културног клуба у Бањалуци, још 30. јуна 1941. године под називом „Хомогена Србија". Истоветност идеја је сасвим евидентна, али је Мољевић свој пројекат радио сасвим независно од равногорске групе официра. Чак је могуће да приликом израде пројекта није ни знао за постојање равногорских официра. Међутим, Мољевићеве идеје и концепције провлаче се кроз све касније планове и програме равногорског 4етништва.

рао је све до коначне проПасти равногорског четничког нокрета. 0 формираљу и раду ДНК у 1941/ години нема, скоро, никаквих изворних података и докумената. У нашој историографији уобичајено је мишљење да је ЦНК формиран, такође, у августу 1941. године, нешто касније од БПО.[53]

Међутим, постоји изјава адвоката и књижевника Драгише Васића, главног протагонисте оснивања ЦНК, у којој он тврди да је ЦНК формиран почетком 1942. године.[54]

Из овога јасно произлази да су већ у лето 1941. године постојали идејно-политички сукоби и спорови унутар равногорског четништва. Наиме, на Равну гору, међу првим, дошао је Драгиша Васић, потпредседник Српског културног клуба у Београду. Он је имао посебне идејно-политичке концепције о равногорском четништву, које су се подударале са схватањима и ставовима Драже Михаиловића. Ускоро је Васић постао Дражин заменик, Чича бр. 2. Он је сматрао да равногорско четништво треба да буде општенародни покрет за препород, ренесансу српског народа. Таквим ставовима „супротстављали су се, пре свега, прваци Земљорадничке странке са којима се Дража Михаиловић повезао преко Лазара Тркље, а преко Жарка Тодоровића ступио је у везу са Драгољубом Јовановићем проф. Универзитета у лето 1941. године".[55]

Бранко Петрановић тврди да је „Михаиловићев београдски политички одбор донео такође (!) августа 1941. програм који је почивао на политици националног реванша" („Историја.стр. 63), али уопште не помиње могућност да је могао и ЦНК Драгише Васића имати у то време неки свој програмски документ идејно-политичког карактера. Додуше Ј. Марјановић тврди да је „централни национални комитет већ улето 1941. имао разрађене политичке концепције, али досада о томе нисмо могли открити никакве документе".[56]

Ако би се прихватиле тврдње Ј. Марјановића, В. Глишића и Б. Петрановића о истовременом постојању политичког програма БПО и „разрађених политичких концепција" ЦНК, односно Драгише Васића, тада би се јасније могла објаснити супротстављања „политичких људи" и Драгише Васића, односно спорови и сукоби између БПО и ЦНК, као првих политичких органа равногорског четништва. Али остаје нејасно како се десило да М. Секулић, емисар равногорског четнштва, носи из Београда, крајем септембра 1941. год. југословенској емигрантској влади, поред мање важних материјала, **само** програм БПО, а не и разрађене концепције ЦНК, односно Чиче бр. 2. (Драгише Васића).

Међутим, ова чињеница нагони на помисао да ЦНК, уколико је уопште постојао 1941. године, није оправдао разлоге свога Постојања, нити је реализовао постављене задатке једног политичког органа равногорског четништва.

Из овог кратког прегледа настајања и рада политичких органа равногорског четништва пада у очи сиромаштво и мали број форми политичког организовања равногорске групе официра. Захваљујући свом основном политичком и стратегијско-тактичком ставу избегавања сукоба са окупатором, развој равногорског четништва текао је споро, како у војном тако и у идејно-политичком погледу. У оба случаја оно је јулско-августовским устанком било изненађено и затечено.

53. Ј. Марјановић: „Прилози. . стр. 179. „Упоредо с тим (са формирањем БПО — М. С.) у лето 1941, ствара се тзв. централнц нациоиалии комитет". Б'. Петрановнћ је конкретнији па пише да је то било у августу, али „нешто касније" од формирања БПО (стр. 62).

54. Никола Миловановић: „Драгиша Васић", Београд 1986, стр. 257. „Ангажујући се на политичком плану, ја сам, уз Млађину (др Младен Жујовић — М. С.) помоћ, *почетком 1942.* успео да формирам у Београду, одбор састављен од стручњака за разна питања из области државног и друшгвсног уређења земље. Овај *одбдр* се касније *претворио у Централни национални комитет".* (под. М. С.). Остаје недоречено о коме се одбору ради, јер је Очита контроверза са чињеницом да је М. Секулић био однео. у ЛОндон један програм БПО, о чему је претходно било речи.

55. „Београд у рату, . .", књ. 1, стр. 207. Без обзира на извесну хронолошко-фактографску неодређеност аутора по питању када су, на који начин и којим редом успостављани контакти равногорских официра са појединим политичким људима и јавним радницима, остаје недоречено и нејасно када је и како дошло до „супротетављања првака Земљорадничке странке" и Драгише Васића, односно до спора БПО и ЦНК по идејно-политичким питањима?

56. Ј. Марјановић: „Прилози. . .", стр. 179. То мишљење заступа и др В. Глишић када пише да је ЦНК „без сумње, имао разрађене политичке концепције, али од тога није ништа сачувано". („Ужичка репуБлика'Л стр. 184). . .....

6. Програмски задаци, инструкције и програм београдског политичког одбора — зачеци идеологије равногорског четништва

Без обзира на веома спор, и војни и политички, развој равногорског четништва, може се рећи да је процес уобличавања и артикулисања његове идеологије текао перманентно већ од доласка групе официра на Равну гору. И првобитне усмене наредбе и наређења, као и касније писмена упутства и програмски задаци представљали су почетке настајања идеологије равногорског четништва. У историји идеологија увек је било да су програмске инструкције и програмски задаци неке групе, покрета, партије, класе и сл. били квинтесенција идејно-политичких ставова на којој су настајале и развијале се идеолошке концепције, идеологије, без обзира да ли су оне биле систематизоване, целовите, конзистентне, научне, кохерентне — или не. То правило је важило и за појаву и за развој идеологије равногорског четништва. Зато је равногорска врхушка предузела низ мера да, после јулско-августовског изненађења, формулише своје политичке циљеве и задатке. Наравно, са закашњењем и на брзу руку, о чему је на претходним страницама било речи.

Као што је већ напоменуто, на брзину је дошло до првог формулисања политичког циља и задатака равногорског четништва у виду програма Београду Лондону. На основу тога политичког програма и претходно поменутих нареског четничког одбора, који је презентиран југословенској емигрантској влади даба и инструкција, током септембра-октобра отпочело је, под утицајем, како спољних фактора (добијање подршке и стицање легитимитета од стране југословенске владе у Лондону и бриганске владе В. Черчила), тако и унутрашњих (квислиншки „Апел српском народу" — 10. августа, повезивање равногорских официра са квислиншком владом М. Недића, затварањем јавних и културних радника, итд.), даље уобличавање равногорске идеологије, да би се током контрареволуционарног похода и борби против НОП-а и његових партизанских одреда и бораца, у новембру-децембру 1941. године, конституисали фундаментални ставови и принципи контрареволуционарне идеологије равногорског четништва. Ти фундаментгшни ставови и принципи сасвим су евидентни и углавном јасно експлицирани у три веома значајна документа команданта команде четничких одреда Драже Михаиловића, и то:

— у прогласу „Срби, Хрвати и Словенци" од 16. новембра 1941. год.

— у инструкцијама мајору Борђу Лашићу и капетану Павлу Буришићу од 20. децембра 1941.

— У хгрогласу „С вером у Бога за Краља и Отаџбину", крајем децембра 1941. године.[57]

У наведеним документима јасно су формулисани основни ставови и принципи равногорске четничке идеологије као идејно-политичког оруђа и идеолошке заставе у организовању и спровођењу контрареволуције на територији Ужичке републике трагичних новембарско-децембарских дана 1941. године.

Тако се, у оштрој борби равногорског четништва против свих оних који [c]У У јулском устанку отпочели борбу против окупатора и његових помагача, уобличавала и артикулисала идеологија равногорских официра и равногорског четничког покрета. Без обзира на све претходно наведене историографске недореченост, дилеме и контроверзе, без обзира на сва историографска неслагања и спорове, може се рећи да је неспорна чињеница о постојању идеологије равногорског четништва. „Самоникао" (Б. Петрановић) равногорски четнички покрет имао је своју „самониклу", аутохтону идеологију, као „духовно оружје" (К. Маркс), као идеолошку заставу под којом је равногорски чет*нички покрет окупљао, органнзовао и спроводио једну садистичко-злочиначку и монструозну контрареволуцију на територији Ужичке републике, у јесен* 1941. године. Без контрареволуционарне идеологије тешко се може схватити и објаснити безумље четничке контрареволуције.

57. 36 НОР, том XIV, књ. 1, стр. 76—78 и 93—100; том I, књ. 2, стр. 377—379.

Даља историографска и мултидисциилинариа истраживања и проучавања морала би подробније осветлити нека специфична питања и проблеме равногорске четничке идеологије.

Поменуо бих само нека питања и значајније проблеме:

— Питање симултаности развојних фаза и етапа војног организовања равногорског четништва и уобличавање његових ставова и принципа;

— Питање почетних фаза и етапа настајања идеологије равногорског четништва;

— Развој идеологије равногорског четништва од првих етапа до четничког конгреса у селу Ба (јануара 1944);

— Однос равногорске четничке идеологије и Резолуције југословенске демократске заједнице (ЈДНЗ) донете на Башком конгресу;

— Питање потхрањивања и учвршћивања идеологије равногорског четништва од стране унутрашњих и спољашњих фактора;

— Организације и организациони носиоци агитације и пропаганде идеологије равногорског четништва;

— Методе, средства и техника у агитовању и пропагирању равногорске четничке идеологије;

— Принципи идеологије равногорског четништва;

— Питање маразма и дебакла равногорске четничке идеологије.

Историографска и интердисциплинарна експлорација наведених питања допринела би аутентичном сагледавању и научно-стручном осветљавању трагичних и монструозних збивања током равногорске четничке контрареволуције.

Др Живота МАРКОВИЋ

ЧЕТНИЧКИ ПОКРЕТ ПРЕМА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИМ ОДБОРИМА У УЖИЧКОМ КРАЈУ 1941—1945. ГОДИНЕ

Упоредо са отпочињањем оружане борбе, а нарочито ослобођењем појединих места, постављало се и питање власти. „Питање организације извесних органа власти наметало се од првог часа, чим је била створена прва ослобођена територија''[1], писао је Моша Пијаде.

Међутим, анализа услова у којима је стварана нова власт у западној Србији 1941. године показује да је питање власти од почетка устанка било једно од спорних питања између партизанског, с једне, и четничког покрега, с друге стране.

За народноослободилачки покрет стари органи власти, поставши оруђе окупатора, нису били у стању да „мобилишу народ за борбу против окупатора и усредсреде у себи све функције народне власти"[2], јер по својој суштини и карактеру нису одговарали потребама развоја НОП-а. Наиме, успешан развој народноослободилачке борбе захтевао је одбацивање старог апарата власти и организовање нове власти која би могла одговорити потребама борбе против окупатора и задовољити националне и социјалне тежње народа. За нове друштвене снаге на челу са КПЈ стварање и организовање власти на ослобођеном подручју, као и у осталим деловима земље у којим се устанак развијао, постављало се као једно од основних питања народноослободилачког рата и суштинско питање револуције.

Као што је у политици КПЈ до априлског рата 1941. и непосредно после њега јасно изражен континуитет, тако и начин постројавања буржоазије према окупатору и ослободилачким снагама потврђује да је политика буржоазије и у овом крају, иако су њене снаге биле хетерогене и разбијене на разне покрете и групације, била само наставак предратне. У страху од народног устанка, који је отварао перспективе остварења социјалних и националних тежњи народа, и профашистички оријентисани делови буржоазије, као и они прозападно и декларативно антифашистички расположени, везујући своју политику и судбину за спољне — стране факторе, сваки на свој начин, показивали су крајње реакционаран став са основном тежњом да онемогуће сваки оружани покрет народних маса, очувају раније друштвене односе и своје класне позиције.

С обзиром да је активност четника на овом терену почела рано, руководство КПЈ и устанка, и поред појава секташтва и левичарења, покушавало је да с представницима четничког покрета и грађанских политичких партија, оствари јединство у борби против окупатора на антифашистичкој основи и да четнички покрет усмери на активну оружану борбу. У том смислу и ПК КПЈ за Србију у свом упутству ОК КПЈ у Ужицу 14. августа 1941. године наглашава да је споразум са четницима о заједничкој акцији и заједничкој команди „једно од судбоносних питања за даљи ток операција против непријатеља".[3]

1. Моша Пијаде, Народна власт и нови уставни поредак, Изабрани списи, Култура, 1948.
2. Едвард Кардељ, Народноослободилачки одбори морају постати истински привремени носиоци народне власти, Борба, 19. октобар 1941.
3. Зборник народноослободилачког рата, I, 1, стр. 48.

Радећи на стварању општенародног јединства руководство НОП-а у току лета и јесени 1941. године обавља низ политичких разговора с представницима грађанских политичких партија и четничког покрета Драже Михаиловића и покушава да с њима закључи споразум о заједничкој борби против Немаца (Ужице, Ариље, Пожега, Ивањица).

Упркос тим настојањима, резервисаност четничког покрета према НОБ и покушај да га подреди својим циљевима, видљиви су од првог дана устанка. Развој догађаја на овом подручју показује да је оружана борба продубила диференцијацију друштвено-политичких снага, нарочито у јесен. Процес поларизације је видљив већ у периоду припрема за устанак. На једној страни, под руководством КПЈ окупљале су се снаге које су пошле не само у борбу против окупатора, него и желеле друштвене промене и праведнији социјални систем а на другој четници, који најпре прикривено, касније све отвореније, да би почетком новембра, оценивши да су настале повољне околности, прешли у оружани напад на партизане. Народноослободилачком покрету се конфронтирају снаге окупљене око четничког покрета Драже Михаиловића као главног ослонца једног дела буржоазије и представника избегличке владе руководећи се класним и политичким интересима друкчијим од тежњи народа, изјашњавају се против оружаног устанка под изговором да још није време, везују за стари режим, краља и западне савезнике, и организују, прихватајући касније сарадњу са окупатором, против НОП-а, да би сачували власт и раније друштвене односе.

Код таквог опредељења, снаге око покрета Драже Михаиловића логично су морале бити против свега новог што се рађало у НОП-у, а пре свега против основних фактора ослободилачке и револуционарне борбе — оружаних партизанских јединица и органа нове народне власти. Већ у првим међусобним контактима између представника НОП-а и четника показала су се размимоилажења о питању заједничке оружане борбе против окупатора и организације живота на слободној територији и организације власти.

Још **у** лето **1941.** године у контактима између представника НОП-а из ариљског и пожешког краја са представницима четничког покрета било је речи о овим и сличним питањима.[4] Четнички официр Милош Глишић из Пожеге, кога је Дражa Михаиловић овластио да преговара, истиче да се са Стеваном Чоловићем, руководиоцем устанка у ариљском срезу, није споразумео о два питања: о подизању устанка и око **устроства власти.** „Ми смо мислили да још није време за општи устанак, јер је Немачка још тада напредовала на фронту, док је код партизана владало гледиште да се треба дићи на устанак. У погледу уређења доцније државне заједнице, **партизани су имали извесне своје, већ одређене, линије** (подвукао — Ж. М.), док смо ми (четници — Ж. М.) сматрали да **цео покрет не сме да има ни тпунке политичког обележја"[5]** (подвукао — Ж. М.), наглашава капетан Глишић. Као што су и каснији догађаји потврдили, очигледно је да се радило о одбијању оружане сарадње и борбе против окупатора под изговором да треба „чекати тренутак" и о одбрани старог друштвеног поретка. Из расположиве грађе се види да је декларативно прихватање борбе против окупатора од стране четника имало више тактичко-политички него војнички значај, а да су и у време повремене сарадње с партизанима избегавали озбиљније борбе с Немцима, напуштали положаје и сл.

Изворна грађа упућује на закључак да су се у овом крају НОП и четници још током лета и с почетка јесени 1941. године, кад је још постојала каква-таква сарадња и док још није било оружаних сукоба, почели разилазити, нарочито у питању организације власти. По нашем мишљењу на то је утицало више околности.

1. Дејством јединица Ужичког НОП одреда „Димитрије Туцовић" до краја септембра био је ослобођен читав округ. На овом подручју није више

4. Милојко Нирјаковић, Стеван Чоловић и Новак Живковић водили су разговор са представницима четничке организације (Венцеслав Глишић, Почетак устанка у ужичком крају, сепарат, Историјски гласник, бр. 4, 1965, стр. 16—17).
5. Цит. према В. Глишићу, нав. сепарат, стр. 17.

деловала окупаторска и квислиншка власт, па се постављало питање организације власти и живота на слободној територији.

2. Чињеница да су у појединим местима, а нарочито у селима, и пре коначног ослобођења округа, још у току августа 1941. године, образовани народноослободилачки одбори (Радобуђа, Брезова, Сирогојно), потврђивала је решеност ослободилачког покрета да се, упоредо са борбом за ослобођење успостави и нова народна власт.

3. У овом крају је врло брзо дошао до изражаја сасвим одређен став четничког покрета према питању власти, да се после слома немачке војске „одржи ред и мир и власт преда краљу".

4. Кад је у току септембра и октобра у читавом округу успостављена мрежа нових органа власти, било је очигледно да НОП у лицу народноослооодилачких одбора носи идеју народног суверенитета, што је било неспојиво с монархистичким обликом владавине, за који се залагао четнички покрет и друге реакционарне снаге које су, као монархисти, настојале да сачувају стари систем власти.

Анализа прилика у то време у овом делу Србије показује да су, као и у другим крајевима, такве тежње одговарале неким друштвеним групацијама и сло^евима — делу буржоазије, првацима бивших грађанских политичких партија, делу официра, жандармима. функционерима у државној управи и јавним службама и другим који су били заинтересовани за обнову буржоаске власти. Оваква тактика одговарала је оном делу првака и припадника бивших политичких партија којим је, мада нису видели перспективу у сарадњи са окупатором, политика чекања, и учешће у четничком покрету, као заступником повратка старе власти, могла користити у будућности. Осим тога, њу је, уз сва колебања, прихватао и један део становништва у граду и на селу који је, док се народноослободилачка борба против окупатора заоштравала, заузео пасиван став према њему. Настојао је да у рату „сачува главу", јер ће се борба решавати „на главним фронтовима", рачунајући да такав став „још има вид неког патриотизма".[6]

Детаљнија анализа појединих извештаја и докумената штаба Драже Михаиловића, који се односе на период јули—октобар 1941. године, и држање четничког руководства према народноослободилачком покрету, а и наша истраживања о том проблему, потврђују тезу да је четнички покрет, мада још није био формулисао свој политички, национални и социјално-економски цроград, од почетка схватио социјални смисао устанка који организује КПЈ и суштину стварања народне власти па је и био против њеног стварања. Из изворних докумената и четничког понашања у току устанка се види да се организација Драже Михаиловића није стварала са превасходним и непосредним задатком борбе против окупатора, осим да се брани ако буде нападнута. Њен циљ је био стварање организације која ће бити способна да **преузме власт** кад силе Осовине доживе пораз на главним фронтовима. У извештају који је штаб Д. Михаиловића упутио југословенској влади у ЈТондону се каже да је циљб четничке акције „да земља, нарочито Србија, буде потпуно организована када немачка пропаст дође, протерају Немци у даном тренутку, власт у своје руке узму и потом исту краљу предају чим у земљу стигне".[7]

И други извори то потврђују. Радивоје Јовановић Брадоња у свом сећању на боравак на Равној Гори, крајем маја и почетком јуна 1941. године, истиче да је Дражина концепција била да се треба организовати, али да не треба водити борбу, па кад Немци почну да се повлаче, онда ступити у акцију и узети власт".[8]

РазвоЈ* догађаЈ'а у лето **и** јесен у западној **СрбиЈ'и** Ј'е показао **да** је четничко руководство, **као** представник буржоазије, њене воЈ'ске **и** власти, **окупивши** око себе известан **број** присталица и функционера **готово** свих бивших

6. Сукоб између четника и партизана је изазвао дефетизам код великог дела сеоских маса.
7. Према др Јовану Марјановићу, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд 1963, стр. 186.
8. Исто, н. д., стр. 76.

грађанских страиака, испољило и у питању власти веома јасно своје буржоаско-класно опредељење.

Отуда је упоредо са ширењем војне организације покрета Драже Михаиловића у јесен 1941. године и сталних покушаја да партизанске одреде потчини својој команди и спречи самостални развитак ослободилачког покрета, четничко руководство дало упутства и о питању власти. У поверљивом „Упуту за извршење мобилизације", који је дао Д. Михаиловић крајем септембра 1941. године, стајало је: „У срезовима области коју командант организује **у даном моменту** поставиће одмах среске команданте који да одмах отпочну са својим радом. Под њихову команду долазе: Срески начелници, Жандармерија и све припадајуће општине са Првим и Другим четама. Председнике општина који покажу лабавост или су се били компромитовали у раду са непријатељем одмах срески команданти да смене, а на њихова места да се поставе **наши, али сигурни енергични људи"**[9] (подвукао — Ж. М.).

Као што се види, четници су се залагали за одржање старих органа власти и жандармерије, премда су они били снажно упориште окупатора и квислинга.

Сви покушаји руководства КПЈ и НОП-а, од највиших до локалних, да се са представницима четничког покрета и бивших грађанских странака постигие споразум о заједничкој борби и сарадњи против окупатора и о успостављању нове власти на ослобођеној територији у западној Србији показали су да су се снаге старог друштвеног поретка супротстављале стварању демократске власти народа.

За сагледавање. не само односа између НОП-а и четничког покрета, него и става покрета Д. Михаиловића према питању власти у устанку необично су, по нашем мишљењу, важна три документа. То су: (1) директивни чланак Едварда Кардеља „Народноослободилачки одбори мораі'у постати истински привремени носиоци народне власти", објављен у ужичкој „Борби" 19. октобра 1941. године,[10] преко кога је ЦК КПЈ дао политичку линију и основу за конституисање народне власти; (2) Писмо Јосипа Броза Тита, 20. октобра 1941. године, Дражи Михаиловићу с предлозима од 12 тачака за споразум у коме је изнет став руководства НОП-а, између осталог, и о питању организације власти на ослобођеној територији[11] и (3) незванични записник о споразуму у Брајићима између представника Врховног штаба НОПОЈ и Штаба Драже Михаиловића 26. октобра 1941. године.[12]

У поменутом чланку ужичке „Борбе" се даје одговор онима који постављају питање због чега се у устанку ствара нова власт, те зашто се не остаје при старим облицима власти. У чланку се полемише са онима у земљи и иностранству који се противе стварању народне власти и залажу за рестаурацију општинских управа „с измењеним људством". Одговарајући на прво питање, у овом документу се истиче да је стара власт неприхватљива за ослободилачке снаге, не само зато што је то била власт старе Југославије, него, пре свега, због тога што је она постала оруђе окупатора и што није способна да мобилшпе народ против њега. Полемишући с концепцијом покрета Драже Михаиловића о општинским управама „с измењеним људством", у чланку се наглашава да стари апарат не може одговарати потребама ослободилачке борбе. Стари органи су, „без обзира на то што је у њима било и појединих поштених људи, база непријатеља и легло петоколонаша и непријатеља народа свих врста"[13] и као такви „не пружају никакву гаранцију за обезбеђење ослобо-Вене области, већ напротив, пружају непријатељу све могућности да се преко њих помало увуче у наше редове"[14].

Писмо Врховног штаба од 20. октобра Дражи Михаиловићу о заједничкој сарадњи садржавало је, под тачком 6, предлог о организацији привремене

9. Архив Војно-историјског института — ДМ — ВК — У— 12.
10. Борба, 19. октобар 1941.
11. Др Јован Марјановић, н. д., стр. 273.
12. Исто, стр. 317.
13. Борба, 19. октобар 1941.
14. Исто.

власти на слободној територији.[15] На разговорима у Брајићима руководство четничког покрета одбило је оне тачке које су биле основа за успешно вобен.е заједничке борбе, међу којима и предлог о организовању народноослободилачких одбора. Разговори су показали да четничко руководство упорно брани старе органе власти и управе, на које се делом и ослања. Нову организацију власти није прихватало јер се то косило са стратегијом равногорског покрета и буржоаско-класним интересима. Састанак уБрајићима оставио је и даље отвореним основна питања размимоилажења НОП-а и четника Драже Михаиловића.

Упоредо са ослобођењем ужичког краја, у коме више није_ деловала окупаторска и квислинШка власт, поставило се питање организације живота на слободној територији, а посебно опганизације власти. Народноослободилачки покрет је приступио образоватм/ НОО-а у појединим местима (селима) и пре ослобођења, у току августа. Нагли успон устанка и ослобођење Ужица (24. септембар 1941) позитивно су утицали на стварање народноослободилачких одбора тако да је у току септембра и октобра успостављена мрежа органа нове власти у читавом округу.

За даље разматрање наше теме потребно је истаћи неке значајне карактеристике присутне у стварању народне власти уовом крају.

П р в о. Следећи линију КПЈ, политичко и војно руководство НОП-а полазило је од чињенице да су НОО, поред органа борбе и власти, и политички представници иаоода и да као такви треба да буду отворени свим родољубима. Из тих разлога су сви они који су били за борбу против окупатопа и квислинга позвани на сарадњу и учешће У новој власти без обзира на националну, политичку и верску припадност. Руковоаство НОП-а је непрекидно настојало да придобије за сападњл/ прогреснвне припаднике бивших гпаћаттских странака и политичапа који би подржали народноослободилачку борбу.

Д р у г о. Уоснивању НОО-а у ужичком крају није било елемената коалиције и оснивања одбора на паритетној основи од представника НОП-а и четничког покрета, осим покушаја у ариљском срезу, чега је више било у неким другим местима одмах по ослобођењу, тј. до четничког напада на ова места ГЧачак, Горњи Милановац и др.).

Т р е ћ е. Иако је платформа НОП-а била широка. у формирању одбора ните било равнотеже снага бивших политичких партија и група и сличних појава трајнијег карактера. Заступљеност НОО-а родољубивим припадницима бивших грађанских партија и њихово укључивање у рад народне власти заснивало се на њиховом прихватању и подржавању програма НОП-а, а не на платформи мењања тог програма.

Ч е т в р т о. Ако при образовању власти и у НОО није било коалиционих елемената, двовлашћа и сличних појава трајнијег карактера, треба истаћи да је у неким одборима било колебљивих појединаца и оних који су под утицајем грађанских снага и четника, кад нису могли да спрече њихово ствапање, убацивали у одборе своје присталице и оне на које су могли утицати. То 1е дошло до изражаја кроз општу диференци1‘ацију која се продубљивала у јесен 1941. године у овом крају као и унутар појединих одбора када су предузимали економске и политичке мере током рада.

П е т о. За развитак народне власти у округу ужичком карактеристично те да се борба за власт. као основно питање револуције, водила као диференцијацша снага ван НОП-а, а не унутар структура тог покрета.

Постоји довољно аутентичних података који сведоче да се четнички покрет и у првој фази устанка изјантњавао против окупатота и за сарадњу са партизанима, претежно из тактичко-политичких разлога. Међутим, у питању власти је заступао одржање стаоих органа власти и био против стварања народне власти. То се видело из њиховог односа према стватању народноослободилачких одбора на ослобођеном подручју, а посебно у Ужицу.

Приликом расправе о томе какву власт треба успоставити у Ужицу, на конференцији, сазваној ради избора НОО-а 26. септембра 1941. године, дошла

15. Зборник НОР, т. I, кљ. 1, стр. 203—207.

су до изражаја два различита става. Док су се представници НОП-а залагали за стварање народноослободилачког одбора као новог органа власти, представници месних грађанских политичких партија, међу којима је било присталица четничког покрета, кад већ нису могли спречити стварање одбора, изјаснили су се за обнављање старе општинске управе са „новим људима", шго је у суштини био став против стварања народне власти и одрицање сарадње с народноослободилачким одбором. Изборни скуп је показао да је процес диференцијације политичких и друштвених снага у овом крају постајао све израженији.

Анализа мреже народноослободилачких одбора у ужичком крају 1941. године показује да органи народне власти нису успостављени најчешће у оним местима која су била под контролом четничке организације, или су била под њиховим утицајем. То су нарочито периферни делови црногорског, пожешког и моравичког среза. Али и у другим срезовима у појединим местима четничке групе и њихове присталице и други реакционарни елементи ометали су скупове и избор народноослободилачких одбора.

У моравичком срезу, и поред покушаја, није дошло до оснивања среског НОО-а због сталне активности четничких снага. У неким селима моравичког коата четничке групе и њихове присталице директно су ометале образовање НОО-а. Занимљиво је поменути да је, због олређених околности. у општини Остатија остављена и даље стара власт.[16] Народноослободилачки одбори нисд' формирани и усеверозападном лел\' среза пожешког. који обухвата општине Глумач, Каленићи, Доња, Средња и Горња Добриња и Дружетићи, јер је та територија била под контоолом четничких снага, у близини титаба Драже Михаиловића на Равној гори. У једном броју села народноосдободилачки одбори су услед јаког четничког утицаја образовани касније (Милићево Село, Јежевица, Душковци). Због сметњи које су правили припадници четничких група и њихове присталипе, формипање одбора У селима среза црногопског почело је тек у октобру. Одбори су образовани само ушест села. У већини села њихово формирање било је онемогућено услед притиска и утицаја четника и близине равногорског штаба. И у осталим срезовима у појединим местима у којима 1е доминирао четнички утицај, народноослободилачки одбори нист/ створени. Тако, у рачанском срезу, у селима Растиште и Заовине, која су била под контролом четничке организашпе, одбори нису могли бити образовани. И у појединим селима ариљског среза четници Божидара Носовића Јаворског ометали су оснивање органа народне влас.ти. У селу Висока, одбор је формиран тек 23. новембра 1941. године, док је НОО у Бјелуши због четничког терора радио илегално, иако је образован првих дана октобра. Мада су у ужичком срезу народноослободилачки одбори покривали подручје ранијих општина у неким селима четници су ометали њихово оснивање. У Карану су разбијали сазивање зборова ради Лормирања одбора. У Љубањама су тражили да се укине већ образовани НОО, јер су хтели да врате стару општинску управу. На скупу грађана коме су присуствовали представници партизана и четника грађани су се изјаснили да остане новоизабрана народна власт.

Следећи пример и напоре ЦК КПЈ и Врховног штаба, партијска руководства и партизанске команде стално настоје да четнике приволе на сарадњу и заједничке акције против окупатора. Забележени су ретки примери да је у циљу јачања сарадње приликом избора постигнут споразум да у НОО уђу и присталице четничког покрета. У селу Латвици, пред формирање НОО-а, представник НОП-а Саво Поповић, у циљу активирања четника у устаничкој борби, постигао је споразум с њиховим представником о учешћу четничких представника у народноослободилачком одбору.[17]

Има примера да четници, кад већ нису могли да спрече стварање органа народне власти, траже да у народноослободилачке одборе, који су формирани или ће тек бити образовани, уђу и њихови представници. Сачуван је један документ-наредба, која има карактер упутства о формирању општин-

16. Јован Радовановић, Ивањица, Београд 1972, 344.
17. Борђе Пилчевић, Трагом ариљских партизана, 1971, стр. 221.

ских одбора, а издала га је заједничка команда места у Ариљу у време краткотрајног споразума између партизана и четника, ночетком октобра 1941. године. Треба напоменути да су у то време у ариљском срезу, поред среског, у више места били образовани народноослободилачки одбори. Како ова наредба има карактер упутства за образовање власти, а иначе представља врло редак документ за разматрање ове теме, указаћемо на неке њене карактеристике.'[8]

Из заједничке наредбе партизанско-четничке команде места у Ариљу, издате за 9. октобар 1941. године, види се да је споразум предвиђао да се у одборе укључе представници партизанског и четничког покрета. Документ даље предвиђа оснивање среског одбора ..за вршење власти управне природе" и општинске одборе „за вршење власти досадашњих општинских управа". Избор чланова за општински одбор врши се на збору грађана дотичне општине „од представника партизанских и четничких организација и то по иет чланова из обе организације". Карактеристично је да се у упутству наглашава да треба тежити „да у одбор уђу они људи који се нису до сада истицали за поједине странке нити су заоштравали односе између четничких и партизанских организација".[19] И даље: „У случају да у некој општини нема довољан број припадника које од поменутих организација — каже се у овом документу — тежити да у одбор уђу људи који због старости не потпадају под војну обавезу и нису се уписали ни у једну организацију, а при том су способни и заслужни да уђу у одбор".[20] Међутим, овај споразум се није могао проверити јер су четници Божидара Еосовића Јаворског истога дана упали у Ариље, после чега је долазило до све чешћих оружаних сукоба.

Мада су четници од почетка били против стварања народноослободилачких одбора, досадашња истраживања нису потврдила да су у ужичком крају покушавали да створе своје четничке ослободилачке одборе, као што су учинили у ваљевском крају у селу Осечини где су четиици основали тзв. „Народноослободилачки Војно-четнички одбор".[21]

Расположива грађа показује да су четници, кад нису могли да спрече стварање нове влисти, на разне начине ометали њихов рад. У разговорима који су вођени о заједничким акцијама, представници четничког покрета су, као услов сарадње, тражили укидање народноослободилачких одбора. Такав услов народноослободилачки покрет није могао прихватити. За илустрацију њиховог односа према народноослободилачким одборима занимљиво је истаћи апел групе сељака из Годовика. Наиме, после заузимања Пожеге, почетком октобра 1941. године, четници су контролисали већи део среза пожешког па Је долазило до све чешћих међусобних сукоба између партизана и четника. Четници су се осионо понашали и малтретирали припаднике НОП-а и друге грађане. Осим тога, у великом делу пожешког поља сељаци нису могли на миру да саберу летину. Група сељака из Годовика покушала је апелом да утиче на четнике. Тражили су да четници с партизанима воде заједнички оорбу за слободу и захтевали да им се омогући берба летине. Апел су прихватили Штаб Ужичког партизанског одреда, представници Народноослободилачког одбора у Годовику као и четнички представници из Годовика. Међутим, апел је пропао јер га није прихватила четничка команда у Пожеги. Она је, наиме, тражила да се у апелу помиње **само дотадашња општина,** а не и народноослободилачки одбор, пошто **они нову власт нису признавали.**[22]

У местима у којим је четнички утицај био већи, припадници четничког покрета су јавно разбијали све акције НОП-а, а посебно покушаје да се у местима у којим то није раније учињено, образују народноослободилачки одбори. У северним деловима среза пожешког капетан Вучко Игњатовић је јавно истицао да ту четници владају и да нико, мислећи при том на партизане, не може да се меша и спроводи своју организацију. У селу Придворици, мо-

18. Исто, стр. 231.
19. Исто.
20. Исто,
21. Др Јован Марјановић, н. д., стр. 300.
22. Јован Радовановић, Пожега у НОР и револуцији, рукопис, стр. 172—173.

равички срез, група наоружаних четника и бивши председник ошнтине омели су избор НОО-а на збору који је ради тога сазван.[23]

У појединим местима услед четничког притиска и сметњи одбори нису могли да раде или су мало радили. Тако нпр. народноослободилачки одбори у Братљеву, Опаљенику и др. нису могли нормално да раде, јер су четници стално крстарили на том подручју и претили нзабраним одборницима. У селу јшси, иако је изабран, НОО није много радио, јер је сеоски четнички командант новом одбору супротстављао стару општинску управу.[24] Слично стање је и у неким другим местима у осталим срезовима у којима је четнички утицај био већи.

У онемогућавању активности органа народне власти четнички покрет се служио разним средствима. У време краткотрајних споразума о сарадњи неирекидно су подривали нову власт. У местима у којима је у циљу мобилизације свих људских потенцијала за фронт вршено прнј ављиваље у партизане или у четнике развијали су пропаганду против НОП-а, ометали рад народне власти и других органа на мобилизацији. Честим упадима у места кад у њима није било наоружаних партизана онемогућавали су одборницима да раде на спровођењу појединих задатака. Навешћемо само неке примере: Кад је НОО у Шумама код Ивањице организовао акцију сакупљања помоћи у оделу, обући, храни и другом материјалу за ослободилачку борбу и кад су видели да се народ одазива, четници су предузели све мере да се ова акција спречи.[25] Слично је било и у Бјелуши у срезу ариљском и неким другим местима у ужичком крају.

Велике тешкоће у раду органа народне власти причињавале су акццје четника против НОП-а и оружани сукоби с њима. Стварање унутрашњег фронта, уместо мобилизације за борбу против окупатора и стално четничко настојање да задржи Пожегу у својим рукама и тако поцепа слободну територију, а потом заузме Ужице и друга среска места, отежавали су не само оружану борбу него и изградњу и јачање органа нове власти.

Четници су непрекидно ометали и друге акције и извршавање задатака одбора и других позадинских и војних органа, као што су транспорт на положај материјала и муниције, робе, жита и намирница за становништво (Каран, Пожега и др.). У селима, када у њима није било партизанских јединица, а нарочито кад су почетком октобра заузели Пожегу, четници су почели малтретирати, туђи па и хапсити партизанске активисте и одборнике (Пожега, гоге, Рупељево и др.). Забележено је да је у Годовику Народноослободилачки одбор с грађанима пружио оружани отпор четницима КОЈ'И су се упутили на тај терен. По заузимању Пожеге, Срески НОО није имао услова за рад на својој територији па су његов председник Љубомир Мићић и још неки одборници и позадински радници (Веселин Јанковић, Миливоје Радовановић) отишли у Ужице. Кад су четници заузели Ариље 9. октобра 1941, одборници НОО-а, чланови КПЈ и други активисти морали су напустити Ариље и крити се по околним селима. Четници Божидара Босовића су у Ариљу, Латвици, Радобуђи, Вигошту, Вирову и другим селима тукли, малтретирали и пљачкали партизанске одборнике, активисте, њихове породице и оне који су им се супротстављали. Опљачкали су кућу Сава Поповића из Латвице, одборника Окружног НОО-а и истакнутог комунисте тога краЈ'а и однели све што су могли[26].

Став четничког покрета према новој власти потврђује тезу да је и у периоду њихове сарадње с ослободилачким покретом, општи интерни став четпичког руководства био: придржавати се формално споразума али истовремено радити на свим секторима против НОП-а. У духу тог става четници су се оштро супротстављали поЈ'единим мерама народноослободилачких одбора. Тражећи облике за компромитовање органа народне власти, а увиђајући да

23. Јован Радовановић, Ивањица, стр. 334.
24. Исто, стр. 343—344.
25. Исто, стр. 341.
26. Борђе Пилчевић, н. д.

реквизиција, нарочито у снабдевању, има не малу улогу, четнички покрет јавно осуђује ту меру, те народноослободилачке одборе покушава да прикажс као пљачкаше, а себе као заштигнике народа[27]. Обезбеђење исхране, опреме и другог материјала за партизанску војску и снабдевање грађана најнужнијим намирницама и решавање других проблема фронта и позадине били су један од најважнијих задатака народноослободилачких одбора и војно-позадинских органа. Из једног акта[28] који је 28. септембра 1941. године, по наредби Драже Михаиловића, упутио начелник равногорског штаба Драгослав Павловић председнику општине Биоска, срез ужички, јасно се види покушај четника да партизане лише базе за решавање горућих потреба фронта и позадине, као и да се супротставе појединим мерама народне власти. Тачкама 7. и 8. овог документа четнички штаб проглашава да сва стока, сточна и мото-механизована возила припадају „четничкој команди Југословенске војске", а само ако су „сопственици партизани или ако их сопственици драговољно стављају у службу партизана, могу се од њих мобилисати. Иначе иста су мобилисана."[29]

Против народне власти четници су примењивали и друге облике борбе. Преко својих присталица утичу на поједине одборнике који се противе мерама НОО-е и политици НОП-а, врше притисак на одборнике, прете им и настоје да колебљиве пасивизирају. 0 ставу четничког покрета према новој власти речито говори запис Митре Митровић о приликама у Пожеги непосредно после ослобођења од четника, почетком новембра 1941. године. „Изразбијана политичким странкама, од радикалске до леве земљорадничке, кад се варошица сва узмувала и тражи решења у тим испреметаним односима... А четници пристижу да замрсе борбу против Немаца, причама о власти коју хоће комунисти једанпут, ако их пусте, узети у руке. 'Каква ти је ово власт кад почне и ала и врана да нам суди. Нико и ништа' — и редом почињу, почев од мене..",[30] записала је Митра Митровић у свом „Ратном путовању".

У Ужицу је на почетку рада одбора дошло до диференцијације унутар НОО-а. Један мањи број одборника, зато што се није слагао са појединим мерама Одбора, а посебно са одлуком народног суда о кажњавању осморице „непријатеља сргхског народа" смртним казнама, а и под утицајем представника локалних грађанских политичких партија и четничке организације, престао је да ради у Народноослободилачком одбору.[31] Из сличних разлога и страха неки од изабраних одборника у Општинском НОО Ивањица нису хтели да раде у Одбору.[37] Било је случајева да су се поједини одборници повлачили из одбора плашећи се освете четника (Бјелуша, срез ариљски) и др.[J3] Кад је у Шумама код Ивањице дошло до сукоба између четника и партизана, председник НОО пришао је четницима.[34]

Четнички утицај се нешто мање испољавао у односу на среске народноослободилачке одборе него на одборе у селима. Нарочито је био отежан рад СНОО у Косјерићу због великог утицаја четника који су ометали функционисање нове власти. Мању активност је испољио и СНОО у Чајетини због колебљивог и прочетничког става појединих одборника. По формирању СНОО у Пожеги, један одборник је на почетку рада одбора под четничким утицајем престао да учествује у раду овог органа.

Упркос оваквом ставу четника, за релативно кратак период у јесен 1941. године, народноослободилачки одбори, уз све тешкоће, лутања и несналажења развили су у оквиру својих могућности широку и плодну делатност. Већина Је са успехом решавала крупна питања и проблеме фронта и позадине. Одбори су израсли у снажан политички фактор и с осталим органима НОП-а вршили велики утицај на становништво. Осим појединачних случајева, одборници су

27. Лист „Слобода или смрт", оргаи покрета Драже Михаиловића, бр. 2 од 10. октобра 1941.
28. Др Јован Марјановић, н. д., стр. 297.
29. Исто.
30. Митра Митровић, Ратно путовање, Београд 1953, стр. 42.
31. Никола Љубичић — Јеврем Поповић — Миливоје Ковачевић — Миливоје Радовановић Фарбин, Ужице 1941, Београд 1961, стр. 326.
32. Јован Радовановић, Ивањица, стр. 339.
33. Борђе Пилчевић, н. д., стр. 228.
34. Јован Радовановић, н. д., стр. 341.

показали високу политичку свест и привржености народноослободилачком покрету радећи данонoћно на извршавању бројних задатака.

После повлачења главнине партизанских снага из западне Србије у Санџак крајем новембра 1941. године и поновног заузимања овог краја, окупатор је уз помоћ љотићеваца, недићеваца и легализованих четничких јединица приступио „чишћењу терена од комуниста" ради уништења партизанских јединица које су остале у овом делу Србије, као и других упоришта НОП-а. Масовна хапшења, мучења, стрељања, одвођења у концентрациони логор припадника НОП-а, њихових породица и симпатизера нису мимоишла ни највећи Орој одборника народноослободилачких одбора. Утаквим условима народноослободилачки одбори нису могли да раде. Сви покушаји руководства КПЈ и НОП-а у децембру 1941. и почетком 1942. године да се у ужичком крају организује партијски и рад других организација нису уродили плодом. Та активност из више разлога није попримила организованији карактер.

Поред војних и полицијских мера које је предузео окупатор, уз помоћ љотићеваца, недићеваца и четника поново је успостављена окупаторска и квислиншка власт на реокупираној територији. Сами или у сарадњи са осталим снагама контрареволуције, четници су формирали преке судове. Хапсили су припаднике НСЗП-а међу којима и чланове народноослободилачких одбора. Пресуде су биле батињање, осуда на смрт или предаја Немцима.

Један број одборника НОО-а придружио се партизанским јединицама и активно учествовао у даљим борбама у редовима Народноослободилачке војске. Велики број одборника који су остали приликом повлачења партизанских снага крајем 1941. године су хапшени, мучени, одведени у концентрационе логоре, на присилни рад или стрељани. У свим овим акцијама против припадника НОП-а учествују и четници. Љубомир Стојић, председник СНОО-а у Ариљу је ухваћен и стрељан 20. децембра 1941. године, а 9. јануара 1942. године стрељан је Милорад Тимотијевић, члан СНОО-а Пожега. Секретара НОО ЈЂубање Милића Јокића предали су четници Немцима па је стрељан 1942. Приликом повлачења ухватили су Милана Петронијевића, трговца и члана СНОО-а Пожега, па је и он стрељан. Војко Станић, председник НОО Горобиље, спроведен је у логор на Бањици. Међу одборницима које су четници ухапсили већи број је спроведен у логор на Бањици. У Милићевом Селу похапсили су скоро све чланове НОО-а, стрељали Јеврема Симића, а остале спровели у Бањички логор. Марта 1942. године заробили су Љубомира Мићића, истакнутог комунисту и председника СНОО-а Пожега, предали га Немцима па је у Пожеги стрељан.

Оне које окупатор и његови помагачи нису убили крајем 1941. године, слати су у току 1942. године на нова ислеђивања, мучења, у логор или су убијани касније. Њихова листа је дуга. Навешћемо само неке примере: Борисав Јокић, одборник НОО Стапари, Миодраг Ковачевић, одборник НОО Ужице, Велисав Николић, члан Окружног НОО-а из Милићевог Села, Арсеније Цвијовић, одборник СНОО-а Пожега, Михаило Мијо Јовановић, председник СНОО-а Бајина Башта (стрељан 7. јуна 1942), Милош Марковић, одборник НОО Ужице, Радисав Пауновић, одборник НОО Ужице, Раденко Стефановић, одборник НОО Ужице, Раде Вукадиновић, одборник НОО Ужице, Драгомир Ковачевић, одборник СНОО-а Пожега, Владимир Радић, одборник НОО Пожега, Миодраг Вељковић, председник НОО Рача (стрељан 12. августа 1942), Вишеслав Бугариновић, одборник НОО Севојно (стрељан 1943. у Маутхаузену), Милан Секулић, одборник НОО СевоЈ'но (стрељан 1943), Радован Петровић, секретар НОО Рибашевина, одборници НОО Стапари Десимир Спасојевић, Славко М. Босић и др. Од пролећа 1942. године четници су по упутствима Драже Михаиловића завели клање као метод. Њнхове „црне тројке" заклале су у ужичком крају велики број припадника НОП-а, међу којима и један број одборника народноослободилачких одбора. Тако су у 1943. години заклали Бранислава Павловића из Злакусе, председника Окружног НОО-а Ужице из 1941. године, Сава Поповића, одборника Окружног НОО-а из Латвице. Кад су почетком јануара 1944. године јединице Друге пролетерске дивизије продрле у моравички крај, четници су завели још већи терор и прогоне над припадницима НОП-а. Само

у пожешком крају, у везп с тим догађајем, оии су извели пред преки суд 18 лица оптужујући их за држање за време „комунистичког напада на Ивањицу". Међу њима су били и одборници Среског НОО-а у Пожеги из 1941. године Срећко Перић, Мирослав Жарковић и Владимир Радић.[35]

Ови и други примери показују да четници, и кад су им се каткада 1942. и 1943. године интереси у неким питањима са окупатором и недићевцима разилазили, као присталице старог система и краљевске власти нису свој основни став према органима нове народне власти мењали па су припаднике НОП-а, а особито оне који су били активни у партизанским јединицама и органима народне власти, сматрали за своје главне непријатеље.

Од 1943. године Дража Михаиловић је почео у Србији да ствара неку врсту четничке политичко-управне власти. По његовом повратку из Црне Горе у Србију четнички покрет почиње да ствара равногорске одборе.[36] Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а и став Велике Британије према четницима Драже Михаиловића од краја 1943. године уздрмале су четнички покрет. На политичком плану он је почео убрзано да ствара равногорске одборе. Четнички конгрес у селу Ба 25—28. јануара 1944. године, поред покушаја оспоравања законитости одлука Другог заседања АВНОЈ-а, одбране старог друштвеног поретка и формулисања своје политичке концепције, усвојио је одлуку о убрзаном стварању равногорских одбора као политичке базе четничког покрета.

У ужичком крају, до конгреса у селу Ба, четнички покрет се, углавном, ослањао на органе старе власти или власти других окупаторских органа. Од почетка 1944. године четници интензивно раде на формирању равногорских одбора, команди срезова, постављању команданата општина и села. Према упутствима Централног националног комитета равногорски одбори треба да се успоставе у свим селима, општинама и срезовима.

Неколико сачуваних докумената четничког порекла из овог краја садрже упутства о формирању равногорских одбора, њиховим надлежностима и задацима, а истовремено указују и на њихов карактер. У том погледу најкарактеристичнији су: Упутства команданта пожешког четничког корпуса од 27. јануара 1944. о оснивању општинских равногорских одбора. Упутство Команде ужичког округа о оснивању и задацима равногорских одбора од 14. ма]а 1944. године и Писмо Извршног одбора Централног националног комитета Краљевине Југославије од 29. јула 1944. године (упутство за рад равногорских одбора)[37].

Према овим документима равногорски одбори су носиоци „невојничке--грађанске власти на терену"[38]. У упутству Команде округа ужичког Југословенске војске у отаџбини[39] стоји да се у сваком селу образује сеоски равногорски одбор, у општинама — општински, а у сваком срезу „срески равногорски народни одбори". Сеоски и општински равногорски одбори треба да броје до 10 чланова. Сеоски одбори шаљу своје представнике у општински равногорски одбор. Срески равногорски одбор образује се од представника општинских одбора. Општински и срески равногорски одбори могли су да образују секцију за поједина питања и послове. За све послове из области организације и надзора над радом равногорских одбора био је надлежан Одоор за политичко-управне послове Централног националног комитета[40].

35. Цветови у огњу, Историјски архив Титово Ужице, 1970; Борђе Пилчевић, н.д.; Гојко Шкоро, Ужичани на Бањици, 1983; Јован Радовановић, Пожега у НОР и револуцији, рукопис.
36. Србија у рату и револуцији 1941—1945, Београд 1976, стр. 173.
37. Извршни одбор Централног националног комитета КраљевиијеЈугославије, бр. 70 од 29. јула 1944, Архив Народног музеја Титово Ужице, инв. бр. 483; Упутство команданта пожешког четничког корпуса од 27. јануара 1944. (о оснивању општинских равногорских одбора), Архив Народног музеја Титово Ужице, инв. бр. 7393; Наредба команданта среза моравичког од 18. фебруара 1944. (о дужностима равногорских одбора — Ј. Радовановић, Ивањица, 464); Команда округа ужичког Југословенске војске у отаџбини од 14. маја 1944. (о оснивању и задацима равногорских одбора), Архив Народног музеја Титово Ужице, неинвентарисано.
38. Писмо Извршног одбора ЦНК Краљевине Југославије, бр. 70 од 29. Јула 1944.
39. Команда округа ужичког Југословенске војске у Отаџбини, стр. пов. бр. 9 од 14. маја 1944, Архив Народног музеја Титово Ужице.
40. Извршни одбор ЦНК Краљевине Југославије, бр. 70 од 14. јула 1944, Архив Народног музеја Титово Ужице, инв. бр. 483.

Из расположиве грађе види се да су равногорски одбори образовани на два начина: именовани, одн. постављани од четничких команди, или су бирани на зборовима грађана. У случајевима кад се није могао образовати равногорски одбор, формирано је повереништво равногорског покрета са свим правима и дужпостима равногорског одбора.

У ужичком срезу у селима су формирани сеоски равногорски одбори. (Јпштински равногорски одбори образовани су у Равнима, Качеру, Биоски, Стапарима, Буару, Дрежнику, Љубањама, Потпећу, Севојну, Карану и Рибашевини. У Ужицу је, по наредби команданта среза ужичког, образовано Повереништво народног равногорског покрета, састављено од председника, потпредседника и 30 чланова са истим правима као да су изабрани[41]. Сресни равногорски одбор у Ужицу имао је 33 члана[42]

У срезу пожешком општински равногорски одбори формирани су у свим општинама: Душковци, Јежевица, Каменица, Гојна Гора, Горња Добриња, Средња Добриња, Доња Добриња, Глумач, Здравчићи, Висибаба, Роге, Годовик, Горобиље, Бакионица, Гугаљ, Табановићи, Пожега и сеоски одбор у Милићевом Селу, које је припадало годовичкој општини. Сресни равногорски одбор сачињавали су председник, два потпредседника и 31 члан[43].

Равногорски одбори образовани су у селима и општинама моравичког среза. Опшгински одбори постојали су у Ивањици, Остатији, Лукама, Виоиици, Придворици, Мећуречју, Брезови, Ерчегама, Приликама, Ковиљу и Средњој Реци[44]. Они нису бирани, већ су их постављали четнички команданти, а најчешће командант среза моравичког.

Иако не располажемо подацима о броју и саставу равногорских одбора у осталим срезовима у ужичком округу, из више докумената може се закључити њихово постојање.

Упутством које има карактер наредбе, које је командант пожешког четничког корпуса 27. јануара 1944. године[45] упутио у Косјерић, налаже се свим општинама формирање „општинских равногорских народних одбора" из којих Ои „резултирао Сресни Равногорски одбор". Према овој наредби равногорски одбори би се образовали на зборовима грађана. Овим актом је одређено да се одбори образују до 15. фебруара 1944. године.

Писмом од 29. јула 1944. године Извршни одбор Централног националног комитета Краљевине Југославије тражи од Среског народног равногорског одбора Бајина Башта извештај о организацији равногорске власти на територији среза и податке о члановима Среског равногорског одбора[46]. То упућује на закључак да су и у овом срезу постојали равногорски одбори.

Из акта помоћника команданта златиборског среза од 17. марта 1944.
1 одине о постављању Повереништва равногорског одбора за општину кременску, које је извршено на основу плана о организацији равногорских одбора и наређења Команде југословенске војске у отаџбини — Горског штаба од 27. јануара 1944. године[47], може се оправдано закључити да је на овом подручју четнички покрет приступио организовању равногорских одбора.

Писмо Извршног одбора Централног националног комитета Краљевине Југославије од 29. јула 1944. године[48] упућено „Среском Народном равногорском одбору за срез Ариље", које представља и упутство за рад док се не добију детаљније инструкције и истовремено тражи „извештај о досадашњем раду" и организацији равногорске власти даје основа за констатацију да су равногорски одбори образовани и у ариљском крају.

41. Архив Војно-историјског института, непр. јед., бр. рег. 35/5-1, к. 104; Историјски архив Титово Ужице, МГ, бр. 253, Активност непријатеља.
42. Исто.
43. Др Венцеслав Глишић, Пожега у НОР, рукопис, стр. 343.
44. Јован Радовановић, Ивањица, стр. 465.
45. Командант пожешког четничког корпуса, 27. јануар 1944, Упутство о организовању равногорског одбора, Архив Народног музеја Титово Ужице, инв. бр. 7393.
46. Архив Војно-историјског института, фонд ВК — ВИ, Врховна команда, к. 14, рег. бр. 3/1.
47. Историјски архив Титово Ужице, МГ, бр. 253.
48. Писмо Извршног одбора ЦНК Краљевине Југославије, бр. 70, од 29. јула 1944.

Подаци о саставу сеоских и општиских равногорских одбора којима се располаже показују да су их сачињавали претежно земљорадници, по који учитељ, свештеник, деловођа и сл. Чланови среских равногорских одбора су били разних занимања — трговци, кафеџије, занатлије, чиновници, земљорадници и др. Тако, на пример, састав Повереништва равногорског покрета ужичке општине био је следећи: трговаца 9, кафеџија 4, опанчара 3, абаџија 1, кројача 1, књижара 1, пекара 1, инжењера 2, адвоката 1, професора 1, лекара 1, учитеља 1, чиновника 1, железничара 1, келнера 1, ложача 1, столар 1.

За чланове равногорских одбора бирани су, одн. постављани припадници и присталице равногорског покрета. При том — како је стајало у упутствима — требало је настојати да међу њима буде и људи који су уживали углед у својој средини. Из расположивих извора се види да је у њима било доста припадника и присталица бивших политичких грађанских партија, као и људи који су били у органима Недићеве квислиншке власти.

Према писаним инструкцијама о надлежности равногорских одбора, њихове основне дужности биле су: прво, као основни носиоци невојничко-грађанске власти, да се старају о материјалном и финансијском обезбеђењу четничких јединица (разрез људске и сточне хране, новца и других потреба по захтеву оперативних команданата на терену); да врше попис и распоред товарне и теглеће стоке, јахаћих коња са возилима и запрегама за потребе четничких јединица; кад се оперативне јединице налазе ван територије одбора, да се старају о одржавању реда и мира, одржавају straže, патроле и заседе, обезбеђују курирску службу и извршавају друга наређења команданата оперативних јединица и, друго, да развијају пропаганду четничког покрета, тумаче његову политику, да раде на развијању „национално-патриотских осећања народа" и љубави према „Краљу и Отаџбини", да воде борбу против свих непријатеља, а посебно да раде на сузбијању „комунизма".

Формирањем равногорских одбора четнички покрет је покушао да се, пошто се компромитовао сарадњом са непријатељем, прикаже пред народом као борац против окупатора. Осим тога, оцењујући да је рат ушао у завршну фазу и да ће га Немачка изгубити, а уздајући се у помоћ западних савезника, образовањем равногорских одбора, четнички покрет предузима мере да **у датом тренутку преузме власт** која ће се, насупрот НОП-у, борити за обнову Краљевине Југославије и буржоаске власти на „чвршћој и здравијој државној, политичкој и друштвеној основи" — како је равногорски покрет у својим документима истицао. У том смислу, у упутству за рад равногорских одбора, Извршни одбор ЦНК јула 1944. године каже: „Рат се ближи крају. Победа је на помолу. Наши моћни Савезници ставили су у покрет све своје силе. Немачка мора ускоро подлећи. Учинимо све, сваки на месту на коме се налази, **да слободу дочекамо јаки и добро организовани"**[49] (подвукао — — Ж. М.). То је било опште упутство равногорским одборима.

Али, како је пракса показала, равногорски одбори нису у ужичком крају одиграли значајнију улогу нити су вршили снажнији утицај у народу. У периоду који је обележен политичким банкротством организације Драже Михаиловића, за организацију и учвршћење равногорских одбора није било више времена ни услова.

Као што су историјске одлуке Другог заседања АВНОЈ-а биле одговор, како је Јосип Броз Тито истакао, онима „који су се надали да ће се одмах послије рата вратити на старо", тако су и одлуке Конгреса у селу Ба биле усмерене против НОБ. Покушај Централног националног комитета да образовањем равногорских одбора створи четничком покрету „организациони ослонац у народу"[50], саставни је део: (а) тактике и мера организације Драже Михаиловића и политичких група окупљених око њега у борби против народноослободилачког покрета, (б) припрема за узимање власти у Србији по одла-

49. Исто.
50. Милош Минић, Четници и њихова улога у време народноослободилачког рата 1941—1945, Београд 1982, стр. 93.

ску немачких окупационих снага. Преговори и договор Драже Михаиловића, у другој половини 1944. и у почетку 1945. године, са немачким окупаторима и представницима квислиншке власти (Недић, Љотић, Аћимовић и др.) **о узимању власти** и обезбеђењу политичких и класних позиција буржоазије по одласку Немаца, — то јасно потврђују. Овим се још једном потврдило да су четнички покрет и све друге водеће буржоаске снаге били јединствени у својој антикомунистичкој оријентацији и према НОП-у, иако су се у много чему другом разилазили и сукобљавали.

Са становишта теме коју разматрамо потребно је истаћи да су упутства за рад равногорских одбора слата од Централног националног комитета и локалних четничких органа прожета антикомунизмом и непомирљивошћу према народноослободилачком покрету. Илустроваћемо то са два-три примера који показују да се борба против НОП-а сматра најважнијим задатком равногорских одбора.

У поменутој инструкцији Извршног одбора ЦНК за рад равногорских одбора[51] истиче се, између осталог, да треба развити најактивнију пропаганду против КПЈ која се бори „за отимање власти и завођење диктатуре" те да, стога, у народу треба створити „чврсту решеност да по цену сваке жртве изиђемо (мисли се на равногорски покрет — Ж. М.) на крај са свим нашим душманима" — у које убраја, поред Немаца и усташа, и „комунисте"[52].

И документи нижих органа четничког покрета показују да су дужности равногорских одбора биле усмерене, превасходно, против народноослободилачке борбе и њених припадника који се у документима називају „комунистима" и сл. као и против лица која су избегавала сарадњу са четницима или обавезе према њима. У наредби команданта среза моравичког од 18. фебруара 1944. године, у којој су наведене дужности равногорских одбора, стоји: „Дужност и права општинских равногорских одбора јесу да одрже зборове на терену одређене ошнтине сваке друге недеље, да упознају народ са спољном и унутрашњом политичком ситуацијом, да код народа развијају национално-патриотско осећање, **да пропагандом сузбијају комунизам, да мотре на лица која су склона комунизму** (подвукао — Ж. М.) и шпијунажи, да сумњива лица иријављују команданту среза, односно општине и да **откривају комунистичке курире и јатаке"[53]** (подвукао — Ж. М.). У свему овоме окупатор се нигде не помиње. Сличних примера има и у другим срезовима. Командант ужичког среза наредио је 30. маја 1944. године командантима места свих општина да, у сарадњи са председницима сеоских и општинских равногорских одбора, „саставе списак комуниста који су припадали партизанским одредима или помагали акцију комуниста на другим иословима", водећи рачуна да се у списак унесу сви „убеђени, школовани и радници" и да се то чини радом „по њиховој вредности, односно, опасности, како би најопаснији били на челу списка, тј. међу првима.. ,"[54] Треба напоменути да су у то време на овом подручју тзв. „црне тројке" физички ликвидирале велики број припадника НОП-а и њихових симпатизера, а многи су били поново хапшени. Међу њима има више одборника НОО-а из 1941. године.

И после ослобођења ужичког округа, крајем 1944. године, када је на овој територији поново успостављена народна власт и деловала 273 народноослободилачка одбора — од сеоских, општинских, среских до Окружног НОО-а у Ужицу[55], — активност четничких група на овом терену била је уперена, у првом реду, против органа народне власти и других организација народноослободилачког покрета. Тадашња међународна ситуација и још несређене прилике у земљи давале су четницима наду на успех.

После преласка Драже Михаиловића из Србије у Босну, у јесен 1944. године, питање **рушења власти** заузима видно место у његовим плановима и директивама за дејство у ослобођеним крајевима земље, а посебно у Србији.

51. Извршни одбор ЦНК, бр. 70 од 29. јула 1944.
52. Исто.
53. Према Јовану Радовановићу, Ивањица, стр. 464.
54. Архив Војно-историјског института, ф. Србија, к. 118, св. 4, рег. бр. 39/4.
55. Гојко Шкоро, Ужички округ у народноослободилачком рату 1944—1945, стр. 157.

У писму потчињеним командантима од **4.** децембра **1944.** године[56], **поводом** одлуке о формирању „команде краљевих командоса", који би се убацивали на ослобођене делове земље са задацима да врше терористичке и саботажне акције, а касније припремају и подижу народ на устанак, поред осталог, истиче се да се „стално наговештавани избори" од савезника могу лоше завршити (по четнике — Ж. М.) ако се **партизани у Србији учврсте на власти.** Као хитна мера, у духу те оцене, наложена је организација „народног отпора" преко четничких група убачених у Србију. Поред акција као што су рушење и отежавање веза и комуникација, вршења атентата и других терористичких акција, спровођења пропаганде и других мера које треба да онемогуће стабилизовање прилика, изричито се наглашава да треба **смењивати и уклањати партизанске власти** по свим местима у Србији. Посебно се истиче да треба стварати такво стање „у коме за рачун партизана **нико не би смео да прими власт нити у њихово име врши"**[57] (подвукао — Ж. М.). У исто време даје се директива да се обнављају равногорски одбори и да се народ психолошки и политички припреми за изборе које „савезници наговештавају". Опет ослањање на спољни — страни фактор.

Сличан однос изражен је и у другим директивама четничког руководства у првој половини 1945. године. У плану дејства једне групе командоса убачених из Босне преко Дрине у Србију, почетком марта 1945. године, стаЈало је да, уз остале акције, у току априла и маја треба „упадати у општине" у циљу дезорганизације нове власти[58]. У тзв. „Општој директиви" од 15. Ј'уна 1945. године, пошто констатује да је у Србији отпочела општа акција против комуниста, Дража Михаиловић наређује команданту Прве рогатичке четничке бригаде да се отпочне са нападима. У тачки 2. овог наређења каже се да треба „одмах све предузети да се **комунистичке милиције и одбори** (подвукао — Ж. М.) придобију и да раде за нас, или у најгорем случаЈ'у придобити поједине чланове ових. Убудуће не дозволити формирање нових комунистичких милиција"[59].

У духу тих инструкција на територији Србије је у току 1945. године, упркос свим мерама органа безбедности, изведено 516 разних терористичких акција (напад на народне одборе, пљачкање задруга, рушење комуникација, напад на привредне и друге објекте и др.)[60]

Сличне активности вршиле су четничке групе и појединци, заостали на подручју ужичког округа и суседних крајева после ослобођења овог краја. Убијањем чланова КПЈ, одборника и других активиста, пљачкањем друштвене имовине, ометањем рада органа власти и других организација, саботажним акцијама, застрашивањем народа настојали су да спрече стабилизовање прилика и изазову нереде и оружане сукобе који би, према њиховим прогнозама, могли да доведу до интервенције западних савезника у Југославији. У овим активностима, као што се догађало и у другим деловима земље, у којим је било одметничких група, четничке групе и поЈ'единци повезивали су се са другим реакционарним елементима (буржоаски слојеви, неки припадници квислиншких Ј'единица и бивших грађанских политичких партија и сл.). Од својих јатака и помагача одметничке групе добијају помоћ у новцу, храни, санитетском материјалу и др. Пишу се и растураЈ'у леци и пароле, цепаЈ'у слике руководилаца, одвраћа омладина да се одазове позиву за мобилизацију и обнову земље, шири контрареволуционарна пропаганда, распирује шовинизам, чине покушаји успостављања равногорских организација, а нарочито се злоупотребљавају револуционарне мере нове власти.

Мада су партијске ћелије, руководства КПЈ и организације ЈНОФ-а водиле рачуна о избору одборника НОО-а и у већини бирани добри, поштени и народноослободилачкоЈ' борби одани људи КОЈ'И су у раду показали максимум

56. Никола Миловановић, Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића, 2, Београд 1984, стр. 304.
57. Исто.
58. Исто, стр. 308.
59. Према Н. Миловановићу, н. д., стр. 470.
60. Исто.

залагања, четнички и други реакционарни елементи убацивали су приликом избора своје пирсталице у народноослободилачке одборе. Таквих појава било је у свим срезовима. У појединим местима било је доста тешкоћа у формирању НОО-а због присуства четничких одметника у шумама који су изазивали међу становништвом страх, колебање, неверицу у одржање партизана јер са „Запада иду Краљ и војска", како је говорила контрареволуционарна пропаганда.

Из извештаја Окружног комитета КПЈ у Ужицу од 22. фебруара 1945. године[61] види се да се четнички и други непријатељски елементи увлаче, нарочито у ниже народноослободилачке одборе. „Они гурају своје синове у милицију, дају оставке, а на своја места доводе синове или самовласно проширују одборе да би кога од својих пријатеља спасили од мобилизације, крију четнике и сл. Ми водимо са свима жестоку борбу и свакодневно путем народних састанака прочишћавамо одборе.. ,"[62], пише у извештају Окружног комитета.

Сличне оцене констатоване су и у извештајима среских комитета КПЈ у том периоду.

Оцењујући рад народноослободилачких одбора у срезу рачанском, Срески комитет КПЈ у Бајиној Башти је у јануару 1945. године истакао да су се у неким местима у народноослободилачке одборе увукле пирсталице четника и да се у њима осећа приличан утицај четничког покрета. У оквиру активности на учвршћивању органа народне власти и чишћења од четничких и других реакционарних и неактивних елемената, извршена је на збору у Оклетцу смена председника НОО а у Доњој Црвици двојице одборника[63]. О истом проблему расправљао је овај Комитет и у априлу 1945. године. И овом приликом је речено да је питање чишћења органа власти од реакционарних елемената који су се увукли у поједине одборе у селима и тамо раде без довољно контроле, а постављене задатке не спроводе како треба и неодлучно, штите своје пријатеље и имућније рођаке и даље актуелан задатак. Нису били ретки случајеви да је народ на зборовима разоткривао њихове поступке и тражио смену[64].

У срезу црногорском је децембра 1944. године промењен цео Општински НОО у Субјелу, јер је у њему било прочетнички оријентисаних људи који су саботирали рад Одбора. У Ражани је у априлу 1945. године смењен председник Одбора, а у Годечеву неколико одборника Општинског НОО-а[65].

У неким селима у златиборском срезу било је случајева да су појединци, пирсталице четника, отворено саботирали рад НОО-а (Бранешци и др.). Под утицајем непријатељских снага поједини одборници су се колебали и нису извршавали своје обавезе па су смењивани, као у Драглици[66].

Срески комитет КПЈ за срез ужички, у свом извештају од 5. марта 1945. године истиче да у народноослободилачким одборима има људи који подржавају четнике, држе се пасивно и не одговарају својим обавезама. Из извештаја се сазнаје да је у више места извршено смењивање једног броја одборника због слабог рада, непредузимања мера према онима који нису испуњавали своје обавезе према новој власти, омогућавања војним бегунцима да се скривају, издавања уверења лицима која су се бавила шпекулацијом и сл.[67].

Овакве појаве констатовао је и Срески комитет КПЈ за срез пожешки, марта 1945. године, на свом терену. У неким општинским одборима смењивани су поједини одборници (Горобиље и др.).

Под утицајем прочетничких и других реакциоиарних елемената било је покушаја у неким одборима у читавом округу да се од ратних терета и оба-

61. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ Ужице, изв. ОК ПКЈ Ужнце од 22. фебруара 1945.
62. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ Ужице, изв. ОК Г1КЈ Ужице од 6. маја 1945.
63. Архив Србије, Фонд ОК ПКЈ Ужице, изв. Среског комитета КПЈ Бајина Башта од 3. јануара 1945.
64. Гојко Шкоро, нав. књ., стр. 168.
65. Исто, стр. 171.
66. Исто, стр. 188, 189.
67. Архив Србије, Фонд ОК ПКЈ Ужице, извештаји Среског комитста КПЈ Ужице од 12. и 31. марта 1945.

веза штите имућнији грађани на штету сиромашнијих слојева па је такве одборнике народ често разобличавао, а неке и одстрањивао из органа народне власти[68]. Забележено је и неколико случајева да су активношћу непријатељских елемената смењивани одборници-комунисти без правих разлога. Било је одбора, тамо где је утицај четничких група које су се скривале по терену био већи, радили у доста тешким околностима. Њима су четнички одметници чинили сметње у извршавању задатака, угрожавали безбедност чланова одбора и других активиста, претили им смртним казнама, упадали ноћу у куће и пљачкали их (Мочиоци, Зарожје и др.). Тако је једна четничка група почетком 1945. године ухватила ноћу Милана Марјановића, председника НОО-а Мочиоци, и после свирепог мучења га заклала[69].

* * *

Изложено даје основа за неколико закључних констатација.

У процесу оштре диференцијације политичких снага, до које је у ужичком крају рано дошло, већ 1941. године било је све видљивије да се народноослободилачки одбори развијају као потреба народноослободилачке борбе, да у себи носе идеју народног суверенитета и да су као такви антитеза старом систему власти.

Схватајући социјални смисао устанка и процењујући да народноослободилачки одбори представљају крупну друштвену промену, четнички покрет и друге буржоаске снаге од почетка НОБ-а и касније у свим фазама рата су били против оснивања НОО-а залажући се за успостављање старог система власти и ранијих друштвених односа. На тај начин они су испољавали буржоаско-класно опредељивање. Четници су под својом контролом задржавали старе органе власти. Дража Михаиловић је одбијао да прихвати стварање нових органа власти.

Пошто су се народноослободилачки одбори развијали не само као органи борбе него и као антитеза старом систему власти, за које се залагао четнички покрет Драже Михаиловића, то су НОО у овом крају, стицајем више околности, од почетка устанка постали једно од основних питања размимоилажења и сукоба између НОП-а и четничких и других снага окупљених око њега. Утој централној институцији народноослободилачког покрета они су видели непомирљивог носиоца ослободилачке борбе народа и наговештај друштвених промена у оквирима рата против окупатопа. Отуда су четници и представници грађанског друштва за све време постојања слободне територије у тесен 1941. године нападали и ометали пад наоодноослободилачких одбора. После губитка слободне тспиторије крајем 1941. године у сарадњи са осталим снагама контрареволуције и окупатором на поновно заузетој територији западне Србше, све до ослобођења овог краја 1944. године, поред осталих припадника НОП-а хапсили су, стпел.али, малтретирали и слали у логоре одборнике народноослободилачких одбора.

До Конгреса у селу Ба, јануара 1944. године, четнички покрет у ужичком крају се, углавном, ослањао на органе старе власти или власти других окупаторских и квислиншких органа. Од почетка 1944. године интензивно ради на образовању равногорских одбора. Оцењујући да је рат ушао у завршну фазу, уздајући се у помоћ западних савезника, образовањем равногорских одбора, четници предузимају мере да у датом тренутку преузму власт. Истовремено, равногорски одбори требало је да постану политичка база четничког покрета и вид борбе за обнову буржоаске власти и Краљевине Југославије. Сва упутства за рад равногорских одбора, како виших тако и нижих органа четничког покрета, прожета су антикомунизмом и непомирљивошћу против народноослободилачког покрета. Иако делатност равногорских одбора није истражена, и најелементарнији увид у њихов рад показује да они у ужичком крају нису имали значајнији утицај, нити је та закаснела акција, у вре-

68. Гојко Шкоро, нав. књ., стр. 190.
69. Исто, стр. 161.

ме опште кризе четиичког покрета, могла да утиче на промене унутрашњих политичких снага у завршним годинама рата.

После ослобођења ужичког округа, крајем 1944. и у току 1945. године, у духу директиве Драже Михаиловића, иитање рушења власти заузима видно место у активности четничких група и реакционарних елемената за дејство, посебно у Србији. Активност четничких и других одметничких група на овом терену, упркос свим мерама органа безбедности и других органа била је усмерена против нове народне власти и других организација које су стваране у ослобођеној земљи.

Др Петар КАЧАВЕНДА

ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА ЧЕТНМЧКОГ ПОКРЕТА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА

Организовање обавештајне службе четничког покрета отпочело је непосредно иосле капитулације Краљевине Југославије у априлском рату 1941. године и проистекла је из обавештајне службе бивше југословенске војске, да би се са развојем покрета ширила увлачењем у њену службу личности из разних буржоаско-грађанских слојева. Известан број официра бивше југословенске војске, који су раније били у обавештајној служби генералштаба бивше југословенске војске, или су припадали групи ћенерала Душана Симовића и учествовали 27. марта у свргавању владе Цветковић—Мачек, наставили су обавештајни рад. Они су до тада већим делом припадали и британској и француској обавешташо! служби, а са свошм радом почели су одмах после капитулације у мају 1941. године. Потавом четничког покрета Драже Михаиловића, они су се сви са својим обавештајним организацијама прикључили њему.

На формирању обавештајне службе радило је неколико официра, међу којима мајор Јовановић, к о ј и је пое рата радио у обавештајном одељењу геиепалштаба, код жандармери1'ског ћенерала Томића, а истовремено је радио за британску и француску обавештајну службу. У мајУ1941. Јовановић је успоставио обавештајни контакт са Душаном Милутиновићем. бившим помоћником начелника обавештајног одељења 5. армије у Ниип/. Према добитеним упутствима, Милутиновић је под псеудопимом „Милун Радоњић" и „1/1" отпочео да ради у Београди. За сво1 обавештајни рад, који је у почетку сам обављао користећи услуге Жарка Стругарца, комесара железничке полиције, Милутиновић је заврбовао и укључпо: Мирка Бурлицу, каплара Српске државне страже. Дајића, стражара СДС, Васића. поднаредника СДС, Букића, поднаредника СДС, а помагао му је индиректно Миладин - Миша Зарић, учитељ. Погибијом мајора Јовановића код Дивчибара аппила 1942, Милутиновић 1е наставио са обавештајним радом. Његове извештаје курири су преносили Врховној команди, а са њима је био упознат и члан енглеске мисије код Драже Михаиловића мајор Хадсон. Новембра 1943. Милутиновић је пред потером од Гестапоа побегао на терен, где је боравио краће време, а потом се опет вратио УБеоград и наставио рад.

У извешташма Врховној команди, које су примали поручник Јовановић и Новаковић, Милутиновић је достављао податке о стању у Београду, транспортима трупа и свему ономе што је као важно и интересантно могао запазити. Извештаје Милутиновића Врховна команда је оцењивала као врло добре.

Осим обавештајне групе мајора Јовановића, односно Милутиновића, према изјави Војина Андрића, бившег члана Централног националног комитета, радила је у Београду и обавештајна група поручника Војислава Радојичића и капетана Јанка Борђевића, која се са настанком четничког покрета повезала са Врховном командом и делегатом за Србију потпуковником Драгославом Павловићем, који је руководио обавештајном службом. Група Радојичића је, исто као и Милутиновића, успела да окупи већи број сарадника из редова резервних официра из Београда и са терена. После погибије Радојичића 1942.

године, овом обавешхајном групом руководио је Јанко Борђевић, који је успео да у свој рад укључи нове сараднике, међу којима Одавића, помоћника шефа концентрационог логора на Бањици, преко кога су четници извлачили своје људе из логора, а слао им је и редовне извештаје о конференцијама са 1естапоом, о Драгом Јовановићу, о новим инструкцијама и друго.

На организовању обавештајне службе у Београду радио је и Александар Михаиловић Саша, који је у почетку био задужен за околину Београда. У време када је обавештајна служба Драже Михаиловића била у ембриону, Саша је црпео податке од мајора Носића, шефа обавештајне службе Српске државне страже, код кога је радио све до јесени 1942, када је био откривен и морао да пређе у илегалност.

Према његовим депешама, он је током 1941. радио на формирању обавештајне службе, а од априла 1942. већ је одржавао радио-везу са Врховном командом Драже Михаиловића. Према његовом једном извештају од августа 1942, формирао је обавештајно одељење. О раду овог одељења, његовој организационој структури, као и о лицима која су њим руководила, нема никаквих података. У то време организација Драже Михаиловића проширује се и учвршћује у редовима Српске државне страже и Специјалне полиције. Већи број обавештења која је добијао из тих редова, Саша је достављао Врховној команди путем депеша. Податке је добијао не само од организоване обавештајне службе, већ и од осталих припадника организације Драже Михаиловића.

Везу са Дражом одржавао је и куририма који су долазили у Београд. Према једној депеши од „Јозефа", тј. Саше, упућеној Дражи 22. августа 1942, прва веза са Сашом Михаиловићем била је посластичарница „Србијанка" у Кнез Михаиловој улици бр. 15, преко Александра Томића „газда Аце". Курире је овај Аца упућивао даље на поручника Миодрага Стојановића, који је био Сашин обавештајни официр и илегално живео у Београду.

Иако је у документима мало података о деловању војне обавештајне службе организације Драже Михаиловића у Београду до јесени 1943, ипак се наилази на један број обавештајаца, који су највећим делом радили повремено или по споредњим питањима. Међу њима је и Бора Месаровић — „Август", који је са организацијом Драже Михаиловића сарађивао од краја 1942. или почетком 1943. године. Он је за Сашу Михаиловића и остале припаднике Драже Михаиловића у Београду прибављао лажне легитимације, а потпомагао их је и новчано. Редовно је достављао извештаје о разним питањима. За период од годину и по дана доставио је Команди Београда следеће опширне извештаје: „1) Формирање немачке тајне полиције (Гестапоа) (23 листа); 2) Статистику стрељаних у Јајинцима; 3) Целат Едгар Еге са фотографијом из Јајинаца; 4) Смрт Калабића (оца Николе Калабића); 5) Логори у Србији итд., итд."[1]. До података које је слао у наведеним и другим извештајима, Месаровић је долазио као сарадник Фелдкомандантуре и Гестапоа у Београду.

Обавештајним радом Месаровића Дража је био задовољан, што се види из депеше од 30. новембра 1943, упућене Саши Михаиловићу, у којој о извештајима Месаровића каже следеће: „Примили смо Ваше писмене извештаје који су одлични. Август је учинио велику услугу. Ове извештаје нећемо никоме откривати, а предузећемо само потребне радње за оне који су прешли преко мора. Понављам, извештаји су одлични и корисни. Продужите са уништењем комунистичких група и њихових тајних организација и састављајте спискове њихових симпатизера". И овом приликом Дража Михаиловић тражи да се уништавају комунистичке групе, а не окупаторске, што показује колико је четнички покрет био усмерен против НОП-а, кога је сматрао својим највећим непријатељем, а не окупаторе.

Формирањем штабова корпуса у Београду августа 1943, реорганизована је и дотадашња обавештајна служба Команде Београда. При Команди Београ-

1. Архив Војноисторијског института (у даљем тексту АВИИ), архивски фонд Д. М., 3-\У-1239.

да формирано је обавештајно одељење, а код сваког корпуса обавештајно--пропагандна секција са обавештајним официрима и помоћницима.

Према сачуваним документима, рад обавештајног одељења Команде Београда, које се понекад називало и Главни обавештајни центар, делио се на три сектора: 1. Непријатељски сектор — Немци, који је добрим делом имао контраобавештајни карактер; 2. Комунизам и љотићевци, састојао се из рада на откривању симпатизера и сарадника НОП-а и 3. Српски оружани одреди — — Недићеви одреди (СДС) и љотићевци (СДК).

Према казивању Радомира Милинковића „Цека", референт за 1. сектор био је он, за 2. сектор био је Дејан Николић Војновић и за 3. сектор била је Ива Николић, супруга Мике Николића, чиновника Министарства финансија. Она је ово радила уз помоћ Боже Ранковића, начелника Штаба команде београдске групе корпуса, који је руководио наведеним секторима.

Целокупном обавештајном службом Команде Београда, после Боже Ранковића, руководио је током 1944. године пешадијски капетан Радомир Милинковић - „Цек", рођен у Америци, где је живео до своје шеснаесте године. На извештајима које је слао потписивао се као „шеф обавештајне службе" или „Шеф Главног обавештајног центра". До реорганизације Комапде Београда, августа 1943, њеном обавештајном службом изгледа да је руководио Саша Михаиловић, јер се његова делатност до тада као Команданта Београда, углавном састојала из обавештајне активности.

Као саставни део Штаба Команде Београда, од пролећа 1942. деловао је Главни штаб, који је окупљао присталице покрета Драже Михаиловића из редова Српског културног клуба и осталих великосрпски оријентисаних грађанских политичара. Поред пропаганде, рад овог штаба састојао се и у прикупљању података обавештајне природе, који су посебним каналима достављани Врховној команди преко ћенерала Трифуновића. Пошто су чланови Цивилног штаба, пре свега они из Српског културног клуба, претендовали на руководећу улогу у читавом покрету Драже Михаиловића, дошло је до размимоилажења и трвења између њих и руководилаца војне организације Драже Михаиловића у Београду, због чега је у октобру 1942. Дража издвојио Цивилни штаб из састава Команде Београда. Тада је Цивилни штаб стављен под надлежност ћенерала Трифуновића, а задатке му је Дража одредио депешом Трифуновићу од 26. октобра, у којој каже: „Цивилни део штаба одвајам за пропаганду и обавештајну службу". Депешом од 7. новембра 1942. Дража је прецизирао његову улогу и дао му назив „Штаб 909", истакавши притом да је његова главна улога пропагандно-обавештајна и да директно стоји под њим и Трифуновићем, коме ће слати све писмене саставе. Примљене извештаје Трифуновић је достављао Дражи.

Од јула 1943. Цивилни штаб није више деловао одвојено, већ у саставу Команде Београда, са називом „Цивилни део штаба бр. 2". Нема података из којих би се видело да ли је обавештајна служба Цивилног штаба остала до краја самостална, или се укључила у састав војне обавештајне службе.

У Цивилном штабу, односно штабу 909, обавештајном службом се руководило из посебног центра, који је имао назив „Обавештајни центар бр. 10". Руководилац овог обавештајног центра био је Никола Божић - „Артур", помоћник Бећаревића из Специјалне полиције. На ову дужност Божић је дошао крајем 1942. године. Упоредо са постављањем и изградњом војне, текло је постављање и стварање цивилне обавештајне службе, која је имала задатак да обухвати целокупни политички и привредни живот Београда и шире. У почетку рада, разне вести и податке до којих је долазила Цивилна обавештајна служба, достављани су војним лицима, која су их својим каналима упућивала даље. Одвајањем цивилне од војне обавештајне службе, извештаји и друга обавештења достављана су посебним цивилним каналом под шифром „наша II". Према „Извештају цивилних чланова штаба бр. 2", обавештајна делатност овог штаба била је прилично обимна, а организациона структура обавештајне службе била је тако постављена да је омогућавала увид у рад целокупног Недићевог административног апарата и привредног живота на територији

Србије. Према наведеном извештају оргаиизационо-техиичка структура цивилне обавештајне службе била је следећа:

... ,Д) Пошло се од владе — од укупног броја данас постојећих управних ресора. Ти ресори подељени су по сродности с обзиром на природу својих функција. Тако нпр. Министарство саобраћаја сачињава један обавешта] ии центар, пошто је тај ресор иначе подвргнут једном посебном члану организације. Министарство финаисија је други центар са њему припадајућим државним привредним установама као: Државна хипотекарна банка, Народна банка, Поштанска штедионица, Фабрика шећера. Трећи центар је Министарство унутрашњих дела. Четврти центар је председништво владе и изванредни комесаријат за чиновничка питања. Пети центар је Управа града Београда и општина. Шести центар чине: Министарство просвете, Министарство правде, Министарство грађевина и Минисгарство социјалне политике и народног здравља. Седми центар чине Министарство пољопривреде, Министарство привреде и исхране, Призад и силоси.

2) Друга група обавештајних центара спроведена је у приватним привредним предузећима: банкама, инд. предузећима, трговачким предузећима и комесариј атима.

3) Трећа група обавештајних центара спроведена је по сталешким грађанским установама (лекарска, апотекарска, занатска, инжењерска и трговачка комора и удружење).

4) Четврти обавештајни центар јесте бивши југословенски дипломатски кор, чији припадници су данас на разним положајима и по различитим службама.

5) Поједини самостални обавештајни агенти, било у односу на наше било у односу на немачку власт.

На челу обавештајне службе налази се један цивилни члан штаба.

Сви ови разни обавештајни центри своде се каналима на мањи број док не дођу у руке шефа. Он распоређује материјал, одабира важно од неважнога, стилизује телеграме, издаје материјал за архиву, укључује нове канале и ствара нове центре.

Људство које се употребљава за послове обавештајне службе, регрутује се из кадра идејних присталица нашега покрета. Старамо се да људи које за ове послове ангажујемо, буду на местима, са којих могу без тешкоћа посматрати и прикупљати важне и тачне податке. Тако нпр., у министарствима су то људи из кабинета министара или помоћника, тамо где помоћници углавном воде послове. У извесним министарствима имамо људе и у кабинету министра и у кабинету помоћника министра.

У привредним предузећима и банкама то су обично личности чија је функција везана за потпуну упућеност у све послове предузећа.

Идејни агенти имају увек преимућство над професионалним. Они вероватно уносе један елеменат аматерства у свој рад, али никад не постоји могућност да ће ствар изневерити или продати.. , ''[2]

Везе са наведеним секторима и врбовање људи за рад у обавештајној служби обављао је обавештајац, члан штаба Властимир Петковић, пре рата се школовао у Француској, октобра 1941. отворио адвокатску канцеларију, а априла 1942. почео рад у политичкој обавештајној служби организације Драже Михаиловића у Београду по задатку Саше Михаиловића. Своју мрежу обавештајаца Петковић је стварао на тај начин, што је сваки заврбован сарадник у свом даљем раду проналазио друго лице које је врбовао. Тако је Петковић врбовао Миликића, Миликић Павловића, а Павловић Симу Петковића. Оваквим системом рада Властимир Петковић је хтео да се обезбеди од евентуалне провале, у случају да неки обавештајац буде ухапшен. Сви обавештајци су углавном били из имућних породица и школовали су се у иностранству, а од најраније младости били су васпитавани против комунизма, тако да су постали окорели антикомунисти. Александар Миликић школовао се у Енглеској, а у току рата радио у Министарском савету Недићеве владе; Стеваи

2. АВИИ, архивски фонд Д. М., С-П-570, стр. 6.

Павловић се школовао у Француској, а у току рата радио је у Министарству унутрашњих послова Недићеве владе. Са Петковићем су сарађивали и давали податке: Јован Гашић о саобраћају; Сава Грујић из Председништва Недићеве владе; Никола Божић и Светозар Илић у Министарству финансија; Борђе Јозић; у централном пресбироу Гавра Великић и Миодраг Топаловић; у полицији Радивоје Атанасијевић и Љуба Петровић. Осим ових и других лица, Петковић је имао широки круг познаника одакле је црпео директно или индиректно податке, као на пример, од професора Универзитета Илије Прокића и Јована Борђевића, новинара Боре Кесића и Милана Чаловића. Податке које је Петковић прикупљао усменим или писменим путем, стављао је у есенцијалном облику у недељни извештај, који је инжењер Живојин Величковић носио у Врховну команду, а доцније у Команду Србије. Властимир Петковић је откривен од Гестапоа 1943. године, ухапшен и стрељан, а Љуба Петровић и Борђе Јозић су сретним случајем успели да побегну код генерала Трифуновића и да наставе обавештајни рад.

Штаб 909, односно обавештајни центар број 10, достављао је разна обавештења и из унутрашњости Србије. Његова делатност била је углавном, што се тиче унутрашњости, информативног карактера. Достављани су подаци који су обухватали расположење становништва у Београду, кретање немачких трупа, деловање НОП-а, рад појединих личности, ратне привредне податке, коментаре и слично.

Поред обавештајне групе штаба 909, било је у Београду и других обавештајних група, које су своје извештаје достављале Врховној команди посебним каналтма и у њиховом раду није било уже координације.

Осим обавештајних центара, одсека и органа који су деловали непосредно под руководством војног и цивилног штаба и територијалних команданата и Врховни командант Драја Михаиловић је стварао своје посебне обавештајне организације и органе који су деловали под његовим руководством. Његов циљ је био да прошири и употпуни већ постојећу делатност обавештајне службе територијалних штабова. Дража Михаиловић је развио интензиван рад у том правцу током 1943. и 1944. године. Такав рад је био нарочито усмерен у Београду. Од обавештајних органа, који су деловали под непосредним руководством Драже Михаиловића у Београду сусрећемо следеће: **Група инж. Петра Милићевића.** Овом обавештајном групом најпре је руководио инж. Јово Гашић, виши железнички чиновник у Београду, који је од 24. јуна 1942. редовно достављао извештаје Дражи Михаиловићу под псеудонимом „Франц". Ухапсили су га Немци 28. октобра 1942. и налазио се дуже време у затвору. Са њим је радио на прикупљању података Петар Милићевић, виши железнички саветник у пензији, који је најпре имао псеудоним „Лоренц", а од 14. фебруара 1943. на извештајима се потписује псеудонимом „Анте", који му је дао Дража Михаиловић. Као сарадник обавештајне службе Драже Михаиловића радио је у Београду све до августа 1944, када се прикључио четничким одредима при повлачењу из Србије; погинуо на Зеленгори 1945. године. Као обавештајац одржавао је везу са Штабом 909, са Командом Београда, са Штабом Команде Војводине, 2. равногорским корпусом и низом других обавештајаца у Београду — „Петером", „Лехманом", „Ахренсом" и другим.

Свој обавештајни рад Милићевић је почео са Гашићем у августу 1942. са којим се заједно потписивао на извештајима. Прикупљене податке достављали су преко курира Драже Михаиловића. Редовна веза је ишла преко команданта 1. равногорског корпуса канетана Звонка Вучковића. Понекад су и лично одлазили у штаб Драже Михаиловића, а нарочито Петар Милићевић. Податке су углавном прикупљали преко прочетничких елемената у Министарству саобраћаја, од других железничких службеника на терену и од својих многобројних познаника. После хапшења Гашића, Милићевић је проширио везе, како у Београду, тако и у многим местима Србије. Његова служба је заснивана највећим делом на личним познанствима и везама. Радио је самостално и по властитом нахођењу, одабирао је домен и форме рада оријентишући се и на она питања која је сам сматрао важним. Извештаје је оцењи-

вао Дража Михаиловић, који му је на њима неколико пута захваљивао. Осим тога, Милићевић се бавио вербовањем лица из немачких редова за своју обавештајну службу. Према извештају од 1. септембра 1942. Гашић је имао везе са једним немачким авијатичарем, који је возио Нојхаузена за Берлин, тзв. „Стручњак за авијацију", и једним „Немцем из генералштаба", од којих је добијао разне податке о стању на светским фронтовима и о распореду немачких трупа у Југославији. У извештају од 7. октобра 1942. каже се да је добио податке од тог Немца, кога назива „М. из штаба", о мишљењу немачког посланства у Анкари о Турској и њеном ставу према савезницима. Наводи да Је дао Немцу 10.000 динара као награду.

После Гашићевог хапшења, Милићевић Ј'е наставио даље обавештајну делатност и, према његовом казивању, ступио је у везу са два инспектора из Управе града Београда, од којих је један био Бошко Илић. Ови инспектори су радили на организовању двојки и тројки у Управи града и по квартовима, достављали податке о активности присталица НОП-а и о оснивању организација НОП-а по периферији града. Сарађивали су са Милићевићем до априла 1943, када је уз сагласност са Александром Михаиловићем „Вилием" организација СДС и чиновника Управе града ушла у састав воЈ'не организације.

Претежан део обавештења која је достављала обавештаЈ'на служба Штаба 909 односила су се на рад припадника и симпатизера НОП-а, на држање Немаца, Недића и Љотића према организацији Драже Михаиловића, на сарадњу и супротности међу квислинзима, као и на делатност немачке обавештајне службе.

Теренска тајна служба — „Тетас"

Ова обавештајно-терористичка организација формирана је краЈ'ем 1943. и почетком 1944. и била је под непосредним руководством Драже Михаиловића. О њеном постоЈ'ању и деловању знао је веома мали круг људи. Писмени предлог за формирање ове терористичке обавештајне организације дао је 1. марта 1943. године капетан Душан Радовић - „Кондор". У њему се „између осталог, истиче: „Ако би потреба службе и интерес наше организације захтевао, могао бих да организујем обавештајни центар за Србију. Како имам добру радио-станицу, био бих у стању да идем по целој Србији и обавештавам о свему и свачему. Ако би ми се дала ова дужност, дао бих добре резултате. Минирао бих све и убацио агенте свуда. Не зазирем опасностима, јер сам прошао кроз многа искушења.. ."[3]

ОваЈ' предлог Радовића, Дража није тада прихватио, тако да је формирање ове организације било одложено за извесно време. Полазећи од Радовићевих организационих способности, а имајући у виду потребу за таквом организацијом, Михаиловић је ипак донео одлуку да формира ову посебну организацију обавештајне службе и да за њеног шефа постави Радовића, који је истовремено био и командант Златиборског четничког корпуса[4].

Непосредно после формирања „Тетаса", 13. новембра 1943. године, Михаиловић је упутио радиограм Радовићу, у коме му наређује да „развије што јаче обавештајну службу", нагласивши да га интересује „положај црвених, као и снаге окупатора како у поЈ'единим гарнизонима, тако и на терену"\ До краја 1943. делатност ове организацције обухватила је територију целе Ср-

3. Исто, Д. М., (писмо Душана Радовића Дражи Михаиловићу).
4. До октобра 1942. Радовић је био у саставу Штаба ђенерала Мирослава Трифуновића, делегата Врховне команде за Србију, а 16. октобра 1942. поставЈбен је за команданта Трстеничке четничке бригаде Расинског корпуса. Са те дужности је смењен марта 1943. и упућен у Босну да се бори против партизана. За команданта Златиборског корпуса постављен је 1. јула 1943. године*. Формирањем ГУгрупе јуришних корпуса 27. маја 1944. именован је за обавештајног официра у штабу групе корпуса, остајући и даље на дужности команданта Златиборског корпуса све дс почетка септембра, када је за команданта Златиборског корпуса постављен мајор Страхиња Рогић. Према прогласу мајора Рогића, Радовић је убијен од стране четника. Убио га је Филип Ајдачић, командант Црногорске бригаде Пожешког корпуса, и то из личних побуда (Никола Милованович, Контрареволуционарни покрет Драже Млхаиловића, Београд 1983, књ. 3. Расуло, стр. 233).
5. АВИИ, архивски фонд, Д. М., Д-29-662.

бије, а преко центара на терену Радовић је током 1944. одржавао везе и са Сарајевом, Загребом и Новим Садом. Из постојеће документације се види да „Тстас" није био, као остали многобројни обавештајни одсеци и групе Драже Михаиловића, само информативна служба која ради на прикупљању података о сарадницима НОП-а, о окупатору итд., већ организација која се борила плански да овлада оним позицијама које су биле најинтересантније. Била је постављена на строго конспиративној основи. Чак и најближа Дражина околина, као и многи команданти на терену, нису били упознати са њеним постојањем, јер се она, између осталог, бавила праћењем и контролом лица и у самој организацији Драже Михаиловића, на које се сумњало да њихов однос према НОП-у није на линији Драже Михаиловића и у које нису били сигурни. Један од најважнијих задатака „Тетаса" био је прииремање и организовање атентата за ликвидирање истакнутих противничких личности, у првом реду припадника НОП-а, о чему је податке изнео на саслушању Таса Динић 28. фебруара 1946. када је рекао да је од њега један припадник „Тетаса", за коју је организацију тада први пут чуо, тражио да обезбеди од Гестапоа 50 М.ПИ. машингевера за „акцију против виђенијих чланова у вођству Титовом"[6].

За свој контраобавештајни рад „Тетас" је врбовао агенте из непријатељских редова, који су са терена достављали податке о сумњивим лицима која су се налазила у служби разних противничких обавештајних организација. Према бројним депешама и разним документима „Тетас" је у првом реду имао контраобавештајни карактер, са употребом терористичких метода, користећи се и информативном службом.

У циљу ефикаснијег деловања ове службе, Радовић је крајем 1943. године организовао њена три центра, и то у Београду, Ужицу и Нишу, који су названи „антикварнице" 1, 2. и 3. За рад у овим центрима лица су бирана брижљиво, при том се водило рачуна о њиховом друштвеном положају и могућности конспиративног деловања. У првом реду узимани су трговци и црноберзијанци, који су били вични илегалном преношењу материјала, затим царински чиновници и запослени на железници и лица сличних занимања, која су по природи посла долазила у контакт са лицима и ван територије Србије.

Стварањем „антикварнице бр. 2", чији је центар био у Ужицу, настављен је и проширен од раније обавештајни рад који је служио за прибављање информација Златиборском корпусу чији је командант био капетан Милорад Митић. Према извештају који је Митић упутио Дражи Михаиловићу 10. јануара 1943. године, може се закључити да је обавештајна служба Златиборског корпуса постојала пре овог времена. У извештају се о томе каже: „Све службе функционишу врло добро, а нарочито пропаганда, коју лично водим и обавештајна, коју води Обавештајни отсек, са седиштем у Ужицу, и који се показао дораслим и немачком Гестапоу"[7]. У извештају Дражи Михаиловићу од 5. фебруара 1943. о делатности обавештајног одсека корпуса и бригада, капетан Митић пише: **„Обавештајна служба:** У Ужицу постоји обавештајни отсек Пропагандног одбора, под вођством М. Јелића. Исти је дао врло добре резултате и у најтежем времену. Показао се дораслим и немачком Гестапоу. Успешно је обављао и службу обавештајну и контрашпијунажу. У те сврхе врло добро су послужили упути издати од Врх. Команде. У свим надлештвима имао је своје поверенике, као и међу љотићевцима, где је повереник сам шеф отсека. Одбор, као и отсек стоје директно под штабом корпуса.

Команданти бригада имају своје обавештајне отсеке, а последњи орган су повереници по селима, па и читав народ, који не пропушта прилику да извештава о запаженом".. .*

Обавештајна служба Златиборског корпуса посвећивала је нарочиту пажњу откривања присталица НОП-а и њихове делатности. У ту сврху су

6. Исто, М-1790, стр. 93 и 94.
7. Исто, б-ЛУ-341.
8. Исто, С-В-1811/2. Вероватио се односи на Мому Јелића, трговца, који се касније помиње као канал за везу са Врховном командом Драже Михаиловића.

врбовани извесни отиадници НОП-а и упућивани са таквим задацима на терен.

У депеши ВК, од 14. јануара 1943. Митић пише: ... „У селима комуниста опасних нема. У Ужице убацио сам два конфидента да провере да ли ишта раде. Чистићу ипак и даље и извештаваћу"[9] У наведеном извештају Дражи од 5. фебруара 1943. Митић је саопштио лица за везу у Ужицу: „За употребу Врх. команде, именују се повереници у Ужицу: Мома Јелић, трг., Недељко Радовић кафеџија, Сграја Рогић и Сава Стевановић, референти и Нино Кукољац извозник".

Одређивањем лица за везу са Врховном командом, од којих је један трговац, други кафеџија, а последњи извозник, показује да су она пажљиво одабрана за задатке које им је Митић одредио, јер су по природи свог посла долазили у додир са великим бројем лица, чиме им је било олакшано извршавање постављених задатака.

Формирањем „антикварнице бр. 2" сви обавештајци Златиборског корпуса наставили су рад у организацији „Тетас", чија је активност обрађена у постојећој литератури[10].

Одређене обавештајне задатке извршавали су и равногорски одбори, који су стварани 1944. године по директиви Драже Михаиловића од 25. децембра 1943. године. Спроводећи Дражину директиву, Команда Ужичког округа наредила је 26. децембра 1943. команданту моравичког среза да формира „срески и општинске одборе за пропаганду", у који треба да уђу: „командант среза, два интелектуалца и два „бистра", отресита и „поштена сељака", а у општинском да буде пет чланова: „првенствено поп, учитељ, или ако ових нема — онда деловођа". Према овом наређењу, задаци одбора су агитационо--пропагандни и обавештајни[11].

Пошто се образовање равногорских одбора спроводило тешко, командант ужичког среза је издао наређење 9. јуна 1944. у коме се каже: „Пошто се услед изванредних прилика у граду Ужицу није могао образовати Народни Гавиогорски одбор... наређујем: 1. Да се у граду Ужицу формира Повереништво Народног Равпогорског покрета са свим правима и дужностима Народног Равногорског одбора. 2. У Повереништву Народног Равногорског покрета у Ужицу одређујем: за претседника Раденка Јоксића, трг., за потпретседнике: Драгишу Митровића, кројача и Бранка Ковачевића, пекара, за секретара професора Рака Пикитовића, за благајника саобр. чин. Раша Нешовића.. ."[12]

На седници председништава Народних равногорских одбора среза ужичког 20. јуна 1944. године изабран је срески Народни равногорски одбор за срез Ужице, који је обављао агитационо-пропагандне и обавештајне послове[1!].

Осим обавештајних служби о којима је било речи, децембра 1942. почела је са радом обавештајна организација „Родољуб" која је у марту 1943. добила организовани карактер, а последњи подаци о њеном раду датирају од фебруара 1944. године. Овом организацијом руководио је мајор Јован Петровић, који је одржавао везу са Врховном командом Драже Михаиловића, преко команданта II равногорског корпуса Предрага Раковића.

У оквиру организације деловао је „против комунистички отсек", формиран у првој половини 1943. године. Отсеком је руководио поручник Вјекослав Фаркаш - „Тип", родом из Љутомера. Он је за време окупације био у СДС у

9. Исто, Д-XXX1-403.
10. Опширније вид. Никола Миловановић, н. д., стр. 230—244.
11. АВИИ, архивски фонд, Д. М., С-П-128. Командант среза је поступио по овом наређењу и 18. фебруара 1944. године, поред себе, у „срески одбор среза моравичког и одбор за пропаганду" одредио је још и: Борђа Јокановића, Јордана Остојића, Миодрага Буричића и Саву Стевановића.
12. АВИИ, архивски фонд, Д. М., С-П-134.
13. За председника је изабран Недељко Вукић, за потпредседнике: Миле Радичевић и Милан Батинић, за секретара Василије Цвијовић, а за чланове одбора: Раденко Јоксић, Драгиша Митровић, Бранко Ковачевић, Рака Никитовић, Миленко Милинковић, Милоје Стевановић, Живан Стојановић, Радоје Даниловић, Раденко Петровић, Радиша Лијескић, Станимир Вукотић, Крста Јараковић, Станимир Станојчић, Десимир Перишић, Сретен Скокић, Живан Ступић, Милорад Спасојевић, Милосав Боковић, Милан питић, Видоје Станојевић, Боривоје Николић, Сретен Чанчаревић, Стеван Јовановић, Душан Костић, Милун Ерић, Богосав Николић, Милић Аксентијевић, Љубо Тамбурић, Будимир Савић и Димитрије Мирковић (АВИИ, архивски фонд, Д. М., С—П—131).

Београду, а марта 1944. ухапшен је од Немаца и спроведен на рад у Француску. О „противкомунистичком отсеку" Петровић извештава Д. Михаиловића 6. јуна 1943. године: „У погледу рада против комуниста које Вам је усмено изнео Тип своја запажања могу Вас известити, да је у том циљу одмах формиран „Против комунистички отсек" и рад поверен Типу уз сарадњу омладинаца који су му додељени из омладинске групе"[14]. Обавештајна организација „Родољуб" развијала је своју делатност у обавештајном и пропагандном правцу, а тежиште рада било је откривање и сузбијање делатности НОП-а. Она је углавном прикупљала податке о партизанским одредима у Србији, њиховом бројном стању и наоружању, о територији на којој се крећу и слично. Овај рад није имао карактер неке дубље анализе или разраде појединих питања, већ се сводио на информативно обавештавање о партизанима, на основу података које је Петровић, вероватно, добијао од неких лица која су радила у обавештајној служби Српске државне страже у Београду.

Док је рад обавештајне организације „Родољуб" углавном био усмерен према делатности НОП-а, обавештајна група Миодрага В. Инђића — „др Краус", новинара, рођеног у селу Стублине код Обреновца, пре рата директор листа „Југословенски курир", а за време окупације трговачки саветник пиваре „Вајферт", била је усмерена добављању обавештења и података о односу Немаца и квислинга према четничкој организацији Драже Михаиловића. Делатност ове групе почела је такође у децембру 1942. године. У почетку је била повезана са обавештајном организацијом Врховне команде мајора Јована Петровића, а затим је одржавао везу са др Буром Буровићем, секретаром Централног националног комитета, преко поручника Вјекослава Фаркаша — „Гипа". Почетком 1944. године Инђић је заједно са Фаркашем ухапшен од Немаца и априла исте године стрељан. До хапшења Инђић је деловао у Београду, а достављао је извештаје о ситуацији у Немачкој и тзв. Независној Држави Хрватској, према подацима својих агената, који су тамо упућивани по разним задацима[15].

У Београду су деловали и обавештајни органи Команде северних покрајина Драже Михаиловића у Београду. Све до јуна 1942. нема података о обавештајној делатности Команде северних покрајина. Међутим, обзиром да је командант те Команде био мајор Жарко Тодоровић - „Валтер", који је и у бившој југословенској војсци радио у обавештајној служби, то је он, вероватно, и до лета 1942. имао своју обавештајну службу, јер се његова улога Команданта морала сводити на организаторску и обавештајну делатност. Поред података које је преко својих обавештајаца добијао из северних крајева, Тодоровић је одржавао везу и са неким лицима из „Руског добровољачког корпуса", а према извештају немачког агента Радослава Спацера - „Хорвата", са обавештајном службом Драже Михаиловића у Загребу био је у вези и др Дамић, „шеф хрватске обавештајне службе у министарству унутрашњих дела".

У обавештајној служби Тодоровића налазио се Љубан Кордић - „Ахренс", ваздухопловни потпоручник, који је до новембра 1942. са потпоручником Прекоршеком - „Келером" радио на организовању службе везе у западној Србији, а после тога је дошао у Београд, где је отпочео са обавештајним радом за Тодоровића, а истовремено је радио и на пропаганди. Доласком у Београд, једно кратко време је радио самостално ослањајући се на своје другове из војне академије, а затим се прикључио Тодоровићевом штабу са својом целокупном обавештајном мрежом, прихватајући се дужности да у томе штабу буде „обавештајни официр и официр за везу", како пише у свом извештају Дражи Михаиловићу од децембра 1942. године[16].

Овај „Обавештајно-пропагандни штаб" мајора Тодоровића имао је „Секцију Београд", како стоји у Кордићевом упутству за обавештајни и пропагандни рад од 6. новембра 1942. године. Према овом упутству, „обавештајни део" ове секције имао је следеће секторе за прикупљање података: „1) Кре-

14. Исто, 3-ТЛГ-1092.
15. Исто, УК--«М11, 92 , 88, 116, 135.
16. Исто, 8-^7-2313.

тање немачке војске (сувим, железнидом, воденим путем и ваздухом); 2) Стационирање и свакодневни живот нем. војника у Београду; 3) Рад наших установа (од министарства до последњег надлештва и приватних установа); 4) Јавно-приватни живот личности (наклоњених или противних — картотека); 5) Фоторепортаже (бункера и важнијих нем. објеката, личности и догађаја вредних пажње, документа); 6) Прикупљање важних догађаја живота (крађом, преписом, фотографијом)"[17].

Лица која су сарађивала са Кордићем имала су бројчане или псеудониме имена испред којих се налазила ознака „фн", као на пример: „фн 5", „фн Ева", „фн Флига", „фн Пуцх", „фн Јоца"[18].

Обавештајна „Секција Београд", прикупљала је и достављала разне податке који су се односили на делокруг њених наведених сектора. Међу тим подацима највише их има који се односе на личности из Недићеве структуре власти које су сарађивале са Гестапоом.

Осим обавештајних организација четничког покрета Драже Михаиловића, о којим је било речи у овом саопштењу, које представља само кратки преглед и прилог даљем изучавању ове теме, постојали су скоро у свим корпусима и бригадама у Србији обавештајни органи чији је рад био од локалног значаја.

17. Исто, 3-\У-1005.
18. Исто, 8--№-2323, 2326.

Мр Милован Ј1УКИЋ

ПОЛИТИКА ЗАСТРАШИВАЊА У УЖИЧКОМ КРАЈУ 1941—1944. ГОДИНЕ

— Прилог изучавању —

Угушити и помисао на отпор

Од уласка у Југославију, 6. априла 1941, фашистичка Немачка је у Србији започела спроводити политику застрашивања.

У току краткотрајног априлског рата немачки фашисти су показали бруталност. Већ 14. априла, чим су ступили на територију ужичког округа, извршили су први злочин у овом крају. Наступајући кроз село Ражану, без икаквог повода пуцали су на уплашене грађане и у тој пуцњави убили су недужног сељака Срећка Радојичића испред његове куће у селу Мрчићима[1]. Тог истог дана немачким куршумом рањен је Величко Мијановић из Ражане. Немци су му избили око и грозно га унаказили[2].

Само четири дана после уласка у Ужице Немци су учинили нови злочин. У канцеларији општинског председника убили су кочничара железничке станице из Ужица Владимира Лазића[3]. Убио га је немачки официр. Разлог убиства није познат, али се може претпоставити да је овај храбри човек био Немцима сумњив или је пак пркосио немачким фашистима. У књизи умрлих грађана Ужица записано је: „Стрељали га Немци у Ужицу 19. априла 1941. године у 15 часова”[4].

Да би спровели своју политику у окупираној Србији и остварили своје војне, привредне, политичке и друге планове, Немци су, одмах по доласку, изградили сложен механизам окупационе власти који је био састављен од више компонената. Окупациони апарат је предузео мере да обнови стари, предратни апарат власти. Тако је формираиа квислиншко-издајничка управа, која је требало да омогући да несметано спроводе своју политику.

У акту о капитулацији Краљевине Југославије од 17. априла 1941. године, у тзв. „Одредбама о примирју” између немачке и југословенске оружане силе, изричито је наглашено да ће припадници жандармерије и полиције морати одмах да се врате на своја радна места и обављају исте послове као и раније, али да спроводе политику новог господара, немачког окупатора. У „Одредби о извршењу примирја”, између осталог, речено је: „Органи жандармерије и полиције, који су морали да напусте своја мирнодопска места с одступајућим трупама, имају се сместа упутити на своју редовну дужност. У свим мирнодопским местима морају се одмах јавити немачким посадним трупама.”[5]

1. Историјски архив Титово Ужице, Монографска грађа (у даљем тексту: ИАТУ, МГ) Инв. бр. 1022.
2. Раде Познановић, Црна зима, рукопис, Титово Ужице 1967, стр. 3.
3. Историјски архив Титово Ужице, Картотека изгинулих (у даљем тексту: ИАТУ, КИ),картон број 579.
4. Матична књига умрлих, Ужице, књ. 25, бр. 77, годиии 1941.
5. Архив Војноисторијског института, (у даљем тексту: АВИИ), Фонд избегличке краљевске владе, кутија 97.

Већ 22. априла 1941. године успостављена је окупациона управа војно-управног команданта у Србији на челу са генералом авијације Ферстером. Он је одмах при ступању на дужност запретио свима који се не буду покоравали немачким окупаторима: „Као војни заповедник у Србији преузимам са данашњим даном управу у земљи. Ко се мојим заповестима не покорава, врши саботажу и друга кривична дела, поступиће се с њим по ратном војном закону."[6]

Чим су окупирали земљу и успоставили окупациони апарат, Немци су предузели многе мере застрашивања.

То се види из Заповести штаба 11. немачког армијског корпуса од 27. априла 1941. године, у којој се, између осталог, каже: „Очекујем да сваки отпор буде сломљен са безобзирном оштрином. Без оклевања треба стрељати сваког оног који се затече под оружјем, било да даје отпор или бежи, а оне који се предају изручити ратним или преким судовима ради хитне пресуде...

У немирним областима узимати и надаље таоце и, уколико се појави и надаље непријатељски отпор, треба предложити њихово стрељање."[7]

И поред застрашујућих опомена било је појединачних отпора фашистичким освајачима. Да би спречио било какав отпор, командант 2. немачке армије генерал Фон Вајкс је 28. априла 1941. године издао наређење:

> А) „На целокупном српском простору после закључења примирја нема више ни једног српског војника који има право да носи оружје.
>
> Б) Ко се и поред тога пронађе у српској униформи под оружјем, ставља се ван граница међународног права и има одмах да се стреља.
>
> В) Појави ли се у једној области нека наоружана банда, треба стрељати и мушкарце способне за оружје, који су ухваћени у близини банде, уколико се не може са сигурношћу одмах установити да они нису били у вези са бандом.
>
> Г) Сви стрељани има да се обесе, а њихове лешеве оставити да висе.
>
> Д) У угроженим местима, које су поселе трупе, одмах узети таоце (из свих друштвених слојева), које треба после напада стрељати и обесити. Ову меру одмах објавити у тим насељеним местима."[8]

Окупаторске трупе су се стриктно држале овог наређења као и раније добијених заповести. Штаб 60. немачке дивизије извештава да је дивизиЈа 17. маја заробила у Пожеги наоружану „групу" коју је стрељала и обесила сходно наредби господина команданта[9]. Поменуту „групу" у Пожеги чинила су 4 човека, двојица су била из Пожеге, а друга двоЈица из Горобиља и Висибабе. Добривоје Петровић, Велисав Анђелић и Владимир Борђевић стрељани су, наводно, зато што су покушали да из касарне у Пожеги изнесу муницију, а Милош Илић зато што је уза се имао пиштољ. Стрељани су 11. маја 1941. године у дворишту пожешке општине, а потом сва четворица обешени на пијаци у Пожеги где су остали цео дан ради застрашивања грађана Пожеге и околине[10].

Немачки окупациони апарат је предузео све мере да обнови стари апарат власти. Већ 30. априла, формирана је „влада комесара" на челу са Миланом Аћимовићем, предратним присталицом фашистичке Немачке. Из извешгаЈа Комесаријата за унутрашње послове, из друге половине маја 1941. године, сазнајемо да су у том периоду обновили свој рад бановине, срезови и општине

6. АВИИ, Недићева архива (Нда), кутија 50, број регистра 115.
7. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату јутословенских народа (у даљем тексту: 36. НОР), том I, књ. 1, Београд 1949, стр. 327.
8. 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 329—330.
9. 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 333.
10. Венцеслав Глишић, Терор и злочин нацистичке Немачке у Србији 1941—1944. „Рад", Београд 1970, стр.35.

и да су успоставили добре контакте са фелдкомандантурама, крајскомандантурама и другим немачким органима. У поменутом извештају од 22. маја 1941. године, између осталог, пише: „са задовољством се констатује сарадња са немачким окупационим властима у целој земљи."[11]

Бановинске управе, среска начелства и општине стајали су под непосредном контролом немачких окупационих власти. То потврђује и извештај бана Дринске бановине који је упућен Савету комесара: „Доласком немачких трупа у нашу земљу све су управне власти морале према наредби немачких месних команданата да се ставе са њима у службени контакт, да извршавају многа њихова наређења, чиме су се послови ове власти проширили и увећали до максималних размера. Сва среска начелства морала су да се ангажују са највећом енергијом ради одузимања од народа и сабирања војног и цивилног оружја на своме подручју и да то оружје предају немачким властима."[12]

У свим среским местима у ужичком крају среске и општинске управе наставиле су са радом. Све полицијске и управне установе биле су подпређене фелдкомандантури 816. са седиштем у Ужицу и њеним органима. У Ужицу је обновљено Предстојништво градске полиције, а у среским местима жандармеријски водови и жандармеријске станице. Са обнављањем старог апарата власти, који је био у служби окупатора, предузете су све поевентивне мере да се спречи било какав отпор становништва. У том смислу Немци су већ 19. маја 1941. године издали наређење у коме се каже: „за једног убијеног Немца биће стрељано-обешено 100 Срба"[13]. Ова наредба немачког окупатора у Србији и ужичком крају доследно је спровођена. У тежњи да обезбеде „ред и мир" у условима вођења рата Немци су вршили притисак на становништво. Градско поглаварство у Ужицу у својој наредби од 18. јуна 1941. године захтева: „Да сва лица која се задесе на улици када се диже или скида немачка застава, за време док се та свечаност не обави, стану и скину капу. Ко по овоме не буде поступио биће најстроже кажњен."[14]

За два месеца, после капитулације старе југословенске војске, КПЈ прилагодила је свој рад условима које је наметнула окупација, и учврстила и даље проширила своје организације, још тешње се повезала са широким народним масама, изградила своју борбену ослободилачку стратегију и створила прве организационе предуслове за почетак оружаног устанка.

Полиција је у Србији већ у мају 1941. године осетила да се воде акције на чијем је челу Партија и издајнички, за рачун окупатора почиње борбу против антиокупаторске акције Комунистичке партије.

У извештају од 26. маја 1941. године каже се да је Министарство унутрашњих послова предузело следеће мере: „Издало је наређење да се комунизам строго сузбије а с тим у вези да се комунисти-кривци за мање кажњива дела кажњавају принудним радом уместо досадашњом полицијском казном.. ."[15]

После два дана исто Министарство прети оштријим мерама наводећи да поред других мера против комуниста „студира се стварање концентрационог логора, где ће сви опаснији по јавии ред и поредак бити одведени."[16]

Тек у другој половини јуна полиција, на основу наређења које је доОила од немачке полиције, приступа појачаном припремању мера за борбу против комуниста. У ствари, Немци су тражили конкретне акције, поготово што се у то време Немачка припремала за напад на Совјетски Савез. Кад су Немци напали на Совјетски Савез створен је један од важних објективних предуслова за покретање оружаног устанка. Ови догађаји затекли су Партију, СКОЈ и остале организације НОР-а спремне у политичком и организационом погледу. Немачке трупе напале су Совјетски Савез 22. јуна. Тог истог дана Централни комитет КПЈ је позвао народ Југославије на оружани отпор. Исто-

11. АВИИ, Нда, к. 19, бр. рег. 8/1-2.
12. АВИИ, Нда, к. 19, бр. рег. 2/6.
13. АВИИ, Нда, к. 29а, бр. рег. 2/56.
14. Јован Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941. (у даљем тексту: Јован Марјановић, Устанак. . .), Београд 1963, стр. 41.
15. АВИИ, Нда, к. 19, бр. рег. 1/4.
16. АВИИ, Нда, к. 19, бр. рег. 1/12.

времено су и окупаторске власти пооштриле мере против комуниста и њихових симпатизера, а то су исто тражили и од својих сарадника. У вези с тим, од начелника Управног штаба немачке команде у Србији, Аћимовић је добио наређење у коме између осталог стоји: „На основу последњих ратних догађаја молим да се одмах изврше, према ранијем споразуму с Вама, хапшења свих водећих комуниста...” На крају наређења истиче: „... желим да вам скренем нарочиту пажњу на вароши: Ниш, Крагујевац, Ужице и Чачак.”[17]

На основу поменутог наређења, окупаторска и квислиншка полиција, са већ сачињеним списковима, повела је праву хајку на комунисте и њихове симпатизере, по њиховом мишљењу потенцијалне организаторе борбе и отпора.

Хапшење у Ужицу и ужичком крају извршено је ноћу између 22. и 23. јуна. Чланови Партије из Ужица и околине били су опрезни и преко поверљивог човека из жандармерије на време су добили упозорење. Тако је сачуван највећи број партијског кадра из којег ће касније израсти језгро устаничког руководства у овом крају. Немачка и домаћа полиција у Ужицу нису остварили свој план. По раније сачињеном списку требало је да се ухапси 20 комуниста, а успели су да ухапсе тројицу.

У јулу комунисти који су се склонили из града да би обавили припреме за формирање партизанских чета. Настојећи да спрече оружани устанак, окупатори и домаћи издајници стално су претили и позивали на „ред и мир”. У вези с тим, Милан Аћимовић је 13. јула 1941. године упутио среским начелницима наређење: „Ухапсите чланове породица одбеглих комуниста, и то синове преко 16 година и жене, уколико немају деце, оца и брата, ако у заједници живе а нису старији од 60 година. Случајеви се морају решавати појединачном одговорношћу. Спискове доставити Министарству, а ухапшене до даљег наређења задржати тамо.”[18]

У ужичком крају били су похапшени сви осумњичени да имају везу са устаничким покретом. Прво масовно стрељање у Ужицу било је 20. јула. Тада су стрељана 22 раније ухапшена лица који су држани као таоци. Разлог за стрељање био је партизански напад на немачког генерала Лончара на пругу између Ужица и Ваљева, 18. јула. Тада су рањена три Немца. То потврђује и немачки војни заповедник на Балкану у свом извештају од 23. јула у коме, поред осталог, пише: „У Ужицу стрељана 22. герилца.”[19] Пре стрељања над живим осуђеницима поп Пашић је извршио посмртно опело. Затворенике су стрељали на некадашњем војном стрелишту у Крчагову. Један од затвореника успео је да побегне са стрелишта.[20]

Спроводећи политику застрашивања, окупатори и издајници су мислили да ће спречити развој оружаног устанка у ужичком крају. Да нису постигли жељени циљ, признали су и сами. То потврђује извештај фелдкомандантуре 816 од 12. до 27. јула 1941. године о развоју устанка на подручју Ужица и мерама одмазде, у коме се, између осталог, каже: „У Ужицу су стрељана 22 становника... Ове казнене акције нису донеле жељени успех, него су само повећале делатност комунистичке банде. У сврху даљег сузбијања комунистичких банди ангажована је једна полицијска чета из Ужица, која је заједно с војном жандармеријом и српском жандармеријом спровела планске акције против банди.”[21] Одмах после напада на аутомобил у коме се налазио генерал-мајор Лончар, 18. јула 1941. године, командант Србије је 19. јула 1941. наредио да полицијске снаге предузму акцију за уништење партизана на том простору.

После седам дана од првог стрељања, 27. јула, недалеко од Ражане извршен је напад на Немце при чему је један немачки полицајац убијен, а други је нестао. Сутрадан, 28. јула Немци су похапсили недужне људе у Косјерићу и околини, све до Дивчибара. Похватане људе, њих 81, стрељали су на Буковима. Ово стрељање извршила је српска жандармерија по наређењу не-

17. 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 341—342.
18. Милан Борковић, Контрареволуција у Србији, књ. 1, Београд 1979, стр. 67.
19. 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 350.
20. ИАТУ, МГ, бр. 81.
21. 36. НОР, том XII, књ. 1, стр. 240.

мачких војника. У извештају фелдкомандантуре 816 пише: „После гоњења извршилаца, које је одмах започето, остало је на жалост безуспешно, али је успело да се ухвате разни чланови банди. Затим је 28. 7. 1941. године спроведена специјална акција и на месту напада стрељан је 81 мушки становник из околине Ражане, Ваљева, и из Косјерића."[22] Из наведеног извештаја види се да су Немци у спровођењу своје политике људе изједначавали са бројевима.

Посебним методом застрашивања Немци су покушали да спрече ширење оружаног устанка. То потврђује наређење немачког војног заповедника на Балкану од 29. јула 1941. године у коме се каже: „Врховна команда оружане силе сматра за потребно да се у случајевима саботаже смртне казне врше вешањем и да се примењују сва остала средства за застрашивање, која одговарају навикама становништва."[23]

Немачки фашисти су стриктно извршавали наређења својих претпостављених. Они су као посебан метод застрашивања српског народа увели јавно вешање већ побијених људи.

Тако су Немци и албанска жандармерија која је дошла са Косова, после Оорбе на Дрежничкој градини са Ужичком партизанском четом, 18. августа 1941. године, у селима Дрежнику и Злакуси убили 24 таоца, а њихове лешеве, да би застрашујући ефекат био већи, повешали поред пута и железничке пруге Ужице — Пожега.

Да би застрашио народ ужичког краја, немачки фелдкомандант у Ужицу пуковник Фон Штокхаузен наредио је среском начелнику да позове председнике свих општина како би својим очима видели тај језиви призор, што су они морали учинити. Том приликом запаљено је око 40 кућа у поменутим селима.[24]

Исти фелдкомандант је 15. августа у вези са партизанским акцијама у околини Ужица издао објаву којом позива све оне који су отишли у шуму, „да се одмах врате својим домовима и да наставе свој рад у миру, да се лојално понашају и ништа им неће бити. Но, ко ипак и даље остане у шуми и држи се тих комунистичких хајдука и црвених зликоваца, тога ће кућа бити спаљена, а он сам кад буде ухваћен биће стрељан."[25]

И поред наведених претњи, после два дана исечене су телеграфско-телефонске линије Ужице — Пожега. У акцији немачког потерног одреда из Ужица ка Пожеги и Горјанима је један железничар убијен, а затим обешен[26]. На путу према Пожеги без икаквог повода Немци су убили три сељака који су поред пута обављали своје пољопривредне послове, а другу тројицу су везане одвели у Висибабу и тамо их стрељали. О томе у извештају шефа немачке окупационе управе у Србији од 17. августа 1941. године пише: „Потерни одред упућен према Пожеги убио је из једне банде 3 комуниста и 3 заробио."[27]

Током септембра 1941. године, када устанак достиже кулминацију, Немци и издајници појачавају политику застрашивања према српском народу. Издајничка влада генерала Милана Недића формирана је 29. августа да угуши устанак и успостави ред и мир у Србији. Та „влада народног спаса" је свим средствима подржавала окупациону политику према сопственом народу. Створивши Недићеву владу и њене оружане одреде за борбу против ослободилачког покрета, Немци су у Србији постигли известан политички циљ. У првој наредби, коју је издао 5. септембра 1941, Недић је наговестио да ће се немилосрдно обрачунати са свима који се не буду покоравали његовим наређењима. Следећи корак издајничке владе у борби против устаника био је доношење Уредбе о преким судовима 7. септембра. Да би се застрашило становништво, Недићева влада је прописала и Уредбу о изменама и допунама Уред-

22. АВИИ, Немачка архива, К. 2—А, бр. рег. 2/13 (у даљем тексту НА).
23. 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 352.
24. Никола Љубичић, Ужички одред, Београд, 1979, стр. 79.
25. 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 325.
26. Цветови у огњу, ИАТУ, 1970, стр. 182.
27. 36. НОР, том I, књ. 2, стр. 348.

Ое о преким судовима. Њеним прописима било **је** предвиђено да се казни смрћу: „1. ко, знајући да је неко био члан оружане банде, или активни помагач ових, прими овакво лице у свој стан или му на ма који начин да склониште; 2. ко, знајући да је неко лице било члан оружане комунистичке банде, или активни помагач ових, примети такво лице па га не пријави надлежној војној, полицијској или општинској власти."[28] Упркос свим одредбама и уредбама окупатора и издајника устанак се и даље ширио. Недић већ 14. септембра преко радија позива све који су у шуми, а „нису учинили никакав злочин" да се врате до 17. септембра својим кућама, обећавши да ће бити поштеђени законске одговорности. Позвани се нису вратили својим кућама. Зато издајничка влада предузима нове репресалије против припадника народноослободилачког покрета. Тако је 18. септембра издат нацрт упутства Недиһеве владе о мерама против партизана. У њему се, поред уцене и претњи конфискацијом имовине, наводи и следеће: „Интернирати одмах очеве, браћу, односно синове одметника како би они служили као таоци."[29]

У борби против народноослободилачког покрета Недић се од првог дана суочио са тешкоћама. Не само са својим жандармима већ ни са осталим својим сарадницима: љотићевцима и четницима Косте Пећанца, па касније ни са јединицама четничког покрета Драже Михаиловића, које су му такође помагале, није се могао успешно супротставити народноослободилачком покрету. Видећи да, и поред свих мера застрашивања, неће моћи да угуши оружани устанак, Недић је неколико дана после обпазовања владе затражио од Немаца да хитно ангажују своје јединице у борби против устаника.

Немци су средином септембра предузели акције у околини Ужица са намером да униште партизанске чете. Они су 14. септембра планирали да униште Златиборску партизанску чету која је логоровала у Качеру и Трипкови. Пошто је чета била изненађена, у неравноправној борби погинула су три борца, а четврти је рањен. Немци су рањеног борца ухватили, одвели га до железничке станице у Стапарима и ту га стрељали. Погинуле бопце дотерали у Ужице. Сутрадан је немачка патрола на златиборском путу убила без опомене једног човека, вероватно што није поштовао полицијски час. Шеснаестог септембра на ужичкој пијаци направљена су вешала и већ после неколико часова четири убијена човека су висила на њима. У вези с тим у извештају немачког војног заповедника на Балкану од 17. септембра 1941. године стоји: „16. IX у Ужицу су јавно обешена 4 бандита."[30]

Међутим, тог дана убијен је и председник каранске општине и на истим вешалима обешен поред већ поменутих. Он је тог дана био позван код среског начелника, тобоже ради договора. По свему судећи, Немци и издајници били су обавештени да је он симпатизер партизана. Када је дошао у Ужице, дознао је за вешала на пијаци и одмах је отишао да их види. После застрашујућег призора отишао је код среског начелника и своје незадовољство изразио још при уласку са врата. На несрећу у канцеларији среског начелника била су двојица Немаца. Један од њих је одмах устао и извршио претрес. Код њега је пронађен пиштољ. Одмах после тога био је изведен у двориште среског начелства и без икаквих даљих објашњења стрељан[31].

Опуномоћени командујући генерал Франц Беме 25. септембра, поред ранијих, даје и ову наредбу: „...За целу Србију има се створити застрашујући пример, који мора погодити целокупно становништво."[32]

Дан пре поменуте наредбе ужички крај био је очишћен од фашиста, али не и од издајника. Посебно су четници, и поред лажних изјава о „сарадњи", чекали тренутак када ће употребити већ наоштрене каме.

Четнички злочини почели су много раније. Већ у мају 1941. године око Ивањице је вршљала пљачкашка банда самозваног четничког војводе Божа Носовића Јаворца. Прве жртве ове четничке групе биле су шесторица мусли-

28. „Ново време", бр. 115, од 16. септембра 1941.
29. „Ново време", од 18. IX 1941. годиие.
30. 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 438.
31. Раде Познановић, Црна зима, стр. 11.
32. 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 460.

мана из Кладнице који су се враћали са пијаце из Ивањице[33]. Следећа жртва оио је Радисав Николић из Јасенова кога су четници Јаворског заклали. Када се о четничким злочинима почело све више причати и да би народ што више застрашили, четници Јаворског су 2. августа 1941. године на Чемерници на народном вашару ухватили и јавно испребијали двојицу људи. Истог дана Божо Восовић је са својим четницима, наочиглед целог народа и после дужег мучења, усмртио Страјина Николића из Кушића, што је причао да су четници опљачкали њега и задружни новац у Кушићима. Нису се задовољили само тим злочином, већ су после збора стрељали сељака Милована Ковачевића. На четничком збору 28. августа 1941. године, када је Јаворски изабран за вођу четничке групе, заклан је један, а два дана касније и други четник јер се нису слагали са самовољом Јаворског.

У августу 1941. политику застпашивања у ивањичком крају спроводили су албански жандарми са Косова. Да би спречио акције партизана, окупатор ангажује албанску жандармерију која је учествовала у борби ппотив партизана на Дрежничкој градини. Албанска жандармерија, њих око 300, стигли су 25. августа УИвањицу. Сутрадан су почели да претресају сеоске куће у Са-Вевцима и Шумама и малтрстипајт/ и убијају недужне људе. При претресу су нашли у неким кућама оружје. То је био разлог да запале кућу Милутина Богдановића и убију његову жену Јелену.

Још пре отвореног четничког напада на партизане у ужичком крају, они су ноћу између 27. и 28. октобра 1941. године у Пожеги насилно скинули с воза команданта Првог шумадијског партизанског одреда Милана Благојевића. После звепског мучења по наређењу капетана Вучка Игњатовића. четници су га убили[34]. Четници су искористили малобројност партизана у Пожеги и почетком октобра истисли их из града, где су успоставили своју власт. „Затим су, гтоема једном савременику, неке грађане и заробљене партизане, укупно око 200 људи, одвели у Глумач и све редом батинали."[35] Користећи исте такве прилике, четници Јаворца су заузели 8. октобра Ариље и Ивањицу. У Ивањици су разоружали више партизана а једног су убили. Ове акције биле су почетак велике четничке издаје која ће у новембру доћи до потпуног изражаја.

Приликом општег четничког напада на Ужице, један део њихових снага под командом капетана Драгослава Рачића у Карану и околини на мучки начин ће између 7. и 8. новембра напао и разоружао један део партизана који су се нашли у том кпају. Затим су похватане партизане и њихове симпатизере потерали у правцу Равне горе. Нешто раније су разоружали партизанску посаду у Косјерићу.

Једну колону заробљеника стигао је на Околиштима, између села Субјела и Мушића, Филип Ајдачић, тада командант четничких снага око Косјерића. Из групе заробљених партизана издвојио је осам људи и две жене, истакнуте борце и организаторе оружаног устанка у црногорском срезу. Ајдачић их је са својим људима одвео у Миоиичке Ридове, клисуру између села Скакаваца и Мионице. Тада су четници отпочели таква зверска мучења каква људски ум тешко може да схвати. Тукли су људе до бесвести, вадили им очи, а онда су на њима ватру ложили. На крају су њихове лешеве оставили псима и птицама као храну[36].

Већину партизана и њихових сарадника четници су спровели на Равну гору, а одатле у село Словац, где су их предали Немцима који су заробљене партизане отерали у ваљевски затвор. После саслушавања и мучења стрељали су 27. новембра 1941. године на Крушику у Ваљеву 261 заробљеног партизана.

Крајем новембра 1941. године против партизанских снага Ужичке републике, поред Немаца, учествовали су и домаћи издајници. Тако је Трећа рачанска чета 10. новембра водила борбу код Љубовије против четника. Пошто

33. Ивањица — хроника моравичког краја, Београд 1972, стр. 232 (у даљем тексту: Ивањица).
34. Милан Благојевић, Историјски архив КПЈ, том I, књ. 1, стр. 117.
35. Никола Љубичић, Ужички одред, стр. 272.
36. „Борба" од 18. новембра 1941. године.

су четници били надмоћни, успели су да заробе неколико бораца које су одмах побили. Предзнак офанзиве непријатеља на ужички крај било је бомбардовање Бајине Баште 16. новембра 1941. године. Том приликом оштећено је више зграда и погинуло је једно лице. Сутрадан је дошло до поновног бомбардовања и тада су погинула три лица. Улазећи по други пут у Бајину Баштy 28. новембра 1941. године, Немци су пуцали без икакве опомене и тада су убили неколико људи и жена.

У Ужицу је пре доласка Немаца 22. новембра неки издајник успео да подметне експлозију у фабрици оружја. Мина је била подметнута у слагалиште експлозива у трезорима Народне банке у Ужицу (сада зграда Музеја устанка). Мина је изазвала страховиту експлозију од које је настрадала читава смена радника и око стотину цивила. У тој експлозији погинуло је око 120 лица, од чега око 90 жена и деце који су се били склонили у цивилно склониште у близини фабрике.

Наступању Немаца према Ужицу, 29. новембра, пружен је отпор на Кадињачи. За време борбе на Кадињачи Немци су ухватили 12 лица која су се била склонила у оближњу шуму, јер су знали да ће бити борбе у околини њиховог села. Све су их убили где су затечени[37].

Због надмоћности непријатељских снага партизанске јединице биле су приморане да се повлаче у правцу Санџака. Све јединице се нису повлачиле у исто време. Главнина је стигла у Санџак око 1. децембра, а остале су пристизале у већим или мањим групама све до 22. децембра, па и касније, мада су неке остале на свом терену, али су нешто касније биле готово уништене.

После борбе на Кадињачи и заузимања Ужица 29. новембра немачке потерне јединице наступиле су у више праваца. Истога дана наступајући према Белој Земљи убили су два недужна човека. У Чајетини су 30. новембра ухапсили око 50 грађана и затворили их у двориште среског начелства. Међу затворенима биле су и избеглице, од којих је неколицина изненађена и ухваћена са оружјем и одмах стрељана. У извештају дивизијске команде пише: „Дана 30. новембра после подне нађена су три наоружана човека у Чајетини која нису била мештани и стрељани су.”[38]

По доласку на Краљеве, сада Партизанске Воде, Немци су тог дана извршили још један свиреп злочин. Они су на Палисаду у Краљевој води поиили велики број тешких рањеника. Подаци о тачном броју стрељаних рањеника 30. новембра и 1. децембра ни до данас нису тачно утврђени. У „Дневнику” Владимира Дедијера под датумом 30. новембар 1941. пише: „Језива слика, када су наишли немачки тенкови — око 60 тешких рањеника измилело је по ливади, онако без ногу и руку. Немци су их тенковима газили.” Очевици су запамтили: „У Тић-пољу стрељано је одједном 30 рањеника, изнад Једриличарског дома 70, код Дома инвалида 30 и у покушају бекства 20 рањеника. Тада је убијено њих око 150, а по неким проценама и до 200.”[39] Немци у извештају од 8. децембра наводе 93 стрељана[40].

Да би што више застрашили становништво овог краја, Немци су на голој и смрзнутој земљи оставили лешеве пет дана, пошто је издата наредба о забрани сахрањивања. Запрећено је да ће свако ко прекрши наредбу бити стрељан. У томе су фашисти били доследни сматрајући да ће застрашивањем умирити слободарски народ овог краја.

Хапшење и уништавање припадника НОР-а у ужичком крају крајем 1941. и 1942. године

Када су Немци поново заузели ужички крај, за све тадашње становнике настали су тешки и неизвесни дани. У овај крај су поново дошли сви они који су из њега побегли као издајници и непријатељи. С немачким трупама

37. Протокол умрлих цркве у Дубу, књ. 3, за 1941. годину, ред. бр. 49—60.
38. АВИИ, НАВ—Т—135.
39. Никола Љубичић, Ужички одред, стр. 357.
40. 36. НОР, том I, књ. XII, стр. 734; 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 642.
40/а. 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 465.

су стигли љотићевци и недићевци, а иза њих и четници Косте Пећанца и легализовани четнички одреди Драже Михаиловића. Дошли су да помогну у ликвидацији оних који су се борили или помагали ту борбу против Немаца и издајника. Одмах је организована хајка, прави лов на партизанске борце, њихове породице и симпатизере, па чак и недужне људе који су им били сумњиви. Четници су формирали преке судове који су одмах саслушавали, судили и извршавали пресуде. Једине пресуде су биле — батињање до смрти, смрт или предаја немачкој војсци.

Политика застрашивања у ужичком крају доследно се спроводила према наређењима генерала Бемеа, а она су захтевала да се стрељају сви учесници који буду у борби заробљени, да се према женама поступа као према мушкарцима, да се „за таоце узимају сродници одбеглих лица укључујући и жене, а куће одбеглих спале."[40]а

Политику застрашивања коју је спроводио окупатор подржавали су и домаћи издајници. Команда четничког одреда „Сложна браћа" издала је 1. новембра проглас у коме се, поред осталог, каже: „Српски народе, среза трнавског, драгачевског, моравичког, јаворског, пожешког и ариљског, једини спасиоци ваши то су чувена браћа војводе Мојсиловићи, Јаворски и Бура Смедеревац, који су у најкритичнијим моментима спасили ваше главе, домове, жене и децу, а који вас сада позивају да банде комуниста проказујете и исте не скривате, а сваки онај који буде ово урадио биће убијен и цела породица биће уништена и кућа запаљена. Сваки онај који буде прикрио комунисту или његово оружје биће заклан. Ово не сматрајте шалом, већ узмите као озбиљно, а вама је познат наш страшни суд, који је наступио после више наших опомена."[41]

Самозване војводе су на Венцу основале затвор где су крајем новембра, нарочито у време повлачења партизанских снага за Санџак, хватали групе и појединце, ту их саслушавали, тукли, стрељали или предавали Немцима.

Чим су 29. новембра поново заузели Ужице, Немци су одмах почели масовна хапшења свих одраслих мушкараца. Љотићевци и остали издајници одмах су се нашли Немцима при руци, помагали им или и сами настојали да ухапсе што више људи и да што брже одаберу најопасније који ће бити стрељани.

Према извештају Окружног повереништва у Ужицу, упућеног Земаљској комисији Србије за ратне злочине у Београду, између осталог пише: „После другог доласка Немаца у Ужице, поред мањих и појединачних, била су и следећа масовна стрељања у Ужицу, тј. у Крчагову:

Прво масовно стрељање било је 29. новембра 1941. када је стрељано 11 лица.

Друго масовно стрељање било је 5. децембра 1941. године када је стрел.ано 17 лица.

Треће масовно стрељање било је 13. децембра 1941. године када је стрељано 20 лица.

Последње масовно стрељање у 1941. години било је на материце 27. децембра када је стрељано 47 лица."[42]

Поред ове листе наведених злочина, Немци и њихови сарадници су до краја 1941. године скоро свакодневно хапсили и стрељали.

Да би што више застрашили народ, Немци и љотићевци су мртвог команданта Ужичког партизанског одреда Душана Јерковића довукли с Кадињаче и изложили на пијаци, а потом спалили на Доварју. На истом месту где је спаљен Јерковић после неколико дана спаљен је и мртав командант места Вукола Дабић, који је 13. децембра убијен у селу Буару. После борбе у Стапарима, Немци су ухватили рањеног партизана Ратка Матијевића, довели га у Ужице и стрељали.

Пошто су 26. децембра 1941. године испратили на Бањицу велики транспорт заробљених партизана и похватаних партизанских сарадника и симпа-

41. АВИИ, Јаворски корпус, к. 105, бр. рег. 3/1.
42. Архив Србије, Фонд земаљске комисије за ратне злочине (у даљем тексту АС) документ, бр. 4302.

тизера, Немци су из централног затвора у Ужицу издвојили десет партизана и наредили љотићевцима да их стрељају. Тако су изгубили животе сви они које су Немци и издајници сматрали опасним, а осталим живот је продужен за кратко. Поред стрељања и хапшења су била бројна. У операцијском дневнику 113. пешадијске дивизије од 8. децембра је записано: „У Пожеги затворено 42 а у Ужицу 40."[43] Командант ужичке четничке бригаде капетан Милорад Митић је истог дана упутио писмо свим четовођама општина Рибашевине, Карана и Буара. У писму им скреће пажњу „да до успостављања редовних власти, имају стриктно извршавати наређења ове команде..." „Наша организација и друге странке могу имати различите погледе на извесне проблеме... али не на борбу против комунизма, тог највећег народног непријатеља."[44]

Окупатори и издајници су при претресу терена хватали појединце и групице партизана. Тако су 19. децембра Немци стрељали у Ужицу једног борца ужичког партизанског одреда родом из Биоске, а 28. децембра четири партизана.

Немци су поново дошли у Пожегу 29. новембра 1941. године. Одмах по доласку, почели су да хватају грађане по улицама и кућама. После хапшења партизана и талаца тражили су од ухапшених да покажу партизане претећи им да ће, ако то не учине, бити стрељани. Пошто нико од присутних није одговорио на заповест су издвојили петорицу који су имали петокраке звезде на капама и стрељали их пред заробљеним таоцима. Иза њих су стигли четници са унапред припремљеним списковима кога треба ухапсити и ликвидирати. Осим тога, одмах је формиран преки суд, састављен од Немаца, љотићеваца и четника.

Приликом наступања према Пожегн четници су хапсили учеснике и симпатизере НОБ-а у Папратишту, Добрињу и Табановићима. После малтретирања и иживљавања над затвореницима отерали су их у село Глумач. На Табановачким ливадама су 8. децембра стрељали 9 затвореника[45]. У затвору у Глумчу било је око 40 лина. Њима је било суђено и већина их је била \'пућена у логор на Бањицу. Из Узића, Расне и Висибабе било је затворено у Висибаби око 50 особа. Из те групе четници су осудили на смрт 17 партизана који су стрељани 10. децембра испред школе у Висибаби у присуству затвореника и неколико сељака ради застрашивања народа[46].

У Здравчићима је било ухапшено око 30 људи. И ту је преки суд осудио петорицу на смрт, три из Здравчића и по једног из Узића и Тврдића. У Годовику је било ухагапено око 100 учесника НОР-а и њихових сарадника из села Речице, Горобиље, Годовик и Милићево Село. Четнички преки суд осудио је на смрт 21 припадника народноослободилачког покрета, од тог броја, стрељано је 19 у Крушчици 21. децембра 1941. године. Хапшења учесника НОР а и њихових сарадника било је и у Рупељеву, Рогама и Сврачкову. Највећи број ухапшених доведен је у Пожегу где им се наново судило.

У Пожеги је почело друго хапшење припадника НОР-а и њихових сарадника када је среска команда места добила спискове од општинске управе. У среско начелство у Пожеги било је дотерано око 300 лица. После саслушавања почела су стрељања. У Пожеги је 9. децембра стрељано 10 партизана, а 13. децембра још 21 лице. О овом стрељању „Ново време" од 16. децембра доноси извештај: „У Ужичкој Пожези 21 комунист је стрељан. Стрељани комунисти издвојени су из групе од 100 бандита, које је ухватио живе Трећи добровољачки одред поручника Никића."[47] На пожешком гробљу Немци и љотићевци извршили су још једно стрељање. То је било 22. децембра када је стрељано 12 партизана.

Да је политика застрашивања доследно спровођена и да су хапшења била бројна види се из извештаја Начелства среза пожешког од 23. децембра

43. 36. НОР, том I, кн. 1, стр. 675.
44. АВИИ, Четничка архива, к. 30, бр. рег. 1/1.
45. Ужички зборник, бр. 11/82, стр. 109.
46. Архив Музеја установа Титово Ужице (у даљем тексту АМУТУ), Венцеслав Глишић, Пожега, стр. 258.
47. „Ново време", бр. 194. од 16. децембра 1941. године.

1941. године у коме, између осталог, иише: „Сада у затвору има 287 затвореника, 283 затвореника ухапшени су из разлога што су осумњичени да су учествовали у комунистичкој акцији. Све затворенике су привели српски оружагш одреди који се налазе на чишћењу терена и предати су преком суду.”[1]8

Четнички команданти су у Пожеги и околини организовали потеру за бившим партизанима и њиховим сарадницима. Четници из Драгачевског одреда Милутина Јанковића ухапсили су 11. децембра 9 бивших партизана из Дљина, а двојицу тешких рањеника су предали Немцима које су ови стрељали на пожешком гробљу 30. децембра 1941. године. Хапшења су била свакодневна. „Према непотпуним подацима ухапшеио је у срезу пожешком око 600 лица, а од тога је 205 упућено возом 26. децембра у концентрациони логор на Бањици. Од тога броја 152 лица су половином фебруара 1942. године враћена Окружном начелству у Ужице да им се тамо суди и већи део њих је пуштен кући у недостатку доказа да су били партизани.”[49]

Политика застрашивања настављена је и током наредне године. Већ 9. јануара четници су на пожешком гробљу стрељали 9 лица, а 13. јануара 4 затвореника који су претходно осуђени на смрт. У мучењу Љуба Мићића учествовали су и четници и Немци. Стрељали су га 8. марта 1942. године, а потом обесили на пијаци с циљем да што више застраше становништво Пожеге и околине. После два дана на пожешком гробљу стрељано је 10 ухапшених партизаиа. Крајем марта четници су стрељали 7 лица које је претходно преки суд осудио на смрт[50].

У Бајиној Башти и околини завладало је после одласка Немаца за Ужице, безвлашће све до 16. децембра када, су љотићевци и четници успоставили квислиншку власт. Настао је незапамћени терор који ће отераги у смрт многе људе из рачанског краја. Тако је у току НОБ-а у Бајиној Башти и околини нестало 248 људи, било да су стрељани или поклани од Немаца[51]. Љотићевци су такође хапсили и узимали таоце, родитеље партизана и њихових симпатизера. У Бајиној Башти је 16. децембра 1941. године било затворено 20 талаца.

Поред хапшења, окупатор је вршио претрес околних места. То потврђује и операцијски дневник 113. пешадијске дивизије од 16. децембра у коме пише: „268 п. п. вршио је чишћење од Дрине у правцу Ужица и том приликом дошло је до борбе између комуниста и четника, при чему су комунисти имали 6, а четници 3 мртва. Од приведених заробљеника после исцрпног саслушавања стрељано је 20.”[52] У чишћењу терена око села Раче четници су 18. децембра 1941. године убили једног земљорадника из Раче борца 1. рачанске партизанске чете.

После расформирања Рачанског батаљона, 16. децембра 1941. године, извршена је хајка на борце овог батаљона. Борци који су се вратили кућама пали су у руке непријатеља, а мало касније и они који су се склонили на Калуђерске Баре[53]. Хапшења су трајала и током 1942. године, али су највећа извршена до краја фебруара. У то време похватано је и затворено преко 200 људи и жена из рачанског краја. Батинање и премлаћивање затвореника биле су сталне појаве. Највећу тортуру доживела су шесторица заробљених партизана који нису били из овог краја. Да би што више застрашили затворенике и народ, љотићевци су сваког дана позивали народ на пијацу где су изводили по неколико затворених партизана и ту их наочиглед света малтретирали и батинали. Затвореници из рачанског краја задржавани су у затвору у Бајиној Башти извесно време, а затим спровођени у Ужице у централни затвор. Тамо су доживљавали још гору тортуру да би на крају били стрељани или послати у логор на Бањицу.

Да би се што више додворили окупатору, домаћи издајници хапсе сва, по њиховом мишљењу, сумњива лица. Тако су 2. јануара јединице 10. добро-

48. АМУТУ, инв. бр. 6748.
49. Ужички зборник, бр. 11/82, стр. 109.
50. ИАТУ, МГ, Активност непријатеља, бр. 57.
51. АМУТУ, инв. бр. 8002.
52. 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 678.
53. Никола Љубичић, Ужички одред, стр. 367.

војачког одреда затворили у Бајиној Башти 35 лица због сумње да су имали везе са комунистима. О томе говори и извештај Начелства среза рачанског од 2. јануара 1942. године Окружном начелству у Ужицу у коме, између осталог, пише: „Сада у затвору има 35 лица. Затворени су због постојања сумње да су имали везу са комунистима. Затворени су од стране четника и добровољачког одреда и смештени су у хапсане овог среског начелства."[54]

Окупатор и издајници били су веома активни у хватању и уништавању партизанских група које су пролазиле кроз овај крај. О томе седочи преглед најновијих догађаја од 14. јануара 1942. године у коме пише: „Приликом гоњења једне комунистичке групе кроз Јелову Гору у срезу рачанском, од стране једног оружаног одреда убијено је 11 комуниста а ухваћено 5 међу којима је једна жена."[55]

Рано у зору 15. јануара 1942. године четници су опколили једну партизанску јединицу у селу Заглавку. У току борбе заробили су двојицу младих партизана и једну партизанку која је била рањена. Да би застрашили народ околних села, четници су је свукли и голу, босу и рањену по највећем мразу терали преко села и непрекидно тукли[56].

О великој активности непријатеља у рачанском крају против припадника НОБ-а током јануара сазнајемо и из квислиншког листа „Ново време" од 17. јануара 1942. године у коме се описује борба између припадника 10. добровољачког одреда и једне групе партизана у селу Солотуши где је број погинулих партизана преувеличан, наведена је цифра 60, што није одговарало стварности. У даљем тексту пише: „Знатан број их је жив ухваћен. Сви ухваћени комунисти предати су преком суду у Бајиној Башти".

Издајници су се такмичили у хватању припадника НОР-а с циљем да их униште и добију прописане награде од издајничке владе Недића. Тако се 16. јануара наредник прве класе Добросав Ордагић жали команданту Ужичко-пожешког одреда и начелнику ужичког округа и прилаже уверење огаитине у Бесеровини у коме стоји да је као четовођа ухватио и предао Команди места у Бајиној Башти следеће комунисте: Љубишу Тришића, Мију Нинчића, Миленка Топаловића, Тола Павићевића, Павла Дукића и Милана Курту. У приложеном уверењу између осталог пише: „... Тражим награду која припада мени и мојим четницима."[57]

Током јануара заробљени партизани и њихови симпатизери у Бајиној Башти често су били изложени тортури. Четници су пред народ изводили затворене партизане и терали их да се крсте, а после тога су им преко бурета ударали по 25 батина. Издајницима није било никад довољно ухапшених. Тако је 17. јануара у Бајину Башту дошао окружни начелник Манојло Кораћ и наредио да се ухапсе 54 сумњива лица[58].

У деПеши Начелства среза рачанског Окружном начелству од 17. децембра 1942. године стоји: „Ноћас су органи СС трупа похапсили по пет виђених грађана: свештеника, трговаца, занатлија и сељака из општине Бајина Башта, рачанске и рогатичке. У народу је настао страх."[59]

Четничка казнена експедиција Славка Илића у другој половини децембра похапсила је у селу Гривска око 30 људи. Преки суд је осудио на казну смрти стрељањем 7 лица и казна је одмах извршена[60]. У исто време у село Бреково је дошао 6. батаљон пожешког четничког одреда. Командант батаљона био је наредник Манојло Вуловић који је на збору поставио општинску управу. Велика хапшења извршио је у селу Богојевићима и Латвици 18. децембра 1941. године четнички командант Чедо Милииковић. Тада је ухапсио 92 лица, од којих је 50 спроведено у Ариље. Сутрадан је Милинковић извео из затвора 10 затвореника који су касније спроведени у концентрациони ло-

54. АМУТУ, инв. бр. 6750.
55 . 36. НОР, том I, књ. 21, стр. 209.
56. ИАТУ, МГ, бр. 491.
57. АВИИ, Нда, к. 29, бр. рег. 57/1-5.
58. „Ново време", од 21. јануара, 1942. године.
59. АС, к. 25а, Ф. 18.
60. ИАТУ, МГ, бр. 16, стр. 31.

гор на Бањици у Београд, док су остали после саслушавања и малтретирања пуштени кућама[61].

Немци су 19. децембра стрељали двојицу бораца Ариљског партизанског батаљона из села Вигошта у Ариљу, а у Шевељу код Ариља једног сељака.

У Ариљу и по селима се два дана хапсило и у затвору се нашло око 80 партизана и њихових симпатизера. Ухапшене затворенике су тукли па су многи од њих били плави од батина. Преки суд је 20. децембра осудио на смрт 8 ухапшених партизана, које су четници истог дана стрељали. Исти четнички суд у Ариљу поред поменутих, осудио је на казну смрти стрељањем 30 бораца Ариљског партизанског батаљона. Четници су их спровели Немцима у Ужице да се тамо изврши смртна казна[62].

Четничка казнена експедиција је у селу Чичкови похватала 40 људи који су били у партизанима или су били њихови сарадници. Поред тога, четници су довели преко 100 људи, без обзира да ли су имали икакву везу с партизанима. Морали су сви проћи кроз кордон четника који су их тукли како је ко стигао. Четнички преки суд је осудио на казну смрти 11 лица која су ишла у партизанима, казна је извршена истог дана, 23. децембра 1941. године. Два дана касније убијена су три борца Ариљског партизанског батаљона[63].

Четнички преки суд је у Ариљу 28. децембра осудио на казну смрти 36 лица која су упућена за Ужице и предата немачким властима. У ужичком затвору су их у току ноћи, немачки војници и љотићевци тукли толико да један другог нису могли препознати. Миљку Јаковљевићу биле су пребијене обе руке. Само једно лице је пуштено кући, док је њих петоро упућено у концентрациони логор на Бањицу[64]. Тог истог дана у Ужицу је стрељан 31 борац Ариљског партизанског батаљона.

У Брекову код Ариља Немци су 28. новембра при уласку у село видели тројицу наоружаних људи који су, приметивши Немце, побегли. Због присуства оружаних људи у селу, Немци су похватали преко 30 мештана вршећи на њих притисак да кажу ко су били наоружани људи. Пошто ови нису знали, Немци су претукли три човека и једну жену који су после неколико дана умрли, а остале мештане су пустили кућама.

Сутрадан су Немци претресли село и том приликом су код неких мештана нашли оружје. После претреса наредили су општинској власти да се сазове збор. Међутим, на збор је дошло само 12 мештана док су остали побегли. Оне који су дошли Немци су стрељали, а једног живог спалили[65]. Истог дана спаљено је више кућа. Сутрадан су Немци после пљачке по селу одвели неколико талаца за Ариље.

Посебан метод застрашивања било је узимање талаца. За таоце су узимани учесници НОР-а и њихови симпатизери. Међутим, било је случајева да таквих није више било. О узимању талаца говори извештај Среског начелства среза црногорског од 3. јуна 1942. године Окружном начелству у Ужицу у коме, између осталог, пише: „У вези вашег наређења од 30. маја 1942. године извештавам да је ово начелство поступило у свему по тамошњем наређењу. Данас је упућено у Ужице 18 талаца са подручја овог среза. Истовремено извештавате се да на подручју овог среза нема лица која би требало хапсити и упућивати као таоце у Ужице.

У ранијим борбама национални четници побили су сва лица сумњива и штетна за рад, ред и мир. Са великим потешкоћама једва сам успео наћи 18 лица за таоце за ову седмицу, док за идућу не знам ни сам како и кога да пошаљем.”[66]

После застрашујућег догађаја на Краљевим Водама окупатори су 1. децембра у Драглици и Сјеништима стрељали шест, а сутрадан у Доброселици пет људи. Истог дана убили су два мештанина из села Голова и четири у

61. ИАТУ, МГ, бр. 16, стр. 54.
62. Милун Раонић, Злочин четника, Ужичка република, кн>. 2, стр. 156.
63. Ариљска споменица, стр. 114.
64. ИАТУ, МГ, бр. 16, стр. 25.
65. Протокол умрлих цркве у Брекову, књ. 7, за 1942. годину, ред. бр. 81—92.
66. ИАТУ, Фонд, Збирка Окружно начелство округа ужичког, година 1941—1944, кутија 1.

Бранешцима. Сва ова стрељања извршена су приликом хапшења, покушаја бекства или због проналажења било каквог оружја. Немци и њихови сарадници масовно су хапсили припаднике НОР-а, њихову родбину и симпатизере. Таоце из околних села доводе у Чајетину. И већ 1. и 2. децембра стрељали су 7 људи[67]. У Јабланици су Немци 1. и 4. децембра убили 4 човека. Немачка потерна група у Кремнима је опколила насеља Богосављевиће, Мојковиће и Милановиће и ухапсила око 70 мештана. Немци су одмах по доласку на железничкој станици убили два лица у присуству много мештана, а неколико дана касније једног партизана који је наишао преко Кремана.

Посебно тежак злочин учинили су Немци уз помоћ издајника 3. децембра у Шљивовици када су изненада напали Посавско-тамнавски батаљон. При неорганизованом повлачењу убијено је 10 бораца, а три партизанке биле су ухваћене. Немци су заробљене партизанке везали за липу пред школом и у присуству похватаних мештана полили бензином и живе спалили. Истог дана запалили су школску зграду, задружни магацин и стрељали 8 мештана, међу њима и целу породицу Костадиновића[68].

После застрашујућих злочина које су Немци починили у златиборском крају и домаћи издајници су хапсили припаднике НОР-а и њихове симпатизере. Хапшења су већином вршили припадници српске државне страже, предајући ухапшене Немцима и полицији. Они су извршавали наређење издајника Милана Недића, издато почетком децембра 1941. године, у коме, поред осталог, пише: „Да се сви саботери, њихови подстрекачи, помагачи, комунисти, њихове присталице и уопште сви они који су било речју или делом допринели данашњој народној несрећи, примерно и немилосрдно казне."[69]

Почетком децембра у златиборском крају ухапшен је велики број учесника и симпатизера НОБ-а. Они су спроведени у ужички затвор. Већина је узета за таоце или је упућена на принудни рад у Борски рудник или на изградњу пута Драглица — Кокин Брод[70].

У затвору у Крчагову три Златиборца су стрељана, а остали спроведени у логор на Бањицу без података о саслушању и тежини кривице. О томе сазнајемо из извештаја окружног начелника из Ужица од 17. фебруара 1942. године у коме пише: „У затвору у Ужицу налази се из златиборског среза 7 лица спроведених из концентрационог логора у Београду, и то из следећих огаптина: Сирогојна, Љубиша, Кремана, Чајетине и Криве Реке.

На дан 20-ог овог месеца у 9 часова пре подне, у циљу ислеђења кривице наведених лица, доћи ће у Ужице срески начелник из Чајетине."[71]

Окупатори и издајници настојали су да сваког сумњивог ухапсе. Тако су по наређењу Немаца у Шљивовици 31. марта 1942. године ухапшена четири младића, наводно осумњичена да су сарадници НОБ-а. Затворени су у ужички затвор, мучени а потом стрељани 13. јуна 1942. године.

Да би застрашили народ златиборског краја, Немци су и за најмање прекршаје стрељали. Они су 19. децембра 1942. године ухапсили управнике пошта Рожанства и Љубиша што су се међусобно обавештавали о доласку Немаца и псовки које су биле упућене Немцима. Немци су тај разговор прислушкивали и одмах су их похапсили. Са председником љубишке општине и још једним мештанином из Љубиша, стрељани су 20. децембра 1942. године у Крчагову.

После повлачења Моравичке чете у Ивањицу долазе четници и почињу хапшења учесника и симпатизера НОР-а. Они спроводе политику застрашивања упућујући наредбу народу моравичког краја да ступа на снагу закон кнеза Милоша Обреновића, што је значило да се уводи јавно батинање грађана. Четници су имали сву власт у ивањичком крају. Формирали *су прски* суд чије је седиште било у Ивањици[73].

67. Милисав Бенић, Златибор у прошлости, стр. 146.
68. ИАТУ, књ. 1941—1945. године.
69. 36. НОР, том I, књ. 1, стр. 619.
70. ИАТУ, Фонд, Збирка Окружно начелство среза.
71. ИАТУ, исто.

Т1. »кта.

Почетком децембра четници Јаворског и Пурића су извршили нова хапшења. Затвори су били пуни заробљених партизана који су се повлачили из разних одреда у правцу Санџака. Тако су четници по трећи пут блокирали село Церову 10. децембра и похватали 15 бораца Драгачевског партизанског батаљона. Њих су најпре спровели у село Миросаљце, а затим преком четничком суду на Венцу у селу Лиса код Ивањице.

Батинање и малтретирање било је честа појава у ивањичком крају. Ивањичке газде су водиле своју политику да би што више „заштитиле" затворене Ивањичане. Они су били за то да се ухапшени Ивањичани терају у друге затворе, па нека са њима раде шта хоће, само да се стрељања не врше у Ивањици. Ако треба неког стрељати, то нека буду похватани партизани из других крајева. Следећи такву политику, четници су 16. децембра 1942. године у Радовића пољу стрељали 20 заробљених партизана. У „Новом времену", објављено је поменуто стрељање: „Преки суд који је образован у Ивањици, осудио је јуче на смрт 20 комунистичких бандита које су ухватили Моравички одред под вођством Мика Перишића и одред војводе Боже Јаворског. Пошто је саслушањем утврђено да су ови бандити учествовали у комунистичким злочинима у овом крају, смртна казна је извршена."[73]

О раду четника Јаворског и њиховом понашању делимично сазнајемо из извештаја Команде места у Ивањици упућеном окружном начелнику 31. Јануара 1942. године у коме, између осталог, пише... „Сви изреда много шгју. Онако пијани праве нереде, упадају у домаћинске куће, везују, туку, пљачкају или нападаЈ'у и малтретирају људе насред улице, што изазива огорчење и протест публике."[74]

Са поступцима четника Јаворског био је упознат и Милан Недић. Он 23. фебруара у телеграму Манојлу Корачу, окружном начелнику, износи да се у ивањичком крају дешавају пљачке и убиства које чини Божо Косовић — Јаворски и да њему „народ упућује молбу да га спасава војводе и његових четника"[75].

И поред жалби и упозорења четници су спроводили своју политику над недужним народом, заробљеним партизанима и њиховим симпатизерима. КрајЈем фебруара у Приликама су стрељали тројицу заробљених партизана, а у марту су заклали једну партизанку и два партизана. У току 1942. године у Ивањици и околини вршили су више хапшења. Највећа хапшења била су 5. фебруара и 28. јуна.

У време кад су четници настоЈ'али да заведу своју страховладу и организацију, априла 1942. године један британски авион бацио је извесну количину оружја, опреме и другог материјала у село Будожељу. Када су четници дошли да то прикупе, почели су да малтретираЈ'у и прете мештанима тражећи и оно што Енглези нису ни послали. Блокирали су село и истерали све мештане на једно брдо. Свирепост четника није се огледала само у застрашивању људи, њихов терор није мимоишао ни жене са малом децом. СвоЈ' бес су искалили на Станислави Бурашевић коЈ'у су пекли на ватри, а њену девојчицу после смрти мајке обесили[76].

У августу 1942. године у Ивањицу је дошла нова немачка посада. Да би се што више обезбедила од евентуалног напада, на брду Даничњаку изнад Иридворице изградили су бункере и друга утврђења гонећи народ Придворице на кулук и тражећи да село храни војску. После неколико дана, Немци су на стругари у Хајдучком лазу ухватили три сељака који су дошли да ваде ексере. Ухваћене људе, су обесили. У Јасеновици су запалили три куће и ухватили двојицу мештана које су нешто касније стрељали.

Спроводећи политику застрашивања према недужном становништву, Немци нису веровали ни својим сарадницима четницима. Они су 11. септембра 1942. године на препад ухватили групу четника, због одржавања везе са Енглезима. Том приликом Јаворски је избегао хапшење са своЈ'им људима. Немачки

73. „Ново време" од 17. децембра 1941. године.
74. АМУТУ, инв. бр. 528.
75. АМУТУ, инв. бр. 6866.
76. Ивањица, стр. 431.

крајскомандант у Ужицу наредио је да се сви његови четници и оружје предају немачкој јединици у Ивањици и да се одред распусти. Јаворски није послушао наредбу Немаца, већ је огорчен на савезнике напао рудник Лису и том приликом разорио део рудника. То је био повод Немцима да у село Брезову пошаљу казнену експедицију од 40 војника на челу са Ханс Колом 4. новембра 1942. године блокирали су засеоке: Гај, Коцељ, Стишовиће, Јанковиће, Буришиће и Калаиће и сакупили на једном месту 153 лица, међу којима је било жена и деце. Од ухапшених издвојили су 24 лица, везали их, одвели на Катиће и стрељали. Поред тога, Немци су запалили око 17 кућа и опљачкали домове свих стрељаних лица. Остале ухапшене су пустили пошто им је Ханс Кол претходно одржао претећи говор, наводећи да је ово „мала" одмазда, а да ће другом приликом, ако се нешто слично деси, попалити и побити много више[77].

Почетком јануара у Ужицу и околини су и даље хапшени припадници и симпатизери НОР-а. У ужичком затвору је почетком 1942. године, било преко 200 затвореника. И поред тога, хапшења су била свакодневна. О томе нам сведоче извештаји Предстојништва градске полиције у Ужицу: „У Ужицу је 16. јануара ухапшено 8 комуниста и њихових симпатизера противу којих се води истрага и биће предати преком суду."[78]

Поред хапшења и стрељања издајничка влада Милана Недића настојала је да отпусти из службе све оне који јој нису били довољно одани. Тако је од 1. фебруара 1942. године било под сталном присмотром све сумњиво наставно особље, а нарочито они за које се претпостављало да помажу, сара-1:>ују или симпатишу НОП. У вези с тим Министарство просвете је донело Уредбу према којој на територији краљевачког, ужичког, чачанског, ваљевског и шабачког округа у служби могу остати једино они „службеници који су се за време комунистичке акције истакли у борби против комунизма". За све остале просветне раднике одлучено је да се преместе, а „национално непоуздани" да се отпусте из службе, а органима Специјалне полиције предложи да их гони"[79].

Већ 27. фебруара у срезу рачанском је због сарадње са комунистима отпуштено из државне службе 11 учитеља.

Да би проверили да ли још има комуниста међу мирним и лојалним грађанима, окружни начелник Манојло Кораћ наредио је 16. фебруара да сви ђаци са директорима и наставницима, војници с официрима и подофицирима, чиновницима и сви грађани православне вере посте прве, чисте недеље и причесте се. „Сви они који се не буду причестили, сматраће се за безбожнике и комунисте и против њих ће предузети најстрожије мере.. ,"[80]

Честа и бројна хапшења крајем 1941. и почетком 1942. године и велики број ухапшених нису омогућавали да се сви похапшени саслушају а после тога да се упуте у концентрациони логор на Бањицу. Због тога је Управа града Београда 15. фебруара упутила Окружном начелству у Ужицу 286 затвореника из концентрационог логора на Бањици с тим да се изведу пред прски суд[81].

У извештају Предстојништва градске полиције од 1. марта 1942. године, између осталог, пише: „У граду је ухапшено 5 комуниста и њихових симпатизера против којих се води истрага и биће предати преком суду. Такође се води истрага против оних комуниста који су враћени из логора."[82] После петнаест дана исто Предстојништво саопштава да је у Ужицу ухапшено 15 комуниста и њихових симпатизера противу којих се води истрага и биће предати преком суду.

Плашећи се новога устанка у Србији с почетка пролећа, немачки командант оружаних снага за југоисток издао је посебну директиву. По овим

77. ИАТУ, МГ, бр. 429, стр. 2.
78. АМУТУ, инв. бр. 6826.
79. Милан Борковић, СКОЈ и омладински покрет у Србији, стр. 162.
80. ИАТУ, инв. бр. 136, Ф. 1.
81. АВИИ, Нда, к. 20, бр. рег. 42/4.
82. АВИИ, Нда, к. 29, бр. рег. 48/1-8.

упутствима требало је према становништву поступати без сентименталности. 'Іу између осталог, пише: „Боље је да се ликвидирају 50 осумњичених, него да погине један немачки војник."[83]

Политици окупатора према припадницима НОП-а доследан је био и издајник Милан Недић који је 30. марта 1942. године послао предлог: „У тежњи да се са комунистима и одметницима што пре ликвидира, поред средстава стављених у акцију, било би врло повољно и успешно ако би се у народу објавило: 'ко ухвати или прокаже, потпомогне да се ухвати комуниста или одметник, пустиће му се из немачког заробљеништва родитељ или супруг, или брат или рођак. У случају да је у питању комуниста или одметник већег значаја, пустиће се сви заробљеници задруге из које је члан који је припомагао хватању. У случају да се цело село дигне и прокаже — биће пуштени сви заробљеници из тог села'."[84]

Издајничка влада Милана Недића настојала је свим средствима да похвата и уништи учеснике и симпатизере НОП-а. Ако се погледа преглед петнаестодневних догађаја Предстојништва градске полиције у Ужицу, може се видети да крајем 1941. године и у првој половини 1942. није било извештаја без броја ухапшених учесника и симпатизера НОП-а. На пример, 2. априла ЈС у Ужицу ухапшено 12 комуниста и њихових помагача, а 15. априла ухапшено је 8, 16. априла 6, а 15. маја 9 комуниста и њихових симпатизера. Сви су мучени и били су предати преком суду[85].

С циљем да застраше грађане, највеће хапшење у Ужицу извршиле су немачке војне власти 26. маја 1942. године. Том приликом ухапшено је 86 грађана. После три дана саслушавања пуштено је на слободу 80, док је у затвору задржано 6 лица[86].

Немци су у ужичком крају хтели у сваком случају да се обезбеде од евентуалних партизанских напада и диверзија против немачке војске. Да би то постигли, немачки командант у Ужицу наредио је 29. маја окружном начелнику да свака општина у округу даје одређен број талаца који ће јамчити за ред и мир. Од ових општина биле су изузете ужичка и пожешка.

Већ сутрадан због диверзије у Овчарско-кабларској клисури, Немци су узели преко 100 грађана из Ужица и Пожеге за таоце. Крајскоманда у Ужицу издала је грађанству плакат у ком се поменуто узимање талаца тумачи као мера предострожности[87].

Осим што су узимали таоце, окупатор и издајници су и даље вршили хапшења. Из петнаестодневних извештаја Предстојништва градске полиције Окружном начелству округа ужичког сазнајемо да је 21. јуна ухапшено 7, док је до 15. ухапшено 9 комуниста и њихових симпатизера. Првог септембра исто Предстојништво извештава: „У току протеклих петнаест дана ухапшено је путем Предстојништва 13 лица због сарадње са комунистима за време партизанско-комунистичке владавине у Ужицу, од којих су шесторица предати преком суду, петорица су пуштена на слободу, а против двојице се води истрага."[88]

Окупатори и њихови сарадници су посебно били узнемирени због оних лица која су успела да се склоне или пак оду у партизанске јединице у Босну. Тако Предстојништво градске полиције у Ужицу моли 19. септембра Окружно начелство округа ужичког у Ужицу да распише потеру за 93 лица родом из Ужица, а „која су се својим радом у партизанско-комунистичкој акцији компромитовала и која се још увек налазе у бекству"[89].

У извештају Министарству унутрашњих послова од 23. новембра о општем стању и приликама у ужичком округу пише: „Од 5. јануара 1942. до 23. новембра 1942. године број ухапшених политичких криваца износи 1.195.

83. АВИИ, Хронологија, стр. 226.
84. АВИИ, к. 1, бр. рег. 20/3-2.
85. АМУТУ, инв. бр. 7649.
86. ИАТУ, МГ, Активност нспријатеља, стр. 59—60.
87. АС, К. 25а, Ф. 15.
88. ИАТУ, Фонд, Збирка Окружно начелство округа ужичког, Одељење полиције, година 1941—1944, кут. 1.
89. ИАТУ, МГ, бр. 692.

Од овог броја, без пресуде преКих судова, уиуђеио је 250 лица у Концентрациони логор у Београд, а по пресудама Преког суда у Ужицу у исти логор упућено је 164. лица. Поред тога, од стране Преког суда у Ужицу је осуђено на смрт и стрељано 92 лица."[90]

У децембру 1942. године Немци врше нова хапшења; 11. децембра немачке власти су ухапсиле шест лица под сумњом „да су наклоњени комунизму"[91], а 17. децембра СС јединица ухапсила је 13 лица из Мокре Горе под сумњом да су симпатизери комуниста.

Из наведених података може се видети да је крајем 1941. године и током 1942. године било великих хапшења у ужичком крају.

Крајем 1941. године у концентрациони логор на Бањицу дотерана су одавде 523 затвореника, а у току 1942. године 365 лица.

У периоду од децембра 1941. године до децембра 1942. године било је честих хапшења, стрељања, вешања и слања у концентрационе логоре. Политика застрашивања окупатора и издајника унела је страх и неизвесност у народ. Људи су бежали испред терора, а посебно учесници НОП-а и њихови симпатизери, по шумама и двориштима копали склоништа у којима су се скривали за време рација.

Настављање политике застрашивања у ужичком крају 1943. и 1944. године

Политика застрашивања окупатора и издајника крајем 1941. и током 1942. године онемогућила је било какву активност усамљених појединаца на Јачању народноослободилачког покрета. После свих насиља и терора њих је преостало врло мало. Мали број учесника НОР-а кој'и су остали у животу били су се склонили на скровита места без икакве везе са средином заплашеном непријатељским терором.

Међусобно повезивање и заједнички рад било је готово немогуће остварити. У то време није се могла успоставити веза са партизанским снагама у Босни, нити се могло доћи до неког пропагандног материјала. Тек краЈ'ем 1942. године посредно је стигао известан илегалан материјал и нешто летака у којима се говорило о формирању АВНОЈ-а у Бихаћу и развоју оружане борбе у нашој земљи. Али и поред свих застрашујућих мера окупатора и издајника, њихова власт није имала ослонац у народу. Развој догађаја у току 1943. и 1944. године је показао да политика застрашивања није постизала жељени циљ и да је расположење широких маса поново почело да се развија у симпатиЈ'е према народноослободилачком покрету.

У 1943. години дошло је до озбиљнијих пораза фашистичке војне силе готово на свим фронтовима. За нашу земљу то је била година победа партизанских снага и снажног јачања народноослободилачког покрета у свим крајевима. Све је то имало снажан одјек на поробљене масе и деловало је на јачање оптимизма и вере у скоро ослобођење. Ти нови моменти деловали су на промену односа и унутар непријатељске коалиције, на појаву супротности међу разним снагама које су рачунале на победу фашизма. Перспектива пораза једне злочиначке политике почела **Ј'е** да буди свест оних који су своја недела чинили снагом и ауторитетом непријатељске војне силе. То је довело до повремених сукоба међу домаћим издаЈ'ницима.

Војну власт у **БајиноЈ'** Башти и околини имали су недићевци и љотиНсвци. Срески начелник Антон Миличић је половином 1943. године отишао у четнике. Са свој'ом групом завео је застрашујући терор над становништвом у рачанском крају. „Он је заЈ'едно са деловима Калабићевог одреда 'Горска гарда' похватао и побио више људи по селима на територцји општине Рогачица и Костојевићи."[92] Том приликом у селу Љештанском је ухваћен и стрељан првоборац Светолик Димитријевић и Прока Васиљевић из Бајине Баште.

90. АВИИ, Нда, МУП, Ужички округ, К. 29, бр. рег. 55/2-4.
91. АВИИ, Нда, к. 26, бр. рег. 43/6-1.
92. Бајина Башта, Београд, Скупштина општине Бајина Башта, Туристичка штампа, 1969, стр. 119.

Четници су 26. септембра 1943. годиие напали немачку фелджандармерију и бугарске војнике на Панином потоку на путу Николића брдо — Бајина Башта и том приликом убили неколико Немаца и више бугарских војника. После овог сукоба четници су отишли у Бајину Башту где су остали 15 дана и због пљачке новца убили Власту Павићевића и његову жену.

Четнички напад на Бугаре и Немце био је повод да Немци половином октобра упуте специјалну казнену експедицију која се завршила паљењем кућа, хватањем и убијањем људи у селима око Бајине Баште, и спровођењем похапшених у ужички затвор. Том приликом је запаљено више кућа у селу Пилици, Солотуши, Вишесави и Рачи. Политику застрашивања над недужним становништвом ова казнена експедиција је доследно спровела и у селу Обајгори и том приликом убила 9 људи од којих су већину чинили симпатизери НОП-а.

О паљевинама у поменутим селима сведочи и извештај начелника округа ужичког Министарству унутрашњих послова у Београду.

„У току 15. и 16. овог месеца немачке и бугарске трупе извршиле су потпуно паљење села: Раче, Пилице, Вишесаве и Солотуше и срезу рачанском као одмазду за напад извршен од стране бандита на дан 26. септембра на одељење немачке и бугарске војске код села Пилице”[93]. Одмазда се није завршила на томе, да би што више застрашили народ, командант Србије наређује фелдкомандантури „да се стреља 100 комуниста и 335 присталица Д. М. због напада на Немце код Бајине Баште, Пожеге и Севојна.”[94]

Што се тиче сарадника окупатора треба истаћи да је у овом периоду било све више сукоба и размимоилажења између четника и љотићеваца. Међутим. они су увек били јединствени у прогоњењу и застрашивању присталица НОП-а. Тако су љотићевци 7. маја похапсили и отерали у затвор око 60 људи под оптужбом да су симпатизери народноослободилачког покрета. Исту политику спроводе и Немци половином јула 1943. године. Том приликом ухапсили су 17 људи под оптужбом да су присталице НОБ-е. И четници настављају са пљачком, батинањем и клањем свих оних за које су сматрали да су било чим повезани са НОП-ом. Посебно тежак пример застрашивања дали су четници 27. октобра у Бајиној Башти када су у присуству оца убили сина. После неколико дана четници су извршили још крвавији злочин. Они су 5. новембра 1943. године на Тари убили брачни пар Љубинковић и девојчицу од 11 година из Бајине Баште.

Оваква политика четника није се допадала ни многим четничким присталицама. Због овакве политике четника у народу је владала потпуна застрашеност, јер нико више није био безбедан ни сигуран да ће сачувати живот. Посебно су страдали они који су дошли у ужички крај било каквим послом. Тако су страдала два човека из околине Горњег Милановца који су дошли као купци дувана. Они су се били сместили на дан два у кућу Радоја Лукића. Одмах по њиховом доласку дошли су четници и обојицу одвели на Поникве где су их заклали.

У 1944. години до ослобођења рачанског краја политика застрашивања коју спроводи окупатор знатно је ослабила, док су четници ту политику према припадницима и симпатизерима НОП-а и даље наставили.

Почетком 1944. године командант Златиборског четничког корпуса издао је наређење да се у срезу рачанском за четнике прикупи 13 милиона динара. Овај новац је под свим видовима застрашивања прикупљен уз батинање и злостављање људи. Првог маја 1944. године, по наређењу четничког команданта Душана Радовића извршен је још један злочин у рачанском крају. Четници су 31. маја у Бајиној Башти ухватили 8 људи и две жене. Све похватане симпатизере партизана су одвели у село Рачу и 1. маја побили[95]. Сутрадан су поклане жртве довезене волујским колима у Бајину Башту, што је застрашујуће деловало на становништво, али у исто време појачало и мржњу народа према четницима.

93. АМУТУ, Окружно начелство округа ужнчког, инв. бр. 732.
94. АВИИ, к. 27, Ф, док. 35.
95. Протокол умрлих цркве у Бајиној Башти, кн. 2, за 1944. годину, редни бр. 30—35.

У другој половини 1944. године дошло је до раздора и нових разрачунавања између појединих четничких група и њихових команданата углавном због тога што су поједини нижи четнички команданти увиђали пропаст четничког покрета и почели да напуштају покрет. Осим тога, многи насилно отерани у четнике, напуштали су своје јединице и враћали се кућама.

Крајем августа четнички командант места Злодола разоружао је једну мању групу четника у засеоку Лукићима која је била у пролазу. Разоружани четници отишли су у командно место на Поникве и обавестили своје претпостављене који су са већим снагама дошли у села Буричиће и Лукиће и претресали села да би нашли узето оружје. Један човек из Буричића је рекао једном од четника: „Дођи да те обријем, зар не видиш да је четништво пропало." Заклан је у присусгву многих мештана. У трагању за оружјем четници су ухватили Милојка Лукића, који је као насилно мобилисан побегао из четника, и око 60 људи из села Лукића и Буричића и одвели их на Поникве, на место звано Карађорђев шанац. Ту је четнички преки суд Милојка осудио на смрт. У присуству везаних мештана, после батинања стрељан је 27. септембра 1944. године[96]. Осталима су претили да ће на исти начин проћи уколико се не пронађе оружје. Док су похватани људи саслушавани, оружје је случајно пронађено. У исто време кад је та вест саопштена, појавили су се партизани, па су четници, немајући времена да било шта ураде, пустили повезане људе.

Политика застрашивања коју су водили окупатор и домаћи издајници у златиборском крају у периоду 1943. и 1944. године није се разликовала од претходне године. Четнички терор овде није био тако изражен као у другим срезовима ужичког округа. То потврђује и чињеница да у неким златиборским селима није страдао ни један мештанин од четника. Своју политику застрашивања четници су спроводили над ухваћеним борцима партизанских јединица и њиховим симпатизерима. Од четника је убијено или заклано у златиборском крају: „Сирогојну, Шљивовици и Негбини 6 лица, Белој Реци 5, ЈБубишу 4, Драглици 4, Чајетини 3, Кремнима 3, Јасенову 2, Кривој Реци 2, и Доброселици."[97] Почетком 1943. године у златиборски крај долазе бугарске Јединице. Спроводећи своју политику засграшивања Бугари су често претресали куће и том приликом су подметали оружје и муницију, а када би га наводно пронашли, вршили су масовна пљачкања и малтретирања мештана. Бугарска војска је током 1943. и 1944. године извела неколико казнених експедиција по златиборским селима, од којих је прва стигла у Кремна. Начелник златиборског среза обавештава Окружно начелство да су 11. септембра 1943. године „Бугари попалили у Кремнима 16 зграда и ухапсили осам мушкараца, од којих су четворица одведени у Ужице, и иселили 131 лице."[98]

Средином октобра нова бугарска експедиција спроводи политику застрашивања. У Кривој Реци Бугари пале три куће, неколико колиба, штала и сена. Исто то раде на Краљевим Водама. У Семегњеву Бугари пале девет кућа и више колиба. Иста експедиција долази у Кремна палећи колибе: Буричића, Панића и Николића. До прве половине новембра Бугари су у Кремнима стрељали 5 мештана, али го је био увод у масакр који ће Бугари извршити после борбе са партизанима. Свој' бес због великих губитака искалили су над недужним становништвом Кремана. Првих дана кад су их партизани напали убили су два човека из Томића, а до 20. новембра убили су још три човека.

У току борбе са партизанима који су се повлачили због надмоћности непријатеља, Бугари су по засеоцима хватали мештане и лишавали их слободе. У тој акцији похватано је око 30 људи који су после дуже тортуре протерани у Ужице и предати Немцима[99]. После дужег саслушавања у Ужицу, установљено је да мештани Кремана нису криви за догађаЈ'е у истом селу па су пуштени из затвора.

За то време Бугари су по засеоцима тражили нове жртве. Из страха од бугарске одмазде већина људи била је побегла на Тару остављаЈ'ући у домо-

96. Протокол умрлих цркве у Дубу, књ. 3 за 1944. годину, ред. бр. 44.
97. ИАТУ, КИ.
98. ИАТУ, Фонд збирка окружног начелства, к. 1.
99. ИАТУ, МГ, 238.

вима жене и децу. Међутим, бугарски фашисти нису имали милости према женама и деци па су убили три жене и двоје деце.

Петог децембра Бугари су опет извели казнену експедицију због напада партизана. У Шљивовици су иселили Делиће и друге засеоке. Казнена експедиција је пљачкала, палила и убила две жене из Делића. И у Кремнима су убијали недужно становништво. Том приликом је убијено 15 људи на месту где су затечени. Политика застрашивања настављена је с малим прекидом крајем децембра када су убијена 2 човека и једна жена из засеока Селаковића.

Спроводећи политику застрашивања, Бугари су настојали да што више заплаше народ. Дуго времена нису дозволили да се мртви покопају. Једну групу убијених људи закопали су плитко па су животиње развлачиле делове тела. Ову страхоту потврђује и штаб Недићевог добровољачког корпуса извештајем од 29. јануара 1944. године, окружном начелнику у Ужицу, у коме се, поред осталог, каже:

„При проласку возом од Кремана до Шаргана наилази се на многе лешеве незатрпаних сељака из Кремана које су Бугари побили. Ове лешеве нико не затрпава и они који су закопани, затрпани су тако плитко да им поједини делови тела вире из земље. Те лешеве и даље развлаче пси и друге животиње. Сељаци тврде да Бугари не дозвољавају покопавање тих лешева.”[100]

Да Бугари нису дали да се мптви боље покопају потврђује извештај начелства округа ужичког од 8. фебруара 1944. године Министарству унутрашњих послова Одељењу за државну заштиту у Београду: „Поводом вашег упута о несахрањеним лешевима наших сељака и партизана у општини Кремапској начелство је са своје стране још раније предузело кораке код Крајскоманде у Ужицу, да се дозволи сахпана ових лешева, интервенисао сам код бугарских војних власти, и тада ми је речено да ће сахрану ових лешева извршити само бугарске трупе. Начелство има податке да су бугарске војне власти у појединим случајевима допустили сродницима погинулих да могу своје сахранити.”[101]

Оваквом политиком застрашивања Бугари су приморали све породице из насеља Богосављевића, Мојковића и Милановића, које су се нашле у кругу бугарских утврђења, да напусте своје домове и побегну на Тару. На пролеће мали број најхрабријих, излажући се смрти, враћао се да обради њиве.

У време борбе Друге и Пете дивизије на Златибору долази до поновног страдања становништва златиборских села. Начелник златиборског среза обавестио је Окружно начелство у Ужицу да су Бугари 20. априла 1944. године блокирали Чајетину и том приликом застрашивали и убијали људе. Од бугарске артиљерије 16. априла у Шљивовици су стрдала 2, а 8. маја три лица из Брапежаца. За време борбе са партизанима од стране Немаца убијено је по једно лице из Кремана и Мокре Горе, док су у Гостиљу убијена три човека и у Јасенову два.”[102]

Ни у последњим борбама за коначно ослобођење златиборског краја окупатори нису престали да застрашују мирно цивилно становништво. Тако су Бугари, при повлачењу из златиборског краја, у Чајетини и Љубишу убили двојицу људи. Исто то су урадили Немци у Сирогојну и Шљивовици, док су у Кремнима стрељали четири, а у Мокрој Гори пет људи.

У 1943. години у моравичком крају политика окупатора и домаћих издајника према припадницима НОП-а и њиховим симпатизерима није се битно променила. Међутим, четници су поред сарадње са окупатором, више пута долазили у сукоб са љотићевцима и недићевцима.

Четници Божа Јаворског, после повратка из Санџака, где су водили борбу са партизанима, стигли су у моравички крај где су разоружали групу војника српске државне страже. Због тога је у Мочиоце дошла казнена експе-

100. АМУТУ, инв. бр. 7394.
101. АМУТУ, инв. бр. 7394.
102. ИАТУ, КИ, 1941—1945. године.

диција састављена од Немаца, Бугара и недићеваца која је 6. маја 1943. године спалила осам домаћинстава и одвела 61 лице[103]

Потребно је истаћи да су Бугари у ивањичком крају били гори од Немаца. Они су јуна 1943. године запалили две куће и опљачкали већи број домаћинстава у Бединој Вароши због неплаћеног пореза. Бугари су и у моравичком крају често вршили претресе домаћинстава са циљем да пљачкају народ. При претресу кућа у Белом Камену, октобра 1943. године, пронашли су оружје код неколико мештана. Бугари су похапсили људе, одвели их у Ивањицу и стрељали.

У пролеће 1943. године на Бугаре су припуцали четници. Као одмазду за то, Бугари су стрељали тројицу људи на Вашеоишту. Они су увек налазили неки разлог за убијање недужних људи. Тако је бугарска патрола 31. јула убила у Ивањици човека из Вионице што није хтео да стане на њихов позив.

Политику застрашивања Бугари су увек доследно спроводили за време и после партизанског напада на Ивањицу. За време таквог једног напада јануара 1944. године били су изузетно сурови према становништву.

После повлачења Друге пролетерске бригаде и делова Друге далматинске бригаде 11. јануара 1944. године, Бугари су бомбардовали Ивањицу топовима. Од тога бомбардовања погинула су 4 лица, а два рањена. Од убачених бомби у куће Поповића и Борђевића погинула су 4 лица, док је двоје теже рањено.

Одмах после повлачења партизанских јединица окупатори и домаћи издајници почели су хапшење родитеља и родбине партизанских бораца. Тада је ухапшено 10 особа под изговором да су помагали партизаиима при нападу на Ивањицу. После неколико дана испитивања већина је пуштена, док су петорица отерана за Ужице на поновно испитивање. После саслушања у Ужицу троје је пуштено на слободу. а двоје је спроведено у Казнено-поправни дом за омладину у Смедеревску Паланку.

Група од 21 партизана, која се 10. марта пребацила у моравички крај, требало је да буде претходница Друге пролетерске бригаде. Међутим, Друга пролетерска није успела у свом походу, а четници су били обавештени о преласку партизанске групе, па су подигли хајку против партизанске претходнице. Четници су појединачно по групама уништавали партизане по кућама где су се били сместили. Већина партизанских бораца била је пријављена од сељака код којих су били јер су четници унапред објавили да ће убити сваког ко их не буде пријавио. Тако су четници примењујући политику застрашивања на свиреп начин уништили целу партизанску групу. Четници су се сурово обрачунали са партизанским присталицама. Они су стрељали Обрена Рабреновића због тога што је свог рођака примио у кућу.

Симпатизерима НОБ-а и свима онима којима се било шта није свиђало у политици четника биле су добро познате тзв. црне тројке. Оне су биле главно средство политике застрашивања. То су били џелати и убице које су најгнусније спроводиле политику застрашивања.

Поред црних тројки, политику застрашивања спроводиле су тзв. сеоске четничке страже. Сеоске страже контролисале су кретање непознатих путника, сваког сумњивог задржавале или спроводиле у команду места. Поменуте страже биле су продужена рука четничке обавештајно-терористичке организације „Тетас". Сви ови четнички елементи ограничавали су слободу кретања, тако да човек није био слободан даљег рођака и пријатеља да посети а да не буде малтретиран, тучен и злостављан.

За брзо и ефикасно уништавање мањих партизанских група и њихових симпатизера четници су формирали летеће батаљоне и бригаде. То потврђује и депеша Драже Михаиловића од 29. маја 1943. године: „Задатак летећих бригада је да дефинитивно очисте свој терен од комуниста и њихових симпатизера, као и других разорних елемената штетних по нашу организацију уколико досад није урађено."[104]

103. Ивањица, стр. 440.
104. Издајиик и ратни злочинац Дражa Михаиловић пред судом, стр. 86.

У 1944. години четници и даље спроводе политику застрашивања у моравичком крају. У априлу су у Будожељи заклали учитеља Кузмана Михаиловића, а у Рудном учитеља Стојана Петровића. У другој половини маја у Катићима су убијена два симпатизера НОП-а. Скоро у исто време убили су у Вионици мајку Венијамина Маринковића, Станку и девојчицу Лепосаву. Октобра 1944. године четници су на свиреп начин заклали партизанског курира Дану Букмировић, избеглицу из Београда. На исти начин прошао је 1'атко Видаковић из Кушића, кога су четници, под оптужбом да је партизански симпатизер, стрељали.

После разоружавања Дежевске бригаде, 3. новембра 1943. године, четници су завели страховити терор око Голије. Командант Јаворског корпуса известио је Дражу да је „упалио 6 кућа и заклао седморицу симпатизера партизана" и на крају му је рапортирао: „Уништићу све што симпатише црвене, па макар страдала и читава насеља."[105]

Четници су при крају свог расула убијали све оне који су били на било који начин сумњиви. Пролазећи кроз Ивањицу, при бекству за Босну, заклали су 21. октобра 1944. године хотелског радника који је случајно прошао ходником где су четници одржавали састанак. Такву политику четници , су у моравичком крају спроводили до самог ослобођења.

И у ариљском крају политика застрашивања окупатора и домаћих издајника у току 1943. године доследно је спровођена.

Средином августа 1943. године, због појаве партизанских јединица и борби са њима, у акцији чишћења коју су спроводили Немци код Ариља, убијено је 19 а ухапшено 84 лица. О томе сведочи извештај немачкој Команди југоистока од 15. августа 1943. године, у коме, поред осталог, пише: „У акцији чишћења терена код Ариља 19 стрељано, 84 ухапшено и спаљено 62 куће."[106]

Највећи злочин током августа извршили су немачка полиција и бугарски војници у ариљском крају због заробљавања 18 бугарских војника и два Немца из граничне испоставе у Ивањици и погибије истих. Као одмазду за то у околини Ариља мешовита казнена експедиција требало је да стреља 382 сељака, 351 ухапси и спали 460 кућа. Овај злочин потврђује немачки извештај од 30. августа 1943. године.

„Командант Србије саопштава фелдкомандантури 610 да је у казненој акцији на простору Ариља убијено 382 становника, ухапшено 351 и спаљено 460 кућа и тиме је задовољена одмазда за убиство Немца-царинског чиновника, као и за убиство 5 и рањавање 9 Бугара."[107]

Политика застрашивања настављена је и 1944. године све до ослобођења.

У Гривској су четници 9. јула 1944. године стрељали 12 лица осумњичених да су припадници НОП-а, а 10. јула на истом месту стрељано је 5 заробљених партизана из Друге пролетерске бригаде.

У пожешком крају политика застрашивања није била ништа блажа у току 1943. и 1944. године у односу на друге пределе ужичког краја. На самом почетку 1943. године, 1. јануара, у пожешком крају су припадници СС дивизије „Принц Еуген" стрељали 11 и ухапсили 12. лица. Разлог који су Немци навели био је што су људи побегли од кућа[108].

Немци су посебно били педантни и доследни у предузимању одмазде за било какво нарушавање „реда и мира". То потврђује извештај Начелства среза пожешког од 29. јула 1943. године Окружном начелству у Ужицу који гласи: „Част ми је известити да је у Општини Каменичкој после експедиције немачке полиције настало врло тешко стање. Пошто је запаљено 45 зграда међу којима 2 школе, станица СДПС, општинска архива разбацана и уништена много лица је одведено, 2 убијена и 3 рањена, многи људи разбежали су се куда који и тек сада се враћају кућама. Још ни до данас се не зна шта је са председником општине Каменичке, коме су Немци убили синовца, који

105. Ивањица, стр. 476.
106. АВИИ, К. 41-Д, Ф. 1, док. 13.
107. АВИИ, К. 27, Ф. 2, док. 34.
108. АВИИ, К. 30, Ф. 27, док. 11-2/5.

је живео у кућиој заједиици са председником општине и коме су Немци запалили кућу"[109].

У црногорском крају политику застрашивања у 1943. и 1944. години спроводили су већином четници. Они су у другој половини новембра 1943. године ухватили у околини Косјерића и убили партизанске курире: Кустурић Стаменку, Марковић Милицу и Станојевић Миљу. О том четничком злочину се у извештају Предстојништва градске полиције од 10. новембра 1943. године Окружном начелству у Ужицу пише: „Према прикупљеним и провереним подацима ово је предстојништво дошло до сазнања да су горе именоване половином прошлог месеца ухваћене од стране четника и убијене у близини Косјерића, јер се установило да су све три биле курири у служби партизана што]е доказано писмима која су код њих нашли четници, као и недостатак путних исправа пошто ниједна од њих није имала легалну објаву за путовања."[110]

Својом политиком према учесницима НОП-а четници су уништили велики број синова и кћери свог народа, што је изазвало велики страх, али и незадовољства народних маса.

У Ужицу и ближој околини окупатор и домаћи издајници били су много свирепији према учесницима НОП-а и њиховим симпатизерима, са циљем да народне масе одврате од народноослободилачког покрета.

Због сумње да су симпатизери партизана Немци су 9. априла 1943. године при претресу терена северно од Ужица ухватили 55 „сумњивих" лица, међу њима једног среског начелника и 24 припадника српске државне страже"[111].

Под сумњом да су присталице НОП-а немачка служба безбедности је 7. јула ухапсила 13 лица недалеко од Ужица. У акцији одмазде Немци су североисточно од Ужица стрељали 40 сељака и спалили 250 кућа[112]. У лето 1943. године Немци и Бугари вршили су масовна хапшења по селима пожешког среза.

Четници су поред политике застрашивања према народу, својим понашањем изазвали и окупатора. Они су 1. септембра 1943. године напали у близини Бајине Баште једну немачку патролу из граничне страже и том приликом тешко ранили једног немачког стражара. За одмазду „Немци су стрељали 25 лица у Ужицу на дан 12. септембра 1943. године"[113].

Због напада четника на брзи воз и паљења камиона 4. октобра 1943. године, окупаторска казнена експедиција спалила је 38 кућа у селима: Горјани, Потпећ, Поточање и Крвавци. За одмазду због истог дела 3. октобра спаљено је село Севојно и одведено 10 талаца.

Поред свега што су четници чинили уз помоћ окупатора, и сами су се трудили да што више похапсе и униште припадника и присталица НОП-а. С тим циљем створена је још крајем 1942. године четничка обавештајна „теренска тајна служба" — „Тетас" чији је творац био Душан Радовић Кондор, командант златиборског корпуса. Центар ове организације био је у Ужицу. Четничка обавештајна служба успела је да похапси и убије многе симпатизере НОП-а у Ужицу и околини. То потврђује радиограм капетана Радовића од 22. новембра 1943. године Дражи Михаиловићу: „У Ужицу се већ две ноћи хапсе комунисти и њихови симпатизери по списковима које је овај штаб доставио предстојнику градске полиције Томовићу који је у нашој служби, извештен сам да је ноћу 22. вршено стрељање неколико таквих".[114]

Политика застрашивања настављена је у току 1944. године у ужичком крају. Посебно тежак злочин учинили су Немци у Волујцу 28. априла 1944. године. За претрпљени пораз у сукобу с Петом дивизијом НОВЈ, која је раз-

109. АМУТУ, инв. бр. 7273.
110. ИАТУ, Фонд зоирка Окружно начелство, година 1941—1944, К. 1.
111. Венцеслав Глишић, Терор и злочин нацистичке Немачке у Србији 1941—1944, Београд, Рад, 1970, стр. 180.
112. Исто, стр. 209.
113. АС, Земаљска комисија Србије за ратне злочине, досије бр. 4301.
114. АВИИ, Фонд ДМ, 3—'\У—373.
115. ИАТУ, Цветови у огњу, стр. 323.

била њихове снаге на Малића брду, Врутцима и Дивљачкој стени у Стапарима немачка казнена експедиција је у Волујцу стрељала 27 лица[115].

У примењивању терора и злочина иза окупатора нису много заостајали ни четници. О томе најбоље сведочи извештај ОК Чачак у коме се каже: „Подивљала банда и кољоврати сатерала је непојмљив страх у кости и куражним људима."[116]

Четници су имали доста успеха у откривању припадника НОР-а и њихових симпатизера захваљујући обавештајно-терористичкој организацији „Тетас". То потврђује и извештај команданта златиборског корпуса, упућен Михаиловићу 25. маја 1944. године, који гласи: „Овај штаб преко Омладинског трилинга број 63. а непосредно са омладинцем овог штаба Милутином Браловићем извршио је провалу комунистичке организације СКОЈА и васпитних комунистичких група у Ужицу. Тројке овог штаба су извеле Адама Зарића, бившег ученика Уразреда гимназије, који је откривен у растурању најновијег летка у Ужицу. 'Смрт издајницима брадоњама', доведен, саслушан и стрељан."[117]

Четничке акције откривања и уништавања присталица НОР-а потврђује и извештај Предстојништва градске полиције од 29. маја 1944. године Окружном начелству округа ужичког, у коме пише: „Као што је већ јављено четници су из Ужица одвели и то: Бокић Сретена, Бокић Милорада и Зарић Адама, сви из Ужица. Именовани су одведени на дан 24. маја 1944. године око 21 час увече. Сутрадан од тројице одведених ради тога што су осумњичени као комунистички сарадници и поред тога одржавали су везу и са партизанима на терену. Њима се ставило на терет растурање комунистичких летака који су били писани против четника и растурани по околним местима.

Поуздано се тврди да је ово чињеничко стање противу Бокића и Зарића потпуно утврђено, па су на основу тога у штабу Златиборског корпуса Бокића Милорада и Зарић Адама осудили на смрт и казна је извршена на дан 27. маја 1944. године по подне. После убиства Бокић Милорада, његова мајка је напала четнике псовкама па је и она убијена."[118]

Такву политику издајници ће спроводити све до њиховог коначног уништења.

Политика застрашивања коју су спроводили окупатори и издајници у ужичком крају од 1941—1944. године имала је за циљ да спречи развој оружане борбе и стварања нових друштвених односа који су у 1941. години дошли до пуног изражаја у ужичком крају.

Међутим, та политика демаскирана је у очима народа и показала је у правом светлу њихове намере и циљеве, што је довело до губљења поверења народа у њихова обећања и постепено удаљавање народних маса од домаћих издајника и прелажењу на страну НОП-а. То потврђује и велико учешће бораца из ужичког краја у коначном ослобођењу земље.

116. 36. НОР, том I, књ. 3, стр. 146.
117. АВИИ, Фонд, Драже Михаиловића, рег. бр. 403 5——403.
118. АМУТУ, инв. бр. 7496.

Миодраг Жико АВРАМОВИЋ

РАД ОКРУЖНОГ КОМИТЕТА КПЈ ЗА УЖИЦЕ ОД 6. 04. 1944. ДО 15. 05. 1945.

I НА ОКУПИРАНОЈ ТЕРИТОРИЈИ

Други период рада КПЈ у ужичком округу, после пада Ужичке републике крајем новембра 1941. године, започео је у пролеће 1944. године у оквиру трећег продора јединица НОВ и ПОЈ у Србију. Оперативна група дивизија, коју су сачињавале 2. пролетерска и 5. крајишка ударна дивизија, спроводила је тим продором две наредбе Врховног штаба, од 20. фебруара и 18. марта, да се преко златиборског и моравичког среза упуте на војно деловање у топличком крају, где су партизанске јединице оперисале непрекидно од покретања устанка 1941. године. У тим наредбама је ЦК КПЈ стављао у задатак секретару ПК КПЈ за Србију Благоју Нешковићу, који се налазио у Штабу оперативне групе, да покрене читав партијски и војни апарат у Србији за хитну мобилизацију људства којим би се формирале нове партизанске јединице.[1] Обе дивизије су из правца Рудог и Прибоја ступиле 21. марта на територију златиборског среза. Њихови штабови су одмах предложили Врховном штабу да 2. пролетерска дивизија крене за Топлицу, а да 5. крајишка дивизија дејствује на простору Ужице — Пожега — р. Ибар.[2]

На тај начин почела се коначно остваривати стратешка замисао ЦК КПЈ и Врховног штаба из прве половине 1943. године да се у интересу развоја народноослободилачке борбе у Југославији распламса народноослободилачка борба у Србији. Основни циљ те замисли састојао се у разбијању недићевско-четничких снага које су настојале да послуже као ослонац разним комбинацијама реакционарних кругова на Западу око поделе интересних сфера на Балкану. Базу за продор у Србију припремила је 2. пролетерска дивизија када је дејствујући од августа у Санџаку и Црној Гори разбила тамошње четничке јединице и муслиманску фашистичку милицију, а после капитулације Италије, 8. септембра 1943. године разоружала неколико италијанских окупаторских дивизија.[3] Значај оперативних дејстава према Србији, врховни командант Тито је Штабу 2. пролетерског корпуса приказао у наредби од 23. октобра овим речима: „То је најважнија стратегијско-политичка задаћа садашњице да се онемогући Дражa. Треба радити хитно у том правцу због ванъско-политичких разлога".[4] (Реч је првенствено о наговештаваном али неоствареном искрцавању британских снага из Италије на јадранску обалу — пр. аутора.)

На основу новог наређења Врховног штаба извршен је ирви продор у Србију. У том продору су 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија дејствовале од 25. октобра до 10. новембра на линији планина Шарган — Палисад — ЈБубиш,[5] али су се пред јачим немачким, квислиншким и четничким снагама морале вратити у Санџак. Шеста непријатељска офанзива у долини Лима

1. Тито: „Сабрана дела", кн>. 19, стр. 57. и 137.
2. Љубодраг Бурић: „Ратни дневник", Војно-издавачки завод, 1966, стр. 353, 354.
3. „Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа", том II, књ. 10, стр. 141.
4. Исто, стр. 397—398.

током прве половине децембра за кратко време је одгодила други продор у Србију.

Већ 20. децембра 2. пролетерска дивизија прелази Лим и 33 дана води операције у златиборском и моравичком срезу са упадом у Ивањицу. У тој акцији је Штаб 2. дивизије преко Штаба 2. корпуса примио 2. јануара 1944. у Негбини поруку Врховног штаба да се заменик политичког комесара 2. пролетерски бригаде стави на располагање за рад у позадини члану ПК КПЈ за Србију Моми Марковићу, који се тада налазио при овом штабу. Међутим, овај рад се није могао развити, јер се 2. пролетерска дивизија, под притиском надмоћнијих непријатељских снага, вратила у Санџак 23. јануара 1944.[6]

Тек трећим продором 2. пролетерске дивизије у ивањички крај, створени су, по оцени водећег дела ПК КПЈ за Србију, почетни услови за спровођење директиве ЦК КПЈ од 20. фебруара. Сагласно томе, секретар Покрајинског комитета Благоје Нешковић и члан ПК Мома Марковић именовали су 6. априла 1944. године Окружно поверенство КПЈ за ужички округ у селу Дајићима, срез моравички. Поверенство су сачињавали припадници 2. пролетерске бригаде: секретар — Светолик Лазаревић и чланови — Душан Бурић (војна питања), Јован Стаматовић (народна власт), Љубомир Мијатовић (омладина) и Олга Живковић (АФЖ). О овоме је Благоје Нешковић обавестио интерним телеграмом и ЦК КПЈ.[7]

На истом састанку, уз накнадно учешће заменика начелника Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију Вељка Илића, образован је и Штаб Ужичког НОП одреда. Именовани су — за команданта — Михаило Јелић, за политичког комесара Милорад Достанић, за заменика политичког комесара Душан Бурић.[8]

У вези са овим одлукама Благоје Нешковић је преко радио-депеша од 8. и 16. априла обавестио ЦК КПЈ да је повлачење припадника војног кадра на рад у Партији спроведено договорно са штабовима двеју дивизија.[9]

О раду партијског поверенства, под условима скоро непрекидних војних операција јединица НОВ и ПОЈ са надмоћнијим окупаторским и квислиншким снагама, постоји само један извештај секретара С. Лазаревића за 12-дневни период од 6. до 18. априла.[10] Поверенство је између села Дајића и Катића пронашло у селу Средњој Реци само два члана КП из 1941. године и партијску организацију у селу Катићима са три члана и о њиховој дотадашњој активности обавестило Покрајински комитет с мишљењем о партијским казнама. Чланови Поверенства су одржали седам политичких конференција и два разговора у шест села уз учешће 177 мушкараца и 27 жена, већином старијих особа. За то кратко време успели су још да пошаљу у Ивањицу и Ариље неколико комуниста и симпатизера ради прикупљања обавештајних података и да, због недостатка хартије, умноже и растуре само неколико билтена радио-вести. Секретар је у извештају изнео да је народ добро расположен према партизанима, али да су три године терора окупатора и његових слугу оставиле и негативне последице: народ у НОВЈ још не види снагу која је способна да га заштити од нових четничких и других непријатељских репресалија. У очекивању видних партизанских успеха још није спреман да прихвати оружје. Због општег сиромаштва и пљачкања окупатора и разних банди тешко му пада и партизанска реквизиција. Овакве оцене, заједно са задацима за отклањање недостатака на свим секторима, усвојене су на два састанка Поверенства.

Међутим, већ од 20. априла снаге НОВЈ почеле су да се пребацују с оперативног терена око Ивањице и Ибра на други оперативни терен око

5. Зборник НОР-а, т. II, књ. 10, 397—398; М. Борковић: „Комунистичка партија Југославије у Србији", „Рад", Београд, 1974, књ. 2, стр. 158, 159.
6. Ј. Бурић, н. д., стр. 311, 315, 327. Тито: „Сабрана дела", књ. 18, стр. 97.
7. Телеграм Благоја Нешковић упућен ЦК КПЈ, Архив радничког покрета 11/179. М. Борковић, н. д., стр. 180, фуснота 31. Гојко Шкоро „Ужички округ у НОР-у 1944—1945", Титово Ужице, 1981, стр. 28. Ј. Бурић, н. ц., стр. 367.
8. Г. Шкоро, н. ц., стр. 100. Ј. Бурић, н. д., стр. 367.
9. Архив ЦК КПЈ, Збирка Србија II, бр. 1944/179, радиограм бр. 12.
10. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице — 4, бр. 14859.

Ужица и према Ваљеву, да би ее 5. маја 1944. почеле повлачити према Санџаку и Црној Гори. По претходној сагласности ПК КПЈ за Србију повукли су се с војним јединицама и Поверенство и Штаб Ужичког одреда.[11] Тамо ће одлуком ПК из јула Поверенство прерасти у Окружни комитет, а Штаб Ужичког одреда добити нови састав: командант Бошко Видаковић, политички комесар Милорад Достанић и заменик политичког комесара Љубо Мијатовић.[12]

У јулу су завршене и припреме за спровођење ранијег стратешког плана Врховног штаба о коначном преношењу тежишта операција Народноослободилачке војске у Србију. Овај четврти одлучујући продор у Србију остварен је из два правца. Најпре се оперативна група дивизија (2, 5. и 17. дивизија) концентрисала у рејону Берана и преласком Ибра 4. августа наступала према Копаонику и Топлици. Затим се у рејону Пљеваља прикупила 1. пролетерска дивизија која је преласком Лима код Прибоја 21. августа продрла у златиборски срез, да би по доласку нових јединица 29. августа ушла у састав 1. пролетерског корпуса.[13]

Средином августа су с 1. пролетерском дивизијом из рејона Пљеваља према ужичком крају кренули и чланови Окружног комитета КПЈ за Ужице и Штаба Ужичког НОП одреда. У групи која је доласком на Златибор проширена припадницима 1. пролетерске дивизије и 3. санџачке бригаде налазили су се: Душан Бурђић, Јован Стаматовић, Љубо Мијатовић, Олга Живковић, Милован Бокановић, Бошко Видаковић, Милорад Достанић, Мирко Поповић, Вељко Видаковић, Ранка Стефановић, Војо Бојовић, Јездимир Трипковић, Војка Петронијевић, Спасан Јовановић и други.[14]

Тих петнаестак активиста, заједно са још десетак активиста из других оближњих војних јединица и 2. пролетерске бригаде, представљали су почетно језгро које је око себе окупило више стотина других активиста за обнову рада КПЈ и стварања нове друштвене и државне структуре у ужичком округу. Догодило се то за јединствено кратко време од осам месеци до завршетка другог светског рата.

Током десетодневних операција 1. пролетерске дивизије, између 21. и 30. августа 1944, на сламању отпора Златиборског четничког корпуса и јединица 24. бугарске дивизије у прибојском и златиборском срезу, партијско-војни активисти су у позадини деловали у више праваца, сагласно директивама изложеним у писму ПК КПЈ за Србију од 19. августа 1944. године, које су могли примити тек на новом терену. Одговарајући на писмо Окружног комитета од 24. јула с боравишта у Црној Гори, Покрајински комитет је потврдио Окружни комитет у тадашњем саставу: секретар Душан Бурђић, чланови — Јован Стаматовић, Олга Живковић, Милорад Достанић и Љубо Мијатовић. Истовремено је ПК најавио да ће касније попунити Окружни комитет и овластио га да и интерном депешом тражи од ЦК КПЈ да му се за рад у позадини додељују другови из најближих војних јединица, у случају кад не може да оствари брзу везу са Покрајинским комитетом.[15]

Окружном комитету је ПК наложио и следеће: да пошаље старије и угледније људе као делегате за скупштину ослободилачког фронта (првобитна је замисао била да се почетком јесени одржи у топличком крају); да на неослобођеној територији ствара одборе ослободилачког фронта; да на ослобођеној територији формира упоредо и органе Фронта и народноослободилачке одборе; да уз помоћ војних јединица формира технику за издавање и

11. Г. Шкоро, н. д., стр. 100—101. Љ. Бурић, н. д., стр. 378, 396.
12. Г. Шкоро, н. д., стр. 101.
13. Енциклопедија Југославије, изд. Југословенског лексикографског завода, Загреб, 1971, књ. 8, стр. 92.
14. Гојко Шкоро, н. д., стр. 30. Сећање Јовака Стаматовића дато аутору у јесен 1985. године.
15. Писмо ПК КПЈ за Србију од 19. 08. 1944, за ОК КПЈ Ужице. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице — 5, бр. 14860. У писму је за члана ОК Ужице био потврђен и Милорад Достанић и истовремено постављен за партијског руководиоца Ужичког НОП одреда. Аутору је Достанић изјавио да му то уопште није било саопштено и да није присуствовао седницама Окружног комитета. Гојко Шкоро у наведеној књизи на страни 101 тврди да је још јула 1944. за замсника политичког комесара Одреда, значи за партијског руководиоца у Одреду, био именован ЈЬубо Мијатовић.

растурање вести, макар и у мањем броју примерака; да директну везу са 11К и Главним штабом Србије у Топлици одржава преко новооснованог Ибарског одреда.

Прва акција Окружног комитета и Штаба Ужичког одреда била је издавање прогласа Штаба Ужичког партизанског одреда од 28. августа 1944. године народу ужичког краја.[16] Основна порука првог дела прогласа била је да успеси антифашистичке борбе на европском и југословенском ратишту приближују дане коначне победе савезника и наше Народноослободилачке војске над немачким окупаторима и њиховим слугама.

У другом, мобилизаторском делу Прогласа налази се позив Ужичанима да пођу светлим примером најбољих палих синова овога краја и осталих погинулих јунака и да ступају у редове Народноослободилачке војске. Уплашени нека се врате кућама, јер нема више бојазни од четничке каме и терора. Силом мобилисани нека напуштају редове издајника, нека прелазе у редове Народноослободилачке војске с оружјем пошто претходно убију своје старешине.

Окружни комитет је од ослобођења Чајетине (30. август) до другог ослобођења Ужица (6. октобар) деловао на три главна подручја: организовање нове народне власти, мобилизација људства уз прикупљање помоћи за партизанске јединице и Ужички одред и стварање масовне политичке организације — Јединствени народноослободилачки фронт.

Дан уласка јединица НОВЈ у Чајетину обележен је с три значајна догађаја: формиране су Команда места и Команда ужичког војног подручја, почело је организовање Ужичког одреда[17] и одржан је народни збор ЈНОФ-а на коме је изабран први општински народноослободилачки одбор у златиборском срезу. Пред близу 200 грађана, више жена него мушкараца, говорила су три члана Окружног комитета: Јован Стаматовић, Душан Бурђић и Олга Живковић.[18]

Сагласно упутству Покрајинског комитета од 19. августа да се активисти распореде на рад у свим срединама, зависно од напредовања војних Јединица према северу округа, Окружни комитет је на златиборском терену оставио Мирка Поповића да руководи организовањем власти, што је окончано оснивањем Среског НОО у ЧаЈ‘етини 24. септембра[19] и команданта Ужичког одреда Бошка Видаковића да оформљује Одред, што је уз помоћ новог кадра из 37. дивизије, започело стварањем његовог првог батаљона 12. септембра у Чајетини.[20] Ради прикупљања бораца у Одред и стварања народноослободилачких одбора, чланови Окружног комитета и други активисти поделили су се почетком септембра у две групе. На терен Бајине Баште кренула су два члана Окружног комитета — Љубо Мијатовић и Милован Бокановић (и активисти) Милорад Достанић и Спасан Јовановић, с тим да Бокановић касније пређе на терен Косјерића. У ариљски срез су отишла такође два члана Комитета — Душан Бурђић и Олга Живковић.[21]

Стање на ужичком регионалном ратном бојишту омогућавало је да се током септембра с различитим интензитетом по срезовима одвија партијски политички и организациони рад. До краја овог месеца је оснивањем још четири нова батаљона суштински оформљен Ужички НОП одред са пет батаљона и 700 бораца, највише из рачанског, а затим и из ужичког и ариљског среза. Овај задатак су обавили чланови Штаба Одреда Б. Видаковић, М. Достанић и Љ. Мијатовић.[22]

Значајан корак је учињен и у организовању нове народне власти. Уз практично завршено оснивање општинских НО одбора са златиборским среским НО одбором на челу, основана су још 24 општинска одбора у ѓош че-

16. Проглас Штаба Ужичког НОП одреда, од 28. 08. 1944. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице, 6.
17. Г. Шкоро, н. д., стр. 103.
18. Исто, стр. 184.
19. Исто, стр. 186.
20. Исто, стр. 104.
21. Исто, стр. 103.
22. Исто, стр. 105.

тири среза — пожешком, ариљском, ужичком и рачанском. Уз Команду ужичког подручја, постојало је и седам команди места са посадним четама од 150 бораца.[23]

Сагласно најави из писма ПК од 19. 08. 1944. о слању новог кадра, ЦК КПЈ је по договору с ПК КПЈ за Србију почетком октобра послао До-Оривоја Видића Бају за политичког секретара Окружног комитета, са овлашћењем да употпуни састав ОК.[24]

II ТРИДЕСЕТ ДАНА У ПОНОВО ОСЛОБОБЕНОМ УЖИЦУ

Са значајним почетним успесима у главним акцијама и уз организационо стабилизовање, Окружни комитет је наставио рад у други пут ослобођеном Ужицу, 6. октобра 1944. године.[25] Деловао је под условима нестабилног фронта и непосредних ратних операција. Већ 14. октобра савезнички авиони су, циљајући немачке објекте, бомбардовали Ужице. Тада је погинуло 29 грађана и много кућа порушено. Истога дана град је остао без веће посадне јединице, пошто је Штаб 37. санџачке дивизије наредио 4. санџачкој бригади да се упути у ариљско-ивањички крај ради разбијања четничке јединице.[26]

Иако је из ослобођеног седишта округа дејствовао само 30 дана, Окружни комитет је већ од првог забележеног састанка, одржаног 9. октобра 1944,[27] битно проширио обим и продубио карактер и квалитет свог ангажовања. Планом организационих и пропагандних мера обавезао је 54 члана Партије у Команди подручја, командама места и на терену да спроведу прву мобилизацију бораца (у ужичкој општини 15. октобра, а у рачанском и златиборском срезу између 15. и 18. октобра); усвојио је план политичког рада у Одреду; донео је одлуку о издавању листа „Вести", које су се између 18. октобра и 6. новембра појавиле у осам бројева као орган Штаба Ужичког НОП одреда у малом формату на две странице, због оскудице папира и заостале графичке технике; примио је за нове чланове ОК Мирка Поповића и Милована Бокановића; образовао је Окружни комитет Скоја од три члана са секретаром Милованом Бокановићем.

Дан по ослобођењу Ужица, 7. октобра, одржан је први збор грађана на коме су говорили члан Окружног комитета Јован Стаматовић, комесар 3. санџачке бригаде Весо Булатовић и активисти Ранка Стефановић и Војо Бојовић. По одржаном збору Јован Стаматовић је с још неколико активиста разговарао с првацима бивших грађанских странака о њиховом укључивању у рад ЈНОФ-а и НОП-а, што они нису прихватили.[28]

Истога дана образована је прва скојевска организација — актив у граду од девет чланова.[29] Овај актив је два дана касније организовао први масовни митинг омладине на коме је изабран Градски одбор УСАОС-а. Већ 11. октобра је на збору грађана изабран Градски НОО од 23 члана. Тада је о политичком положају у земљи и свету говорио и Добривоје Бајa Видић, као члан Окружног иницијативног одбора ЈНОФ-а.[30]

„Формирали смо (вероватно 17. октобра — пр. аут.) радионице и ставили под нашу контролу бившу Фабрику оружја, Ткачницу и кожару", обавештава Окружни комитет у извештају од 23. октобра Покрајински комитет КПЈ за Србију.[31] „Рад у тим предузећима је моментално минималан и при-

23. Записник са седнице ОК КПЈ за Ужице од 10. 10. 1944, Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице, стр. 3. Г. Шкоро, н. д., стр. 104.
24. Г. Шкоро, н. д., стр. 36. Сећања Добривоја Видића и Јована Стаматовића, дата аутору у јесен 1985. године.
/5. Г. Шкоро, н. д., стр. 32.
26. Исто, стр. 112.
27. Записник са седнице ОК КПЈ за Ужице од 9. 10. 1944. / АС,ф. ОККПЈ Ужице.
28. Сећање Јована Стаматовића: дато аутору у јесен 1985. године.
29. Г. Шкоро, н. д., стр. 254.
30. „Вести", бр. 1, 18. 10. 1944.
31. Извештај ОК КПЈ за Ужице упућен 23. 10. 1944. ПК КПЈ за Србију. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.

премамо могућноети да се у потпуности искористи њихов капацитет... У банкама смо нашли необично малу своту новца. Четници су по изласку Немаца сав новац покупили (уколико није извесна свота укривена, што ћемо још видети). Припремамо план обнове, а на железници и ложионици за сада су радови на оспособљавању возног парка, док пругу опет због војних прилика не поправљамо".[32]

У извештају се наводи да је формирано 11 команди места, да је њихов састав врло добар, стручно оспособљен и под партијском контролом, али да у неким командама нема комесара. Замену досадашњег команданта подручја Комитет не може да оствари сопственим кадром, па моли да му се пошаље човек, бар донекле искусан у раду. У току добровољне мобилизације, рачански срез је дао 1.300 бораца, без три општине, а у ужичком срезу се прикупљају регрути. Чим војна ситуација дозволи, приступиће се обавезној мобилизацији. Људство ће се упућивати у Ваљево и 37. дивизији која оперише у ужичком крају.

У извештају се указује и на то како је војна ситуација за све ово време била неизвесна због могућности пролаза немачких трупа из правца Чачка и присуства јаких четничких скупина. То се одразило и на могућности за рад. Затим се констатује како народ ужичког краја у својој већини воли припаднике НОП-а, али је ипак на изборним скуповима изражавана и тежња да се у одборе изаберу, поред честитих људи, и четнички елементи, углавном из страха. „Да смо имали неку већу нашу јединицу могли бисмо врло брзо растерати четничке банде, а и однос народа према нама био би отворенији. На изборним зборовима и скупштинама тумачимо тековине трогодишње борбе, садашњу ситуацију, демократски карактер власти и дужности народа у односу на све то. Зборови су врло добро посећени. Што се тиче Ужица оно је и под окупацијом остало наше, без обзира на шпекулације или прљавштине једног уског круга грађана". Истовремено се оцењује да је већина народа у рачанском срезу за наш покрет и да је то сада најбољи срез.

Окружни комитет наговештава у извештају да ће за кратко време, којих десет дана, бити у могућности да сазове окружну скупштину, а да ће се дотле поставити Окружни НО одбор ради координације рада. (Због повлачења из Ужица, скупштина је одржана скоро три месеца касније — пр. аутора).

Окружни комитет такође обавештава Покрајински комитет да у целој окружној партијској организацији има 66 чланова и четири кандидата. У односу на стварање партијских организација предузете су следеће мере: спроведена је контрола држања свих чланова Партије од 1941. године који су остали на терену и предузимају се потребна чишћења; одмах су формиране партијске ћелије да би чланови почели живети партијским животом; ћелије нису могле примати нове чланове без сагласности среских поверенстава да се у Партију не би увукли каријеристички и сумњиви елементи; организовање народних одбора била је главна карика у изналажењу поштених и нашој борби оданих људи од којих ће се стварати нове партијске организације.

Окружни комитетје формирао и партијска поверенства за све срезове, осим црногорског (Косјерић). Саопштио је да се у Комитету налазе следећи чланови: Добривоје Баја Видић, политички секретар, Душан Бурћић, организациони секретар, Јован Стаматовић, за народну власт, Мирко Поповић, политички комесар Команде подручја, Љубо Мијатовић, помоћник комесара Одреда, Олга Живковић, одговорна за АФЖ, и Милован Бокановић, секретар ОК Скоја. У току новембра постао је члан Окружног комитета и Александар Чизмић, опуномоћеник Озне.

Покрајински комитет је извештајем од 23. 10. 1944. информисани о томе да су чланови ОК СКОЈ-а кренули на терен да напоредо оснивају ско-

32. Исто.

јевске и организације Усаоса, које ће отварати омладинске домове и стварати радне чете и батаљоне.

Највећи догађај у ослобођеном Ужицу био је народни збор одржан 27. октобра 1944. године поводом ослобођења Београда. Пред више од 3.000 сељака говорио је и члан ОК Јован Стаматовић. Са збора су послати поздравни телеграми маршалу Титу и Главном народноослободилачком одбору Србије.[33]

У то време основани су и Иницијативни одбор ЈНОФ-а и Пропагандно одељење при овом одбору са седам секција.[34] У другој половини октобра је завршено формирање Ужичког НОП одреда стварањем још два батаљона: шестог у Рогачици и седмог у Пожеги.[35]

Под притиском немачких снага које су се повлачиле из Грчке, наше војне јединице, политички активисти и многи грађани напустили су Ужице шестог новембра. Тако је немачки окупатор поново ушао у Ужице 7. новембра.[36]

III ПЕТ НЕДЕЉА ВАН ОКРУЖНОГ СЕДИШТА

Окружни комитет делује под битно огежаним околностима из Косјерића од 7. новембра до 16. децембра 1944. године. У самом почетку се суочио са двема великим тешкоћама чије је отклањање брзо организовао. Реч је, најпре, о смештају око 2.000 избеглих Ужичана у седишта већих општина црногорског среза (Варда, Ражана),[37] обезбеђивању њихове исхране са традиционално пасивног терена сада изнуреног трогодишњим ратним реквизицијама, њиховом информисању, политичком ангажовању и културној разоноди, уз главни ослонац на већ оформљен систем народне власти са среским НОО на челу од 26. октобра. Посреди је било, затим, и размештање припадника више окружних установа — Партије, Окружног Н0О и ЈНОФ-а, његовог Пропагандног одељења и Окружне културне групе и наставак рада у остваривању проширеног програма Окружног комитета[38] у два правца. Током октобра Комитет је у оквиру округа највише пажње посветио побољшању политичког стања у црногорском срезу оснивањем одбора ЈНОФ-а и образовањем среског партијског повереништва у првој половини новембра.[39] Други правац се односио на слање представника округа на три историјска друштвено-политичка скупа у Београду, током новембра 1944. године.

На Великој антифашистичкој народноослободилачкој скупштини Србије, сазваној на иницијативу Главног народноослободилачког одбора Србије, од 9. до 12. новембра, ужички округ је, од укупно 883 посланика, био представљен са 65 посланика, чије је слање, уз шире консултације, припремила окружна партијска организација. Један део тих посланика био је изабран на скупштинама среских НОО-а, а други је именован од привременог Окружног НОО-а. Од ужичких посланика четири су постали чланови Председништва АСНОС-а, шест су као представници Србије из ужичког округа делегирани у АВНОЈ, седамнаест је изабрано за посланике АСНОС-а из ужичког округа.[40]

Пре одржавања Скупштине и ужички посланици су присуствовали предавањима која су о значају одлука Другог заседања АВНОЈ-а и Скупштине АСНОС-а одржали Едвард Кардељ, Сретен Жујовић и Благоје Нешковић. Уз то су чланови Окружног комитета водили у Покрајинском комитету разговоре о текућим партијским и политичким питањима.[41]

33. „Вести", бр. 7 од 2. XI 1944.
34. Г. Шкоро, и. д., стр. 227.
35. Исто, стр. 105—106.
36. Исто, стр. 114.
37. Исто, стр. 114.
38. Исто, стр. 169—170.
39. Исто, стр. 64, 217.
40. Исто, стр. 138—139.
41. Сећање Јована Стаматовића.

Оснивачкој скупштини Јединственог народноослободилачког фронта Србије присуствовали су 14. новембра исти делегати као и на скупштини АСНОС-а, два дана раније. За једног потпредседника био је изабран делегат из ужичког округа.[42]

У оформљавању Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије, на првом конгресу омладине Србије од 16. до 18. новембра 1944. у Београду, учествовало је и 78 ужичких међу 1.949 делегата. Од њих је четири делегата било изабрано у Главни одбор УСАОС-а. Резолуција о задацима и оквирни план шестомесечног такмичења до 1. маја 1945. године, усвојени на конгресу, представљали су подлогу и за рад омладине у ужичком округу[43]

По повратку са скупштина АСНОС-а и ЈНОФ-а и саветовања у Покрајинском комитету, секретар ОК КПЈ за Ужице Добривоје Баја Видић обавестио је ПК извештајем од 21. 11. 1944. године[44] о предузетим мерама. Све снаге које су се повукле из Ужица употребљене су за темељну обраду црногорског среза. Због повлачења јаких немачких јединица тренутно је била немогућа веза Окружног комитета са деловима округа јужно од комуникације Пожега — Вишеград а то су делови пожешког и ариљског и већина златиборског среза. У црногорском срезу се припремају зборови на којима ће се популарисати одлуке АСНОС-а и ЈНОФ-а и изабирати одбори ЈНОФ-а. Председништво АСНОС-а је обавештено да се у оквиру Окружног НОО-а организују одсеци и да се приступа систематском објашњавању Скупштине АСНОС-а у свим НОО-има. Окружни комитет је заузео становиште да Пропагандно одељење треба да буде уз Извршни одбор ЈНОФ-а, преко кога се као свенародне политичке организације треба да популаришу идеје и води агитација, а не уз Окружни одбор као орган власти. Поставио је и задатак за што шири пријем у Партију.

Систематичнија кадровска политика

Одлучујући подстрек партијском раду у ужичком округу пружиле су две иницијативе Покрајинског комитета КПЈ за Србију изражене у писмима с краја новембра 1944. године.

Првим писмом од 28. новембра 1944.[45] Покрајински комитет објашњава да сада први пут шаље обрасце упитника за кадрове зато што је скоро немогуће пратити развој партијске организације у целини као ни развој чланова Партије, ако се немају добре испуњене листе и ако се редовно не допуњавају новим подацима и променама. Због Покрајинске партијске конференције, најављене за крај јануара 1945. године, било је потребно да се испуњене листе пошаљу ПК КПЈ за месец дана. Општу оцену за чланове Партије ван војске давао је секретар Окружног комитета, односно Окружни комитет на темељу оцене Месног комитета, односно партијске организације; о члановима Окружног комитета — секретар Комитета, а о секретарима окружних комитета — Покрајински комитет.

Целу материју темељније, с пуно практичних упутстава, обрадио је ЦК КПЈ у свом материјалу који је достављен заједно с писмом Покрајинског комитета.[46]

„У току минуле године народноослободилачке борбе против крвавих окупатора и њихових слугу, наша Партија изгубила је на бојном пољу велики број својих најбољих кадрова-јунака наше славне Комунистичке партије — истиче се у писму ЦК КПЈ. — Али, у току исте године обновљена је Иартија још већим бројем кадрова који су израсли из ватре борбе, очели-

42. Г. Шкоро, н. д., стр. 214, 224.
43. Исто, стр. 269, 271.
44. Извештај ОК КПЈ за Ужице упућен 21. 11. 1944. ПК КПЈ за Србију, Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице — 7.
45. Писмо ПК КГ1Ј за Србију упућено ОК КПЈ за Ужице 28. 11. 1944. Архив Србије, Фонд ОК КГ1Ј за Ужице — 9.
46. Писмо Комисије ЦК КПЈ за кадрове свима партијским руководиоцима у војсци и на терену од 25. 09. 1943. и Накнадне примедбе комисије за кадрове, без датума. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице — 9.

чили се у њој и најсигурније иодигли до нивоа члана Партије. Стари и опробани кадрови наше Партије биће у стању да савладају вишеструке задатке, како у погледу свакодневног рада, тако и у погледу подизања нових кадрова — само ако се обезбеди правилна политика кадрова у свима нашим партијским организацијама... Политика кадрова није само просто прикупљање података, него је, поред осталог, и брига о даљем развитку чланова Партије, њиховом правилном партијском запослењу... Зато је нужно постојање кадровика у свим вишим партијским форумима — месном, обласном и покрајинском комитету... Сви другови не виде да то није никако привремена или повремена дужност, они не виде да задатак одређеног кадровика није неки административни посао. Напротив, кадровици морају сваког члана Партије будно пратити на путу његовог развоја, држања и рада у Партији".

Најава Покрајинске партијске конференције

Другим писмом од 29. новембра 1944. године[47] Покрајински комитет КПЈ за Србију обавештава Окружни комитет КПЈ за Ужице да ће се крајем јануара 1945. године одржати у Београду Покрајинска конференција за избор ЦК КП Србије. Ово „означава крупан корак у развитку наше партијске организације. Тај крупан корак наша иартијска организација може да учини захваљујући снази наше ... Комунистичке партије Југославије на челу с њеним Централним комитетом и другом Титом као његовим генералним секретаром. То је резултат организационе јединствености и правилне линије наше КПЈ.

Комунистичке партије Хрватске и Словеније створене су пре 6. априла (1941), Комунистичка партија Македоније створена је прошле године, као саставни делови КПЈ. Међутим, није било услова ни потребе за стварање КП Србије као посебне партије у саставу КПЈ".[48]

У наставку писма се износи како је „Југославија... до рата била држава у којој су велико-Срби као владајућа клика у држави национално угњетавали народе Југославије... Стварање КПХ и КП Словеније омогућило је народима Хрватске и Словеније да успешније воде борбу за своја национална права... и за успешно вођење народноослободилачке борбе и уједињење са осталим народима Југославије у федеративној Југославији.

Стварање ЦК КП Македоније омогућило (је) да народ Македоније још успешније учествује у борби против фашистичких окупатора и њихових помагача за ... право уједињења са осталим народима у једну државу, са народима Југославије у демократску федеративну Југославију.

У току народноослободилачке борбе прилике су се измениле у Србији, као и у осталим деловима Југославије, Србија није данас земља коју би 'велико-Срби' могли употребити за угњетавање других народа Југославије. Србија је данас равноправна федерална јединица у заједничкој држави — демократској федеративној Југославији.

Стварање ЦК КП Србије учврстиће руководећу улогу наше Партије у народноослободилачкој борби, појачаће братство међу народима Југославије исковано у току трогодишње борбе, учврстиће заједничку државу равноправних народа демократску федеративну Југославију, ојачаће нашу Комунистичку партију Југославије".[49]

На крају Писма од 29. 11. 1944, Покрајински комитет констатује да се план припрема Окружног комитета за Покрајинску конференцију састоји у припремању Окружне партијске конференције. На састанцима основних партијских јединица и руководстава бираће се делегати за Окружну партијску конференцију на којој ће се бирати и делегати за Покрајинску партијску конференцију. Сви ови скупови треба да се одржавају с дневним редом који ће отприлике одговарати дневном реду Покрајинске партијске конференције:

47. Пнсмо ПК КПЈ за Србију упућено ОК КПЈ за Ужице 29. 11. 1944. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице — 11.
48. Исто.
49. Исто.

1) реферат о политичкој ситуацији, 2) организационо питање и 3) задаци Партије у изградњи војске и државе. Број делегата за покрајинску конференцију одредиће се на окружној конференцији сразмерно бројном стању окружне партијске организације. Недељу дана унапред Окружни комитет ће доставити датум одржавања окружне конференције да би Покрајински комитет послао свога делегата.

РАЗРАДА ДИРЕКТИВА ПОКРАЈИНСКОГ КОМИТЕТА

Подстакнут писмима ПК КПЈ за Србију и ЦК КПЈ, Окружни комитет је на седници од 4. и 5. децембра 1944. године, одржаној, вероватно, у Косјерићу, формулисао своје закључке у четири документа.

Извештај Покрајинском комитету

Овај први документ датиран 5. 12. 1944.[50] садржавао је аналитичко-критички приказ општег стања и дотадашњег рада и план будуће активности.

Војно-политичка ситуација у округу — Непријатељ се налази у Пожеги, Ужицу, Б. Башти и Рогачици и држи половину пожешког среза и цео ужички и рачански срез. Непријатељ спроводи пљачку. Ужице је жестоко бомбардовано (23. новембра од савезничке авијације — пр. аут.). Опште политичко расположење у народу је добро, јер је очигледно да је садашњи пролазак Немаца у ствари њихово бежање. Јединице Ужичког одреда у заседама хватају и разоружавају разбијене и протеране недићевско-четничке банде које се из Санџака враћају у Србију. Знатан број њихових дезертера сведочи о великом и благотворном одјеку наше амнестије.

Иако наше снаге држе другу половину срезова у округу, Окружни комитет са партијским поверенством за златиборски срез одржава курирску везу од пре неколико дана, а о стању у ариљском срезу сазнаје из извештаја са Златибора.

Зато је Окружни комитет главну пажњу посветио црногорском срезу (Косјерић), који је, иначе, представљао главни проблем у округу. Чланови широког политичког актива, подељени у групе којима руководе чланови Партије, одржали су у два наврата 140 конференција у највећем делу села. Око 3.400 мештана је слушало објашњавање одлука 2. заседања АВНОЈ-а и АСНОС-а и о текућим политичким питањима. Пораст поверења међу сеоским становништвом према НОП-у изражава се у великом порасту позитивног интересовања за личност друга Тита, у честим спонтаним поклицима другу Титу на скуповима, у пријављивању и хватању оних који се крију.

Постоје и сумњичава гледања и очекивања да дође нешто друго. Уочена је ова непријатељска парола која није узела веће размере: „Партизанима треба признати, они су добри, али без комуниста". Ово подсећа на период из 1917. у Русији, када је била избачена парола: „Живели совјети, али без комуниста".

По свим општинама црногорског среза одржан је трећи круг зборова, уз око 2.000 учесника, на којима су тумачене одлуке скупштине ЈНОФ-а и изабрани одбори по свим селима. Привремени Окружни одбор преноси тежиште рада са општинских на сеоске НО одборе.

Захваљујући свим овим политичким припремама, Окружни комитет се заложио да се у срезу успешно спроведе мобилизација обвезника од 18 до 25 година; од могућих 1.374 одазвало се 1.094 обвезника. У седам батаљона Ужичког НОП одреда сада се налази 1.500 бораца који добро извршавају борбене задатке. Договорено је да се од Одреда, кад престану војне операције на ужичком сектору, формирају батаљони Народне одбране.

Стање партијске организације

На седници одржаној 4. и 5. децембра, Окружни комитет је заузео становиште да међу својим члановима, а преко њих и у целој окружној партиј-

50. Извештај ОК КПЈ за Ужице упућен 5. 12. 1944. ПК КПЈ за Србију. Историјски архив ТУ,

ској организацији до окружне партијске конференције спроведе ударнички рад на остваривању десет задатака, као припрему за Покрајинску партијску конференцију.

Били су то следећи задаци: смелији пријем у Партију, уз строгу пажњу да се у њене редове не прошверцују туђи, каријеристички, односно непријатељски елементи; редован и потпун партијски живот у ћелијама; сазивање скупштине Окружног НО одбора око 15. јануара 1945. године, пошто се одрже скупштине НО одбора за срезове ужички, ариљски и пожешки; одржавање скупштине Окружног одбора ЈНОФ-а дан после скупштине Окружног НО одбора, а након стварања организација ЈНОФ-а у свим срезовима; образовање широког Окружног одбора АФЖ-а уз залагање да се створе његове организације у свим срезовима; по успостављању скојевских организација у свим срезовима, одржавање окружног саветовања СКОЈ-а и упоредо стварање организације УСАОС-а; завршавање мобилизације од 18. до 25. године у свим срезовима до краја јануара 1945. године; сазивање саветовања чланова Партије у Одреду и решавање његовог постојања; оспособљавање за употребу целокупног саобраћаја, ПТТ службе, електроцентрала; срећивања рада у свим командама места; одржавање Окружне партијске конференције око 20. јануара 1945. године.

Због одсуства икаквог теоретског рада, Окружни комитет је одлучио да, по повратку у Ужице, организује неколико кратких седмодневних курсева.

Скојевска организација која је у стварању, посебно живо ради у црногорском срезу. Организација УСАОС-а се ствара без утврђивања садржине рада.

У Окружном комитету се развија другарска критика и самокритика.

У округу на терену има 89 чланова Партије и један кандидат, а у Одреду 66 чланова и 20 кандидата, односно укупно 155 чланова и 21 кандидат.

У извештају Покрајинском комитету од 5. 12. 1944. Окружни комитет износи и следеће бројно стање чланова СКОЈ-а: на терену — 93, у Одреду — — 106, односно укупно 199.

Ударно такмичење до Покрајинске конференције

Други документ био је допис Окружног комитета, упућен 6. 12. 1944. године свим партијским организацијама у округу.[51]

Циљ Покрајинске конференције КПЈ за Србију јесте избор ЦК КП Србије. За тај велики догађај у развитку партијске организације треба се већ одмах припремати. Окружна партијска организација треба до конференције да извојује низ значајних политичких и организационих победа. У том циљу треба да комитете, ћелије и сваког члана посебно обухвати, како само комунисти могу, ударним такмичењем. Сагоревањем на послу, мобилизацијом свих снага за победу и организовање обновљене земље у свим областима — спремала се да на Покрајинској конференцији, пред Партијом целе Србије положи рачуне о своме раду. Најављујући такмичења, Окружни комитет позива све чланове Партије и руководства да се од пријема овог дописа па до окружне партијске конференције баце свим снагама на испуњење окружног плана од 10 тачака.

Грешке у раду повереништва и чланова КПЈ

Трећи документ представља критику коју је Окружни комитет упутио писмом 7. децембра 1944. године свим повереништвима и члановима Партије.[52]

У писму се указује, између осталог, и на то како секретар треба да буде један од најбољих организатора и инспиратора целокупног рада у срезу. Због непознавања своје функције, дешава се да секретар постаје незванични командант. Осећа се страх код среских поверенстава од пријема у Партију, иако

51. Писмо ОК КПЈ за Ужице свим партијским организацијама од 6. 12. 1944. ИАТУ, нерегистровано.
52. Писмо ОК КПЈ за Ужице од 7. 12. 1944. упућено свим повереништвима и члановима Партије у округу. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице — 15.

има добрих људи који су ван Партије, а да то не значи да ћемо у Партију увлачити све од реда. Приликом кандидовања потребно је кандидате добро упознати с циљевима и задацима Партије и у чланство примати на свечан начин. Слаб, такорећи никакав теоретски рад само указује на важност теорије за комунисте. Слаба је иницијатива и мала смелост у раду у среским повереништвима. Она не смеју очекивати све од Окружног комитета.

Помоћ у припремању ћелијских састанака

Четврти документ било је писмо Окружног комитета од 7. 12. 1944.[53] године о дневном реду ћелијских састанака.

Да би се рад ћелија боље одвијао оне су морале да буду добро упознате са својим задацима. Млади секретар знаће добро да руководи састанком ако састави добар дневни ред који би овако изгледао:

1) директиве од комитета и партијска штампа, 2) стална брига на сваком састанку о развоју кандидата и другова блиских Партији, што не значи да сваки пут неко мора бити предложен за кандидата, 3) разматрање рада у радним четама и батаљонима, 4) културно-просветни рад (предавања, читање дневних листова, унутрашњи ред), 5) политички рад у одборима ЈНОФ-а, 6) одређивање одговорног члана за рад АФЖ-а и саображавање овог рада са задацима у одбору ЈНОФ-а, 7) обезбеђивање да скојевски руководилац има у УСАОС-у исти задатак као и она у одбору АФЖ-а, 8) разно.

Забелешка са седнице Окружног комитета од 18. децембра 1944.[54] указује да је поступајући по захтеву ПК КПЈ, Окружни комитет послао покрајинском руководству кадровске упитнике за чланове Комитета и да је већ почео да остварује план рада.

IУ ОД КОНАЧНОГ ОСЛОБОБЕЊА УЖИЦА ДО ОКРУЖНЕ ПАРТИЈСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ

Првих месец дана по коначном ослобођењу Ужица, 16. децембра 1944. године, Окружни комитет је деловао под најтежим околностима на остваривању две врсте неодложних задатака: оспособљавању тешко оштећеног Ужица за нормалан живот и организовању окружне друштвене и државне структуре.

У току последње петонедељне окупације, између 7. новембра и 16. децембра 1944. године, Ужице је двоструко страдало. Најпре су 23. новембра у бомбардовању савезничких авиона погинула 72 Ужичанина, док их је подоста било рањено.[55] Томе су и немачки окупатори додали својим варварским поступцима при повлачењу, тако да се Ужице 16. децембра 1944. године нашло у тешком положају: с много порушених кућа, без електричног осветљења, без водовода, без довољно намирница, без железничког саобраћаја због покиданих колосека, с порушеним мостовима на прузи до Овчар-Бање, спаљеном железничком станицом, порушеном ложионицом и радионицом за поправку локомотива и вагона. За отклањање овако велике штете неопходна је била свестрана политичка и организациона мобилизација целокупног градског и околног становништва. Зато је на подстрек Окружног комитета, Окружни иницијативни одбор ЈНОФ-а већ 20. децембра, четири дана по коначном ослобођењу града, одржао конференцију грађана на којој је Добривоје Баја Видић, у својству посланика АСНОС-а и члана овог одбора, објаснио обим и значај обнове порушеног града.[56] За наредних десет дана су градски и сеоски житељи, путем више политичких скупова градског и среског обима, на којима су чланови Окружног комитета били главни говорници, били припремљени и организовани за добровољни рад, не само у Ужицу већ и за потребе округа и земље.[57]

53. Писмо ОК КПЈ за Ужице о дневном реду ћелијских састанака од 1. 12. 1944. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице — 16.
54. Записник са седнице ОК КПЈ за Ужице од 18. 12. 1944. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
55. Г. Шкоро, н. д., стр. 117.
56. „Вести", бр. 9. од 24. 12. 1944.
57. Исто, бројеви: 10, 11, 12. од 27. и 30. 12. 1944. и 3. 01. 1945.

Залагањем првенствено стручних радника и омладине, а потом и осталих учесника, брзо су рашчишћене рушевине, уведени водовод и осветљење за највећи део града, делпмично оспособљене за рад железничка станица и ложионица, поправљен први мост преко реке Бетиње, успостављен путни саобраћај између Ужица и среских седишта. Али је због оправке порушених мостова, железничка пруга од Ужица до Овчар-Бање прорадила тек 15. априла 1945. године.[58]

После ангажовања у организовању обнове Ужица, Окружни комитет се усмерио на организовање окружних скупова. У вези с тим стигло му је обавештење Покрајинског комитета од 2. јануара 1945, да се одржавање Покрајинске партијске конференције преноси на половину фебруара, да се Окружна партијска конференција закаже за 17. јануар, да ће на њу послати свог делегата и да окружна конференција изабере десет делегата за покрајинску конференцију.[59] На седници, одржаној 3. јануара, Окружни комитет одлучује да се Окружна скупштина НОО одржи 14. и 15. јануара, Окружна скупштина ЈНОФ-а 16. јануара, а Окружна конференција КПЈ 18. јануара. Истовремено закључује да се окружна сабирна акција за пострадале крајеве помогне масовном усменом и писменом пропагандом.[60] Тако је Ужице десетак дана јануара 1945. било средиште највећих окружних политичких догађаја.

Наступајућа велика политичка активност одвијала се у нешто повољнијим околностима.

Ужички округ био је коначно ослобођен од немачког окупатора, па је о томе јавност била обавештена посебним прогласом који је 5. јануара издао Окружни иницијативни одбор ЈНОФ-а.[61] Сви батаљони Ужичког НОП одреда, у чијим се редовима крајем 1944. године налазило око 2.000 бораца, прешли су 8. јануара 1945. године, осим 6. батаљона, у Корпус народне одбране, чиме је повећана унутрашња безбедност у округу.[62]

Серија политичких догађаја започела је омладинском конференцијом ужичког округа на којој је 9. јануара изабран Окружни одбор УСАОС-а са председником Милованом Бокановићем, чланом Окружног комитета, и саопштени први резултати омладинског такмичења у прикупљању помоћи за пострадале крајеве.[63] Затим је 11. јануара одржана Окружна конференција Антифашистичког фронта жена на којој је изабран Окружни одбор са секретаром Олгом Живковић, чланом Окружног комитета.[64]

После тога је Окружни комитет разматрао на седници од 13. јануара,[65] уз учешће делегата Покрајинског комитета Слободана Пенезића Крцуна, ток извршених припрема за окружне скупове. Констатовано је да су одржани многобројни зборови ЈНОФ-а, укључујући и оне среског значаја, конференције у свим општинским НО одборима и среске скупштине НО одбора. На среским партијским конференцијама изабрани су делегати за Окружну партијску конференцију. Окружни комитет је посебним директивним писмима разрадио план партијског рада свих среских поверенстава и задатке среских НО одбора и среских одбора ЈНОФ-а у односу на одговарајуће окружне скупштине. Покренуо је акцију прикупљања помоћи за пострадале крајеве као део припрема за окружне скупштине и обезбедио да се у штампи објаве одговарајући написи и растуре агитациони леци. У забелешку са седнице да су већ одржане конференције УСАОС-а и АФЖ-а унесен је и податак да је без обавештавања Јавности о раду комунистичких организаццја, како се то онда чинило, одржано 10. јануара и окружно саветовање СКОЈ-а. На седници су организовани припремни одбори за три наредне скупштине и члановима Комитета подељени реферати за одговарајуће скупове.

^8. Исто, бројеви: 28, 31, 41. од 28. 02, 10. 03. и 18. 04. 1945.
59. Допис ПК КПЈ за Србију упућен ОК КПЈ за Ужице 2.01.1945.АрхивСрбије,ФондОК КПЈ за Ужице, 1/45.
60. Записник са седнице ОК КПЈ за Ужице од 3. 01. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
о1. „Вести", бр. 13. од 6. 01. 1945.
62. Г. Шкоро, н. д., стр. 127.
63. „Вести", бр. 14. и 15. од 10. и 13. 01. 1945.
04. Исто, бр. 15. од 13. 01. 1945.
05. Записник са седнице ОК КПЈ за Ужице од 13. 01. 1945.АрхивСрбије,ФондОККПЈзаУжице.

Тако је завршна фаза преломне полнтичке активности у округу започела заседањем скупштине Окружног народноослободилачког одбора на дан 14. јануара уз учешће 69 од укупно 73 изабрана делегата и присуство представника АВНОЈ-а и АСНОС-а. У Одбор су изабрана и два члана Окружног комитета — — Добривоје Баја Видић, за првог потпредседника, и Јован Стаматовић за секретара. Оформљени систем нове, народне власти у округу сачињавали су следећи народноослободилачки одбори: 185 сеоских, 80 општинских, један градски, 6 среских и један окружни.[66]

Два дана касније, 16. јануара, одржан је у Дому културе окружни збор ЈНОФ-а на коме је пред више од 2.000 учесника о значају и програму ове организације говорио Добривоје Баја Видић, секретар Окружног иницијативног одбора ЈНОФ-а. На збору су у Окружни одбор ЈНОФ-а изабрана и три члана Окружног комитета: Добривоје Баја Видић, за секретара, а Љубо Мијатовић и Милован Бокановић, за чланове. Сви учесници збора су у поворци са транспарентима прошли градом где је на тргу одржан протестни митинг на коме је једнодушно осуђен напад краља Петра на споразум између Тита и Шубашића од 2. новембра 1944. године у Београду. Сличне демонстрације су одржане и у Ариљу, Косјерићу, Чајетини и другде у округу.[67]

У ОКРУЖНА ПАРТИЈСКА КОНФЕРЕНЦИЈА

Најзначајнији окружни политички догађај представљала је Окружна партијска конференција, одржана 18. јануара 1945. године, уз присуство 85 делегата који су представљали 207 чланова Партије. О овој конференцији јавност није била обавештена сагласно пракси која је владала све до петог конгреса КПЈ у 1948. години да се проблематика рада КПЈ не разматра преко јавних гласила.

Секретар Окружног комитета КПЈ за Ужице Добривоје Баја Видић поднео је политички реферат у коме је, између осталог, нагласио:

„Несумњиво, наше политичке позиције су се прилично ојачале. Ми смо развили врло жив рад. Одржано је у нашем округу много и много зборова и конференција. Као резултат тога рада су и успешни велики скупови, као Окружна конференција УСАОС-а, која је била до сада најснажнија манифестација наше омладине, па Окружна конференција АФЖ-а; сви сте сведоци велике скупштине Окружног одбора ЈНОФ-а, као велике демонстрације против краља Петра. Све то говори о томе да ми не стојимо лоше у масама. Те чињенице су резултат општих прилика, општег утицаја, али и нашег рада.

Но заћимо ствари и са друге стране. У нашем крају се још крије око 300 четника, они се још не враћају, иако знају за амнестију. Шта то значи? То значи да њих чува известан део народа. Нису дошли да их пријаве. Значи, још има глупих, али чврстих веровања и наседања реакционарној пропаганди да је ово наше, како би казали — привремено.

Мора се рећи да ми нисмо партијску линију још унели у масе. Такође је тачно да наши чланови ни сами нису овладали том линијом. Прогутали су их организациони, општи и свакодневни послови. Заборавили су да је наша Партија политичка партија, политички руководилац, као и то да ћемо ићи на изборе, па су се почели полако удаљавати од маса, у канцеларштину, другови, у бирократизам... Што тачније гледамо у ствар, то ћемо пре исправити наше недостатке, побољшати наш рад.

Сада је потребна најживљи контакт с масама. Не само преко зборова, него и лични контакт партијаца, комуниста. Треба наћи времена колико је потребно да се са људима разговара, спријатељи и живо унесе у масе наш општи поглед на свет, наша линија...

Треба подвући и то да је амнестија могла бити снажно политичко оружје, да смо је боље и правилније искористили, у првом реду од стране Озне.

Потребно је да се схвати да је широко политичко окупљање народних маса у ЈНОФ-у, на линији борбе против окупатора, за демократску, федера-

66. „Вести", бр. 16. од 18. 01. 1945, стр. 1—2. Г. Шкоро, н. д., стр. 157.
67. „Вести", бр. 16. од 18. 01. 1945, стр. 3—4.

тивну Југославију, за очување свих тековина НОБ, најбољи облик даљег јачања савеза радника и сељака у овој оригиналној историјској ситуацији у којој се налази наша земља, као и то да од чврстине тога савеза зависи чврстина и стварна снага нове Југославије, као и успех наше Партије у коначном решењу задатака који су пред Партијом".[68]

У извештају о организационим питањима,[69] организациони секретар Душан Бурћић је, поред осталог, изнео и разлоге зашто се Партија није омасовила.

Прво, код свих среских поверенстава било је страха од увлачења у Партију. Има добрих људи који су ван Партије. Треба их пронаћи. Критеријум према људима не сме бити оштар. Не могу се тражити идеални људи, јер их нема. Сви смо одгојени у капиталистичком поретку. Сви смо имали код себе малограђанских мана, неко мање, неко више.

Друга грешка се састоји у томе, што се кандидат, пре уласка у Партију не упозна са Партијом, њеним задацима итд.

Трећа грешка је у томе што су секретари ћелија на терену млади партијци, па не знају ни дневни ред саставити.

У извештају је наведена и оцена Окружног комитета о раду среских повереништава.

„Код среских поверенстава примећена је слаба иницијативност, мало смелости у раду... Црногорско руководство (Косјерић) могло је да служи као пример. Иако су услови за рад у том срезу били тежи него и у једном другом, ипак се оно најбоље показало, те је постигло најбоље резултате у раду. У њему одбори народне власти и одбори ЈНОФ-а најбоље раде. Код њих Је најбоље заступљена самоиницијатива у раду.

У златиборском срезу су прозивали да се види јесу ли дошли на састанак. Тај метод нису ни четници употребљавали... Ако је народ силом морао да долази на зборове код четника, код нас не мора. Ко хоће добровољно нека дође, а силом нећемо никога гонити. Наше најубојитије оружје јесте убеђивање. Кад се с народом буде више радило, долазиће сви на збор.

Пожешка организација секташи у односу на људе који су били у четницима... Употребљава се речник 'наши', 'њихови' и на тај начин просто свесно их одстрањујемо од нас и ... ствара се јаз. Наша дужност јесте да томе станемо на крај и да широке масе преваспитавамо и да их вежемо за нас".[70]

Д. Бурћић је навео како је рачанско руководство у многоме секташило, јер њихова организација није бројала више чланова од осталих среских организацца, мада су услови за пријем у Партију били бољи него игде. Ариљско руководство болује од уског практицизма.

„Што се тиче услова за рад с омладином, они су добри. Били смо очевици силне манифестације омладине нашег округа. Иако је све то тако, ипак је потребно да се развије велики рад на унутрашњој организацијп омладине, на њеном дубљем васпитању... Партијске организације морају дати више за рад међу омладином.

Рад АФЖ-а није задовољавајући. Тачно је да немамо довољан број другарица које би могле самостално да раде. Морамо бити задовољни са оним што располажемо. Добрих жена има, само их треба упознати с радом и активизирати их...

Пред нашу организацију се поставља: 1) омасовити нашу партијску организацију, 2) бољи и већи рад с кандидатима, 3) више теоретске изградње, 4) редован партијски живот у ћелијама, 5) правилан избор људи и проверавање, 6) боља партијска дисциплина, 7) борба против бирократизма, јавашлука, нерада и равнодушности, 8) више организаторског смисла, мање уског практицизма, 9) више иницијативе".[71]

68. Материјал са Окружне партијске конференције за Ужице. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
69. Исто.
70. Исто.
71. Исто.

У својству делегата Покрајинског комитета, Слободан Пенезић Крцун изнео је у свом извештају Комитету[72] неке појединости и оцену рада Окружне партијске конференције. Навео је да је конференција почела у осам часова, радила до 20 часова и 45 минута с прекидом од један и по час у подне, уз учешће делегата из шест срезова и целог Окружног комитета. Указао је да је реферат политичког секретара Окружног комитета био опширан и добар, али недовољно конкретан; да је у дискусији учествовало 26 делегата, укључив и чланове среских комитета, сем једног, и Окружни комитет; да се ништа није говорило о раду међу омладином и о АФЖ-у; да је Конференција једногласно усвојила предлог Кандидационе комисије да остане исти састав Комитета, јер су то стварно најбољи другови; и да је за покрајинску конференцију изабрано 13 делегата сразмерно укупном чланству. С. Пенезић је оценио да су се на конференцији истицали: секретар Окружног комитета Добривоје Видић, организациони секретар Душан Бурћић и секретар Среског комитета за црногорски срез Младенко Млађо Марковић.

Са Конференције су упућени поздравни телеграми маршалу Југославије Јосипу Брозу Титу и Покрајинском комитету КПЈ за Србију.[73]

Непосредно после окружне конференције, одржан је 21. јануара 1945. године, на иницијативу Окружног комитета, збор свих радника, приватних намештеника и чиновника града Ужица на коме је основан Акциони одбор за формирање јединствених радничких синдиката у ужичком крају. У Одбор је, међу 28 чланова, изабран и члан Окружног комитета Љубо Мијатовић.[74]

Одлуком Покрајинског комитета од 22. јануара уведено је и редовно прикупљање чланарине од свих чланова Партије, с тим да се висина одреди на састанцима партијских јединица. Ослобођени од ове обавезе могли су бити они који не могу плаћати. Уведено је и редовно прикупљање прилога од симпатизера. Половина прикупљене суме слала се редовно Покрајинском комитету уз редовне месечне извештаје о стању финансија.[75]

VI ЗА ПУНИЈИ САДГЖАЈ ЦЕЛОКУПНОГ РАДА

Окружном партијском конференцијом, која се претежно бавила критичким сагледавањем недостатака да би се брже постизали већи успеси, завршена је прва етапа у којој је под непосредним идејно-политичким и организационим руковођењем Окружног комитета оформљена нова друштвена и државна структура у ужичком округу.

Пет дана после Конференције Окружни комитет се припремао да начелне закључке највишег окружног партијског фотзума формулише у конкретне задатке. Завршавањем тога посла на седници Комитета од 23. јануара 1945. године,[76] окружна партијска организација је ушла у нову етапу рада, чији се први део завршава крајем марта.

Закључци са ове седнице преточени су у директивно писмо свим среским руководствима од 24. јануара[77] у којем је први пут подробно разрађен и објашњен окружни партијски план рада на 13 сектора. Најважније су биле три групе задатака.

Прво место је заузимало уношење пуног правог садржаја у ЈНОФ да би заиста постао политичка организација у којој ће се обављати најшире васпитање народних маса. Дотадашње успеле акције против краља, четника, а за мобилизацију у НОВЈ и објашњавање суштине Демократске Федеративне Југославије, морала су се свакодневно настављати и допуњавати новим актуелним питањима на свим састанцима и скупштинама одбора Фронта, на свим

/2. Извештај Слободана Пенезића упућен ПК КПЈ за Србију. Мемоарска грађа, ИАТУ, бр. 194.
73. Материјал са Окружне партијске конференције за Ужице, Архив Србије. Фонд ОК КПЈ за Ужице.
74. „Вести", бр. 18. од 24. 01. 1945.
75. Писмо ПК КПЈ за Србију упућено ОК КПЈ за Ужице 22. 01. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице — 15.
76. Записник са седници ОК КПЈ за Ужице од 23. 01. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
/7. Писмо ОК КПЈ за Ужице свим среским руководствима од 24. 01. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.

народним зборовима, у свим уличним разговорима на основу Декларације о политичкој основици ЈНОФ-а, коју је Извршни одбор ЈНОФ-а Србије усвојио 31. децембра 1944. године. Тако је требало чинити пошто су се многи грађани колебали, јер им та питања још нису била јасна. Среска руководства су обавезна да пуну помоћ пруже и омладинским организацијама СКОЈ-а и УСАОС-а, посебно због великих радних акција као што су сеча дрва на Тари за потребе Београда, преносу жита у Санџак, и организацијама АФЖ-а.

Друга група задатака односила се на спровођење потпуне мобилизације војних обвезника из срезова ужичког и пожешког и града Ужица.

Трећа група задатака тицала се пружања пуне помоћи Окружног комитета за побољшање рада у ариљском, а посебно у златиборском среском комитету.

Свестраније разматрање овог организационог задатка на седници Окружног комитета од 5. 02. 1945.[78] године резимирано је у писму које је под истим датумом упућено свим партијским организацијама. Указујући да се од Окружне партијске конференције број чланова Партије пење на задовољавајући начин, Комитет упозорава да се учлањавању радника не поклања довољна пажња, иако добрих радника има посебно у Ужицу, а и међу онима који су запослени на шумским радовима, у монополу и у руднику. У писму се о карактеру КП каже ово: „Не смемо заборавити ту основну ствар да наша Партија није само једина права народна партија, него да је у првом реду Комунистичка партија — партија радничке класе и сиромашних слојева".

Комитет, затим, у писму с два разлога објашњава оправданост захтева да се руководиоци појединих ћелија у рачанском и златиборском срезу ослобађају штетне тежње да све послове на својој територији узму у своје руке. Овакав штетан рад, прво, води ка незваничном командовању од стране секретара организације. У таквом случају се изабрани чланови одбора разних наших организација почињу за све обраћати секретару Партије чиме се стиче погрешан утисак да наша Партија представља власт, а не народ који предводи. Друга штета је у томе што један човек није у стању да сам обавља све сложеније послове када у нашем крају стварамо нову државу — Демократску Федеративну Југославију. „Наша Партија је политички руководилац, а не командант (у рђавом смислу) масовним и државним организацијама",[79] речено је у поменутом писму.

Једномесечни резултати рада окружне партијске организације после Окружне партијске конференције разматрани су на тродневном пленуму Окружног комитета, одржаном 19. 20. и 21. фебруара.[80] Резиме расправе која је дуже, свестраније и темељније вођена него на окружној конференцији, садржан је у извештају који је Окружни комитет 22. фебруара[81] послао Покрајинском комитету о свом раду од 18. јануара.

У делу извештаја о политичком положају констатује се да је тежиште политичке активности у округу било на тумачењу напада краља на споразум Тито — Шубашић, на популарисању завршне офанзиве Црвене армије против хитлеровске Немачке, на раскринкавању четника и на борби против дезертерства. Одлуке Кримске конференције у односу на нову Југославију и долазак председника избегличке владе Шубашића у Београд изазвали су даљи пораст поверења народа у стабилизацију нове власти. Мали је број оних који су још веровали у могућност савезничке оружане интервенције или у преокрет путем оружане борбе четника. Али став Кримске конференције о проширењу АВНОЈ-а некомпромитованим припадницима бивших грађанских странака тумаче реакционарни елементи и четничка пропаганда као последицу четничког утицаја, па тиме у јавност уносе и питање савезничке интервенције.

78. Записник са седнице ОК КШ за Ужице од 5. 02. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
79. Писмо ОК КПЈ за Ужице партијским организацијама од 5. 02. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
80. Записник са пленума ОК КПЈ за Ужице одржаног 19, 20. и 21. 02. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
81. Извештај ОК КПЈ за Ужице послат 22. 02. 1945. ПК КПЈ за Србију. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.

Наводи се да се путем званичних разговора тежило ка укључивању у Фронт представника бивших опозиционих партија. (Реч је о неуспелом покушају, који је у име Окружног одбора ЈНОФ-а водио његов секретар Добривоје Видић да се у Фронт укључе представници бивших грађанских странака и о томе 29. јануара обавестио планум Окружног одбора). Њихово одбијање сваке сарадње објашњено је у извештају тиме „што још увек играју на карту пролазности садашњег начина живота код нас" у нади да ће долазак Шубашића покренути реакционарне снаге да обуздају „радикализам досадашњег руководства народноослободилачког покрета", одбране старе политичке институције и кад-тад омогуће краљев долазак. „У вези с овим стварима одлучили смо да поведемо појачану борбу против ових вешто замаскираних прижељкивања и против њихових носилаца поименично",[82] истиче Видић.

Иако — каже даље Видић „организација Фронта не живи потребним политичким животом, нити се може рећи да партијске ћелије на терену умеју да у Фронт унесу потребан политички садржај, општу линију чувамо и ширимо тиме што на многобројним зборовима иступају наши добри другови као и разбистравањем политичких схватања на среским пленумима Фронта".[83]

Мобилизација у целом округу је успешно спроведена са 95 посто, (уз 300 до 350 дезертера). Сакрило се око стотину четника. Једна четничка група убила је из заседе у јануару једног милиционера у ариљском срезу а 20. фебруара друга група једног од најбољих скојеваца у истом срезу.

Окружни комитет је проценио да ниједна грађанска странка није популарна ни у сеоским ни у градским слојевима. Комитет је решио да поведе „оштру борбу против разних политичких типова као и против четника са циљем да их народ схвати као банду друмских разбојника".

У делу извештаја о раду народне власти каже се да њени органи спроводе „Одлуку и устројству и пословању народноослободилачких одбора и скупштина демократске Србије", коју је Председништво АСНОС-а донело 22. децембра 1944. године. Одржане су скупштине свих среских НО одбора, осим у црногорском срезу. Шефови појединих одсека у Окружном одбору разматрају побољшање унутрашње организације на састанцима са шефовима и референтима из срезова. Сеоски НО одбори се осећају углавном у питању нареза, док се народ обраћа општинским НО одборима као органима власти. На јавним скуповима се прочишћавају сеоски НО одбори од одборника који или крију четнике или спасавају родбину и пријатеље од мобилизације. Извршење сетвеног плана постављено је као главна акција, у чему чланак у „Борби" служи као практично упутство.

У војнопозадинским установама се још увек појављује и „груб капларско-бирократски однос према народу ... има неправилности у односима између војних и цивилних власти" који се још не заснивају на потребном другарском споразумевању.

У делу извештаја о друштвено-политичким организацијама наводи се како су на састанцима среских одбора АФЖ-а разматрана актуелна политичка питања, популарисан Титов говор на збору жена у Београду (крајем јануара 1945) у којем је осуђен краљев напад на споразум Тито — Шубашић и конкретизована акција помоћи за пострадале крајеве и рањенике.

Истиче се да је скојевска организација постигла приличне успехе. Са 600 нових, средином фебруара има 936 чланова сврстаних у 139 актива. Прилично добра су сва среска руководства. Две омладинске радне бригаде су са 500 омладинаца и омладинки из целог округа за 15 дана између 2. и 17. фебруара исекле као помоћ Београду, око 3.000 кубних метара огревног дрвета. У извештају се такође наводи да ОК СКОЈ-а није тежиште рада на селу пренео на женску омладину, затим да је недавно започео рад с пионирима и да се сада усмерава на рад у УСАОС, привлачи пасивне, колебљиве и четнички настројене омладинце.

82. Исто.
83. Исто.

Окружна партијска оргаиизација средином фебруара броји 346 чланова и 96 кандидата, сврстаних у 53 партијске ћелије. Број чланова је од Окружне конференције порастао за 139. Окружни комитет ради доста добро и у њему влада потребна партијска дисциплина и другарство. Проширен је и побољшан састав среских комитета. Формиран је Месни комитет у Ужицу са добрим саставом. Установљен је једнообразни рад с кандидатима који сада долазе на све теоретске и са ретким изузетком и на све радне састанке. Теоретски рад у ћелијама постао је редовнији. Двадесет два курсиста из ћелија и среских комитета похађало је 15-дневни партијски курс при Окружном комитету. На рото-машини су штампана два приручника са чланцима Лењина и Стаљина о партији. Организација је оријентисана на већи пријем чланова из редова скојеваца, жена, радника и сиромашних. Иначе, срески комитети ни издалека нису на висини политичког руководства, притискује их уски практицизам и канцеларштина који воде у секташки однос — износи се, између осталог у извештају о једномесечном раду, који је ОК послао 22. фебруара Покрајинском комитету.

Са пленума Окружног комитета, одржаног од 19. до 21. фебруара, произишао је и свестрани окружни партијски план рада по свим секторима за период до 1. априла 1945. године. Уз оцену да је претходни план од 24. јануара до 15. фебруара у целини остварен, Окружни комитет је 23. фебруара[84] доставио свим комитетима и ћелијама прецизне планске задатке, уз обавезу да „треба ангажовати све силе" за његово остварење.

Основна оријентација новог партијског плана рада је у томе да све државне и друштвене организације и органи још садржајније и организова није спроводе све задатке и отклањају све недостатке како су приказани у извештају ПК КПЈ за Србију. За све су предвиђени заједнички основни задаци: максимална свестрана агитационо-пропагандна, организациона и техничка мобилизација уз организовање такмичарског духа за успех пролећне сетве при одсуству најспособније радне снаге која се налази у војним јединицама, недостатак семена, сточне запреге и алата; завршетак рада на оживљавању задружне делатности; одржавање јавних скупова за редовно тумачење актуелних политичких питања; разоткривање и уклањање свих непријатељских, саботерских, шпекулантских и дезертерских елемената из сопствених редова; јачање идејног и теоретског рада по конкретно наведеним темама; проширивање редова Партије, СКОЈ-а, УСАОС-а, АФЖ-а и синдиката новим члановима из редова поштених и најактивнијих појединаца.

На двема наредним седницама Окружног комитета од 6. и 12. марта 1945. године[85] доминирале су три теме. Најпре је усвојена одлука о оснивању комисија за агитацију и пропаганду при свим комитетима и исти сектор у свим ћелијама. За новог члана Окружног комитета и руководиоца његове комисије одређен је Миодраг Жико Аврамовић. Затим је у присуству Митре Митровић, члана ПК КПЈ за Србију, разрађена проблематика партијског агитационо-пропагандног рада и именовани су руководиоци свих сектора Агит-проп комисије Окружног комитета. До краја марта организоване су ове комисије у свим комитетима и почеле су да делују по посебном једнообразном плану.

На основу разговора са ужичким грађанским првацима, у којем је 11. марта учествовала и Митра Митровић, закључено је да се настави рад на проширењу ЈНОФ-а с првацима старих странака без обзира што и сада заузимају иегативан став.

Одлучено је да се преко Партије и ЈНОФ-а спроведе агитација за попис житарица, да се о томе за народне одборе и партијске ћелије напише посебно упутство и да одласком у срезове чланова Окружног комитета обезбеди највећи могући успех овој акцији.

34. План рада ОК КШ за Ужнце упућен 23. 02. 1945. евим комитетима и ћелијама. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
85. Записник са седница ОК КПЈ за Ужице од 6. и 12. 03. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.

VII ЗАВРШНЕ ПРИПРЕМЕ ЗА ОСНИВАЧКИ КОНГРЕС КП СРБИЈЕ

Други део периода рада Окружног комитета КПЈ за Ужице после Окружне партијске конференције започео је седницом од 26. марта 1945. године.[86] На њој је секретар ОК Добривоје Баја Видић поднео извештај са саветовања у Београду, вероватно у Покрајинском комитету. Извештаји и закључци са ове седнице пренесени су на седницу пленума Окружног комитета, који је започео 29. марта, а настављен 13. априла 1945. године.[87]

На саветовању је, судећи по резимеу седнице, разрађен став КПЈ по основним друштвено-политичким и државним питањима доградње нове Југославије, која је ушла у завршну фазу стварањем привремене владе Демократске Федеративне Југославије, 7. марта 1945. године, уз краткотрајно учешће представника бивших грађанских странака у влади и у ЈНОФ-у. Резиме је садржавало и задатке који су произилазили из завршних операција за коначно ослобођење земље, али и из очекиване активности по завршетку рата, посебно до избора за Уставотворну скупштину, 11. новембра 1945. године. За окружну партијску организацију се непосредни временски оквир ограничавао одржавањем Оснивачког конгреса КП Србије, почетком маја 1945. године.

Став о неким политичким проблемима

На саветовању је дилема: да ли сузити или проширивати ЈНОФ у ситуацији када вођства бивших странака желе да обнављањем својих организација претворе фронт у страначку коалицију разрешена ставом да се Фронт не сме сужавати. Измена треба да се састоји само у оштријем захтеву да се доследно извршавају обавезе које произилазе из Декларације Главног одбора ЈНОФ-а Србије о политичкој основици Фронта. Не залагати се по сваку цену да се у среским и окружним одборима развија хармонија, већ на сваку неправилност и роварење грађанских представника у Фронту или ван њега јавно поимснично реаговати са становишта Декларације. Не дозволити никакво обнављање бивших грађанских странака, већ такве покушаје разобличавати као дело непријатеља. У политичком објашњавању ослањати се на Титов говор на митингу жена. У крајњем случају користити Озну.

Наставити основну оријентацију на оживљавање масовног политичког рада преко сеоских, рејонских, градских конференција Фронта с нагласком на проучавање Декларације привремене владе ДФЈ. Истовремено, разматрати оне проблеме за чије су решавање заинтересовани најшири народни слојеви. То су: борба против шпекуланата и скривача робе: утврђивање броја велепоседника и безсмљаша и стања сеоских дугова; имовина народних непријатеља; побољшање радничких надница; стварање обданишта за радничку децу. На тај начин радници и сељаци ће схватити нову државу као свог заштитника. Стално имати у виду да све што радимо представља припрему за тајне изборе.

Агит-проп комисија треба да много боље него досад популаришу СССР и словенство.

Став о државним питањима

Органи власти морају исправити све грешке које су почињене мобилизацијом у односу на храниоце, болесне, неопходне занатлије и просветне раднике. Немилосрдно прочистити позадину од забушаната и војних бегунаца и јавно разобличавати оне који их крију и штите. Не слати по казни на фронт лица која подлежу мобилизацији. При разграничавању надлежности између цивилних и војних власти, на цивилну власт преносити послове који су у вези с народом. Обезбедити слање пакета директно на фронт и уместо забрањених појединачних долазака остваривати месечне посете среских делегација до армијских центара.

86. Записник са седнице ОК КПЈ за Ужице од 26. 03. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
87. Записници са пленума ОК КПЈ за Ужице од 29 . 03. и 13. 04. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.

Централизовати организацију власти, епровести поделу рада до сеоских одбора на основи савета, организовати стручну администрацију.

Израдитп окружни привредни план и доставити га АСНОС-у. Прикупити податке о расположивој обрадивој земљи. Проконтролисати како органи НОО прикупљају порез као државну обавезу која се од богатих обезбеђује и силом.

Задружни и приватни сектор треба да јачају државни сектор у чијим рукама треба да буде откуп намирница. Не сме се дозволити да „државу ухвати за гушу" Главни задружни савез који мора престати да буде крупна капигалистичка организација. Широко објашњавати потребу да се оснивају сеоске задруге само као економске, а не и као политичке организације и да се удружују у једину окружну задругу. Њихов задатак је да врше набавке или да остварују откуп за округ само од својих чланова, с тим да окружна задруга предаје откупљену робу магацину Окружног НО одбора.

Приказане ставове с београдског саветовања пленум Окружног комитета, одржан 29. 03. и 13. 04. 1945, унео је као конкретне задатке у оквиру плана рада окружне организације с важношћу од 1. априла. Уз обнављање ранијих начела о ширем пријему у Партију, планом се утврђују посебни задаци за поједине секторе.

Окружни комитет ће на основу предлога поставити организационе секретаре у среским комитетима и у ужичком месном комитету и помоћи да се поправи стање у пожешком срезу. Организациони секретар Окружног комитета израдиће упутства за успостављање једнообразне кадровске картотеке и статистике чланства у свим комитетима, обавезно вођење записника са састанака и бележењу примедаба са терена у посебној књизи. Комисије за агитацију и пропаганду разрадиће детаљне планове партијске и фронтовске пропагандне активности по свим секторима, с нагласком на теме о Југословенској армији и уз стварање посебног актива агитатора за рад у АФЖ-у.

Окружни НО одбор основаће своју комисију за организацију власти у округу, прићи испитивању нове административне поделе округа, за месец дана организовати оснивање окружне задруге, израдити привредни план за округ, сачинити спискове земље која би се поделила у оквиру аграрне реформе.

Све организације ће покренути конкретну политичку борбу против ратних богаташа и шпекуланата а надлежни органи предузеће казнене мере. Свака организација донеће план акције за војне бегунце.

Војне команде ће исправити грешке које су почињене мобилизацијом у односу на болесне, храниоце и просветне раднике.

Синдикално веће урадиће план рада и доставити га подружницама.

Свим организацијама је наложено да до 25. априла доставе Комитету податке о целокупној активности по свим секторима, почев од 1. јануара до 15. априла 1945. године. Подаци су били потребни за припремање Оснивачког конгреса КП Србије, заказаног за 8. мај 1945. у Београду. На овај начин је организован први својеврсни статистички попис у ужичком округу.

Тако ће секретари комитета лично саставити и Окружном комитету доставити податке за четири групе питања: о прикупљеној помоћи за пострадале крајеве и рањенике; о непријатељској активности у свим видовима и о активности бивших политичких странака, четничких равногорских одбора и слично.

Група политичких бројчаних података односи се на: дезертере, четнике на терену и који су отишли, сада мобилисане у НОВЈ и оне који су партизанима приступили 1941. године, одзив на реквизицију, конференције и учеснике, одзив на добровољни рад, обим конфисковане имовине, обим одређених за суд националне части.

Све организације — КП, СКОЈ, синдикат, АФЖ, Окружни НОО требало је да доставе статистичко-аналитичке податке о својој и структури свога кадра. Комисије за агитацију и пропаганду имале су задатак да обраде стање и преглед акција из области штампе, просвете, културе, издавачке и књижарске делатности.

На пленуму од 29. марта је одлучено да нови члан Окружног комитета буде Младенко Млађо Марковић.

После пленума Комитет је сачинио два документа.

У извештају од 16. 04. 1945. године Покрајинском комитету о организационом стању партијске организације у округу,[88] Комитет констатује да њено бројно стање 15. априла 1945. износи 693 члана и 185 кандидата сврстаних у 102 ћелије, што је за 347 чланова и 40 ћелија више него месец и по дана пре. Уз обавештење да је свог новог члана М. Марковића послао да проведе месец дана у пожешкој организацији, која је „и по квалитету и по руководству најслабија", Комитет износи и своју оцену о другим комитетима.

„По чврстини и организованости најбоља је била ужичка (градска — пр. аут.) организација. Златиборска организација има младо руководство, чији је секретар имао недостатака, али је партијско чланство било одабрано и по квалитету људства стајало је испред других партијских организација, изузимајући град Ужице.

Чланство црногорске организације је по годинама најмлађе. То је да се тако изразимо 'скојевска' партија. Њен основни задатак је сада да пронађе наше људе средњих година, који ће бити у стању да нам извуку масе. У томе срезу раст политичког утицаја није имао за последицу истовремени раст Партије...

Квалитет среских руководстава не задовољава, а то је нарочито важно за пожешко, па и ужичко среско руководство, код кога се то питање толико не истиче благодарећи помоћи активиста из Ужица.

Живот партијских ћелија је редован, нема организационих неправилности, али унутрашњи рад и руководство масама од стране партијских јединица ни из далека не задовољава углавном због ниског идеолошког и политичког нивоа партијског чланства. Теоретски састанци се не одржавају у свим ћелијама редовно. За последњих месец и по дана одржали смо један курс, а други Је у току. Број слушалаца на оба курса је 64".[89]

У извештају је Окружни комитет анализирао и рад Скоја. „Главни проблеми пред скојевском организацијом, који су се постављали а који се и данас постављаЈ'у, јесу — обухватити још већи број омладине у УСАОС. У томе се осећа напредак, и у нашем округу више не постоје два омладинска фронта, изузев у варошици Пожеги... Однос између Скоја и Усаоса још није задовољавајући, јер се СКОЈ исувише учаурио у самог себе и не пружа довољно помоћи Усаосу, па због тога 45 посто омладине у округу још није обухваћено у УСАОС".[90]

Окружни комитет је, затим, свим среским комитетима и Месном комитету у Ужицу доставио 17. 04. 1945. године[91] писмо у вези са редовним састанцима „да би могао правилно руководити партијским и политичким животом". Одлуком је утврђено да се не може одржати ниједан састанак док се претходно о томе дан раније не извести Окружни комитет; да се не може одржати ниједан састанак актива агитатора, а да се претходно не обавести Окружни комитет; Месни комитет у Ужицу је уз то дужан да претходно извести Окружни комитет и где ће се одржати састанци партијских ћелија у Ужицу. Пошто до сада ниједан комитет није ништа учинио да се, упркос усменом споразуму, у ова обавештења унесе ред и спроведе партијска дисциплина, Окружни комитет наговештава да ће у случају прекршаја ове директиве „морати предузимати друге мере, а секретаре ће сматрати лично одговорним" за њено извршавање. „Осећамо да је незгодно да вам ово пишемо, јер то није уобичаЈ'ено, али овога пута нам није остало никакво друго средство",[92] стоји у писму.

На организационе проблеме односи се и први прави извештај који је новооснована Комисија Окружног комитета за агитацију и пропаганду послала 24. 04. 1945. истоименој комисији Покрајинског комитета.[93] У извештају се

88. Извештај ОК КПЈ за Ужице упућен 16. 04. 1945. ПК КПЈ за Србију, бр. 8. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
89. Исто.
90. Исто.
91. Писмо ОК КПЈ за Ужице упућено 17. 04. 1945. свим среским комитетима и Месном комитету у Ужицу. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
92. Исто.
93. Извештај Комисије ОК КПЈ за Ужице за агитацију и пропаганду упућен 24. 04. 1945. Комисији ПК КПЈ за Србију за агитацију и пропаганду. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.

наводи да се све до почетка априла рад по линнји агнт-пропа одвнјао по непосредној иницијативи комитета, тако да је у њему владала потпуна анархичност и одсуство сваког плана. Каже се даље да недостатак ма каквих сигурно вођених података не дозвољава састављање прегледног извештаја о раду, док се тражени подаци не прикупе од нижих комитета. Основна тешкоћа с којом се Комисија бори јесте недостатак људи способних за рад по агит-проп линији, као и несхватање значаја тога рада од стране руководилаца и чланова ових комисија, које се, иначе, и не осећају као потпуни руководиоци и организатори свих сектора у агитпроповској делатности. Млађи и неискусни чланови морају се контролисати по свим па и најситнијим стварима што омета да се радом руководи у његовој целокупности. Руководиоци партијских комисија, стоји такође у извештају, одржавају најтешњу везу са скојевским агит-проп комисијама и у сваком погледу им помажу усклађивањем рада њихове с радом партијске комисије, као и да општи недостатак агит-проп кадрова „решавамо на тај начин што узимамо најбоље које имамо и настојимо да их кроз рад оспособимо".

Окружни комитет је до Покрајинске партијске конференције одржао још две седнице. Секретарима среских комитета је на састанку од 25. априла[94] указано на недовољну пажњу коју среске организације поклањају прикупљању прилога за Партију, да убудуће уз прилоге достављају и број симпатизера од којих су прилози тражени; да многи примери доказују како у њиховом раду постоји аљкавост, слаба дисциплина, лежерност. Постављен им је задатак да од ћелија обезбеде записнике са састанака са именима присутних и да те записнике достављају Окружном комитету; да се приликом боравка у Ужицу због других послова обавезно јављају и Окружном комитету. Поново су објашњени критеријуми за пријем у Партију и начин за испуњавање кадровског упитника и карактер припрема за прославу Првог маја.

Приликом прораде реферата Едварда Кардеља „О тактичким задацима наше партије" на седници Комитета од 4. маја 1945. године,[95] уочени су одговарајући недостаци у раду окружне партијске организације и у плану рада унесени задаци за њихово отклањање.

Најважнији резултати рада у округу

У припреми за Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије, окружни одбори друштвених и државних организација и органа са Окружним комитетом КПЈ на челу средили су крајем априла раније тражене податке о целокупној активности у округу од 1. јануара до 15. априла 1945. године.

На захтев секретара Окружног комитета од 14. 04. 1945. године[96] обрађени су, најпре, подаци који су секретари среских комитета послали о четири првостепена политичко-акциона питања.

Под условима оскудице и тешких ратних разарања, у акцији на прикупљању помоћи за рањенике сабрано је у јануару 1945. године: 1.727.966 динара; преко 19 тона основних намирница — кукуруз, пасуљ, кромпир, воће; преко једне тоне сувомеснатих и млечних производа; 10.000 јаја и 6.570 комада рубља, делова постељине и слично.[97]

За пострадале крајеве је у фебруару добровољним прилозима сакупљено: 3.756.749 динара; преко 39 тона основних намирница; преко две тоне сточне хране; 4 тоне вуне и око 1.000 одевних предмета.[98]

Обим прилога за рањенике и пострадале крајеве значајан је и због великих количина, иако делимично регистрованих, добровољних прилога који су преко НО одбора прикупљени за народноослободилачку војску од јесени

94. Запнсннк са састанка у ОК КПЈ за Ужице са секретарима среских комитета од 25. 04. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
95. Записник са седнице ОК КПЈ за Ужице од 4. 05. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
96. Писмо секретара ОК КПЈ за Ужице упућено 14. 04. 1945. секретарима среских комитета и секретару Месног комитета у Ужицу. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
97. Подаци о прилозима за рањенике у ужичком округу. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
98. Подаци о прилозима у ужичком округу за пострадале крајеве. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.

1944. до 10. фебруара 1945. године. Наиме, у овом периоду је сабрано 159,2 вагона основних животних намирница — месо, кукуруз, пшеница, кромпир, пасуљ, маст; 2,7 вагона млечних производа — кајмак, сир; 2 тоне дувана; око 72 вагона сточне хране — зоб, сено, слама; 1.200 кубних метара дрвета."

Увид у унутрашњо-политичке одељке извештаја које је ОК слао Покрајинском комитету и које су срески комитети достављали Окружном комитету у протеклом седмомесечном периоду, омогућава и краћи резиме о деловању противника нове народне власти.

Јачина и садржај опште непријатељске, поглавито четничко-избегличке активности мењали су се зависно од развоја односа у антихитлеровској коалицији, стања на југословенском делу европског антифашистичког фронта, карактера организовања руководећих органа ДФ Југославије, разноврсних акција за организовање целокупне нове друштвене и државне структуре и нормализовања целокупног друштвеног живота округа и земље. Под изворним утицајем разних демарша и пропагандног деловања избегличке групе краља Петра у Лондону и непосредне пропагандне делатности команди још неразбијених четничких јединица у Србији, у основи су, најпре, ширене контрареволуционарне гласине о привремености новог стања. За повод им је послужило више спољних и унутрашњих догађаја.

Реч је о прижељкиваној, првенствено британској војној интервенцији против НОВЈ, после британског војног сламања грчког ослободилачког покрета (децембар 1944); о најављивању непосредног, савезничког, изразито британског, мешања у организовање ДФ Југославије на вишестраначкој коалиционој основи, уз повратак Петра Карађорђевића на власт, после његовог одбацивања споразум Тито — Шубашић (јануар 1945); закључцима Кримске конференције о новој Југославији (фебруар 1945) и уласку представника грађанских странака у привремену југословенску владу и органе ЈНОФ-а (марта и касније у 1945). Фантастичним измишљотинама сејана је неверица у сваку значајнију акцију у округу без обзира на њен карактер.

Омладинска организација УСАОС је, окупљајући око 4.700 омладинаца и омладинки у 117 радних чета била носилац свих радних акција у округу у које је само од 20. марта до 1. априла 1945. године било уложено око десет хиљада радних дана. Четири акције су од посебног друштвеног значаја: сређивање стања у разрушеном Ужицу и околини, поглавито у децембру 1944. и јануару 1945. године, али и даље; двонедељна сеча огревног дрвета на Тари за потребе Београда, почетком фебруара; пренос око 8.000 килограма жита пешице по снегу на 80 километара дугом путу до Санџака, чиме је почела прослава светске омладинске недеље *21.* марта у ужичком округу; брање заосталог кукуруза и пролећна сетва у Војводини, марта и априла 1945. године.[100]

По завршетку окружних институционалних скупова друштвених и државних организација, средином јануара 1945. године, Окружни комитет је планом свог рада обезбедио одржавање значајних политичких и културних манифестација које су се стицајем околности одржавале скоро једанпут месечно до завршетка рата, уз главне говорнике из редова чланова Окружног комитета Партије. Тако је: 21. јануара комеморисана 21. годишњица Лењинове смрти; 22. фебруара најсвечаније прослављена 27. годишњица Црвене армије; 8. марта обележен Дан жена; свечано означена четврта годишњица 27. марта масовном поворком уз учешће око 10.000 грађана, митингом и академијом;
12. априла митингом је обележено потписивање 20-годишњег уговора о пријатељству и узајамној помоћи између Југославије и Совјетског Савеза; спроведена веома добро припремљена прослава Првог маја и организоване велике манифестације у Ужицу и свим среским местима поводом пада Берлина, 3. маја.[101]

Збирни окружни подаци које је организовала и средила Комисија Окружног комитета за агитацију и пропаганду показали су да је за три и по ме-

99. Подаци из написа „Стање привреде у нашем округу", „Вести", Ужице, бр. 25. од 17. 02. 1945.
100. Г. Шкоро, н. д., стр. 289—296.
101. Исто, стр. 231—233.

сеца 1945. године: у оквиру ЈНОФ-а, АФЖ-а и НО одбора одржано 822 збора и конференције с преко 290.000 учесника; 411 културних приредаба посетило око 125.000 житеља; преко 26.000 лица, само у Ужицу и Пожеги гледало 20, већином, совјетских, филмова; 67 стручних предавања о унутрашњо-политичким темама у оквиру народних универзитета слушало близу 7.000 грађана; претежно у Ужицу и осталим среским местима продато 80 наслова књига и политичких брошура, већином југословенског садржаја, у близу 24.000 примерака; у округу примано 13 листова који су излазили у Београду, од којих 10 недељних и 3 дневника; продати су у овом периоду: „Борба" у преко 70.000 примерака, „Политика" у преко 51.000 и „Глас" у близу 10.000, а локални лист „Вести", који је излазио два пута недељно, у 25.000 примерака. За бесплатно коришћење листова и књига на располагању је било и 39 читаоница и 34 књижнице. Настава је обновљена у свим школама које су постојале пре рата, осим у 14 сеоских основних и тек је почињала у средњим школама.[102]

За седам месеци деловања у завршном периоду народноослободилачког рата огромно је порастао водећи кадар у државним и друштвеним организацијама које су о томе водиле редовну евиденцију.

У округу је у другој половини априла постојало 143 сеоска НО одбора (без података за пожешки срез) са 757 одборника (без података за пожешки и црногорски срез), 79 општинских одбора са 761 одборником (укључив и град Ужице); шест среских НО одбора и један окружни НО одбор.[103]

Три синдикална већа -— Ужице, Бајина Башта, Ариље — окупљала су средином априла 1945. године 2.674 организована радника и намештеника, тако да је изван синдиката могло бити око стотину радника.[104]

Скојевска организација се са 130 чланова у 12 актива на дан 27. 11. 1944. године повећала на 2.014 чланова у 243 актива на дан 15. маја 1945. године. Крајем рата било је у укупном чланству 50 посто омладинаца и 43 посто омладинки. Социјално-класна структура овако је изражена: сељака — 74%, ђака 12,2%, радника 10%, домаћица 3,8°/6.[10]'' Од укупно 26.000 омладинаца и омладинки у ужичком округу, крајем марта 1945. године радом у УСАОС-у било је обухваћено око 16.000 омладинаца и омладинки, или око 63%.[106]

Број чланова Партије, од 53 на дан 23. 10. 1944. године, порастао је на 911 на дан 15. маја 1945. године, а број ћелија са 39 на дан 18. 01. 1945. године на 132 на дан 15. 05. 1945. године. Од тога је жена било само 6,2%. Иако не постоје сасвим тачни подаци о бројном стању чланства, ипак и непотпуна статистика показује да је у Партији било крајем рата скоро три пута више чланова сеоског него радничког порекла.[107]

Учешће на Оснивачком конгресу КП Србије

С приказаним најважнијим резултатима целокупног рада у округу и наведеним битним елементима основног кадровског стања, окружна партијска организација се успешно припремила за Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије, који је одржан у Београду између 8. и 12. маја 1945. године.

На Конгресу је међу укупно 459, учествовало и 13 делегата из ужичког округа. То су били: Добривоје Баја Видић, Душан Бурђић, Мирко Поповић, ЈБубомир Мијатовић, Миодраг Жико Аврамовић, Милован Бокановић, Војо Бојовић, Младенко Марковић, Спасан Јовановић, Видан Аћимовић, Миливоје Никитовић, Витомир Чворовић и Милан Јевтовић.[108]

У дискусији о реферату о политичкој ситуацији у Србији учествовао је Добривоје Видић, о реферату о изградњи власти Војо Бојовић, о синдикалним

102. Подаци из извештаја у Архиву Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.
103. Г. Шкоро, н. д., страна 164, 168, 172, 181, 188.
104. Исто, стр. 317.
105. Исто, стр. 261—264.
106. Исто, стр. 288.
107. Исто, стр. 50—53.
108. Исто, стр. 79.

Међу 43 члана ЦК КП Србије н 6 кандидата изабрани су из ужичког округа: Петар Стамболић, Митра Митровић Билас, Слободан Пенезић, Милијан Неоричић, Радоје Љубичић, а за кандидата Љубодраг Бурић.[110]

На седници Окружног комитета од 14. маја 1945. године, секретар Добривоје Баја Видић поднео је извештај о раду Оснивачког конгреса КП Србије. У Дому културе у Ужицу одржано је 22. маја 1945. године партијско саветовање на коме је приказан рад Конгреса. Добривоје Баја Видић говорио је поводом реферата о политичкој ситуацији, организационим питањима и агитацији и пропаганди, а Мирко Поповић поводом реферата о улози комуниста питањима Љубомир Мијатовић и о агитацији и пропаганди Миодраг Жико Аврамовић.[109]

у народној власти и синдикалним пигањима. На саветовању су учествовали: сви делегати Окружне партијске конференције, сви чланови среских комитета, неколико чланова скојевских комитета и сви секретари партијских ћелија.[111]

Овим саветовањем је ужичка организација КП Србије у оквиру КП Југославије ушла у период обнове и мирнодопске изградње социјализма у новој Југославији.

109. „Оснивачки конгрес КП Србије", Београд, 1972, стр. 48—49, 148, 176, 216.
110. Исто, стране 229—232.
111. Записник са седнице ОК КПЈ за Ужице од 14. 05. 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Ужице.

Мр Боро МАЈДАНАЦ

ОКРУЖНИ КОМИТЕТ КПЈ УЖИИЕ У ПРИПРЕМАМА ЗА ОСИИВАЧКИ КОИГРЕС КП СРБИЈЕ

У припремама за Оснивачки конгрес КП Србије значајну улогу имали су окружни комитети КПЈ за Србију. Иако је сазивање Оснивачког конгреса КП Србије постало актуелно још у лето 1944. године, када су по мишљењу 11К КПЈ за Србију постојали сви услови за одржавање конгреса на територији Топлице и Јабланице, на основу расположиве грађе може се закључити да су прва задужења у вези са Конгресом окружни комитети добили од Покрајинског комитета Србије тек крајем новембра 1944. године. Тада су, у ствари, и започеле непосредне припреме за Оснивачки Конгрес КПС пошто је, у међувремену, од 10 —12. новембра, била сазвана Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије, чије је одржавање, по препоруци ЦК КПЈ датој у лето 1944. године, морало да претходи Оснивачком Конгресу КПС.[1]

У писму, упућеном окружним комитетима КПЈ за Србију 28. новембра 1944. године, Покрајински комитет тражи од окружних комитета да му „у вези са партијском конференцијом", у року од месец дана пошаљу испуњене „листе за кадрове" на основу достављених образаца.[2] Већ следећег дана, 29. новембра, ПК Србије шаље ново писмо окружним комитетима у коме их обавештава да ће се крајем јануара 1945. одржати „покрајинска партијска конференција за избор Централног комитета КП Србије".[3] У писму је дато и упутство како да се врше припреме за одржавање конференције, односно конгреса. Према том упутству, требало је прво одржати састанке основних партијских организација и на њима бирати делегате за среске партијске конференције. На среским конференцијама извршио би се избор делегата за окружне партијске конференције, а на окружним би се бирали делегати за Конгрес. На крају, у писму је наглашено да дневни ред среских и окружних партијских конференција треба да „отприлике одговара дневном реду Покрајинске партијске Конференције", а то значи да је на конференцијама требало поднети следеће реферате: 1) о политичкој ситуацији у земљи и свету; 2) о организационом питању Партије и 3) о задацима Партије и изградњи војске и државе.

Одмах по добијању поменутих писама од ПК Србије, ОК Ужице је започео припреме за одржавање окружне и среских партијских конференција. У то време, тачније 5. децембра 1944. године, у ужичком округу било је свега 89 чланова КПЈ.[4]

На основу достављених података о бројном стању чланства КПЈ у појединим округима, ПК Србије је одредио колико који окружни комитет треба да изабере делегата за Оснивачки конгрес КПС. У вези с тим, упућено је писмо свим окружним комитетима 2. јануара 1945. године. У писму достављеном Окружном комитету Ужице, поред обавештеп.а да ће се половином фебруара одржати покрајинска партијска конференција, стоји да ОК Ужице треба да

1. Б. Петрановић, Историографија и револуција, Београд 1984, 381—382; М. Борковић, Комунистичка партија Југославије у Србији 1941—1945, књ. II, Београд 1974, 321—322.
2. АС, ОК КПЈ Ужице, 9.
3. АС, ОК КП.Т Ужице, 11; ПКС, 731.
4. Г. Шкоро, Ужички округ у Народноослободилачком рату 1944—1945, Титово Ужице 1981, 51.

изабере 10 делегата за Оснивачки конгрес, а да се окружна партијска конференција, на којој би се изабрали делегати, одржи 17. јануара 1945. године.[5] У писму је још речено да ће окружној партијској конференцији у Ужицу присуствовати и један делегат ПК Србије.

До 13. јануара 1945. одржане су све среске партијске конференције у ужичком округу.[6] На њима су изабрани делегати за окружну партијску конференцију, која је одржана у Ужицу 18. јануара 1945, дакле дан касније него што је првобитно било предвиђено. Комплетан записник са конференције није сачуван,[7] али се ипак зна да је конференцији присуствовало 85 делегата, који су представљали 207 чланова КПЈ, колико их је тада било у партијској организацији округа. С тим у вези, за Оснивачки Конгрес КП Србије изабрано је 13 делегата, пошто је број чланова био знатно већи него што су показивали подаци којима је располагао ПК КПЈ за Србију када је одредио за ужички округ само 10 делегата.[8] Навешћемо имена делегата који су изабрани на окружној партијској конференцији у Ужицу и касније присуствовали Оснивачком Конгресу КП Србије. Били еу то: Добривоје Видић, Душан Бурђић, Мирко Поповић, ЈБубо Мијатовић, Миодраг - Жико Аврамовић, Милован Бокановић, Војо Бојовић, Младенко - Млађо Марковић, Спасан Јовановић, Видан Аћимовић, Миливоје Никитовић - Фуртула, Витомир Чворовић и Милан Јевтовић. На конференцији је такође изабран Окружни комитет (остао је у старом саставу вољом делегата), а поднесени су и реферати о политичкој ситуацији, о организационим питањима и о улози КШ у изградњи државе и војске.[9] Конференцији је присуствовао делегат ПК КПЈ за Србију Слободан Пенезић - Крцун.

После одржавања окружних партијских конференција и избора делегата за Оснивачки конгрес КПС, поново је померен рок за одржавање Конгреса. Окружни комитети су тек 10. априла 1945. званично обавештени да ће се 8. маја одржати „партијски Конгрес за избор Централног комитета КП Србије".[10] У разлоге због којих је Конгрес оволико одлаган нећемо дубље улазити, јер тиме бисмо изашли из оквира наше теме, али напоменућемо само да истраживања Б. Петрановића показују да је до одлагања дошло због нерешеног статуса Војводине и Косова и Метохије, па самим тим и Србије као сложене федералне јединице ДФЈ.[11]

Обавештавајући окружне комитете о датуму одржавања Конгреса, ПК Србије је нагласио да ће на Конгресу бити поднесено пет реферата и то: Реферат о политичкој ситуацији, реферат о организационим питањима, реферат о улози КПЈ у изградњи државе, реферат о синдикатима и реферат о агитацији и пропаганди. За сваки реферат тражено је од окружних комитета да што пре доставе потребне податке на основу којих би се реферати написали.

Већ 13. априла 1945. ОК Ужице је одржао седницу на којој је закључено да се најкасније до 25. априла Покрајинском комитету Србије доставе сви тражени подаци и то: број партијских ћелија и руководстава, број чланова КПЈ, социјални састав, број жена чланова КШ, број кандидата за чланове КПЈ, број чланова СКОЈ-а, број чиновника у среским и окружним одборима, командама места и подручја и ОЗН-и, број чланова КПЈ у милицији, број чланова синдиката, подаци о синдикалним већима, извештаји о добровољном раду, број дезертера, број четника који су на терену и који су отишли, број мобилисаних, одзив на реквизицију, одзив на акцију прикупљања помоћи за

5. АС, ОК КПЈ Ужице, Писмо ПК Србије ОК-у Ужице од 2. јануара 1945, нерегистровано.
6. АС, ОК КШ Ужице, записник са седнице ОК-а од 13. јануара 1945, књига записника, нерегистровано.
7. Сачуван је само реферат Душана Бурђића и поздравни телеграми маршалу Титу и ПК-у Србије. У књизи записника са седница ОК-а Ужице у периоду од 9. X 1944. до 17. XI 1945. наведен је само дневни рец конференције.
8. Г. Шкоро, н. д., 43—45.
9. Реферат о политичкој ситуацији поднео је Добривоје Видић, о организационим питањима Душан Бурђић, док име подносиоца трећег реферата није познато.
10. Ни писмо ПК Србије од 10. IV 1945. нисмо наишли у грађи, али на њега се позивају неки окружни комитети (Врање, Крушевац и др.). Из записника са седнице ОК КПЈ Ужице, 13. IV 1945, види се да је на дневном реду било управо то писмо, али није наведен датум када је упућено.
11. Б. Петрановић, н. д., 382—383.

пострадале крајеве и рањенике, број конференција, зборова и митинга од 1. јануара до 15. априла, рад судова са бројем осуђених лица и бројем завршених конфискација, број културних одбора, број домова културе и народних универзитета, број одржаних партијских курсева и курсева за активисте ЈНОФ-а, број аналфабетских течајева с бројем полазника, број основних школа, број културних приредби, број библиотека итд.[12] Да би на време завршио тако обиман посао, ОК Ужице је наложио среским комитетима у Ариљу, Пожеги, Бајиној Башти, Косјерићу, Чајетини и Ужицу да прво они прикупе тражене податке на свом подручју и доставе их Окружном комитету Ужице најкасније до 20. априла Иако је рок био исувише кратак, сви срески комитети су на време послали тражене податке, а ОК Ужице их је до 25. априла систематизовао и доставио Покрајинском комитету Србије. На тај начин, приведене су крају и последње непосредне припреме Окружног комитета КПЈ Ужице за Оснивачки конгрес КП Србије, који је одржан у строгој илегалности од 8 — 12. маја 1945. године у Београду. У раду Конгреса активно су учествовали и делегати ОК КПЈ Ужице. Добривоје Видић је говорио о неким питањима везаним за политичку ситуацију, посебно у ужичком крају, Војо Бојовић о неким привредним питањима, Љубо Мијатовић о синдикалној организацији, а Миодраг - Жико Аврамовић о искуствима у раду Агит-проп комисија.[13] Већ 14. маја, дакле само два дана након завршетка Конгреса, одржана је седница ОК КПЈ Ужице на којој је секретар Комитета, Добривоје Видић, поднео извештај о раду Оснивачког конгреса КП Србије.[14]

Припреме Окружног комитета КПЈ Ужице за Оснивачки конгрес, као и свих других окружних комитета у Србији, не могу се свести само на прикупљање и слање одређених података Покрајинском комитету Србије и бирање делегата за Конгрес, оне су имале много већи значај. Сама чињеница да ће се Конгрес одржати подстицала је окружне комитете, односно партијске организације уопште, на широку друштвено-политичку, организациону, агитационо-пропагандну и другу активност. Често је истицано да на Конгресу треба да се види „снага наше партијске организације ио броју и јачини чланова Партије и организација".[15] Довољно је рећи да се од почетка децембра 1944. до Оснивачког конгреса КП Србије број чланова КПЈ у ужичком округу попео са 89 на 789, а то значи повећање за више од осам и по пута.[16] Истовре* мено, број чланова СКОЈ-а повећао се са 130 на 2.014, што представља пораст за преко 15 пута.[17] На крају, претконгресна активност огледала се и у великом прегалаштву појединаца укључених у одборе и организације ЈНОФ-а, АФЖ-а, УСАОС-а, Синдиката итд. С тим у вези, поменућемо најважније резултате рада у ужичком округу у периоду од јануара до 15. априла 1945. године.

У акцији за прикупљање помоћи за пострадале крајеве и рањенике прикупљена је, поред знатне новчане суме, и већа количина намирница, одеће, обуће, дрвета и сл.[18] Омладинска организација, УСАОС, окупљајући око 4.700 чланова у 117 радних чета, била је носилац свих радних акција у округу од којих су најважније: сређивање стања у порушеном Ужицу и околини, сеча огревног дрвета на Тари за потребе Београда, преношење 8.000 килограма жита у Санџак и на крају, брање заосталог кукуруза и пролећна сетва у Војводини.[19]

Од средине јануара 1945. ОК КПЈ Ужице је својим планом рада обезбедио одржавање значајних политичких и културних манифестација. Збирни

12. АС, ОК КПЈ, Ужице, Књига записника са седница ОК-а Ужице, нерегистровано.
13. Оснивачки конгрес КП Србије, Београд 1972, 48, 49, 148, 176, 216.
14. АС, ОК КПЈ Ужице, Књига записника. . ., нерегистровано.
15. Види писмо ПКС од 29. XI 1944, АС, ПКС, 731.
16. Већ је наведен податак (у напомени 4) да је 5. XII 1944. у ужичком округу било 89 чланова КПЈ. У извештају о раду ОК-а Ужице за период од 15. IУдо 1. У1945. достављеном ПК-у Србије, стоји да партијска организација у ужичком округу броји 789 чланова, АС, ПКС, нерегистровано.
17. Г. Шкоро, н. д., 261—264; 288.
18. АС, ОК КПЈ Ужице, нерегистровано.
19. Г. Шкоро, н. д., 289—296.

подаци показују да је за прва три и по месеца 1945. године у оквиру ЈНОФ-а, АФЖ-а и НО одбора одржано 822 збора и конференција са преко 290.000 учесника; 411 културних приредби посетило је око 125.000 житеља; одржано је 67 стручних предавања о унутрашњо-политичким темама у оквиру народних универзитета са близу 7.000 слушалаца; настава је обновљена у скоро свим школама које су постојале пре рата итд.[20] У сваком случају, све ове активности не треба посматрати одвојено од припрема ОК КПЈ Ужице за Оснивачки конгрес КП Србије.

20. АС, ОК КПЈ Ужице, нерегистровано.

Драгица МАТИЋ

ГОДИНА 1945. У АРХИВСКММ ФОНДОВИМА ОКРУЖНОГ И СРЕСКИХ КОМИТЕТА УЖИЧКОГ ОКРУГА

Позната је чињеница да нам архивски фондови из периода НОБ-а и првих година послератне изградње нису комплетно сачувани и то је, где више где мање, случај са архивском грађом на подручју целе Југославије. У том погледу ни ужички крај није изузетак. И само површан поглед на **Преглед архивских фондова Историјског архива у Титовом Ужицу** говори доста о стању архивских фондова из овог периода: од 13 среских и општинских органа управе, иначе највећих „произвођача" архивске грађе, за четири ратне године сабрано је непуних 2,5 м (2,41). Узроци су нам добро познати и они су део наше историје.

Намера је овог саопштења колико да изнесе неке од за ову тему илустративних података из архивске грађе толико и да скрене пажњу на фондове среских комитета у бившем ужичком округу.[1] За то, чини нам се, има више разлога; први је тај што је Комунистичка партија у НОБ и социјалистичкој изградњи имала водећу улогу те су се у архивској грађи фондова партијских органа и организација нашли вредни подаци из свих области живота ове средине — привредног, друштвено-политичког, културно-просветног, здравственог па и из области спорта; други, јер недовољно сачувана архивска грађа других фондова органа управе и нарочито фондова друштвено-политичких организација, чија је грађа из првих послератних година готово сасвим уништена, чини фондове среских комитета значајним и незаобилазним извором података о друштвено-политичком животу у овом периоду и, трећи, јер из евиденција о коришћењу архивских фондова, које се воде у Историјском архиву у Титовом Ужицу, закључује се да грађа среских комитета није до сада изазивала очекивано интересовање научноистраживачког рада.

I

Партијска организација, која је у првој послератној години морала организовати нови управни апарат народне власти и друштвено-политички живот, мобилисати народне масе за извршавање низа привредних, социјалних и политичких задатака, бројала је почетком 1945. године у целом ужичком округу 346 чланова у 53 партијске организације.[2]

Редовни месечни извештаји садрже податке из којих се може пратити динамика пораста партијских организација у појединим срезовима, али и начин на који се остваривала обавеза њеног омасовљавања на ускоj, тананој линији директиве: побеђивати секташтво при пријему нових чланова, али и будно пазити да се у партију не увуку њој туђи каријеристички елементи.

1. Срески комитети у бившем ужичком округу формирани су, неки поново, а неки први пут, одмах по ослобођењу. Међутим, из те прве године није остало много докумената. Без евиденције о грађи, која није ни вођена, тешко је данас утврдити колико је архивске грађе из ове године доиста уништено, али је највероватније није много ни било. Из ове године сачувано је само неколико директива.
2. Историјски архив у Титовом Ужицу, даље: ИАТУ, ф. ОК КПЈ ТУ, Извештај ОК КПЈ, 22. II 1945. (фотокоп.).

Омасовљавање партије први је задатак који Окружни комитет поставља свим партијским организацијама у округу позивајући их да се испуњењем задатака које им партија поставља припреме да пред КП Србије на њеном првом оснивачком конгресу поднесу рачун. Потом се у свим плановима партијских организација овај задатак поставља међу најважније, у извештају му се посвећује посебна пажња и наводе бројни проблеми због несхватања линије партије у овом важном питању.

Разлог „несхватања линије партије" уочава се на самом почетку као недовољна политичка способност партијског чланства. У директиви ОК КПЈ за Ужице од 7. XII 1944. каже се да су партијски секретари на терену млади партијци и да не могу да се снађу у раду, а поред тога, и да повереништва не пружају довољно помоћи да би рад у ћелијама био бољи. У истој директиви дају се упутства за рад, почев од начина састављања дневних редова партијских састанака. Младост партијског кадра узрок је низу најразличитијих идеолошко-политичких и организационих слабости, констатује се и у једном извештају ОК КПЈ за Ужице.[3] Члановима партије налаже се обавеза да се уздижу теоретски и образлаже потреба идеолошко-политичког рада. Чланови партије, каже се у директиви, морају бити обухваћени партијским животом (данас бисмо рекли партијским радом, године 1944. и 1945, па и неколико наредних, лични живот чланова КП подређивао се партијском, од чланова се тражило да живе партијским животом који је захтевао много личног одрицања и самопрегора). Окружни комитет организује партијски курс који 1945. похађају 22 партијска радника, из сваког среза по 3, из ужичког 4; курс почиње 1. фебруара.

Сем тога, да подсегимо, те године састанци партијске организације одржавају се илегално, живети партијским животом значи и личним примером остваривати идеал моралног лика комунисте који беспоговорно извршава задатке партије, ради у неком од поверених му сектора, а увече у строгој конспирацији присуствује партијским састанцима и предавањима. У оквиру теоретског рада проучава се партијски материјал: Историја СКП(б), чланци из „Борбе", „Политике" и ужичких „Вести"; расправља о најновијим политичким догађајима, говори о циљевима НОП-а, федерацији, демократији, проучавају се реферати са конгреса НФ и сл. Упоредо са радом на формирању одбора ЈНОФ-а и одбора народне власти млада партијска организација се бори и да се бројно и политички оспособи за решавање низа проблема. Ту спада и борба за партијску дисциплину, за ослобађање од фамилијарности, који се квалификује као најцрњи опортунизам и срамота за партију.

Крајем 1945. г. у ужичком округу у 187 партијских организација има 1.707 чланова КПС и 283 кандидата; од тог броја жена је 191, међу члановима, и 32 међу кандидатима.[4]

За Окружни комитет ове бројке су потврда и доказ да се основни задатак партије успешно извршава, за оног који из оскудне архивске грађе покушава да схвати догађаје који су се збивали у првој послератној години оне су и доказ великог поверења људи у Партију у коју су улазили често без довољно политичке свести, опредељујући се за Партију која је себи за циљ поставила подизање земље из ратне пустоши и државно устројство засновано на власти народа и социјалној правди.

II

Током 1945. г. на расположење и понашање народних маса, па и начин извршавања задатака које је партија постављала и успех у великој су мери утицали и спољнополитички догађаји: завршне операције за ослобођење земље и међународна криза око Трста и Јулијске крајине, сукоб сила антихитлеровске коалиције око друштвеног уређења послератне Југославије, интервенције Енглеске у Грчкој и др. и, нарочито, унутрашње прилике у земљи. У периодичним извештајима среских комитета пажљиво се бележе реаговања

3. Исто, Извештај ОК КПЈ од 16. IУ1945, бр. 8. (фотокоп.).
4. Ието, Извештај ОК КПС, без датума. (фотокоп.)

присталица реакције на спољнополитичке догађаје. Фронт се удаљио од округа ужичког, али се отварао нови, подмуклији и тежи, у ком су на другој страни стајали остаци разбијених четничких и других реакционарних снага и њихове присталице. Иако малобројни, противници новог друштвеног поретка се оглашавају на спољнополитичке догађаје откривајући у готово свим срезовима присуство једног броја људи који са интересовањем прате политичке догађаје у свету потхрањујући наде у помоћ савезника, посебно Енглеске (наде се полажу и у Американце) да на власт у земљи не дођу комунисти.[5] Обавезни део извештаја о реаговањима на спољнополитичке догађаје изостао је у току 1945. г. Потреба за њим престала је с победом над реакционарним снагама и придобијањем народних маса за учешће у обнови земље.

На политичко стање у земљи не утиче само оно што је с вестима стизало са фронтова и преговарачких столова великих сила. Несређеном унутрашњем стању у земљи те године доприносе и припадници разбијених четничких јединица које се крију у шумовитим пределима ужичког округа. У извештајима се бележе непријатељске пароле и примери застрашивања, пљачке и злостављања чланова народних одбора, одбора НФ, руководилаца и истакнутих скојеваца и омладинаца, што представља сведочанство о драматичном миру 1945. г. за народ ужичког краја, али и о потпуној дезоријентацији припадника поражених контрареволуционарних снага: што ситуација постаје безнадежнија, снаге четничких група у гласинама о тобожњој концентрацији њихових снага у Босни бивају веће.

Успеху непријатељске пропаганде доприноси сиромаштво и непросвећеност, нарочито сељачког становништва, уплашеног и од четничких репресалија, али и с нејасним представама о циљевима револуционарних мера нове власти. Мобилизација се ипак спроводи у целом округу успешно, на позив се одазива 95°/о војних обвезника, али народна милиција, осим заосталих припадника четничких јединица, хвата по шумама и дезертере.[6]

Извештаји региструју осцилације у иступању противника новог поретка и њихову појачану активност, нарочито у току избора за народне одборе. Окружни комитет се редовно извештава о успеху припадника народне милиције, којим у гоњењу банди велику помоћ пружа скојевска организација. У селу Бачевцима у срезу рачанском четници Вукомана Прокића упали су у село и злостављали симпатизере НОПа; у Костојевићима је, такође, непозната банда напала кућу секретара скојевске организације и, пошто га није затекла, однела је архиву; у срезу моравичком се на партијским састанцима често говори о чишћењу банди, а 24. септембра банде четника Бојовића претукле су неколико људи у селу Смиљевцу претећи им да не изиђу на изборе.[7] У Ариљу су убили из заседе једног милиционера, а у срезу црногорском једног од најбољих скојеваца.

Напад четника Филипа Ајдачића на варош Косјерић уочи избора за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945, застрашивање народа и великог броја одборника је разлог што је у срезу црногорском постигнут најслабији резултат у изборима. (74°/о).[8] Износећи тада своју оцену протеклих избора у извештају Централном комитету КПС 6. XII 1945, Окружни комитет тако слаб изборни резултат у овом срезу образлаже слабошћу партијске организације која није умела да мобилише народ у борби против Ајдачића и његове банде.

Филип Ајдачић и његови пратиоци Војимир Јосиповић и Младенко Ликић ликвидирани су 18. новембра 1945. Као резултат ослабљеног притиска непријатељске пропаганде извештаји из среза црногорског региструју живљу сарадњу народа и органа народне власти.[9] На састанку Среског комитета КПС

5. У срезу црногорском, нпр. протурају се гласови да ће краљ Енглези заратити са Титом због Трста, да је бомбардована и Енглези дођи до Тројица, да ће Љубљана, да су Грци ушли у Битољ и сл. ИАТУ, СК СКС К.
6. Исто, ОК КПС Ужице, Извештај СК КПЈ Косјерић од 19. XII 1944. бр. 19.
7. Исто, СК СКС И XП1, 1945, 116.
8. Исто, ОК КПС Ужице, Извештај од 6. XII 1945; у селу Руда Буква на изборе никоније изишао па су поновљени следећег дана. СК СКС К VI, 1945, 894.
9. Исто, бр. 898.

Ужице 5. децембра те године поставља се политички задатак: изоловати реакционаре од народних маса, раскринкати њихов рад, појачати борбу против банди користећи победу Народног фронта на изборима и хватање Филипа Ајдачића, против банде и јатака борити се економском блокадом.

Политичкој нестабилности у округу доприноси, затим, и оживљавање рада бивших грађанских партија чије присталице не прихватају све радикалне политичке и економске промене, а Народни фронт користе као форму у оквиру које ће развијати програм своје партије. У Ужицу и Пожеги посебно су гласни припадници Земљорадничке странке, док се за остале срезове констатује да се не примећују знакови политичког рада бивших грађанских партија. Са представницима бивших политичких странака одржан је у Ужицу у току априла састанак. Присутни су били Воја Лековић и Митра Митровић, али никакав споразум није постигнут.[10]

Релативном успеху непријатељске пропаганде у неким селима ужичког округа допринео је, осим заосталости и застрашености народа, као што је већ речено, недовољан број способних партијских кадрова на терену. У политички веома сложеној ситуацији није се било лако снаћи, ентузијазам и оданост покрету, у много случајева најјаче оружје које су партијски радници у ову борбу уносили, нису увек били довољни. У упутствима за проучавање закона и уредаба нове власти ДФЈ често се напомиње да је неопходно да агитатори имају способности за рад са масама, да су писменији, окретнији, да лако воде разговор, да имају смисла за агитацију. Управо је таквих у свим срезовима недостајало: у извештајима из среза црногорског, на пример, више пута се констатује да се секретари партијских ћелија тешко сналазе у раду, да су агитатори Народног фронта невешти; у срезу рачанском су недовољна теоретска спремност партијског кадра, али и недостатак дисциплине и ауторитета појединих чланова Партије велика сметња у раду; у пожешком срезу такође се осећа потреба за већим бројем агилних и способних партијских радника, а такво је стање, може се претпоставити, и у осталим срезовима, ако их слични извештаји и не потврђују. Када се над архивском грађом бивших среских комитета у округу ужичком изводе закључци о раду партијских радника, који су често беспримерним залагањем надокнађивали недостатак политичке умешности, треба имати на уму и наглашену критичност аутора извештаја. У низу тешкоћа, којим није било лако увек ни уочити узрок, недовољна способност партијских радника уочавала се најлакше. Од априла 1945. критика и самокритика су обавезне тачке дневног реда партијских састанака.

Архивска грађа партијских организација и среских комитета бившег ужичког округа, мада некомплетно сачувана, верно одражава политичку климу у 1945. години у којој се предузимају ирви кораци изградње новог друштвеног поретка.

III

Кичму новог поретка чине привреда и својински односи у друштву. Подизање производње постало је политичко питање на ком се била одсудна битка револуције. „Брзо и без законских формалности”[11] одузимани су економски извори из руку развлашћене буржоазије, секвестирани привредни објекти у власништву „људи који су својим пословним везама служили окупатору”[12]. Партијске организације не налазе увек довољно политичке снаге да постављене задатке спроведу. Срески комитет КПС у Бајиној Башти се у једном извештају ОК КПС за Ужице наводи као пример опортунистичког односа према конфискацији имовине непријатеља. У закључку тог става се каже дословце: „... треба пронаћи параграф који ће такве људе (власнике привредних предузећа — прим. Д. М.) извластити” и мало даље: „... не треба патити од бирократских трагања за параграфима”. На терену се оваква директи-

10. Исто, ОК КПЈ, Извештај од 16. IУ1945. (фотокоп.)
11. Исто, ОК КПЈ, Извештај од 6. У1945. (фотокоп.)
12. Исто.

ва тешко спроводила. Требало је рушити не само наслеђене социјалне односе већ и неписане кодексе грађанског морала. Почетком 1945. године исход рата је известан, а на помолу је нови и велики проблем — опустошена и незасејана земља. Влада ДФЈ, одн. Министарски савет и Министарство пољопривреде доносе низ наредаба са циљем да се што боље и потпуније обради све расположиво пољопривредно земљиште.[13] Наредбе у срезовима спроводе срески народни одбори преко сетвених одбора. С обзиром да на најодговорнијим пословима у народним одборима раде чланови партије, терет остварења циља: „обрадити свако парче земље" пада на партијске организације, чији је задатак и да координирају рад НФ, УСАОС-а, АФЖ-а и НОО у сетвеним одборима. На дневном реду партијских састанака су редовно: организација сетве, припремање семена, оправка пољопривредног алата, испуњење сетвеног плана, рад сетвених одбора.

Извештаји садрже обавезно и податке о спровођењу сетве, која се обавља под паролом прве слободне сетве, сетве победе. Члановима КП као да овакав рад за партију више одговара па су послови ове врсте разлог у правдањима недовољног рада на теоретском уздизању. Испуњење задатака сетвених одбора су партијски задаци и извршавају се ауторитетом власти и партије. У извештајима СК КПС за Ужице о спровођењу сетве наводе се тешкоће при набавци семена и сточне хране, пише се о мобилизацији скојеваца за прикупљање података о манастирским и црквеним добрима и поседима грађана који их не обрађују. У извештајима СК КПС за срез рачански пише се о учешћу пионирске организације у прикупљању семена за сетву. У свим срезовима у остваривању сетвених планова учествују и омладинска организација, АФЖ и пионири. У извештајима се наводи и број добровољних сати на обављању сетвених радова. Омладина црногорског среза дала је у јуну 8.996 добровољних радних часова, а на рад у Војводину отишла су 64 омладинца.[14] При ЈНОФ-у се организују радне бригаде и јединице за обраду државне земље; солидарно се обрађује земљште самохраним партизанским породицама и војним обвезницима.

У плану рада ОК КПЈ за Ужице од 23. II 1945. је такмичење и објављивање резултата прикупљања семена и поправке алата. Ипак, упркос залагању, сетвени планови се тешко остварују, углавном због недостатка сетвеног семена, запрега и радне снаге. У извештају ОК КПС од 16. априла наводе се и резултати испуњења сетвеног плана: од 50.000 ха необрађене земље, засејано је свега 11.778 ха, највише у срезу црногорском, 44,6% од укупне површине, а најмање у златиборском (6,6%) и рачанском (7,5%). Због временских прилика сетва је те године почела у ужичком округу касно, тек крајем марта, и наведени резултати постигнути су за две недеље.

Година 1945. није само ратна већ и сушна, а у летописима претежно аграрних земаља, каква је и Југославија била до скора, сушне се године респектују скоро колико и ратне. Суша је те године смањила принос на око 50%, а сточна храна сасвим је упропашћена те се предлагало да се стока пошаље у Војводину на испашу.[15] Сем тога, зараза је ове године готово уништила сточни фонд, у округу је страдало 2.040 грла, највише оваца и свиња.[16] Извештаји из среза рачанског јављају у августу те године о несташици жита и сточне хране.[17] Становници горњих села овог среза, који су пре рата живели од извоза дрвета, еуфемистично се каже у извештају, „осећају оскудицу у новцу", а због честог узимања стоке на кулук не могу извлачити дрва из шуме. У горњим планинским селима у зиму 1945. има и глади. Ситуација у округу постаје критична, каже се у једном извештају ОК КПС, јер од Нове

13. Наредба о мобилизацији сточних запрега приватника за обраду земље, Сл. л. ДФЈ, бр. 19/45; Наредба о ангажовању радне снаге из пасивних крајева и градова за пољопривредне радове. Исто; Наредба о образовању одбора за сетву у федералним јединицама и одбора за сетву у округима, срезовима и општинама (селима), Сл. л. ДФЈ, бр. 22/45; Решење о организацији пољопривредне извештајне службе, Сл. л. ДФЈ, 19/45.
14. ИАТУ, СК СКС К VI, 1945, 893.
15. Исто, ОК КПС Ужице, Извештај од 6. IX 1945.
16. Исто, ОК КПС Ужице, Извештај од 13. VIII 1945.
17. Исто, СК СКС ББ IX, 1945, 3.

Године није добијен ни грам соли ни дувана. Међу највеће проблеме наводе се у целом округу недостатак грађевинског материјала за подизање порушених и попаљених кућа.[18] У општем сиромаштву, које је у пасивном ужичком округу морало изгледати још израженије, стварних вишкова готово да и није било, те се владина наредба о обавезном откупу тешко спроводи. Политичким убеђивањем и још недовољно учвршћеним ауторитетом власти и партије требало је изнудити вишкове за откуп по цени нижој од пијачне. Из срезова ипак стижу извештаји да откуп тече по плану, а узроци застоја се једнострано приписују деловању кулачких елемената који покушавају да, као што се у извештају каже, минирају политику откупа па се упоредо са борбом за испуњење плана откупа води борба и са пропагандом реакционарних елемената.[19] Акција откупа се води преко задруга и привредних организација.

У циљу обнове овчарства у пострадалим крајевима Привредни савет доноси 7. априла одлуку о откупу оваца и јагњади.[20] Откуп се спроводи у току јуна, а извештаји га региструју у сектору народне власти, поред послова поиравки школа, путева и мостова, прикупљања података о ратној штети и података за суд националне части. Истовремено се спроводи и Уредба о откупу вуне.[21] Количина вуне коју су домаћинства обавезна да предају за откуп је прописана. Откуп се тешко спроводи. Цене које је Привредни савет прописао ниже су од пијачних, што код сељака изазива отпор, а пропаганда реакције користи. Наводећи разлоге слабим резултатима откупа, извештачи уверљиво сликају степен сиромаштва у ком се поједини срезови налазе. Вуна и стока се продају за жито те вишкова за откуп и нема.[22] До августа 1945. откупљено је у ужичком округу 7.500 кг вуне.[23]

О степену сиромаштва сведоче бројни извештаји из свих срезова. У срезу пожешком народ не долази на скупове јер нема обућу, што је, по мишљењу извештача, у већини случајева тачно;[24] из села Богојевића у срезу ариљском јавља се да се свет мучи без обуће, нарочито дечје за ћаке јер нема одакле да је набави. Деца и не иду у школу и због тога „што слабо дрва имаде у школи да се ложи ватра". Сем тога, „народ оскудева са соли и гасом, има доста кућа што немају соли".[25]

Први мај 1945. године прослављa се први пут и у округу ужичком слободно. Радничка омладина организује првомајско такмичење у изради предмета за свакодневну употребу. Извештај, међутим, не сведочи само о прегалаштву младих трудбеника већ и о степену материјалног сиромаштва у ком велики допринос представља 8 направљених запрежних кола, једне чезе, два шустерска ножа, десет потковица за чизме, 3 сатака за казане за парење одела, 20 поправљених плугова и сл. Међу предметима који се поправљају је и школски прибор, обућа, поткови за коње и волове и др.[26]

И извештаји о стању школа, броју учитеља, лекара и ветеринара бележе свуда оскудицу и употпуњују слику општег сиромаштва и заосталости. Школе су у многим селима оштећене, треба их поправљати, а тамо где постоји школа нема учитеља. У среским местима нема лекара ни ветеринара[27], но ови проблеми ипак уступају пред привредним, о којим се извештава редовно.

Важно привредно и политичко питање — борба против шпекуланата, саботера и ратних добитника такође се тешко води. За спровођење револуционарних мера нове власти потребни су и нови људи, идејнополитички изграђени, теоретски потковани и одани новом поретку. Међутим, много је више оданих.

18. Исто, СКС СКС ББ IX, 1945, 1, 3, 6, 9; СК СКС К XX 32 и 34.
19. Исто, СК СКС К VI, 1945, 886.
20. Сл. л. ДФЈ, бр. 29/45.
21. Сл. л. ДФЈ, бр. 30/45.
22. ИАТУ СК СКС К VI 1945, 894.
23. Исто, ОК КПС Ужице, Извештај од 13. VIII 1945.
24. Исто, СК СКС По III, 1945, 20.
25. Исто, СК СКС А XX, 1945, 146.
26. Исто, СК СКС ББ IX, 1945, 5.
27. Исто, СК СКС По III, 1945, 22; СК СКС ББ IX 1945, 4; СК СКС К VI 894 и СК СКС ТУ, Извештај од 16. IУ1945.

Политички рад у масама преко организација ЈНОФ-а, АФЖ-а, омладинске и пионирске организације и синдиката је нарочито снажан. Резултат је све већи одзив добровољним радним акцијама, учешћу у раду фронтовских бригада, прикупљању помоћи борцима на фронту и рањеницима, добровољиим прилозима рањеницима Пријепољске болнице, за заробљенике, обданишта, прикупљању секундарних сировина за индустрију и сл. Одзив на предлог Генералштаба ЈА да се организује акција за помоћ рањеницима[28] је у округу ужичком велики. За седам месеци боравка јединица НОВ на подручју овог округа (од септембра 1944. до марта 1945) прикупљено је 824 049 кг меса, 1538 188 кг сена, зоби 245 784 и кромпира 551 051 кг.[29] У прегледу података о прикупљеним прилозима за рањенике у округу ужичком, у низу наведених прилога је 4 727 966 д. новца, пшенице 2 807 кг, кукуруза 2 807, пасуља 7 180, кромпира 6 444 итд. Списак приложених одевних предмета и прилога у храни је дуг, а количине знатне.[30] Скојевци и омладинци из свих срезова учествују у ношењу жита у Санџак упркос непријатељској пропаганди која „упозорава" да се иза тога крије мобилизација и да ће најбоље омладинце задржати у Санџаку. Према извештају ОК КПС за април 1945. у акцији ношења жита у Санџак учествовало је 1 500 омладинаца и омладинки; омладина је дала 7 000 радних дана на сечењу дрва у Тари и Јеловој гори, посечено је 3 000 м^3 дрва.[31]

Придобијање маса за политичке и социјалне мере нове власти постиже се зборовима и конференцијама на којим се проређују закони и уредбе Владе ДФЈ, тумаче спољнополитички догађаји и политика ДФЈ.[3?] На конференцијама НФ, којих је само у току фебруара у округу ужичком 1945. било 415 и у њима учествовало око 62 000 људи, раскринкавају се реакционарни елемеити и саботери, шпекуланти и ратни добитници, критикују се опортунизам и фамилијарност, неактивност и спорост у раду органа народне власти и задруга.

Почетком 1945. међу задацима је и оживљавање задруга и обавеза да се у свакој обезбеди партијско руководство и да комунисти буду најактивнији задругари. Задруге у почетку немају партијску ћелију већ један члан среског партијског руководства одговара за рад задруга.[33] Обнављају се набављачко-потрошачке задруге али без довољно новчаних средстава и кредита да би се појавиле као откупљивачи и достављачи робе на тржишту, на што су обавезани планом; немају ни простора за смештај робе ни довољно стручног особља. У извештају из среза рачанског каже се да је „уређај и пословање задруга далеко испод тога да могу примером доброг и организованог рада указати селу на то да је задружно пословање боље од приватног".[34] Преко задруга се расподељује конфискована роба сиромашним, првенствено партизанским породицама, дели се памук, боја, дрвена обућа, кукуруз и још штогод од робе која, ако и није увек оно што је најпотребније, велика је морална подршка. У великој оскудици није, међутим, лако задовољити претерано изражено осећање правде ни бројне жалбе на рад управника задруга. Смењују се непоћудни и неактивни одборници, управници и магационери задруга, понекад и без стварног разлога.

Политика развоја задругарства не одвија се по плану, у једном од извештаја ОК КПС за Ужице констатује се да „задруге постају све више бункери за разне шпекуланте из бивше Земљорадничке странке — да готово ниједна задруга нема партијског руководства" те да је потребно што пре извршити ревизију управа и у њу увести известан број комуниста. „Нарочито магационери морају бити комунисти" — стоји као закључак овог дела извештаја.[55]

28. Исто, ОК КПЈ Ужице, Директива ПК за Србију бр 19 од 5. II 1945.
29. Исто, Извештај ОК КПЈ Ужице од 16. IУ1945, бр. 8.
30. Исто.
31. Исто.
32. У Извештају о раду Агит-проп комисије Среског комитета КПС Пожега (СК СКС По 1945, 19) иаводе се обрађене теме: Борба за обнову земље и привреде; О значају замене новца; Тумачење Уредбе о ценама и платама; о бирократизму; О аграрној реформи; О задругарству и др.
33. ИАТУ СК СКС ББ IX, 1945, 12; ОК КПС ТУ — Извештај ОК КПЈ од 6. У1945.
34. Исто, СК СКС ББ IX, 1945, 12.
35. Исто, ОК КПЈ, Извештај од 6. У1945.

Закони (о аграрној реформи, одузимању ратне добити, конфискацији имовине и извршењу конфискације, избору народних посланика за Уставотворну скупштину, Уговор о пријатељству са СССР-ом[36]) дочекани су у народу с одобравањем (у неким извештајима стоји „одушевљењем"), али је за њихово спровођење потребно досха политичких припрема.

Чланови Комунистичке партије имају нарочихо много обавеза у предизборној кампањи: да објашњавају Закон о избору народних посланика, припремају бирачке спискове, убеђују народ да користи своје бирачко право, организују јавне зборове, да подстичу фронтовце да сами указују на оне којим бирачко право треба ускратити. Како први пут у историји ове земље и жене имају право гласа, потребно је подстицати их да то право и искористе. Положај жене у друштву и породици велика је сметња њеиом друштвеном ангажовању. V извештајима се самокритично констатује да ни сами комунисги овај сектор рада не схватају довољно значајним.[37] И поред тога, допринос жена заједничким напорима да се стање што пре нормализује је велики. Података о том има у извештајима много.[38]

Крајем 1945. у свим селима у округу организују се аналфабетски течајеви. Партијски извешхаји бележе број организованих течајева, број иолазника, као и то да терех овог посла носе просветни радници који обилазе више села у срезу радећи на описмењавању омладипе и жена. Течајеви се популаришу омладинским приредбама, предавањима, штампом, на конференцијама и поселима. Такође се извештава о раду омладинских културних група, народних универзитета, књижница и читаоница и, наравно, о тешкоћама у раду — као што је она да због зимског времена многи не долазе на теоретске састанке јер немају обуће.

IV

Највећи део овде коришћене документације представља извештаје, затим директиве и планове рада ОК КПС за Ужице и среских комитета ужичког округа, чији садржаји пружају и највећи број података о проблемима које је паргијска организација решавала и начину на који је то чинила, као и последицама и тешкоћама на које је при том наилазила, а међу којим има и оних специфичних за овај крај. Материјал ове врсте садрже нарочито извештаји среских комитета који су често садржајнији, мање полихични, макар и да њихови аухори настоје да они управо такви буду. Y њима се о проблемима пише конкретно, људи се именују, дословно се на пример наводе непријатељске пароле и с конкретним појединостима описују догађаји. О разлозима неиспуњавања партијских задахака пише се онако како их виде партијски радници, људи поникли у средини из које извештавају. Y те извештаје схало је много више живота у речи и бројке и велика је штета што нису комплетно сачувани.

Истина, треба рећи да су овп фондови у односу на друге, посебно на фондове органа власти, сачувани боље, можда баш захваљујући ауторитету Партије. Многи други архивски фондови су се нашли у фабрикама за прераду хартије. Ова судбина мимоишла је, рекло би се, фондове партијске провенијенције, срећом.

Архивска грађа среских комитета бившег ужичког округа заслужује већу пажњу научноистраживачког рада када се овај бави проучавањем периода послератне изградње. ¥з чињеницу да је архивска грађа другах фондова из овог периода недовољно сачувана, она има још већи значај. Због тога је недовољна заинтересованост истраживачког рада за ове фондове неоправдана, или то интересовање тек треба очекивати?

36. Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између Југославије и СССР, закључен у Москви 11. априла 1945.
37. ИАТУ, СК СКС ББ' IX, 1945, 9.
38. У селу Бачевцима жене су изаткале 200 м платна за војску, а у срезовима ариљском и пожешком на прелима се припрема вуна и плету чарапе за рањенике; у срезу црногорском организација АФЖ прикупила је знатне количине намирница за рањенике и болнице: јаја, сир, млеко, месо, сланину, кајмак, шећер, суве шљиве, јабуке, орасе, брашно, дуван, чарапе, назувице, џемпере, шалове, пешкире, прслуке, ћилиме, опанке и др. Y селу Годечеву жене су дале 35 радних дана на окопавању кукуруза сиромашним партизанским породицама и 166 радних дана на плашћењу сена, жетви пшенице и сакупљању лековитог биља. / СК СКС К VI, 1945, 894; СК СКС ББ IX 1945, 4.

Јелена РИСТАНОВИЋ

С К О Ј У УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1344—1945. ГОДИНЕ

После повлачења главпине партизанских снага из западне Србије и пада слободне територије, под притиском снажног окупаторског и четничког терора, на подручју ужичког округа престао је рад партијских и скојевских организација. Покрајински комитет СКОЈ-а покушао је више пута у току 1942. и 1943. године да тај рад обнови, али је тек крајем 1943. године дошло до обнављања рада неких организација у горњем делу пожешког среза. Доласком чланова Поверенства КПЈ и формирањем Окружног комитета КПЈ за округ ужички, у августу 1944. године, обнављају се партијске организације. Основни задаци који су стајали пред обновљеним партијским организацијама, били су: борба за коначно ослобођење ужичког краја, формирање Ужичког НОП одреда и мобилизација нових бораца у партизанске јединице, као и задаци на организовању позадинског рада на обнови и изградњи ратом порушене привреде, оснивању и раду народне власти и масовних политичких организација.

Као и у другим крајевима Србије, тако је и на подручју ужичког округа Партија обратила посебну пажњу организовању и јачању скојевских организација, како би преко њих окупила и укључила што већи број омладине у разне акције ослободилачког покрета. Јачањем партијских организација, формирањем Ужичког НОП одреда и доласком јединица НОВЈ у ужички крај створени су повољни услови за оснивање и рад скојевских организација.

Формирање скојевских организација и руководстава

У октобру и новембру 1944. године, у току борби за ослобођење ужичког краја, долази до формирања скојевских руководстава и актива у округу, срезовима, општинама, градовима и селима, зависно од војнополитичке ситуације.

Активи, као основне јединице скојевских и омладинских организација, формирају се и у командама места и подручја, у јединицама НОВЈ, рејонима, а по ослобођењу и у улицама, фабрикама, школама, селима и др.

У октобру 1944. године формиран је Окружни комитет СКОЈ-а, а у току новембра срески комитети за ужички, рачански, пожешки и црногорски срез, упркос чињеници што је од читавог округа био слободан само црногорски и осам општина пожешког среза. Срески комитеги за ариљски и златиборски срез формирани су у децембру 1944. године. До краја 1944. године формирани су скојевски активи у свим среским местима, а до почетка априла 1945. године и у свим селима на подручју округа.

У настојању да створи борбено и политичко јединство омладине, СКОЈ се и сам непрекидно развијао и омасовљавао. До 27. новембра 1944. године у ужичком округу је било 12 скојевских актива са 130 чланова,[1] а крајем децембра 59 скојевских актива са 348 скојеваца.[2]

1. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице од 27. новембра 1944. Архив ЦК СКЈ, Србија 11/357.
2. ПК СКОЈ-а за Србију, 6. I 1945. Архив ДК СКЈ, Србија 11/373.

Почетком фебруара 1945. године у читавом округу било је 137 актива са 940 чланова,[3] а два месеца касније 211 актива са 1.596 чланова,[4] док је средином маја било 243 актива са 2.014 чланова.[5]

Стање по срезовима било је следеће:

Крајем децембра 1944. године у ужичком срезу је било 10 скојевских актива са 45 чланова, у рачанском 4 актива са 27 чланова, у пожешком 5 актива са 24 члана, у црногорском 12 актива са 85 чланова, ариљском 4 актива са 19 чланова, у златиборском срезу 15 актива са 98 чланова и у граду Ужицу 6 актива са 23 члана.[6] До средине маја 1945. године број скојевских актива и чланова нагло се повећао по свим срезовима: у ужичком срезу је било 44 актива са 334 члана, у рачанском 37 актива са 260 чланова, у пожешком 53 актива са 326 чланова, у црногорском 27 актива са 172 члана, у ариљском 20 актива са 163 члана, у златиборском срезу 39 актива са 311 чланова, док су у граду Ужицу формирана 23 актива са 262 члана.[7]

У укупан број чланова СКОЈ-а у ужичком округу нису урачунати омладинци који су добровољно ступали или били мобилисани у партизанске јединице. Изванредни војни и политички успеси постигнути у претходним годинама НОР-а и повољан развој светских догађаја у великој мери су код многих чланова СКОЈ-а и родољубивих омладинаца појачали жељу да ступе у борбу против окупатора за коначно ослобођење земље. Одлазак омладине у партизанске јединице био је нарочито појачан у време припрема за Први конгрес УСАОС-а, чему су допринеле мере партијских и скојевских руководстава. Не може се поуздано утврдити колико је омладинаца, а посебно чланова СКОЈ-а, било у појединим одредима и бригадама, али је несумњиво да је тај број био прилично велики. Према неким подацима Окружног комитета СКОЈ-а, до 10. децембра 1944. године у редовима Ужичког НОП одреда борила су се 103 члана СКОЈ-а, а у шест посадних чета чланова СКОЈ-а било је 57.[8]

Скојевска руководства су поклањала посебну пажњу учлањавању у скојевску организацију радничке и женске омладине, раду са школском омладином, или оном која је била колебљива или непријатељски расположена, или се из било којих разлога нашла по страни.

У погледу полне структуре може се закључити да су у почетку преовладавали мушкарци у односу на жене. Почетком фебруара 1945. године, од 940 чланова СКОЈ-а на подручју округа, било је само око 200 жена,[9] а три и по месеца касније од 2.014 чланова СКОЈ-а, 870 била је женска омладина.[10]

На основу социјално-класне структуре скојевских организација може се закључити да је СКОЈ регрутовао своје чланове првенствено из редова сеоске а затим градске омладине, која се истицала у разним активностима у одредима и на терену. Тако је 15. маја 1945. године од 2.014 чланова СКОЈ-а на подручју округа било 1.492 сељака, 211 радника, 247 ђака и 64 домаћице.[11]

Приликом формирања скојевских организација и руководстава, КПЈ је настојала да СКОЈ кадровски ојача стварањем јаких окружних и среских комитета, у којима су секретари углавном били чланови Партије или чланови партијских руководстава. Број чланова скојевских руководстава у Окружном комитету и среским комитетима кретао се између 5 и 7.

Окружни комитет СКОЈ-а, приликом свога формирања октобра 1944. године, у руководству је имао пет чланова: секретар Милован Бокановић, Вељко Видаковић, Олга Којадиновић, Војислава Петронијевић и Миланка Благојевић.[12] На предлог Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију, у новембру 1944.

3. Извештај ОК СКОЈ-а за Ужице од 7. фебруара 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија 11/377.
4. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице, 3. априла 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија 11/397.
5. Фонд ОК КПЈ Ужице, 14—15. мај 1945. Архив Србије.
6. ПК СКОЈ-а за Србију, 6. јануар 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија 11/373.
7. Фонд ОК КПЈ Ужице, 14—15. мај 1945. Архив Србије.
8. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице ПК СКОЈ-а за Србију, 10. децембар 1944. Архив Србије. Фонд ОК КПЈ Ужице.
9. Извештај ОК СКОЈ-а за Ужице ПК СКОЈ-а за Србију, 7. фебруар 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија II/377.
10. Фонд ОК КПЈ Ужице, 15. маја 1945. Архив Србије.
11. Фонд ОК КПЈ Ужице, 15. мај 1945. Архив Србије.
12. Историјски архив, Титово Ужице, МГ 190.

године у руководство Окружног комитета СКОЈ-а ушао је Михајло Стевовић.[13] Почетком марта 1945. године у Окружном комитету СКОЈ-а је дошло до извесних кадровских промена и поделе рада по секторима. Тада је Окружни комитет СКОЈ-а имао седам чланова: секретар Милован Бокановић а чланови: Милан Буровић, Војислава Петронијевић, Миланка Благојевић, Маргита Стаменић, Тома Бабић и Михајло Стевовић.[14] Удругој половини априла 1945. године Окружни комитет СКОЈ-а имао је поново шест чланова.

У априлу 1945. године у округу је било 49 чланова скојевских руководстава; и то: срески комитети ужичког и рачанског среза имали су по 7 чланова, ариљског, пожешког и црногорског по 6, златиборског среза 5 чланова, Окружни комитет СКОЈ-а и Месни комитет СКОЈ-а за Ужице имали су по 6 чланова. Од укупног броја чланова у руководству СКОЈ-а било је само 11 жена, док је према социјалном саставу било 11 сељака, 9 радника, 5 домаћица и 24 ђака.[15] Дакле, готово половину скојевских руководстава чинили су ђаци.

Унутар срезова постојала су и општинска руководства СКОЈ-а, и то: у ужичком срезу је било 10, у златиборском 9, пожешком 7, црногорском 6, у рачанском и ариљском по 5. Укупно је било 42 општинска руководства са 165 чланова, од којих је само 13 било жена.[16] Помоћ општинским руководствима пружало је 139 чланова КПЈ. а међу њима је било 30 радника, 59 сељака, 44 интелектуалца и 6 домаћица.[17]

Међу члановима скојевских руководстава постојала је подела рада и задужења по секторима, у настојању да се сви послови обаве што боље, брже и ефикасније. У Окружном комитету СКОЈ-а, поред послова које су обављали секретар и организациони секретар, постојала су задужења и међу осталим члановима за агитацију и пропаганду, обнову и изградњу, за рад са пионирима и радничком омладином и за организацију спорта. Слична подела рада постојала је и у другим скојевским руководствима.[18]

Делатност СКОЈ-а

Скојевска руководства на подручју ужичког округа развила су велику активност у мобилизацији, припремању и слању омладине у партизанске јединице, формирању и омасовљавању организација СКОЈ-а и УСАОС-а, у идеолошко-политичком и васпитном раду, организовању радних акција у позадини, помагању органима народне власти, развијању културно-просветне активности и др.

Мада је слање омладине у партизанске јединице био првенствени задатак скојевских организација у мобилизацији нових снага за коначно ослобођење земље, без организационог и идеолошко-политичког рада у позадини није се могао успешно завршити ниједан други задатак. Стога су скојевска руководства поклањала посебну пажњу овом раду, иако су веома често деловала под тешким и специфичним околностима.

Делатност скојевских актива одвијала се преко појединачних разговора, радних и теоретско-васпитних састанака, саветовања, конференција, зборова, курсева, семинара, приредаба и других облика, затим преко одбора УСАОС-а, који су формирани у свим местима на подручју округа, као и преко активности омладинских домова, културних група, књижница, радних чета, бригада и др.

До почетка априла 1945. године на подручју округа оспособљен је знатан број просторија које су служиле за одржавање састанака, рад читаоница, састајање културних група, одржавање аналфабетских течајева. У таквим просторијама, према скојевским извештајима, радило је 157 омладинских домова,

13. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице од 27. новембра 1944. Архив ЦК СКЈ, Србија 11/357.
14. ИзвештајОК СКОЈ-а Ужице од 6. марта 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија 11/384.
15. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице ОК КПЈ од 19. априла 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ Ужице.
16. Извештај ОК СКОЈ-а, Ужице од 3. априла 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија 11/397.
17. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице од 15. априла 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ Ужице.
18. ИзвештајОК СКОЈ-а Ужице од 6. марта 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија 11/384.

20 књижница, 67 културнних група, органнзовано 67 аналфабетских течајева, постављено 90 зидних новина и др.[19]

Скојевски састанци одржавани су најчешће по два пута седмично, и то по један радни и по један теоретско-васнитни. На радним састанцима се расправљало о питањима и задацима из рада скојевског актива, о пријему нових чланова, организовању радних акција и сл., док су се на теоретско-васпитним састанцима прорађивали чланци из „„Скојевца", „Борбе", „Комсомолца", расправљало се о одлукама Другог заседања АВНОЈ-а и др. На скојевским конференцијама примани су заслужни омладинци у чланство СКОЈ-а, а примерни омладинци су предлагани за чланове КПЈ. До почетка фебруара 1945. одржано је око 97 скојевских састанака, зборова и конференција, а до почетка марта у чланство КПЈ[20] примљено је 29 скојеваца.[21] На основу постојећих докумената и мемоарске грађе немогуће је утврдити колико је скојеваца до краја рата примљено у чланство КПЈ, али се може закључити да тај број није био велики, с обзиром на чињеницу да је критеријум за пријем у партијско чланство био изузетно строг.

Иако је јачање скојевских и омладинских организација зависило од многих фактора, Партија је настојала да преко идеолошко-политичког рада пружи скојевским активима, напредној и родољубивој омладини могућност да изгради своје ставове и пронађе најадекватније методе у борби против непријатељског наслеђа и пропаганде, чије се присуство осећало код једног дела средњошколске и сеоске омладине, нарочито у оним крајевима где су четничка упоришта била јака. Да би се разобличила идеолошја четничког покрета, који је настојао да и после ослобођења Србије задржи своја упоришта, био је потребан дуг и систематски рад. Само кроз конкретне задатке и акције и указивањем на јасне перспективе будућег развоја скојевска руководства су могла да придобију и овај део колебљиве и непријатељски расположене омладине.

Да би се идеолошко-политички и васпитни рад што боље организовао и спровео, а скојевски активи ојачали, био је потребан и добар теоријско-политички образован кадар. У настојању да чланове скојевских руководстава што брже и боље оспособи за нове и одговорне задатке. Партија је организовала курсеве и семинаре. Иако су 50% чланова скојевских руководстава на подручју ужичког округа чинили ђаци,[22] мора се имати у виду чињеница да је тај кадар био млад, политички неискусан и теоријски недовољно образован. Чланови скојевских руководстава из ужичког округа учествовали су не само на курсевима и семинарима које је организовала Партија, него и на онима које је организовао Покрајински комитет СКОЈ-а.[23]

Упоредо са активношћу скојевских организација у позадини одвијала се и жива активност скојевских актива у одредима и бригадама НОВЈ који су се налазили на подручју ужичког округа. Скојевски активи и руководства у партизанским јединицама обављали су низ сложених задатака, не само међу борцима, већ и ширим народним масама кроз идеолошко-политички рад и различите облике културно-забавног живота. Често су јединице НОВЈ пружале драгоцену помоћ у организационом учвршћењу партијских и скојевских организација и формирању нових одреда.

После ослобођења великог дела Србије и одлука донетих на Првом конгресу УСАОС-а, који је одржан од 16. до 18. новембра 1944. године у Београду, пред организацијама СКОЈ-а и УСАОС-а стајали су велики задаци, како на мобилизацији омладине у борби за коначно ослобођење ужичког краја и целе земље, тако и на организацији позадинског рада на обнови и изградњи ратом порушене привреде.

Имајући у виду чињеницу да је у току рата и окупације ужички округ, као и остали делови наше земље, претрпео велике људске жртве и материјал-

19. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице, 3. април 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија Н/397.
20. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице, 7. фебруар 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија Н/377.
21. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице од 6. марта 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија II/384.
22. Извештај ОК СКОЈ-а од 19. априла 1945. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ Ужице.
23. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице од 7. фебруара 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија Н/377.

на разарања, разумљиво је што је питање обнове и изградње стављено у први план.

Одмах по ослобођењу ужичког краја почела је борба за обнову и изградњу ратом; порушене привреде. Чланови СКОЈ-а и УСАОС-а дали су пример својим учешћем на радним акцијама као што су сеча дрва на Тари и Јеловој Гори, сакупљање помоћи за партизанске јединице, рањенике и пострадале крајеве, ношење жита у Санџак, берба кукуруза у Срему, пролећна сетва, рашчишћавање рушевина, поправка порушених кућа, мостова, пруга, путева, слање незбринуте деце на опоравак у Бугарску и др. Омладина ужичког краја дала је значајан допринос и у прослави „Светске омладинске недеље", која је радно и ударнички обележена у периоду од 21. до 28. марта 1945. године. На свим овим акцијама омладину је прожимао изванредан радни ентузијазам и такмичарски дух.

Чланови СКОЈ-а и УСАОС-а учествовали су и у политичким акцијама које су спроведене у првој половини 1945. године, а то су: борба против ратних богаташа, против шпекулација и саботажа, против непријатељских активности, кретање четничких банди и др. Њихова помоћ у хватању дезертера, одметника и четника била је значајна помоћ Народној милицији и ОЗН-и. До почетка фебруара 1945. године, уз помоћ омладине ухваћено је око 30 четника, који су се у тројкама кретали по селима. Од овог броја њих 6—7 имали су на савести више убистава.[24]

У борби против наслеђене заосталости чланови СКОЈ-а и УСАОС-а су се ангажовали на организовању аналфабетских течајева. До почетка априла 1945. године, на 67 аналфабетских течајева са преко 1.000 полазника, већину је чинила женска омладина.[23] Учествовали су и у формирању културно-уметничких друштава и група, спортских друштава, отварању омладинских домова, књижница, читаоница и др.

Готово све акције које су изводили скојевци организовало је руководство СКОЈ-а. Поред великог војног значаја оне су имале и изузетан морални и политички ефекат.

Чланови СКОЈ-а су учествовали у свим акцијама које су предузимали органи нове народне власти по ослобођењу Србије, јер је то било на линији КПЈ, Народног фронта и других друштвено-политичких организација. Доследно спроводећи паролу „Све за фронт —- све за победу", чланови СКОЈ-а и УСАОС-а мобилисали су све потребне људске и материјалне снаге у настојању да фашизам униште и победе и његове страхоте што пре савладају.

Неки проблеми и тешкоће у раду скојевских организација

Активност скојевских организација није се исцрпљивала само у слању омладине у партизанске јединице, пружању помоћи народноослободилачкој војсци, одласку великог броја омладинаца у борбу на Сремски фронт и друге делове земље у саставу бригада НОВЈ, учешћу у радним акцијама на обнови и изградњи разорене привреде, већ и у решавању других проблема и слабости који су се испољавали у раду.

Иако је ужички округ ослобођеи у току децембра 1944. године, још увек се осећало присуство непријатеља, које се манифестовало кроз различите облике: од одвраћања да се одазову позиву за мобилизацију, претњи родитељима да не дозволе својој деци да се одазову органима народне власти и учествују у омладинским радним акцијама, па до покушаја формирања организација четничке равногорске омладине.[26] Копирајући форме рада и облике активности СКОЈ-а и УСАОС-а, ове четничке организације су настојале да остваре утицај на што већи број омладине, развијајући истовремено код њих антикомунистичко расположење.

24. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице од 7. фебруара 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија 11/377.
25. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице од 3. априла 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија II/397.
26. Циркулар ПК СКОЈ-а за Србију, бр. 5, упућен скојевским организацијама Србије 5. септембра 1944. године, Архив ЦК СКЈ, Србија Н/347.

О томе је Рато Дугоњић писао Централном комитету СКОЈ-а 1. септембра 1944. године: „По свему изгледа да нас у многоме (четници) копирају у раду и да покушавају да пресаде наше форме организације: радне чете, културне организације, конференције и конгресе итд. Издају омладински билтен као и неке омладинске листове.[27]

У ужичком округу делатност четничких организација одвијала се преко једног дела средњошколске и сеоске омладине, нарочито у оним срезовима где су постојала њихова упоришта и где њихов четворогодишњи ухицај није био занемарљив. Подвојеност међу омладином у појединим срединама била је евидентна, управо због овога утицаја[28] (Пожега, Ариље, Ужице и др.).

Да би се сузбио непријатељски утицај на омладину био је потребан напоран и сиетематски рад. Да су партијске и скојевске организације давале приоритет борби против утицаја четника Драже Михаиловића и других непријатеља НОБ-е, види се и из Окружнице Централног комитета СКОЈ-а упућене свим бригадама и дивизијским комитетима НОВЈ од јуна 1944. године: „Окружница треба да вам послужи као помоћ за разбијање таквог става у нашој организацији и за васпитање наших скојеваца у духу борбе за сваког омладинца или групу омладинаца који се данас не налазе уз нас".[29]

Иако су скојевска руководства поклањала посебну пажњу учлањавању У омладинску организацију и оне омладине која је била оптерећена непријатељским наслеђем, колебљива или се из било којих разлога нашла по страни, пропуете и грешке у том, чинила су и појединa скојевска али и партијска руководства. Секташење и једнострано сагледавање проблема доводило је до изолације и отуђености једног дела омладине, а не њен став према организацији СКОЈ-а и УСАОС-а.[30]

Критеријуми за пријем у чланство СКОЈ-а нису били исти ни код свих скојевских руководетава. Често су неоправдано строги критеријуми примењивани приликом пријема омладине у поједине активе, а нарочито су се испољавали при пријему омладине у активе СКОЈ-а у партизанским јединицама.

Скојевски активи на подручју ужичког округа нису се подједнако развијали у свим срезовима, што је зависило од услова и активности руководстава СКОЈ-а и помоћи партијских организација. Због тога се у неким местима, у којим су постојали бољи услови за рад, организације СКОЈ-а епорије развијају.[31]

Недовољно омасовљавање скојевских организација било је последица не само секташења и строгих критеријума приликом пријема, него и недовољног ехватања оргапизационе структуре. Дешавало се, као што је случај у ариљском срезу, да се у једном селу формирају по два актива. Лутања је било и због слабог теоретско-политичког рада и недовољне помоћи партијских руководстава.[32]

Иако је Окружни комитет СКОЈ-а радио паралелно на формирању скојевских организација и организација УСАОС-а у настојању да сву омладину обухвати у уједињени савез и створи њено борбено и политичко јединство, у томе у свим местима до почетка априла није понајбоље успео. Од 26.800 омладинаца и омладинки, колико их је било на терену и у округу, у Уједињеном савезу нашло се само око 15.970 младих.[33]

Недовољно интересовање омладине за приступање организацијама СКОЈ-а и УСАОС-а није било последица само секташења и левичарења већ и врло често, слабе повезаности појединих скојевских организација и Партије, Окружног комитета СКОЈ-а и среских комитета или среских комитета и скојевских актива.

27. М. Борковић, СКОЈ и омладински иокрет у Србији 1941—1945. год., Београд 1970, стр. 311.
28. Извештај ОК СКОЈ-а од 7. фебруара 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија II/377.
29. М. Борковић, СКОЈ и омладински покрет у Србији 1944-45. год., стр. 311.
30. Извештај о организационим питањима поднет на Окружној партијској конференцији, 18. јануара 1945. Архив Србије, ОК КПЈ Ужице.
31. Извештај ОК КПЈ за Ужице од 18. јануара 1945. Архив Србије, ОК КПЈ Ужице.
32. Исто.
33. Извештај ОК СКОЈ-а Ужице од 3. априла 1945. Архив ЦК СКЈ, Србија II/397.

У неким скојевским активима на подручју округа често није било довољно одговорности и дисциплине, како због слабог васпитно-теоретског рада тако и због недовољног искуства, чврстине и рутине у раду скојевских руководстава, у којима су се нашли млади људи, без политичког искуства и слабе теорија ско-идеолошке изграђености.

На основу извештаја Окружног комитета КШ за Ужице од 16. априла 1945. године, види се да ни однос између СКОЈ-а и УСАОС-а још није задовољавајући, јер су СКОЈ исувише учаурио у самог себе и не пружа довољно помоћи УСАОС-у, па због тога 45% омладине у округу није обухваћено у УСАОС.^

Дакле, секташења је било и приликом формирања организација УСАОС-а. Како је утицај СКОЈ-а у њима био изузетно јак, често их је био глас да су скојевске, односно комунистичке, што је било непопуларно и неприхватљиво за део колебљиве и политички неопредељене омладине. О томе је на Оснивачком конгресу Србије, одржаном од 8. до 12. маја 1945. године у Београду, говорио и Милијан Неоричић, истакавши: „У нашим одборима УСАОС-а налазе се сами скојевци, а кад боље погледамо — то су сами чланови Партије. Тим начином ми нисмо допустили иницијативу омладинским масама".[35]

Мада су скојевске организације на подручју округа постигле значајне резултате и показале живу активност, у организационом и идеолошко-политичком раду нису успеле да превазиђу одређене слабости. Слабости су се јављале понекад, и због недовољне сарадње Покрајинског комитета СКОЈ-а и партијских организација у округу. У Извештају Окружног комитета КПЈ Ужице од 6. маја 1945. године замера се Покрајинском комитету СКОЈ-а за Србију што често премешта скојевске кадрове без знања Окружног комитета СКОЈ-а и Окружног комитета КПЈ, јер то доводи до губљења координације у раду. Било је примедаба да поједине скојевске организације нису наилазиле у довољној мери на помоћ Партије и да су чланови Партије били недовољно информисани о скојевском раду.[36]

У настојању да отклони постојеће слабости у скојевским организацијама, Окружни комитет КПЈ за Ужице је применио и конкретне мере, предложене на Оснивачком конгресу Србије, у погледу регулисања односа између КПЈ и СКОЈ-а. Преко члана Партије који је био задужен да непосредно ради са омладином или држи везу са скојевским активом, уколико није био скојевац или секретар актива, чланови Партије су били упознати са радом организација СКОЈ-а и УСАОС-а. Као што су се чланови Партије упознавали са скојевским материјалом, тако су се и чланови скојевских организација упознавали са партијским материјалом. Овакав начин рада омогућио је превазилажење постојећих слабости у раду омладинских организација и пријему добрих скојеваца у чланство Партије.[37]

Скојевски и омладински покрет на подручју ужичког округа прошао је кроз све фазе развитка кроз који је у свом развоју прошао револуционарни омладински покрет у Србији и другим крајевима Југославије. СКОЈ је активно учествовао у припремама које је Партија организовала за покретање оружаног устанка и народноослободилачког покрета уопште мобилишући сву родољубиву омладину у антифашистичкој борби. Помажући органе НОО и позадинске војне команде на ослобођеној територији, омладина је 1941. године учествовала у многим акцијама. СКОЈ, као омладинска организација, успео је да већ у 1941. години, уз помоћ Партије, формира Српски народноослободилачки омладински савез, који је окупио родољубиву омладину на ослобођеној, а делом и на окупираној територији. Мада је СКОЈ регрутовао своје чланове из различитих средина, градске и сеоске, њихови циљеви у борби против окупатора и домаћих издајника били су идентични: коначно ослобођење земље.

34. Извештај ОК КПЈ за Ужице од 16. априла 1945. Архив Србије, ОК КПЈ Ужице.
35. Оснивачки конгрес Србије, Београд 1972. дискусија, стр. 94—95.
36. Извештај ОК КПЈ за Ужице од 6. маја 1945. Архив Србије, ОК КПЈ Ужице.
37. Оснивачки конгрес Србије, стр. 70.

Услови за делатност скојевских организација на подручју округа били су разноврснији и повољнији 1941. године, у време када је ослободилачки покрет у Србији попримио масовни карактер, него 1942. и 1943. године, када је услед непријатељске реакције престала активност омладинских организација. Повољнији услови за обнављање и делатност скојевских организација поново се јављају 1944. године, у време када се ослободилачки покрет у Србији и ужичком крају поново налази у офанзиви. То се осетило нарочито после ослобођења овог дела Србије, када су скојевска руководства успела да омасове своје организације и покажу да СКОЈ као авангарда напредне омладине представља значајну снагу, како у рату, тако и у миру, у периоду обнове и изградње земље.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Архив Србије
   — Фонд Окружног комитета КПЈ Ужице 1944 — 1947.
   — Фонд Окружног одбора народне омладине Србије, Ужице.

2. Архив ЦК СКЈ.
   — Фонд Србија II.

3. Историјски архив Титово Ужице.
   — Фонд Окружни комитет КПЈ Ужице.
   т— Мемоарска грађа.

4. Оснивачки конгрес КП Србије, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд 1972.

5. Милан Борковић, СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941—1945, Рад, Београд 1970.

6. Гојко Шкоро, Ужички округ у народноослободилачком рату 1944—1945, „Вести", Титово Ужице.

7. Душан Живковић, Народни фронт Југославије 1936—1945, Институт за савремену историју, Београд 1978.

8. Хронологија 1941—1945, Војноисторијски институт, Београд 1964.

9. Омладински покрет у Југославији 1919—1945.

10. Енциклопедија Југославије, Лексикографски завод, Загреб 1971, том VI.

11. Ослобођење и обнова ужичког округа 1944—1945. — Каталог изложбе, Народни музеј — Историјски архив, Титово Ужице 1984.

Десанка ВЕСОВИЋ

ФОРМИРАЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈА УСАОС-а И ЊИХОВА ДЕЛАТИОСТ НА ПОДРУЧЈУ УЖИЧКОГ ОКРУГА 1944—1945. ГОДИНЕ

Стварање Јединетвеног антифашистичког покрета омладине почело је још у дане када су се над Југославијом падвијале опасности фашистичке најезде. Тада је СКОЈ указивао на опасност од фашистичке политике и позивао сву родољубиву омладину, без обзира на политичко убеВење, веру и националну припадност у јединствен фронт. У тој активноети СКОЈ је постигао делимичан успех, један део родољубиве омладине прихватио је иозив СКОЈ-а и учествовао у акцијама, док је мањи део омладине пао под утицај издајника и петоколоната.

Напад фашистичких освајача на Југославију, сви ужаси и патње кроз које је пролазила омладина Југославије (прогони комуниста, и свих антифашиста и родољуба) у дане устанка 1941. године, уверили су младу генерацију Југославије да је једини исправни пут на који је указивао СКОЈ, пут јединства и одлучне борбе против фашизма. Ради слободе и боље сутрашњице свих младих наиредна омладина је почела да крчи пут преко старих ратом прегажених организација „Збора", „Хрватског јунака", „ВМРО", „Бесе" „Стражара", „Културбунда" и др. и њихових издајничких вођа. Масе младих родољуба почеле су да граде свој јединствен савез младе генерације. У Ужицу је 17. октобра 1941. одржан оснивачки митинг Српског народноослободилачког омладинског савеза, коме су присуствовали делегати градске, сеоске и партизанске омладине. Изабран је Окружни одбор СНООС за ужички округ, који је служио као пример за формирање омладинских савеза и у другим крајевима Југославије.

Нису сачувани подаци из којих би се видела активност омладинског савеза у ужичком округу, али се поуздано зна да је главна активност Савеза била усмерена на мобилизацију омладинских снага у партизанске редове и за помоћ фронту. Није било готово ни једне акције које су организовали органи народне власти или војне команде а да у њима није учествовала омладина.

Ширење омладинског савеза и његову активност спречила је прва непријатељска офанзива и повлачење главнине партизанских снага из западне Србије. Велики број омладине је пао у борбама приликом повлачења, други део био је изложен нападу и утицају реакције, што се одразило на слабљење СНООС 1941. године. У таквим условима требало је пронаћи нови пут изградње јединственог савеза младе генерације.

Поред свих тешкоћа на које је наишла омладина крајем 1941. године, наставила је борбу за нове победе и слободу. Тај стални успон НОП-а, који је бележио све значајније војне и иолитичке победе, омогућио је стварање јединствене антифашистичке организације за целу Југославију. Стварањем УСАОЈ-а и доношењем докумената с којима су се упознали руководиоци у Србији, почело је стварање организација УСАОС-а.

Формирање организација УСАОС-а у ужичком крају зависило је од војнополитичке ситуације по срезовима, општинама, еелима, јер се на територИЈ-И округа до краја 1944. год. налазио непријатељ. „Од читавог округа сло-

бодан нам је само црногорски срез и од пожешког само седам општина. V осталим срезовима налази се непријатељ и немогућ је сваки рад", каже се у извештају Окружног комитета СКОЈ-а од 27. XI 1944. године.[1]

И поред свих тешкоћа у округу, приступило се формирању одбора УСАОС-а и то: сеоских, општинских, среских, градског и Окружног одбора за округ ужички.

Општински и сеоски одбори су бирани на омладинским конференцијама. Изборе су спроводили чланови Окружног комитета СкОЈ-а, Окружног одбора УСАОС-а и чланови среских поверенстава КПЈ. На конференцијама за избор општинских одбора УСАОС бирани су делегати за среску конференцију омладине, на којима су бирани срески одбори УСАОС.

До краја 1944. године формирани су срески одбори УСАОС у ариљском, златиборском, црногорском, пожешком и ужичком, а почетком 1945. године у рачанском срезу.[2]

У среском омладинском одбору ггостојали су сектори рада за које су били одговорни поједини чланови и то: политички сектор, сектор за агитацију и пропаганду, за радне акције, за спорт, пионире, и културно-просветну делатност.

На иницијативу Главног одбора УСАОС, 3. јануара 1945. године, објављен је проглас Сазивачког одбора, који је упућен омладини ужичког округа за избор Окружног одбора УСАОС-а.

Деветог јануара 1945. године одржана је Окружна конференција УСАОС-а, на којој је изабран Окружни одбор од 74 члана.

Поред сеоских, општинских, среских и Окружног одбора УСАОС, 6. фебруара 1945. године на градској конференцији у Ужицу основан је Градски одбор УСАОС за град Ужице. Са оснивањем одбора УСАОС настављено је и током 1945. године по школама, спортским друштвима и другим институцијама.

Број чланова УСАОС је сваким даном све више растао, тако је убрзо постао масовна организација која је у својим редовима окупила до маја 1945. године 12.242 омладинца и омладинке. У то време укупан број омладинаца у округу је бројао 21.025. Требало је наставити и даље борбу за окупљање целокупне омладине.

У редове УСАОС дошао је највећи број омладинаца и омладинки који су за време рата били ван директног утицаја народноослободилачког покрета и изложени утицају непријатељске пропаганде и идеологије. Та омладина имала је нејасна схватаља о многим питањима и требало је упорно радити на њеном васпитању и идеолошком опредељењу.

После ослобођења Србије непријатељ није престао да ради, већ се користио свим пропагандним средствима и утицао на један мањи део, у првом реду градске и средњошколске омладине, а понекад и сеоске, настојећи да спроведе неке своје антиреволуционарне акције.

Активност непријатеља се често испољавала и преко родитеља. „Четничке терористичке групе наређивале су појединим родитељима да своју децу не пуштају на омладинске радне акције, у редове НОВЈ итд".[3] Такви случајеви покушаја непријатеља су забележени на територији округа Ужице, као И у другим крајевима, што се види из извештаја ОК СКОЈ-а Ужице упућених Покрајинском комитету СКОЈ-а за Србију.

Извештаји среских и окружног комитета КПЈ говоре да је борба за омладину била напорна због великог утицаја реакције, па је овом питању посветила више пажње и Партија и СКОЈ на својим конференцијама, укључујући све већи број омладине у разне активности оелободилачког покрета. У тим активностима омладина се калила, тако су најбољи омладинци предлагани за пријем у СКОЈ, а најбољи скојевци у Партију.

1. Архив ЦК СКЈ, Србија II/367, Извештај ОК СКОЈ-а од 27. XI 1944. Године.
2. Гојко Шкоро, Ужички округ у народноослободилачком рату 1944—1945. година, Титово Ужице, 1981, стр. 97.
3. Архив Србије, Београд, фонд ОК СКОЈ-а за Ужице, Извештај ОК СКОЈ-а Ужице Покрајинском комитету СКОЈ-а за Србију.

На Првом конгресу омладине Србије речено је да је први задатак мобилисати што више омладинаца у редове НОВ и ПОЈ, јер иако је у време одржавања Конгреса (16—18. новембра 1944. године) Србија била највећим делом ослобођена, многи крајеви Југославије (Срем, Хрватска, Босна, делови Словеније) били су под окупацијом и народи тих покрајина водили су одлучне борбе до коначног ослобођења, па им је у таквим приликама требало помоћи.

Зато је један од најважнијих задатака УСАОС био мобилизација свих снага за што брже окончање рата, победу над Хитлеровом Иемачком и потпуно уништсње фашизма.

Велики број радничке, сеоске и средњошколске омладине током 1944. године, слично као и 1941. године, био је укључен у акције ослободилачког покрета. Јачањем партијских организација, партизанских одреда и бригада НОВЈ, као и слабљењем непријатељских снага, били су створени повољни услови за шире укључивање омладине у партизанске јединице или позадинске групе, које на иницијативу партијских и скојевских руководстава или штабова НОВЈ учествују у рушењу пруга, железничких станица, немачких караула, возила и у другим акцијама.

Љубав омладине према војсци се манифестовала ступањем великог броја омладинаца у редове Ужичког народноослободилачког партизанског одреда и других јединица НОВЈ, односно Југословенске армије.

Ужичке „Вести" од 13. јануара 1945. године су писале да је ступање што више омладинаца у НОВЈ и повезивање позадине с фронтом, једно од најважнијих питања које се поставља пред омладину.[4]

У ужичком округу 1944. године пријавило се око 2.168 добровољаца у редове Ужичког народноослободилачког партизанског одреда, међу којима је највише било омладинаца.

У партизанским одредима, бригадама и дивизијама НОВЈ значајну снагу су чинили омладинци у највећем проценту из редова сеоске омладине, што је и разумљиво, јер су и чинили највећи проценат омладине.

Свакодневно су пристизале нове групе чланова СКОЈ-а и УСАОС-а у Јединице НОВЈ, чак у толиком броју да су целе чете биле састављене од младих бораца.[5]

Посебан проблем био је како организовати и у сваком погледу припремити за борбу новомобилисано људство, јер су то били млади људи без војничког искуства. Познато је да су приликом ослобођења појединих делова Србије, нарочито у завршним борбама, стварапе потпуно нове бригаде и дивизије од омладинаца који су тада први пут узели пушку у руке. Сем такозваних војних припрема (обука у руковању оружјем) спровођене су и идеолошко-политичке припреме. Велика пажња је поклањана и културно-забавном и спортском животу бораца.

Вредно је истаћи значај омладине на пружању помоћи народноослободилачкој војсци и одлазак великог броја омладинаца из ужичког краја на Сремски фронт у саставу бригада НОВЈ, што не значи да се тиме исцрпљивала свака друга активност УСАОС-а и да није било других проблема у раду. Напротив постајали су нови проблеми и нови задаци омладине.

Улога антифашистичке омладине Србије у рату и револуцији не би се могла сагледати једино у њеном учешћу у рату и револуцији, већ и кроз њену организовану активност у позадини непријатеља и као ослонац нове револуционарне власти створене на ослобођеним подручјима. Омладина је учествовала у решавању свих задатака које је постављала Партија и нова револуционарна власт — народноослободилачки одбори.

Најважније задатке пред омладину Србије, па тиме и ужичког округа, поставио је први конгрес УСАОС-а, на коме је друг Тито рекао:

„Омладино Србије! Данас су наше железнице разорене — треба градити железнице. Наши су мостови порушени — треба градити мостове. Наши су

4. „Вести", бр. 15. од 13. јануара 1945. године.
5. „Вести", бр. 19. од 27. јануара 1945. Године.

путеви порушени — треба градити путеве. Наши су градови без огрева — треба их снабдети огревом... Имамо стотине и стотине тешких недаћа, стотине задатака које морамо рјешити. То није ствар може бити неког одбора, него и ваша ствар. Ваше очи и ваше руке морају се свуда видјети, свуда допринјети свој удио. И да би могли докрајчити ову борбу, ми морамо радити на изградњи домовине".[6]

У борби за слободу, ужички округ је дао велике људске жртве и претрпео велика ратна разарања као и читава земља.

Као што је масовно и активно учествовала у устанку 1941. године, и одбрани Ужичке републике, омладина ужичког округа се одмах укључила у обнову и изградњу ратом опустошене земље.

Обнова привреде ужичког округа, првенствспо индустријских предузећа, саобраћаја и пољопривреде имала је великог значаја за даље вођење борбе до коначног ослобођења земље. Целокупна производња била је подређена потребама фронта и војске, снабдевању и исхрани становништва и пружању помоћи пострадалим крајевима.

Такмичарски дух био је тада веома развијен међу младима у свим срезовима ужичког округа. Резултати овог првог послератног такмичења омладине ужичког округа саопштени су 9. јануара 1945. године на седници Прве окружне конференције омладине ужичког округа у присуству 600 омладинаца и омладинки.

У кратком периоду за претконгресно такмичење омладина је учествовала у бројним активностима и дала 43.615 добровољних радних дана. У току ових акција сграђено и поправљено је 20 кућа, 19 школа, 80 км новог пута, поправљено 37 километара пута, 36 мостова, 2.564 м канала, узорано 326,60 хектара земље, посејано 252,95 хектара земље, засађено разних стабала 387,598, засађено стабала воћа 13.692, сакупљено семена 206 килограма, сакупљено хране за војску и пострадале крајеве 151.365 килограма од чега је 3.344 кг кукуруза, 784 кг пшенице, 4.172 кг пасуља, 6.988 кг кромпира и другах намирница.[7]

Прелазну заставицу за ударничко такмичење добила је омладина среза црногорског, док су похвалнице додељене омладини рачанског и златиборског среза.*

Такмичења која су млади организовали у свим срезовима, претходила су ирвим већим радним акцијама које су спроводиле радне бригаде у округу.

Радне бригаде су једна од најважнијих омладинских организација, које су никле у току устанка 1941. године. Садржина рада бригада носила је обележје прожетости идејама НОБ-е и имала је Мобилизаторски карактер.

Радне бригаде су формиране по војном узору са командама, поделом на чете, десетине и водове. Једном седмично најмање су одржавани састанци радних јединица на којима су планирани послови.

Несумњиво је да су омладинске радне јединице, сем доприноса фронту и позадини, биле корисне и због тога што се у њима подизао и развијао смисао за заједнички рад, другарство, дисциплину, иницијативу за појединце, заједнички културно-забавни живот и, што је најважније, развијао се такмичарски дух у многим дисциплинама, како између појединаца тако и међу радним четама и бригадама.

Радне бригаде састављене од чланова УСАОС-а радиле су на изградњи, чишћењу рушевина, оспособљавању индустријских објеката, и у пољопривреди, остваривању плана сетве и других акција.

Само за три месеца рада (фебруар, март и аирил), како се види из извештаја о току испуњавања датих обавеза за Конгрес, омладина ужичког округа је постигла огромне резултате, мада не иодједнако у свим срезовима.

У кратком периоду се урадило доста на рашчишћавању саобраћајница и њиховом оспособљавању за коришћење. У округу су поправљани путеви

6. Историјски архив ЦК СКС, М. ОКУ, бр. 23, стенографске белешке.
7. Архив Србије, Београд, фонд Омладинске организације, Резултат предконгресног такмичења у ужичком округу.
8. „Вести', бр. 15, од 13. јануара 1945. године.

према Кокином Броду, од Косјерића према Пожеги и друге деонице. У овој акцији се нарочито истакла омладина црногорског среза.

Акција рашчишћавања путева у округу имала је огромног значаја у реализацији других акција које су спроведене у овом округу као: сеча дрва на Тари и Јеловој гори и ношење жита у Санџак.

Једна од највећих акција, на којој је први пут учествовала омладина из свих срезова ужичког округа, била је сеча дрва на планини Тари, у времену од 2 —17. фебруара 1945. године.

Овом акцијом омладина ужичког краја је спроводила у дело речи Ј. Б. Тита да су градови без огрева и да их треба снабдети.[9] Један од тих градова био је порушени Београд, где је требало обезбедити огрев за болнице, пострадале и сиромашне породице у граду.

На Тари су радиле две омладинске радне бригаде, од којих је прва имала четири батаљона и њу су сачињавали омладинци из среза златиборског, пожешког, ужичког и ариљског, а друга бригада је имала два батаљона: рачански и црногорски са једним бројем Ужичана. У акцији сече дрва на Тари, прва бригада је радила на Калуђерским барама и Соколини а друга у Ослуши.

Радило се ударнички на Тари, иако је била јака зима, бригадири су били смештени у примитивним баракама а у то време планином су се кретале четничке групе, али самопоуздање младих било је јаче од свих недаћа, а постављене су и страже ради безбедности.

Омладинце на Тари (било их је око 1.000 омладинаца и омладинки) одржавало је другарство, разумевање, међусобна пажња, а изнад свега радни ентузијазам.

За петнаест дана рада на Тари акцијаши су укупно оборили 807 стабала букве, од којих су 542 исечене на трупце, тако да је за Београд било обезбеђено 2.721 м^3 дрва.

Сећајући се тих акцијашких дана, Вера Радосављевић — Вукосављевић из Бајине Баште је рекла: „Учествовала је готово сва омладина рачанског среза. Никог није требало посебно позивати ни посебно убеђивати. Зима је била јака, велике хладноће, али издржало се, мноштво ударника смо имали...”[10]

Иако се радило са примитивним алатом (секирама, обичним тестерама, које су често биле тупе и изглодане), на овој радној акцији развијао се такмичарски дух. Било је рекордера у броју посечених букава, сложених метара дрва, међу којима се истакла прва петорка из Прве рачанске чете, на челу са неуморним ударником Лазаром Камберовићем. Ова петорка је у времену од 2 —17. фебруара посекла 48 букава са укупно 209 м^3 дрва. На другом месту је била петорка из Ужичке чете коју је предводио Бранко Стојановић Ера. Рекордера је било и код Ариљаца, Пожежана, Косјерићана и Златибораца.

Омладинска радна акција на Тари била је прва послератна акција на којој се упознавала и зближавала омладина ужичког округа. После радног дана омладина се у вечерњим часовима састајала. Одржавали су се политички састанци на којима се расправљало о војно-политичкој ситуацији у земљи и свету. Формиране су и културне групе при бригадама и батаљонима, које су организовгше приредбе за бригадире.

Тако док се воде борбе у разним деловима Југославије, у ужичком крају организована омладина испољава велику активност у успостављању нових облика друштвеног живота у које се уграђује и нова револуционарна свест и пракса.

Поред акција сече дрва на Тари омладина ужичког округа организовала је и једну мању акцију сече дрва на Јеловој гори, за потребе ужичке болнице и града. Поред омладине из Ужица укључили су се омладинци из Посадне чете, Окружне културне групе, Златиборци, Пожежани, Рачани, Ариљци, укупно 265 омладинаца и омладинки.

Ужички крај, иако осиромашен и опустошен у рату, придружио се акцији прикупљања хране за пострадале крајеве.

9. Омладинске новине, бр. 170, од 21. јула 1979. године, стр. 15.
10. Борђе Пилчевић, Добрун, Тара, Санџак, Титово Ужице 1980, стр. 21.

У прогласу среза рачанског који је упутио Срески одбор УСАОС-а из Бајине Баште поводом прославе Светске омладинске недеље стоји:

„... У вези са прославом наше Светске омладинске недеље Окружни омладински одбор позвао је две хил.аде омладинаца и омладинки из читавог округа да помогну пренети храну од Ужица до Санџака за пострадале крајеве наше земље. Од тог броја на наш срез долази 300 омладинаца и омладинки".[11]

На иницијативу омладине народ ужичког округа прикупио је за пострадале крајеве 2,5 вагона намирница и 1.018.000 динара. Акција се спроводила у читавој Србији, и прикупљено је 70 вагона разних животних намирница и нреко 90 милиона динара.

С обзиром да се жито није могло директно транспортовати у Нову Варош, јер није било саобраћајних средстава, нити су биле оспособљене железничке пруге, нити су путеви били у потпуности рашчишћени, омладина Србије је преузела обавезу да жито прво смести у магацине, из којих ће их постепено слати у Санџак и Црну Гору.

Транспорт хране за Санџак и Црну Гору, најпре се слао у Младеновац, где се налазио централни магацин, а одатле даље у Љубић где је обезбеђен прихватни магацин.

Окружни одбор УСАОС-а у Чачку је организовао претовар и транспорт жита до Овчар Бање. Даље се није могло, мостови су били порушени, па је на другој страни чекала нова композиција која је транспортовала храну до Ужица. Претовар жита из вагона једне у вагон друге композиције организовала је омладина Пожеге.

У Ужицу су обезбеђена три магацина за смештај жита: на железничкој станици у згради бивше Народне банке и згради старе касарне, према сећању Милутина Латиновића, тадашњег председника одбора УСАОС-а за Учитељску школу.

На дан почетка Светске омладинске недеље 21. марта 1945. године, када омладина читавог света својим радом настоји да ублажи велике страхоте рата, глад и беду пострадалих, омладина ужичког округа (650 омладинаца и омладинки) кренула је пут Нове Вароши носећи на својим леђима 7.880 килограма жита. Сутрадан је кренула друга, знатно већа колона у којој је било 1.450 омладинаца, они су пренели 17.500 килограма, тако је укупно 2.100 омладинаца и пионира од 13 и 14 година пренело из Ужица у Нову Варош укупно 25.380 килограма жита.

Учесник у овој акцији Владе Смиљанић се сећа приближавања Новој Вароши: „Тада смо се престројили, али мени су као рекордеру, ударнику дали заставу, те сам ишао на челу колоне и први ушао у град."[12]

Радна акција ношења жита у Санџак била је велика манифестација братства и јединства које се стварало у току рата и настављала после ослобођења као најсветлија тековина социјалистичке револуције.

Поред ношења жита у Санџак, омладина ужичког краја обележила је Светску омладинску недељу и другим акцијама и разним такмичењима.

У оквиру акције Светске омладинске недеље у периоду од 21 — 28. марта 1945. године омладина Ложионице је продужила своје радно време за један сат, тако су као пример деловали и на остале раднике по радионицама и фабрикама.

Самоиницијативно радници су извадили из рушевина 300 комада мутера и одмах их оспособили за употребу, радило се на оспособљавању локомотива тешко оштећених у рату, на оправци вагона и пруга на изради шрафова за изградњу мостова.

Омладина Ложионице је посебно велике напоре уложила у акцији успостављања саобраћаја на прузи Ужице — Кремна. Омладинци су расклопили малу локомотиву звану „Вера" да би је могли пренети преко порушених мостова па је транспортована на запрежним колима у Кремна.

11. Архиз ЦК СКЈ, Београд, Србија 11/430, Проглас омладине среза рачанског поводом прославе Светске омладинске недеље.
12. Борђе Пилчевић, Добрун, Тара, Санџак, Титово Ужице, 1980.

Омладина Ткачнице је иродужила евоје радно време, тако да су сваког дана давали по 86 часова прековременог рада како би изаткали што више платна за војску и позадину.

Радници у војној пекари су повећали радно време са 8 на 12 часова. Својим ударничким радом успели су да у току једног радног дана произведу и 7.000 хлебова а норма је била 4.000 хлебова.

Омладинци из Фабрике оружја су у недостатку посла приступили прикупљању старог материјала, који се налазио под рушевинама, затим су га прерађивали и оспособљавали за употребу.

Такмичење су организовали и обућарски радници, кројачки и други произвођачи, повећањем производње.

Једна од најзначајнијих акција омладине ужичког округа у пролеће 1945. године била је пролетња сетва. Омладина је учествовала у сетви у округу, а део омладине из ужичког округа и у Војводини.

Ратни догађаји који су се одиграли на нашој територији омели су да се обаве најважнији пољопривредни радови у јесен, због тога се ушло у пролеће са далеко већом површином необрађене земље него претходних година.

„Вести" од 7. априла 1945. године обавештавају: „800 хиљада јутара напуштене земље чека да буде обрађено. Радне снаге нема. Обрађена земља у Војводини може спасити великим делом питање исхране наших пасивних крајева. Војводина од нас очекује радну снагу, а она ће дати добар плод за све нас, за читав народ и војску".[13]

Да би се обрадила земља у Војводини, формиране су радне бригаде у округу (не зна се тачан број бригада) са укупно 388 омладинаца и омладинки, који су дали 16.956 радних дана и успели да засеју 420 хектара плодних оранице.

Питању сетвених радова посвећују се масовне конференције у округу. На конференцијама се формирају сетвени одбори по свим срезовима, општинама и селима. У сваком одбору налазио се по један члан УСАОС-а. Сетвени одбори треба да обезбеде сточну и људску радну снагу, алат за обраду земље, семе, саднице и друго.

У то време „Вести" које су пратиле све акције омладине су забележиле: „Само ако све добро организујемо, стварамо радне чете, помогнемо једни друге, ако плански приђемо пролетњој сетви, добићемо сетвену битку, видећемо да се све може."[14]

Захваљујући доброј организацији посла, а и са сигурношћу да неће жети окупатор, народ ужичког округа приступио је одговорно сетви.

До априла 1945. године формирано је 117 радних чета са укупно 4.690 омладинаца и омладинки које су одмах приступиле обради њива домаћинстава бораца који се налазе на фронту, заробљеничким логорима, инвалидима и женама које су изгубиле синове, мужеве или браћу у рату.

Тако до маја 1945. године у округу је засејан 101 хектар земље, засађено 218.087 разних садница, пошумљен 31 хектар голети, засађено 5.690 стабала воћа, очишћено и попрскано воћа 3.325.[15]

Омладинске чете и бригаде биле су аигажоване не само на радним акцијама већ су сакупљале храну, рубље, одећу, обућу и др. за борце. Нису били ретки примери да су девојке из радних чета, батаљона и бригада прале рубље за борце са оближњих положаја, плеле чарапе, џемпере, шиле рубље учествовале у санитетским екипама и обављале низ других послова.

Упоредо са акцијама рашчишћавања рушевина, обнављању градова, индустрије, пољопривреде, прикупљање помоћи за пострадале крајеве и рањенике било је и бриге за културно-просветни живот.

Немачки фашисти су уништили многе школе, попалили многе књиге и уништили низ споменика културе.

13. „Вести" од 7. априла 1945. године.
14. „Вести" од 28. фебруара 1945. године.
15. Архив Србије, Београд, фонд ОК СКОЈ-а, Резултати датих обавеза за Конгрес.

Један од важних цнљева који је постављен пред омладину је културно--просветно уздизање омладине, кроз аналфабетске течајеве, културне групе, отварање омладинских домова, отварање књижница и читаоница, организовање културно-уметничких приредаба, и других манифестација.

Организовањем аналфабетских течајева пружена је могућност омладини да се реши најтежег терета прошлости — незнања и неписмености, јер је један од најважнијих проблема који је требало хитно решавати била неписменост. Аналфабетским течајевима требало је обухватити све неписмене омладинце и омладинке.

До 1. маја 1945. године аналфабетским течајевима је обухваћено 5.594 полазника, а описмењено 330 полазника. Аналфабетски течаји су од обичних течајева на којим еу се учила слова све више прерастали у омладинске школе где су држана предавања из различитих области науке. Зато се као пракса наметнуло оснивање аналфабетских течајева чији је задатак био ширење писмености међу омладином и у народним масама.

Сваки течај је имао свој одбор који се бринуо, како о правилном и редовном раду течаја, тако и о средствима за њихов рад.

Са развојем омладинског покрета наметала се потреба изградње омладинских домова, где би се омладина сакупљала, одржавала састанке и развијала културно-забавни живот. Зато се одмах приступило обнављању порушених и изградњи нових домова.

Омладински домови нису били организовани по свим селима, али већина села их је имала. Што се тиче организовања, омладина сваког села је бирала. одбор дома који би се старао о њиховом уређењу и организовао предавања, шах секције, забаве и друго. Тако су омладински домови постали расадници просветног и културно-забавног живота међу омладином.

О значају домова „Вести" су писале: „У нашим домовима ми морамо видети нашу кућу, слику нашег живота, огледало нашег рада."[16]

У тадашњим тешким приликама није се могло потпуно посветити важном питању какво је спортско васпитање младих. Ипак у границама могућности урадило се много више него што је могло бити урађено у ратним условима, где се у оквиру позадинске чете у којој су омладинци добијали предвојничко знање, једино одвијао спортски живот, као: атлетика, ногомет, скијање, шах и др.

Рад спортских клубова се одвијао преко организованих секција за поједине гране спорта, а из сваке секције биран је по један најспособнији који је руководио секцијом и уједно улазио у спортски одбор.

У ужичком округу је организовано неколико фудбалских клубова; као на пример: у Ариљу ФК „Звезда", у Пожеги „Фарбин", у Косјерићу „Напредак", у Бајиној Башти „Слога", као и седам сеоских клубова. Постојале су четири шах секцције, две пинг-понг сскције, Као и једна лако атлетска. За скоро све спортове недостајала је опрема, јер су материјална средства била недовољна за обезбеђење њиховог рада.

У оквиру обележавања Светске омладинске недеље приређено је такмичење по свим поменутим секцијама.

Омладина ужичког округа активно је учествовала у народноослободилачкој борби, проливајући крв широм Југославије, изграђујући братство и јединство југословенских народа. Омладина се борила не само против Немаца и других фашистичких окупатора, већ и против домаћих издајника.

16. „Вести" од 25. априла 1945. године.

Мара АЛЕКСИЋ

АНТИФАШИСТИЧКИ ФРОНТ ЖЕНА У УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1944—1945. ГОДИНЕ

Антифашистички фронт жена је организација која је у ужичком округу[1] као и у другим деловима наше земље, обављала различите задатке у оквиру програма Јединственог народноослободилачког фронта. Рад жена био је значајан и пре званичног оснивања АФЖ-а на Првој земаљској конференцији жена у Босанском Петровцу, 6. децембра 1942. године. УочИ рата знатна је делатност и присутност жена у масовним скуповима (митинзима) као и У илегалном раду КПЈ, у обављању различитих задатака. Стварањем Ужичке републике њихова активност је постала посебно значајна. Радиле су у кројачким радионицама, у фабрици оружја, организовале народне кухиње и мензе, водиле бригу о деци избеглица, радиле на прикупљању летине и сетве као и у болницама и амбулантама у ужичком округу.

Да би се схватио допринос великог броја жена ужичког краја у разним видовима помоћи фронту и позадини 1944. и 1945. године, што је гтостављено и као предмет у овом раду, обрадиће се следећа питања: политичка активност жена и рад на њиховом окупљању у ЈНОФ-у; оснивање организације АФЖ-а, њена делатност: помоћ борцима на фронту и брига за рањенике и болеснике, помоћ пострадалим крајевима, као и рад на културно-просветном; пољу.[2] Обимна грађа указује да се у јесен 1944. године воде завршне борбе за ослобођење ужичког округа. У извештају ОК СКС од 27. новембра 1944. године се каже: „Од читавог округа слободан је само црногорски срез и од пожешког Среза осам општина. У остгшим срезовима налази се непријатељ и немогућ је сваки рад.”. На појединим деловима округа кретали су се остаци четничких банди и војни дезертери. Због тога, у отежаним условима, Окружни комитет КПЈ за ужички- округ ствара партијске организације, Јединствени народноослободилачки фронт као општенародну организацију и формира војнопозадинске рргане. У састав Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНОФ) ушле су организације: Уједињени савез антифашистичке омладине Србије (УСАОС), Антифашистички фронт жена (АФЖ) и синдикати. УСАОС, АФЖ и синдикати. су били самосталне политичке организације али је ипак њихова делатност била тесно повезана. Примера ради, у ирепорукама ОК КПЈ Ужице, приликом формирања дневних редова за партијске састанке се каже „... скојевски руководилац има исти задатак као и онај у одбору АФЖ-а”.[4] Окружни комитег КПЈ пружао је помоћ партијским организацијама и настојао да рад АФЖ-а, СКОЈ-а и УСАОС-а буде што бољи, а самим тим и сарадња што већа.

1. Ужички округ у ово време обухвата следеће срезове: ариљски, рачански, црногорски, пожешки, ужички и златиборски.
2. Истраживања за ову тему обављена су у: Архиву Председништва Централног комитета савеза комуниста Југославије у Београду, Архиву Србије у Београду, Историјском архиву у Титовом Ужицу и Архиву Народног музеја у Титовом Ужицу. >j
3. Архив Председништва Централног Комитета Савеза Комуниста Југославије (даље; Архив Председништва ЦК СКЈ), Фонд Србије Н/367, Извештај ОК СКЈ за Ужице од 27*. нрвембра 1944.
4. Архив Србије (даље: АС), Фонд Окрулшог Комитета Комунистичке Партије Југославије (даље: ОК КПЈ) 1944—1947. г. Писмо ОК КПЈ од 7. децембра 1944. г., како треба да изгледа дневни ред састанака партијске ћелије на терену.

У оквиру својих могућности жене ужичког краја укључене у АФЖ-у, дају свој допринос успешном завршетку рата и обнови ужичког краја. Савесно се залажући за извршење плана обнове и изградње земље, испуњавају задатке које је Партија од њих очекивала. Велики број жена прогресивно оријентисаних укључен је у органе нове власти, са новим задужењима и функцијама оне се конкретно укључују у политички живот. У укупном броју чланова КПЈ у ужичком округу, њихов број је био знатан. До маја 1945. године месна партијска организација у Ужицу имала је 91 члана од којег су 21 биле жене. Међу њима су биле: Милена Пенезић, Милојка Зечевић, Вукица Видић, Добрила Пјевчевић, Косара Пурић, Милена Герзић и Милена Дробњаковић.[5] Многе су чланови среских поверенстава КПЈ[6]: Олга Борћевић, учитељица, је била члан среског поверенства КПЈ Ариља, секретар Друге партијске ћелије, члан среског комитета КПЈ у чијој је подели рада била задужена за рад АФЖ-а.[7] Олга Мартић, студент, била је члан Среског поверенства Бајине Баште. Милеса Борћевић је била члан среског комитета КПЈ Ужице, Љубица Пурић у Чајетини, Даница Грбић у Косјерићу и Зора Цвијовић у Пожеги. Жене су, такође, биле укључене у рад Окружног комитета КПЈ. Олга Живковић је као члан окружног партијског поверенства КПЈ за ужички округ била задужена за рад са женама. Међу члановима партијских ћелија било је и жена. У ужичком срезу у партијској ћелији у Буару су биле Ружа Кремић и Будимка Димитријевић, у Карану Бранка Митровић, у Равнима Станка Илић и Милица Ојданић, у Рибашевини Даница Ивановић. У црногорском срезу у партијским ћелијама радиле су: Грозда Остојић, члан партијске ћелије при команди места, Радава Марковић, Брена Познановић и Миљка Познановић у селу Косјерићу а Миленија Пурић и Милица Јовановић у Радановцима.[8] У пожешком срезу при партијским ћелијама радиле су: Милунка Петковић из Богданице, Вида Јешић из Годовика, Косана Станић из Горобиља, Милена Вучићевић и Илинка Лазовић из Дражиновића и Јелена Јованић из Јежевице. Зора Богићевић и Ружа Василијевић биле су чланови једне партијске ћелије у Ариљу.[9] Жене чланови партијске ћелије у Бајиној Башти су биле: Ангелина Баштовановић, Емилија Васиљевић, Стојка Јелисавчић, Даница Јездић, Смиља Ковачевић, Зора Милановић, Даца Милутиновић и Божана Петковић Врца. Јелисавета Јевтић је члан партијске ћелије у Бачевцима, Љубица Пенезић у Обајгори, Ангелина Јоксимовић у Зарожју и Оливера Остојић у Солотуши.[10] Укупан број жена чланова КПЈ до 18. априла 1945. године био је 57 из свих срезова ужичког округа.[11]

Док се воде завршне борбе за ослобођење земље, у ужичком крају жене испољавају велику активност у успостављању нових облика друштвеног живота. Неке од њих су одборници. Винка Радовић, учитељица из Ужица, је повереник социјалног одељења Окружног народноослободилачког одбора.[1'] Жене чланице Градског народноослободилачког одбора у Ужицу су: Зора Тешић, учитељица, Милена Дробњаковић, радница, Стојанка Јоксимовић, домаћица, и Винка Младеновић, домаћица.[13] Такође су чланице градског народноослободилачког одбора Ариља Вида Богићевић и Војинка Пајић.[14] Члан Среског народноослободилачког одбора Чајетине је Вида Марковић из Алиног Потока, а из Бајине Баште Љубица Пенезић и Зора Милановић. Међу посла-

5. А С, Фонд ОК КПЈ Ужице, Извештај ОКУ 13 среског комитета КПЈ Ужице од 2. децембра 1944. г.
6. Среска поверенства за ужички округ формирана су за све срезове до 23. октобра 1944. године сем за црногорски срез за који је формиран почетком новембра 1944. г.
7. А С, Фонд ОК КПЈ Ужице, Писмо ОК КПЈ Ужице од 18. априла 1945. г.
8. Гојко Шкоро: „Ужички округ у народноослободилачком рату 1944—1945", Титово Ужице, „Вести" 1981, стр: 59, 63 , 66, 67, 69, 70, 75 и 76.
9. Исто.
10. Исто.
11. Број жена КПЈ у ариљском срезу био је 6, рачанском 14, црногорском 4, пожешком 10, ужичком 19 и златиборском 4.
12. „Вести" бр. 16 од 18. јануара 1945. Г.
13. „Вести" бр. 15 од 15. јануара 1945. г.
14. А С, Извештај о раду ОК КПЈ за округ ужички од 23. октобра 1944. г. упућен ПКза Србију.

ницима Окружне скупштине су Винка Радовић и Мара Кустурић.[15] Од шездесет пет посланика из ужичког округа на Великој антифашистичкој народноослободилачкој скупштини, која је одржана у Београду од 9. до 12. новембра 1944. године, осам су биле жене: Коса Јовановић, сељанка из Дубоког, Љубица Пенезић, учитељица из Бајине Баште, Олга Живковић, ђак из Ужица, Милка Петровић, домаћица из Ивањице, Вида Марковић, домаћица из Алиног Потока, Милка Глишић, домаћица из Ариља и Босиљка Мићић, домаћица из Годовика.[16]

Оснивање организација Антифашистичког фронта жена

У складу са смерницама Партије у октобру 1944. године формиран је Иницијативни Окружни одбор Антифашистичког фронта жена ужичког округа у који су ушле следеће другарице: Милица Видаковић, домаћица из Ужица, Милена Симић, дипломирани правник из Ужица, Зора Милановић, домаћица из Бајине Баште, Зора Поповић, домаћица из Бајине Баште, Вида Марковић, домаћица, срез златиборски, Роса Цицварић, учитељица, Јелка Симић, домаћица из Косјерића, Милена Целебџић, домаћица из Пожеге, Милица Мићић, домаћица из пожешког среза, Георгина Јокановић, домаћица из Ариља, Ката Васиљевић, домаћица из Ариља, Милеса Јовановић, заставник НОВ, Олга Живковић, борац, и Ранка Ковачевић, борац.[17] У прогласу ЖЕНАМА УЖИЧКОГ КРАЈА, који је упутио Иницијативни одбор антифашистичког фронта жена за округ ужички, стоји: „Другарице! Кроз пламен ослободилачког рата ми смо створиле своју широку и масовну организацију Антифашистички фронт жена. Кроз ту организацију ми смо дале пуну подршку и помоћ нашем народно-ослободилачком покрету, који је широко окупио масе жена широм наше домовине. Јединствени народноослободилачки фронт — опште партијска организација израсла из народноослободилачког покрета, укључује у своје редове и организацију А.Ф.Ж.-а као масовну политичку организацију жена. Наша организација јесте и ослонац наше народно ослободилачке власти. Окупљајући се у организацију А.Ф.Ж.-а и преко ње помажући изградњу народне власти, ми жене помоћи ћемо у изградњи наше нове куће — слободне, демократске Србије у федеративној Југославији... Дајте све од себе да се доврши ово велико и часно дело победе и изградње наше нове и срећније домовине. Мобилишимо све своје снаге у службу заједничке ствари. Помогнимо и приступимо стварању наше организације АФЖ и преко ње укључимо се у Јединствени ослободилачки фронт Србије."[18]

Овај Иницијативни одбор АФЖ-а добио је задатак да формира општинске, градске и среске одборе АФЖ-а на терену.

Градски одбор АФЖ-а у Ужицу формиран је 22. децембра 1944. године на Првој конференцији АФЖ-а. Конференција је одржана у сали Колосеума, а било је присутно око двеста жена. Конференцију је отворила Винка Радовић, учитељица, шеф социјалног отсека и том приликом је говорила „О правима жене стеченим у Народноослободилачкој борби и задацима АФЖ-а". 0 политичкој ситуацији говорио је Јово Стаматовић, секретар Окружног народноослободилачког одбора. Потом се приступило избору градског одбора АФЖ-а. По жељи присутних другарица, за председника градског одбора АФЖ-а изабрана је Јања Аранђеловић Видаковић, професор а за секретара Милена Герзић, чиновник. У новоизабрани градски одбор АФЖ-а ушле су следеће другарице: Добрила Павловић, Вида Пенезић, Стана Вишић, Рајка Тодоровић, Нада Димитријевић, Милица Матовић, Вука Стефановић, Олга Лазић, Соја Бошковић, Вишња Прљевић, Олга Булатовић, Мика Унуковић, Љуба Бојовић, Анђа Прохоров, Нада Божовић, Лена Којадиновић, Милка Илић, Јула Здравковић, Коса Сретеновић, Рајна Поповић, Лала Мићић, Бранка Бировић,

15. Архив Народног музеја Титово Ужице (даље: АНМТУ), састанак ужичке групе 2, 3, 4. априла 1953. г.
16. Гојко Шкоро, Нав. д., стр. 132 и 133.
17. АНМТУ, Инв. бр. 6317/а.
18. Исто.

Мара Шољевић, Ангелина Аврамовић, Добрила Павловић, Анђа Урошевић Олга Стефановић, Селка Смиљанић, Ана Дрндаревић, Каја Стефановић, Вујана Јеремић, Јелена Шољевић, Зора Чучковић, Олга Андрић, Дара Миланović, Да ра Станковић, Савка Рајић, Деса Вучковић, Станица Спасојевић, Милица Станић, Брена Благојевић, Божидарка Јовановић, Славка Милетић, Вера Лазаревић, Милица Томановић, Милојка Павић, Гина Шуљагић, Мица Верговић, Вида Петрушевић, Пава Поповић, Ангелина Тошовић, Олга Станић, Зора Тешић, Спасенија Вишњић, Савка Дудић, Зора Груден, Вида Ковачевић, Божана Бојовић, Јевдокија Барашин, Стојка Дравић, Јела Тришић, Иконија Петровић, Васа Симић, ЈБубинка Кремић, Зора Поповић, Деса Верговић, Вера Јездовић, Драгица Стојановић, Ружа Топаловић и Илинка Бенчевић.[19]

У Ужицу су, поред Градског одбора АФЖ-а, формирана и четири рејонска одбора АФЖ-а. Секретар одбора Првог рејона била је Катица Отовић, Другог Милева Пејчић, Трећег Катарина Станковић и Четвртог Љубица Бајевић.[20] Секретари рејонских одбора ушли су у састав градског одбора АФЖ-а у Ужицу.

И у рачанском срезу приступило се извршењу задатака Иницијативног одбора АФЖ-а. Најпре су формирани одбори АФЖ-а по општинама. После општинских избора изабран је срески одбор АФЖ-а на конференцији и за председника је изабрана Божана Петковић Врца, а за секретара Олга Мартић.[21]

Упоредо са формирањем партијске организације у пожешком срезу, формиран је Иницијативни одбор АФЖ-а са Зором Цвијовић, секретаром.[12]

У свим селима златиборског среза, упоредо са формирањем одбора ЈНОФ-а, формирани су одбори АФЖ-а. До половине маја 1945. године формирана су 34 одбора АФЖ-а на територији златиборског среза. Срески одбор АФЖ-а формиран је децембра 1944. године а први председник тог одбора била је Вида Марковић из Алиног Потока, секретар Љубица Пурић док су чланови биле: Буја Ковачевић из Доброселице и Милојка Марковић из Чајетине.[23]

И у осталим срезовима ужичког округа, после формирања општинских одбора АФЖ-а, приступило се формирању среских одбора АФЖ-а. Тешкоће у масовном формирању одбора АФЖ-а у неким деловима ариљског среза, као и у другим срезовима у ужичком округу у ово време, представљали су остаци четничких група и војни дезертери. Али, поједине жене, симпатизери НОП-а, радиле су илегално. Први одбор АФЖ-а формиран је у самом Ариљу 28. октобра 1944. године и у његов састав су ушле: Ната Василијевић, председник, Деса Томић, секретар, и чланови: Љубица Радојчић, Војинка Пајић и Божана Огњевић.[24] До краја децембра формирани су одбори у општинама: Крушчица са Бориком Пилчевић, председником, Драгом Симићевић, секретаром, и члановима: Радомирком Марковић, Маријом Тешовић и Јефимијом Јовановић. У Радобуђи је председница била Добрила Савовић, секретар Милица Крцић а чланови: Радојка Стојадиновић, Милојка Савић, Сава Букић, Анђа Савић, Стојисава Савовић и Радунка Крцић. У општини Чичкова председница је била Грозда Бојовић а секретар Грозда Митрић. После ових општинских, приступило се формирању среског одбора АФЖ-а ариљског среза. У састав среског одбора ушле су следеће другарице: Георгина Јокановић, председник, Олга Борђевић, секретар, и чланови: Будимка Доловић из Грдовића, Ната Василијевић из Ариља, Божана Огњевић из Ариља, Живка Бирковић из Погледа, Драгиња Савић из Гривске, Ружа Илић из ЈТатвице, Ката Савовнћ из Радобуђе, Љубица Радојичић из Ариља, Милева Вуковић из Врана и Слободанка Поповић из Латвице.[25]

У црногорском срезу, у задњим месецима 1944, године, одвијала се жива ПОлитичка активност. У селу Косјерићу, на првом партизанском прелу, изабран је одбор АФЖ-а са Миљком Познановић, председником, Миленом Борђе-

19. АНМТУ, Инв. бр. 6316.
20. ИАТУ, МГ, Стенографске белешке.
21. Гојко Шкоро, Нав. д., стр. 304 и 305.
22. Исто.
23. Исто.
24. ИАТУ, МГ, Стенографске белешке бр. 21.
25. Исто.

вић, секретаром, Гроздом Рогаћ, благајником, и члановима: Росом Борћевић, Радавом Марковић и Бреном Познановић. У састав среског одбора АФЖ-а, који је формиран на среској конференцији, ушле су следеће другарице: Ема Илић, председник, Невенка Митровић, секретар, и чланови: Дана Лазић, Љубица Поповић, Борика Сгојановић, Радинка Грбић, Госпава Петровић и Рада Антоиј евић.[26]

Срески одбор АФЖ-а у Ужицу формиран је на Првој среској конференцији АФЖ-а, одржаној у сали Дома културе, Соколани, 24. јануара 1945. године. У позиву Среског одбора АФЖ-а од 22. јануара 1945. године женама ужичког краја да дођу на ову конференцију каже се: „На овој конференцији треба да дође до изражаја љубав и свест наших жена према домовини, у првом реду помоћ војсци која докончава ослобођење нашег народа а у другом обнова наше нове демократске федеративне Југославије."[27] Појединачним гласањем за председника Среског одбора АФЖ-а изабрана је Станија Драговић, професор, за секретара Милеса Јовановић, а у шири одбор ушле су следеће другарице: Каја Станковић, Милена Герзић, Мира Бобар, Савка Рајић, Милена Вуковић, Катица Отовић, Милојка Млађеновић, Лена Којадиновић, Станица Спасојевић и Спаса Вишњић из Ужица, Дана Ивановић, Милица Лучић, Милица Миливојевић, Емилија Алексић и Стојанка Лазић из Рибашевине; Миља Јокановић, Радинка Миловановић, Мира Тодоровић и Дринка Петровић из Карана; Милена Оташевић, Вукосава Петровић, Душанка Дејовић и Емилија Антонијевић из Севојна; Радојка Уротевић, Сара Јокић, Милица Буквић и Илинка Бошњаковић из Стапара; Милица Јелисавчић, Иванка Врачарић и Милица Максић из Биоске; Коса Јовановић, Милица Аџић, Добринка Буровић и Раја Дабић из Буара; Коса Бајић и Миленка Јовановић из Дрежника; Тома Гудурић, Надежда Јокић, Коса Радовановић и Милена Станић из Љубања; Станимирка Цицварић, Мирјана Лучић, Јула Посовић и Ката Митровић из Равни; Стојка Зарић и Милојка Иркић из Качера и Будимка Васиљевић, Василија Богићевић, Томка Миљаковић и Живана Поиовић из Подпећи.[28]

После избора општинских и среских одбора АФЖ-а приступило се формирању Окружног одбора АФЖ-а. Он је изабран на Окружној конференцији АФЖ-а, одржаној 11. јануара 1945. године у сали Дома културе (Соколски дом) у Ужицу. Ту се окупило око двеста жена у белим, шареним и највише црним марамама из свих срезова ужичког округа. Жене делегати су дошле на своју прву окружну конференцију углавном пешке, због лоших саобраћајних услова, носећи велики број транспареиата. Скупштину је отворила и присутне поздравила Винка Вишић Радовић, члан Иницијативног одбора АФЖ-а. У почасно председпиштво предложени су, а затим бурним аплаузом поздрављени: маршал Тито, АВНОЈ, Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије, централни одбор АФЖ-а и Окружни Н00. Другарице делегате поздравила је у овом свечаном делу скупштине Олга Живковић речима: „Срећна сам што после три и по године тешке и крваве борбе коју је нарочито осетила жена, видим вас у овако великом броју окупљене."[29] У име Окружног народноослободилачког одбора делегате је поздравио и пожелео им успеха у раду, прота Витомир Видаковић. Душан Бурћић је говорио у име ЈНОФ-а а у име омладине Милован Бокановић уз обећање да-ће.АФЖ имати најбољег сарадника у омладини. У име жена бораца говорила је Мара Кустурћ, политички комесар Команде места. Овај скуп одао је заслужно признање палим женама борцима. Жене, делегати на конференцији учествовале су у дискусији. У име Градског одбора АФЖ-а Ужица говорила је Милена Герзић, златиборског среза Љубица Пурић, ариљског Олга Борћевић, црногорског Невенка Митровић и пожешког Зора Цвијовић. На крају свечаног дела конференЦије уЦућен је поздравни телеграм маршалу Титу, АСНОС-у, Централном одбору АФЖ-а, Окружној скупштини НОО Ужице и Окружној скупштини ЈНОФ-а Ужице.

26. Исто.
27. АНМТУ, Инв. бр. 6314.
28. АНМТУ, Инв. бр. 6320.
29. „Вести" бр. 15 од 13. јануара 1945. г:, стр. 3:

У радном делу скупштнне реферат о иолитичкој ситуацији поднео је Љубо Мијатовић, помоћник политичког комесара ужичког Војног подручја. Олга Живковић је реферисала „О организационим питањима АФЖ-а". У дискусији је учествовало много жена. На крају конференције изабран је Окружни одбор АФЖ-а: председник — Милунка Петковић из Богданице, срез пожешки, секретар — Олга Живковић и чланови секретари среских одбора: Пожеге Зора Цвијовић, Ариља Олга Борђевић, Чајетине Љубица Пурић, Косјерића Дана Грбић, Бајине Баште Олга Мартић и из Ужица Милеса Јовановић. Станија Драговић, професор из Ужица, Славка Рајић, члан градског одбора АФЖ-а из Ужица и Божана Петковић Врца из Бајине Баште су такође ушле у састав Окружног одбора АФЖ-а.[30]

Одмах после свог организовања АФЖ је примила на себе задатке у оквиру програма ЈНОФ-а: политички рад међу женама, њихово придобијање за НОП, прикупљање одеће и обуће за борце, слање пакета и обилазак рањеника и болесника који су били смештени у болницама у округу као и окупљање жена на аналфабетске течајеве.

Рад АФЖ-а није био подједнако добар у свим срезовима ужичког округа. У неким местима жене су се брже снашле, док је у другим, у почетку било несналажења па и грешака у методу рада. Окружни комитет КПЈ у Ужицу је уочио да и поред видне активности на терену има и примера како не треба радити. У писму свим среским комитетима и партијским ћелијама, указује се на потребу активнијег политичког рада и развијања свести код жена које треба да се добровољно укључе у рад АФЖ-а, дођу на збор и прело, а не да их неко на то присиљава, или како је то било случај, да за казну оплету два пара чарапа зато што нису дошле на збор.[31]

У једном извештају о раду Окружног комитета КПЈ, који се односи на рад АФЖ-а, се каже: „Рад ове масовне организације у нашем округу је слаб. Разлог томе је што се одговорне другарице нису снашле.. ."[32] И у извештају среског поверенства Бајине Баште у децембру 1944. године се каже: „АФЖ је прилично замртвио и сматрам да би требало да дође другарица Милеса или нека друга искусна другарица по том послу. То би требало учинити што хитније."[33] У извештају о раду Окружног повереништва округа ужичког стоји: „Рад по линији АФЖ-а је досад сасвим слаб. Другарица одговорна за овај рад није одржала ни један шири састанак, нити је шта урадила у погледу организовања жена.. ."[34] Месни комитет КПЈ Ужице истиче да „Неко у ћелији треба да одговара за рад АФЖ-а у реону и да саобраћа рад АФЖ-а са постављеним задацима у одбору ЈНОФ-а".[35] Такође и у Извештају Окружног комитета КПЈ Ужице се каже: „Наша сеоска повереништва слабо су се, такорећи никако, интересовала по раду ове организације. Знајући да жене немају искуства у раду и да правилно, организационо не умеју поставити ствари, наша дужност јесте, дужност свих повереништава да да више за ову организацију и да се више интересује за њен рад."[36]

Пратећи оригинална документа, извештаје о раду, петнаестодневне и месечне, Среског комитета КПЈ и Окружног комитета КПЈ ужичког округа, долази се до података да је од марта 1945. године рад организације АФЖ-а оживео. У извештају Месног комитета КПЈ Ужице упућеног Окружном комитету КПЈ Ужице оцењује се: „АФЖ ради доста добро. Види се то по што већој активности жена, посећености конференцијама ЈНОФ-а као и у акцијама

30. ИАТУ, МГ, Стенографске белешке бр. 21.
31. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Писмо ОК КПЈ Ужице од 5. фебруара 1945. г. упућено среским комитетима КПЈ и партијским ћелијама.
32. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Извештај о организационим питањима ОК КПЈ Ужице, поднет на Окружној партијској конференцији у Ужицу 18. јануара 1945. г.
33. ИАТУ, Извештај среског поверенства КПЈ Бајина Башта од 24. XII 1944. г.
34. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Извештај о раду окружног поверенства округа ужичког од 6. до 18. априла 1944. Г.
35. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Извештај Месног Комитета КПЈ Ужице од 3. фебруара 1945. г.
36. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Извештај о организационим пнтањима ОК КПЈ Ужице поднет на Окружној партијској конференцији у Ужицу 18. јануара 1945. г.

за прикупљање прилога. Њихове реоиске конференције држе се редовно."[37] Срески комитет КПЈ Ариља у свом извештају о раду од 30. марта 1945. године, упућеном Окружном комитету КПЈ Ужице, подвлачи да „Организација АФЖ-а се побољшава сваким даном."[38] Такође и Срески комитет КПЈ Бајине Баште у свом извештају од 29. марта 1945. године, упућеном Окружном комитету КПЈ Ужице, каже „Рад организације у задње време прилично је кораknуо напред."[39] И Срески комитет КПЈ Пожеге у извештају о раду упућеном Окружном комитету КПЈ Ужице од 30. марта 1945. године каже „Рад са женама је на доста доброј висини. У свим акцијама жене узимају активног \чешћа."[4п]

И извештаји о раду у наредним месецима сведоче о напретку у раду АФЖ-а у разноврсним акцијама АФЖ-а и ЈНОФ-а. Масовније и чешће се одржавају прела, зборови и конференције. Прикупља се прилог за рањенике, болеснике и борце на фронту као и помоћ за пострадале крајеве. Обављају се договори око реализације пролећне сетве и каснијих пољских радова. Битно је такође да се жене све више интересују за политичку ситуацију, организовање власти, обнову и изградњу земље. Тежња за описмењавањем великог броја неписмених жена и смањење броја неписмених један је од задатака који су жене ужичког округа, као и других делова наше земље, поставиле као свој циљ. И свуда где је то било потребно њихова активност је била присутна.

Политичка делатност АФЖ-а

Као једна од организација ЈНОФ-а, свенародне политичке организације, АФЖ је настојао да развије политичку активност међу женама. На конференцијама и прелима, и другим скуповима, а њих је у то време доста оргаиизовано, тежило се да се жене информишу о актуелним питањима из унутрашње политике наше земље, циљевима НОБ-а, задацима социјалистичке изградње, проращивани су поједини чланци, разматрано питање помоћи фронту и позадини, описмењавања и културног уздизања жена итд. „На конференцијама којима су присуствовале жене, увек је један друг говорио о њиховом учешћу у борби, помоћи војсци, учешћу у власти итд." — каже се у Извештају о раду окружног поверенства ужичког округа.[41] Присутност жена зборовима и конференцијама у првим данима није била масовна. Своје недоласке жене су правдале неразумевањем укућана. Једно од образложења за овакве поступке било је да на састанке не долазе ни жене неких одборника. Зато је овим скренута пажња да служе за пример осталим женама па би обавезно требале да нађу времена за активност у раду АФЖ-а[42]

И друга градска конференција АФЖ-а у Ужицу одржана је, као и прва, у сали Колосеума у присуству великог броја жена. Захваљујући се на избору, конференцију је отворила председница Јања Аранђеловић Видаковић. Она је говорила о потреби уједињења свих снага у НОБ-у.[43] На овој конференцији изабране су четири екипе за прикупљање добровољних прилога у новцу и намирницама за сиромашне грађане Ужица.

Трећа градска конференција АФЖ-а одржана је у сали биоскопа Луксор 5. јануара 1945. године. Конференцији је присуствовало око двеста жена. Конференцију је отворила председница Јања Аранђеловић Видаковић а „О жртвама Босне, Херцеговине, Црне Горе, Лике, Баније, Кордуна и Далмације у на-

37. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Петнаестодневни извештај о раду Месног комитета КПЈ Ужице Окружном комитету КПЈ Ужице — 15. марта 1945. Г.
38. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Извештај среског комитета КПЈ Ариље од 30. марта 1945. г. упућено Окружном комитету КПЈ Ужице.
39. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Извештај среског комитета КПЈ Бајина Башта од 29. марта 1945. г., упућен Окружном комитету КПЈ Ужице.
40. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Извештај среског комитета КПЈ Пожега од 30. марта 1945. г., упућен ОК КПЈ Ужице.
41. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Извештај о раду Окружног поверенства округа ужичког од 6—18. анрила 1944. г.
42. „За што већу активност", „Вести" бр. 32 од 17. марта 1945. г., стр. 3.
43. АНМТУ, Инв. бр. 6317.

родноослободилачкој борби" говорио је Миодраг Жика Аврамовић, шеф управног одсека.[44] На овој конференцији подржана је и акција слања деце у Бугарску. Влада Отечественог фронта Бугарске основала је неколико дечјих домова за збрињавање српске деце, чиме је покушала да исправи грешке бивше владе према српском народу. Ову акцију водио је Окружни НОО уз помоћ АФЖ-а и УСАОС-а.[45] На овој конференцији Винка Вишић Радовић је говорила о одашиљању деце у Бугарску и братству са бугарским Отечественим фронтом. Решено је и да се жене укључе у акцију за скупљање помоћи за пасивне крајеве. Четири екипе, формиране на претходном састанку, поднеле су извештај о резултатима акције прикупљања помоћи за сиромашне грађане Ужица. Прикупљена помоћ је предата НОО и подељена грађанима пред божићне празнике.[46]

Четврта конференција градског одбора АФЖ-а одржана је у просторијама Јединственог фронта 9. јануара 1945. године. На овој конференцији извршена је анализа сабирне акције за пасивне крајеве и јавио се довољан број другарица да прикупе намирнице и новац. Било је и договора око помоћи за организовање Окружне конференције АФЖ-а и слања деце у Бугарску.[47]

Жене чланице Градског одбора АФЖ-а одржале су конференцију и 30. априла 1945. године. На њој је учествовало око триста педесет жена. О животу и раду заробљеника и њиховом повратку у домовину на овој конференцији говорила је Драгаца Јевтовић. Доктор Бјешански говорио је о дечјем опоравишту у Аранђеловцу у ком су се лечила деца оболела од плућних болести, старости од шест до четрнаест година.[48]

Жене ужичког среза су учествовале масовно и на Другој среској конференцији АФЖ-а одржаној у Ужицу 18. фебруара 1945. године. Конференцији је присуствовало око четири стотине жена ужичког среза. О организацији АФЖ-а говорила је Станија Драговић, професор, председник Среског одбора АФЖ-а. Извештај о раду Среског одбора АФЖ-а поднела је Милеса Јовановић, секретар Среског одбора АФЖ-а, док је о раду Окружног одбора АФЖ-а говорила Олга Живковић, секретар Окружног одбора АФЖ-а. Реферат о политичкој ситуацији поднео је Миодраг Жика Аврамовић, члан Окружног НОО. Жене делегати са села су на крају конференције посетиле рањенике и болеснике смештене у ужичкој болници.[49]

Конференцији одбора АФЖ-а, која је одржана у Ариљу, 5. априла 1945. године, присуствовало је око тридесет жена. Жене су упознате са говором маршала Тита, на митингу жена у Београду.[50] И због прославе 8. марта одржана је једна конференција АФЖ-а и „ово је била једна од најуспешнијих конференција жена из читавог среза".[51]

Среска конференција АФЖ-а црногорског среза одржана је 15. априла 1945. године у Косјерићу. Извештај о раду поднела је Драгица Митровић, секретар среског одбора АФЖ-а, посебно истичући општину Годечево у прикупљању помоћи за рањенике и болеснике. Предлог Невенке Митровић да се прикупи дуван за борце на фронту, прихваћен је једногласно.[52] Реферат о политичкој ситуацији поднео је Славко Дакић, а о положају жене у друштву говорила је Драгица Јевтовић. Велики број жена учествовао је у дискусији. Бора Крсмановић из Сече Реке говорила је о праву гласа које су жене добиле.

И на среској скупштини ЈНОФ-а у Ариљу било је речи о раду АФЖ-а. Олга Борђевић, секретар Среског одбора АФЖ-а у Ариљу, упознала је присутне да „на зборове по селима долази све већи број жена".[53] О активности

44. АНМТУ, Инв. бр. 6318.
45. ИАТУ, Писмо ОНОО бр. 609 од 13. фебруара 1945. г.
46. АНМТУ, Инв. бр. 6318.
47. АНМТУ, Инв. бр. 6319.
48. „Градска конференција АФЖ-а у Ужицу", „Вести" бр. 38. од 9. априла 1945. г., стр. 2.
49. „Друга среска конференција АФЖ-а у Ужицу", „Вести", бр. 24. од 14. фебруара 1945. г., стр. 4.
50. „Рад АФЖ-а", „Вести" бр. 39. од 11. априла 1945. г., стр. 3.
51. АС, Срески комитет КПЈ Ужице Окружном комитету КПЈ Ужице, Извештај о раду од 1—15. марта 1945. године.
52. „Рад АФЖ-а", „Вести" бр. 42. од 21. априла 1945. г., стр. 2.
53. „Среска скупштина ЈНОФ-а у Ариљу", „Вести" бр. 43. од 23. априла 1946. г., стр. 7.

жена на тим зборовима сведочи и податак да су жене Латвице критиковале неправилан рад једног одборника.[54]

На две среске конференције АФЖ-а одржане у Бајиној Башти расправљало се о политичкој ситуацији, читани су чланци из листова „Зора": „На заједничком послу са читавим народом", „Свет данашње жене" и „Совјетске жене јунакиње рада и рата".[55] У дискусији на оваквим конференцијама жене су постављале и питања као нпр.: шта значи федерација, зашто се влада зове привремена, како ће изгледати избори итд.[56] На једној од задњих конференција, у марту 1945. године, поднети су и реферати: „Улога и циљ АФЖ-а као организације", „Жена и просвећеност" и „Жена пре Народноослободилачког рата и после". На овим конференцијама је била посвећена велика пажња и питању сетве и жетве.[57]

У златиборском срезу су сва тридесет четири одбора АФЖ-а одржала по два-три састанка, а такође су одржана и три састанка среског пленума посвећена скупљању прилога за рањенике, сетви и прослави 8. марта.[58]

Са женама у срезу пожешком се такође радило на конференцијама на којим се говорило о прикупљању прилога за рањенике, сетви, програму обележавања 8. марта, као и другим задацима који стоје пред њима. На педесет осам одржаних конференција било је присутно хиљаду петсто жена из Пожеге и околине. Жене су тражиле објашњења о раду одбора, ослобађању потребних људи из војске, могућности обраде земље, а било је и приговора на рад одбора.[59]

И у селима ужичког среза формирани одбори АФЖ-а показали су изузетну активност. Рејонски одбори у ужичком срезу су редовно, тј. једном недељно држали конференције. На тим конференцијама су проучавани чланци из „Борбе" и „Зоре" а постављани су и конкретни задаци. Укупно је одржано дванаест рејонских конференција.[60]

Прела, на којима је предена вуна за чарапе и џемпере за борце на фронту, коришћена су и за политички рад. У ариљском срезу, на прелима у Брекову, Бјелуши, Северову и Високој било је речи и о политичкој ситуацији, сетви, бирачким списковима, као и о потреби учешћа жена у политичком животу. Одбори АФЖ-а су водили рачуна и о смањењу неписмености у селима.[61]

Понос што се ради за ослободиоце и тежња да се што више уради присутни су на сваком прелу. Све већи број жена укључује се у рад организације, што је одраз њиховог расположења и политичког опредељења. Прикупљајући помоћ за борце на фронту, укључујући се Упомоћ пострадалим крајевима, жене ужичког округа, организоване у АФЖ-у, извршиле су обавезе које је Партија од њих очекивала.

Пратећи извештаје о раду среских комитета КПЈ упућене Окружном комитету КПЈ у Ужицу, сазнаје се да жене сваким даном све више учествују у раду АФЖ-а. Неке и самоиницијативно сазивају прела у свом селу, конференције у својој општини, прикупљају неписмене девојке и жене да би организовале аналфабетске течајеве итд.[62] Њихова активност осећа се у масовном деловању у свим облицима помоћи фронту и позадини чији је организатор АФЖ.

54. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет Ариље, Месечни извештај о раду — 30. март 1945. г.
55. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Бајина Башта, Петнаестодневни извештај о раду, 15. март 1945. г.
56. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Бајина Башта, Окружном комитету КПЈ Ужице, 29. март 1945. Г.
57. Исто.
58. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Бајина Башта, Окружном комитету КПЈ Ужице, 30. марта 1945. г.
59. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Пожега Окружном комитету КПЈ Ужице, Месечни извештај, 1—30. 1945. г.
60. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Месни комитет КПЈ Ужице Окружном комитету КПЈ Ужице, 30. март 1945. г.
61. „АФЖ среза ариЉБског", „Вести" бр. 44, од 28. априла 1945. г.
62. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Ариље Окружном комитету КПЈ Ужице, Мсечни извештај о раду од 1—30. априла 1945. г.

Помоћ фронту

Помоћ жена ужичког краја борцима на фронту одвијала се кроз акцију скупљања и израде одеће и обуће за борце. У свим срезовима у ужичком округу била су организована прела на којима је предена вуна и плетене чарапе и џемпери за борце на фронту. На прелима се осећао такмичарски дух и тежња да се што више уради за ослободиоце. Ова акција је представљала и политичко питање и било је неопходно да се сем АФЖ-а и УСАОС-а и партијска организација ангажује у њеној реализацији. Жене су и самоиницијативно прикупљале помоћ за борце. У извештају Окружног комитета КПЈ Ужице, бр. 11. се каже: „... У црногорском и рачанском срезу жене су на прелима прерадиле више вуне него у свим осталим срезовима. У тим срезовима жене су самоиницијативно прикупљале помоћ за војску".[63] За своје другове борце на фронту, организација АФЖ-а из Бајине Баште прикупила је намирнице па се у извештају Среског комитета КПЈ Бајина Башта из јануара 1945. године каже: ..... Од прикупљених намирница једну количину су предали команди подручја а један део од тих намирница упућен је борцима IУи VI батаљона ужичког народноослободилачког одреда."[64] И у даљем извештају о раду жена Бајине Баште и околине се каже да оне у извршењу постављених задатака никада нису изостале за другим женама у ужичком округу. На одржаним прелима прела се вуна за чарапе и џемпере за војску. У Бачевцима је изаткано двеста метара платна од кога су сашивене кошуље.[63]

Жене Пожеге су се укључиле у акцију прикупљања помоћи за борце. У сарадњи са омладинским одбором, приредиле су прело у селу Гугљу, где је двадесет жена опрело пет килограма вуне.[66]

У Гостиљу, селу у златиборском срезу, на прело су дошле омладинке и жене да преду вуну. Такмичарски дух је, као и у многим другим приликама, и овде био веома присутан. Истовремено, партизанске песме смењивале су се једна за другом. У подне је свака из своје торбе извадила ручак и ставила га на заједничку трпезу а после је настављен рад до касно у ноћ када је следила игранка на општу радост свих присутних.[67] Општински одбор АФЖ-а сазвао је прело у криворечкој општини на коме је сто двадесет жена опрело дванаест килограма вуне. Вуну су разделиле да исплету чарапе и џемпере за борце.[6?] И жене рожанске општине одржале су прело на које су дошли и другови из позадинске чете. За све време другарице из Алиног Потока певале су партизанске песме [69]

У ариљском срезу је у току марта 1945. године одржано петнаест прела на којима је предена вуна за џемпере и чарапе за борце. Ова прела су, као и многа друга у ужичком округу, коришћена за политичко уздизање жена јер су читани чланци из листа „Зора", а такође су жене упознаване и са политичком ситуацијом.[70] Прела су одржавана у селима: Брекову, Бјелуши, Северову и Високој и др. Ту је опредено тридесет пет килограма вуне, исплетено недесет пари чарапа и пуловера за војску.[71]

На прелима, док се такмиче која ће више да опреде вуне, жене црногорског среза пишу борцима VII батаљона. Овај батаљон бранио је Немцима приступ у град па се бораца овог батаљона сећају присутне другарице:[72] На ово писмо убрзо су добиле и одговор од бораца VII батаљона у коме им се другови захваљују на даровима и истовремено их подсећају да се гушће сврстају у АФЖ и помогну победи над фашизмом и у том духу васпитају своју

63. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Ужице, ОКУ 16.
64. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Бајина Башта ОК бр. 4/45.
65. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Бајина Башта, 16. април 1945. г.
66. „Жене помажу рањеницима", „Вести" бр. 40. од 14. априла 1945. г., *стр. 4.*
67. *„Родољубиве златиборке", „Вести" бр. 37. од 4. априла 1945. г.,* стр. *2.*
68. „Златиборке на прелу", „Вести" бр. *18. од 24. ј*ануара *1945.* г., стр. 3.
69. Исто.
70. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, *Срески* комитет *КПЈ Ариље, 30. марта 1945.* г.
71. „АФЖ *среза ариљског", „Вести" бр. 44. од 28. априла 1945. г.*
*72. „Црногорс*ки срез за Ужице", „Вести" бр. 10. од 27. децембра 1944. г., стр. 3.
73. „Другарицама из АФЖ-а Косјерић", „Вести" бр. 11. од 30. децембра 1944. г., стр. 3.
74. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице.

децу.[7?] Из Годечева cv чак **и** сиромашне избеглице из Босне послале помоћ **и** братске поздраве.

Прикупљајући помоћ за борце на фронту, жене ужичког округа су, пратећи месечне извештаје о раду, реализовале један од задатака које су у свом програму имале у првим данима после ослобођења. Не располажемо потпуним подацима о хоме, али се ширина њихове акдије може видети из следећег прегледа помоћи бордима на фронту априла 1945. године:

Помоћ жена ужичког округа борцима на фронту априла 1945. године[74]

срез — место	чара-па	пуло-вера	кошу-ља	назу-вица	рука-вица	шало-ва	пешки-Ра	заво-Ја
Град Ужице	120	35	74	—	9	5	28	19
Ужички	586	229	85	31	16	12	40	25
Рачански	252	40	114	87	17	2	123	2
	688	122		64	12			
Ариљски	500	11	2	500	200	7	20	26
Златиборски	337	24	37	22	28	7	8	—
Црногорски	303	7	17	20	25	21	14	—
Пожешки	566	119	66	—	—	2	27	72
С в е г а:	3.352	587	395	724	307	56	260	144

Брига за рањенике и болеснике

И ова акција је, као и претходна, представљала важно политичко питање, па су се све организације укључиле у њену реализацију. Жене су често и самоиницијативно прикупљале прилоге и обилазиле рањенике у ужичкој и другим болницама у округу. Формирани су акциони одбори за прикупљање помоћи рањеницима на предлог Генералштаба Југословенске армије. Ови акциони одбори формирани су при свим окрузима, срезовима и општинама у току фебруара 1945. године.

Жене организоване у АФЖ-у у Бајиној Башти сакупиле су намирнице и однеле их рањеницима и болесницима смештеним у среској болници у Бајиној Башти. Њихов прилог био је следећи: 470 комада јаја, 2 килограма сланине, 5 килограма јабука, 6 литара млека и 2 килограма сира.[75]

Y Пожеги су жене прикупиле поклоне: кајмак, колаче, јабуке и сир и у дану који је био одређен за њихову посету однеле рањеницима и болесницима Ужичке болнице.[76]

И жене Ужица су се активно укључиле у ову акцију. Једна од њих, Раденка Јовановић, спремила је ручак за осам рањеника.[77] Жене Трећег рејона, еу у оквиру прославе 8. марта, скупиле поклоне, однеле их у болницу и болесницима спремиле ручак од њих.[78] Жене су водиле рачуна да посете рањеницима и болесницима распореде, свакодневно их обиђу, хако да се не би могло десити да једног дана буде много посета а других дана ни једна.[79] Посете, брига и пажња, веома су радовале рањенике и болеснике. Један од њих

75. АС, Фонд ОК КОТ Ужице, Срески комитет КПЈ Бајина Башта, ОК КПЈ Ужице, 16. април 1945. г.
76. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Пожега, ОК КПЈ Ужице, 30. март 1945. г.
77. „Жене помажу рањеницима", „Вести" бр. 40. од 14. априла 1945. г., стр. 4.
78. „Прослава Дана жена у Ужицу". „Вести" бр. 31. од 10. марта 1945. г.
79. „АФЖ за рањенике", „Вести" бр. 37. од 4. априла 1945. г., стр. 4.

поручује женама: „Ми ћемо лакше преболети ране вашом помоћи и пре отићи поново на фронт да дотучемо непријатеља. Хвала вам што сте се сетиле оних који немају своје мајке да их посете."[80]

У фебруару 1945. године добровољни прилог за рањенике и болеснике у златиборском срезу био је знатан: 18.700 динара прикупио је одбор АФЖ-а Јабланице, 3.150 динара Криве Реке, 26.885 динара од одржаних приредби у корист рањеника, 6.700 динара прикупила је Бела Река, 1.160 динара Драглица, 500 динара Дренова, 400 динара Алин Поток и 1.330 динара Негбина.[81]

Извештај Среског комитета КПЈ у мају 1945. године у Косјерићу говори о прикупљеном прилогу за рањенике а он је следећи: 1.443 комада јаја, 5 килограма масти, 6 килограма сланине.[82]

И за рањенике и болеснике Пријепољске болнице жене ужичког округа су послале помоћ: 10 килограма колача, 200 комада јаја и 15 килограма погачица.[83] Ову помоћ скупиле су и послале жене Бајине Баште.

Било је и случајева да месни одбор самоиницијативно скупља поклоне и у пакетима шаље рањеницима и болесницима и у друге земље. Тако је поступио и месни одбор из Ариља који је скупљене пакете послао Албанским рањеницима.[84]

Жене су учествовале у скупљању и слању пакета за заробљенике. У априлу 1945. године жене Бајине Баште су за заробљенике сакупиле: 611 комада јаја, 3 килограма сланине, 5 килограма масти, 36 килограма брашна, 70 килограма пасуља, 15 килограма кромпира, 1 килограм вуне и у новцу 400 динара.[85]

Прикупљање помоћи за пострадале крајеве

Акција прикупљања помоћи за пострадале крајеве наишла је на велики одзив међу становништвом ужичког краја. Формиран је и одбор за прикупљање помоћи пострадалим крајевима Југославије. Акција помоћи Санџаку организована је од 7. до 11. јануара 1945. године. У патриотском позиву родољубима ужичког краја се каже: „... Наша света дужност захтева да се помогну они, који су заједно са нама пролили најдрагоценију крв, ради ослобођења Београда и Србије. Наша је света дужност да помогнемо онима, који су заједно са нашим најбољим синовима и кћерима делили добро и зло по њиховој земљи. Покажите још једанпут колико волите и цените слободу и жртве, које су у борби дате."[86] У прогласу среза рачанског који је упутио срески одбор УСАОС-а из Бајине Баште поводом прославе светске омладинске недеље стоји: „... У вези са прославом наше светске омладинске недеље окружни омладински одбор позвао је две хиљаде омладинаца и омладинки из читавог округа да помогну пренети храну од Ужица до Санџака за пострадале крајеве наше земље. Од тога броја на наш срез долази триста омладинаца и омладинки."[87] У овој заједничкој акцији УСАОС-а и АФЖ-а, жене из Бајине Баште послале су пет пакета са разним намирницама у тежини од педесет килограма.[88] Посебно велики одзив показали су радници у Ужицу, железнички радници и радници у Ткачкој радионици. Прикупљено је: 300 килограма брашна, 200 килограма кромпира, 2.000 комада јаја, 15 килограма шећера, 5 килограма колача, 10 килограма јабука, 28 килограма масти, 18 кило-

80. Гојко Шкоро: „Ужички округ у Народноослободилачком рату 1944—1945. године", Титово Ужице, „Вести" 1981, стр. 307.
81. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески одбор АФЖ-а Чајетина, 14. фебруар 1945. г.
82. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Косјерић Окружном комитету КПЈУжице, Извештај о раду 2. мај 1945. г.
83. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Бајина Башта Окружном комитету КПЈ Ужице, Пегнаестодневни извешта.ј о раду, 16. април 1945. Г.
84. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Аршве Окружном комитету КПЈ Ужице, Месечни извештај о раду, 30. март 1945. г.
85. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Бајина Башта Окружном комитету КПЈ Ужице, Извештај о раду, 30. март 1945. г.
86. АНМТУ, Инв. бр. 6313.
87. Архив Председништва ЦК СКЈ Београд, Фонд Србија П/430, Проглас омладине среза рачанског поводом прославе омладинске недеље.
88. „Жене помажу рањеницима у Пљевљима", „Вести" бр. 40. од 14. априла 1945. г., стр. 2.

гати ужичког округа, њих пет под вођством Милесе Јовановић, однеле су намирнице рањеницима и болесницима смештеним у болницу у Пљевља. Оне су нонеле и многа ппсма од жена и радника ужичког краја у којима је изражена жеља за њихово брзо оздрављење. Жене делегати из Пљеваља су им изашле у сусрет а исто тако срдачно поздравио их је и народ Пљеваља. У грама сланине, 1 килограм дувана, 128 пари чарапа и 7 џемпера.[89] Жене, делеболници, сви који су могли да устану, дошли су да их поздраве. Затим су жене Ужица обишле рањенике и болеснике који због болести нису могли да устану и испоручиле им поздраве свих жена ужичког краја. Рањеници и болесници, као и цео народ овог краја, захвалили су им на овој пажњи. У разговору који је следио другарице из Пљеваља су их упознале како су оне организовале своје радне чете и информисале их о проблемима са којима се сусрећу у раду. Са много лепих утисака жене ужичког краја су се вратиле у Ужице. Велики број омладинаца и омладинки је такође суделовао у овој акцији, па је то био још један вид заједништва АФЖ-а и УСАОС-а.

Жене ужичког округа, организоване у АФЖ-у, исто су тако предано учествовале и у пружању помоћи једном броју рањеника који су због тежине повреде били упућени на лечење у Ужичку болницу.

Описмењавање и рад на културном пољу

У оквиру програма рада АФЖ-а важан задатак била је и борба за смањење неписмености. Одбори АФЖ-а су помагали организацију и рад аналфабетских течајева. Број жена које су научиле да читају и пишу сваким даном бивао је све већи. Станија Драговић, професор, председник Среског одбора АФЖ-а, је на састанцима и конференцијама користила прилику да позове све неписмене жене да се упишу на аналфабетске течајеве. Аналфабетским течајевима требало је да буду обухваћене све неписмене жене, омладинке и омладинци. У округу је у првој половини 1945. године радило шездесет седам аналфабетских течајева које је посећивало око хиљаду неписмених. Научило је да чита и пише сто шездесет учесника а њих петсто до двадесетог слова.[90]

У рачанском срезу радило је једанаест аналфабетских течајева.

И на прелима је коришћена прилика да се жене придобију за похађање аналфабетских течајева и увере у потребу за описмењавањем. У Белој Реци 29 жена је научило да чита и пише а у Сирогојну је аналфабетски течај похађало тридесет жена и омладинки. Први аналфабетски течај у Јасенову похађало је шездесет жена и омладинки златиборског среза.[91]

Све веће учешће жена ужичког округа на аналфабетским течајевима говори да је њихова потреба за просвећивањем била велика.

И политички курс који је одржан у Ужицу, наишао је на велики одзив чланица АФЖ-а. Разрађиване су теме: „Развитак НОБ-а", „О југословенској армији", „Војно-политичка ситуација" и „Развитак организације АФЖ-а". Међу присутних шездесетак слушатељки[92] њих седам је било из црногорског среза.[93] По повратку са курса, другарице које су га похађале показале су изузетну активност. Неке од њих су самоиницијативно сазивале конференције у својој општини.[94]

Жене ужичког округа су на свечан начин прославиле и свој празник, 8. март. Њих седамсто[95] је учествовало на свечаности у Ужицу на којој је о значају 8. марта говорила Милеса Јовановић, секретар Среског одбора АФЖ-а.

89. Исто.
90. АС, Фонд ОК КПЈ Ужнце, Срески комитет КПЈ Чајетина Окружном комитету КПЈ Ужице, Извештај о раду, 30. март 1945. г.
91. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, бр. 8. од 16. априла 1945. г.
92. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Косјерић Окружном комитету КПЈ Ужице, 2. мај 1945. г., Извештај о раду.
93. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Ариље Окружном комитету КПЈ Ужице, 29. април 1945. г., Извештај о раду.
94. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Ужице, 31. март 1945. године, Извештај о
95. Хрхив Председништва ЦК СКЈ, Фонд Србија 11/397, Извештај ОК СКЈ Ужице од 3. априла 1945. године.

Свечаност су поздравнли представници народне власти, Југословенске армије, ЈНОФ-а и УСАОС-а. У дискусији су учествовале многе другарице. На крају прославе из Ужица послати су поздравни телеграми председнику Титу и Централном одбору АФЖ-а у Београду. Користећи и ову прилику, Станија Драговић, професор, председник Среског одбора АФЖ-а, је позвала све неписмене жене да се упишу на аналфабетске течајеве. После свечаности, све учесницеј отишле су у болницу да посете рањенике и болеснике.[96]

Од почетка марта вршене су припреме за прославу 8. марта у Ариљу.] Прослава је успела, а како се каже у Извештају о раду Среског комитета КПЈ Ариља „...то је била једна од најуспешнијих конференција читавог среза".[97] У добром расположењу празник је прославило око двеста жена.* Поворка жена прошла је улицама Ариља, а свечаност се завршила приредбом."

Око двеста педесет жена Косјерића и околине је прославило свој празник.[100] Прочитан је и реферат о значају 8. марта, а среска културна група је извела приредбу спремљену специјално за тај дан.[101]

И жене Бајине Баште су прославиле 8. март. На одржаном митингу поводом овог празника заветовале су се да ће још више водити рачуна о раду и успеху своје организације обећавши да ће се пуно заложити за успех пролећне сетве и радити као и до сада за добро свог народа. На свечаности прва се за реч јавила Јелисавета Јефтић из Бачеваца. Седамдесетогодишња Јелисавета је говорила да је у својој кући наместила три разбоја на којима се свакодневно смењују жене и раде платно од кога ће се сашити одело за борце на фронту.[102]

Свечано је прослављен 8. март и у Пожеги. На свечаности је прочитан реферат о значају 8. марта а после тога је одржана приредба.

И у Чајетини је велики број жена прославио 8. март. Ово је била велика свечаност за златиборски срез.

Жене ужичког округа, у оквиру прославе 8. марта нису заборавиле рањенике и болеснике смештене у болницама у Ужицу и округу. У програм прославе ставиле су и посету рањеницима.

Жене су свечано и са пуно радости прославиле и 9. мај — Дан победе над фашизмом. Винка Вишић Радовић се сећа прославе овог дана: „Посебно ми је остала у сећању прослава 9. маја — Дана победе над фашизмом. Био је митинг пред зградом данашње Општине. Сакупило се много света. Ко год је чуо на радију да је рат завршен, пренео је ту вест даље и много света је дошло на митинг. Певало се и играло. У великом колу било је много другова, другарица, мајки и сестара од којих њих велики број у црним марамама. И ја сам се нашла на том весељу. Другови су ме замолили да говорим. Говорећи имала сам утисак да свака реч из срца излази. Говорила сам о томе да се коначно остварило оно за шта су многи наши синови, кћери и родитељи погинули. Уз жаљење што многи наши нису сада са нама, нису дочекали овај срећни дан, подсетила сам их да нам они не би замерили да у колу, славећи слободу, скинемо црне мараме. И многе жене су тада скинуле црне мараме, ухватиле се у коло и славиле победу и слободу за коју су гинули њихови најмилији."[103]

У било ком периоду наше земље било је жена које су обављале значајне, често судбоносне задатке. Прихватајући програм Комунистичке партије Југославије, у току рата делиле су тешку судбину својих другова борећи се заједно са њима против надмоћнијег непријатеља. Никаква мучења и терор

96. „Прослава 8. марта — Дана жена читавог света", „Вести" бр. 30. од 7. марта 1945. г., стр. 3.
97. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Ариље, Окружном комитету КПЈ Ужице, Извештај о раду од 1—15. марта 1945. Г.
98. Исто.
99. „Прослава Дана жена у округу", „Вести" бр. 32. од 17. марта 1945. г., стр. 3.
100. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Косјерић Окружном комитету КПЈ Ужице, Извештај о раду од 30. априла 1945. г.
101. „Прослава 8. марта Уокругу", „Вести" бр. 32. од 17. марта 1945. г., стр. 3.
102. АС, Фонд ОК КПЈ Ужице, Срески комитет КПЈ Бајина Башта Окружном комитету КПЈ Ужице, Извештај о раду, 29. март 1945. г.
103. Сећања Винке Радовић дата аутору 25. новембра 1985. г.

нису могла сломити њихов отпор према непрнјатељу. Затвори и логори нису их могли натерати на признања која су фашисти од њих тражили. У првим послератним данпма приступиле су обнови и изградњи земље. У томе се истичу бројне активисткиње које су биле пример осталим женама како треба наставити са радом у остваривању циљева народноослободилачке борбе и социЈалистичке револуције. Укључивањем у рад АФЖ-а, жене ужичког округа још на један начин манифестују љубав према својој земљи а пожртвованим радом доприносе њеној слободи и социјалистичкој изградњи. Бригом за рањенике и борце наставиле су дело започето у току рата, а васпитање своје деце, младих покољења, у духу социјалистичких односа схватиле су као свој задатак у будуће.

Мр Милица БОДРОЖИЋ

НЕКИ ВИДОВИ УЧЕШЋА РАДНИШТВА УЖИЦА И ОКОЛИНЕ У АКЦИЈАМА ПРВИХ ДАНА ПО ОСЛОБОЂЕЊУ*

После ослобођења ужички крај је, као и остали делови земље, био у рушевинама, те је требало уложити огромне напоре да би се што пре обновила постројења, фабрике, пруге, мостови, радионице и указала што већа иомоћ јединицама НОВЈ, које су у још неослобођеним крајевима водиле одлучне борбе за уништење окупатора и њихових сарадника. У организацији тог веома значајног посла прворазредну улогу су добили органи народне власти и ЈНОФ-а на чијем су се челу налазили комунисти. Стога ће бити корисно изнети преглед чланова КПЈ у ОК КПЈ Ужице. Средином јануара 1945. у ужичком крају било је укупно 139 чланова КПЈ од којих су 36 били радници, 45 сељаци, 29 интелектуалци, 6 занатлије, а 23 остали.[1] Према томе, у редовима КПЈ највише је било сељака, а после њих радника (36 у односу на 45). Радници су чинили више од четвртине укупног чланства у КПЈ. Тај број се крајем априла 1945. знатно увећао тако да их је укупно било 693 члана и 185 кандидата, од којих 166 радника, 379 сељака, 73 интелектуалца и 75 осталих.[2] Из изнетог се види да је у редовима КПЈ највише било сељака, преко половине, што је и природно јер је ужички крај био изразито сељачки (Већина његовог становништва је 1931. живела на селу, око 91%).[3] Имајући то у виду, јасно је да је радника било сразмерно доста у односу на њихов укупан број у односу на остало становништво.

У порушеном Ужицу одмах после ослобођења није било електричног осветљења, јер су све инсталације биле искидане и порушене, те је требало прегалачки приступити послу да би се граду дало осветљење. „Тада су радници електричарско-браварске радионице са преосталим машинама почели да раде потребне делове. Удруженим радом њих и електричарских радника, цело Ужице добило је електрично осветљење за 20 дана''.[4] **„Вести",** орган ЈНОФ-а округа ужичког, 30. XII 1944. су писале да се Ужице тада снабдевало електричном енергијом преко једне централе која је била довољна за снабдевање домаћинстава. Пошто су индустријски објекти били сувише тешко оштећени „да би се за прво време могли ставити у погон, то ће и једна централа бити привремено сасвим довољна. Друга централа, истина, није оштећена у машинским постројењима, али је брана за воду сасвим демолирана, тако да за сада ту у току зиме о некој поправци бетонске конструкције не може бити ни говора, нешто због хладноће, а нешто и због недостатка самог материјала".[5]

„Вести" су 10. III 1945. истицале да је окупатор при повлачењу из наших крајева „уништио све што се могло уништити". Тако је у Ужицу спалио железничку станицу, „покидао колосеке и мостове, бацио скретнице у ваздух и до темеља порушио ложионицу". При ослобођењу града јединице НОВЈ су

* На жалост нисмо у стању да дамо ни приближне податке о броју и структури радничке класе ужичког краја у овом периоду.

1. Милан Борковић, КПЈ у Србији 1941—1945, к-2 /1943—1945/, Рад, Београд 1974, 313.
2. Исто, 326.
3. М. Бодрожић, Радничка класа ужичког краја у рату и револуцији 1941. године, Зборник „Ужичка ренублика", к. I, гтр. 91.
4. Омладински оилтен за 1945. годину.
5. „Вести", бр. 11, 30. XII 1944, 3.

на мссту где је била ложионица затекле „само гомиле армираног бетона... Испод тих рушевина штрчали су костури двеју локомотива".[6]

Немци су при повлачењу на прузи Ужице — Вишеград порушили 24 моста, 3 подзиде и 4 тунела, делимично покидали пругу на Шаргану, а од Вар дишта до Вишеграда потпуно је уништили секући прагове на пола или шину по шину. Истовремено Немци су били уништили све скретнице, сигналне уређаје и станична постројења. И мостови су били потпуно уништени, сем два гвоздена која су се делимично могла употребити. Била су порушена три подзида која су се налазила на јаким стрминама, па је на њима требало извршити премошћавање, јер за подзиђивање није било времена. Што се тиче тунела, два су била само делимично оштећена, па оправка на њима није тражила много времена, док су се друга два налазила у терену који се осипао, па су били потпуно затворени.[7]

Међутим, Немци нису уништили само привредне објекте у Ужицу (осам мостова на реци Бетињи, од којих три железничка и пет пешачких, Ткачку радионицу, Булића ћуприју, мост сграђен од сиге преко кога је водио каравански пут средњовековног Ужица, железничку станицу и ложионицу, локомотиве и вагоне, а 16. XII 1944, при напуштању града порушили су све путеве који воде ка Ужицу и др.) већ и читав низ објеката за становање. Када су партизани ушли у Ужице 16. XII 1944, „Град је био полумртав, сав у рушевинама. Било је потпуно уништено 277 зграда, а преко хиљаду их је оштећено, улице закрчене рушевинама, електричне инсталације искидане, водоводна мрежа такође. У граду није било ни огрева ни хране, а са стране се није могло довући због порушених путева", те се осећала оскудица у најважнијим потребама.[8]

Рад на обнови порушених објеката ужичког краја

У раду на рашчишћавању рушевина учествовало је одмах од првог дана целокупно железничко особље. Према писању „Вести" од 3. I 1945. за рашчишћавање железничке станице се пријавило све железничко особље. Они су такође радили на прикупљању железничких прагова и другог растуреног материјала неопходног за оправку пруге а који је окупатор разорио. Радници су до 3. I 1945. успели да оспособе пругу до прве станице и да њихова композиција саобраћа на њој. Тешки услови су отежавали радове, али их нису онемогућили. Железничари су радили како на рашчишћавању рушевина тако и на оспособљавању саобраћаја. Захваљујући самопрегорном раду за само 10 дана биле су раскрчене рушевине па се одмах приступило извршавању планске обнове. Најпре су оспособљени колоседи. После њихове оправке радници ложионице су се поделили у две групе, једна је радила на подизању порушених мостова, а друга на оправци двеју скоро сасвим уништених локомотива, вагона, напојника, водостанице и других машинских постројења. „Рад на подизању мостова био је врло тежак и напоран. Па ипак, иако се радило са примитивним алатом и по снажној вејавици и ветру, под температуром од 27 степени испод нуле, подигнута су три моста на Скрапежу за 30 дана.

Људи су градили мостове, иако с напором, често газили воду до појаса, а руке од мраза су се лепиле за хладно гвожђе, и под тешким техничким условима и с вољом, несебично, јер су знали да се на овај начин најбоље одужују својој отаубиии. Зато су и успели".[9] Друга група радника, међу којима је било бравара, швајсера, лимара, дреера и ковача, којима су помагали ученици ложионице, успели су да за 8 дана оспособе малу локомотиву, чије су неке делове Немци демонтирали и уништили. Захваљујући самопрегорном раду локомотива је била за најкраће време оспособљена за превоз. Поред тога у исто време се радило на оправци веће локомотиве, коју су Немци ско-

6. Исто, бр. 31, 10. III 1945, 3.
7. „Кроз омладинску бригаду", бр. 2, стр. 10 /28. II 1945/.
8. Титово Ужице у борби за слободу, Споменица посвећена 10-годишњици ослобођења Титовог Ужица, Титово Ужице 1951, 55.
9. „Вести", бр. 31, 10. III 1945.

ро потпуно уништили, тако што су, на пример, парни котао избушили на 6 места, док су штангле, арматурна глава, ручка и вакум кочница, димњача, тендер и друга постројења били сасвим уништени. Организованим радом вредни радници су успели да ову готово уништену локомотиву оспособе за 35 дана и пусте је у саобраћај. У исто време из потпуно порушене локомотивске радионице била су извађена сва машинска постројења и пренета у новоподигнуту бараку која је била оспособљена за рад. И рад колске радионице такође је био успешан. Радници колнице и радници из Железничке бригаде успели су да оспособе 25 кола која су Немци минирали.[10]

Треба посебно нагласити да су Немци при повлачењу осим мостова уништили и железничку пругу и телефонско-телеграфске линије. На оправци телефонско-телеграфске линије радили су борци-радници ІУтехничке чете ІІІ батаљона на терену дуж железничке пруге Љубић — Ужице. Они су имали много тешкоћа јер је сваки други стуб био преполовљен мином. Горњи део стуба лежао је у снегу, док су са поштећених висиле покидане жице. Такве слике су се сретале око Ужица, Пожеге, Мокре Горе, Овчара, Љубића и др. На дужини од 80 километара биле су прекинуте жице и поломљени стубови. „Са једноставним алатом, са примитивно направљеним пењалицама, они су ишли од стуба до стуба. Поломљене су дизали, настављали један на други и утврђивали са жицом, замењивали разбијене порцеланске чашице, а на оне који су остали неоштећени пењали се, свесни тога да сваки час могу пасти заједно са стубом. Један део жице повезали су, настављали комад по комад и тако успоставили везу од станице до станице".[11] У исто време они су радили и на поправци блок-сигнала, апарата, мотора, формирању радионица, а на станицама и успутним прелазима су вршили утоваре и истоваре делова за оправку мостова. Самопрегорним радом припадници ІУтехничке чете ІІІ батаљона су успели да пређу преко Мокре Горе, смрзавали су се газећи снег поред растргане пруге и прелазећи потоке брвнима, а реке газовима или на брзину направљеним прелазима.[12]

У самој ложионици у Ужицу, у којој је радило 14 радника, најпре је била оправљена ковачница у којој је израђен потребан алат за рад. Биле су постављене две ковачке ватре које су радиле помоћу електричног вентилатора. Одмах после тога извршена је оправка једне миниране зграде која је оспособљена за обављање браварског и столарског посла, као и за топљење „композиције", беле ковине, за наливање осовинских лежаја. Такође је била оправљена зграда у чијем је једном одељењу вршена оправка и израда алата, а такође и његов смештај. Радило се и на оспособљавању струга за обраду осовинских рукаваца. Обављањем ових послова рад у радионици је био доста нормализован, тако да је за девет дана било предано саобраћају десет исправних кола, иако су она била теже оштећена. Рад на оштећеним колима се наставио. Њих је још било 22 и очекивало се да ће кола бити оспособљена половином фебруара 1945. године.[п]

У то време ковачи секцијске радионице су радили на изради кламфи за мостове. До тада су успели да произведу велики број кламфи израђујући у исто време шрафове, ексере и остали материјал потребан за оправку пруге. До 3. І 1945. и столари секцијске радионице и железничке станице су успели да изврше све текуће оправке на свим зградама станице и секције.[14] До истог датума и просторије за канцеларије су биле оспособљене, а материјал извађен из рушевина и очишћен. Електричари ложионице су успели да оправе електричну мрежу. Колница је радила неуморно, а истовремено су биле предузете мере за оснивање обућарске радионице да би се растеретила војна обућарска радионица. Из ложионице је 5 мајстора водоинсталатера радило на оспособљавању градског водовода.

10. Исто.
11. „Кроз омладинску бригаду", број 2, стр. 16 /Издаје пропагандни отсек Железничке бригаде, Чачак/, 28. ІІ 1945.
12. Исто.
13. Исто, стр. 19—20.
14. „Вести", бр. 12, 3. І 1945, 3.

Што се тиче рада радника ужичке ложионице, „Вести" од 13. I 1945. год. су писале: „На предлог другова руководилаца станице, секције и ложионице и на основу запажања команданта из војске, командант железничке мреже ужичког подручја, јавно је похвалио најмарљивије раднике и прегаоце: целокупно особље ложионице, зато што се у највећем броју јавља на своју дужност, што је увелико раскрчило рушевине ложионице и прикупило веће количине драгоценог алата, и што су сопственом иницијативом предузели радове за оправку једног пешачког моста". Уопште узев, сматрало се да су ложионица, железничка станица и секција установе „које могу да послуже за пример ударничког рада на расчишћавању и обнови Ужица".[15]

Крајем фебруара 1945. у ложионици у Ужицу се радило на оправци велике локомотиве и 30 вагона. Нарочито се упорно радило на оправци велике локомотиве. јер је мала „Вера" имала ниску возну снагу, свега 60 тона, док би се оправком велике било у стању да повуче 300 тона, тј. пет пута више него до тада, те би било могућно превожење материјала од Ужица до Пожеге, а касније и до Овчара и натраг. Тиме би био омогућен превоз војске, путника и хране за пасивне крајеве. Истовремено се радило на оправци водостанице, која је била до темеља срушена. Да би се локомотиве могле напајати водом узети су од порушене водостанице извесни делови: „Тако су положене нове водоводне цеви у земљу, везане за градски водовод и подигнут напојник који је у стању да за неколико минута напуни тендер водом".[16]

Лист **„Кроз железничку бригаду"** број 2. је забележио, да је крајем јануара у Ужице стигла **II** чета II машинског батаљона Железничке бригаде. Они су имали задатак да оправе разлупану локомотиву и вагоне, да рашчисте станична постројења и машине, али је између два сектора рада који су се морали повезати лежао срушени мост. „И они су одлучили својом иницијативом да подигну мост да преко њега превезу поправљене вагоне на станицу, и да избегну поплаву реке коју је преграђивала поломљена конструкција". Крајем јануара, заправо 29. I 1945. била је формирана мостовска јединица коју је чинило 25—30 бораца радника. Оправку је било тешко извршити, јер су парапетни зидови били потпуно порушени, док је гвоздена конструкција моста, поломљена на две трећине према колници, лежала под углом од 48 степени. Врхови су били дубоко забијени у песак. Припадници Железничке бригаде су и поред хладних јануарских дана загазили у воду скидајући пешчане наслаге, подметали камење да би добили чврсту подлогу и ређали праг по праг, које су вадили из немачког бункера. Захваљујући самопрегорном раду у време писања другог броја **„Кроз железничку бригаду"** мост је стајао у свом скоро пређашњем положају. „Борци већ прелазе преко њега носећи алат, прагове, носаче, шине, с једног краја на други. Својим крајевима он се већ приближио нивоу железничких трачница које штрче са насипа, као да чекају да га опет обухвате својим железним рукама. Још само дан-два и преко моста ће се превозити вагони из колнице".[17]

У вези са радом на оправци мостова у ужичком крају међу првим подигнутим на сектору Љубић — Ужице била су три мала моста у Пожеги, и то један преко Скрапежа, а два преко сувог кориха. Под заједничким стручним руководством, сва три моста подизала су се истовремено и у току фебруара била завршена рукама железничког особља из Ужица уз помоћ бораца **III** чете **II** батаљона омладинске бригаде.[18] Значај оправке ових мостова је био велики, јер су они повезивали велики део железничке пруге између Овчара и Ужица у дужини од преко 40 километара. „Схватајући велики значај бржег саобраћаја и улогу у њему, железничко особље Ужица и Пожеге и војске, дали су се предано на посао. Народ из околине Пожеге, преко народних одбора, својим учешћем допринео је много томе раду секући и дово-

15. Исто.
16. Кроз омладинску бригаду, бр. 2, стр. 18 /28. II 1945/.
17. Исто, стр. 22 и 23. Извлачењем порушене конструкције борци II чете су спасили Ужице од поплаве, која је претила граду. Ү знак захвалности Ужичани су спремили припадницима железничке бригаде ручак. Исто.
18. Исто, бр. 3, стр. 7.

зећи грађу, од које је употребљено око 200 кубних метара".[19] Поред тота тада се радило на три моста код Ужица, од којих су два била гвоздена, а један бетонски. Радило се на њиховом рашчишћавању, дизању конструкције, разбијању бетонских блокова и преношењу грађе за њихово подизање. На том послу заједнички је радило железничко особље из Ужица, војска и народ, који је довлачио грађу под стручним руководством железничке бригаде.[20]

У листу **„Кроз омладинску бригаду"** од 28. II 1945. је писало: „Војници наше бригаде уз сарадњу са железничким особљем са ове територије, станичним, пружним и машинским, као и народа који превози грађу за објекте и прагове, већ се налазе на овоме сектору и раде у првом реду на рашчишћавању и оправци и подизању неких објеката". Треба напоменути да су минирањем били разрушени не само мостови већ и стубови и зидови, при чему је за рашчишћавање најтеже било уклонити материјал који је лежао у осовини колосека, а који се морао уклањати минирањем или сечењем апаратима за заваривање. Како је терен био стеновит, побијање шипова је било немогуће. „Имајући непрестано пред очима задатак да што брже успоставе саобраћај, како би на тај начин дошла хитна помоћ народу у пасивним и тешко настрадалим крајевима, наши војници као и железничко особље, дали су се свим снагама на посао. За ово релативно кратко време на томе сектору три су објекта потпуно завршена, а у раду су четири, док се до свију осталих преноси грађа и врши припрема за скори рад".[21]

Почетком марта 1945. мала локомотива „Вера" је била пренета из Ужица у Биоску и постављена на пругу. Она је требало да саобраћа од трећег порушеног моста крај Ужица до Кремана, Мокре Горе и даље кад се оправе мостови и пруга. Локомотива „Вера" је вукла један вагон и два вагонета носећи грађу за мостове, прагове, алат и сав материјал за оспособљавање пруге, као и храну за војску. Истовремено, њоме су се служили и сељаци.[22]

Окружни НОО Ужица је почетком фебруара 1945. истакао велики значај нормализовања железничког саобраћаја. Њиме би пре свега било омогућено боље снабдевање становништва ужичког округа храном и осталим потребама. У Љубићу код Чачка је био образован прихватни магацин. Из њега се сточном запрегом превозило сувим путем од Љубића до Пожеге, а одавде према Ужицу возом. „Такав начин транспортовања поред тога што је спорији, задавао је многе друге тешкоће. Нарочито у погледу прибављања сточних запрега". Тада се почело избегавати скупљање већег броја запрега, јер су се приближавали дани орањЛ и других пољских радова па је вучну снагу требало у што већој мери оспособити за њих.[23]

У циљу рангчишћавања рушевина и обнове града Ужица биле су формиране добровољне радне јединице у свим реонима града у којима су свакако суделовали и радници. Радило се преко целог дана, оскудним средствима, али врло успешно, тако да су већ у јануару и фебруару 1945. године многе рушевине рашчишћене, а јавне зграде и приватне куће оспособљене за употребу.[24]

Привредно одељење Окружног НОО-а је 14. II 1945. одржало конференцију којој су присуствовали сви шефови привредних одсека среских НОО-а и привредни стручњаци Окружног НОО-а. Њима је, као органима нове власти народ, поред осталог, поверио задатак руковођења обнове привреде. Тада је констатовано да је у срезу златиборском занатство слабо развијено, да је

19. Исто, бр. 3, стр. 8.
20. Исто.
21. Исто. У истом листу се истицало да је за оправку једног објекта било неопходно просечно 300 кубних метара грађе, па и више. За сваки објекат било је такође неопходно око хил»аду шрафова за дрво. Шрафове су правили борци Железничке бригаде од бетонског гвожђа, режући руком лозе. Требало је затим радити на изради алата: кесера, бургија за дрво, алата за штемовање рупа у дрвету и др. Радило се са сировим дрветом које је било тешко за руковање и обраду. /Исто, бр. 3, 10/.
22. Кроз омладинску бригаду, бр. 2, стр. 12. Упор. *Вести,* бр. 46 од 12. У1945, стр. 5.
23. *Вести,* бр. 30, 7. III 1945, 2.
24. Исто. Говорећи о томе, *Вести* број 11 од 30. XII 1944. су писале: „Радови на рашчишћавању рушевина, и поред врло кратког времена, до сада су уродили плодом. Колоне добровољаца, омладинаца од 16 до 25 година показују у раду врло високу свест, поред своје изванредне спремности".

срез богат шумом, која се није рационално користила, јер су је сељаци секли без плана. Такође је постојало и око 50 стругара које још увек нису радиле. За привредно стање у срезу рачанском је констатовано да је оно задовољавајуће, да на Тари ради преко 500 омладинаца секући дрва за Београд, да у срезу постоји једна парна и 10 водених стругара од којих су радиле само две. У срезу рачанском је постојала електрична централа и 198 поточарских млинова, за које није речено у каквом су стању тада били. У срезу пожешком привреда, која је пре рата била развијена, у току борби је разорена. У пожешком срезу је тада постојао један парни млин и електрична централа, један рудник угља, који је био оспособљен и избацивао 10 тона лигнита дневно. Сматрало се да би се његов капацитет могао повећати за 50% ако би се набавиле каписле и експлозив у довољној количини. У срезу црногорском од занатских радионица било је ковачких, коларских и других.[25]

Тада је такође констатовано да је у Ужицу оспособљена ткачка радионица која је производила завоје. У одељењу Ткачке радионице од памучних сировина је рађено на изради 60.000 метара завоја и газе. И у бившој Фабрици оружја се такође почело са радом на оправци пољопривредних алатки, а требало ју је оспособити и за израду плугова. Тада је констатовано да пољопривредници треба већ тада да доносе алатке на поправку да не би у време сезоне пољопривредних радова, услед пренатрпаности, остале неоправљене.[26]

На другој окружној скупштини НОО у Ужицу је констатовано да је до 17. III 1945. год. било оспособљено 207 мостова у укупној дужини од 3.576 м. Од тог броја сасвим је обновљено 66 мостова у дужини од 853 м, а остало (141 мост) су биле привремене мостовске конструкције. До 17. III 1945. укупно је било оспособљено 64% мостова. Од 45.000 зграда било је оспособљено 3.739, од којих 409 јавних, 1. 678 стамбених и 1.652 привредно споредних зграда.[2']

На седници окружног одбора ЈНОФ-а, одржаној у другој половини марта 1945. констатовано је да су од индустријских предузећа оспособљени Ткачка радионица, у којој је радило једно одељење са око стотину разбоја на којима је требало откати 60.000 метара завоја и газе; Фабрика коже, која је тих дана требало да отпочне са прерадом свих врста ситних и крупних кожа, као и крзна, затим радионица за оправку пољопривредних справа и алата у којој су се производили и клинци за поткивање, капацитет машина износио је тих дана хиљаду комада клинаца дневно. Радила су такође и три електрична млина, неколико црепана и 5 стругара, парних и на води. Била је оспособљена и стругара Ткачке радионице. Занагство је било углавном сведено на задружну основу на чијим принципима су основане: кројачка, обућарска и грађевинска задруга у које је било учлањено 90% радника те три струке. Био је извршен попис необрађене грађе по срезовима и отпочето са откупом исте. До тада је у Ужицу било уграђено 2.000 м^3 оборене грађе, коју је до 31. марта требало превући до прве утоварне станице.[28] Грађевинско одељење је успело да до 21. III 1945. од 58 разрушених мостова обнови 47, док их је 6 било у изградњи тако да је било остало свега 5 неоправљених мостова. Такође су били оспособљени путеви за аутомобилски саобраћај на линијама: Ужице — Ваљево, Ужице — Пожега — Чачак, Ужице — Чајетина — Златибор, Пожега — Пониковица, Ужице — Бајина Башта и Ужице — Кремна. Поред тога, констатовано је да су у исправно стање биле доведене многе јавне и приватне зграде, док су електрична и водоводна мрежа биле потпуно оправљене. Грађевинско одељење је у својој режији отворило једну машинско-столарску и браварску радионицу, подигло једну зидану кречану у Ужицу, организовало вађење камена и печење креча за зидарске радове тада искључиво на јавним зградама.[29]

25. *Вести,* бр. 25, 17. II 1945, 2.
26. Исто.
27. *Вести,* бр. 32, 17. III 1945, 2.
28. Исто, бр. 33, 21. III 1945, 2.
29. Исто.

Активност на формирању ЈНОФ-а

У ужичком крају, као и у осталом делу земље, је рађено на формирању Јединственог народноослободилачког фронта /ЈНОФ-а/. Његов орган за округ ужички су биле **„Вести".** Крајем децембра 1944. у Ужицу је била одржана скупштина радника и радница, којој су присуствовали и сељаци из околних села. У излагању говорника похваљено је држање и радника који су на позив Комунистичке партије пошли у борбу против фашизма. „У нашој земљи радничка класа, предвођена својом Комунистичком партијом је успела да оствари чврст савез са сељаштвом и поштеном интелигенцијом, привредницима и свим другим друштвеним слојевима". Тај савез није био склопљен на конференцијама, већ у активној борби. Подвлачило се да је задатак радничке класе да продуби јединство између свих народа Југославије, да учврсти тековине НОБ, да учествују у јединственом НОФ-у и постане кичма тог фронта. Истицало се, даље, да је неопходно да радници у фабрикама раде ударнички и да учине све да би се Ужице подигло, остварујући запажене резултате по којима би постали стахановци.[30] Говорећи о улози радничке класе у НОБ, тада је подвучено: „Погонска снага нашег покрета јесте и остаје радничка класа". На крају скупштине је изабран Извршни одбор ЈНОФ-а.[31] Изабрани Извршни одбор од 5 другова отпутовао је за Београд да би учествовали на Земаљској синдикалној радничкој скупштини, која је требало да се одржи 31. децембра исте године.[32] На конференцији радника ложионице, која је одржана 27. XII 1944. а којој је присуствовало 170 људи, био је изабран Извршни одбор ЈНОФ-а.[33]

На великој скупштини за избор Среског одбора ЈНОФ-а за срез ужички командант железничке мреже ужичког подручја Видосав Сокић је, поред осталог каже: „Јединствени се зове јер му је циљ стварање јединства у народу. Народни се зовемо што његове одборе бира народ. Народ их смењује, чим више не одговоре задацима за које је изабран. Зове се ослободилачки, јер је наша главна тежња ослобођење земље од окупатора и домаћих слугу. Фронт се зове зато, што означава чврсто јединство, фронт у позадини".[34] У свом говору члан Иницијативног одбора ЈНОФ-а за округ ужички Жика Авамовић је истакао да је задатак ЈНОФ-а да из сопствених средстава помогне оне који живе у великој оскудици. НОФ је требало да одмах приступи остварењу тога задатка. Он је у исто време апеловао на оне који су могли да помогну народноослободилачку борбу да то учине бар сад у дванаестом часу.[35]

Из извештаја поднетог на збору Градског одбора ЈНОФ-а у Ужицу се констатује да је Градски одбор ЈНОФ-а донекле учествовао у акцијама на рашчишћавању града од рушевина, довођења осветљења и водовода, у прикупљању помоћи за сиротињу и пострадале крајеве. /Тако је Градски одбор ЈНОФ-а у заједници са Градским НОО-ом прикупио 700.000 д за сиротињу, а 312.470 д за пострадале крајеве/.[36]

Рад на обнови синдиката

Орган ЈНОФ-а **„Борба"** од 28. I 1945. је објавила проглас Главног одбора јединствених синдиката који је упућен свим радницима и намештеницима Демократске Федеративне Југославије на ослобођеној територији. У њему се тражило да се ради на организовању „брзе обнове" и повећању производње

30. Исто, бр. 11, 30. XII 1944, 2.
31. За председнника Извршног одбора је изабран Драгослав Миливојевић, абација, за потпредседника Тадија Костић, ложионички радник, за секретара Тома Бабић, штампар, за благајника Миодраг Петковић, берберин. За чланове Извршног одбора су изабрани: Обрен Николић, бравар, Драгољуб Јоксовић, кројач, Миодраг Вуковић, Десимир Полић, месар, Новица Ковачевић, пекар, Љубивоје Петровић, електричар, Ивко Курлагић, грађевинар, и Славко Мандић, бравар, *Вести,* бр. 11, 30. XII 1944, 2.
32. Исто.
33. Исто, стр. 3.
34. Исто, бр. 12, 3. I 1945, 2.
35. Исто.
36. Исто, бр. 24, 14. II 1945, 3.

у свим предузећима која производе за фронт. Такође се захтевало што хитније достављање фронту свега онога што му је било неопходно. Као најважнији проблем тога времена су истакнути: снабдевање војске оружјем, опремом и храном и што брже функционисање свих органа народне власти у позадини.[37]

Настојало се преко синдикалне организације да се уведе чврста дисциплина и спречи свака саботажа, аљкавост и штеточинство. Организована радничка класа је требало да пружи подршку новој држави у циљу организовања и указивања помоћи јединицама НОВЈ које су водиле борбу за ослобођење земље од окупатора и њихових сарадника. Стога је од држања радника зависило и пружање помоћи ослободилачкој борби, обнова разорене привреде и успостављање нормалног живота у земљи. Баш због тако значајне улоге коју су радници предузели у ослобођеној земљи да би се могли успешно да остваре постављени задаци они су морали синдикално да се организују и да са намештеницима заједно раде на остварењу постављених задатака.

Средином марта 1945, тачније 18. III 1945, у Ужицу је била одржана прва синдикална конференција радника, намештеника и државних службеника. У резолуцији донетој на тој конференцији се констатује: „У овој великој надчовечанској борби, коју воде наши народи, радничка класа, верна своме народу и принципима слободе и демократије, високо држи заставу слободе и независности, заставу братства и равноправности народа Југославије, заставу борбе нашег народа против фашизма и реакције. Раме уз раме са сељацима и осталим родољубима нашег народа најактивније учествује у борби за коначну победу".[38] Посебно се подвлачило да ће радници и намештеници града Ужица испунити своју „свету дужност" и дати свој допринос у борби за обнову земље те се изјављивало да ће продужити рад под паролом: „Све за фронт, све за победу над фашизмом и реакцијом" и осигурати фронту све оно што је било у њиховој могућности, да ће чувати јединство радничке класе поникло у борби као „зеницу ока" и неће дозволити никоме да га разруши. „Јединство свих физичких и интелектуалних радника" се сматрало великом тековином на чијем очувању и продубљивању треба радити. Изјављмвало се даље: „3. Да ћемо утростручити своје снаге, на подизању предузећа кота је у нашем граду непријатељ уништио. Ложионица, колница, творница у Крчагову, сви мостови у граду и многе друге радионице су порушене, њих ћемо подићи и обновити, јер је то наш дуг према новој народној држави у којој су нама радницима и намештеницима сва права осигурана. 4. Ми ћемо у нашем раду развити до што је могуће веће висине племенито ударничко такмичење у сваком предузећу, у свакот радионици и на гваком месту".[39] Према томе, на првој синдикалној конференцији у резолуцији је истакнуто да су многи привредни објекти били разорени и л/ништени од непријатеља на чијој је обнови радници требало да раде. Да би се остварили што бољи резултати требало је развити „племенито ударничко такмичење у сваком предузећу, у свакој радионици и на сваком послу". Радници и намештеници града Ужица су посебно себи ставили у дужност да помогну „из личних средстава организовањем самопомоћи све оне радничке породице чији су храниоци погинули у овом ослободилачком рату".[40] На крају резолуције они су се завето-вали да ће „бити будни чувари демократских тековина и неуморни организатори рада на што бржем опорављању наше привреде"[41] Према писању „Вести" од 24. III 1945. преко хиљаду радника, намештеника и чиновника је манифестовало 18. III 1945. у недељу улицама Ужица кличући јединственим синдикатима, јединственој влади и маршалу Ј. Б. Титу. Тако у поворци они су дошли до Дома културе у коме је одржана прва велика синдикална конференција радника и намештеника у Ужицу.

У „Вестима" од 24. III 1945. су изнети задаци јединствених синдиката радника и намештеника; међу радницима се истиче да радници и намеште-

37. *Борба,* 28. I 1945, 3.
38. *Вести,* бр. 33 од 21. III 1945, 1.
39. Исто.
40. Исто.
41. Исто.

ници, да би их испунили треба да остваре снажан синдикални покрет „који би обухватио све раднике и намештенике, а који би био руковођен из једног општег центра, ослањајући се на струковне организације појединпх индустријских и управних органа. Да би се спровео што бољи и успешнији рад, подружнице се организују по принципу предузетости, — једно предузеће — једна подружница. Главно тежиште јединствених синдиката радника и намештеника мора се пренети у предузећа и установе народне државе". Обнова порушених предузећа се одвијала под врло великим тешкоћама. Да би се оне савладале захтевао се „велики степен организованости, развијање пуне самоиницијативе и такмичења у сваком предузећу, свакој установи и сваком послу". Такође је било неопходно у циљу успешног испуњења постављених задатака „свугде и на сваком месту завести радну дисциплину" водећи „немилосрдну борбу против сваке саботаже и забушанства". Синдикалне организације је требало да васпитавају раднике и намештенике у духу испуњавања задатака који се пред њих постављају и свесно уклањају све техничке и организационе „недостатке који коче напредак рада и производњу".[42] Упоредо са обнављањем предузећа и привреде требало је радити на поправљању материјалног положаја радника и намештеника. Јединствени синдикати радника и намештеника требало је да посвете нарочиту пажњу тарифним правилницима за повећање плата. У циљу заштите здравља радника и намештеника као и њихових породица синдикати су се Залагали да лекарска помоћ и лечење буду бесплатни.[43]

Такмичење пред светску омладинску недељу и Први мај

Омладина читавог света од 21—28. марта прослављала је омладинску недељу. С тим у вези, Окружни одбор УСАОС-а је издао проглас упућен омладини ужичког округа у коме се радничкој омладини посебно говорило: „Продужимо добровољно радно време, повећајмо продукцију тако да би што спремнији изашли у данима прославе светске омладинске недеље. Уписујмо се у синдикате, живо учествујмо у њима, јер је то наша организација".[44]

После овог прогласа омладина читавог краја је била у знаку припрема за светску омладинску недељу радећи ударнички у фабрикама и радионицама као и другим местима у граду и на селу, приступајући тако припреми „недеље пролећне офанзиве". Располажемо подацима да су радници Фабрике оружја приступили прикупљању старог материјала који су вадили испод рушевина, затим га прерађивали и оспособљавали за употребу. У обућарској радионици Команде места радници су добровољно продужили радно време за сат и по. И омладинци из Ложионице су повећали своје радно време. Док су до тада производили 40 шрафова за мостове дневно, у току припрема за омладинску недељу тај број се повећао на 70. Самоиницијативно радници су из рушевина извадили 300 комада мутера и одмах их оспособили за употребу. Два радника су тада из рушевина извадили 500 комада здравих цигала и сложили их. И радници у Ложионици су повећали своје радно време за сат и по. Радници „Војне пекаре" су 10. и 11. марта повећали радно време са 8 на 12 часова. Радећи ударнички, они су успели да у току једне смене избаце 3.200 хлебова. Колико је то било велико повећање производње може се закључити по томе што је пекара са истим бројем људи за исто време производила свега 400 хлебова. Радећи ударнички, омладинци су сутрадан избацили 7.000 кг хлеба уз радно време од 12 сати.[45]

Учествујући у припремама за светску омладинску недељу **„Вести"** од 24. III 1945. су писале: „По радионицама, пекарама и фабрикама такође се ударнички ради. Радници Ложионице и радници обућарске радионице продужили су своје радно време за један сат. Пекари војне пекаре раде сада 13

42. Исто, бр. 34, 24. III 1945, 2.
43. Исто.
44. Исто, бр. 31 од 10. III 1945, 3.
45. Исто, бр. 32 од 17. III 1945, 5. У исто време омладина Ужица је непрекидно радила на превозу намирница за пострадале крајеве тако да је до 10. марта истоварено 4 вагона са 1.100 џакова. Исто.

часова дневно. У радионици ради 19 људи, али својим ударничким радом свршавају посао за који су потребна 24 човека. За један дан они избацују по 7.000 комада хлеба. Радници фабрике Ткачнице продужили су своје радно време тако да сваког дана дају по 86 часова прековременог рада".[46]

У припремама за светску омладинску недељу је учествовала и омладина среза рачанског. И она је ударнички радила на свим пословима.[47] Пред светску омладинску недељу, сем ужичког и рачанског среза, ударнички се радило и у осталим деловима ужичког округа, али о томе не располажемо с довољно података.

У прегледу рада светске омладинске недеље, „Омладински билтен", који је издавао Окружни одбор УСАОС-а, је у броју 4. од 1. IУ1945. писао: „Омладинска недеља је завршена. У дане припрема и дане саме прославе, омладина ужичког округа предузела је и свршила са њој својственом упорношћу, низ корисних послова... По фабрикама, радионицама и пекарама радници су добровољно продужавали своје радно време. Радници Лабрике тканина свакога дана давали су по 86 часова прековременог рада". У истом бро!'у је такође писано да су у округу биле одржане 122 масовне конберанције омладине, спремљено 180 пакета за рањенике, одржано 59 приредаба, издато 29 нових бројева зидних новина, створено 7 радних чета, формиране три културне групе, 4 аналфабетска течаја, једна читаоница, основана 4 спортска клуба, одиграно 5 фудбалских утакмица, приређено лакоатдетско такмичење, шах турнир и др. Према томе, у периоду светске омладинске недеље се не само ударнички радило на обнови ужичког краја и повећању производње за погребе позадине, фронта и рањеника, већ се организовано радило на културно-просветном уздизању. У том циљу су биле организоване многобројне масовне конференције омладине, на којима су несумњиво учествовали и радници, као и при раду разних културних и спортских група.

Међутим, погрешно би било закључити да су радници ударнички радили само пред светску омладинску недељу. Они су са пуно елана приступили обнови и раду одмах после ослобођења. До таквог закључка се може доћи на основу ранијег излагања.[48] Илустрације ради, навешћемо писање „Вести" од 31. III 1945. да је у Ужицу била много оштећена Фабрика оружта и муниције и да је окупатор оставио мноштво неупотребљивих машина. „И када су после ослобођења радници ступили тамо, заиста су били у недоумици одакле и шта пре да почну. Па ипак, са пуно труда и воље, под тешким околностима, \-спели су за релативно кратко време да оспособе и зграде и машине и алат". Међутим, Фабрика оружја и муниције је у најскоријем року претворена у радионицу за оправку и израду првенствено пољопривредних справа и алатки. У њој су израђивани плугови, сејачице, вентили за кола, клинци за поткивање волова, вршила поправка свих врста пољопривредних оруђа, затим све врсте машинских делова за млинове и друга постројења, разни шрафови, текст за обућу, блокеји за ципеле, кофе за воду итд. Захваљујући залагању радника, дотада неупотребљиве машине су преправљене и оспособљене за израду текста и клинаца. Иако је начин израде био прилично примитиван, радник Раденко Јелисавчић је уснео да повећа производњу од 500 комада на 1.500 за један радни дан. У раду су се такође истакли радници који су радили у ковачници на изради плугова, а међу њима посебно Драгољуб Станић. Поред оспособљавања зграда и постројења, у што су сви уложили доста труда

46. Исто, бр. 34, 24. III 1945, 1. Упор. *Омладински билтен,* издаје Окружни одбор УСАОС-а бр. 4. од 1. IУ1945, стр. 6. У ткачници се посебно истакла стара Иконија Петровић која је постигла рекорд у ткању газе за рањенике. Она је успела да за 8 часова рада отка 70.000 шуса. „Вести", бр. 34, III 1945, 1.
47. У раду се највише истакао Момчило Веселиновић, електричарски радник, који је за 5 дана извршио око 40 поправки, оправку уличне мреже, затегао жице на 10 бандера и оспособио водовод. После њега у раду су се највише истакли Владимир Дикић и Данило Митровић, столарски радници који су успели да за један дан оправе 30 прозора за омладински раднички дом. У исто време опанчарски радник СредоЈе Леонтијевић је за један дан израдио 5 пари опанака за борце НОВЈ, „Вести", бр. 34, 24, III 1945. I.
48. Тако су „Вести" од 13. I 1945. на стр. 2 донеле вест да је прелазну заставицу за ударничко такмичење добила омладина среза црногорског.

И времена, до краја марха 1945. било је израђено око 20.000 комада клинаца, око 30 кг текста за ципеле, 50 комада кофа за воду. У исто време је био извршен велики број оправки плугова и осталог пољопривредног алата, а израђено је и неколико нових плугова.[49]

Поред свакодневног ударничког рада, радници радионице за оправку пољопривредних алата су радили на свом културно-просветном уздизању. Два пута недељно одржавали су састанке на којима се много дискутовало и читало. Последњих дана марта, у слободним часовима радници су радили на оспособљавању једне просторије која је требало да им послужи као читаоница. Основали су такође и своје зидне новине.[50]

Од 15. априла до Првог маја, било је организовано првомајско такмичење у читавом ужичком крају, а посебно у Ужицу, у коме су све синдикалне подружнице поставиле себи одређене задатке које је требало прековременим ударничким радом остварити повећањем производње у предузећима и остварењем већих успеха у раду на свим радним местима. Тако је обућарска задруга већ на почетку првомајског такмичења израдила 15 пари дечјих ципела, које ће бити на празник подељене деци погинулих бораца. У исто време и кројачка задруга је сашила 10 пари дечјих панталона које ће се на празник рада такође поделити деци палих бораца. На почетку првомајског такмичења Ткачка радионица је поред платна за завоје почела са ткањем плавог и црвеног платна за заставе, чију је одређену количину требало изаткати до Првог маја. И радници електричне централе су успели да оспособе један оштећен трансформатор, а до Првог маја је требало да инсталирају електрично осветљење у купатилу у Дому културе. И у радионици пољопривредних алата су такође вршене припреме за прославу Првог маја. У радионици је радно време продужено за два сата. Оно је коришћено за повећање производње плугова и сејачица. У исто време радници свих предузећа су радили по два сата на спортском игралишту. Њега је такође требало оспособити за употребу до Првог маја.[51]

Говорећи о учешћу омладине у првомајском такмичењу „Вести" од 25. IУ 1945. су писале: „Највећи празник целога радног народа, дан Првога маја, приближује се. Читав радни свет припрема се за тај дан повећавајући радно време, производњу и појачава своје напоре до максимума. Омладина такође учествује на тим припремама радећи на сетви, појачавајући рад у фабрикама и убрзавајући посао на осталим радовима".

У прогласу народима Федеративне Демократске Југославије — радницима и радницама је указивано да су они „увек били у првим редовима општенародне борбе за слободу и напредак" и да су били највише прогоњени од реакције која је земљу водила у пропаст. Њихово место и даље је било у првим борбеним редовима за изградњу истинске демократије и политички, економски, друштвени и културни просперитет земље. Требало је да предњаче у раду на обнови разорене привреде. Посебно се наглашава: „У борби против окупатора и њихових слугу, ви сте побеђивали, учвршћујући савез с браћом сељацима. Чувајте тај савез као зеницу ока, не дајте да непријатељи радног народа разбију ваше редове. Организујте се у својим синдикалним организацијама, развијајте радно такмичење и повисујте радне норме, да би победа над непријатељем била бржа и сигурнија. Свестрано помажите народну власт у борби против саботера и штеточина, против шпекуланата и трговаца народном крвљу и народним знојем".[52] Из изнетог је јасно да се на раднике као најнапреднију снагу друштва, посебно обраћала пажња, од њих се тражило да својим радом дају што више производа неопходних у борби против непријатеља, а за консолидацију нове власти. У том циљу је требало развити радно такмичење и свестрано се заложити против разних штеточина и шпекуланата свих врста.

49. „Вести", бр. 36, 31. III 1945, 3.
50. Исто.
51. Исто, бр. 42, 21. IУ1945, 2.
52. „Борба", 28. IУ1945, 1.

Пошто је за Први мај требало украсити и град и село, поред осталог, и паролама, графички радници штампарије „Вести", који су и иначе радили ударнички, поставили су себи задатак да израде пароле. Тај задатак је испуњен те је до 28. IУ1945. било одштампано 17.300 комада парола.[53] Радници кројачке и обућарске војне радионице су тада радили прековремено два сата, а такође су учествовали у изградњи сиортског игралишта у Ужицу. Кројачки радници су до тада успели да сакупе и привуку на слагалиште 3.000 кг старог гвожђа, док је до Првог маја требало да кројачке раднице сашију 30 дресова за раднички спортски клуб „Слободу". У време првомајског такмичења пекари Војне пекаре су ударничким радом избацивали 3—4.000 кг дневно, а рекорд су остварили када су у року од 48 часова непрекидног рада успели да избаце 2,5 вагона хлеба. Запажени резултати су постизани и на железници. Тако је у Ужицу тих дана био предат у саобраћај пети подигнути мост од ослобођења, а у Биосци је за 6 дана било оспособљено 16 вагона. Једна група радника је успела да, износећи на рукама део по део челичне конструкције, извуче из реке три вагона. За кратко време у ложионици у Ужицу је било оспособљено 8 вагона, а један је извучен из воде. Успешно је рашчишћавана порушена ложионица разбијањем бетонских плоча. Радници железничке станице који су радили на истовару гвоздене конструкције повећали су капацитет истовара са 6 на 8 вагона дневно. Да би и шести мост био предат саобраћају до Првог маја, било је повећано радно време од 6 на 12 часова. „Сећајући се палих и интернираних другова, железничари су од свога следовања помогли 60 њихових породица, поделивши им 75 кгр. зејтина и 588 кгр. брашна, а рањеницима у Ужицу поклонили су 30 литара зејтина и рањеницима у Пљевљима 5 литара зејтина".[54]

Првомајско ударничко такмичење се одвијало у свим срезовима у округу. У Бајиној Башти, у свим предузећима у слободно време синдикалне подружнице су радиле на прикупљању отпадака гвожђа, хартије, стакла и другог материјала које се могло искористити у производњи. У скупљању старог гвожђа нарочито се истакла подружница кожарско-прерађивачких радника која је само за један дан успела да прикупи хиљаду килограма. У то време столарски радници су из темеља поправљали бину Дома културе коју је требало завршити до краја недеље. Они су такође радили на изради 7 шах-гарнитура за све подружнице. И кројачи су ударнички радили на изради одела за сиромашне пионире.[55]

О првомајском такмичењу у Бајиној Башти „Вести" од 5. У1945. су писале да се нарочита ужурбаност примећивала у кројачкој радионици. Радници су се такмичили ко ће више урадити. Сви су желели да испуне постављене задатке, да не заостану од других. Пред Први мај и пропагандно одељење је радило неуморно. Оно је успело да изради око 130 наших, совјетских, енглеских и америчких застава, 11 парола на платну и 20 на дрвету, као и велики број парола на зидовима кућа.[56]

У првомајском такмичењу су се истакли и борци Железничке бригаде, ударнички радећи на свим секторима рада па су остварили запажене резултате. Тако је група која је радила на великом мосту код електричне централе последњих дана првомајског такмичења радила и ноћу и успела да заврши радове на њему. Ударнички се радило у радионицама и радилиштима и дању и ноћу. На поправци кола и изради алатки радили су у три смене по пет ковача и то једна смена дању, а две ноћу.[57]

53. „Вести", бр. 44, 28. IУ1945, 1.
54. Исто.
55. Исто.
56. Исто, бр. 45, 5. У1945, 4. Располажемо подацима да је кројачка радионица дала 48 часова прековременог рада, за које време су радници сашили 5 пари одела од капа за сиромашне пионире. Такође су окрпили многа одела пролазних јединица наше војске. Они су прикупили и 40 кг крпа за прераду. До Првог маја столарски радници Бајине Баште су направили бину у Дому културе, 8 клупа за омладински дом и ставили стакла на прозоре Дома. Поред тога, они су за основну школу направили 10 комада клупа, велики број рамова за слике Ј. Б. Тита, а последња два дана су радили на украшавању града, а нарочито улаза у град. Радници обућарске радионице Команде места су израдили 25 опанака за сиромашне грађане.
57. „Вести", бр. 45, 5. У1945, 3.

Упоредо с ковачима радили су и бравари. Они су успели за исто време да оспособе један федер-чекић, поставе један струг, један шепинг, једну бушилиду и трансмисију за све те машине. Уз помоћ два стругара они су успели да оправе комплет арматуру за локомотиву „Наду" која се тада налазила у Вишеграду. У исто време било је пренето и истоварено 14 вагона разног материјала за централни магацин. „И у радионици 4. чете III батаљона радници су дали све од себе, само да не заостану иза својих другова".[58]

Припадници интендантуре у Железничкој бригади су успели за неколико дана пред Први мај да ударничким радом пренесу од Ужица до Турице, до воза: 30.000 кг намирница, одела и оружја. Пекари су у исто време умесили и испекли 23.866 хлебова, кројачи скројили и сашили 500 пари одела, а обућари поправили 150 пари ципела.[59]

Када бисмо располагали подацима о резултатима такмичења пред Први мај, они би нам показали да су запажени резултати остварени у свим деловима ужичког краја, а не само у Ужицу и Бајиној Башти. Што се тиче рада у самом Ужицу, у Споменици посвећеној 10-годишњици његовог ослобођења се тврдило: „Огромни напори уродили су плодом. Град је очишћен од рушевина, оспособљен је водовод, електрично осветљење, железнички и друмски саобраћај редовно је почео да ради. Ужице је мењало свој лик. Првомајско такмичење донело је нове радне победе и допринело уређењу града".[60]

Располажемо подацима да су радници после 28-дневног рада завршили гвоздени мост дуг 45, а висок 6 метара, на чијој су обнови радили од 15. марта до 13. априла. На изградњи другог железничког моста у Турици, дугог 35, а високог 7 метара, рађено је од 15. марта до 25. априла такође ударнички и мост је био завршен. Трећи мост је био највећи и за изградњу најтежи. Он је био од бетона, а налазио се код електричне централе. Да би се он подигао, било је утрошено око 90 кубних метара обле грађе, а изваћено 300 кубних метара камена из каменолома на Старом граду. Један део камена је на рукама пренет до моста. Радници су на њему радили просечно 12 часова дневно. После 51 радног дана мост је био готов. Био је дугачак 51 метар, а висок 14 метара. Због тога што се није располагало свим потребним алатом и материјалом, требало је уложити много труда и пожртвовања да би се мост обновио. Да би мост могао бити завршен једно време се радило и дан и ноћ и празником, а последњих дана група од 78 радника је провела на раду непрекидно 37 часова. /Поправку алата, шрафова за мостове и сл. су радили бравари ложионице у Ужицу/. Пуштање у саобраћај ова три моста на прузи Ужице — Јатаре, било је од великог значаја за народ Биоске, Кремана, Шаргана и других места која је окупатор при повлачењу опљачкао и разорио. Њихови становници су почели да се враћају на своја разорена огњишта.[61]

* * *

Из изложеног је јасно да су се радници ужичког краја истакли у обнови земље, улажући максимум напора да би разорене фабрике, радионице, руднике, мостове, путеве, железнице и разне друге привредне објекте довели у нормално стање и омогућили што већу производњу како за цивилно становништво у позадини, тако и за рањенике и борце на фронту који су водили одлучне борбе за коначно ослобођење земље од окупатора и њихових сарадника. У том циљу је од необично великог значаја било оспособити и довести у нормално стање саобраћај, како железнички тако и друмски, јер без добрих комуникација израђени производи се не би могли допремити до оних којима су били неопходни. Од колико је значаја био рад на нормализацији саобраћаја лако се да закључити када се зна да је од бораца-радника-мајстора била

58. Исто. Радници-припадници 4. чете 3. батаљона су успели да израде: 2.518 шрафова за мостове, 3.105 шајбни за шрафове, 123 исклепанихзаоштрених брадви, 1.100 кламфи, 15 минерских бургија, 9 комплет скретница, да оспособе 9 расходованих телефона, а радници који сурадили ван радионице повукли су 38 км телефонских линија. Исто.
59. „Вести", бр. 45, 5. У1945, 3.
60. Титово Ужице у борби за слободу, 57.
61. „Вести", бр. 46, 12. У1945, стр. 5.

формирана носебна железничка бригада која је у разматраном периоду, од ослобођења ужичког краја до краја рата, радила на овом терену и остварила запажене, напред изнете резултате, на нормализовању железничког саобраћаја. Сви радници, посебно омладинци, су се истакли радећи ударнички у периоду пред недељу пролећне офанзиве — пред светску омладинску недељу. Нарочито су задивљујући резултати остварени у предпрвомајским данима када се радило ударнички не само повећањем ефективности рада, већ и знатним продужењем радног времена, често без прекида у неколико смена и дању и ноћу, па и празником.

Тако су се радници ужичког краја, верни револуционарним традицијама које датирају од последњих деценија XIX века и времена Димитрија Туцовића, затим и периода између два светска рата, вођени Комунистичком партијом, истакли у обнови порушеног краја, као што су се у време устанка 1941. истакли у војним јединицама, у процесу производње у време постојања Ужичке републике, и тадашњом организацијом нове власти допринели стварању већ тада нових облика власти стварајући услове ембриони облика самоуправљања. Ужице, које је поред Москве 1941. једино организовало параду прослављајући 24. годишњицу велике октобарске социјалистичке револуције натчовечански су бранили баш његови радници на Кадињачи. Борци Радничког батаљона су се борили до погибије или задњег метка. У првим даиима после ослобођења се показало да су радници Ужица спремни да испоље исти онакав ентузијазам какав су испољавали и у данима Ужичке републике, можда сад и већи јер су увидели да је коначно ослобођење остварено и да је неопходно све снаге уложити за обнову и изградњу порушеног краја и читаве отаџбине.

Др Жарко ЈОВАНОВИЋ

ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ УЧЕШЋА СЕЉАШТВА УЖИЧКОГ КРАЈА У БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ

Ужички округ, као и неки западни крајеви Србије у којима је устанак 1941. године достизао највеће размере, пред крај рата, када је отпочињала велика битка ослободилачких снага против окупатора и колаборациониста свих врста, био је стециште знатних четничких, недићевских, љотићевских и окупаторских снага. Још од пораза устанка 1941. године у овом округу, који је чинио и централни део „Ужичке републике", окупатор и домаћи издајници су се сурово обрачунавали са припадницима и симпатизерима НОП-а. Терор, посебно четнички, достигао је врхунац у зиму 1943. и пролеће 1944. године. Најтеже, поред осталих, погађао је и све оне сеоске породице чији су се чланови налазили у јединицама НОПОЈ, или су се биле експонирале као сарадници НОП-а.

У циљу сузбијања било какве ноповске активности на овом подручју, четнички покрет се, нарочито после одржавања Равногорског конгреса у селу Ба фебруара 1944. године, почео интензивније бавити политичким и пропагандним радом и међу сељачким масама. У ту сврху били су организовани посебни равногорски одбори, команде срезова, изабрани команданти општина и села у целом ужичком крају. Пред њих су постављани као најважнији задаци: 1) да одржавају зборове на терену општина, да народне масе упознају са спољном и унутрашњом политичком ситуацијом и да код народа развијају национално-патриотска осећања; 2) да пропагандом сузбијају комунистичку делатност; 3) да сумњива лица пријављују органима власти и да откривају „комунистичке курире и јатаке". Донете су и одредбе које су биле уперене против свих оних који су на било који начин избегавали сарадњу са четницима, одбијали да извршавају своје обавезе, да дају храну, избегавали да дају спискове сумњивих лица, да одређују таоце за упућивање на присилни рад итд. Равногорски одбори формирани су нпр. у моравичком срезу у општинама: Остатија, Луке, Вионица, Придворица, Међуречје, Брезова, Ерчеге, Прилике, Ковиље и Средња Река,[1] као и у другим срезовима ужичког краја.

Четничка организација је посебну пажњу посвећивала окупљању равногорске омладине по селима. Интензивна пропаганда је вршена преко разних омладинских листова: „Омладинска реч", „Уједињено српство" и „Равна Гора". Пропаганда је обухватала како мушку, тако и женску омладину по селима.[2]

По селима ужичког краја харале су тзв. четничке „црне тројке", које су најгнуснијим и најсвирепијим терором уливале страх сељаштву. „Слово „з" постало је синоним смрти невиних људи који су постајали жртве и на најмању сумњу да су симпатизери НОП-а. Њихов творац Дражa Михаиловић, као знак за распознавање „црних тројки" одредио је детелину са четири ли-

1. Стеван Игњић, Властнмир Луковић, Љубомир Марковић и Милан Бујошевић, Ивањица, хроника моравичког краја, Београд 1972, стр. 464—465. (у даљем тексту Ивањица.)
2. У те организације су се могле учланити и жене четника и њихових симпатизера. Исто, стр. 465.
3. У депеши од 22. септембра шеф „црних тројки" у Југославији Дражa Михаиловић поручује „тројкама" да „сувише прилазе спреда, обратно — треба с леђа". Издајник и ратни злочинац Д. Михаиловић пред судом, Београд 1945, стр. 86.

ста, израђену од сивог картона. У депеши од 21. септембра 1942. године Дража је наређивао: „Коме се једном стави слово 'з' више се не скида".

„Црне тројке" су биле не само органи терора, већ у суштини и органи власти. Чиниле су што су хтеле, вршиле злочине и на своју руку, без икаквих наређења. Биле су изнад команди општина, села и равногорских одбора. Скоро да није било општине на овом подручју у којима нису постојали ови весници смрти у саставу четничких батаљона и бригада.[4]

Поред „црних тројки" по селима су биле организоване и четничке страже од млађих људи, често без оружја. Постављане су на раскрсницама путева, на узвишењима, поред мостова, у прилазима кроз клисуре итд. Задатак им је био да легитимисањем контролишу непозната лица и сваког сумњивог приведу командиру страже.[5]

Преко „црних тројки", сеоских стража и команданата села створен је такав систем контроле и најцрњег терора да је кретање људи било готово онемогућено, пријатељ пријатеља није могао посећивати, отићи нпр. на славу, погреб, а да не буде испитиван, малтретиран, тучен, а често се догађало и главом да плати.[6]

У саставу Моравичке четничке бригаде, у лето 1944. године, формиран је летећи батаљон од окорелих џелата и садиста са задатком да ликвидирају симпатизере НОП-а и да чисте терен и од најмањих партизанских група. Мада је већ у том периоду било очигледно да су Немци изгубили рат, у многим селима моравичког краја четници су на свиреп начин вршили клања невиних људи, жена и стараца. Тако су у селу Вионици измасакрирали мајку политичког комесара Моравичке партизанске чете Венијамина Маринковића, која им је храбро пркосила не желећи да ода где јој је син. У истом селу убили су и једну девојчицу. У селу Глијечи заклана је Даница Букумировић. Априла 1944. године четници су заклали Кузмана Михаиловића, учитеља из Придворице, који није био члан Партије, али је као патриота мрзио четнике. Заклали су и учитеља Стојана Петровића из Рудна. Убили су Сретена Главинића, Јована Поповића, а Милоша Велимировића на очиглед жене и малог сина, итд.[7]

Заплашени од освете четника поједини сељаци су пријављивали симпатизере НОП-а. Тако је један сељак пријавио Ратка Видаковића четничком команданту. Неки четници, који су се и сами грозили злочина, молили су команданта да Видаковића не стреља.[8]

По селима рачанског среза (околина Бајине Баште) крстариле су четничке, немачке, љотићевске и бугарске патроле које су такође немилосрдно терорисале народ по селима. У рачанском срезу није било села у којем током године није батињано више од 50 људи. Свуда иза себе остављали су испребијане и измрцварене људе и уплакане жене и децу. Вршена су насиља и пљачке. Многима су слата уцењивачка писма са налогом колико новца и хране ко мора да преда. Због тога су људи бежали од својих кућа и скривали се по шумама, врзинама и пољима живећи у страху за свој и живот својих породица. Стравичан покољ грађана Бајине Баште у селу Рачи првог маја 1944. године, по налогу четничког команданта Радовића, изазвао је силовиту мржњу код сељаштва, па и оног које је дотада било уз њих.[9]

У неким селима ужичког среза, посебно на простору Ужице — Пилисад — Чајетина, у пролеће 1944. године сељаци су масовно били уз четнике, и иоред тога што су били у великом проценту јако сиромашног имовног стања. Томе је допринела дотадашња снажна четничка пропаганда и одсуство било какве активности НОП-а. Четници су по овим селима убеђивали сељаке да партизани убијају и кољу, чиме су код необавештених уливали велики страх од припадника НОП-а. То потврђује и извештај штаба Прве крајишке

4. Ивањица. . . стр. 466.
5. Исто.
6. Исто, стр. 467.
7. Исто, стр. 468—472; АВИИ. Ф. Недића, Реферати, к. 30, 10/1-74.
8. Исто, стр. 473.
9. Бајина Башта, Београд 1969, стр. 122—123.

бригаде Пете НОУ дивизије од 24. марта 1944. године у коме се наводи: „Већина сељака са овога сектора као и омладинаца отишла је са четницима, пошто су их заплашили да ми кољемо и убијамо".[10] Стога се у сељаштво тог подручја није могло имати поверења, па је Штаб 26. марта 1944. године издао наређење нижим штабовима да сељацима — водичима не смеју одавати име бригаде, пошто међу њима често има шпијуна. Штаб је даље налагао да се од појединих имућнијих сељака могу реквирирати коњи за потребе војних јединица.[11]

Овакво расгхоложење сељака према НОП-у у појединим подручјима ужичког округа било је последица трогодишње интензивне четничке пропаганде и терора. Ради примера, навешћемо писање четничког листа „Равногорска мисао", марта 1944. године, да је Србија земља сељака са мањином радника и да се не може прихватити концепт комуниста о диктатури пролетаријата, јер је комунизам пролетерски, тј. раднички, и да је у том уређењу „сељак потпуно обесправљен и предат на милост и немилост пролетаријату". Као снажно средство уливања страха у душу непросвећеног сељака били су „совјетски колхози" који су приказивани као „сељачке фабрике" у којима ови раде као радници, без права на своју земљу. „Српски сељак који је био научио да буде добар домаћин — поручује даље „Равногорска мисао" — не може дозволити то а тиме нити диктатуру пролетаријата нити победу комунизма".[12]

У селу Брезови, на позив команде једне партизанске јединице да се према сопственим могућностима припреми мало хране за борце, од већег броја виђенијих домаћина одазвала су се само два сељака. Разлог је био страх од одмазде, којој су раније били често изложени када би се партизани, којима су пружали сваку помоћ, повукли из њихових села. Тако је било и овога пута. По одласку партизанске јединице Бугари су опљачкали и попалили многе куће у овом селу, а заједно са четницима тукли сељаке код којих су били смештени партизани.[13] Посебно је била свирепа једна четничка „црна тројка" која је батинала породице чији су се чланови налазили у партизанима.

И поред стравичног терора, четници у овом селу нису могли створити упориште и нису га узалуд називали „црвеним гнездом" или „Малом Москвом". У Брезови је јануара 1944. био основан равногорски одбор који је, поред осталог, добио и задатак да храни четничке свиње, што је овај одбио. На списак сумњивих лица, које је по наређењу требало да састави, одбор је ставио само имена Петра Стамболића и Обрена Чекеревца, јер су се оба налазила у Одреду.[14]

И поред страховитог терора, у пролеће 1944. године, са успоном НОП-а у многим областима у Србији и све већим војним победама снага НОВЈ, и у ужичком округу почиње постепено јачати активност на оживљавању НОП-а. У селима Дружетићи и Богданици формиране су партијске ћелије и НОО, формирано је Среско повереништво за пожешки срез, врши се продор у села Тометино Поље, Табановиће, Средњу, Доњу Добриња, Гугаљ, Душковце, Мршеље, Јежевицу и Гојну Гору. Активирају се и партизанске јединице. Пожешка партизанска чета је убрзо прерасла у батаљон Ужичког партизанског одреда, који је деловао са јединицама НОВЈ које су надирале из Санџака.[15]

На опредељење сељака за НОП у ужичком округу у лето 1944. године значајно је утицало обнављање партијске и народноослободилачких организација. После доласка Друге и Пете дивизије у Србију, и прерастања Окружног повереништва КПЈ за ужички округ (формиран у пролеће 1944. у селу Дајићима — морав. срез) у Окружни комитет КПЈ, јула исте године на терену

10. Зборник докумената и иодатака о народноослободилачком рату југословенских народа, (у даљем тексту Зборник докумената. . .) том. I, књ. 7, Београд 1955, стр. 141: ИРПС, МОК Ужице, бр. 18.
11. Исто, стр. 145—146.
12. „Равногорска мисао", бр. 2, 20. III 1944.
13. Марија Лукић, Брезова, Београд 1958, стр. 79, 81.
14. Исто, стр. 82, 86—87, 89.
15. Др Милан Борковић, Слободан Босиљчић и др., Србија у рату и ревоЈгуцији, 1941—1945, Београд 1976, стр. 314.

овог округа почела су се обнављати и нижа партијска руководства, као и партијске ћелије по селима.[16]

Из моравичког краја је приличан број сељака ступио у партизанске јединице: из Средње Реке, Придворице, Глијечи, Комадина и др. села. Многи сељаци из Средње Реке, Придворице, Вионице, Остатије и других села добровољно су носили партизанске рањенике при повратку од Ибра све до Катића.[17]

Опредељивање народа овог краја за партизане подстакло је спуштање оружја помоћу падобрана из савезничких авиона у селу Дајићима. Увече 16. априла 1944. године два енглеска и два совјетска авиона бацили су симболичну помоћ у оружју и одећи партизанима, што је за њих, као и за народ било од великог моралног значаја. То им је био јасан доказ да су савезници уз њих.[18]

Почетком лета 1944. године Ибарско-моравички партизански одред, који је формиран у Андријевици од 56 бораца, у борби код Шерметовца разбио је четнике и том приликом заробио 30, махом мобилисаних сељака. Сви су пуштени кућама уз напомену да се не враћају четницима, што су ови и обећали. На Црепуљаку Одред је разбио четничке снаге у јачини од 1.000 људи, међу којима су, такође, претежно били мобилисани сељаци, који су се одмах разбежали.[19]

Јуна 1944. године, док су се борбе за ослобођење Србије све више распламсавале и слободна територија се нагло увећавала, Немци и њихови сарадници трпели су све веће поразе. Тако су партизанске јединице потукле Кесеровићеве четнике на Копаонику. Тада је Кесеровић потпуно прешао на страну Немаца и од њих је добијао оружје и муницију, а његови рањеници су заједно лечени са немачким. То је потпуно отворило очи присилно мобилисаним сељацима за издају Кесеровића, па га у све већем броју почињу напуштати и прелазити на страну партизана. Према писању листа „Наше вести", органа Главног НОО Србије, 2. јула 1944. године, „стотине присилно мобилисаних сељака из Недићевих и четничких одреда" прелазило је партизанима,[20] што је био случај и у ужичком крају. О распламсавању борбе у Србији „Наше вести" писале су 16. јула: „Родољубива Србија корача напред и приближава се дану велике победе. Из поробљених вароши и села (подвукао — Ж. Ј.) Србије одлазе сваким даном нове групе српских синова и кћери, одлазе да се што пре ставе под заставу маршала Тита и посвете себе борби за ослобођење своје земље".[21] Исто расположење било је захватило и знатан део сељаштва ужичког краја, што потврђује и податак да су се на тој територији почеле формирати и посебне партизанске јединице.

Главни НОО Србије преко свога органа „Наше вести" у време летње жетве 1944. године упозоравао је сељаштво у Србији, па и у ужичком крају да се непријатељ спрема да му отме жито.

> „По нашим окрузима, срезовима и селима — писао је овај лист — већ су се размилели разни окупатори гаулајтери и Недићеви тзв. начелници и пандури. Гоне сељаке да што пре пожњу и предају количину хране коју су му расписали ови пандури. Немци и Недић журе да што пре опљачкају и одвуку жито у своју Немачку. Они журе, јер Немачка трпи пораз за поразом. Њена катастрофа очевидна је и сваког тренутка може да наступи слом и крах читавог швапског Рајха...
>
> Српски сељак не сеје да храни швапске гагрице, већ свој напаћени српски народ. И Недић и Веселиновић, који веле да су

16. Архив Србије (у даљем тексту АС), ОК Ужице, бр. 5; Др Милан Борковић, Комунистичка партија Југославије у Србији 1943—1945, књ. II, Београд 1974, стр. 180.
17. Ивањица. . . стр. 461—462.
18. Исто, стр. 462; Петар Вишњић, Продор Друге и Пете дивизије у Србију, ВИЗ, Београд 1983, стр. 195.
19. Ивањица . . . стр. 477.
20. „Наше вести", орган Главног НОО Србије, 1. 2. VII 1944.
21. Исто, 3, 16. VII 1944.

испали из српског опанка, знају то врло добро. Зато они и ове године понављају лаж да тобож, скупљају храну за српски народ.

Српски сељаци и сељанке, српска сељачка омладино, не верујте Недићевцима! Они скупљају храну за швапске злотворе. Не дајте вашу летину, вашу муку крвавом окупатору. Чувајте храну за свој српски народ, јер ово је година победе. Повежите се са партизанским одредима и Народноослободилачком војском. Договорите се као и прошле године сз свошм ослободиоцима како да спасете летину од окупатора и Недићевих пандура. Организујте одборе за самоодбрану. Не пуштајте Недићевце и гаулајтере у ваша села. Убијајте и гоните с вашег тла ту гамад".[22]

Ослобођењем Златибора и Чајетине, краіем августа 1944. године. Златибоппи су са одушевљењем дочекали 1. пролетерску и 37. сатгцачку дивизију, датуђи им последњи комад проје што те остао од пљачкашких окупаторских војника и четника, пружали сметптај јединицама, пањеницима. обезбеђивали исхрат/, обућу, одећу и др. Окружно повепенство КП.Т за ужички окпуг. коте ıе дошло са овим јединицама, одмах те ступило у контакт са симпатизерпма златиборског краја, организовали су зборове по селима и учествовали *у* формирању војнотериторијалних команди, стварању НОО, организовању партијских, скојевских, омладинских ч других дпуштвено-политичких организација. Извршена је и мобилизаци1'а. Већи број Златибораца добровољно је ступио Ујединице Ужичког партизанског олпеда. Део омладине ппикљг-чио се тединицама 1. гтоолетерског корпуса НОВ. док се јелан део 1'авио 37. санцачкот дивизити. Мобилигаии део воших обвезника угнђиваи је за попуну дтзугпх ıединица НОВ, које су се касније бориле за ослобођење Београда и даље на Спемстсом фронту. За кратко време око 1.800 Златибораца нашло се у разним јединипама НОВ.[23]

Слично је било и у селима ариљског среза. Велики број сељака ступио је уједипиие НОВЈ. Према сећању савременика, у почетку је ишло теже из страха код људи који су се, под четничком прстгг,о»<- „Ко оде код партизана главе му више нема", плашили да им приспап/. Колики те стпах постотао говори и чињеница — када су јединице НОВЈ дошле уАриље. ту ни1'е било ниједне „мушке главе". Људи *су* се склонили по околним селима и почели се враћати тек после 15 дана. Убрзо је Уовоит срезу формипаиа Ариљска чета, која је, захваљу^ући наглом приливу нових бораца, само после неколико дана прерасла у батаљон.[23]**

Средином септембра 1944. године. када су јединице Пете крашшке дивизи1'е ослободиде Ивањицу и околна села, народ их је топло дочекао. У Ужички одред ступио је велики брот сељака. тако да је нешто касније бројао око 2.000 бораца. Формирана је и Моравичка партизанска чета у коју су ступили сељаци из Рашчића, Шума, Радљева и Брезове.[24]

Велику радост народу моравичког кпата ııом\пио је одлазак партизанских јединица са овог терена и повратак четника Николе Калабића, који су наводно ишли према мору да дочекају краља Петра II Карађорђевића. Прол&зећи кроз села, четнипи су немилосрдно пљачкали све на што су наишли. Остало је забележено: „Народ бежи од кућа. Ствари од вредности и стока су у шуми. Постојала су два већа логора у Доловима и испод Велике Ливаде. Највише су тражили одећу и храну. Неким људима у Кулузином Селу и данас је у сећању четник који је уједној кући у Николићима пронашао још неосушену сланину, коју је пребацио преко леђа и тако је носио кроз село, а за њим се кретало неколико сеоских паса.. .''[23] Пролазећи кроз моравички крај Калабић је извршио мобилизацију и приличног броја сељака, нарочито

22. Исто, 2. 9. VII 1944.
23. Златибор у рату и револуцији 1941—1945, (група аутора), Чајетина 1981, стр. 267—268.
23а. ИРПС, МОК Ужице, бр. 18. Хроника ариљског среза, стр. 62—64.
24. Ивањица . . . стр. 481.
25. Исто, стр. 492.

млађих, који су били преварени да иду у сусрет краљу који их чека. Многи еу изгинули у борбама са снагама НОП-а.[26]

На опредељење сељака моравичког краја за НОП снажно је утицало разоружавање Дежевске четничке бригаде 3. новембра 1944. године и формирање партизанског одреда од 2 чете од по 36 бораца. То је код сељака створило уверење да четници више нису никаква снага, што је јако утицало на њихово опредељење за НОП.[27]

Ослобођење ужичког краја од окупаторских и четничко-недићевских снага, у јесен 1944. године, довело је до успона НОП-а, и поред тога што су на терену остале поједине мање или веће квислиншке групе. Људи по селима, посебно млађи, ступили су у новоформиране партизанске јединице. Према писању „Вести", органа Штаба Ужичког НОП одреда, 28. октобра 1944. по селима су одржавани велики народни зборови на којима су оснивани НОО на основу Упутства за изградњу народне власти, које је ЦК КПЈ с потписом Тита упутио ПК КП Србије 22. јула 1944. године. У вези с тим упозоравало се на следеће чињенице:

„1. Широко политичко јединство, Народноослободилачки фронт нека буде основа те власти. Настојте да привучете у органе власти припаднике разних политичких праваца, при чему остајте, разуме се, будни, да вам се у апарат не увуку непријатељи.

2. Органима народне власти дајте максимални ауторитет. Учините све, да масе имају поверење у њих и да их заиста заволе као своју власт.

3. Привлачите на рад органа народне власти што шире народне масе, и то не само у облику политичких манифестација народних маса за своју власт, него и на тај начин, да не учествују у свакодневном раду тих власти (у просвети, привреди, здравству итд.).

4. Обезбедите правилно партијско руководство у органима народне власти. Шаљите своје најбоље људе у те органе. Руководство Партије не сме се изражавати у форми командовања, него убеђивања и неуморног рада на решавању свакодневних задатака, који стоје пред органима народне власти. Учините све, да би српске народне масе на свом сопственом искуству увиделе разлике истинских демократских органа народноослободилачке власти и власти у старој Југославији или Михаиловићевих одбора".[28]

Први НОО основани су у селима рачанског среза још почетком септембра 1944. године, одмах по њиховом ослобођењу, са задатком да воде бригу о исхрани становништва, да прикупљају животне намирнице за НОП и врше мобилизацију за попуну јединица НОВЈ новим борцима. Нормалан развој и рад ових органа народне власти био је прекинут повратком четника, а касније и Немаца, који су се преко тог терена повлачили из Грчке на север. Тек крајем децембра дошло је до коначног ослобођења и обнављања НОО на подручју овог среза. На позив НОО из Бајине Баште и околних села пријавило се око 400 људи, претежно омладине *у* борачке јединице. Слично је било и у удаљеним селима рачанског среза. До краја рата из 17 села рачанског среза у јединице НОВЈ и партизанске одреде ступило је 1.927 бораца, међу којима је 1.047 било из сиромашних слојева, 898 из средњих и 82 из богатијих.[29]

После формирања НОО у Чајетини, 28. августа 1944. године на збору од преко 200 грађана, НОО се оснивају почетком септембра и по селима златиборског среза: у Семегњеву, Доброселици, Драглици, Белој Реци, Негбини, Јасенову, Љубишу, Гостиљу, Сирогојну, Рожанству, Алином Потоку, Рудинама, Кривој Реци, Шљивовици, Кремнима, Мокрој Гори, Јабланици, Стублу, Равнима, Никојевићима, Мачкату и Трипкови.[30]

26. Исто, стр. 482—483.
27. Исто, стр. 477.
28. АС, ПКС, бр. 619.
29. Бајина Башта. . . стр. 128; Опиггински одбор СУБНОР-а Бајина Башта, Подаци о учешћу сељака у рату и револуцији (текст код аутора).
30. Златибор у рату. . . стр. 270—271.

На територији црногорског среза Н00 су оснивани на великим народним зборовима у присуству великог броја сељака. Тако је на великом народном збору октобра 1944. у Косјерићу у присуству великог броја сељака, који су дошли свечано обучени из свих делова среза, после одржаних говора формиран Срески НОО за црногорски срез у који су изабрани и сељаци: Јеремија Митровић за потпредседника и чланови: Раденко Савић, Грујица Божовић и Спасоје Трумбуловић.[31] Велики народни збор одржан је 22. октобра 1944. на Боровој Глави у присуству 400 сељака на коме је командант места говорио о нужности попуњавања јединица НОВЈ новим борцима. Истога дана одржани су зборови у Кремнима, Севојну и Буару; 23. октобра у Кривој Реци збору је присуствовало око 300 сељака, 24. октобра коиференција је била у Чајетини,
25. октобра у Дрежнику и Сечој Реци; 27. октобра у Косјерићу; у Висибаби конференцији је присуствовало 200 сељака, у Ужицу преко 3.000 грађана и сељака а зборови и конференције одржани су и у др. местима. На њима су бирани НОО. У свим општинама ужичког среза општински НОО су бирани на зборовима сељака од представника свих грађанских странака који се нису експонирали као сарадници окупатора.[32]

У другој половини новембра 1944. године на зборовима се оснивају НОО, поред Ивањице, и по селима моравичког среза: 17. новембра у Шумама, у присуству 400 грађана, изабран је одбор од 17 чланова у саставу: председник Десимир Димитријевић, секретар Јездимир Мићић из Рашчића и одборници: Миодраг Савићевић, Витомир Пивљаковић, Раденко Поповић. Милић Симончевић, Петар Тотовић, Јаниђије Поповић, Милорад Даниловић, Илија Борђевић, Милорад Алексић, Милутин и Јаниђије Бешевић, Јеремије Поповић, Матија Савић, Драгомир Мирковић и Вукосав Луковић; у Мочиоцима одбор је изабран крајем новембра и имао је 14 чланова. председник Милан Марјановић и чланови: Алекса, Периша и Стеван Томић. Миђо Радмиловић, Самојло Нурчић, Радоје Симоновић, Тодор Марковић, Владимир, Војмир и Александар Мунитлак, Војин и Мирко Цукавац и Драгиша Васиљевић; у Братљеву одбор је имао такође 14 чланова: Маринко Арсенић, Недељко и Светолик Јеротијевић, Недељко Радојичић, Манојло и Радош Пурчић, Војимир Кнежевић, Сретен Кривокућа, Милета Нешовић, Слапко Лепосавић, Вељко Остојић, Радомир Аврамовић, Добривоје Милинковић и Божидар Бојовић; у Брезови 4. децембра изабран је одбор од 3 члана у саставу: председник Мирко Радојичић, секретар Јован К. Јовановић и економ Милисав Ж. Стојковић; јануара 1945. године изабран је одбор у Међуречју од 13 чланова у саставу: Витомир Ристић, секретар Чедомир Богдановић и чланови: Радоје Бошковић, Никола Коле Марић, Самчо Јовановић, Добринка Гавриловић, Радоје Калушевић, Јездимир Ненадић, Радомир Величковић, Драгић Дмитрић, Јован и Драгољуб Парезановић, Јован Богдановић и Љубомир Пантовић; у Приликама одбор је имао 14 чланова: Властимир Софијанић, Ристо и Тодор Довијанић, Драган Јовановић, Недељко Костић, Рајин Калајановић, Милан Вујовић, Јован Јеремић, Драгомир Драго Поповић, Драгољуб Бугарчић, Душан Мојсиловић, Вукоман Мијатовић, Миломир Николић и Радојко Симеуновић; у Средњој Реци на збору 80 сељака изабран је одбор од 11 чланова у саставу: председник Вуко Перуничић, секретар Милош Петровић, благајник Драгослав Николић и одборници: Божидар Николић, Петар Нурчић, Јован Гвозденовић, Андрија Пунишић, Милић Каралић, Љубо Боровић, Бранислав Илић и Милојко Драговић; у Кушићима одбор је имао 9 чланова: председник Страјин Милојевић, секретар Тадија Вишић, и одборници: Ратко и Радојица Лугић, Василије Братуљевић, Борђе Дабовић, Бранко Несторовић, Милисав Павловић и Божидар Бојановић; у Лукама је изабран одбор од 12 чланова у саставу: председник Здравко Кулишић, потпредседник Милован Гавриловић, секретар Бранислав Богосављевић, благајник Живко Страгаревић и одборници: Душан Зорнић, Војимир Јеротијевић, Вукола Миленковић, Бошко Лазовић, Богољуб Крцић, Велимир Танасковић, Душан Чекањац и Радојица Бурашевић; одбор у Осо-

31. „Вести", 5 , 28. X 1944.
32. Исто.

ници имао је 10 чланова: председник Војпслав Стојковић, потпредседник Драгољуб Јовићевић, секретар Радивоје Стефановић, благајник Светислав Симовић и одборници: Жарко Милутиновић, Милосав и Живко Јеротијевић, Исидор Јовићевић, Милосав Бошковић и Миломир Резгић.[33]

У сеоске НОО бирано је од 9 до 17 чланова. У некима су бирани поред одборника и председник, потпредседник, секретар и благајник, у некима само председник, секретар и благајник, а у некима само председник. У НОО бирани су угледни и поштени људи из свих социјалних слојева и ранијих политичких опредељења, углавном присталице и симпатизери НОП-а који су давали отпор окупатору и који су хтели да се боре за слободу свога народа, за обнову порушене и попаљене земље, за помоћ фронту, против остатака четничких банди и њихових јатака. И поред тога што је значио и признање и поверење народа, позив одборника био је напоран и често ризичан. У то тешко и опасно ратно време није било лако бити у органима народне власти и у име народа одлучивати када се том осиромашеном, измученом и у већини случајева опљачканом народу није имало шта понудити у снабдевању, а тражило се много. У условима тешких економских и политичких прилика, док још увек делују банде остатака четника као и њихових присталица, под претњама убиства и паљења, ти одбори су радили некад са више, некад са мање успеха. Одборници, претежно сељаци, неписмени или полуписмени, нису имали искуства, па су понекада радили брзоплето, неумешно и споро. Често су се у одборе увлачили и непријатељски расположени људи, који су саботирали њихов рад. У том тешком времену појединци, или чак и цели одбори у појединим селима, су смењивани због лошег рада или изгубљеног поверења.[34]

И поред тога што их је рат измучио, што су из њега изашли попаљени, опљачкани до голе коже, без стоке, имовине, одеће и обуће, у већини случајева сељаци су помагали и подржавали све захтеве и акције органа власти. Без те сталне подршке и сталне помоћи народа напори одбора били би узалудни.

У овом периоду одржавани су и омладински зборови на којима су бирани „омладински одбори": 24. октобра збору у Солотуши присуствовало је 80 омладинаца; 25. октобра у Рогачици 150, 27. октобра у Рачи такође 150 омладинаца. У селу Шљивовици у златиборском срезу 22. октобра омладинци су позвани у „редове народних осветника". У Рогачици је 25. октобра одржан велики збор у присуству 80 жена на коме је изабран одбор АФЖ-а.[35]

Упоредо са формирањем НОО у моравичком срезу радило се и на формирању партијских ћелија, скојевских актива и других друштвено-политичких организација. После формирања Среског комитета КПЈ у Ивањици, за чијег је члана изабран и Миодраг Стамболић, сељак из Брезове, и Месног комитета по селима су се почетком 1945. године почеле формирати и партијске ћелије: у Брезови је 12. фебруара 1945. формирана ћелија од 4 члана: Јован К. Јовановић, Јован В. Јовановић, Боривоје Радошевић и Милисав Ж. Стојковић (секретар); у Средњој Реци 16. децембра, 5 чланова: Јован Радојичић, Милош Петровић, Бранислав Перишић, Божидар Николић, Миодраг Петровић и 7 чланова за кандидате; у Приликама марта 1945, 5 чланова: Властимир Софијанић, Ристо и Тодор Довијанић, Петар Јеремић и Рајин Калајановић; у Мочиоцима новембра 1944. године (секретар Милан Марјановић); у Међуречју, фебруара 1945, 7 чланова: Драгојло Гавриловић, Милорад Мићић, Милан Радивојевић, Вера, Милорад и Радоје Калушевић и Бошко Петровић.[36]

По формирању Среског поверенства КПЈ за златиборски срез, крајем септембра 1944. године организован је рад на стварању сеоских партијских организација. Оне се почињу формирати тек почетком 1945. године у: Алином Потоку, Гостиљу, Доброселици, Јабланици, Кривој Реци, Рожанству, Рудинама, Сирогојну, Љубишу, Негбини, Драглици, Јасенову, Белој Реци, Стублу, Шљи-

33. Ивањица. . . стр. 487—489.
34. Исто, стр. 489.
35. „Вести", 5, 28. X 1944.
36. Ивањица. . . стр. 486.

вовици, Мокрој Гори, Кремнима и Чајетини. Формирано је укупно 18 партијских ћелија. У другој половини јануара, по одлуци ОК Ужица, укинуто је Поверенство и изабран Срески комитет КПЈ за златиборски срез. Ускоро је партијска организација златиборског среза нарасла на 21 ћелију са 96 чланова КПЈ и 47 кандидата за чланове Партије. До ослобођења земље 15. маја 1945. године партијска организација је израсла у веома снажну политичку организацију са 175 чланова КПЈ и 55 кандидата за КПЈ, организованих у 36 партијских ћелија.[37]

У селима рачанског среза до краја рата партијске организације су, поред Бајине Баште у којој је партијска организација имала 12 чланова основане и у Рогачици (10 чланова), Оклетцу (7 чланова), Бачевцима (15), Костојевићима (4), у Јакљу (3), Заглавку (3), Пилици (8), Рачи (12), Бесеровини (23), Перућцу (9), Растишту (21) и Заовинама (6 чланова). У селу Црвици била су 2 члана.[38]

До краја рата у селима црногорског среза било је формирано 18 партијских организација (ћелија) са 113 чланова, међу којима је и 68 сељака.[39]

Партијске ћелије су радиле на оснивању НОО и подржавању њиховог рада, на помоћи фронту и обнови порушених крајева, помоћи за мобилизацију, развијале су масован политички рад у народу, радиле на идеолошком образовању комуниста, упознавању тековина НОП-а, развоја НОБ, одлука II заседања АВНОЈ-а и другог.[40]

Поред партијских ћелија, по селима су формирани и скојевски активи у: Брезови, Братљеву, Шумама, Међуречју, Црвици, Бачевцима, Варди, Пилици, Средњој Реци и другим селима ужичког округа. Радило се и на формирању организација Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНОФ-а), Уједињеног народноослободилачког омладинског савеза Србије (УСАОС-а) и Антифашистичког фронта жена (АФЖ-а).[41]

Приликом одржавања Велике антифашистичке скугаптине Србије у Београду од 9—12. новембра 1944. године остало је забележено да је међу 7 делегата из моравичког краја изабран и Миодраг Миша Стамболић, сељак из села Брезове, који је на трећој седници изабран за народног посланика. Иначе је нешто касније, почетком децембра изабран и за члана Среског комитета КПЈ за Ивањицу [42]

Заједничким акцијама народне власти, партијских ћелија, ЈНОФ-а, АФЖ-а и омладине — „Све за фронт — све за победу" по селима ужичког округа постизани су велики резултати. Прихватајући ову акцију, сељаци су давали знатне добровољне прилоге у животним намирницама, затим житу и другим ироизводима. У свим селима подружнице АФЖ-а су организовале одржавање прела на којима се прело и плело. Припремани су и пакети за борце на фронту. Чарапе, џемпере и другу топлу одећу прикупљала су чак и деца, најчешће девојчице, јер су остаци разних банди ометале те акције, ако би их спроводиле жене. Децу нису дирали.[43]

О великој акцији прикупљања помоћи за рањенике „Слободни глас" је писао 20. фебруара 1945. године следеће: „За сваку су похвалу ови случајеви из среза моравичког: Спасоје Дилпарић, из села Ковиља, дао је 50 пари чарапа, Тадија Вишњић сељак из јаворске општине, дао је један ћилим, пар веша, један џемпер, чарапе, и рукавице.. ."[44]

У борби за обнову попаљених и порушених места формиран је и омладински радни батаљон, који је са великим одушевљењем градио мање објекте,

37. Златибор у рату и револуцији.
38. Општински одбор СУБНОР-а Бајина Башта, Подаци. . .
39. Општински одбор СУБНОР-а Косјерић, Подаци. . .
40. Ивањица. . . стр. 486.
41. Исто, стр. 485—487; Златибор у рату. . . 280—287; Општински одбори СУБНОР-а Бајина Бапгта и Косјерић, Подаци. . . ; ИРПС, МОК Ужицее, бр. 18.
42. Ивањица.. . стр. 485.
43. Исто, стр. 490.
44. „Слободни глас", 20. II 1945.

поправљао путеве и улице. Радни елан био је изванредан. Убрзо је развијен и културно-уметнички рад који је захватио и села.[45]

Посебно је значајно истаћи да је у Ивањици 8. марта 1945. године прослављен Дан жена. На великом митингу било се окупило око 1.000 жена из свих моравичких села. Том приликом им је Милка Перишић говорила о борби за равноправност жена.'[16]

Упоредо са обновом и изградњом порушеног краја на терену ужичког округа вођена је борба против четничких одметника који су у своје редове настојали да окупе што већи број младих људи са села. У томе су и успевали, јер су многи младићи, посебно из оних села која су дуго била под утицајем четника и њихове пропаганде да се у партизанским јединицама гине као сноплье, да их шаљу на Сремски фронт да погину, бежали од мобилизације у шуме, или су дезертирали из партизанских јединица. По коначном ослобођењу земље увидели су своју заблуду и враћали се својим кућама, предавали властима и потерним групама. За све је била проглашена амнестија. У шуми су остали окорели злочинци који су и даље вршили разне злочине. Одржавали су се уз помоћ јатака међу којима је било и угледних сељака као нпр. из села Будожеље, Радивојшића, Осонице, Комадина, Косовице, Куманице, Прилика, Дубраве, Шареника, Маскове, Деретина, Братљева, Буткова, Вучака итд. Банда кољаша и одметника извршила је низ гнусних злочина у селима моравичког краја чије су жртве били: Милан Марјановић, председник МНОО из Мочиоца, члан КПЈ и Окружног НОО у Ужицу 1941, Раде Бекчић, председник општинског НОО Придворице, Велимир Бојановић одборник НОО у Брезови Милош Мићовић, магационер земљорадничке задруге из Шареника итд.[47]

На крају су ове банде у потпуности ликвидиране, или су похватане и осуђене, као и њихови јатаци. Револуција је коначно победила. Њене тековине су прихватили и сви становници села ужичког краја. Упоредо са обновом и изградњом порушене и попаљене земље масовно се укључују и у изградњу нових напреднијих друштвених односа у којима су имали своје место и значајну друштвену улогу.

45. Ивањица. . . стр. 491
46. Исто, стр. 490—491.
47. Исто, стр. 502—503.

Милун Р. РАОНИЋ

ФОРМИРАЊЕ ИАРОДНИХ СУДОВА У ОКРУГУ УЖИЧКОМ 1944—1945. ГОДИНЕ

Са јачањем партизанских одреда, стварањем слободне тернторије и оснивањем народноослободилачких одбора јављају се и зачеци новог револуционарног судства. Партизанске јединице су хватале непријатељске елементе и изводиле их пред суд. Ове судове организовали су штабови партизанских одреда и чета, а судови су водили поступак и доносили одлуке уз пуно поштовање принципа утврђивања истине.

Пресуда народног суда при Команди Ужичког партизанског одреда изречена и извршена над познатим сарадницима окупатора означила је зачетак војног судства на територији ужичког округа. Пресуду су објавиле „Вести" од 7. октобра 1941. године[1].

Стварање народноослободилачких одбора у ужичком крају означило је и појаву народног судства јер је народна власт вршила делимично и судске функције. При појединим народноослободилачким одборима у округу постојале су посебне секције док су у другим те функције обављали остали органи народноослободилачких одбора. Народноослободилачки одбор у Ужицу имао је секцију за судску делатност, али је и сам решавао велики број спорова на молбе грађана из чега се може закључити да је у његовом раду била заступљена и судска функција. Судску делатност Одбор је вршио у складу са линијом КПЈ и циљевима НОБ-а јер утврђених прописа није било[2].

После пада Ужичке републике и повлачења главнине партизанских снага за Санџак народноослободилачки одбори су престали да функционишу а тиме и судска делатност коју су они вршили. Окупатор и квислиншка влада Милана Недића завели су у округу ужичком. страховит терор и увели своју управу и органе судства.

* * *

У току 1942. године Врховни штаб НОВ и ПОЈ издавао је наредбе и упутства о успостављању суда као посебног органа власти чији је задатак да исправља и кажњава повреде прописа и осигурава заштиту права и примену закона.

Наредбом Врховног штаба о изборима народноослободилачких одбора од септембра 1942. године, стари органи власти (општинске управе, полиција и жандармерија, судови, пореске и финансијске управе) укинути су већ почетком ослободилачке борбе јер су се показали као најбоља упоришта окупатора и његових слугу. Нови народноослободилачки одбори представљали су клицу будуће народне власти и имали су законодавну и извршну власт[3].

Другом наредбом Врховног штаба од 22. децембра 1942. године, ради стварања јединственог судства на читавој ослобођеној територији као и у покретним јединицама НОВ и партизанским одредима, образовани су војни судови. Надлежност војних судова обухватала је злочине које изврше борци,

1. ВЕСТИ бр. 8 од 10. октобра 1941. — ВЕСТИ, НОВОСТИ, РЕЧ НАРОДА, Титово Ужице 1961.
2. Лука Драгојловић: ДЕЛАТНОСТ СУДОВА У УЖИЧКОЈ РЕПУБЛИЦИ, Ужички зборник бр. 10, Титово Ужице 1981, стр. 149—175.
3. ДОКУМЕНТИ О РАЗВОЈУ НАРОДНЕ ВЛАСТИ, Београд 1948, стр. 66—77.

ВОЈНИ и политички руководиоци као и злочине коЈе су извршила цивилна лица и непријатељи. По овој наредби може да формира војни суд и батаљон, ако дејствује самостално, а војне судове могле су формирати команда војног подручја и партизански одреди. Сви војни судови морали су имати иследника. Наредбом је одређен начин вођења поступка, доношења пресуде и извршење исте[4].

На свом другом заседању Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије одлучило је да се конституише у врховно и извршно представничко тело Југославије, као врховни представник суверенитета Југославије као целине и успоставило је Национални комитет ослобођења Југославије, као орган са свим обележјима народне владе преко кога ће АВНОЈ остваривати своју извршну функцију. Том одлуком, као и одлуком истог заседања, да основне органе народне власти код појединих народа Југославије представљају народноослободилачки одбори и Земаљска већа, постављени су темељи како организације законодавне и управне власти, тако и организације судске власти.

У складу с тим одлукама Национални комитет ослобођења Југославије — ПОВЕРЕНСТВО ЗА СУДСТВО — поднео је свим Земаљским већима свој ПРЕДЈ10Г за формирање судова који је објављен 19. маја 1944. године. По овом Предлогу судови су одвојени од извршних органа власти и судије бира сам народ и то општинске непосредно, а среске и окружне одговарајућа скупштина народних представника (пленум НОО).

У уводним напоменама Предлога каже се да су грађанске и кривичне предмете који нису трпели одлагање решавали народноослободилачки одбори и да је овакво решавање спорова било у складу с функцијом народноослободилачких одбора, јер су они као нова револуционарна народна власт представљали њено јединство.

Развој цивилних органа власти захтевао је да се судска власт одвоји од извршне управне власти народноослободилачких одбора. Из тих разлога предложено Ј'е да се приступи оснивању народних судова, кој'и ће док траје рат самостално вршити судску власт где за то постоЈ'е услови. Судови би судили у свим грађанским и ванпарничним споровима који не трпе одлагање као и кривичним стварима који не потпадају под компетенциЈ'у војних ратних судова. Општински народни судови би судили за сасвим мале вредности а компетенције среских и окружних судова требало је одредити према локалним потребама. У Предлогу није предвиђено формирање виших судова од окружних.

Судови су били дужни да раде и суде законито. Против њихових одлука предвиђен је правни лек. За своЈ'е одлуке судови нису одговарали одбору у пленуму али се због контроле над судовањем није искључивала могућност одговорности судија за свој рад. Дужносг сваког грађанина је да се прими функциЈ'е судије ако буде изабран а исто тако да сведочи и вештачи ако буде позван од суда. За казнено-кривично судство предвиђено је постављање јавног тужиоца а окривљеном се дозвољавало да има или му се постављао бранилац. Судске расправе биле су јавне.

Предлогом није предвиђено да судови буду састављени од стручних лица већ је сваки суд морао имати за секретара суда правника (судију, адвоката, судског приправника) који ће проучити предмет спора, технички припремити расправу, реферисати о предмету спора и израдити нацрт судске одлуке-пресуде. При гласању он је имао саветодавни глас. У среским и окружним судовима један члан судског већа морао је бити стручно лице.

Ради једнообразности у раду судова предлагало се постављање привременог СУДСКОГ САВЕТА при Земаљским већима, кој'и би био састављен од стручних лица и који би решавао жалбе против одлука окружних судова —
— потврђивао или укидао одлуке и тумачио како треба остваривати правни поредак.

4. Исто, стр. 135—138.

Исто тако Предлогом је предвиђено да се при Земаљским већима оснује Судско одељење које ће помагати судове, пратити њихов рад и постављати јавне тужиоце и секретаре судова. Ова одељења би контролисала рад јавних тужилаца и судских секретара.

На основу Предлога Националног комитета ослобођења Југославије Главни народноослободилачки одбор Србије, издао је УПУТСТВА О ПРИСТУПАЊУ ОСНИВАЊА НАРОДНИХ СУДОВА на подручју републике, који ће као самосталне установе судске власти на ослобођеној територији вршити судску власт док траје рат. Ово Упутство издато је 6. октобра 1944. године и упућено је свим окружним народноослободилачким одборима на подручју Србије.[5]

Само Упутство Главног НО одбора Србије је уствари разрађен и проширен Предлог Националног комитета ослобођења Југославије. У њему је одређено да председник општинског суда може бити онај члан кога општински суд у пленуму изабере. Председнике среских и окружних судова бирају судови у пленуму из реда изабраних судија.

Председници народних судова руководе пословима у суду, старају се да се судски предмети убрзано решавају и брину да се ред и дисциплина у суду одржавају.

Упутством је предвиђено да у општинским и среским судовима буде по пет судија, а у окружном народном суду осам.

Кворум за суђење у свим народним судовима чинила су три члана, у окружним пет чланова на суђењима за ратне злочине.

За казнено-кривичне спорове у среске и окружне судове постављао се јавни тужилац који је подносио оптужницу.

Рад на организацији и усавршавању судства у Србији настављен је после ослобођења. Дају се ближа и прецизнија упутства.

На основу овлашћења Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије — Повереништво правосуђа, ради унапређења судства на подручју Србије, издаје УПУТСТВА О УРЕБЕЊУ НАРОДНИХ СУДОВА ЗА ФЕДЕРАЈ1НУ СРБИЈУ. Упутства су издата под бр. 469 од 9. фебруара 1945. године[6]. Упућена су свим окружним народноослободилачким одборима и окружним народним судовима с напоменом да одмах ступају на снагу и да се сви извршени избори председника и судија народних судова морају саобразити са овим Упутствима.

Упутствима је јасно одређен нови задатак судства:

> ... „Народно судство као установа народне власти треба да послужи постигнућу циљева, које је народ поставио у борби за слободу. Оно обезбеђује сигурност грађана уређујући како односе између појединих грађана, тако и њихове односе према заједници, оживотворујући правду, штитећи и учвршћујући све тековине народноослободилачке борбе, нарочито братства и јединства народа Југославије, сузбија сваки противнародни рад оних који би покушали да омету остварење основних задатака наше народне власти или било како доведу у питање сигурност и ред заснован на вољи народа...”

Упутством је одређена надлежност народних судова, начин рада и одлучивања, избор чланова — судија и присудитеља, делокруг рада секретара суда, рад судске управе и право надзора, жалбе и поступак њиховог решавања, одговорност судија и осталог особља, прописана је и заклетва судија а дате су и завршне одредбе о примени упутства, које је ступало на снагу одмах, а његова примена била обавезна за све народне судове и друге органе народне власти.

Народни судови су изрицали своје пресуде и друге коначне одлуке „У име народа” и у питању правде били су потпуно независни, а у погледу одлу-

5. Историјски архив Титово Ужице, (даље: ИАТУ) фонд Окружног народног одбора Титово Ужице, фасц. бр. 48.
6. Исто.

чивања о појединим споровима и захтевима потпуно слободни од сваког утицаја, било којег органа народне власти или појединаца.

У новим Упутствима које је Повереник правосуђа Србије издао 23. марта 1945. године поред осталог одређено је и право надзора над судовима. Над среским судовима на подручју округа право надзора имао је окружни суд, а срески су вршили надзор над општинским судовима на подручју среског Н00 одбора.Наредбе вишег суда биле су обавезне за нижи суд. Ступањем на снагу овог Упутства престало је да важи Упутство од 5. фебруара 1945. године[7].

* * *

Одмах после ослобођења једног дела округа ужичког при Команди ужичког војног подручја формиран је Војни суд Команде ужичког војног подручја који је судио и пресуђивао за ратне злочине, дела саботаже против народа и државе и водио евиденцију осуђених па амнестираних лица.

Први срески народни суд у округу ужичком изабран је у срезу црногорском. Избор је извршен на среској скупштини 10. децембра 1944. године. Записничар са ове скупштине је забележио:

> „ ... Секретар чита акт Окружног НОО округа ужичког бр. 27 од 10. децембра 1944. године којим се тражи да се у смислу расписа Главног НОО Србије бр. сл. од 6. октобра ове године формира Срески народни суд за срез црногорски у вар. Косјерић. Предлаже за судије овог суда и то: Милана Буровића, бив. деловођу из Ражане, Миленка Илића, фотографа из вар. Косјерић, Јована Марића, земљ. из Субјела, Миодрага Марковића, земљ. из Брајковића и Перишу Радовановић, трг. из Косјерића. Сва су ова лица честити и исправни грађани и способна да одговоре својим дужностима као среске народне судије.
>
> Пошто секретара Среског суда поставља Повереништво за правосуђе у Београду а пошго исти мора бити правник то се за секретара предлаже Милан Пањковић, досадашњи судија Среског суда у Косјерићу...
>
> ... Скугпптина једногласно бира за судије Среског суда у Косјерићу и то: Милана Буровића, Миленка Илића, Јована Марића, Миодрага В. Марковића и Перишу Радовановића, а за секретара овога суда предлаже да се постави Милан Пањковић."[8]

Достављајући Главном НОО Србије захтев да се за секретара народног суда у Косјерићу постави Милан Пањковић из Окружног НОО се пише:

> „... За секретара Окружног суда у Ужицу и осталих пет среских судова не подносимо предлоге пошто територија округа ужичког још није ослобођена од непријатеља."[9]

Срески народни суд за срез пожешки изабран је на првој скупштини Среског НОО среза пожешког 24. децембра 1944. године. Изабрани су Миладин Недељковић, земљ. из Висибабе, Радољуб Варагић, земљ. из Тометиног Поља, Милован Јешић, земљ. из Годовика, и Миленко Маслаћ, радник из Гугља. Из списа се види да је каснијом реорганизацијом судства на среској скупштини од 21. априла 1945. године за председника суда изабран Живан Јовановић, судија, а за секретара Миленко Јовићевић, адвокат[10].

На седници среске скупштине НОО среза златиборског у Чајетини од 31. децембра 1944. године за чланове Среског суда изабрани су: Драго Кнежевић, земљ., Милан Јеремић, земљ., Рајко Луковић, земљ., Милутин Бјеличић, земљ., и Аћим Поповић, бивши старешина среског суда. За секретара суда

7. Исто.
8. ИА ТУ, фонд Народног одбора среза црногорског, књига Записник седница 1944—1945.
9. ИА ТУ, Фонд Окружног народног одбора, фасц. 48.
10. ИА ТУ, Књига записника седница среза пожешког 1944—1945.

предложен је за постављање Душан **В.** Митровић, судија. За председника суда изабран је Аћим Поповић[11].

Срески народни суд за срез ужички изабран је на среској скупштини 4. фебруара 1945. године. Изабрани су: Божидар Гордић, судија, Глигорије Илић, судија, Драгомир Поповић, земљорадник из Ужица, Милован Миливојевић, земљ. из Севојна, Драгослав Миливојевић, радник, и Сретен Поповић, судија[12]. За председника суда изабран је Божидар Гордић, а када је он касније мобилисан, за председника је изабран Глигорије Илић.

Срески народни суд за срез рачански у Бајиној Башти изабран је 4. фебруара 1945. године на скупштини НОО среза рачанског. Изабрани су: Јеврем Панић, земљ. из Дуба, Јеремија Јовановић, земљ. из Бесеровине, Славко Савић, без професије из Бајине Баште. За секретара суда предложен је и изабран Ратко Митровић, судија из Бајине Баште. Он је за секретара суда предложен на седници од 6. јануара 1945. године[13].

На среској скупштини среза ариљског од 11. фебруара 1945. године за судије Среског суда у Ариљу изабрани су: Радосав Глигоријевић, судија из Ариља, Драгољуб Букић, земљ. из Радобуђе, Вукић Никитовић, земљ. из Добрача, Алекса Томић, земљ. из Мочиоца, Ристивоје Јовановић, трговац из Ариља, и Миломир Лазовић из Ариља. Међутим, на седници од 14. марта 1945. године за судије Среског народног суда у Ариљу изабрани су: Владимир Кузмин, судија из Ариља, Михаило Мајсторовић, трговац из Ариља, и Сава Марковић, апотекар из Ариља. У записнику није констатовано да ли је неки од раније изабраних судија замењен или се само поступило по Упутству[14].

Подручје среза моравичког било је у саставу округа ужичког до краја 1944. године, када је по новој административно-територијалној подели прешло у састав округа чачанског. На првој скупштини Среског народно-ослободилачког одбора среза моравичког у Ивањици, која је одржана 13. јануара 1945. године, изабран је Срески народни суд а за судије су изабрани: Величко Поповић, судски чиновник родом из Ковиља, Вукоман Зарић, земљ., Иван Савић, земљ., и Милић Симончевић, земљорадник. За секретара је предложен Величко Поповић[15].

На првој окружној скупштини округа ужичког, 14. јануара 1945. године, за чланове Окружног народног суда изабрани су: Страхиња Стевовић, судија, Драгослав Ускоковић, судија, Добрица Лазић, судија, Љубомир Мијатовић, заменик политичког комесара Ужичког одреда, Добросав Павловић, радник из Бајине Баште, и Обрен Јевремовић, земљорадник из Чајетине. За председника суда изабран је Страхиња Стевовић а за секретара Добривоје Сретеновић, судија[16].

„Тако је код нас први пут изабран народни суд у који су ушли и радници и сељаци”... пишу ВЕСТИ од 18. јануара 1945. године.

На окружној скупштини одржаној 11. марта 1945. године замењен је Обрен Јевремовић из Чајетине и уместо њега изабран је Самчо Миливојевић из Беле Реке. На овој седници изабрано је и 111 судских присудитеља — поротника. Изабрани присудитељи по срезовима су:

Срез ариљски

Мипивоје Бојовић, трг., Страјин Зечевић, кафеџ., Алексија Стојић, домаћ., Милева Мајсторовић, домаћ., Радојко Васиљевић, земљ., Влада Глишић, земљ., Јованка Василић, домаћ., Владе Мијушковић, земљ., Славка Крчевинац, домаћ., Дамљан Матовић, земљ., Жарко Шолајић, поштар, Перишa Томић, земљ., Војимир Драшковић, земљ., Војислав Крџић, земљ., Милисав Вучићевић, земљ., Милан Антовић, земљ., и Тиосав Стјепановић, земљ.

11. ИА ТУ, Књига записника седница среза златиборског 1944—1946.
12. ВЕСТИ од 7. фебруара 1945. године.
13. ИА ТУ, Књига записника седница среза рачанског 1944—1945.
14. ИА ТУ, НО среза ариљског, Записник седнице налази се у фонду НО среза ариљског.
15. ИА ТУ, Књига записника седница за 1945. годину.
16. ИА ТУ, Записник седница налази се у фонду НО округа ужичког.

Срез златиборски

Спиридон Жунић, земљ., Петар Чумић, земљ., Благоје Стаматовић, земљ., Драгомир Боковић, земљ., Савле Туцовић, ковач, Радомир Т. Смиљанић, земљ., Драгомир Милојевић, земљ., Радован Недић, земљ., Тихомир Илић, земљ., Божо Зекавица, земљ., Бранислав Шуљагић, земљ., Драгутин Симовић, земљ., Млађен Буровић, земљ., Михаило Пековић, земљ., Љубомир Богдановић, земљ., Деспот Турудић, земљ., Стаменко Стаменић, земљ., Јаћим Врачарић, служб., Борђе В. Томић, земљ., Боривоје Божовић, земљ., и Влајко Кокорина, земљ.

Срез пожешки

Миливоје Станић, служб., Здравко Бјеличић, земљ., Стеван Стевановић, земљ., Владан Матовић, земљ., Љубо Маринковић, земљ., Марко Марјановић, земљ., Милица Марковић, домаћ., Милутин Поповић, обућар, Војислав Томић, земљ., Живорад Милутиновић, земљ., Станимир Андрић, земљ., Душан Томовић, земљ., Добривоје Бабић, земљ., Деснмир Малопарац, земљ., Момир Ковачевић, земљ., Добросав Радоњић, земљ., Радивоје Чуповић, земљ., Милан Совровић, земљ., Обрен Видић, земљ., Владимир Јовичић, земљ., Мико Кораћ, земљ., Новка Мићић, домаћ., Милун Прокопијевић, ћак, и Миле Павловић, земљ.

Срез рачански

Милован З. Вучетић, земљ., Милан Мићић, земљ., Будимир Јовановић, земљ., Миодраг Филиповић, земљ., Борђе Минић, земљ., Јован Крстић, земљ., Будимир Иавловић, земљ., Вељко Радивојевић, земљ., Радојка Васић, домаћ., Зора Милановић, домаћ., Милева Јокић, домаћ., Радосав Тршпић, земљ., Милева Вукајловић, домаћ., Иван Божић, земљ., Костадин Димитријевић, земљ., Новка Павловић, домаћ., и Гвозден Поповић, земљ.

Срез ужички

Милорад Бокановић, граћ. предузимач, Јеротије Јовановић, земљ., Драгојле Јовановић, земљ., Максим Дејовић, земљ., Миодраг Милић, земљ., Милан К. Битпћ, земљ., Драгоје Јовић, земљ., Милутин Глишић, земљ., Митар Д. Цицварић, земљ., Јован Аћимовић, земљ., Гвозден Турунџић, земљ. Витомир Петровић, земљ., Благоје Перишић, земљ., Буде Пантовић, крој. радник, Анћа Урошевић, домаћ., и Благоје Радовић, земљ.

Срез црногорски

Љубисав Никитовић, земљ., Петар Божовић, земљ., Срећко Радовић, земљ., Борђе Грбић, земљ., Брена Познановић, домаћ., Раденко Крстовић, земљ., Драгиња Јевтовић, домаћ., Лепосава Милуновић, домаћ., Љубо Тодоровић, земљ., Милорад Букановић, управ. поште, Живота Босић, опанчар, Стојан Петровић, земљ., Крстина Бурпћ, домаћ., Буро Буровић, земљ., и Љеља Ерчевић, домаћ.

Окружни народни суд у Ужицу отпочео је са радом 1. марта 1945. године а срески народни судови на подручју округа одмах после извршеног избора судија. Све судије окружног и среских судова дужни су били да пре ступања на дужност положе заклетву:

> „Заклињем се чашћу свога народа да ћу верно служити народу и да ћу судити законито и непристрасно, чувајући и бранећи тековине народноослободилачке борбе".

Судије општинских народних судова на подручју округа ужичког изабрани су у току марта и априла 1945. године. Број изабраних судија зависио је од величине општине, односно броја становника у огаптини. За судије оп-

штинских народних судова бирано је најмање 12, а највише 20 судија. Између њих је именован председник који је вршио дужност судије, а остали чланови суда били су присудитељи.

Општински судови у **срезу ариљском** изабрани су 8. априла 1945. године, а са радом су почели касније[17].

1. Општина Ариље

1. Војо Јелић, трг., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Слободан Крчевинац, трг., 3. Радован Јевремовић, трг., 4. Милорад Вукотић, трг., 5. Радојко Пузић, опанчар, 6. Љубица Радојичић, домаћ., 7. Милена Никитовић, домаћ., 8. Милица Совровић, домаћ., 9. Божана Огњевић, домаћ., 10. Мара Радовић, домаћ., 11. Олга Требињац, домаћ.

2. Општина Бјелуша

1. Жарко Пајевић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Петко Вукотић, земљ., 3. Средоје Радовић, земљ., 4. Страјин Петровић, земљ., 5. Александар Николић, земљ., 6. Марко Остојић, земљ., 7. Борђе Остојић, земљ., 8. Раде Пајевић, земљ., 9. Милена Симеуновић, домаћ., 10. Јованка Петровић, домаћ., 11. Наталија Радосављевић, домаћ., 12. Софија Марковић, домаћ., 13. Дрина Поповић, домаћ., 14. Миланка Илић, домаћ., 15. Анђелија Јевтовић, домаћица.

3. Општина Брековo

1. Драгиша Јоваиовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Душан Радељић, земљ., 3. Наум Павловић, земљ., 4. Петко Радовић, земљ., 5. Вера Митровић, домаћ., 6. Василија Јовановић, домаћ., 7. Добросава Тошић, домаћ., 8. Станка Неранџић, домаћ., 9. Милисав Луковић, земљ., 10. Зора Рајевић, домаћ., 11. Мара Вучићевић, домаћ., 12. Перко Недељковић, земљ.

4. Општина Висока

1. Борђе Арсовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Чедомир Алексић, земљ., 3. Будимир Марић, земљ., 4. Гвозден Стефановић, земљ., 5. Живко Бошковић, земљ., 6. Петар Бојовић, земљ., 7. Периша Матовић, земљ., 8. Десимир Алексић, земљ., 9. Јосиф Раковић, земљ., 10. Милисав Мићовић, земљ., 11. Радоје Николић, земљ., 12. Вуле Сарић, земљ., 13. Борђе Ратковић, земљ., 14. Сава Арсовић, домаћ., 15. Видосава Анђелић, домаћица.

5. Општина Вране

1. Петар Краковић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Була Глишић, домаћ., 3. Михаило Јевтовић, земљ., 4. Сретен Николић, земљ., 5. Миљка Буковић, домаћ., 6. Милисав Поповић, земљ., 7. Драгиша Крупниковић, земљ., 8. Станимирка Остојић, домаћ., 9. Рајка Крупниковић, домаћ., 10. Миленко Ођанић, земљ., 11. Жарко Гујаница, земљ., 12. Владимир Бурић, земљ., 13. Цветко Каравидић, земљ., 14. Душан Николић, земљ., 15. Милева Вуковић, домаћица.

6. Општина Добраче

1. Срећко Новитовић, крој. рад., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Лука Јовановић, земљ., 3. Перко Новаковић, земљ,, 4. Дамњан Матовић, земљ., 5. Љубомир Ристивојевић, земљ., 6. Војислав Јоксимовић, земљ., 7. Милосав Благојевић, земљ., 8. Даница Новитовић, домаћ., 9. Будимир Теофиловић, земљ., 10. Чедо Младеновић, земљ., 11. Милош Павловић, земљ., 12. Саво Лазовић, земљ.

17. Списак судија општинских народних судова састављен је 25. априла 1945. године.

7. Општина Крушчица

1. Јанићије Луковић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Вукадин Милићевић, земљ., 3. Војимир Стојановић, земљ., 4. Јордан Врањевац, земљ., 5. Јовиша Луковић, земљ., 6. Радиша Брајковић, земљ., 7. Божо Вранешевић, земљ., 8. Саво Нешовић, земљ., 9. Божо Авакумовић, земљ., 10. Неле Алексић, земљ.,
11. Цветко Авакумовић, земљ., 12. Миле Павловић, земљ.

8. Општина Латвица

1. Милован Тодоровић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Милутин Јевремовић, земљ., 3. Милован Топаловић, земљ., 4. Радојко Спасојевић, земљ.,
5. Владимир Мијушковић, земљ., 6. Косана Радовић, домаћ., 7. Миђо Филиповић, земљ., 8. Величко Крчевинац, земљ., 9. Драган Петронијевић, земљ.,
10. Круна Радојевић, домаћ., 11. Славка Крчевинац, домаћ., 12. Милоје Андрић, земљ., 13. Милован Новаковић, земљ., 14. Ружа Илић, домаћ., 15. Драгиша Новитовић, земљ., 16. Момир Филпповић, земљ., 17. Боривоје Тодоровић, земљ., 18. Јела Стефановић, домаћ., 19. Милован Јовановић, земљ., 20. Добросав Јовичић, земљ.

9. Општипа Мочиоци

1. Мирко Томић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Тимотије Луковић, земљ., 3. Радиша Драшковић, земљ., 4. Ана Краковић, домаћ., 5. Момир Јеверица, земљ., 6. Војин Аничић, земљ., 7. Јован Муњић, земљ., 8. Косана Мунитлак, домаћ., 9. Милојко Томић, земљ., 10. Игњат Матовић, земљ., 11. Рајко Мирковић, земљ., 12. Страјин Дамњановић, земљ., 13. Станпца Млађеновић, домаћ., 14. Гаврило Топаловић, земљ.

10. Општина Радобуђа

Драгомир Станисављевић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Светислав Филиповић, земљ., 3. Радојко Васиљевић, земљ., 4. Владимир Пантовић, земљ.,
5. Обрад Борђевић, земљ., 6. Раденко Ристовић, земљ., 7. Обрад Савовић, земљ., 8. Радојко Вукотић, земљ., 9. Душан Савић, земљ., 10. Милорад Вучићевић, земљ., 11. Јеленка Мојсиловић, домаћ., 12. Радулка Крџић, домаћ., 13. Велисава Илић, домаћ., 14. Петрија Крчевинац, домаћ.

11. Општиіа Чичкова

1. Андрија Ивановић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Душан Радељић, земљ., 3. Жарко Ивановић, земљ., 4. Радосав Митрић, земљ., 5. Миле Пантовић, земљ., 6. Средоје Бојовић, земљ., 7. Перо Јеверица, земљ., 8. Светомир М. Бојовић, земљ., 9. Будимир Бојовић, земљ., 10. Симеун Марковић, земљ., 11. Разуменка Жижаковић, домаћ., 12. Грозда Д. Митрић, домаћ.

У **срезу рачанском** судови су изабрани 13. марта 1945. године и издато им је наређење да почну са радом.

1. Општина Бајина Башта

1. Љубомир Поповић, упр. поште, ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Ратко Гавриловић, земљ., 3. Винка Дамњановић, домаћ., 4. Крста Филиповић, земљ., 5. Милан Божић, земљ., 6. Иван Дакић, земљ., 7. Даринка Веизовић, домаћ., 8. Живојин Борђевић, земљ., 9. Цветко Јакшић, земљ., 10. Драгиња Вилотијевић, домаћ., 11. Славка Ивановић, домаћ., 12. Јован Јелисавчић, земљ., 13. Владан Бешлић, кафеџ., 14. Душко Стаменић, земљ., 15. Милојка Екмешчић, домаћ., 16. Раденко Јакшић, земљ., 17. Здравко Дамњановић, земљ., 18. Будимир Јелисавчић, бравар, 19. Радоје Јосиповић, ковач, 20. Даца Милутиновић, домаћ., 21. Богдан Савић, опанчар, 22. Емилија Васиљевић, домаћ.

2. Општина Бачевци

1. Тодор Обрадовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Саво Алексић, земљ., 3. Крста Вучићевић, земљ., 4. Борђе Борђевић, земљ., 5. Никодин Николић, земљ., 6. Живка Обрадовић, домаћ., 7. Спасоје Биљић, земљ., 8. Јелисавета Јевтић, домаћ., 9. Живорад Јосиповић, земљ., 10. Једоксија Бокић, домаћ., 11. Тодор Пурић, земљ., 12. Милена Дуљевац, домаћ.

3. Општина Бесеровина

1. Андрија Радивојевић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Вељко Југовић, земљ., 3. Милан Јелисавчић, земљ., 4. Живорад Вимић, земљ., 5. Којадин Савић, земљ., 6. Вишња Злопорубовић, домаћ., 7. Миленко Југовић, земљ., 8. Саво Стевановић, земљ., 9. Радован Југовић, земљ., 10. Живана Радојичић, домаћ.,
11. Миломир Николић, земљ., 12. Милош Марковић, земљ., 13. Крстина Југовић, домаћ., 14. Милован Јовановић, земљ., 15. Павле Јелисавчић, земљ.

4. Општина Дуб

1. Радојица Деспотовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Лука Лукић - Мали, земљ., 3. Петрија Митровић, домаћ., 4. Деса Лукић, домаћ., 5. Јеврем Панић, земљ., 6. Милинко Милутиновић, земљ., 7. Милош Максимовић, земљ., 8. Милинко Вукомановић, земљ., 9. Љубица Милинковић, 10. Станко Божић, земљ., 11. Никола Митровић, земљ., 12. Витомир Радојичић, земљ., 13. Борисав Јокић, земљ., 14. Радомир Тинић, земљ., 15. Винка Поповић, домаћ., 16. Лука Петровић, земљ., 17. Добросав Босић, земљ., 18. Миленко Јоксић, земљ., 19. Милоје Челиковић, земљ.

5. Општина Заовине

1. Васо Бурић - Домишљан, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Кирило Јелисавчић, кројач, 3. Васо Бурић - Трифковић, земљ., 4. Анђа Мандић, домаћ.,
5. Станка Караклић, домаћ., 6. Драга Јевтић, домаћ., 7. Војин Рајаковић, земљ., 8. Новак Милекић, земљ., 9. Иван Божић, земљ., 10. Милица Лазић, домаћ.,
11. Љубомир Јездић, земљ., 12. Милутин Јелисавчић, земљ., 13. Миломир Цвијовић, земљ., 14. Велимир Тодоровић, земљ., 15. Пантелије Бурић, земљ., 16. Светомир Милекић, земљ.

6. Општина Зарожје

1. Глигорије Вујетић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Сретен Јагодић, земљ., 3. Раденко Прокић, земљ., 4. Андрија Прокић, земљ., 5. Љубица Лазаревић, домаћ., 6. Дринка Баратовић, земљ., 7. Надежда Јагодић, домаћ., 8. Богосав Савић, земљ., 9. Адам Лазаревић, земљ., 10. Обрад Бебић, земљ., 11. Радомир Тејић, земљ., 12. Милојко Васић, земљ.

7. **Општина Костојевићи**

1. Остоја Павловић, столар, ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Сретен Савић, земљ., 3. Иванка Митровић, домаћ., 4. Радиша Ковачевић, земљ., 5. Властимир Ивић, земљ., 6. Ангелина Вукашиновић, домаћ., 7. Милоје Петронијевић, земљ., 8. Тривун Илић, земљ., 9. Џаја Б. Николић, дом., 10. Светозар Јеремић, земљ., 11. Милан Мелентијевић, земљ., 12. Ружа Чолић, домаћ., 13. Јовиша Кузмановић, земљ., 14. Ратко Тимотијевић, земљ., 15. Стојка Јаковљевић, домаћ.

8. Општипа Овчиња

1. Јован Крстић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Богољуб Петковић, земљ., 3. Петар Вукосављевић, земљ., 4. Светозар Мијатовић, земљ., 5. Милош Павловић, земљ., 7. Драгољуб Синђић, земљ., 8. Милутин Букановић, земљ., 9. Вукосав Крстић, земљ., 10. Гроздана Перишић, домаћ., 11. Радисав Марјановић, земљ., 12. Босиљка Перишић, домаћ.

9. Општина Оклетац

1. Новак Петровић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Борђе Минић, земљ., 3. Пантелија Николић, земљ., 4. Саво Обрадовић, земљ., 5. Гвозден Леонтијевић, земљ., 6. Вукоман Боковић, земљ., 7. Цвета Минић, домаћ., 8. Љубинка Вучићевић, домаћ., 9. Цвета И. Минић, домаћ., 10. Драгослав Јовановић, земљ., 11. Славка Нешковић, домаћ., 12. Јевђеније Јевђенић, земљ.

10. Општина Пилица

1. Радиша Јосиповић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Љубинко Радовановић, земљ., 3. Мирко Максимовић, земљ., 4. Грозда Јеремић, домаћ., 5. Владимир Јовановић, земљ., 6. Драгиша Тешић, земљ., 7. Драгољуб Васић, земљ., 8. Миломир Бошковић, земљ., 9. Миломирка Мићовић, домаћ., 10. Саво Милосављевић, земљ., 11. Момир Антонијевић, земљ., 12. Радомир Костић, земљ., 13. Софија Марковић, домаћ., 14. Борисав Гавриловић, земљ., 15. Душан Лазаревић, земљ., 16. Велизар Маџаревић, земљ., 17. Јевдокија Радовановић, домаћ.

11. Општина Растиште

1. Сретен Вучетић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Срећко Јокић, земљ., 3. Миленија С. Јездић, домаћ., 4. Момчило Митровић, земљ., 5. Велисав Илић, земљ., 6. Славка Илић, домаћ., 7. Лука Јокић, земљ., 8. Давид Мијаиловић, земљ., 9. Јованка Р. Јовановић, домаћ., 10. Миленко Спасојевић, земљ., 11. Перишa Васиљевић, земљ, 12. Милева Матић, домаћ.

12. Општина Рача

1. Божидар Чучковић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Стојан Илијашевић, земљ., 3. Симеун Мисаиловић, земљ., 4. Винка Дуловић, земљ., 5. Милан Марић, земљ., 6. Миленко Бокић, земљ., 7. Чедомир Митровић, земљ., 8. Милорад Ковачевић, земљ., 9. Светомир Поповић, земљ., 10. Радојка Ристић, домаћ., 11. Живојин Јовановић, земљ., 12. Обрадин Котарчевић, земљ., 13. Софија Николић, домаћ., 14. Милорад Маринковић, земљ., 15. Милан Голубовић, земљ., 16. Чедомир Малинић, земљ., 17. Драгомир Илијашевић, земљ., 18. Милан Јевтић, земљ.

13. Општина Рогачица

1. Лука Вуковић, трг., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Радосав Илић, земљ., 3. Драгиша Илић, земљ., 4. Мирослав Максимовић, земљ., 5. Миломир Средојевић, земљ., 6. Драго Бокић, земљ., 7. Милорад Биљић, земљ., 8. Миодраг Чворовић, земљ., 9. Драгомир Борђевић, земљ., 10. Митар С. Симић, опанчар, 11. Стојан Драгојловић, земљ., 12. Тихомир Продановић, кафеџ., 13. Драго Јовановић, земљ., 14. Пантелија Спасојевић, земљ., 15. Бранислав Стевановић, земљ., 16. Љубомир Биљић, земљ.

14. Општина Солотуша

1. Милорад Стојановић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Тодор Стаменић, земљ., 3. Милан Митровић, земљ., 4. Боривоје Бошковић, земљ., 5. Драган Косановић, земљ., 6. Станисав Јовановић, земљ., 7. Раде Антонијевић, земљ., 8. Славко Пашић, земљ., 9. Петроније Вукашиновић, земљ., 10. Божо Мићић, земљ., 11. Милорад Глигоријевић, земљ., 12. Десимир Бокић, земљ., 13. Велизар Митровић, земљ., 14. Светозар Јевтић, земљ., 15. Петко Савић, земљ.

Избор судија општинских народних судова **у срезу црногорском** извршен је од 1. до 6. априла 1945. године и исти су отпочели са радом.

1. Општина Годечево

1. Радосав Цагић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Богољуб Биљић, земљ., 3. Цветко Матић, земљ., 4. Марко Јовановић, земљ., 5. Булка Пурковић, домаћ.,

6. Јаков Пејић, земљ., 7. Борђе Јевтић, земљ., 8. Вукоман Стефановић, земљ., 9. Анђелко Лазаревић, земљ., 10. Цвета Биљић, домаћ., 11. Душан Јовановић, земљ., 12. ЈБубомир Божић, земљ., 13. Војимир Јовановић, земљ., 14. Јездимир Радовановић, земљ.

2. **Општина Косјерић (варош)**

1. Милорад Петровић, инв., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Драгољуб Јоксимовић, чинов., 3. Радиша Јовановић, опанч., 4. Новак Милићевић, опанч., 5. Милоје Тимотијевић, трг., 6. Страјин Лучић, кроj., 7. Миломир Марковић, земљ., 8. Петар Глигоријевић, земљ., 9. Вујица Букић, столар, 10. Борка Стојановић, домаћ., 11. Даница Петровић, домаћ., 12. Војисава Радошевић, домаћ.

3. Општина Косјерић (село)

1. Гроздeн Рогић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Обрад Лазић, инв., 3. Љубенко Петровић, земљ., 4. Недељко Ристић, земљ., 5. Новка Јовановић, домаћ., 6. Даница Глигоријевић, домаћ., 7. Богољуб Младеновић, земљ., 8. Љубомир Николић, земљ., 9. Миленко Грбић, земљ., 10. Станимирка Милић, домаћ., 11. Добривоје Т. Марковић, земљ., 12. Мирослав Николић, земљ., 13. Миленко Станишић, земљ., 14. Богољуб Милосављевић, земљ., 15. Десанка Н. Марић, домаћ.

4. **Општина Маковиште**

1. Никола Максимовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Иван Јевтић, земљ., 3. Здравко Јовановић, земљ., 4. Раденко Трипковић, земљ., 5. Раденко Димитријевић, земљ., 6. Милојко Јовановић, земљ., 7. Миливоје Спасојевић, земљ., 8. Богољуб Марјановић, земљ., 9. Драгиша Миловановић, земљ., 10. Радомир Маринковић, земљ., 11. Грујица Бебић, земљ., 12. Илија Милошевић, земљ., 13. Сретен Зекановић, земљ., 14. Радоје Милуновић, земљ., 15. Радомир Андрић, земљ.

5. **Општина Радановци**

1. Јовиша Нипоровић, каф., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Недељко Петровић, земљ., 3. Димитрије Миловановић, земљ., 4. Марко Поповић, земљ., 5. Видосава Радојевић, домаћ., 6. Миланка Богићевић, домаћ., 7. Мијат Миловановић, земљ., 8. Тијосав Миловановић, земљ., 9. Светислав Бурић, земљ., 10. Цвета Борђевић, домаћ., 11. Гојко Лазић, земљ., 12. Милијан Цветковић, земљ.

6. Општнна Ражана

1. Миливоје Дивнић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Раденко Мијатовић, земљ., 3. Миломир Марковић, земљ., 4. Миливоје Ралић, земљ., 5. Костадин Иајевић, земљ., 6. Живорад Буровић, земљ., 7. Коста Ралић, земљ., 8. Влајко Веселиновић, земљ., 9. Саво Николић, земљ., 10. Саво Марковић, земљ., 11. Адам Гаговић, земљ., 12. Драгољуб Михаиловић, земљ., 13. Новак Новаковић, земљ., 14. Милован Д. Васовић, земљ., 15. Миљко Недић, земљ., 16. Милољуб Васовић, земљ., 17. Раденко Трнавац, земљ., 18. Александар Миливојевић, земљ., 19. Милашин Нешковић, земљ., 20. Драгољуб К. Васиљевић, земљ.

7. Општнна Сеча Река

1. Жарко Ф. Зарић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Боривоје В. Матић, општ. делов., 3. Момир Радојичић, земљ., 4. Крстивоје В. Митровић, земљ., 5. Драгомир Јовановић, земљ., 6. Милорад Илић, земљ., 7. Сретен Сретеновић, земљ., 8. Љубинко Јевтовић, земљ., 9. Никола С. Николић, земљ., 10. Светомир Милошевић, земљ., 11. Слободан Реновчић, земљ., 12. Миодраг Маринковић, земљ., 13. Живко Јаковљевић, земљ., 14. Милорад Петровић, земљ., 15. Бранко Петровић, земљ., 16. Љубиша Ратковић, земљ., 17. Драгољуб Пантелић, земљ.,

18. Јаков Пурић, земљ., 19. Александар Трипковић, земљ., 20. Љубо Николић, земљ.

8. Општина Субјел

1. Спасоје Трумбуловић, служб., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Крста Бошковић, земљ., 3. Вукосав Тодоровић, земљ., 4. Борђе Марић, каф., 5. Љубомир Витезовић, земљ., 6. Раденко Марковић, земљ., 7. Радомир Јосиповић, земљ., 8. Недељко Мирковић, земљ., 9. Радован Симовић, земљ., 10. Стаменко Антовић, земљ., 11. Драгомир Митровић, земљ., 12. Момчило Савић, земљ., 13. Иван Луковић, земљ., 14. Обрен Савић, земљ.

9. Општипа Тубићи

1. Стаменко Лечић, опан. рад., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Живан Стефановић, земљ., 3. Милић Павловић, земљ., 4. Алемпије Лечић, земљ., 5. Новак Витезовић, земљ., 6. Славослав Секулић, земљ., 7. Вукадин Филиповић, земљ.,
8. Милан Петровић, земљ., 9. Милоје Марјановић, зидар, 10. Милојко Видаковић, земљ., 11. Љубинко Васиљевић, земљ., 12. Драгољуб Витезовић, земљ.,
13. Миленко Арнаутовић, земљ., 14. Милан Пауновић, земљ., 15. Драгољуб Драгутиновић, земљ.

Избор судија **у срезу пожешком** извршен је од **10.** до **15.** марта **1945.** године и отпочели су са радом.

1. Општина Бакионица

1. Миладин Пековић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Видоје Ршумовић, трг., 3. Сретен Марјановић, земљ., 4. Драгојле Котарац, земљ., 5. Радојко Бојић, земљ., 6. Драгољуб Марјановић, земљ., 7. Велимир Коларевић, земљ.,
8. Драгутин Тешовић, земљ., 9. Љубомир Марковић, земљ., 10. Сретен Стефановић, земљ., 11. Момир Теофиловић, земљ.

2. Општина Висибаба

1. Стојан Бербатовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Видоје Дрндаревић, земљ., 3. Светомир Скоковић, земљ., 4. Драгоје Ристовић, земљ., 5. Танасије Младеновић, земљ., 6. Светомир Вукајловић, земљ., 7. Миленко Бокић, земљ., 8. Богољуб Курмазовић, земљ., 9. Гојко Кораћ, земљ., 10. Јанко Полић, земљ., 11. Милијан Матић, земљ., 12. Мирослав Адашевић, земљ., 13. Милутин Алексић, земљ., 14. Обрад Никитовић, земљ., 15. Миљко Љубисављевић, земљ., 16. Цветко Миндеровић, земљ.

3. Општина Глумач

1. Миленко Вукићевић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Борђе Бонџулић, земљ., 3. Будимир Дробњак, земљ., 4. Милосав Вујовић, земљ., 5. Мнлун Николић, земљ., 6. Момчило Тешић, земљ. (књиж.), 7. Раде Миковић, земљ., 8. Обрен Радојевнћ, земљ., 9. Борђе К. Марковић, земљ., 10. Љубо Бошковић, земљ.,
11. Радивоје Мићић, земљ.

4. Општина Годовик

1. Драгољуб Марковић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Раде Радовић, земљ., 3. Живорад Милутиновић, земљ., 4. Новка Мићић, домаћ., 5. Стеван Јешић, земљ., 6. Велисав Николић, земљ., 7. Милинко Николић, земљ., 8. Милош Јеверичић, радник, 9. Чедослав Јоковић, земљ., 10. Недељко Јевћовић, земљ.,
11. Светислав Стојковић, земљ., 12. Милутин Радовановић, земљ., 13. Ратко Лековић, земљ., 14. Светислав Стојковић, земљ., 15. Мирко Гавриловић, земљ.,
16. Крстомир Зарић, земљ.

5. Општина Гојна Гора

1. Јефтимир Трифуновић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Тодосије Шишовић, земљ., 3. Мијаило Мацаревић, земљ., 4. Миодраг Томовић, земљ., 5. Живота Јовичић, земљ., 6. Милош М. Трнавац, земљ., 7. Драган В. Трифуновић, земљ., 8. Стеван Петровић, земљ., 9. Радосав Радојевић, земљ., 10. Миленко Јоцовић, земљ., 11. Душан Кецовић, земљ., 12. Драган Јевтовић, земљ.

6. Општина Горња Добриња

1. Јеврем Букић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Велимир Василијевић, земљ., 3. Раде Грујић, земљ., 4. Ненад Јевтовић, земљ., 5. Божидар Сретеновић, земљ., 6. Предислав Митровић, земљ., 7. Миленко Јовичић, земљ., 8. Милијан Тодоровић, земљ., 9. Милан Малопарац, земљ., 10. Драгомир Вићентијевић, земљ., 11. Василије Стефановић, земљ., 12. Јован Чарапић, земљ.

7. Општина Горобиље

1. Младен Авакумовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Живорад Чанчаревић, земљ., 3. МилиЈа Мићовић, земљ., 4. Недељко Р. Мићовић, земљ., 5. Страјин Бабић, земљ., 6. Љубомир Јелић, земљ., 7. Владимир Гордић, земљ., 8. Стеван Јешић, земљ., 9. Владислав Ковачевић, земљ., 10. Милорад Радић, земљ., 11. Рајко Тошић, земљ., 12. Драгослав Вукашиновић, земљ.

8. Општина Гугаљ

1. Драгомир Кандић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Илија Николић, земљ., 3. Момир Кратовац, земљ., 4. Милутин Марковић, земљ., 5. Будиша Достанић, земљ., 6. Антоније Јовићевић, земљ., 7. Михаило Кукић, тргов., 8. Средоје Марић, земљ., 9. Војислав Бировић, земљ., 10. Миленко Продановић, земљ., 11. Вујица Бојовић, земљ.

9. **Општина Доња Добриња**

1. Миленко Маслаћ, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Стојко Стевић, земљ., 3. Вељко Тешић, земљ., 4. Миодраг СтоЈ'чић, земљ., 5. Миливоје Тошић, земљ., 6. Дамљан ЈТаћевац, земљ., 7. Владан Лаћевац, земљ., 8. Миливоје Савић, земљ., 9. Милован ВасилиЈ'евић, земљ., 10. Велимир Илић, земљ., 11. Момир Матовић, земљ.

10. **Општина Душковци**

1. Светислав Васовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Светозар Марковић, земљ., 3. Драгољуб Симовић, земљ., 4. Благоје Гајовић, земљ., 5. Раденко Радовановић, земљ., 6. Јован Гајовић, земљ., 7. Родољуб Лубинић, земљ., 9. Благоје Филиповић, земљ., 10. Јеленко Цицовић, земљ., 11. Драгутин Марковић, земљ., 12. Крста Варагић, земљ.

11. Општина Здравчићи

1. ЈБубинко Танасијевић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. МиливоЈ‘е Илић, земљ., 3. Велимир Циновић, желез., 4. Боривоје Драшковић, земљ., 5. Радивоје Влајковић, земљ., 6. Арсенијe Цвијовић, земљ., 7. Витомнр Стевановић, земљ., 8. Милутин Пановић, земљ., 9. Никола Радовић, земљ., 10. Љубиша Милићевић, земљ., 11. Милић Бенић, земљ., 12. Милутин Јовановић, земљ., 13. Живко Максимовић, земљ.

12. **Општина Јежевица**

1. Јовиша Тешовић, трг., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Драгослав Делић, земљ., 3. Јован Матовић, земљ., 4. Миленко Тодоровић, земљ., 5. Велимир Пантовнћ,

земљ., 6. Величко Перишић, земљ., 7. Саво Марковић, земљ., 8. Илија Јовковић, земљ., 9. Исидор Бојанић, земљ., 10. Милун Танасковић, земљ., 11. Војко Јевтовић, земљ.

13. Општина Каленићи

1. Страјин Димитријевић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Никифор Филиповић, земљ., 3. Владисав Бурић, земљ., 4. Добривоје Драгугиновић, земљ., 5. Милија Бонџулић, земљ., 6. Радован Јовановић, земљ., 7. Светозар Вистаћ, земљ., 8. Миливоје Тешић, земљ., 9. Свеле Богдановић, земљ., 10. Драгољуб Милосављевић, земљ., 11. Владимир Драгутиновић, земљ.

14. Општина Каменица

1. Сретен Бурћић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Милета Крунић, земљ., 3. Милош Рајичевић, земљ., 4. Десимир Вуковић, земљ., 5. Миливоје Јевтовић, земљ., 6. Стеван Милосављевнћ, земљ., 7. Драгољуб Драшковић, земљ., 8. Милисав Крунић, земљ., 9. Љубинко Митровић, земљ., 10. Миленко Крунић, земљ., 11. Властимир Бајић, земљ., 12. Крста Продановић, земљ., 13. Милић Чоловић, земљ., 14. Драгиша Петковић, земљ., 15. Сретен Сретеновић, земљ., 16. Милутин Милетић, земљ.

15. Општина Пожега

1. Раденко Мићић, трг., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Лазар Секулић, учит., 3. Миле Стефановић, кројач., 4. Бранко Кувељић, бербер., 5. Вукоман Маркићевић, стол., 6. Арсеније Цвијовић, млин. рад., 7. Милован Новаковић, опанч., 8. Анђељко Дрндаревић, трг., 9. Велимир Зековић, обућ., 10. Драго Глушчевић, бојаџ., 11. Милоје Радић, трг., 12. Максим Николић, пекар.

16. Општина Роге

1. Драгојле Ковачевић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Ратко Иваповић, земљ., 3. Велимир Перуничић, земљ., 4. Митар Вајовић, земљ., 5. Славко Миливојевић, земљ., 6. Славко Видић, земљ., 7. Периша Дрндаревић, земљ., 8. Петко Милчановић, земљ., 9. Симеун Младеновић, земљ.

17. Општина Средња Добриња

1. Миљко Крсмановић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Дамњан Милошевић, земљ., 3. Мојсило Јанић, земљ., 4. Никола Радисављевић, земљ., 5. Вучко Боновић, земљ., 6. Јован Павловић, земљ., 7. Добросав Станисављевић, земљ., 8. Станимир Крсмановић, земљ., 9. Милан Стевановић, земљ.

18. Општина Табановићи

1. Боривоје Андрић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Јовиша Миросављевић, земљ., 3. Драгић Петровић, земљ., 4. Миљко Боловић, земљ., 5. Стојан Обреновић, земљ., 6. Ратомир Стоковић, земљ., 7. Светислав Ракић, земљ., 8. Негован Кршљак, земљ., 9. Драго Јовићевић, земљ., 10. Владимир Маћић, земљ., 11. Бурђе Ниновић, земљ., 12. Адам Вукосављевић, земљ., 13. Боривоје Маслаћ, земљ., 14. Славко Маћић, земљ., 15. Спасоје Маслаћ, земљ.

Избор судија **у срезу ужичком** извршен је од 13. марта до 15. априла 1945. године и са радом су отпочели одмах.

1. Општина Биоска

1. Јован Аћимовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Радован Јараковић, земљ., 3. Марјан Радивојевић, земљ., 4. Петар Мулина, желез., 5. Радован Станојчић, земљ., 6. Радован Стевановић, земљ., 7. Десимир Богдановић, земљ.,

8. Љубомир Нешковић, земљ., 9. Благоје Костић, инв., 10. Чедомир М. Станић, земљ., 11. Владислав Аћимовић, земљ., 12. Средоје Пејић, учит., 13. Јован Нешковић, земљ., 14. Драгомир Панић, земљ., 15. Анђељко Радивојчевић, земљ., 16. Раденко Мијатовић, ковач.

2. Општина Буар

1. Буро Берић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Милосав Томановић, земљ., 3. Витомир Стојановић, земљ., 4. Владимир Перишић, земљ., 5. Петар Паннћ, земљ., 6. Драгољуб Мијатовић, земљ., 7. Тико Цветковић, земљ., 8. Обрен Миловановић, земљ., 9. Радисав Аџић, земљ., 10. Гвозден Рашковић, земљ., 11. Милосав Станковић, земљ., 12. Илија Николић, земљ.

3. Општнна Дрежник

1. Драган Даничић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Гојко Мијаиловић, земљ., 3. Коста Обућина, земљ., 4. Живко Цвијовић, земљ., 5. Радисав Маринковић, земљ., 6. Милоје Бацетић, земљ., 7. Милун Н. Јованетић, земљ., 8. Недељко Томић, земљ., 9. Милан Аџић, земљ., 10. Нешко Лијескић, земљ., 11. Стојадин Пауновић, земљ., 12. Брена Обућина, домаћ., 13. Јован Бацетић, земљ.

4. Општина Каран

1. Илија Марковић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Витомир Крстовић, земљ., 3. Драгомир Т. Петровић, земљ., 4. Симо Мурић, земљ., 5. Милоје Враниh, земљ., 6. Милосав Милинковић, земљ., 7. Тикомир Петковић, земљ., 8. Милош Милетић, земљ., 9. Живорад Тановић, земљ., 10. Драгутин Петровић, земљ., 11. Миодраг Борисављевић, земљ., 12. Властимир Милићевић, земљ., 13. Светомир Бурлић, земљ., 14. Војин Лучић, земљ., 15. Танасије Божић, земљ., 16. Благоје Костић, земљ., 17. Јован Радивојевић, земљ., 18. Драгомир Марковић, земљ., 19. Миловaн Цвијовић, земљ., 20. Душко Костић, земљ.

5. **Општина Качер**

1. Илија Јањић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Милорад Томић, земљ. — — ковач, 3. Будимир Јеремић, земљ., 4. Добросав Стојановић, земљ., 5. Светомир Гардић, земљ., 6. Раденко Бошњаковић, земљ., 7. Млађен М. Зарић, земљ., 8. Добросав Цвијовић, земљ., 9. Драгоје Јевтовић, земљ., 10. Лека Дуловић, земљ., 11. Момир Боровић, земљ., 12. Драгоје Стојановић, земљ., 13. Гојко Доганџић, земљ., 14. Благоје Брковић, земљ., 15. Владимир Танасковић, земљ., 16. Драгојле Карајичић, земљ., 17. Радован Шопаловић, каф.

6. Општина Љубање

1. Драгомир Битић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Радомир Радовановић, учит., 3. Влајко Мулић, земљ., 4. Тодор Гудурић, земљ., 5. Мијаило Бурић, земљ., 6. Милан Ј. Прљевић, земљ., 7. Светозар Ненадић, земљ., 8. Борђе Димитријевић, земљ., 9. Драгоје Битић, земљ., 10. Радомир Николић, земљ., 11. Мирко Дулановић, земљ., 12. Радисав Николић, земљ., 13. Милан Ј. Јокић, земљ., 14. Никола Веселиновић, земљ., 15. Милисав Јокић, земљ.

7. Општина Потпећ

1. Синиша Босиљчић, предуз., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Саво Андрић, земљ., 3. Драгоје Јанковић, земљ., 4. Милутин Савић, земљ., 5. Саво Милосављевић, земљ., 6. Милија Весниh, земљ., 7. Василије Лијескић, земљ., 8. Радомир Јовановић, земљ., 9. Милић Петровић, земљ., 10. Панто Стаматовић, земљ., 11. Тихомир Јевђовић, земљ., 12. Миљко Радовановић, земљ., 13. Видоје Перић, земљ., 14. Драгомир Павић, земљ., 15. Видоје Радовић, земљ., 16. Манојле Са-

вић, жанд., 17. Гвозден Николић, земљ., 18. Манојле Шуњеварић, земљ., 19. Сава Тешић, земљ., 20. Милорад Јовановић, земљ.

8. Општина Равни

1. Секула Бјелаковић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Витомир Стевановић, земљ., 3. Ристо Илић, земљ., 4. Миљко Старчевић, земљ., 5. Милан Богдановић, земљ., 6. Станимир Цицварић, земљ., 7. Ранко Пољавић, пинтор, 8. ЈТазар Цицварић, земљ., 9. Јаћим Вајић, земљ., 10. Ратко Боковић, земљ., 11. Јосип Жунић, земљ., 12. Добросав Тоиаловић, земљ., 13. Гвозден Вранић, земљ., 14. Анђељко Ристановић, земљ., 15. Милан Петровић, земљ., 16. Милорад Томић, земљ., 17. Милутин Арсовић, земљ., 18. Перко Маринковић, земљ., 19. Милун Старчевић, земљ., 20. Вилиман ЈТучић, земљ., 21. ЈТена Старчевић, домаћица.

9. Општина Рибашевина

1. Прејко Бокић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Обрен Лазић, земљ., 3. Митар Радуловић, земљ., 4. Милутин Бабић, земљ., 5. Јован Божић, земљ., 6. Проко М. Лазић, земљ., 7. Војимир Шишић, земљ., 8. Будимир Петровић, земљ., 9. Средоје Чекићевић, земљ., 10. Михаило Савић, земљ., 11. Радомир Лучић, земљ., 12. Иван Даничић, земљ., 13. Никола Лазић, каменорез., 14. Драгутин Пузовић, земљ., 15. Влајисав Васиљевић, земљ.

10. Општина Севојно

1. Максим Дејовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Гојко Котлајић, земљ., 3. Павле Антонијевић, земљ., 4. Илија Перовић, земљ., 5. Радован Новаковић, земљ., 6. Драгомир Вучковић, земљ., 7. Витомир Димитријевић, земљ., 8. Стојиша Бугариновић, земљ., 9. Велиша Стојић, земљ , 10. Драгомир Карајичић, железн., 11. Гвозден Сокић, земљ., 12. Јовиша Лазаревић, земљ., 13. Борђе Никић, земљ., 14. Светислав Николић, земљ., 15. Станимирка Чолић, домаћ., 16. Милорад Томић, земљ., 17. Миленка Боко.Јић, домаћ., 18. Петар Чолић, земљ., 19. Винка Секулић, домаћ.

11. Општина Стапари

1. Десимир Перишић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Радосав М. Скокић, земљ., 3. Тихомир Б. Буквић, земљ., 4. Драгосав М. Босић, земљ., 5. Драгомир Р. Словић, земљ., 6. Борисав Б. Секулић, земљ., 7. Миломир Р. Глогињић, земљ., 8. Милоје М. Лазић, земљ., 9. Милош М. Радојичић, земљ., 10. Петар Т. Јовичић, земљ., 11. Раденко Ј. Николић, земљ., 12. Раденко Н. Богојевић, земљ., 13. Ратко Т. Милутиновић, земљ., 14. Милоје О. Даговић, земљ., 15. Милоје И. Лукић, свештеник.

12. Градски одбор у Ужицу

1. Витомир Ковачевић, пекар, ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Петар Синђелић, пек., 3. Радиша Дробњаковић, земљ., 4. Драгиша Симовић, обућ., 5. Крсман Недовић, земљ., 6. Обрен Пауновић, земљ., 7. Божидар Бокић, возов., 8. Петар Павловић, ложач, 9. Јанко Видојевић, земљ., 10. Вратислав Јаворшек, возов., 11. Венцеслав Кинцлер, радн., 12. Милинко Бетковић, чинов., 13. Милун Топаловић, месар, 14. Јован Војиновић, пек., 15. Милутин Сиасојевић, обућ., 16. Љубивоје Петровић, елект., 17. Василије Васовић, опанч., 18. Лазар Бјелић, учит., 19. Милан Смиљанић, адвокат, 20. Коса Бетеновић, домаћ., 21. Милена Герзић, домаћ., 22. Мара Станишић, домаћ., 23. Љубиша Савић, пек., 24. Михаило Николић, бравар, 25. Александар Марјановић, тргов., 26. Будимир Ушендић, каф., 27. Милош Јањушевић, проф., 28. Влајко Благојевић, трг., 29. Војислав Кнежевић, ковач, 30. Јово Анђелковић, берберин.

Избор судија за општинске судове **у срезу златиборском** извршен је од 11. марта до 3. априла 1945. године и отпочели су са радом.

1. Општина Бела Река

1. Александар Думањић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Милош Спасојевић, земљ., 3. Милош Целебџић, земљ., 4. Јеврем Целебџић, земљ., 5. Драгољуб Жунић, земљ., 6. Душан Виторовић, земљ., 7. Димитрије Пећинар, земљ., 8. Тодор Виторовић, земљ., 9. Петар Виторовић, земљ., 10. Милан Д. Спасојевић, земљ., 11. Петар Милојевић, земљ.

2,Општина Гостиље

1. Тихомир Туцовић, писар, ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Богосав Радуловић, земљ., 3. Милан Јевтовић, земљ., 4. Тодор Станковић, земљ., 5. Павле Филиповић, земљ., 6. ЈТука Тановић, земљ., 7. Млађен Мнтровић, земљ., 8. Божидар Симовић, огпп. делов., 9. Петар Новаковић, зсм;б., 10. Комнен Петровић, земљ.,
11. Панто Бедовић, земљ., 12. Милан Туцовић, земљ., 13. Перо Тодосијевић, земљ., 14. Радул Радуловић, земљ., 15. Витор Јевтовић, земљ.

3. Општина Доброселица

1. Страјин Марјановић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Борђе Марјановић, земљ., 3. Миломир Јечменица, земљ., 4. Миломир Ковачевић, земљ., 5. Миленко Пучијашевић, земљ., 6. Радован Кнежевић, земљ., 7. Арсеније Марјановић, земљ., 8. Ратко Кузељевић, земљ., 9. Милан Марјановић, земљ., 10. Вељко Лечић, земљ., 11. Реља Удовичић, земљ., 12. Панто Вранешевић, земљ., 13. Петар Марјановић, земљ., 14. Милорад Удовичић, земљ., 15. Драгослав Марјановић, земљ., 16. Славко Марјановић, земљ., 17. Радосав Кнежевић, земљ., 18. Драгољуб Мирчић, земљ.

4. **Општина Драглица**

1. Миломир Вуковић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Живорад Чорбић, земљ., 3. ЈБубинко Мандић, земљ., 4. Радосав Бировић, земљ., 5. Реља Шишаковић, земљ., 6. Владимир Шишаковић, земљ., 7. Владимир Ковачевић, земљ.,
8. Лазар Минић, земљ., 9. Владимир Селаковић, земљ., 10. Недељко Селаковић, земљ., 11. Никола Босовић, бив. жанд., 12. Станимир Мутавџић, земљ., 13. Здравко Селаковић, земљ., 14. Сретен Мраковић, земљ., 15. Урош Маринковић, земљ.,
16. Милорад Шуљагић, земљ., 17. Драгослав Шуљагић, земљ., 18. Радомир Шуљагић, земљ., 19. Радомир Марковић, земљ., 20. Милосав Грујичић, земљ., 21. Арсеније Босовић, земљ.

5. **Општина Јабланица**

1. Илија Пенезић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Радоје ЈБубојевић, земљ., 3. Ранисав Јанковић, земљ., 4. Чедомир Буповић, земљ., 5. Средоје Бакић, земљ., 6. Живојин Рајовић, земљ., 7. Видомир Дидановић, земљ., 8. Миломир Јанковић, земљ., 9. Миломир Божовић, земљ., 10. Милојко Буровић, земљ.,
11. Ратко Дидановић, земљ., Младен Поповић, земљ., 13. Милован Јанковић, земљ.

6. Општиа Јасеново

1. Виден Петровић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Марко Томић, земљ., 3. Милован Поповић, земљ., 4. Раденко Зекавица, земљ., 5. Драгомир Виторовић, земљ., 6. Чедомир Недовић, земљ., 7. Миља Бралушић, домаћ., 8. Величко Роговић, земљ., 9. Петко Тимотијевић, земљ., 10. Милоје Томић, земљ., 11. Василије Писковић, земљ., 12. Славко Батаковић, земљ., 13. Ресимија Матовић, домаћ., 14. Стоја Петровић, домаћ.

7. Општина Кремна

1. Љубомир Богосављевић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Драгутин Бокић, земљ., 3. Тихомир Јанковић, земљ., 4. Здравко Пашић, земљ., 5. Анђелько

Јездовић, земљ., 6. Трифун Поиовић, земљ., 7. Милован Стаиић, земљ., 8. Зарија Врачарић, земљ., 9. Милија Буквић, земљ., 10. Благоје Филиповић, земљ.,
11. Гвозден Панић, земљ., 12. Милија Стамеиић, земљ., 13. Радивоје Милосављевић, земљ., 14. Милоје Николић, земљ., 15. Средоје Буквић, земљ.

8. Општиа Крива Река

1. Милисав Стојановић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Сава Букић, земљ., 3. Јован Јелисијевић, земљ., 4. Коста Кубуровић, земљ., 5. Милутин Жунић, земљ., 6. Обрад Тмушић, земљ., 7. Миливоје Бацетић, земљ., 8. Велимир Зечевић, земљ., 9. Милојка Поповић, домаћ., 10. Анка Љубојевић, домаћ.,
11. Станисава - Цака Жунић, домаћ., 12. Винка Котличић, домаћ.

9. Општина Љубиш

1. Андрија Кукањац, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Милорад Ршумовић, земљ., 3. Манојле Смиљанић, земљ., 4. Манојле Цветић, земљ., 5. Јанко Весовић, земљ., 6. Милосав Смиљанић, земљ., 7. Димитрије Пећинар, земљ., 8. Тодор Јоксимовић, земљ., 9. Боко Радојичић, земљ., 10. Васо Станковић, земљ., 11. Десимир Обрадовић, земљ.

10. Општина Мокра Гора

1. Богдан Остојић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Вукоман Филиповић, земљ., 3. Остоја Миковић, земљ., 4. Љубомир Богдановић, тргов., 5. Алекса Милекић, земљ., 6. Радомир Арсенијевић, земљ., 7. Радомир Миловановић, земљ.,
8. Љубомир Костић, земљ., 9. Никола Буповић, земљ., 10. Давид Мојићевић, земљ., 11. Велимир Тошић, земљ., 12. Борђе Керковић, учит., 13. Милан Илић, земљ., 14. Радоје Калабић, земљ., 15. Милорад Кузељевић, земљ.

11. Општина Негбина

1. Радојко Бировић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Миленко Јојић, земљ.,
3. Марјан Марковић, земљ., 4. Бурђе Бировић, земљ., 5. Радоје Лешовић, земљ.,
6. Сретен Бировић, земљ., 7. Лазар Илић, земљ., 8. Радоје Бурдић, земљ., 9. Радојица Шишаковић, учит., 10. Милан Богићевић, земљ., 11. Драгослав Шљивић, земљ., 12. Никола Гојгић, земљ.

12. Општина Рожанство

1. Јанићије Радибратовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Млађен Дабић, земљ., 3. Радомир Радибратовић, земљ., 4. Јеврем Николић, земљ., 5. Радисав Ристановић, земљ., 6. Јован Мићић, земљ., 7. Станоје Стопић, земљ., 8. Зарија Ковчић, земљ., 9. Радомир Ристовић, земљ., 10. Милосав Ристановић, земљ.,
11. Средоје Терзић, земљ., 12. Петар Чумић, земљ., 13. Маринко Савичић, земљ.,
14. Милић Дабић, земљ.

13. Општина Семегњево

1. Момчило Пишчевић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Десимир Тошић, земљ., 3. Благоје Милинковић, земљ., 4. Љубиша Пековић, земљ., 5. Радосав Љубојевић, земљ., 6. Вишња Думоњић, домаћ., 7. Здравко Божић, земљ., 8. Станика Костић, земљ., 9. Лазар Божовић, 10. Иван Вујовић, земљ., 11. Гајо Димитријевић, земљ., 12. Гвозден Костић, земљ.

14. Општина Сирогојно

1. Јован Бјеличић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Паун Николић, земљ.,
3. Рајко Стаматовић, земљ., 4. Илија Тошић, земљ., 5. Младен Петровић, земљ.,
6. Живко Ивановић, земљ., 7. Миће Балдовић, земљ., 8. Перо Павловић, земљ.,

9. Михаило Михаиловић, земљ., 10. Тихомир Бедовић, земљ., 11. Радосав Обрадовић, земљ., 12. Гвозден Миловановић, земљ., 13. Бранислав Ковачевић, земљ., 14. Трифун Браловић, земљ., 15. Милован Јовановић, земљ., 16. Гвозден Матовић, земљ.

15. Општина Чајетина

1. Обрен Јевремовић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Војимир Кнежевић, земљ., 3. Маринко Раковић, земљ., 4. Гојко Кнежевић, земљ., 5. Радован Гавовић, земљ., 6. Миломир Јаблановић, земљ., 7. Радомир Бировић, земљ., 8. Војин Симић, земљ., 9. Ратко Весовић, земљ., 10. Марко Словић, земљ., 11. Милош Весовић, земљ., 12. Милан Кутлашић, земљ., 13. Милош Јеремић, земљ., 14. Ранко Жиловић, земљ., 15. Драгић Лазовић, земљ., 16. Милун Драгутиновић, земљ., 17. Борђе Росић, земљ., 18. Александар Урошевић, земљ., 19. Данило Нинчић, земљ., 20. Сретен Раковић, земљ.

16. Општина Шљивовпца

1. Боривоје Делић, земљ., ПРЕДСЕДНИК СУДА, 2. Средоје Аћимовић, земљ., 3. Здравко Ковачевић, земљ., 4. Драгољуб Ковачевић, земљ., 5. Борђе Томић, земљ., 6. Арсеније Каљевић, земљ., 7. Борђе Тијанић, 8. Драгомир Пантелић, земљ., 9. Никола Станић, земљ., 10. Василије Станић, земљ., 11. Давид Луковић, земљ.

Преглед извршених избора општинских народних судова и судија по срезовима у 1945. години изгледа овако:

ариљски	11	судова	152	судије
рачански	14	„	213	„
црногорски	9	„	137	„
пожешки	18	„	220	„
ужички	12	„	213	„
златиборски	16	„	230	„
С в е г а:	80	„	1.165	„

После завршетка ратних операција када су прилике у земљи нормализоване, ради даљег унапређивања и усавршавања судства Председништво ДФЈ донело је 26. августа 1945. године Закон о уређењу народних судова. Овим Законом општински народни судови су укинути, а њихове функције пренете су у надлежност среских народних судова[18].

* * *

Српска власт која је функционисала одмах после ослобођења и која је заменила старо предратно па и ратно судство, представљена је народним судовима чија је основна карактеристика била начело изборности.

Народни судови су у суштини поникли из народноослободилачких одбора који су за време ослободилачке борбе били једини органи народне власти у којима је била обједињена управна и судска власт. Током ослобођења судови су се одвајали од народноослободилачких одбора, али су задржали основни карактер изборности.

Формирање народних судова је на подручју округа ужичког отпочело децембра 1944. године, одмах по ослобођењу ужичког краја. Од половине априла 1945. године у ужичком округу функционише један окружни, шест среских и 80 општинских народних судова. Они суде у већу састављеном од три судије који нису морали бити из редова стручњака. Све пресуде које су изречене донете су „У име народа".

18. Сл. лист ДФЈ, бр. 67. од 4. септембра 1945.

Једна од карактеристика народних судова, која се први пут јавља у нашем правосуђу, представљена је „присудитељима", такође изабраним лицима, из редова нестручњака — лаика, који нису били стални чланови суда и који су позивани у суд ради учешћа у суђењу. Они су по функцији за време суђења били изједначени са судијом. Једно судско веће било је састављено од једног сталног судије и два присудитеља. Присуство присудитеља обезбеђивало је стварно учешће народа у вршењу правосуђа, што чини основну карактеристику нашег новог народног судства.

Милоје ЋЕТЕНОВИЋ

ЧЕТПИЧКЕ ОДМЕТНИЧКЕ ГРУПЕ У УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1944—1945.

Ослобађањем Србије у јесен 1944. године квислиншке војне формације остале су без подршке немачких трупа и биле су принуђене да се под снажним притиском јединица НОВЈ повлаче из Србије у правцу Босне. Најјача контрареволуционарна групација у Србији — јединице Драже Михаиловића у претходним борбама против јединица НОВЈ претрпеле су велике губитке на Копаонику, Јеловој гори и у Севојну и др. Дража Михаиловић се са остацима својих снага повукао у Босну, Златиборски четнички корпус под командом Душана Радовића Кондора и Ужичка четничка бригада под командом мајора Страхиње Рогића повукли су се у правцу Вишеграда. Четничке снаге чији је командант био мајор Драгослав Рачић повлачиле су се у правцу Ивањице. У Ивањици Рачић сазива конференцију команданата корпуса који су се повлачили. Конференција је одржана 21. октобра 1944. године у ивањичком хотелу. Размотрена је ситуација која је у Србији била свима јасна. Четницима очевидно више није било опстанка у Србији. Расправљало се о правцу даљег повлачења. Није прихваћена понуда Павла Буришића, команданта четничких снага у Црној Гори, да се повлачење настави преко Црне Горе, већ је одлучено, највише на интервенцију Драгише Васића, да се повлачење изврши у правцу Босне.

За одлуку да се четничке снаге повуку у Босну Дража Михаиловић се одлучио из више разлога: да би се удаљио од притиска јединица НОВЈ, али и због могућности и наде да ће се западни савезници искрцати на јадранску обалу. У другој половини августа 1944. године код Михаиловића је дошао члан савезничке војне мисије Роберт Х. Мек Дауел и донео поруку да су се савезници споразумели да „у Југославију не улази ни једна војска". Кад је Црвена армија ипак ушла, пуковник Дауел уверавао је Михаиловића да ће одмах ући и западни савезници преко Јадранског мора. Покрет ка Босни значио је покрет савезницима у сусрет. Читаво повлачење за Босну вршено је под паролом спајања са западним савезницима, чије су искрцавање четници жељно очекивали. Под овом паролом Михаиловић је успео да септембра 1944. године мобилише један број сељака и да их укључи у четничке јединице. Душан Радовић Кондор је у ужичком крају отишао још даље. Он у свом прогласу за мобилизацију прети свима који се не одазову мобилизацији и наглашава да се она врши на „захтев наших моћних савезника Американаца и Енглеза" додајући да су се „савезници 27. септембра искрцали са бродовима и авионима у Албанију и на наша јужна далматинска острва, где оперишу на широком фронту, као и да су се четничке јединице под командом потпуковника Остојића и Баћовића спојиле са савезницима код Груде и Дубровника".[1]

У овом прилогу чини се покушај да се нешто детаљније опише и објасни контрареволуционарна активност остатака четника на територији тадашњег ужичког округа, у чијем саставу су били срезови: ариљски, златиборски, моравички, пожешки, рачански, ужички и црногорски.

1. Историјски архив Титово Ужице (у даљем тексту ИАТУ) Монографска грађа (МГ) бр. 645.

Дража Михаиловић остао је у великој заблуди да српски народ неће прихватити НОВЈ, да ће јој пружити отпор, супротставити се формирању „комуннстичке власти". Све до хватања, у пролеће 1946, године Дража Михаиловић је опседнут илузијом да ће се судбина Србије и Југославије решити на нашем простору у сукобу Енглеза, Американаца и Совјетског Савеза. Полазећи од такве процене Михаиловић је одмах по доласку четничких снага у Сјеницу и њиховог спајања са Српском државном и Српском граничном стражом, као и немачком борбеном групом „Шојерлен", која се повлачила из Грчке, упутио генералу Мирославу Трифуновићу Дрољи, команданту свих четничких снага у Србији, депешу од 29. октобра 1944. године, следеће садржине:

„На терену је остало доста наоружаног људства, потребно је да се од овог људства оживи герилска акција на целом вашем терену. За ово одредите и упутите погодно лице које ће бити погодно и за пропаганду. Одређеном лицу издајте следећа упутства за рад: Нигде не дозволите да дође до оружаног сукоба са Русима; развите што јачу пропаганду у циљу парирања пропаганде партизана. Исто тако и рад на подизању морала код наших људи; узимати у заштиту народ од партизанског терора; због Руса, у пропаганди не нападати комунизам, већ рад наших партизана; Русе свуда третирати као наше савезнике и пријатеље; са Русима у колеко се дође у додир апсолутно избегавати свако политизирање, јер то може нанети нама велике штете; пред Русима партизане не називати комунистима нити олошем који је састављен од Хрвата, Мађара, Немаца итд.; уколико дође до тога борбу са партизанима пред Русима тумачити као националну трагедију и да сву наду полажемо на Русе да они реше то питање; Немце свуда третирати као наше непријатеље; никакав терор над народом не вршити, него се појављивати као прави пријатељ и заштитник народа; оживети на терену равногорске одборе са функцијом коју су и раније имали; напомињем да се одреди једно лице за обједињавање акција на целом вашем терену, а оно људство које припада саставу оперативних јединица, не одвајати никако. Добро би било упутити једну станицу на терен. По пријему овога наређења одмах приступити његовом извршењу. Ради лакшег прикривања и рада на терену наредити да се људство ошиша и обрије".[2]

Ова, као и све друге одлуке, наредбе и планови Михаиловића имали су непосредног утицаја на развој одметништва у ужичком округу и карактер њихове делатности.

Из Сјенице је велики број четничких група упућен у западну Србију, јер се овде, под налетом јединица НОВЈ, четнички покрет био потпуно распао. Команданти корпуса и бригада одређивали су групе за повратак у Србију. На подручје ужичког округа враћени су: Недељко Нећо Стефановић, командант трећег батаљона Моравичке четничке бригаде, вратио се на терен моравичког среза; Драгиша Пеливановић Пеливан, командант Драгачевске бригаде, вратио се на подручје ариљског среза, на подручје пожешког среза враћени су: Михаило Матић, командант четничког допунског батаљона, Милован Лучић, командант четничке бригаде, Милош Катанић, командант четничке бригаде, и Милисав Ристивојевић, истакнути политички сарадник Михаиловића. На подручје црногорског среза враћена је група на челу са Исидором Поповићем из Годљева. Повратком ових група формирају се четничке одметничке банде. Оне убрзо ступају у везу са заосталим четницима и разбијеним четничким групама које су се затекле у ужичком крају, као и појединцима који су им се прикључивали из страха од одговорности за дела учињена у току рата.

2. Архив Војноисторијског института, (у даљем тексту АВИИ) Архивски фонд ДМ Д-31-43.

Расуте четничке колоне кретале су се из Сјенице заједно са Немцима правцем: Пријепоље — Пљевља — Чајниче — Горажде. Изложене сталним нападима јединица НОВЈ, разбијене четничке групе враћале су се на подручје својих срезова.

Подстакнут обавештењем од свога емисара у Бечу Милана Аћимовића о нацистичко-квислиншком плану о упућивању обучених шпијуна и терориста у ослобођене крајеве Југославије, Дражa Михаиловић је 4. децембра 1944. године у Средњем, недалеко од Сарајева, формирао „Команду краљевих командоса", а у предлогу о образовању ове команде, Дражa, између осталог, наводи и следеће:

> „... Стицајем прилика, Врховна команда и све веће јединице Југословенске војске у Отаџбини биле су принуђене да Србију напусте. Како је ово повлачење извршено нагло, читава организација је срушена, везе испрекидане... Јер, ако народ не буде имао подршку своје војске, ако се партизани учврсте на власти, од савезника стално наговештавани избори могу се по нас врло неповољно свршити. Стога се као хитна и неодложна мера намеће организација народног отпора у Србији, и то преко наших одреда убачених у њу. Ова организација треба да се спроведе брзо, енергично и плански. Циљ организације треба да буде следећи: а) да се не дозволи стабилизација у корист партизана... б) да се народ психолошки припреми за предстојеће изборе, које савезници наговештавају. С обзиром на овакав циљ организација отпора у Србији требало би да обухвати следеће: ... Обнову равногорских одбора и омогућавање њиховог рада; вршење атентата на поједине истакнуте партизане; рушење и отежавање свих партизанских веза и комуникација у Србији; смењивање и уклањање партизанских власти по свим местима у Србији и стварање таквог стања у коме за рачун партизана нико не би смео да прими партизанску власт нити да је у њихово име врши и вршење свих врста саботажа како би се онемогућило сређивање прилика у корист партизана.
>
> Да би се могла извршити организација отпора по изложеном плану, неопходно је да се у Србију упути што пре једна група одабраних, срчаних, идеолошки опредељених и за извршење задатака нарочито оспособљених људи, снабдевених одговарајућим за живот, рад и борбу потребним средствима. Треба да се назову савременим именом командоси".[3]

Дражa је затим Уредбом бр. 101. издатом децембра 1944. године, при својој Врховној команди формирао школу за командосе, а у „Пројекту акција у Србији", између осталог, процењујући ситуацију наводи и следеће:

> „ ... Србија језгро равногорства, тако постаје њихова (партизанска, прим. — М. Н.) покрајина, и то средишна. А ако равногорски покрет, који се у иностранству карактерише првенствено као српски покрет, нема своје организације у самој Србији, како онда може полагати право на учешће у решавању југословенског питања?"[4].

Кроз курс за обуку „командоса" прошли су и обучени Илија Шуњеварић, командант четничког батаљона Златиборског корпуса и Велимир Бонџулић, наредник бивше југословенске војске (БЈВ), четник пожешке четничке бригаде. По завршеним курсевима пребацили су се на терен златиборског, односно пожешког среза.

Да би се реализовали планови из Михаиловићевог „Пројекта" команде четничких корпуса и бригада одабирају поједине истакнуте четнике, углавном

3. Тајна и јавна сарадња четника и окупатора 1941—1944, Документи „Архивски преглед", Београд 1976.
4. Никола Миловановић, Контрареволуционарни покрет ДМ (у даљем тексту Н. Миловановић, Контрареволуционарни покрет ДМ) издање ИРО „Рад", Београд 1984, стр. 302.

из командног кадра, и обучавају их на диверзантским курсевима и курсевима за радиотелеграфисте. Курсевима су руководили команданти срезова.[5]

Групе овако обучених диверзаната упућене су и на подручје ужичког округа, и то: на подручје пожешког среза Буро Бокић, мајор, командант групе пожешких бригада, Димитрије Дишо Јовановић, четнички командант среза, Константин Савић, жандармериски поднаредник и Добривоје Пановић, командир чете. На подручје црногорског среза упућени су: Мирољуб Митровић Пицан, четник из групе Филипа Ајдачића, Миломир Небић Милцов, Војимир Јосиповић, потпоручник, командир чете и Милун Марковић, командант места на Варди. На подручје ужичког среза вратили су се: Милун Ерић, председник равногорског одбора у Севојну, Сретен Трнавац из Севојна, Раде Крстовић Жуђо из Ужица, Нлија Цвијовић, самозвани „великорзавски војвода" у Дрежнику, и Недељко Вукић, командант места у Рибашевини. На подручје златиборског среза вратили су се: Ратко Радибратовић Попић, четнички омладински командант у Златиборском корпусу, Василије Шуњеварић, заменик команданта батаљона Златиборског корпуса, и Ранко Грбић, командир чете Златиборског корпуса.

Највећи број упућених четника формирају самосталне групе или се прикључују групама које су већ деловале на овом терену.

Поједине разбијене групе и један број четника који су мобилисани стално су се враћали на подручје ужичког округа, где се највећи број мобилисаних четника пријављује органима народне власти користећи Одлуку о амнестији Председништва АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године (рок за пријављивање био је 15. јануар 1945. године). Тако је током јануара 1945. године на подручју ужичког округа било у одметништву око 300 четника.[6]

Док је Дражa Михаиловић у Босни формирао своје диверзантске центре, Гестапо у Аустрији формира шпијунско-терористичке курсеве у Кајзервалду ц Нојштерлицу с циљем да се обучени шпијуни и диверзанти убаце у Југославију. Обавештајни центар требало је да се формира на подручју Рудника, а један обавештајни центар предвиђен је да буде у Пожеги.[7] На овим курсевима обучени су и убачени на наш терен: Марко Булатовић, поручник, са још два члана своје групе. Обучавани су на терористичком курсу у Кајзервалду. Циљ им је био пребацивање према Голији. Ухваћени су у Сирогојну почетком јуна 1945. године. Код њих је пронађено упутство за рад, отров, експлозив и пропагандни материјал.[8] На курсу у Кајзервалду такође су обучени па затим убачени на подручје ужичког округа током 1945. године и откривени: Радован Браловић из Негбине[9] и Миладин Механџић из Пожеге.[10]

Почетком 1945. године четничке групе биле су све присутније. Њихов терор био је видљиво уперен против органа народне власти. Они су то остваривали претњама, пљачкама, злостављањем и убијањем чланова КПЈ, СКОЈ-а, НОО, активиста ЈНОФ-а, АФЖ-а и њихових породица, органа милиције, КНОЈ-а, ОЗН-е и припадника ЈА, онемогућавањем мобилизације и сл. Бандитима је био циљ застрашивање народа, ометање рада КПЈ, НОО, ЈНОФ-а и других ослободилачко-револуционарних организација и укупног установљавања и функционисања привредног и друштвеног живота. На појединим теренима су привремено у томе и успевали. Дешавало се да поједини несигурни и непроверени председници и чланови НОО, па и неколико чланова КПЈ и припадника ми-

5. Изјава Милоша Марковића, команданта Пожешког корпуса, стр. 33, АрхивСки фонд Окружиог суда у Титовом Ужицу, К-25/51.
6. Архив Србије Београд, ФОНД ОК КПЈ Ужице 1944—1947, кутија 11, стр. 7. Реферат Добривоја Видића, секретара ОК КПЈ Ужице, поднет на Окружној партијској конференцији Ужице 18. јануара 1945. године.
7. Н. Миловановић, Контрареволуционарни покрет ДМ, стр. 311. и 315.
8. Вести, 9. априла 1945.
9. Радован Браловић из Негбине, срез златиборски, пре рата припадао је „Збору", за време рата радио је у среским начелствима у Крушевцу и Нишу, повукао се са окупатором 1944. године. Ангажован од Гестапо-а и завршио терористички курс у Кајзервалду. Средином 1945. године пребацио се у Негбину, где је и откривен.
10. Миладин Механџић из Расне, као четник ухапшен од љотићеваца 1943. године и интерниран у Немачку. Од стране Гестапо-а врбован и ооучен на терористичком курсу у Кајзервалду. Пребацио се у пожешки срез, где је као одметник ухваћен и осуђен.

лиције пристану да јатакују и помажу одметницима, али је њихов овакав рад убрзо откриван. Бандитизам је непрекидно покушавао да се представља као језгро отпора и инструмент за рушење новог друштвеног система. Борба против четничких група током 1944. и 1945. године била је истовремено и борба против угрожавања наше безбедности и знатно је отежавала конституисање нове народне власти, јер је имала утицаја на отпоре и пасивно држање једног дела, нарочито сеоског становништва. Тешки злочини које су чиниле групе четника захтевали су од Партије и органа власти, посебно од ОЗН-е, КНОЈ-а и милиције хитне и сложене задатке, јер њихова опасност није произилазила од бројности, већ од чињенице да је тешка борба морала да се води против доказаних злочинаца.

И поред успешног разбијања и уништења појединих четничких војних формација, група и појединаца, као и сталним пријављивањем органима власти оних четника који су могли да буду обухваћени Одлуком о амнестији, број четничких бандита није се знатно смањио у првој половини 1945. године. Разлог за то је пристизање нових чегничких група из Босне, прикључивање једног броја дезертера овим групама и формирање одметничких група из редова дезертера, као и долазак одметника са других терена.

Априла 1945. године група од око 500 четника под командом Радомира Косорића, команданта Рогатичке бригаде, пребацила се преко Дрине у село Заовине, срез рачански. Ту су злостављали, а затим заклали инжењерку из Железничке бригаде, стациониране у Мокрој Гори, која је радила на изградњи порушених мостова на прузи Ужице — Вишеград. Четници су заробили 34 борца ове бригаде, али су их пустили по одузимању личних докумената. Друга бригада Пете дивизије КНОЈ-а присилила је ову групу четника на повлачење до Увца.

После коначног војног пораза четничких јединица на Сутјесци, средином маја 1945. године, Михаиловић са разбијеним групама креће у правцу Србије. На такву његову одлуку утицала је и комбинација ОЗН-е срачуната на то да се Михаиловић, по сваку цену, задржи Уземљи и тиме створе услови да жив падне у руке органима власти. Преко Дрине ови четници покушавају да се пребаце у Србију. Иако је највећи број онемогућен заробљавањем или погибијом у сукобу са припадницима КНОЈ-а и ЈА, ипак су поједине групе и појединци успели да се пребаце преко Дрине. Уз помоћ једног члана СКОЈ-а, у чију је кућу дошао по преласку Дрине, припадници КНОЈ-а заробили су у Јагоштици Драгутина Кесеровића, команданта Расинско-топличке групе четника, „командоса". Милош Марковић, командант Пожешког корпуса, заробљен је при преласку Дрине, али је приликом спровођења побегао из Вардишта. При преласку Дрине заробљени су још: Радомир Цветић, мајор, командант Јаворског корпуса, Борислав Боро Живановић, командант Рачанске бригаде, Антоније Миличић, командант Друге рачанске бригаде, Милош Вигњевић, начелник штаба Златиборског корпуса и др., а у борби са јединицама КНОЈ-а погинуо је Душан Смиљанић, мајор, командант групе Шумадијских бригада.

Никола Калабић, мајор, четнички командант гарде, са групом од око 50 четника и Филип Ајдачић, потпоручник, командант Црногорске бригаде, пребацили су се са својом групом преко Дрине, а затим преко Златибора прешли у ваљевски, односно црногорски срез. Проласком кроз Негбину и Јабланицу формирали су равногорске одборе. Вук Калајитовић, капетан, командант Милешевског корпуса, пребацио се преко Дрине са групом четника у Санџак. Ивко Јовановић, командант батаљона Пожешке бригаде, са групом четника се пребацио на терен среза пожешког. Драгослав Рачић, мајор, командант Церско-мајевичке групе корпуса, са разбијеним деловима свога корпуса по преласку преко Дрине, упутио се преко Пашине Равни, у азбуковачки срез. За време боравка у рачанском срезу повезао се са познатим четничким прваци ма Вукоманом Прокићем и Остојом Остојићем и наложио им да се повежу са Николом Калабићем, успоставе сарадњу и координирају акције.

У односу на друга подручја, одметништво је у ужичком округу било нешто масовније. Одметничке групе најдуже су се задржале на тромеђи Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, пре свега због географског положаја

терена, затим чињенице да су преко овог подручја одступали, трпели сталне поразе и разбијани од јединица НОВЈ и КНОЈ-а и да су се на овом простору и затекли приликом коначног војног пораза, стиснути и опкољени од јединица ЈА и КНОЈ-а. На овом терену имали су и нешто више подршке која је пружана у виду јатаковања, посебно у општинама где је НОП током рата био неразвијен. Најзад, на то их је упућивала и традиција из прошлости о деловању хајдучких група, које су тромеђу користиле ради избегавања потера, ирикривања и „варакања преко границе".

У својим акцијама одметничке групе нису се придржавале неких чврстих облика организовања. Кретали су се и организовали према ситуацији на терену и концепцијама и плановима вођа група. Групе су бројале од три до седам бандита, некада је заједнички деловало више група, а некад и у јачини 40 до 50 одметника. Највећи број њих кретао се по подручју више срезова. Прелазили су у друге округе и републике, или су одметници из других округа или република боравили у ужичком округу и ту врло често изводили планиране акције. Повезаност међу одметничким групама била је чврста, а у више случајева имали су и заједничке јатаке.

Из следећег прегледа види се број одметника и група које су деловале на подручју ужичког округа током 1944. и 1945. год:

С р е з	група	одметника	ликвидирано	суђено	хапшено	пријављено
Ариљски	5	64	12	21	8	16
Златиборски	5	68	36	11	7	9
Моравички	9	165	79	14	13	8
Пожешки	12	105	30	22	9	14
Рачански	4	63	25	13	10	8
Ужички	10	97	34	19	9	17
Црногорски	8	64	20	12	8	9
У к у п н о:	53	626	236	112	64	81

Поред овога, са подручја других округа у ужичком округу деловало је 14 одметничких група са око 110 одметника.

У ариљском срезу најистакнутије одметничке групе су биле: Драгише Иеливановића Пеливана из Церове. (Он је повремено у својој групи имао и по 40 одметника), Рајка Стефановића из Трешњевице, Петра Крушкића Шенкиша, Милоја Селаковића из Латвице и Радивоја Исаковића из Добрача. На подручју ариљског среза деловале су и групе из моравичког среза, затим Наум Гавриловић, свештеник из Гуче, са својом групом, као и групе Илије Шуњеварића, из златиборског, Вука Калајитовића и Петра Бурчића из златарског среза. Ове четничке групе извршиле су више злочина.

Бандитска група Драгише Пеливановића фебруара 1945. године у оружаном сукобу у селу Луке убила је милиционере Славка Кушића и Драгана Лазовића. Нешто касније иста ова група на терену драгачевског среза убила је једног милиционера и комесара чете потерне јединице.

Група четника на челу са Миодрагом Петровићем јуна 1945. године убила је Драгињу Симовић, председницу АФЖ-а у Гривској.

Бандитска група Рајка Стефановића средином 1945. године убила је Радојка Радичевића из Краварице и Љубишу Тодоровића из Пухова, драгачевски срез. Његова група опљачкала је земљорадничку задругу у Радобуђи, одакле је однела експлозив, и задруге у Латвици и Горњој Краварици. Неколико пута вршили су оружани напад на Станицу народне милиције у Дивљаци. Маја 1945. године у Руднику „Лиса" растурили су 3.000 килограма брашна које је било намењено радницима.

Четничка група Ранка Мунитлака, Вука Калајитовића и Петра Еурчића 18. августа 1945. године заклала је Милана Марјановића, председника МНО у

Мочиоцима. Марјановић је бно члан КПЈ од 1940. године, одборник Окружног НОО 1941. године у Ужицу, а био је изабран за судију Врховног суда Србије. Овај злочин изазвао је велику узнемиреност код политичких активиста.

Одметничке групе Гавриловића, Крушкића и Стефановића 3. септембра 1945. године убиле су Александра Сретеновића, члана МНО у Трешњевици.

Одметничке групе Стефановића и Крушкића 20. октобра 1945. године убиле су Миодрага Савовића, председника МНО и секретара партиске ћелије КПЈ у Радобуђи.

Најистакнутије воће четничких одметничких група у златиборском срезу били су: Илија Шуњеварић, командант батаљона Златиборског корпуса, обучен у Босни за „командоса" и враћен на терен златиборског среза, Борће Кузељевић, жандармеријски наредник, и Ранисав Ранко Грбић. Поред ових, било је и неколико група формираних по територијалном принципу. Са територије других срезова боравиле су групе Вука Калајитовића, Петра Бурчића, Будимира Гајића, воће групе из вишеградског среза, и Станише Раковића, команданта батаљона из прибојског среза. Ове групе извршиле су следеће злочине: Радину Пантелић из Шљивовице почетком друге половине 1945. године убили су одметници из групе Илије Шуњеварића. Радина је по селима продавала бижутерију и слаткише. Одметници су посумњали да она обавештава ОЗН-у о њиховом кретању, па су је после силовања убили. Иста група убила је Милића Пишчевића, политичког активисту из Семегњева, а Тодора Пишчевића, председника МНО у Семегњеву, претукли су и остао је трајни инвалид. Опљачкали су земљорадничке задруге у Семегњеву и Трнави.

Првог октобра 1945. године Станимир Костић, милиционер Станице народне милицше у Белој Реци, члан КПЈ, дознао је да се један одметник из групе Илије Шуњеварића крије у кући Миодрага Виторовића из Јасенова. Пошао је са још двојицом милиционера и када су прилазили кући јатака, одметник је већ држао машинку на готовс, опалио је и смртно ранио Костића у груди. Костић је у паду испалио рафал на бандита и кад су пратиоци стигли, затекли су обојицу мртве на размаку од неколико метара.[11]

У моравичком срезу међу најистакнутијим воћама четничких група били су: Недељко Стефановић, за време рата командант трећег батаљона Моравичке бригаде,[12] Милан Ивановић Грубељ, Миломир Бојовић, Самуило Рацић,[13] браћа Драгослав и Ранислав Васиљевићи — Цидовићи, Витомир Усиљанин Калајџија, Милоје Секулић, Бранислав Брана Петровић, први командант Јаворског корпуса, Будимир Радоњић[14] и други.

На терену моравичког среза боравила је често група Вука Калајитовића са 12 одметника, Петра Бурчића Бурке из златарског среза, Добривоја Нововића и Богосава Бола Грбовића из сјеничког среза, као и група Илије Шуњеварића из златиборског среза.

Недељко Стефановић враћен је из Сјенице са задатком да у моравичком срезу, а и шире, ради на поновном оживљавању четничког покрета и формирању равногорских одбора. Важио је за идеолога четничких одметничких група и био је координатор њихових акција. Организовао је неколико састанака са воћама група из других срезова у циљу одређивања тактике и метода борбе, планирања акција и сл. Са њима је редовно контактирао, одлазио на терен златарског, прибојског, ариљског, чачанског, драгачевског, сјеничког и других срезова. Још крајем 1944. године поставио је Миломира Бојовића, командира четничке чете, за команданта „четничких герилских група", формирао четничке судове и приступио формирању равногорских одбора.

11. Пали непобеђени (у даљем тексту Пали непобеђени) 1944—1964, НИП „Политика", 1964, стр. 230.
12. Стефановић Недељко из села Шуме, учитељ, за време рата командант трећег батаљона Моравичке бригаде, враћен из Сјенице да на подручју моравичког среза организује одметничке групе. Био је један од најистакнутијих одметника моравичког среоа који је координирао рад банditских група. Лично је учествовао у више злочина. Ухваћен је 1948. године и од страневојног суда у Крагујевцу осуђен на смрт. Јатаковало му је 120 лица.
13. Самуило Рацић из Кушића, срез моравички, воћа одметничке групе, извршилац више злочина, почетком 1950. године ухваћен од стране КНОЈ-а и ОЗН-е. Имао је 134 јатака, 6 дезертера је приступило његовој групи. Изведен је на суд.
14. Будимир Радоњић из Кушића, воћа одметничке групе, учествовао у више злочина, ухваћен1949. године и осуђен. Откривено је да му је 160 лица јатаковало.

Ове одметничке групе учиниле су више злочина.

Милун Еириман, милиционер Станице народне милиције из Медовина, са својом патролом опколио је фебруара 1945. године кућу једног јатака у којој се налазила група Богосава Грбовића из сјеничког среза. Одметници су се повукли у зазидани бункер. Пристигло је појачање и у борби, уз употребу бомби, група је ликвидирана, а Милун тешко рањен и умро.[15]

Одметничка група Добривоја Нововића марта 1945. године напала је Станицу народне милиције у Ерчегама и заробила део неискусних милиционера које је разоружала, а остали су се повукли. Акција одметника је успела јер су међу милиционерима имали свога јатака. Циљ ове акције био је, како су касније изјавили ухваћени одметници, да омаловаже органе власти и подигну свој углед код јатака и народа.

Милан Мишо Васиљевић, командир потерног одељења, обавестио је Момчила Златића да ће Самуило Рацић са својом групом наићи испод Братљева. Шестог маја 1945. године поставио је заседу и наредио да нико не пуца док он не почне. Намеравао је да ухвати живе бандите. Међутим, Златић је сарађивао са бандитима, па их је упозорио на опасност, тако да нису били изненађени заседом. *У*Вучићевићевој машинци заглавио се метак. Самуило Рацић био је само неколико метара од њега и убио га. Рацић је са групом побегао. Одмах иза тога ови четници убили су Веља Бојановића, одборника у Брезови.[16]

Четничка група Самуила Рацића 13. јула 1945. године напала је кућу Радојка Бекчића, командира Станице народне милиције у Придворици, члана КПЈ, који је тога дана требало да присуствује партијском саветовању у Ивањици и да преузме дужност председника МНО. Бекчић се супротставио четницима, али је убрзо пао избоден камама. Убице су му одсекле главу, а тело однели и оставили неколико стотина метара даље.[17]

Група браће Цидовића почетком јула 1945. године кретала се по селу Шаренику. Командир Станице народне милиције у Брезови Борђе Матовић, члан КПЈ, са још три милиционера чекао је ову групу. Када су се појавили, покушао је да отвори ватру на њих, али му је „бреда" затајила. Тада је прснула и ранила га одметничка бомба, а потом је прискочио један бандит и испалио му у главу неколико метака.[18]

Бандитска група Самуила Рацића напала је 18. јула 1945. године на Станицу народне милиције у Ерчегама. Бурђе Стамболић, заменик командира, погинуо је у борби приликом одбијања напада.[19]

Миломир Баковић, милиционер из Смиљевца, погинуо је средином 1945. године у Приликама у борби са групама Бранислава Петровића и Милоја Секулића.

Војин Калајановић, инструктор милиције у Приликама, погинуо је средином 1945. године у Бездану у борби са групахма Цидовића и Недељка Стефановића.

Радмило Боровић, милиционер Станице народне милиције у Вионици, у јесен 1945. године, у потери за групама Милана Ивановића, Недељка Стефановића, Вука Калајитовића и Самуила Рацића, наишао је на заседу у којој је смртно рањен и умро.[20]

Средином 1945. године група Миломира Бојовића растурила је омладински збор у Ковиљу, поцепала заставу, малтретирала омладинце и упутила им претње са циљем да их одврате од било какве активности и подршке новој народној власти.

Група Самуила Рацића опљачкала је предузеће „Ибар" на Голији средином 1945. године. Крајем те године бандити су у заседи на Голији сачекали

15. Пали неиобеђени, стр. 137.
16. Др Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Љубомир Марковић и Милан Бујошевић — Ивањица хроника моравичког краја (у даљем тексту: Ивањица хроника моравичког краја), Новинско-издавачка установа „Четврти јул", Београд 1972, стр. 504.
17. Пали непобеђени, стр. 209.
18. Исто, стр. 206.
19. Исто, стр. 209.
20. Исто, стр. 228.

директора овога иредузећа Душаиа Томића, опљачкали га, претукли и узели му „Споменицу 1941". Други пут су чекали у заседи Благомира Петровића, пословођу стругаре у Средњој Реци. Пошто је Петровић отишао другим путем, бандити су напали друге пролазнике, претукли их и опљачкали.[21]

Крајем 1945. године група Милана Ивановића заклала је Зорку Бојовић из Васиљевића, сумњајући да је она пријавила органима ОЗН-е и КНОЈ-а место прикривања Миломира Бојовића, Добросава и Димитрија Мартиновића, који су у Васиљевићима ухваћени и касније осуђени на смрт.

Група Добривоја Нововића средином 1945. године опљачкала је Земљорадничку задругу у Средњој Реци, однела писаћу машину и опљачкала књиговођу задруге Драгослава Николића. Иста ова група септембра месеца 1945. године опљачкала је Земљорадничку задругу у Придворици и однела робе у вредности од око 120.000 динара.

Насељеност, комуникације, као и сам географски положај утицали су на специфичне облике и деловање одметничких група у пожешком срезу. Велики број, углавном мобилисаних четника, враћао се на ово подручје из Босне, нарочито после четничког пораза на Сутјесци. Знатан број њих се пријавио властима. У одметништву су остали најистакнутији злочинци из времена рата и кретали су се, углавном, у мањим групама од три, пет до осам одметника. Најистакнутије вође група били су: Буро Бокић, мајор из Годљева, командант групе пожешких бригада, Михаило Матић из Бакионице, командант четничке бригаде, Константин Савић, родом из Црне Горе, жандармериски наредник, Милош Катанић, командант четничке бригаде, Милован Лучић из Прибановића, ваздухопловни наредник БЈВ, Бирило Илић из Доње Добриње, Гвозден Ивановић из Рогу, Милован Васиљевић из Прилипца, Константин Андрић из Душковаца, командир чете, Ивко Јовановић из Каленића, командант батаљона, Димитрије Дико Јовановић, командант пожешког среза, Тривун Марковић из Гугља, Миодраг Борћевић из Висибабе, и други. Повремено су на терену пожешког среза боравиле групе Мирољуба Митровића, Рајка Стефановића, Вука Калајитовића, Петра Крушкића, а по извршеним злочинима нарочито је остао у сећању Сретен Чутовић из среза таковског, који је са својом групом боравио на терену пожешког среза.

Одређену специфичност и интензитет борбе против четничких група одређивала је и чињеница да се у пожешком или суседним срезовима може налазити прикривен Милош Марковић, мајор, командант Пожешког корпуса, који је побегао приликом спровођења у Ужице.[22] Поједине вође група (Филип Ајдачић, Михаило Матић, Милован Лучић, Вук Калајитовић, Петар Крушкић) покушали су да преко јатака ступе са њим у везу у циљу ангажовања ради обједињавања бандитских група. Услед сталних потера Марковић није могао да оствари ове контакте. Међутим, оваква активност у борби против одметничких група утицала је да су током 1945. године успешно ликвидиране групе Дика Јовановића, Милоша Катанића, Бирила Илића, Гвоздена Ивановића, Тривуна Марковића, Константина Андрића и Миодрага Борћевића.

Одметничке групе у пожешком срезу примењивале су најразноврсније облике пропаганде, притисака и претњи, а истовремено су извршиле знатан број злочина.

Четничка група Константина Савића јануара 1945. године убила је Миливоја Гавриловића, земљорадника из Гојне Горе, наводно због неких нерашчишћених рачуна из времена рата.

Почетком 1945. године група Сретена Чутовића напала је Уроша Стевовића из Богданице, али је Урош успео разоружати тројицу одметника и предати их милицији.

21. Ивањица хроника моравичког краја, стр. 504.
22. Милош Марковић из Прибановића, капетан БЈВ, за време рата унапређен у чин мајора, био је командант Пожешког четничког корпуса, за време рата његов корпус учествовао је у више борби против јединица НОВ. Четници његовог корпуса учинили су велики број злочина. Средином 1945. године ухваћен је по преласку Дрине и приликом спровођења у Ужице побегао је. Током 1945. и 1946. године крио се код јатака у ариљском срезу, а затим код своје родбине. Откривен је 7. јануара 1950. године, а загим је изведен на суд и осуђен на смрт.

Одметник Жарко Буровић, са још тројицом претукао је Михаила Јаковљевића, члана КПЈ, однео му одело и већу количину веша.

Августа 1945. године група Ивка Јовановића упутила је више претећих писама појединим активистима да се не укључују у политички рад.

Дана 14. септембра 1945. године група Сретена Чутовића убила је Веселина Вуковића и Милуна Вуковића, омладинске активисте из Дружетића. Претукли су и опљачкали Михаила Јаковљевића, члана КПЈ.

У јесен 1945. године три одметника ухватили су у Богданици Милунку Петковић, председницу Среског одбора АФЖ, и повели да је убију. Искористила је непажњу одметника и са прикривеним пиштољем једног убила, а затим, иако везана, побегла.

Уочи избора 1945. године група Константина Савића, која је бројала осам одметника, убила је председника МНО Горња Добриња Добросава Митровића. Ова група вршила је интензивну пропаганду да се не излази на изборе. Лепили су плакате и упућивали претње појединим активистима.

Крајем 1945. године група Михаила Матића, заједно са групом Еирила Илића, напали су кућу Светислава Вучићевића, председника МНО у Доњој Добрињи. Вучићевић им је пружио отпор и банда се повукла, али су му после тога истукли супругу и децу.

Географски положај среза рачанског утицао је на специфичан развој одметништва и деловања одметничких група. Наиме, још крајем 1944. године Вукоман Прокић[23] из Зарожја, командант четвртог батаљона Рачанске бригаде, по ослобођењу среза и даље остаје на терену са Стаменком Тодоровићем, замеником команданта батаљона, Остојом Остојићем, командиром чете, и својим замеником Жарком Стефановићем. Служећи се свим лукавствима развио је широку пропаганду преко својих сарадника из рата, као и јатака, а у циљу клеветања нове народне власти, ширећи паролу да је то „пролазна власт", да Енглези, Американци, краљ Петар и Дражa Михаиловић неће дозволити стварање комунистичког поретка и сл. Одржавао је присне везе са богатим сељацима, чије је интересе штитио преко убачених јатака у НОО. Притисцима и претњама успео је да за јатаке ангажује и неколико председника НОО, који су по његовом налогу саботирали акције, нарочито око откупа и нареза. Посебну активност развијао је у циљу неодазивања војних обвезника мобилизацији, дезертере је прихватао, одане распоређивао у одметничке групе, а ради развлачења потерних снага остале је распоређивао у мање групе. Код породица дезертера стварао је своја упоришта.

Остале две групе: Велисава Миловановића Вујкића, од седам до 20 одметника, и Вукомана Срећковића, са осам одметника, уско су сарађивале са Прокићем.

Користећи часта кретања четничких група са разних подручја око Дрине, Прокић је блиско сарађивао са Будимиром Гајићем, вођом групе из среза вишеградског, групама Слободана Ристивојевића и шумара Мирковића, из ваљевског среза, Филипом Ајдачићем, Мирољубом Митровићем и Драгишом Букановићем, вођама група црногорског среза. Сви они су у више наврата боравили и изводили акције у рачанском срезу. Често су на подручју рачанског среза боравили Драгослав Рачић и Никола Калабић.

Септембра 1945. године у Зарожје су дошли Рачић, Калабић, Ајдачић и Милан Стојановић Цига, мајор, начелник аћутантског одељења Врховне команде Драже Михаиловића, са својим пратиоцима и групама. Ту одржавају састанак и формирају команду четничких снага за Србију. Рачића проглашавају за команданта четничких снага за Србију, Калабића за његовог заменика, Стојановића за начелника штаба и Јанка Туфегџића за руководиоца цивилног штаба. На овом састанку одређена је тактика пропагандне активности. Да би реализовали ове закључке, Рачић са својом групом и придодатим одметницима из Прокићеве групе одлази у азбуковачки срез, Калабић, Стојановић и Прокић у ваљевски, а Ајдачић у црногорски срез, где одржавају састанке са

23. Вукоман Прокић ликвидиран је 1946. године, а затим је одметничким групама у рачанском срезу руководио Остоја Остојић, који је ликвидиран 1953. године.

вођама одметничких група и договарају се како да се реализују закључци са састанка у Зарожју.

Дана 13. октобра 1945. године дошао је у Заовине Дража Михаиловић са око 40 четника, где се задржао три дана. Циљ му је био да успостави контакт са Рачићем и Калабићем. Велисав Миловановић Вујкић одабрао је шест дезертера који су приступили његовој групи и заједно са Вујкићевом групом пратили су Михаиловића и његову групу и били им водичи. Међутим, Михаиловић на Повлену наилази на јаке снаге ЈА, које га приморавају да се врати у рачански, а затим у вишеградски срез. Током повратка са Повлена Михаиловићева група наишла је на патролу од два припадника ЈА, које је убила.

Ноћу 28. августа 1945. године одметничке групе Прокића и Мирољуба Митровића опљачкале су Милоша Милошевића из Јеловика. У кући Милошевића затекла су се два војника ЈА, једног су разоружали, а други је успео да побегне.

Новембра 1945. године бандити из Вујкићеве групе по наговору јатака тукли су одборника МНО у Растишту Миодрага Павловића. Иста ова група децембра 1945. године убила је у Растишту једног борца ЈА.

Дана 9. новембра 1945. године у оружаном сукобу једне десетине бораца ЈА и одметничке групе Прокића рањена су два борца ЈА.

Одметничке групе током 1945. године опљачкале су више продавница земљорадничких задруга. Земљорадничку задругу у Овчињи пљачкали су седам пута. Такође су опљачкали више сељака односећи им животне намирнице, отимали стоку и сл.

Ослобођењем ужичког среза октобра 1944. године Ужички народноослободилачки партизански одред и јединице НОВЈ одлучно су се ангажовале на ликвидацији оружаних четничких група које су се налазиле у свим општинама среза. Знатан број четника је заробљен или ликвидиран. Организационо су разбијени и у каснијем периоду углавном су се кретали у мањим групама.

Међу одметницима поред осталих, у то време били су још: Милун Ерић из Севојна, Стеван Савић из Равни, Нећо Вукић из Рибашевине, Миодраг Миросављевић из Карана, Илија Цвијовић из Дрежника, Радован Анђелић из Гостинице, Обрен Богдановић из Кремана, Миодраг Станојевић испод Јелове горе, Милија Спасојевић Уљез из Буара, Раде Крстовић и Милан Бекић из Ужица и Властимир Цицварић из Никојевића.

Са територије других срезова повремено су боравили: Никола Калабић, Филип Ајдачић, Мирољуб Митровић, Милован ЈТучић, Михаило Матић, Ивко Јовановић, као и Боривоје и Станимир Тасићи са подручја вишеградског среза.

Карактеристично је да међу вођама четничких група у ужичком срезу није било ни једног од истакнутијих команданата из времена рата, који би могли објединити активност група. Упућена група од шест обучених „командоса" да на подручју ужичког среза организује герилске борбе ликвидирана је по преласку Дрине. Саво Стефановић, командант среза ужичког, био је вођа ове групе и требало је да руководи герилским акцијама у ужичком срезу. Средином 1945. године опкољен у Севојни од органа ОЗН-е са још три бандита. ттокушао је спаљивање докумената, а затим је вођа групе Иван Павловић „Боко", мајор, командант „штаба 2-а — Београда", извршио самоубиство. На основу података из докумената који нису потпуно спаљени и изјава ухваћених бандита из ове групе утврђено је да је Павловић завршио курс за „командосе" у Модричу и да је са групом упућен у Србију.[24]

Одметничке групе извеле су у ужичком срезу следеће акције:

Група Миодрага Миросављевића тукла је омладинске активисте и одборнике НОО у Карану почетком 1945. године. ЈТично, а и преко јатака вршили су притисак на војне обвезнике да се не одазову позиву за мобилизацију.

Априла 1945. године одметници са подручја пожешког среза напали су недалеко од Трешњице милиционере који су спроводили ухваћене дезертере, али су се повукли кад је милиција пружила отпор.

24. Иван Павловић „Боко", генералштабни капетан БЈВ, родом из Севојна.

У јулу 1945. године Никола Калабић и Филип Ајдачић покушали су да у Рибашевини и околним селима реактивирају равногорске одборе.

Четничке групе су својом пропагандном делатношћу успеле да се број дезертера у Рибашевини и Карану попење чак до 150.

На подручју црногорског среза деловало је седам одметничких група, и то: Филипа Ајдачића, Мирољуба Митровића, Будимира Лека, Корнила Миловановића, Сретена Веселиновића, Миломира Небића и Драгољуба Букановића.

Обим, оштрину и карактер одметничких група одређивао је Филип Ајдачић и координирао њихов рад. Једна од карактеристика ових група била је велика покретљивост, чести контакти са одметничким групама из других срезова, обједињавање група и извођење заједничких акција у ужичком, пожешком, рачанском и ваљевском срезу. Посебну активност показали су на формирању равногорских одбора, а нарочито су се истакли грубим акцијама на застрашивању становништва и онемогућавању нормалног спровођења новембарских избора 1945. године. Од низа изведених акција ових група издвојићемо неке.

Јануара 1945. године група Будимира Леке убила је Милана Јевтовића, председника омладинске организације у Субјелу. Истога месеца ова група убила је Милана Илића, члана СКОЈ-а из Шеврљуга. Растурали су летке по селима са циљем да се бојкотује нова народна власт.

Августа 1945. године Никола Калабић и Филип Ајдачић одржали су збор присталица четничког покрета у Годечеву. Било је присутно више лица из Годечева која су касније похапшена, а организатори збора су осуђени. Збор је имао задатак да се приступи стварању равногорских одбора, који ће имати задатак да ометају рад народне власти и политичких организација. Калабић, Ајдачић и Букановић одржали су и два састанка у Маковишту средином септембра 1945. године, на коме су били присутни четовође и команданти места из времена рата. И ови састанци су имали за циљ формирање равногорских одбора, договор око мера које треба предузимати да би се супротставили акцијама органа власти, бојкотовање наступајућих избора и ширење четничке пропаганде. Организатори састанка Бошко Сердаревић и Момчило Јовановић убијени су при хапшењу и спровођењу због покушаја бегства, пет учесника ових састанака је ухапшено.

Септембра 1945. године група Мирољуба Митровића извршила је оружани напад на Станицу народне милиције у Сечој Реци, али им је милиција пружила отпор и растерала их.

Почетком новембра 1945. године код Галовића гробља Филип Ајдачић је са својом групом пуцњавом застрашио и растурио сељаке који су били организовано пошли на предизборни митинг у Косјерић. Покушали су да ухвате Слава Зарића, политичког активисту из Косјерића, али је овај успео да побегне.

Уочи избора за Уставотворну скупштину, 10. новембра 1945. године банда којом је командовао Филип Ајдачић извршила је неку врсту демонстративног напада на Косјерић у циљу застрашивања грађана. Са простора код циглане рафално су пуцали светлећим мецима преко града. С обзиром да су биле предузете мере обезбеђења избора, органи милиције и ОЗН-е, који су били у патролама око Косјерића, одговорили су ватром на Ајдачићеву групу, која је побегла.

Органи ОЗН-е, КНОЈ-а и милиције интензивно су трагали за Ајдачићем и његовом групом. Смишљеном акцијом органа ОЗН-е ноћу 18/19. новембра 1945. године Ајдачић је ликвидиран са своја два пратиоца у селу Полошници. По ликвидацији код њега је у архиви, између осталог, пронађен и списак од око 80 лица са подручја среза црногорског која су означена „као опасна лица, комунисте и њихови главни сарадници и присталице ко1'е треба ликвидирати". У овом списку налазе се и неке комплетне породице. Ликвидацијом Леке Будимира у току 1945. године, хапшењем 70 његових јатака, од чега је четрдесеторици суђено, као и благовременом ликвидацијом Филипа Ајдачића знатно

је умањена опасност од одметничких група, мада је она и у наредним годинама била присутна.

Јатаковање четничким бандама у ужичком округу било је бројно а у неким селима и врло масовно. Јатаци су им били важан ослонац.

Одметници су проналазили јатаке међу родбинским везама, идејним нисталицама, командантима општина, члановима равногорских одбора и другим својим симпатизерима и помагачима из времена рата. Јатаковали су им и поједини „угледни људи", богати сељаци и други. Четничка страховлада из времена рата оставила је штетне последице на народ ужичког округа, па је ириличан број лица јатаковао из страха за себе, породицу и имовину. Ово се нарочито показало у забаченим селима, у којим се спорије формирала народна власт, где је био слабији рад политичких организација, недовољна нрисутност органа милиције и КНОЈ-а. Услед кукавичлука многи су прихватали да буду више пута хапшени, па и осуђени, али податке о одметницима нису давали органима ОЗН-е, милиције и КНОЈ-а. Захваљујући оваквим везама одметничке групе су и могле тако дуго да се одрже на подручју ужичког округа.[23]

Један број јатака самоиницијативно, а најчешће притиснути доказима органа ОЗН-е о јатаковању прихватали су да пруже податке о кретању одметника, што је у неким случајевима допринело ликвидацији.

Известан број одметника имао је јатаке међу женама и девојкама које су и живеле са њима. За неке случајеве знала је и њихова ближа родбина. Управо та врста јатаковања била је и најчвршћа, а потерним органима најтежа за откривање. Било је примера јатаковања са мотивима сличним из времена хајдучије: добијања дела плена кога су одметници пљачкали, плаћање услуга и сл. Поједини јатаци одлазили су у пљачку задружних продавница и појединих лица заједно са бандитима.

Јатаци нису коришћени само ради заштите и одржавања, већ и ради прикупљања података о кретању потерних група, мерама и плановима органа власти, као и ради ширења пропагандне делатности, отпора према мерама народне власти, или као курири међу одметничким групама, водичи и сл. Не ретко, појединци су били јатаци већем броју одметничких група.[26]

Због колебљивости и кукавичлука или других разлога, међу јатацима су били и поједини чланови КПЈ, председници МНО, одборници и милиционери. Њих су на разне начине у то увели бандити или су у томе нашли неки материјални интерес. Радисав Јагодић, командир добровољне милиције у Зарожју, срез рачански, јатаковао је вођи групе Вукоману Прокићу, дао му је пушку винтовку. Милојко Рацић, милиционер из Деретина, срез моравички, јатаковао је групи Самуила Рацића. Будимир Палибрк, припадник сеоске милиције у Ерчегама, срез моравички, јатаковао је групи Будимира Нововића. Тихомир Аврамовић, председник МНО у Међуречју, срез моравички, јатаковао је Милану Ивановићу, за кога се била верила његова ћерка. Милан Стевић, председник МНО у Јакљу, срез рачански, јатаковао је групама и штитио интересе јатака. Лазо Тимотијевић, председник МНО у Јеловику, срез рачански, откривен је као јатак. Радоје Бошковић, из Буткова, срез моравички, члан КПЈ, откривен је као јатак. Станка Мунитлак из Мочиоца, била је 1945. године председник АФЖ-а, откривена је као јатак шесторици одметника. Сва ова лица су суђена због јатаковања.

Током 1945. године откривено је 1.155 лица као јатаци, од чега је 127 ликвидирано, 328 хапшено и 287 суђено.[27]

25. Ивањица хроника моравичког краја, „. . . последњи бандити су били Срећко Николић и Радослав Стругаревић, обојица из Лука. Они су се одржали чак до 1956.", стр. 509.
26. Драгољуб Палибрк из Медовине, срез моравички, откривен је као јатак четири бандитске групе. Изведен је на суд. Тодор Младеновић из Трудова за време рата налазио се у заробљеништву, јатаковао је групама у којима је било 12 бандита.
27. Укупан број јатака треба условно прихватиги јер је у већем броју случајева бандитима јатаковала цела породица, а у раду су обухваћене само старешине домаћинстава. За ликвидиране бандите нису ни утврђени сви јатаци. Приказан је само број оних јатака до којих се дошло оперативним путем или исказима ухваћених бандита.

Број откривених јатака по срезовима је: ариљски 104, златиборски 215, моравички 253, пожешки 124, рачански 147, ужички 115 и црногорски 197.

Ослобођењем Београда, а затим и највећег дела Србије, попуна јединица НОВЈ добила је организованије форме. Маршал Тито је 2. новембра 1944. године упутио Наредбу Главном штабу НОВ и ПО Србије да се изврши општа мобилизација свих годишта од навршених 17 до 30 година закључно. Предвиђено је било да се регрутација изврши до 20. новембра 1944. године.[28] Највећи број обвезника одазвао се позиву, али је знатан број избегао да се одазове или су по ступању у јединице НОВЈ дезертирали. Било је више разлога овој појави. Једни су то чинили из непријатељских побуда, неки су поверовали четничкој пропаганди да се треба сачувати јер предстоји искрцавање савезника у Југославију, сукоб између Англо-Американаца и Совјетског Савеза, да се мобилисани шаљу у прве борбене редове на Сремски фронт где се „гине као сноплье" и сл. Други су дезертирали из кукавичлука, јер су знали да се одлази у прави рат. С тим у вези ширена је парола: „Не треба дозволити да се сад на крају рата погине" и друге.

Четнички одметници су радо прихватали дезертере, са њима су контактирали, поједине укључивали у своје групе и акције, а било је случајева да су се дезертери организовали као одметничка група.[29] Највећи број дезертера се крио код родбине или су се кретали у групама и пљачкали да би се одржали. У неким селима и општинама дезертерство је била масовна појава.[30]

Дезертерство је донело додатне напоре органима милиције, КНОЈ-а, ОЗН-е и политичким организацијама и органима власти у округу.

Највећи број дезертера је хватан и упућиван у јединице НОВЈ. Неки су поново дезертирали, па чак и по четири пута, неким је суђено, а у борбама против органа потере пошнула су 124 дезертера. Укупно је откривено 1.266 дезертера на подручју округа, од чега се 298 пријавило, 218 ухваћено и упућено у јединице и 198 је суђено. Као једна од мера кажњавања дезертера примењивана је конфискација имовине. Тако је Војни суд области западне Србије, при ужичкој Команди подручја у току марта и априла 1945. године донео одлуку да се конфискује имовина 496 лица која су дезертирала. Најчешће је конфискована имовина у висини од 20 до 30%, ређе и до 50%.[31]

Почетком 1945. године група омладинаца из прочетничких породица и породица које су за време рата сарађивале са окупатором формирала је у Ужицу илегалну непријатељску организацију „Равногорска омладинска организација". Група је бројала 10 чланова, углавном из редова ученика гимназије. Ова организација, на челу са Радом Брачинцем одмах по формирању почела је са извођењем непријатељских акција, али је радила и на ширењу иропаганде у корист четничког покрета (четници су спремни на италијанској граници, ускоро ће упасти у Југославију, Дражу Михаиловића ће помоћи Американци и Енглези и он се ускоро очекује у Србији са својим јединицама, изборе ће народ бојкотовати). Већ марта 1945. године на три места у Ужицу излепили су непријатељске плакате садржаја „Живео краљ Петар II" и друге. Истовремено су цепали плакате друштвено-политичких организација, затим зидне новине у школама. Обили су просторију Среског одбора УСАОС-а у Ужицу одакле су однели писаћу машину и печат ове организације. Прикупљали су новац за лист „Демократија", који су преко својих чланова упућивали у села. После неколико акција, које су оценили као успешне, реорганизују руководство и одређују шефа за пропагандну делатност и шефа за саботажу. Пропагирају да што мањи број ученика учествује у раду омладинске органи-

28. АБИИ К. 26. Рег. бр. 10-1/8.
29. Четири дезертера из Душковаца, срез пожешки, деловали су као одметничка група. Ова група, на челу са Данилом Филиповићем, је ликвидирана. Дезертери из Овчиње, срез рачански, маја 1945. разоружали су и узели униформу заставнику ЈА Слободану Николићу. Група од 15 дезертера из Прилипца, срез пожешки, организовала је манифестације поводом рођендана краља Петра и др.
30. У селу Луке, срез моравички, позиву за мобилизацију није се одазвало 87 војних обвезника. У Субјелу, срез црногорски, 85, у Добрачама, срез ариљски 64, у Јабланици, срез златиборски, 38 и сл.
31. ИАТУ МГ бр. 209.

зације, настоје да открнју чланове СКОЈ-а међу ученицима, омаловажавају омладинске радне акције и сл. Упутили су више претећих писама омладинским руководиоцима, а посебно су се ангажовали да се не напада Милан Грол, краљ Петар, Дража Михаиловић и четнички покрет. Организовали су извиђање стражарских места ОЗН-е, прикупљали су оружје и муницију и покушали су да ухвате везу са четником Филипом Ајдачићем и групом четничких одметника у пожешком срезу у циљу сарадње и добијања оружја. Како су током испитивања изјавили, имали су у илану да се одметну, уколико би то по њиховој процени ситуација у земљи захтевала и омогућила.

Почетком новембра 1945. године патрола КНОЈ-а ухватила је Рада Брачинца приликом писања непријатељских парола по граду. Претресом код њега и чланова ове организације пронађена је једна машинка, већа количина муниције, неколико кама, украдена писаћа машина и печат. С обзиром на године старости чланови ове организације (16—18), нису извођени на суд и носле исграге пуштени су да наставе школовање.

Средином 1945. године група ученика из непријатељских породица на челу са Бранислављем Јевтовићем и Јеленом Лелом Милосављевић формирала је илегалну организацију „Бели орлови" у Пожези. У оквиру ове организације деловао је и „Женски равногорски омладински савез — ЖРОС". Група је у свом саставу имала седам ученика и два пољопривредника. Имали су своје јатаке, па и једног међу мобилисаним милиционерима. Углавном су били оријентисани на гшсање непријатељских парола и растурање летака у којима су величали четнички покрет, краља Петра, а посебно су били врло активни непосредно пред изборе за Уставотворну скупштину, када су паролама и лецима нападали изборе и друго. Откривени су и три лица ове организације су осуђена, међу којима Јевтовић и Милосављевићева, а остали су после хапшења пуштени.

Средином 1945. године формирана је и у Косјерићу илегална непријатељска омладинска организација „Демократска омладина". Иницијатор формирања ове организације била је Радмила Радушка Николић, бивша ученица. Група је имала око десет чланова, од чега је неколико било из редова земљорадника. Група је углавном пропагандно деловала. Величали су Дражу Михаиловића, четнички покрет, краља Петра, а на краљев рођендан растурали су у Косјерићу летке у којима су нападали изборе, и позивали да се не изађе на изборе. Откривени су и неколико лица из ове групе је осуђено.

У контрареволуционарној делатности током 1945. године активирали су се и остаци бивших буржоаских странака. У сталним међустраначким сукобима пред рат, по ослобођењу су представљали јединствен фронт и заносили су се разноврсним плановима — од деобе власти са КПЈ и парламентарне опозиције до повратка старог буржоаског система.

Окружни одбор ЈНОФ-а преко свога секретара Добривоја Видића јануара 1945. године контактирао је са неким представницима бивших политичких партија у циљу њиховог укључивања у активност Фронта. Прваци бивше Демократске и Земљорадничке странке Јован Боровић и Милија Јовичић, адвокати из Ужица, одбили су да се активирају у оквиру ЈНОФ-а.[32] Избором Милана Грола за потпредседника Привремене владе ДФЈ, 7. марта 1945. године, долази до непосредног контакта Грола и адвоката Боровића. После тога Боровић се на подручју округа повезује са присталицама Демократске странке. Делујући мимо ЈНОФ-а преко својих страначких присталица, нарочито бројних у Ужицу и Пожеги, Боровић шири Гролове идеје о потреби омогућавања већих слобода, за поредак без искључивости партијских власти из револуционарних времена и сл. Захтевали су широку амнестију за „огрешења извршена за време метежи и заблуда кроз четворогодишњу окупацију". Тршћанску кризу маја — јуна 1945. године искористили су за проношење вести о неминовном сукобу савезника, о окретању оружја против „комунистичке опасности", о подели интересних сфера, популарисали су политику САД и Енглеске и сл. Нарочито су били активни у супротстављању Закону о аграрној реформи,

32. Вести, 3. фебруара 1945.

који је погодио један број кулака, на које су рачунали као на сигурне бираче. Нападали су Одлуку о расписивању избора за Уставотворну скупштину југославије и Уредбу о одузимању права гласа лицима која су се својим држањем огрешила о националну част за време окупације, јер се радило о њиховим вероватним бирачима на које су рачунали.

Милија Јовичић, као првак Земљорадничке странке, такође је видео могућност за своју странку, па се и он повезује са својим страначким присталицама. Ставови Милана Грола су им одговарали, с тим што је своју популарност и опредељење јасно показивао ангажовањем у одбрани пред судом злочинаца из времена рата. То, као и остваривање сарадње са прочетничким елементима из времена рата[33] утицало је да су у Ужицу, на демонстрацијама организованим средином маја 1945. године против шпекуланата, изражавали незадовољство и према адвокатима који бране злочинце.[34]

Присталице и других грађанских странака: Алексије Митровић, адвокат из Ужица, Проко Лазић из Рибашевине, Живорад Лазовић, из Дрежника Миле Радичевић из Буара, Миодраг Смиљанић из Кремана, Милорад Вранић из Карана, Љубо Крунић из Крваваца, Милан Марковић из Ивањице и др. у то време подржавали су опозициону политику Милана Грола, јер су у евентуалном његовом успеху видели своју шансу.

Многи од припадника бивших грађанских странака за време рата помагали су покрет Драже Михаиловића. Неки су били активни четници, чланови равногорских одбора или службеници квислиншког апарата. Подршком Грола и његових опозиционих ставова уствари су наставили са својом делатношћу против НОП-а започетом још у време рата.

Неколико припадника бивших грађанских странака успели су да уђу у органе власти и ту саботирају акције и изазивају незадовољство међу грађанима. Тако је Живорад Чанчаревић из Горобиља, припадник бивше Земљорадничке странке, хапшен ради учешћа у четницима, био изабран за председника МНО, а касније ради учињених пропуста смењен. Теофило Букић из Брекова, припадник бивше Демократске странке, као службеник војног одсека Ко.манде места у Ариљу, примао је мито да би појединце ослободио одласка у ЈА. Изведен је на суд. Миливоје Бошковић из Мушића, бивши припадник Земљорадничке странке, као службеник одсека за мобилизацију издавао је лажне потврде и објаве. Бланко објаве нађене су у архиви Филипа Ајдачића по његовој ликвидацији. Бошковић је изведен на суд. Почетком 1945. године приликом бирања НОО у Пожеги присталице Демократске странке истакли су свог кандидата, супротстављајући се листи ЈНОФ-а, али он није изабран.

Увидевши да не може да омете консолидацију револуционарне народне власти и успостављање и развој друштвено-политичког система на новим основама, Милан Грол је поднео оставку 20. августа 1945. године. Даљи планови опозиције су били да се путем пропаганде води акција да се не излази на изборе за Уставотворну скупштину, а ако се изађе, да се гласа у кутију без листе („ћораву"). Присталице бивше Демократске странке, који су у знатним количинама добијали и растурали лист „Демократија", успевали су да га доставе и једном броју ученика у Ужицу. Контакти појединих припадника бивших грађанских странака са ученицима и подстрекивање ових утицали су да су се четири ученика из Ужица организовали са задатком да илегално, путем писмене пропаганде воде акцију против избора. На неколико места у граду исписивали су пароле: „Доле избори", „Живео краљ", „Ако си за краља — не излази на изборе" и сл. Ова илегална група откривена је непосредно пред изборе.

На крају се може закључити да је последња година рата, по оштрини сударa са бројним контрареволуционарним снагама у веома сложеним унутрашњим и спољнополитичким приликама и по ризику деловања била драматич-

33. Милан Крчевинац, четнички командант места у Ариљу, Симо Букић, књижар из Пожеге, Драгош Радовић из Тубића и др.
34. Вести, 21. априла 1945.

на. Све је то изискивало висок степен организованости и координиране акције свих структура новоформираног друштва. Омладинска организација, органи власти, КПЈ и остале политичке организације својим садржајем рада и акцијама поклањале су питању борбе против остатака контрареволуционарних снага максималну пажњу.

Комбинованим акцијама ЈА, КНОЈ-а, милиције, као и комбинацијама ОЗН-е, већ током 1945. године је обезглављена и разбијене четничке групе као оружана снага контрареволуције. На подручју ужичког округа деловале су искључиво четнички оријентисане контрареволуционарне снаге. Остале су и после 1945. године да делују усамљене, мада још увек опасне и добро скривене групе одметника.[35] Откривен је и највећи број јатака и помагача четничким бандама. Откривени су обучавани и на подручје округа убачени терористи из иностранства.

И они припадници бивших грађанских странака, иако убеђени да ће уз помоћ и очекивану спољну интервенцију омести консолидацију земље и повратити старе буржоаске односе, најчешће су откривени и разобличени у политичкој борби. Жељену подршку народа нису добили. Откривене су и све илегалне непријатељске омладинске организације.

ОЗН-а је предузела опсежне и енергичне мере и већ у овом периоду обавила део веома сложеног задатка. Разоткрила је и документовала делатност доброг броја извршилаца ратних злочина. Реконструисала је већи број окупаторске и квислиншке обавештајне мреже, сарадника окупатора и квислинга. Већина њих је изведена на суд 1944. и 1945. године. Сигурно је да овако сложене задатке није могла да изврши без усмеравајуће улоге КПЈ и широке подршке народа.

35. После 1945. године и даље је настављена интензивна борба против одметничких група, па су у ариљском срезу 1946. године ликвидирани Драгиша Пеливановић и Петар Крушкић, 1947. Радивоје Исаковић, а 1948. Рајко Стефановић. Ужатиборском срезу 1946. године ликвидиран је Илија Шуњеварић, а 1948. Бурђе и Ранисав Кузељевићи. У моравичком срезу 1947. године ликвидирана су браћа Цидовићи — Васиљевићи, Витомир Усиљанин и Брана Петровић, а 1948. Вук Калајитовић. У пожешком срезу 1946. године ликвидирани су Константин Савић и Милован Лучић, а Кирило Илић, Михаило Матић, Ивко Јовановић и Гвозден Ивановић ухваћени су и осуђени на временске казне. У срезу рачанском Велисав Миловановић Вујкић ухваћен је 1946. године и осуђен на временску казну. У црногорском срезу Мирољуб Митровић ликвидиран је 1947. а Сретен Веселиновић и Миломир Бебић 1949. године. Међутим, од 1946. године на подручју срезова рачанског, златиборског и ужичког појављује се бандитска група Српка Меденице, која је злочиначки деловала у овим срезовима све до ликвидације.

ИЗВОРИ

1. Хронологија радничког покрета и СКЈ 1941—1945, „Народна књига", Институт за савремену историју, Београд 1980.
2. Никола Миловановић, Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића, Издање ИРО „Рад", Београд 1984. год.
3. Др Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Љубомир Марковић и Милан Бујошевић, Ивањица хроника моравичког краја, Републички одбор СУБНОР-а СР Србије, Огпптински одбор СУБНОР-а Ивањица, НИУ „Четврти јул", Београд 1972. године.
4. Пали непобеђени 1944—1964, НИП „Политика", 1964. године.
5. Архивска грађа Службе државне безбедности у Титовом Ужицу, саслушања хапшених и суђепих јатака и бандита.
6. Искази и изјаве припадника ОЗН-е 1944. и 1945. године.

Ангелина СТАНИМИРОВИЋ

ОБНОВА ПРИВРЕДЕ У УЖИЧКОМ КРАЈУ ОД ЈЕСЕНИ 1944. ДО МАЈА 1945. ГОДИНЕ

Питању организовања послератне обнове земље посвећивана је посебна пажња знатно пре коначног завршетка рата. Посебно је КПЈ овом питању придавала изузетан значај полазећи од тога „да је брза економска обнова земље предуслов за брже сређивање политичких прилика, као међусобно условљених процеса".[1]

Прва упутства и смернице за обнову, припремљена марта 1944. године од стране Повереништва за економску обнову при НКОЈ и разрађивана током године, представљала су основне принципе на којима се углавном изводила послератна обнова земље. У првој фази обнове, док рат још траје, планирано је „обнављање онога што је неопходно потребно војсци и најнужнији минимум за потребе пострадалог становништва".[2]

Ослобођењем већег дела Србије, преласком централних државних, војних и политичких органа у ослобођени Београд у јесен 1944. године, избором Председништва АСНОС-а и оснивањем одговарајућих привредних повереништава, створени су повољнији услови за организованији и интензивнији рад на реализацији основних задатака: настављање рата до победе, обезбеђење фронта најнужнијим потребама, организовање народне власти и обнова земље.

Рад на економској обнови земље био је централизован. У овој фази обнова привреде је под непосредним надзором органа народне власти. Упркос бројним тешкоћама, успешно је започета обнова основних привредних грана, што је стварало услове да се у наредном периоду пређе на планску обнову и изградњу. По завршетку рата инсистира се на стварању чврших гшанова обнове.

Због ниског материјално-техничког нивоа привреде, недостатка финансијских средстава, недовољног броја и неповољне квалификационе структуре радника и могућности коришћења масовне радне снаге, сви облици добровољног рада (радне акције, такмичења, ударништво и сл.) били су од изузетног значаја и свакодневно коришћени. Политика и радна мобилност маса у овом периоду произилазила је из револуционарног расположења највећег дела становништва, њихове жеље да се што пре отклоне последице ратних разарања и уверења да предстоје бољи услови живота.[3]

Своју политику и смернице за привредни и друштвени развој земље КПЈ остварује кроз документа и мере органа револуционарне власти, кроз програме масовних организација ЈНОФ-а, УСАОЈ-а, АФЖ-а, Савеза синдиката. Организација обнове земље и оживљавање привредног живота поверено је органима народне власти којима у томе помажу масовне антифашистичке ортнизације.

1. Др Бранко Петрановић, ЈУГОСЛАВИЈА 1945—1965. ГОДИНЕ, 30. ГОДИНА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, Београд 1973, стр. 207.
2. Др Бранко Петрановић, ПОЛИТИЧКЕ И ПРАВНЕ ПРИЛИКЕ ЗА ВРЕМЕ ПРИВРЕМЕНЕ ВЛАДЕ ДФЈ, Београд 1964, стр. 316; Мр Момчило Мигровић, Обнова привреде у Србији 1944—1946. године, ТОКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ XVI—XVII, Београд 1982, стр. 88.
3. ВЕЛИКА АНТИФАШИСТИЧКА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА СКУПШТИНА СРБИЈЕ, Београд 1945, стр. 220; Проф. др Бранко Петрановић, др Чедомир Шгрбац, ИСТОРИЈА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, књ. прва, Београд 1977, стр. 51.

У првој фази привредне обнове приоритет је дат саобраћају, индустрији, рударству и пољопривреди.

Стање привреде у ужичком крају после ослобођења и мере за њено оживљавање

У четворогодишњем трајању окупације, а посебно у току борби и повлачења из ужичког краја у јесен 1944. године, окупаторске, квислиншке и четничке снаге пљачкале су и уништавале многа материјална добра. Паљењем, бомбардовањем и на друге начине оштећено је 440 стамбених, јавних, индустријских и привредних објеката по градовима и селима округа. У 6 градова теже и лакше су оштећена 72 објекта (50 стамбених, 5 индустријских и 17 јавних зграда). На подручју 267 села и заселака укупно је оштећено 368 објеката (188 привредних, 157 стамбених и 23 јавне зграде). Ратна штета на овим објектима, обрачуната по курсу од 5. априла 1941. године, износила је 532.362.000 динара.[4]

Трагови непријатељског пустошења били су видљиви и на објектима друмског, а посебно железничког саобраћаја. На државним и окружним путевима порушено је 56 мостова, од чега 34 дрвена, 8 армирано-бетонских, 8 гвоздених и 6 масивних — засведених. Неповратно су изгубљена и два стара камена моста — Касапчића и Булића мост — два својеврсна споменика културе из XVII века. Њих су Немци 15. децембра 1944. године, приликом повлачења из Ужица, минирали и дигли у ваздух. Коловоз, подзиде и пропусти већине путева били су разрушени и раскопани. Приближна вредност оштећених путева и мостова на територији округа ужичког износила је 32.261.000 динара.[5]

На објектима железничког саобраћаја, дуж целе трасе пруге од Овчар-Бање до Јатара, оштећења су бројна, разноврсна и тешка. Порушено је 7 мостова, запаљена железничка станица и до темеља порушена зграда Ложионице у Ужицу. На многим местима пруга је искидана, вагони превртнути, локомотиве онеспособљене. На 9 железничких станица покидане су инсталације, миниране скретнице, напојници, водостанице. Било је оштећења и на другим машинским постројењима.[6]

Објекте и комуникације друмског и железничког саобраћаја рушили су и уништавали током рата, а посебно у јесен 1944. године, највише окупатори, али и савезничка авијација, као и партизанске јединице — свако с одређеним циљем.

Од значајнијих индустријских предузећа која су се налазила у Ужицу највеће штете било је на објектима и постројењима Прве ужичке акционарске ткачке радионице и Фабрике оружја и муниције. Остала предузећа у Ужицу и у другим местима округа (млинови, стругаре, циглане, црепане и др.) дочекала су ослобођење са мањим физичким оштећењима објеката, али без неопходног алата и сировина за производњу.

Ратна пустошења у области пољопривреде имала су дуготрајније негативне последице. Опљачкане залихе људске и сточне хране, семена и других пољопривредних производа, неблаговремено засејавање потребних количина и врста житарица за људску и сточну исхрану, одвођење живе стоке, као и пљачка већег броја пољопривредних справа и алата — нису се могле у релативно краћем времену надокнадити.

Највеће штете причињене су сточарству. Опљачкано је у округу 63.448 комада грла крупне и ситне стоке (15.126 крупне и 48.322 комада ситне стоке). У односу на стање у 1940. години сточни фонд се у целом округу процентуално смањио: коња за 80%, свиња 60%, говеда 40%, оваца 30% и живине 20%.

4. Архив Југославије, фонд Министарства финансија, 41-20-41; Архив Србије, Министарство грађевина, без сигнатуре.
5. Историјски архив Титово Ужице, ф. Окружни народни одбор (у даљем тексту: ИА ТУ, ОНО), Привредно одељење, инв. бр. 57 — Извештај о раду Окружног народноослободилачког одбора од 1. марта до 20. јуна 1945. Године.
6. Исто — Извештај о раду ОкружногНОО и оргапизацији народне власти у округу ужичком и њеним задацима, јануара 1945. године.

Од пољопривредних справа и алата упропашћено је 20 вршалица, 314 плугова, 93 сејачице и 58.860 разноврсног ситног алата, чија се вредност процењује на 520.000.000 динара.[7]

Ратне прилике у јесен 1944. године утицале су да се на целом подручју ужичког округа засеје озимим усевима 50 — 70% мање оранице у односу на засејане површине у јесен 1939. године. Од укупно 55.550 ха оранице озими усеви засејани су на 4.936 хектара, и то: пшеница на 4.500 ха, јечам 120, раж 180, овас 50, суражица 25, крупник 50, лан 10 и грахорица на 1 хектар.[8]

За сагледавање стања и расположиве количине људске и сточне хране на крају 1944. године могу нам послужити и подаци добијених приноса са засејаних површина у округу током 1944. године. Изражени у метричким центима приноси хлебног жита су следећи: пшенице 43.684, ражи 2.025, суражице 1.539, крупника 1.823, хељде 307, кукуруза и проса 112.410; варива и поврћа: пасуља 11.408, грашка 10, купуса 18.580, кромпира 112.741, лука белог и црног 2.688, и парадаиза 1.665 метричкпх центи. У сточној храни и простирци приноси су били: овса 43.829, јечма 2.640, детелине 18.486, сточне репе 19.071, сламе 103.709 и сена 202.947 метричких центи.[9] Ако се овим подацима дода и то да од укупне површине округа 352.617 хектара на оранице отпада 55.550 ха, или само 15,18% зиратног земљишта, да у округу има 168.304 становника и преко 250.000 грла крупне и ситне стоке (говеди, коња, оваца, коза, свиња и разне живине), да се и раније за исхрану становништва добављало из других места и до 400 вагона жита, да су непријатељски војници непрекидно пљачкали храну и стоку, онда није тешко закључити какве су тешкоће биле пред органима власти у обезбеђењу потребних количина хране за јединице НОВ, сиромашно становништво у округу као и за становништво других пострадалих крајева.

Такво је, укратко речено, било стање у појединим привредним гранама после коначног ослобођења ужичког краја у јесен 1944. године. Слично је стање било и у другим областима: школству, здравству, комуналним и социјалним институцијама.

Укупно процењена ратна штета у округу износила је 3,896.839.500 динара.

Док су још вођене борбе за коначно ослобођење ових крајева, Окружни комитет КПЈ за округ ужички, у доста отежаним условима, ствара партијске организације, организује и учвршћује народну власт, организације ЈНОФ-а, формира војно-позадинске органе — Команду ужичког војног подручја и команде места — и ради на припреми плана обнове ратом уништене привреде.

Организација народне власти у округу ужичком, започета октобра 1944, завршена је 14. јануара 1945. године. Тога дана, у Ужицу, у присуству 69 делегата, одржана је прва Окружна скупштина народа округа ужичког на којој је изабран и конституисан нови Окружни народноослободилачки одбор.[10] Иначе, у округу је већ радило око 180 сеоских народноослободилачких одбора, 63 општинска, 6 среских и један градски НОО са преко 1.900 одборника. Ови органи и њихове скупштине, у складу са добијеним смерницама и личним иницијативама, организују обнову у свим областима привредног и друштвеног живота. Ослоњени на све масовне организације у оквиру ЈНОФ-а, као своју широку политичку базу, органи народне власти најпре организују и реализују рад на бржем отклањању ратних разарања, оспособљавању саобраћаја, спро-

7. ИА ТУ, ОНО, Пољопривредно одељење, фасц. бр. 59 — Извештај Привредног отсека послат Повереништву пољопривреде 28. јануара 1945. године; „ВЕСТИ" од 30. јуна 1945, стр. 3.
8. Исто — Окружни извештај пољопривредне извештајне службе за месец децембар 1944. године за округ ужички.
9. Исто — Табеларни преглед жетвеног доприноса људске и сточне хране, поврћа, варива и индустријских биљака у 1944. години.
10. Скупштина је одржана у сали Дома културе у Ужицу. Поред делегата, као гости присуствовали су: Марко Вујачић, потпредседник АВНОЈ-а, Петар Стамболић, секретар АСНОС-а, генерал Љубодраг Буриħ, командант Београда, и потпуковник Слободан Пенезић Крцун.
У нови Окружни народноослободилачки одбор изабрани су: за председника Витомир Видаковић, свештеник, за првог потпредседника Добривоје Видић, народни посланик, за другог потпредседника Војо Миловановић, земљорадник, за секретара Јован Стаматовић и за чланове: Војимир Бојовић, шеф Економског отсека, др Лука Буричић, лекар, Момчило Вуковић, шеф Индустријског отсека, Винка Радовић, учитељица, и Миодраг Жико Аврамовић, студент. „ВЕСТИ" од 18. јануара 1945. године.

вођењу реквизиција у храни и другим потребама за јединице НОВ и ПОЈ, затим организују снабдевање становништва храном и другим потребама, руководе обнављањем индустријских предузећа, предузимају мере за оживљавање пољопривреде и рада на другим пословима у оквиру своје надлежности.

С обзиром да се обнова привреде није могла успешно изводити — и поред пуног ангажовања сопствених снага, средстава и материјала — само из сопствених извора била је потребна и помоћ одговарајућих федералних органиа. Ради тога Окружни народноослободилачки одбор, на основу сагледаних потреба, обраћао се одговарајућим одељењима Председништва АСНОС-а да у дистрибуцији дефицитарних материјала и производа обезбеди за ужички округ разне врсте грађевинског материјала (стакла, гвожђа, плеха, ексера, црепа, цемента, окова за прозоре и др.), производа и намирница за људску и сточну исхрану, сировина за рад индустријских предузећа, пољопривредних справа и алата, разне врсте семена за пролећну сетву и сл.).[11]

Потребе брзог обнављања саобраћајница, као и неопходних интервенција на разрушеним јавним и привредним објектима захтевале су да Команда ужичког војног подручја и команде места нареде, а органи власти спроведу мобилизацију занатлија разних струка, као и мобилизацију сточних запрега (рабација). Њихово радно ангажовање, уз коришћење сопствене опреме и алата, трајало је и по више дана, зависно од врсте одређеног задатка. Органи народног фронта у округу формирали су од добровољно мобилисаног грађанства и омладине бројне радне чете које су под руководством стручног особља радиле на отклањању свих последица ратног разарања. Помоћ Ужицу, које је у рату највише страдало, пружили су и грађани села Сече Реке. У њиховом радном батаљону била су 94 омладинца и 14 мајстора.[12]

На предлог Окружног народноослободилачког одбора у Ужицу је 26. децембра 1944. године одржана конференција привредника на којој је, у присуству око 200 чланова свих привредних грана, извршен избор и конституисање ЈНОФ-а привредника округа ужичког.[13] Њихов задатак био је да, ангажујући сопствена средства, врше набавку и снабдевање становништва намирницама. Смернице за рад добијали су од привредног одељења Окружног народног одбора. На овај начин стручне способности, искуства и средства приватног сектора привреде укључени су у оживљавање трговине и спречавање црне берзе и шпекулације.

Оспособљавање друмског и железничког саобраћаја

Један од приоритетнијих задатака у обнови земље био је успостављање саобраћаја на свим друмовима, превасходно на путевима потребним војсци, а затим на државним, окружним и другим. Од брзине оспособљавања, не само друмског већ и железничког саобраћаја, зависило је благовремено допремање помоћи фронту, сиромашним и пострадалим крајевима али и успешнија обнова било које привредне гране. Из тих разлога, а и због недостатка одговарајућег грађевинског материјала, на иоједиким путевима у округу, где је то било могуће, грађени су провизорни мостови који су касније замењивани новим и трајнијим.

Радове на оправци и одржавању путева, мостова, и државних зграда изводио је Саобраћајно-технички одсек Команде ужичког војног подручја. Од половине јануара 1945. године, на основу упутстава Повереништва грађевина, овај одсек улази у састав Окружног народноослободилачког одбора као посебно грађевинско одељење са функцијом органа спољне службе Повереништва грађевина за округ ужички. Крајем децембра 1944. године Повереништво

11. ИСТОРИЈСКА БАШТИНА, бр. 2, Титово Ужице 1984, стр. 41—44.
12. Рађено је на раскрчивању рушевина, закопавању лешева, оправкама водоводне и електричне мреже, препокривању и застакљивању оштећених државних, војних, јавних и приватних зграда, (Окружног народног одбора, Команде бившег војног округа, Гимназије, Учителкже школе, Дома културе, Црвеног крста, Дечјег дома, Окружног суда и др.). Електричари су ударничким радом од 19. до 25. децембра обезбедили светло у појединим деловима града Ужица (на Царини, Теразијама, Слануши, Клисури, Пашиновцу, Доварју и др.). ИА ТУ, ОНО, Привредно одељење, ф. 57 — Извештај о раду Окружног народног одбора од 1. марта до 20. јуна 1945. године; „ВЕСТИ" од 27. децембра 1944. године, чланак „Омладина Сече Реке за обнову Ужица".

грађевина доделило је овом одсеку средства у износу од 4,600.000 динара за нодмиривање трошкова грађевинских радова и личних примања упосленог особља. Тешкоће у набавци неких врста грађевинског материјала ово одељење је за почетак разрешило тако што је у својој режији отворило машинско-столарску и браварску радионицу, подигло у Ужицу зидану кречану за печење креча, организовало на периферији града вађење камена и на друге начине долазило до потребног алата и материјала. За поправке државних и приватних зграда набављено је 60.000 комада црепа, 1.700 комада ћерамиде и вагон цемента.[14]

Оправка мостова и коловоза рађена је на државним путевима број 9 (Ваљево — Косјерић — Ужице — Вардиште) и 28 (Чачак — Ужице — Бајина Башта — Љубовија) као и на окружним број: 17/1 (Ужице — Чајетина — Краљева Вода), 121/11 (Ужице — Рожанство — Кокин Брод) и 19 (Дружетићи — — Пожега — Ариље — Ивањица).

Изградња привремених дрвених мостова почела је на подручју црногорског среза још у новембру 1944. године када су на државном путу број 9 (Ваљево — Косјерић — Ужице) урађена 4 таква моста укупне дужине од 45 метара. Касније су на истом путу, али од Ужица према Вардишту, такође урађени дрвени мостови, неки и привременог карактера, преко река Раковица (село Биоска), Постењски поток и Бели Рзав (Мокра Гора).

На другом државном путу Чачак — Ужице — Бајина Башта — Љубовија подигнута је оборена конструкција моста на Овчињској реци и обновљен мост на путу Бајина Башта — Рогачица.

У самом Ужицу, за непуних десет дана од ослобођења, ударничким радом направљена су преко реке Бетиње три дрвена моста за колски и пешачки саобраћај. Један од тих мостова самоиницијативно је урадило ужичко железничко особље. Овим мостовима омогућена је веза јужног и северног дела града са одговарајућим деловима округа.

На окружним путевима, посебно у пожешком и ариљском срезу, такође су рађени привремени дрвени мостови, али и одговарајуће припреме за изградњу сталног моста на Свилајића потоку и безбедносни прелаз преко оштећеног армирано-бетонског моста на реци Велики Рзав.

За патоснице и друге делове изграђених дрвених мостова утрошено је 2.500 м-’ исечене грађе.

На коловозима свих путева вршене су неопходне интервенције као што с\j: прочишћавање јаркова и пропуста, израда потпорних и обложних зидова, чишћење од одрона камена, обезбеђење пута од излива река и сл. Већину ових послова обављале су радне јединице које су организовали месни народни одбори.

Превоз потребног грађевинског материјала за оправку саобраћаја обављан је углавном мобилисаним воловским запрегама.[15]

Обнова железничког саобраћаја и пратећих објеката на подручју ужичког округа одвијала се у организацији специјализоване војноструч не јединице — Прве железничке бригаде коју је крајем новембра 1944. године формирало Инжењеријско-техничко одељење Врховног штаба НОВ и ПОЈ са задатком да оспособи за саобраћај железничку пругу Чачак — Вишеград. Јединице ове бригаде, по претходно добијеним задацима, биле су разврстане на рад у Овчар-Бањи, Ужицу и Мокрој Гори.[16]

13. На предлог Кандидационог одбора у Извршни одбор ЈНОФ-а привредника изабрани су: за председника Војимир Бојовић, члан ОНО, за потпредседника Александар Марјановић, трговац, за секретара Новак Веснић, трговац, за благајника Миодраг Ковачевић, трговац, и 6 чланова: Богдан Васиљевић, обућар, Раде Суботић, опанчар, Веселин Шољевић, Бориша Радовановић, Мишо Кремић и Сретен Јоксић, трговци. „ВЕСТИ" од 30. децембра 1944. године, чланак „Конференција привредника у Ужицу".
14. „Извештаји о раду Окружног народног одбора поднети на другој окружној скупштини 11. и 12. марта 1945. године". „ВЕСТИ", 21. март 1945.
15. ИА ТУ ОНО, Привредно одељење, ф. 57.
16. У Овчар Бањи на оправци мостова и у тунелу радило је 558 бораца 3. батаљона са радним водом 1. и 2. чете Железничке радне бригаде. У Ужицу се налазио Штаб бригаде, пратећа чета, Штаб 1. батаљона са радним водом, по једна чета 1, 2. и 3. батаљона — укупно 650 бораца. Ове јединице биле су ангажоване у раду на мостовима, на поправци пилане у Кремнима, у раду на новоформираној мостовској радионици и др. Гојко Шкоро, УЖИЧКИ ОКРУГ У НОР-у 1941—1945. ГОДИНЕ, Титово Ужице, 1981, стр. 142.

Захваљујући доброј организацији посла и несебичном ангажовању скоро целокупног железничког особља Ложионице, Секције и Станице у Ужицу су за веома кратко време уклоњене рушевине и створени услови за даљи рад на обнови железничког саобраћаја. На целој деоници пруге стручни радници Ложионице, Колнице и Железничке бригаде радили су на оспособљавању покиданих колосека, порушених мостова, оштећених локомотива, вагона, напојника, водостаница и других машинских посгројења.

До почетка марта група стручних радника (бравари, лимари, варионци, ковачи и др.) завршила је радове на оправци две локомотиве и оспособљавању 25 железничких кола.

Радови на оправци и подизању мостова код Пожеге, у Овчар-Бањи и на правцу Ужице — Јатаре трајали су од јануара до почетка маја 1945. године а извођени су под веома тешким временским и техничким условима. За само тридесет дана рада, по јануарској и фебруарској вејавици и мразу (радило се и на температури од —27° С), стручне екипе Прве железничке бригаде у сарадњи са ужичким железничким особљем завршиле су оправку на три моста код Пожеге.[17] Њиховим пуштањем у саобраћај створени су повољнији услови за претовар и пребацивање хране, робе и другог материјала који је стизао из правца Чачка до Овчар Бање и упућиван даље према Ужицу.

Иако веома тешки објекти за рад, мостови у Овчар Бањи завршени су, уз посебно залагање особља Железничке бригаде, у договореном року и 15. априла свечано пуштени у саобраћај.[18] Њиховом оправком омогућено је успостављање саобраћаја на прузи Београд — Чачак — Ужице.

Од половине марта до почетка маја 1945. године трајали су радови на поправци три гвоздена моста на прузи Ужице — Јатаре. Завршени су и свечано предати у саобраћај 5. маја 1945. године.[19]

Завршетак и пуштање у саобраћај свих објеката на прузи Београд — — Чачак — Ужице — Вишеград представљао је значајан допринос реализацији планова обнове Србије и земље у целини.

Обнова индустрије

У ужичком округу, који је и до рата припадао групи пасивних и неразвијених крајева Србије, поједине индустријске гране као што су текстилна, кожарска, млинска, дрвна и грађевинска, електрична и метална, заступљене су кроз постојање и рад следећих предузећа: Прва ужичка акционарска ткачка радионица, Фабрика крзна и кожа „Нугрија", Фабрика оружја и муниције, неколико млинова, више десетина стругара на електрични, парни и водени погон, један број циглана и црепана и 5 електричних централа.

Убрзо по ослобођењу округа, иницијативом, средствима и ангажовањем Привредног одељења Окружног НО одбора, као и личним залагањем радника, приступило се оспособљавању за рад важнијих предузећа. Почетак њиховог рада и капацитети у производњи зависили су од брзине отклањања последица ратних разарања, расположивих сировина и алата, као и од времена добијања производних задатака. Првенство у обнови имала је текстилна индустрија.

Прва ужичка акционарска ткачка радионица имала је у свом саставу следећа одељења: Ткачницу, Електрични одсек, Стругару и Ледару. Знатнија

17. На оправци ових мостова, на пословима побијања шипова и састављања конструкције моста, посебно су се истакли железнички радници: Саво Бајић, бравар, Илија Пантелић, машиновођа, и Велимир Танасковић, радник. „Рад на железници у Ужицу". „ВЕСТИ" 10. март 1945.
18. На свечапости су били присутни борци Прве железничке бригаде који су и градили ове мостове, затим железничари и становништво околних места. За истрајан и напоран рад похваЈБено је 25 бораца и стручних руководилаца из 3. батаљона ове бригаде. „Свечано је пуштен у саобраћај мост код Овчар Бање". ..ВЕСТИ", 18. април 1945.
19. Железнички мост код електричне централе у Ужицу, највећи и најтежи за рад, дужине 51, а висине 14 метара, рађен је дневно и по 12 часова. Завршен је за 51 дан. Радовима су руководили инж. Дмоховски, члан Техничког одсека Железничке бригаде и Урош Јокић, надзорник пруге. Други мост у Турици (ближа периферија Ужица), дужине 35, а висине 7 метара, грађен је од 15. марта до 25. априла под руководством бравара Саве Бајића. Радови на следећем, трећем мосту код Велике бране, дужине 45, а висине 6 метара, трајали су од 15. марта до 13. априла. Радовима је руководио Илија Пантелић, машиновођа. „Пуштена су у саобраћај три моста на прузи Ужице — Јатаре". „ВЕСТИ", 12. мај 1945.

оштећења објеката и постројења настала су у време бомбардовања Ужица 23. новембра 1944. године. Тада су објекти Ткачнице и Стругаре оштећени за о0°/о, односно 40%. Истом приликом настала су и оштећења од око 30°/о на електричној мрежи по граду и далеководима високог напона у правцу Златибора и Севојна. Мања оштећења, од око 10%, била су у средствима за производњу (разбоји и друга постројења Ткачнице) као и на грађевинским објектима три електричне централе.[20]

Радници Ткачнице су најпре оспособили погонска постројења електричне централе „Под градом" тако да су град и предузећа убрзо добили електричну енергију. Покидане електричне инсталације по кућама поправљане су постепено, зависно од расположивог потрошног материјала и брзине оправке порушених кућа. Услед несташице цемента радови на оштећеној брани и јазу друге, помоћне централе нису у овом периоду извођени.

Радници Ткачнице успели су да сопственим снагама, поправе и оспособе за рад 150 разбоја од укупно 265, колико их је Ткачница имала пре бомбардовања. По добијању производног задатка од Одсека за текстил, Повереништва за трговину и индустрију, који јој је достављен почетком фебруара 1945. године, Ткачница је од сопствених залиха текстилиих сировина и другог потрошног материјала, изаткала на 26 разбоја 89.500 метара завоја и газе који су испоручени Санитетском одељењу Министарства народне одбране.[21] Услед малих количина сировина за прераду, искоришћеност расположивих капацитета, била је само 10%. Једно време, све до половине јуна 1945. године када је од Одсека за текстил добијена прва количина сировог памучног предива (из контингента добављеног из СССР-а) Ткачница није радила.

Од објеката Стругаре оспособљено је једно одељење у коме се налазио гатер са циркуларом и рубачем. У њему се повремено прерађивала грађа за потребе Прве железничке бригаде, односно за поправке железничких мостова истругано је и испоручено 45,07 м^3 обле грађе.

Ледара је оспособљена да ради пуним капацитетом али је услед мале потражње леда, њена искоришћеност у овом периоду била само 20%.

До краја рата Ткачница је укупно запошљавала 91 радника, чије је радио време било 8 часова дневно.

Даља обнова предузећа, набавка сировина и покриће других трошкова производње планирани су од средстава кредита који је, у висини од 1,000.000 динара, затражен 21. маја 1945. године од Одсека државне индустрије — Министарства индустрије и рударства за Србију.[22]

Од постојеће Фабрике оружја и муниције, по предлогу Привредног одељења Окружног НО одбора, основана је у јануару 1945. године Радионица за оправку пољопривредних справа и алата. У складу са новим производним програмом за потребе војске, саобраћаја и пољопривреде, стручне екипе су извршиле најпре одговарајуће поправке и преправке на постојећим машинама, које су раније служиле за израду муниције и других производа наведене фабрике. За почетак је оспособљено 15 машина, док је за остале 124, које су биле прилично оштећене, планирано да се поправе што скорије. Један број новијих машина, ранији власник је продао Немцима, док је Ужице још било под окупацијом.

Како се у бројним акцијама иа обнови ужичког краја, првенствено при раду на оспособљавању саобраћја, превлачењу дрвне грађе и огревног дрвета, прсбацивању људске и сточне хране, обради оранице за пролећну сетву и другим сличним пословима користила као вучна снага углавном сточна запрега,

20. ИА ТУ, ОНО, ф. 57 — Извештај Прве акционарске ткачке радионнцс остању предузећа, послат Министарству индустрије и рударства за Србију 21. маја 1945. године.
21. Залихе робе, материјала и сировина у Ткачници биле су следеће: целвол-предива 4.737 кг, предива од вештачке свиле 1.457 кг, целвол-платна 400, кукурузног штирка 13.850 кг, пшеничног штирка 1.350 кг, декстрина 1.150 кг, хлорног креча 2.000 кг и машинског уља за подмазивање разбоја 400 л. ИА ТУ, ОНО, ф. 56 — Пријава залиха робе, материјала и сировинаПривредном одељењу ОНО, 28. II 1945. Године.
22. ИА ТУ, ОНО, ф. 57 — Извештај о раду Окружног народног одбора од 1. марта до 20. јуна 1945. године и Извештај Привредног одељења 0110 о државним и приватним предузећима у округу ужичком од 26. маја 1945. Гоцине.

то је било неопходно благовремено и у довољним количинама обезбедити сточни потков. Посебно је за ову врсту материјала био заинтересован Саобраћајни одсек Команде ужичког војног подручја. У складу са исказаним потребама, на 4 преправљене машине могло се у овој Радионици, зависно од расположивих количина потребног материјала, дневно производити и по 1.000 клинаца за потков стоке.

За потребе пољопривреде, не само ужичког краја већ и другах места у земљи, у овој Радионици је до краја маја 1945. године израђено 100 комада дворедних сејачица погодних за коришћење у равничарским крајевима, 40 плугова за обраду земљишта у брдским пределима. Извршена је оправка 91 плуга и 230 комада разног ситног пољопривредног алата које су земљорадници, у време интензивнијих припрема за пролећну сетву, доносили на поправку.

Оправка војног оружја рађена је искључиво за потребе Команде ужичког војног подручја, јединица на терену и окружне милиције.

У реализацији програмских задатака учествовало је око 40 радника и ученика ове Радионице.

Готови производи (клинци за потков стоке, гвинте за кола, блокеје и текст за обућу, сејачице и плугови) достављани су Привредном одељењу Окружног НО одбора који их је, према указаним потребама, даље расподељивао.[23]

„Нутрија" — Фабрика крзна и **кожа** није у време повлачења окупатора из Ужица претрпела озбиљнија оштећења па је одмах по оспособљавању електричне мреже почела са производњом. Међутим, услед недостатка сировина и касно добијеног производног програма пуна производња је отпочела почетком маја 1945. године. Од добијених сирових кожа (овчијих, јунећих, свињских, јарећих), после одговарајуће прераде, израђивано је лице и постава за војничку обућу (цокуле), као и постава за капуте. Постојећа опрема за израду крзна није у овом периоду стављана у иогон.

Капацитет фабрике са 13 упослених радника био је 10.000 комада сирових кожа или најмање један вагон сирове коже месечно.

С обзиром да је ово предузеће радило под контролом Одсека за кожу, од кога је добијало сирову кожу за прераду и потребан штавни материјал, то се целокупна израђена кожа достављала овом Одсеку за даљу расподелу.[24]

Млинска индустрија заступљена је кроз рад неколико већих млинова и бројних сеоских воденица поточара, којих је било у сваком срезу ужичког округа.

Три млина на електрични погон налазила су се у Ужицу. Власници првог били су браћа Вукомановићи, другог Милан Јаковљевић и трећег Борђе Поповић и Милош Ерић.[25] Интервенцијом Привредног одељења омогућена им је набавка потребне опреме и мазива тако да су сва три млина оспособљена за мељаву житарица. Млин Милана Јаковљевића оспособљен је и за мељаву соли, а млин Поповића и Ерића за мељаву кочањки за сточну исхрану. Тако организованом производњом у овим млиновима ублажене су донекле тешкоће у набавци ових врста људске и сточне хране.

На подручју среза пожешког, у селу Пријановићи, постојала су два млина чији су објекти у току рата били знатно оштећени, а прокопавањем новог корита реке Скрапеж остали су и без погонске снаге. Један од ових млинова био је у власништву браће Јовићевић Добривоја и Љубивоја, а други предузећа „Мађен" а. д. из Пожеге.[26] Не располажемо подацима да ли су ови млинови до краја рата поправљени и да ли су радили.

23. Исто; „Како се ради у Радионици за оправку пољопривредног алата". „ВЕСТИ", 31. март 1945.
24. ИА ТУ, ОНО, ф. 56 — Преглед стања индустрије среза ужичког, март 1945. г.
25. Капацитети ових млинова, при раду од 8 часова, били су: млин Браће Вукомановића, са 7 радника млео је 4.000 кг жита; млин Милана Јаковљевића, са 4 радника млео је један вагон жита, а обављао је мељаву брашна и соли за потребе становништва и војске. Млин „Поповића и Ерића", са 7 радника, млео је 4.800 кг жита. Оспособљен је и за мељаву сточне хране (кочањки).
26. ИА ТУ, ОНО, ф. 89 — Привредни отсек Среског народног одбора Пожега — Извештај Одељења индустрије и рударства ОНО Ужице од 25. септембра 1945. године.

Рударство — Иако се и раније сматрало да је ужички крај релативно богат рудним налазиштима, ипак је у овом периоду био отворен само један рудник угља **под** именом „Дад", који се налазио у селу Расна код Пожеге. У руднику, који је запошљавао укупно 37 радника (8 рудара, 6 рударских помоћника, 16 возача и 7 помоћних радника), дневно се производило 10 тона лигнита. Сматрало се да се производња може повећати и за 50%, под условом да има довољно каписли и експлозива. Међутим, и овај један рудник морао је бити затворен 3. августа 1945. године услед зарушавања.

Оцењујући да се овој привредној грани није поклањала потребна пажња, Привредно одељење је, на основу прикупљених података са терена, припремило и Повереништву привреде доставило посебан реферат тражећи да се у округ упути стручна комисија с циљем да утврди могућност експлоатације рудног блага. Посебно је наглашено да магнезита има у већим количинама и да постоје потребни услови за његову експлоатацију. Међутим, и поред ове иницијативе, у току 1945. године није било значајнијих резултата рада у овој области.[30]

Обезбеђење људске и сточне хране за потребе фронта и позадине

Рат и ратна пустошења допринела су знатном осиромашењу становништва у свим врстама прехрамбених производа. У појединим крајевима земље, где су паљевине и пљачке непријатеља биле изразитије, оскудевало се у најелементарнијим животним намирницама. Постојеће стање отежано је и тиме што се до убирања нових плодова морало чекати и више од пола године, што је рат још увек трајао и што се из истих расположивих количина хране издвајало за потребе исхране јединица народноослободилачке војске на фронту и у позадини. Стога су државни и војни органи власти федералне Србије предузимали одговарајуће мере у циљу организованијег и благовременог обезбеђења и допремања војсци и становништву неопходних количина животних намирница. С тим у вези Повереништво исхране је, на основу добијених потреба од Војне области западне Србије, вршило разрез исказаних потреба у људској и сточној храни за све округе федералне Србије, за сваки месец посебно, и то искључиво преко окружних народноослободилачких одбора.[31] На основу добијених података о броју стоке по окрузима, односно по срезовима у једном округу, Повереништво исхране је при расподели укупно потребне количине меса на поједине округе водило рачуна да, колико је било могуће, сви окрузи буду равномерно оптерећени. Иначе, месо се испоручивало у живој, релативно боље ухрањеној стоци, и то углавном говеда, овце и свиње, Организацију и реализацију нареза спроводили су органи народне власти, од окружних до месних, сарађујући при том са војнопозадинским органима у округу.

За потребе фронта

Све до почетка 1945. године, односно у периоду борби за коначно ослобођење ужичког краја током јесени 1944. године, реквизицију потребних количина хране за јединице које су биле у пролазу као и за оне које су, у неким срезовима округа ужичког, боравиле и по месец дана, обављале су команде места у сарадњи са органима власти, али и команде јединица у пролазу. Том приликом, и не само тада, грађани су уредно добијали признанице о предатим количинама људске и сточне хране које су им могле, по завршетку рата, послужити за добијање одговарајуће новчане надокнаде. На основу

30. Исто — Управа рудника „Дад" — Извештај о бројном стању радника на дан 14. марта 1945. године; ИА ТУ, ОНО, ф. 89 — Извештај Привредног одељења ОНО о разлозима обуставе рада у руднику „Дад".
31. ИА ТУ, ОНО, ф. 57 — Допис Повереништва исхране Окружном народном одбору од 20. Јануара 1945. године о разрезу животних намирница за исхрану НОВ и ПО Србије.
32. До почетка 1945. године на подручју ужичког округа прикупљено је и за потребе војске предато: 274.635 кг пшенице, 61.520 кг кукуруза, 111.759 кг зоби, 179.980 кг кромпира, 185.920 кг пасуља, 36.665 кг сена, 99.745 кг сламе, 175.900 кг меса, 3.635 кг масти, 13.475 кг сира, 3.090 кг кајмака, 6.665 кг лука, 8.110 комада јаја, 1.125 кг дувана, 2.885 пари чарапа и 1.520 м3 дрва. „ВЕСТИ", јануара 1945.

дела ове документације и других прикупљених података са терена види се да је народ ужичког краја прикупио и предао за своју војску знатне количине хране означене кроз хиљаде килограма пшенице, кукуруза, кромпира, пасуља, меса, масти, кајмака, као и веће количиие сточне хране.[32]

Касније, Повереништво исхране одредило је да ужички округ путем редовних месечних нареза, прикупља и доставља одређену количину људске и сточне хране у месу, кромпиру, пасуљу, сену и зоби за потребе фронта. Привредно одељење Окружног НО одбора је такође, по добијању месечних нареза, водило рачуна да их правилније расподели по срезовима, сразмерно броју домова и њиховим економским могућностима. Колико и које врсте стоке ће се у једном месецу испоручити одређивано је у договору са војно-позадинским органима власти. Тако, по примеру нареза у месу за фебруар, одређено је да 6 срезова и град Ужице предају 134.500 кг стоке живе мере. Највеће количине, 26.500 кг, одређене су златиборском срезу, затим 25.000 рачанском, 23.500 пожешком, 22.200 црногорском, 18.500 ариљском, 17.200 ужичком и 1.600 кг за град Ужице. Међутим, Команди ужичког војног подручја испоручено је 167 комада говеди, 343 овце и 35 коза, што у килограмима износи 30.806 живе мере. Један од разлога што ниједан срез није испунио своје обавезе у нарезу меса до одређеног рока био је и тај што су у неким срезовима команде места и пролазне војне јединице вршиле саме извесне нарезе, што није било у складу са наређењем Главног штаба НОВ и ПО Србије и Повереништва за исхрану, па су по одобрењу Окружног народног одбора и таква давања обрачуната у редовно дате нарезе.[33]

У периоду јануар — мај 1945. године, кроз редовне месечне нарезе, ужичком округу је одређено да сакупи и преда: 539.500 килограма стоке живе мере (меса), 497.000 кгр. кромпира, 10.000 кгр. пасуља, 309.500 кгр. сена и 312.400 кгр. зоби.

Колико је који срез у округу ужичком био задужен да сакупи, колико је предао, као и који срезови су у неким производима дали и више него што је одређено може се сагледати из података у следећој табели:

Преглед нарезаних и испоручених количина људске и сточне хране у округу ужичком за период јануар — мај 1945. године[34]

	меса	кромпира	пасуља	сена	зоби	
Срез ужички						
нарезано	83.800	79.000	1.000	51.000	50.800	кгр.
испоручено	57.676	63.313	8.580	26.468	11.431	
неиспоручено	26.124	15.687		24.532	39.369	
испоручено више			7.580			
Срез пожешки						
нарезано	92.500	91.000	2.500	52.000	56.400	кгр.
испоручено	32.997	23.684	15.088	28.416	14.809	
неиспоручено	59.503	67.316		41.591	41.591	
испоручено више			12.588			
Срез златиборски						
нарезано	114.500	98.000	1.000	67.000	50.800	кгр.
испоручено	97.253	39.359	7.949	87.139	27.040	
иеиспоручено	17.247	49.641			23.760	
испоручено више			6.949	20.139		

33. ИА ТУ, ОНО, ф. 56 — Извештај Привредног одеЈвења ОНО о испоручеиим количинама људске и сточне хране, послат 28. фебруара 1945. године Повереништву исхране; Табеларни преглед целокупног нареза за месец фебруар са назнаком испоручених и неиспоручених количина хране.

34. ИА ТУ, ОНО, ф. 57 — ИзвештаЈ о раду Окружног народног одбора за период март — јуни 1945. године.

Срез црногорски						
нарезано	84.700	82.000	1.500	51.500	45.000	кгр.
испоручено	34.993	33.786	6.552	36.226	18.087	
неиспоручено	49.707	48.214		15.274	26.913	
испоручено више			5.052			
Срез рачански						
нарезано	94.000	89.000	1.000	51.000	63.000	кгр.
испоручено	131.450	56.717	11.625	62.328	10.437	
неиспоручено		32.283			52.563	
испоручено више	37.450		10.625	11.328		
Срез ариљски						
нарезано	70.000	67.000	3.000	37.000	46.400	кгр.
испоручено	55.978	38.223	9.202	21.143	8.926	
неиспоручено	14.022	28.777		15.857	37.474	
испоручено више			6.202			

Посебно наглашавамо да су нарезн за мај, изузев нареза у месу одређени и предати у новчаном износу. По срезовима обавезе су биле следеће: срез ужички, без града Ужица 300.000 федеративних динара (уплатио 280.325), иожешки са варошицом 650.000 (уплатио 371.674), златиборски са Чајетином 250.000 (уплатио 80.507), црногорски са Косјерићем 225.000 (уплатио 155.545), рачански са Бајином Баштом 350.000 (није ништа уплаћено) и ариљски са Ариљем 250.000 (уплаћено 228.378).[33]

Разлоге за неиспуњење, односно недостављање нарезаних количина људске и сточне хране за потребе фронта треба тражити и у томе што је ужички крај спадао у пасивније, што је и раније знатне количине разних житарица куповином добављао из других крајева и што је постојеће залихе хране знатно смањио у току јесени 1944. године обезбеђујући и тада исхрану јединицама народноослободилачке војске, које су биле у пролазу или су се дуже задржавале у округу. Међутим, било је и случајева да су нека домаћинства, дајући нетачне иодатке о бројном стању своје стоке, расположивим количинама житарица и других пољопривредних култура, нарсзом била мање оптерећена него што би било нормално у односу на њихове економске могућности. У време вођења акције по селима да се разрезане количине обавезно прикупе, председник једног општинског народноослободилачког одбора, изјашњавајући се о начину на који треба узимати нарез, рекао је „сад нека дају сиромашни, јер сад још нешто имају па ће им нестати ако им сада не нарезујемо, а ми богати ћемо давати кад њима нестане". Такви случајеви били су ипак ретки и нису могли значајније утицати на жељу и расположење свих слојева становништва да у границама својих могућности допринесу бољем и редовнијем снабдевању јединица на фронту и у позадини.

Поред учешћа у обезбеђењу исхране за јединице на фронту, нарезом се прибављала храна и за људство војно-позадинских органа власти, среских милиција, припадника КНОЈ-а, радника Железничке радне бригаде, регрута и других.

Посебно је Команда ужичког војног подручја, преко Окружног народног одбора, вршила нарез сваког месеца за исхрану 3.500 — 5.000 људи, као и за исхрану јахаће и запрежне стоке (за 80 коња и воловске запреге), за људство јединица које се налазе на територији ове Команде под чију надлежност су спадали срезови: ариљски, рачански, црногорски, моравички, пожешки, ужички, златиборски и драгачевски.

На примеру нареза за фебруар 1945. године могу се сагледати потребне количине и врсте намирница за исхрану 3.500 људи које је обезбеђивао народ ужичког краја:

35. Исто.

—• кукуруза, пшенице или брашна за хлеб	50.400 кг
— меса (са три безмесна дана у седмици)	15.750 кг
— масти	3.150 кг
— пасуља, за 15 дана у месецу	7.875 кг
— кромпира, за 15 дана у месецу	26.250 кг
— лука, црног	1.050 кг
— брашно пшенично за запршку	2.100 кг
— сира	2.100 кг
— дувана	1.050 кг
Храна за јахаћу и запрежну стоку	
— сено за коње и волове	12.300 кг
— слама	500 кг
— зоби	12.600 кг

Органи народне власти у сарадњи са командама места предузимали су бригу око извршења разреза, прикупљања и предаје одређених количина намирница. За неблаговремено и непотпуно извршење месечних нареза предвиђена је „војничка припомоћ преко надлежггах команди места" — што је значило да би за прикупљање нареза биле послате војне јединице да саме на лицу места по селима прикупљају храну.[36]

Поред обезбеђења хране за војску путем нареза, Повереништво исхране посебно се ангажовало да се и постојеће залихе пулпираног воћа на подручју федералне Србије што пре сакупе и прераде у мермеладу која би се затим делила за исхрану војних јединица.

На основу сакупљених података са терена, Окружни народноослободилачки одбор обавестио је, марта 1945. године, Повереништво исхране да се у Пожеги налази 226 исправних и 7 оштећених буради пулпе од јабука, 7 исправних и 18 неисправних буради пулпе од купина као и 118 буради са киселином за конзервирање. Највећи број буради пулпе од јабука налазио се на железничкој станици Пожега где су их Немци прикупили и утоварили у намери да их даље транспортују и искористе. Остале количине налазиле су се код једног броја пожешких трговаца.[37] Предложено је Повереништву исхране да се ове количине пулпе што пре преузму и благовремено прераде.

Иницијатива Економског одељења Главног штаба НОВ и ПО Србије да се површине бивших војних башти припреме (поору и пођубре) за засејавање разног поврћа, чиме би се умањила постојећа оскудица у свежем вариву и створиле могућности за спремање зимнице у јесен, реализована је делимично и на подручју ужичког округа. Наиме, Повереништво исхране ставило је у задатак Окружном народном одбору да на подручју свога округа обезбеди гајење и испоруку 108 вагона разних повртарских култура.[38] Y истом допису предложено је, поред осталог, да организацију производње и обраду повртњака воде пољопривредни стручњаци, а да се као радна снага користе првенствено заробљеници, затим оеуђениди на присилан рад и, на крају, омладина.

Y вези са пословима ове врсте, Пољопривредно одељење је благовремено извршило распоред сетве градинарских усева по свим срезовима и обавезало среске органе власти на успех акције.

Скоро у свим срезовима за засејавање повртарских култура коришћена су углавном општинска земљишта. Тако је на подручју општине Ужице обра-

36. ИА TY, ОНО, ф. 56, Преглед потребних количина хране за фебруар 1945. — Економски отсек Команде ужичког војног подручја — Привредном одељењу ОНО.

37. Једна количина заостале воћне пулпе и другог материјала налазила се и код пожешких трговаца: Срећка Перића, Милоја Радића, Боривоја Јеремића, Станислава Глушчевића и Драгољуба Костића. ИА TY, ОНО, ф. 56 — Извештај Привредног отсека среза пожешког из фебруара 1945. године.

38. ИА TY, ОНО, ф. 59 — Допис Повереништва исхране Окружном народном одбору о организовању засејавања војних башти, послат 2. марта 1945. године. Обавеза је била да се засаде површине са којих ће се добити: 30 вагона купуса, 58 вагона кромпира, по 5 вагона пасуља и бораније, 3 вагона црног и белог лука, 2 вагона краставаца и по један вагон грашка, паприке, парадаиза и мркве.

ђено земљните у Крчагову (локација „Жуњевине" н „Код ораха") укупне површине 5,69 ха на коме је планирана садња купуса и пасуља. У ариљском срезу, на општинском земљишту површине 11,5 ха, засејано је 8,5 ха кромпиром, а остале површине пасуљем и луком. И у рачанском срезу планирано је засејавање градинарских усева на око 15 ха општинског земљишта.

Најбољу организацију у засејавању расположивих површина општинских земљишта спровео је Привредни одсек Среског народноослободилачког одбора среза пожешког. Наиме, за повртарске културе припремљена су земљишта површине 22,23 ха (локација „Лисиште" од 12,50 ха и локација „Протовина", површине 9,73 ха). Пошто је Команда места претходно земљиште очистила од мина, оно је поорано. За припремање земљишта и за обраду општине су ангажовале запреге са свог иодручја.

И поред свих предузетих мера (одређивање потребних површина земљишта са којих се може очекивати тражена количина усева, побољшање квалитета земљишта ђубрењем, ангажовање углавном сеоске радне снаге у време рада на пролећној сетви и др.) изражавана је сумња да се у овој акцији могу постићи тражени резултати, јер осим семена кромпира и пасуља, у свим другим културама владала је општа оскудица. Неке усеве, (грашак, паприка и парадаиз) ужички округ није ни раније више азсејавао јер се овим културама снабдевао са подручја суседног, чачанског округа.[39]

Снабдевање и исхрана становништва

Убрзо по ослобођењу ужичког краја и доласка Привременог окружног народноослободилачког одбора у слободно Ужице приступило се решавању питања организованог снабдевања становништва прехрамбеним производима и другим потребама за живот и рад.

Имајући у виду чињеницу да се у данима окупације трговина у округу, у већини случајева, претворила у отворену шпекулацију и црну берзу, органи народне власти тражили су решења којима би се таква трговина даље онемогућила а постојећа искуства, способности и средства привредника усмерила на трговину и снабдевање. Сматрало се да привреда, на приватном поседу, организована као посебан НОФ привредника, може уз одговарајућа усмеравања и контролу органа власти допринети оживљавању трговине и снабдевања становништва. Одбор привредника вршио је набавку, пријем и транспортовање хране и других производа за цео округ, без обзира да ли их је доделило округу одговарајуће повереништво АСНОС-а или их је сам Одбор набавио.

За куповину појединих животних намирница на подручју других округа, за превоз жита из једног места у друго, односно за обављање промета између појединих округа морала се претходно добити сагласност од Повереништва исхране. Привредно одељење Окружног НО одбора морало је Повереништву слати молбу са образложењем оправданости набавке појединих производа.[40] Овакав начин снабдевања, у условима недовољних количина неких производа, посебно жита, омогућавао је колико-толико праведнију расподелу роба између богатијих и пасивнијих крајева.

По добијању сагласности Одбор иривредника је тражене производе набављао и допремао из Шапца, Обреновца, Чачка, Београда, Јагодине, Нуприје, Пирота и других места, зависно од тога где се одговарајућа роба могла набавити. У циљу отклањања тешкоћа у транспорту купљених производа, јер саобраћајнице нису биле још увек у потпуности оспособљене, Привредно одељење образовало је привремено парк од 10 возила сточних запрега за пребацивање купљених производа од Овчар Бање до Пожеге. У Љубићу код Чачка

39. ИА ТУ, ОНО, ф. 56 — Извештај Привредног одељења Окружног народног одбора Повереништву исхране.
40. ИА ТУ, ОНО, ф. 57 — Дописи Повереништва исхране Окружном народном одбору од 20. фебруара, 12. марта и 5. априла 1945.

и Овчар Бањи постојали су прихватни магацини одакле се роба претоваривала и даље запрегама превозила до Ужида.[41]

Резулхати рада Одбора привредника убрзо су постали видљиви. Већ почетком јануара у Ужицу су прорадиле три касапнице у којима се могло, по знатно нижим ценама од пијачних, набавити свињско и говеђе месо. Добављену количину шећера из Нуприје, у количини од 30.000 килограма, према распореду Привредног одељења, Извршни одбор привредника доставио је срезовима крајем јануара 1945. године по цени од 235 динара килограм. По утврђеном распореду срезови су примили следеће количине шећера:

— ужички	5.756 кг
— општини ужичкој	1.482 кг
— црногорски	3.472 кг
— златиборски	4.432 кг
— рачански	5.788 кг
— пожешки	5.864 кг
— ариљски	3.240 кг[42]

У другој половини јануара одобрена је куповина за ужички округ 50 вагона пшенице из контингенха послатог из СССР-а. Прву количину од 30 вагона преузео је Одбор привредника из централног магацина у Параћину и на наведени начин пребацио до Ужица. При расподели ове количине жита Окружни народноослободилачки одбор се определио за принцип да сваки срез добије према броју становника сматрајући да је економско стање становника релативно једнако: јер су неки срезови више опљачкани у време борби и повлачења окупатора, а други пасивнији и донекле заобиђени од пљачке. Почетком фебруара становништво је примило следећу количину жиха:

— ужички срез (33.900 становника)	40.000 кг
— рачански срез (37.540 ст.)	50.000 кг
— црногорски срез (20.500 ст.)	30.000 кг
— пожешки срез (34.381 ст.)	30.000 кг
— златиборски срез (33.243 ст.)	40.000 кг
— ариљски срез (19.000 ст.)	23.000 кг
— град Ужице (9.000 ст.)	45.000 кг
— резерва	41.000 кг
— растур приликом претовара	1.000 кг

Жито се плаћало по цени од 40 динара по килограму. Сиромашни гра-1.>ани добијали су жито бесплатно, одиосно средства за куповину жита је обезбеђивао Окружни народни одбор. На сличан начин извршена је расподела и другог контигента жита у количини од 20 вагона. Среским органима власти Привредно одељење је предложило да приликом расподеле жита на општине и домаћинства воде рачуна да га добију најсиромашнија домаћинства, да се из пријема искључе оне породице које до нове летине имају хране, као и оне које су економски способне да је купе.[43]

Почетком априла, од накнадно примљене шненице, такође од контигента из СССР-а, по 10.000 килограма подељено је само срезовима ариљском, пожешком и црногорском. Пребацивање овог жита обављено је запрегама Среског народноослободилачког одбора Пожега.

Ангажованошћу Окружног НО одбора, Одбора привредника, а од 1. маја и Окружног задружног подсавеза, од 1. јануара до краја маја 1945. године за

41. „Корист за нашу привреду од нормализовања железничког саобраћаја". „ВЕСТИ" од 7. марга 1945.
42. ИА ТУ, ОНО, ф. 56 — Извештај Извршног одбора ЈНОФ-а привредника Привредном одељењу од фебруара 1945. године.
43. Исто — Распис Привредног одељења свим среским народким одборима у округу од 17. фебруара 1945. године.

становништво округа ужичког набављене су следеће количине људске и сточне хране, као и друге робе:[44]

— пшенице	620.151 кг
— кукуруза	497.300 кг
— пшеничног брашна	4.248 кг
— кукурузног брашна	900 кг
	1,122.599 кг
— мекиња	91.521 кг
— резанаца за стоку	48.000 кг
— уљаних погача за стоку	25.000 кг
— зоби	216 кг
	164.814 кг
— соли	259.000 кг
— гаса	30.400 л
— шећера	50.000 кг
— свињске масти	9.384 кг
— мармеладе	20.000 кг
— свињског и говеђег меса	9.000 кг
— црног лука	4.503 кг
— лука за семе	9.127 кг
— квасца	1.324 кг
— каустичне соде	8.500 кг
— детелине, луцерке и црвене	700 кг
— цигарета	2,200.000 ком.
— дувана у паклићима	1.900 кг
— папира за пушење	99.000 св.
— сапуна пераћег и за умивање	4.500 кг
— клинаца за стоку	120.000 ком.
— ексера за укивање	1.500 кг
— шина за кола	3.000 кг
— тишлерских ексера за оправке зграда	1.700 кг
— шпорета	40 ком.

Поред тога, набављена је и становништву подељена већа количина шумског алата (кладарских тестера, секира, мацола, јегета и др.) и пољопривредног (плугова, раоника, мотика, лопата, сејачица и др.), као и око 2.000 метара текстилне робе, која је по максимираној цени подељена углавном најсиромашнијем делу становништва.

По извршеној замени новца, која је спроведена у целој земљи од 20 — 30. априла 1945. године, створени су и у ужичком округу повољнији услови за даљу привредну обнову, посебно у области трговине и снабдевања.[45]

У време док је Извршни одбор привредника округа ужичког, успешно обављао снабдевање становништва оним што му је било најпотребније, приступило се обнављању старих и оснивању нових задружних организација, углавном набављачко-потрошачког карактера. „Завршити рад на оживљавању задруга. У свакој задрузи обезбедити партијско руководство тиме што треба постићи да комунисти буду најактивнији задрутари"[46] били су важни задаци које је Окружни комитет КПЈ за Ужице, поставио. У складу са добијеним задацима, органи власти у читавом округу организују одржавање задружних скупштина на којима се бира нова управа или допуњава стара и објашњавају

44. ИА ТУ, ОНО, ф. 57 — Извсштај о раду Окружног народног одбора од 1. марта до 20. јуна 1945. године.
45. У време замене новчаница у ужичком округу исплаћено је у готову 52.622.991,82 југословенских динара, а за 1.662.851,50 дин. издате су потврде са роком исплате од три месеца. За 100 окупацијских добијало се 5 ДФЈ динара. Момчило Митровић, Обнова привреде у Србији 1944—1946. године, ТОКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ XVI — XVII, Београд 1982, стр. 99.
46. ИА ТУ, МГ, инв. бр. 1273, ОК КПЈ за Ужице — Извепггај са седнице пленума од 19. до 21. фебруара 1945. године.

циљеви и задаци задруга и њиховог чланства. До краја априла обновљено је или основано у округу 105 земљорадничко-набављачко-потрошачких задруга С.О.Ј, 6 радничко-намештеничких-набављачко-потрошачких и 8 занатско-радничких прерађивачких задруга. У циљу повезивања свих задруга у округу и њиховог успешнијег пословања у Ужицу је 22. априла 1945. године одржана Окружна задружна скупштина са 128 делегата свих задруга на којој је основан Подсавез земљорадничких набављачко-продајних задруга и именован Управни одбор.[47]

Оснивањем Подсавеза престала је потреба за радом Одбора привредника округа ужичког, који је расформиран 1. маја 1945. године. Добит од 8,000.000 окупацијских динара, која је стечена у периоду рада Одбора привредника, Окружни народни одбор је половину средстава усмерио као помоћ војсци, а другу за финансирање обнове порушених државних зграда.[48]

За пострадале крајеве

Акцију за прикупљање помоћи пострадалим крајевима Југославије, која је у Србији вођена почетком 1945. године, несебично је прихватио и спровео народ ужичког краја. На позив Окружног одбора ЈНОф-а од 2. јануара 1945. године у читавом округу спроведена је током јануара, а посебно од 7 —15. фебруара, акција на прикупљању хране, новца, одеће, обуће и других предмета за попаљене крајеве и опљачкано становништво Санџака, Црне Горе, Босне, Лике и Далмације. Схватајући сву тежину економског положаја становника овог дела земље, ужички крај, иако и сам доста опљачкан, прикупио је добровољним прилозима грађана близу четири милиона динара, преко 13.000 кг кукуруза, 12.000 кг пасуља, неколико хиљада килограма кромпира и пшенице као и више десетина одевних предмета (чарапа, рукавица, џемпера, шалова и др.).

Резултате акције по срезовима показује табела:

	у новцу динара	пшенице кг	кукуруза кг	кромпира кг	пасуља кг
Ужице	124.324	-	-	-	-
ужички срез	677.897	172	2.840	95	1.637
рачански срез	61.500	241	1.746	1.614	2.477
златиборски срез	170.660	70	200	1.040	397
пожешки срез	1,737.982	2.000	4.509	-	3.800
ариљски срез	354.200	-	1.063	1.299	2.242
црногорски срез	630.186	1.523	2.732	3.562	2.387
У к у п н о:	3,756.749	4.006	13.090	7.610	12.940[49]

Поред ове, пострадалим крајевима помоћ је пружена и благовременим и успешним пребацивањем хране која је из других крајева Србије пристизала у Ужице за становништво Санџака, Црне Горе и Босне. У организацији задатка ггуну активност показали су органи народне и војне власти и партијске организације. Окружни народноослободилачки одбор, у договору са Комисијом за набавку и транспорт при Извршном одбору АВНО Санџака, припремио је магацине у којима је прикупљена и до Ужица пренета храна привремено депонована. Саобраћајни одсек Команде ужичког војног подручја, наредбом од 12. марта 1945. године, затражио је да Окружни народни одбор изврши

47. ИА ТУ, ОНО, ф. 57 — Допис Привредног одељења Окружног народног одбора, Главном савезу српских земљорадничких задруга од 13. априла 1945. године; „ВЕСТИ", 2. јун 1945. „Задруге у привредном животу".
48. ИА ТУ, ОНО, ф. 57 — Извештај о раду Окружног народног одбора од 1. марта до 20. јуна 1945. године.
49. ИА ТУ, МГ, инв. бр. 1273 — Окружни комитет КПЈ за Ужице.

мобилизацију 1.000 пари волова са колима, да власници понесу са собом храну за 8 дана и да се са запрегом пријаве Команди подручја 19. марта. У истом наређењу одређено је да срезови ужички, златиборски, ариљски и пожешки дају по 200 пари волова, рачански 150 и црногорски 50 пари. Ово наређење прослеђено је среским народним одборима уз напомену да се у случају каквих тешкоћа око мобилизације и слања одређеног броја сточних запрега обрате својим командама места.[50]

Оцењујући значај ове акције ОК КШ за Ужице ставио је у задатак свим среским комитетима и Месном комитету Ужице следеће: „За ову крупну акцију наша партијска организација треба да се до максимума заложи. Сви срески комитети треба да настоје да се тражена запрега преко среских одбора у потпуности изврши. Треба да знамо да храну морамо пребацити ... да пребацивање морамо убрзати јер ћемо једино на тај начин смањити гладовање у пострадалим крајевима".[51]

Не располажемо потпуним подацима колико је запрега и из ког среза стигло одређеног дана пред Команду ужичког војног подручја али се зна за херојски подвиг омладине ужичког округа, која је у акцији „СВИ ПО ЦАК — — ЗА САНЏАК", пешачећи раздаљину од 80 километара на релацији Ужице — Нова Варош, пренела на леђима 18.650 килограма жита.

Обнова пољопривреде

Послератно стање значајнијих пољопривредних грана у ужичком округу, првенствено земљорадње и сточарства, као што је напред наведено, било је доста тешко и захтевало је посебне напоре у благовременом предузимању одговарајућих мера за њихово оживљавање и унапређење. У тај значајан посао били су укључени, у оквиру својих надлежности, партијске и масовне антифашистичке организације, органи народне и војне власти, пољопривредне институције, Одбор Јединственог фронта привредника и Окружни задружни Подсавез, одговарајућа индустријска предузећа, занатлије, бројно сеоско становништво и други. Њихова ангажованост била је превасходно усмерена на отклањање последица рата, оживљавање и унапређење најважнијих пољопривредних грана у округу као што су земљорадња, сточарство и воћарство.

Земљорадња. Да би се у наредном периоду обезбедиле потребне количине хлебног жита, варива и поврћа, еточне хране и индустријског биља, припрема и реализација пролећне сетве на незасејаним површинама било је „главно акционо питање" свих органа народне власти и организација ЈНОФ-а.

Већ половином јануара 1945. године Повереништво пољопривреде АСНОС-а послало је свим окружним народноослободилачким одборима Србије упутства за благовремену припрему пролећене сетве. У једном од н>их каже се: „... Од данас па непрекидно, уколико временске прилике и схање земљишта допуштају, сваки дан се има искористити за орање и припремање земљишта за пролећну сетву. Сточна вучна снага има се најрационалније и до максимума искористити..Истовремено је окружним народним одборима указано на озбиљност ситуације у коју земља може доћи у погледу будуће исхране уколико се не уложи максимум напора, умешности, ако се не ангажују све расположиве снаге да се у пролећној сетви надокнади све оно што је у јесен, због изузетних прилика, пропуштено.[52] Поред ових и других упутстава, која су допринела успешнијем раду организатора пролећне сетве, далеко већа и конкретнија помоћ Повереништва привреде и пољопривреде била је обезбеђење набавке сточне хране, разног семена и пољопривредних справа и апарата у којима је ужички крај увелико оскудевао и од којих је зависио успех пролећне сетве.

50. ИА ТУ, ОНО, ф. 56 — више докумената о мобилизацији сточне запреге за превоз хране у Санџак.
51. ИА ТУ, МГ, инв. бр. 1273 — Допис ОК КПЈ за Ужице свим среским комитетима и Месном комитету КПЈ Ужице од 13. марта 1945. године.
52. ИА ТУ, ОНО, ф. 59 — Допис Повереништва пољопривреде Окружном народном одбору Ужице од 18. јануара 1945. године.

У складу са датим упутствима, Привредни отсек Окружног народноослободилачког одбора обавезао је крајем јануара 1945. године све среске органе народне власти да у најскорије време организују среске, а потом општинске одборе у свакој општини за искоришћавање сточне радне снаге, а који ће на свом подручју прикупити податке: о броју радне стоке (коња, волова, крава), поораним и преосталим површинама за орање, расположивом семену и семену које недостаје, затим да у споразуму са својим органима власти одреде висину и облик надокнаде за рад једне сточне радне запреге. Предложено је такође да се породицама мобилисаних војника, као и сиромашним пољопривреднидима, пролећни радови обаве и без икакве накнаде.[53]

Поред органа народне власти, организацијом и реализацијом послова у оквиру пролећне сетве активно су се бавиле и организације ЈНОФ-а. Тако је Извршни одбор Окружног народног одбора ЈНОФ-а, на седници одржаној 23. фебруара 1945. године у Ужицу, усвојио план ангажовања организација фронта у сетвеној кампањи. До почетка марта, на бројним седницама среских, општинских и сеоских организација ЈНОФ-а, на којима су присуствовали и представници народне власти, УСАОС-а, АФЖ-а, говорено је о значају пролећне сетве која ће се изводити под паролом „Засејати свако парче земље" и о потреби оснивања сетвених одбора.

На првој конститутивној седници Окружног одбора за сетву, одржаној 2. марта 1945. године у Ужицу[54], одлучено је да се са обрадом земље отпочне што пре, да се у свим селима организују сетвени одбори који ће под руководством пољопривредног референта и у сарадњи са општинским одборима за искоришћавање сточне радне снаге, руководити обрадом земље и сетвом, затим водити рачуна о рационалном коришћењу сточне и радне снаге, расположивих количина семена, те пољопривредних справа и алата. Овај Одбор припремио је и половином марта доставио среским сетвеним одборима посебна упутства о организацији и раду општинских и сеоских сетвених одбора. Поред предлога да у састав наведених сетвених одбора уђу представници организација ЈНОФ-а, предложено је да сваки члан сетвеног одбора што чешће буде на терену, да прати радове на обради и сетви земљишта и да, ако је потребно, личним ангажовањем доприиесе отклањању евентуалних сметњи у бржем напредовању обраде оранице.

За обраду и благовремено засејавање око 50.000 ха земљишта било је неопходно обезбедити већи број радно способних коњских и воловских запрега, затим семена за скоро све врсте пролећних усева, као и један број најважнијих пољопривредних справа (плугова, дрљача, сејалица, будакова, лопата и другог ситнијег алата).

Тешкоће с којима су се сусретали пољопривредници у првим данима пролећне сетве сликовито су описане у извештају Привредног одељења, упућеног 31. марта 1945. године Отсеку аграрне политике Повереништва пољопривреде, у коме се, поред осталог, каже: „Услед позива људства и радне стоке у војску и на разне јавне радове оскудева се и у једном и у другом. На терену је примећено да за плугом и дрљачом иду жене и деца а запажа се и спрега вола и краве и запреге од самих крава".[55]

Недостатак сточне радне снаге ублажен је донекле пуним разумевањем Секције за саобраћај Команде ужичког војног подручја, која је почетком априла издала наређење свим командама места у округу и Окружном народном одбору да се одмах изврши демобилизација свих сточних запрега и да се отпусте кућама како би биле употребљене у пролећним сетвеним радовима.

Посебним ангажовањем Привредног одељења, односно Пољопривредног отсека Окружног НО одбора обезбеђен је већи број разних пољопривредних

53. ИА ТУ, ОНО, ф. 59 — Распис Привредног одељења Окружног народног одбора свим среским народним одборима крајем јануара 1945. Гоцине.
54. ИА ТУ, ОНО, ф. 59 — Записник прве седнице Окружног одбора за сетву. За председника Одбора изабран је Војимир Војо Бојовић, шеф Привредног одсека Окружног народног одбора, за секретара: инж Александар Кононов, окружни привредни референт, Милорад Грковић, делегат ЈНОФ-а, Милован Бокановић, делегат УСАОС-а, и Милеса Јовановић, делегат АФЖ-а.
55. ИА ТУ, ОНО, ф. 60 — Допис Привредног одељења Повереништву пољопривреде од 31. марта 1945. године.

справа. До њих се долазило на више начина: планском расподелом преко Повереништва пољопривреде, ангажовањем свих занатлија по срезовима и селима за прављење нових и поправку дотрајалих алатки и, најзад, кроз рад Радионице за израду пољопривредних алата и справа у Ужицу.[56]

На обради и засејавању 50.186 ха, колико је било планирано у пролећној сетви, учествовало је 43.438 становника, старости од 14 — 65 година, и то 61,9% женске и 38,1% мушке радне снаге. Ангажовано је 6.916 пари сточних запрега, од чега 5.603 воловска пара.

Преглед обрадивих површина у округу ужичком
и броја сточних запрега[57]

С р е з	укупна површина ораница у ха	површина ораница за обраду у пролеће	сточне запреге			свега
			коњ-ских	волов-ских	крав-љих	
ариљски	6.946	6.404	—	778	—	778
рачански	12.105	10.671	-	867	532	1.399
црногорски	7.033	6.631	-	1.056	124	1.180
иожешки	10.100	9.216	48	1.002	156	1.176
ужички	11.492	9.618	44	1.087	226	1.357
златиборски	7.972	7.645	48	813	165	1.026
Округ:	55.648	50.186	110	5.603	1.203	6.916

Паралелно са вођењем акција на прикупљању и поправци неопходних пољопривредних справа, набавци семена, обезбеђењу сточне и људске радне снаге, као и савладавању других тешкоћа, пољопривредници половином марта 1945. године су започели обраду земљишта. Планирано је да се обрада и сетва свих расположивих оранича заврши за 60 дана.

Из седмодневних извештаја који су са терена достављани среским, односно Окружном народном одбору види се да су у првих 15 дана, тј. до краја марта, у свим срезовима обрађене веома мале површине оранича (у ужичком поорано и засејано 1.200 ха, пожешком 400 ха, ариљском 150 ха, златиборском 75 ха, рачанском 34,5 ха и црногорском 12,5 ха). Оцењено је да су ови резултати последица слабе организације рада, првенствено сетвених одбора због њихове недовољне присутности на терену и недовољне сарадње са пољопривредницима. Интервенцијама Пољопривредног одељења, посебно код среских органа власти, ЈНОФ-а и YCAOC-a у Бајиној Башти, Косјерићу и Чајетини, стање обрађених сетвених површина до почетка маја знатно се поправило, завршена је обрада на 31.855 ха оранича. За разлику од других срезова, једино је златиборски срез до овог времена успео да обради само 16% својих оранича. Наиме, због климатских услова, овај срез започиње обраду и сетву много касније, односно тек онда када су ти радови у другим срезовима у пуном јеку.

По проценама Пољопривредног одељења, уз даље повећане напоре свих који у овој акцији учествују, обрада и сетва свих планираних површина у округу ужичком требало је да буде остварена у потпуности.

На крају, по подацима Земаљске статистике Србије, у ужичком округу је, током јесени 1944. и у пролеће 1945. године, извршено засејавање постојећих опаиипа следећим патапским култупама. и то:

— пшеница озима 5.776,91 ха
— пшеница јара 213,63 „

Dö. ИА IV, UHU, ф. *j/* — Посеоним залагањем чланова Удружења занатлиЈа са подручЈа ужичког округа направљено је или поправљено близу 1.300 разних пољопривредних алатки (плугова, сејалица, мотика, раоника, копачица, будакова, секира, српова, коса и др.).

57. ИА TY, ОНО, ф. 60 — Српска земаљска статистика, збирна табела за податке о стању пojбопривреде.

— јечам озими	244,89	,,
— јечам јари	384,14	,,
— раж озима	375,36	,,
— раж јара	243,43	,,
— овас (зоб) озими	125	,,
— овас јари	12.945,50	,,
— крупник	335	,,
— наполица (суражица)	379	,,
— кукуруз за зрно	25.962,62	,,
— шећерна репа	11	,,
— сунцокрет	2	,,
— лан	72,50	,,
— конопља	600,50	,,
— кромпир	3.175,50	,,
— пасуљ	106	,,
— остали усеви	3.139,50	,,

Свега: 54.092,48 ха

Укупно обрађена и засејана површина у јесењој и пролећној кампањи морала је бити нешто већа од напред исказане јер у подацима наведене статистике за срез црногорски нису назначене засејане површине у ражи, овсу, крупнику, лану и пасуљу, за срез златиборски у овсу и пасуљу, а за срезове ариљски и пожешки у крупнику.

Из истих података види се такође да су шећерна репа и сунцокрет засејани само на подручју среза пожешког, а суражицу су сејали само ужички и златиборски срез. Остале кулхуре заступљене су на одговарајућим површинама код свих срезова.[58]

Сточарство спада у опште народно добро и чини једну од значајнијих грана пољопривреде. Током рата и окупације доста је страдало. Последице непријатељског уништења и пљачке знатног дела сточног фонда биле су тешке. Становништво је остало без потребног броја радне стоке, без могућности обезбеђења довољних количина хране, одеће, обуће, без неопходног ђубрива за повећање плодности оранице и много чега другог што сточарство може дати. Пљачка је, поред наведеног, проузроковала и дуготрајније негативне последице у обнављању сточног фонда, јер је за репродукцију и одгајање квалитетних приплодних и радних грла стоке потребно више година, боља исхрана, смештај и нега, што се, свакако, у првим послератним годинама није могло обезбедити.

Потребе у радној стоци у време обнове ужичког краја биле су велике, а ње је било мало. Коришћена је на пословима изградње порушених комуникација, државних и јавних објеката, за довоз хране из удаљенијих места и посебно у пролећној обради и сетви оранице.

По ослобођењу, односно у јануару 1945. године, ужички округ располагао је са следећим бројем и врстом стоке, и то:[59]

Срез	коњи	мазге	магарци	говеда	овце	свиње	козе	живина	кошнице
	комада								
ариљски	281		2	4.069	6.989	1.387	857	11.068	342
рачански	436	1	1	8.088	23.597	3.163	2.615	14.932	789
црногорски	75	3	—	6.555	17.517	2.479	1.040	11.273	461
пожешки	59		3	8.737	14.646	3.890	450	15.247	501

58. Исто.
59. ИА ТУ, ОНО, ф. 58 — Подаци среских народних одбора достављени Привредном одељењу Окружног народног одбора.

ужички	220	2	33	9.763	17.078	3.354	2.425	16.181	638
златиборски	545	2	18	6.507	25.504	1.617	2.047	8.334	424
С в е г а :	1.616	8	57	44.699	105.331	15.890	9.434	77.035	3.155

Претпостављамо да су општинске, односно среске стручне службе доставиле Окружном народноослободилачком одбору приближно тачне податке бројног стања стоке на свом подручју. Посматрајући те податке по појединим врстама стоке у округу у односу на број од 168.304 становника, долазимо до поражавајућих закључака о општем сиромаштву становништва у овој категорији пољопривредних добара. Конкретно, то значи да на сваког четвртог становника долази по једно говече, на 1,6 становника по једна овца, или пак по једно свињче на 11 становника. Ако стање сточног фонда у једном срезу, нпр. ужичком, упоредимо са бројем од 5.413 домова, видећемо да на једно домаћинство долази само 1,80 комада говеди, 3,15 оваца, а ни једно цело свињче (0,62 комада свиња).

У интересу очувања и унапређења постојећег сточног фонда, Окружни народни одбор, у сарадњи са својом ветеринарском службом, предузимао је мере за набавку и организацију допремања сточне хране из других крајева, за заштиту радних и приплодних грла од неконтролисаног клања и отуђења, за набавку неопходних лекова и цепива, посебно против свињске куге, а затим прострела и шушкавца и издавао одговарајућа упутства за спречавање ширења сточних зараза, бољу негу и држање стоке.

У складу са наређењем Повереништва пољопривреде АСНОС-а од 22. децембра 1944. године, које се односи на клање стоке, претходно је извршен преглед и попис радне и приплодне стоке у округу, а затим домаћинствима издата посебна уверења (пасоши) за свако сточно грло које се није смело клати нити отуђивати.[60] За приватну употребу могла се клати само она стока за коју су огаптински органи власти издали одобрење.

По истом наређењу Повереништва пољопривреде трговина стоком могла се одвијати само на јавним сајмовима, односно на годишњим вашарима и недељним сточним пијацама. У циљу остваривања контроле целокупног сточног промета ово Повереништво је 17. фебруара 1945. године затражило да му се доставе подаци о месту и времену одржавања годишњих вашара и недељ них пијаца, као и подаци о опремљености ових простора (оградом, појилима, везивним местима, бројем улаза и сл.).

Прикупљени и Повереништву достављени подаци показују да су се годишњи сточни вашари у ужичком округу одржавали у П места, а недељне сточне пијаце сваког петка (Ариље и Бајина Башта) и субохе (Ужице и Пожега). У ЧајеТини и Косјерићу није било сточних пијаца.

Годишњи вашари одржавани су у следећим местима:

— Ужицу, два пута годшпње (10. маја и 27. октобра)
— Карану, једном годишње (24. маја)
— Пожеги, два пута годишње (11—13. јуна и 20—22. септембра)
— Ариљу, два пута годшпње (28—30. маја и 14—16. октобра)
— Бајина Башта, три пута годишње (3. јуна, 21. јула и 19. октобра)
— Дуб, једном годишње (28. августа)
— Стрмову, једном годишње (28. августа)
— Чајетини, два пута годишње (21. маја и 27. септембра)
— Косјерићу, четири пута годишње (7. маја, 21. јуна, 19. октобра и 14. новембра)
— Ражани, једном годишње (29. августа).

У свим местима, изузев Пожеге, вашари су се одржавали на ближој периферији, у Пожеги у центру, на пијаци јер је њено „Вашариште" испар-

60. ИА ТУ, ОНО, ф. 58 — Наредба Повереништва пољопривреде Председништву АСНОС-а од 22. децембра 1944. године по којој се одоорава клање мушких и женских грла говеди старијих од 10 година и млађих али закржл>алих и са телесним манама, женских грла оваца старијих од 4 године али и млађих, неподесних за приплод. Приплодни овнови свих доба старости нису се смели клати.

целисано и претворено у зиратно земљиште. Изузев ужичког и бајинобаштанског, у другим местима вашари нису били ограђени, имали су од 1 — 4 улаза, а стока се појила на оближњим рекама и речицама.[61]

Сточних амбуланти у округу није било. По један дипломирани ветеринар радио је при среским народноослободилачким одборима у Ариљу, Бајиној Башти и Пожеги, а ветеринар Окружног НО одбора у Ужицу обављао је послове своје струке за срезове ужички, златиборски и црногорски и за потребе Команде ужичког војног подручја.[62]

Пољопривредне установе — На подручју ужичког округа основано је пре рата више пољопривредних установа, две стручне школе и једна ергела. Њихов је задатак био да раде на унапређењу воћарства и сточарства, као и на оспособљавању стручног пољопривредног кадра. Те установе су: државни воћни расадници у среским местима, Државна ергела „Мркоњићево" на Златибору, Нижа пољопривредно-сточарско-воћарска школа у Севојну и Нижа пољопривредно-домаћичка школа у Чајетини. Током рата, посебно у 1943. и 1944. години, разнет је највећи део пољопривредних машина, алата и прибора, расадних производа, намештаја и канцеларијског материјала. Приплодна и друга стока је опљачкана, објекти демолирани. Укупна вредност причињене штете, изражена према ценама уочи рата, износила је 547.447 динара.[63] На објектима ергеле „Мркоњићево", чија је укупна вредност била 2,500.000 динара, причињена штета износила је 18%, а на објектима Школе у Севојну 5% од вредности 3,000.000 динара. Објекти Домаћичке школе у Чајетини (интернат, живинарник, свињац) били су знатно оштећени, школски инвентар разбучен, а обрадиво имање од око 60 ари у потпуности запуштено, тако да се до краја рата на обнови ове институције није радило.

Све пољопривредне установе у Србији налазиле су се у надлежности Повереништва пољопривреде, а органи народне власти, по инструкцијама овог Повереништва од 29. децембра 1944. године, били су обавезни да врше надзор и воде бригу над овим установама и особљем, да предузимају мере „да се у потпуности сачува целокупна имовина пољопривредних установа и да се све зграде и просторије у истима, уколико су заузете за друге сврхе, ослободе и уступе установама за њихове потребе".[64] Исто Повереништво је и у наредном периоду, у оквиру своје надлежности, пружало помоћ око набавке потребног пољопривредног алата, семена, сточне хране, давало одређене сугестије и упутства за обављање стручних послова у расадницима, као и вршења прегледа укупног пословања ових институција од стране окружних органа народне власти.

Ангажовањем постојећих пољопривредних стручњака и другог особља, у скоро свим расадницима рађено је на чишћењу, орезивању, окопавању и кречењу воћњака, затим на узоравању земљишта и засађивању младица (шљива, јабука, крушака, ораха и другог воћа), на обради ораница и сетви ратарских и повртарских култура (кукуруз, зоб, јечам, овас, сточна репа, кромпир, лук и др.). Поједини воћни расадници, у договору са органима власти, уступили су део својих ораница за засејавање површина за потребе војске (Косјерић), или дали у наполицу односно на обраду сиромашним земљорадницима (Пожега).

Заштита садница и воћних стабала против шљивине штитасте ваши и лисне ваши предузимана је у зависности од расположивих исправних воћарских прскалица (у расадницима и код појединих пољопривредника било је 128 воћарских прскалица од којих је 57 било исправно) и средстава за за-

61. Исто — Више докумената са подацима о годишњим вашарима и недељним пијацама у округу.
62. Исто — Списак вегеринара на подручју округа: у Ужицу др Цветко Бабудер, дипломирао у Напуљу 1924. године; у Пожеги Борђе Браиловски, дипломирао у Харкову 1918. године; у Бајиној Башти Стојан Трајковић, дипломирао у Београду 1924. године, и у Ариљу Доситеј Ковачевић, дипломирао у Бечу 1927. године.
63. ИА ТУ, ОНО, ф. 58 — На тражење Министарства пол>опривреде од 9. јуна 1945. године достављени су подаци о укупној штети среских расацника: у Ариљу 39.985; Бајиној Башти 9.775; Косјерићу 140.690; Пожеги 23.135; Ужицу 215.000 и Чајетини 118.862.
64. Исто — Допис Повереништва пољопривреце Окружном народноослободилачком одбору Ужице, 29. децембар 1944. године.

штиту (имали су их само расадници у Ариљу и Чајетини). У овом периоду огледи су вршени само у расаднику у Чајетини, на шљивару засађеном још 1913. године са шљивом „краљица Босне". Закључено је да у овом срезу постојеће шљиваре треба прекалемити са „пожегачом" да би се добио бољи род.[65]

Бројна стручна предавања из области пољопривреде, која су припремали и држали срески пољопривредни референти, управници расадника и друго стручно особље, помогла су заинтересованим пољопривредницима, младим ратарима да дођу до нових сазнања и метода савременије обраде појединих пољопривредних грана. Теме су биле разноврсне и прилагођене сезонским радовима: припремни радови за пролећну сетву, важност и значај заоравања стрништа, исхрана и нега стоке, подизање и нега воћака, биљне болести и штеточине и њихово сузбијање, ђубрење и нега ливада, о пчеларству и градинарству и др. У ариљском и ужичком расаднику организован је и одржан по један вишедневни калемарски воћарски течај са око 20 слушалаца, а у згради Државног воћног расадника у Бајиној Башти пољопривредни течај за око 120 ученика Основне и Мешовите грађанске школе. Предавачи су били наставници Мешовите грађанске школе и срески пољопривредни референт. Управник Државног воћног расадника среза ужичког, у својству секретара Пољопривредне подружине овог среза, обилазећи сеоска газдинства у Севојну, Крчагову, Збојштици, Мачкату, Пониковици, Бјелотићима и другим местима пружао је, на лицу места, потребна упутства о побољшању исхране стоке преко зиме, сетви пићних биљака, нези и берби воћа, као и о другим питањима од интереса за унапређење пољопривреде и села уогапте.[66]

За обезбеђење услова за почетак рада Ниже пољопривредне сточарско-воћарске школе у Севојни посебно су се ангажовали пољопривредни референт Окружног народноослободилачког одбора, комесар школе и један број радника запослених у школи. Иначе, за време окупације школа је служила као карантинска станица и избеглички дом а у један део школских објеката усељене су породице из Севојна чије су куће и имовина попаљени 1943. године. У то време су и настала знатнија оштећења интернатске зграде, њеног водовода и канализације, пљачка и развлачење интернатског намештаја, школског инвентара, кухињског прибора, намирница и другог материјала.

За отклањање последица насталих ненаменским коришћењем школских објеката и уништењем наведеног инвентара, комесар школе предложио је крајем јануара 1945. године Окружном НО одбору да се за школу обезбеди набавка потребног грађевног материјала и инвентара, намирница потребних за исхрану ученика, а које школа не производи, да се из школских просторија иселе избеглице и породице из Севојна и, најзад, да се изврши избор и постављење наставног и другог помоћног особља. Не располажемо подацима до ког степена је школа оспособљена за рад, али се зна да је почела да ради 10. априла 1945. године са 36 ученика уписаних у први разред.

Од сточног фонда Школа је на почетку 1945. године имала 8 крава, једног бика, 30 оваца и више десетина комада живине који су, захваљујући посебном труду неколицине школских радника, сачувани од пропадања и пљачке. За обезбеђење сточне хране у наредном периоду Школи су Одлуком Председништва Окружног народног одбора од 14. фебруара 1945. године додељени на Златибору сувати „Пањеви" са „Нетеништем" за кошење траве за зимску исхрану и суват „Доњи брегови" за летњу испашу стоке.[67]

Шумарство — На простору ужичког округа налази се 127.635 ха шумског земљишта од чега под шумама 102.623 ха. Већи део шума налази се у рачанском, златиборском и ужичком срезу.

У данима рата, окупатори и њихови сарадници непланском сечом и извозом грађевног и огревног дрвета допринели су знатном уништењу шумских

65. ИА ТУ, ОНО, ф. 56 — Извештаји среских воћних расадника о раду за период јануар — април 1945. године.
66. ИА ТУ, ОНО, ф. 59 — Извештаји среских воћних расаднпка о течајевима и предавањима, одржаним у округу од ослобођења до краја августа 1945. године.
67. Исто — Више дописа између органа власти и школе у периоду од 9. јануара до 4. маја 1945. године.

површина ужичког округа. Поред непроцењиве привредне штете створене су веће површине голети те повећано разорно деловање бујица.

По ослобођењу у ужичком крају затечено је око 20.000 м^3 исечене а неизвезене грађе.

С обзиром на значај и вишеструке користи које дају шуме, планирано је да се у наредном периоду нарочито обрати пажња „питањима обнове и поправке (мелиорације) шумских земљишта, подмлађивању шума, подшумљавању, као и повећању прираста шума".[68] Уредбом о организацији шумарске службе на територији Србије сви послови шумарства и шума решавани су на релацији Повереништво шума — органи народне власти.

Одмах по ослобођењу већег дела земље, с обзиром на зимско годишње доба, Повереништво шума и органи народне власти предузели су мере с циљем да се обезбеди огрев за народноослободилачку војску, болнице, државне и друге установе, становништво. „Питање огрева Београда је за нас данас једно од најважнијих питања. Велики број надлештава не ради или сасвим слабо ради. Наши рањеници и деца у обдаништима смрзавају се. Потреба довоза дрвета и огревног материјала је хитна и неопходно нужна" — стоји у наредби Председништва АСНОС-а упућеној 26. децембра 1944. године окружним народноослободилачким одборима Ваљева, Ужица и Шапца и Команди места Бајина Башта и Љубовија.[69]

С циљем да се обезбеди одређена количина огревног дрвета за потребе наведених институција и грађанства, Окружни народноослободилачки одбор издао је 29. децембра 1944. године наређење свим среским органима власти у коме се, између осталог, каже: „Наређује се свим среским одборима да у сарадњи са Командама места а преко савеза ЈНОФ-а имају организовати планску сечу огревног дрвета; дрва се имају сећи у државним, општинским и сеоским шумама; сеча дрвета мора бити масовна и хитна".[70]

Сеча и довлачење огревног дрвета у државној шуми „Јелова гора", као и испорука и преузимање грађе на територији целог округа поверена је Одбору привредника ЈНОФ-а. За обављање наведених послова најпре је преко Повереништва привреде (Одсек за гвожђе и метале) извршена набавка потребног шумарског алата (100 комада шумских тестера, 120 комада троуглих турпија, 39 секира и 5 гвоздених маљева), а затим, од стране Шумарске управе из Ужица, у државној шуми Јелова гора, обележено за сечење 400 букових стабала употребљивих за огревно дрво. Обележавање стабала за сечу извршено је и на Тари. План сече је испуњен уз посебно ангажовање омладине ужичког краја која је, радећи под веома отежаним условима током фебруара и почетком марта, исекла и уметрила на Тари и Јеловој гори 3.000 м^3 огревног дрвета за потребе војске, и државних установа у Ужицу и Београду.

Један од значајнијих послова на чијој је организацији и реализацији радио Окружни народноослободилачки одбор јесте извлачење исеченог дрвета из шума до утоварних станица. Овај посао, по Одлуци Привредног савета НКОЈ-а од 25. јануара 1945. године морао је да се заврши до 31. марта исте године.

На територији рачанског, златиборског и ужичког среза, на разним, већином неприступачним, местима и по забранима приватних власника налазило се око 15.000 м^3 грађе четинарског дрвета које је требало извући из шума до железничких утоварних станица дуж пруге Ужице — Вардиште и на сплавишта на обали Дрине (Дервента, Брест, Перућац, мост на Дрини).

За реализацију овог посла прихваћена је понуда Одбора привредника ЈНОФ-а, који није успео да се организује па је целокупан рад и организацију преузео на себе Окружни народни одбор. По добијеном овлашћењу Министарства шума и отварању кредита од 1,000.000 динара организован је откуп и извоз дрвета. Уз несебичну помоћ месних, општинских и среских органа власти и уз одговарајућу помоћ и сарадњу војске, у току два месеца интензивног

68. Архив Србије, Г — 98, кут. 8 — Повереништво шума: Извештај о стању шумарства и шума на територији Србије, 7. март 1945.
69. ИСТОРИЈСКА БАШТИНА, бр. 2, Титово Ужице 1984, стр. 57.
70. ИА ТУ, ОНО, ф. 56.

рада под веома тешким условима (није бнло довољно сточних запрега нити хране за **стоку) посао** је успешно завршен. До половине маја сва посечена дрвна грађа извезена је из шума и допремљена до железничких утоварних **станица и сплавишта** на Дрини. Укупно је извучено 10 100 м³ дрвета и касније, углавном, употребљено за обнову саобраћајница, и то:

— За потребе Железничке бригаде — оправка мостова на прузи Чачак — Ужице — Мокра Гора (извезено из среза рачанског и златиборског) 4.000 м³
— **За** Прву инжењеријску бригаду — за мостове у Зворнику (извезено Дрином из среза рачанског) 1.000 м³
— За потребе Војне области западне Србије у Ваљеву (извезено Дрином из среза рачанског) 1.500 м³
— За Фабрику „Вистад" у Ваљеву (из среза рачанског и мања количина из среза златиборског) 1.100 м³
— За мостове на путевима у округу ужичком посечено је и од готове грађе употребљено 2.500 м³

За добро организован и успешно обављен посао министар шума се посебним писмом захвалио председнику Окружног народног одбора. Посредством ТАНЈУГ-а у дневној штампи је крајем јуна 1945. г. објављен чланак под насловом „Окружни народни одбор у Ужицу показао је заиста редак пример ударништва у раду на сечи и извозу дрвета".[71]

Питању унапређења шумарства у ужичком округу такође је у овом периоду посвећена посебна пажња. Наиме, од половине марта до краја априла подигнуто је 6 шумских расадника за производњу шумских садница (три у срезу црногорском и по један у ариљском, пожешком и ужичком срезу), а у Мокрој Гори је планирано оснивање већег багремовог расадника. Ангажовањем свих среских органа власти сакупљено је и у Београд достављено (ради поделе другима према потреби) 30 килограма борового семена.

Ради спречавања бесправне сече огревног дрвета, посебно из државних шума, постављени су чувари, а за извоз огревног дрвета из приватних забрана и његове продаје на пијацама уведене су посебне шумске објаве.

Бољој заштити шума допринела су, најзад, и предавања о вредности, значају шума и њиховом чувању, која су у свим среским местима држали инжењери шумарства и срески шумарски референти.

Нове економско-политичке мере органа народне власти

Почетке стварања државног сектора привреде у ужичком округу, посебно у области индустрије, можемо пратити од јануара 1945. године. Наиме, тада је Окружни НО одбор, примењујући новембарску Одлуку Председништва АВНОЈ-а из 1944. године, утврдио да у државну имовину и под Управу народних добара могу прећи следећа предузећа и радионице: Прва ужичка акционарска ткачка радионица, Фабрика оружја и муниције, Фабрика крзна и кожа „Нутрија", Електрични млин Тихомира Вукомановића, затим млин и столарска радионица Борћа Поповића.[72] Касније су и срески народноослободилачки одбори предлагали и стављали под секвестар покретну и непокретну имовину власника који су евидентирани као народни непријатељи, сарадници окупатора, шпекуланти и сл. У рачанском срезу под секвестром су биле Електрична стругара браће Рајаковића и њихова хидроелектрична централа у Перућцу.

Оснивањем Управе народних добара при Окружном народном одбору 1. марта 1945. године и одређивањем повереника ових управа код среских и Градског народног одбора у Ужицу, обезбеђен је надзор и управљање над

71. Архив Србије, Г — 98, кут. 8.
72. ИА ТУ, ОНО, ф. 89 — Извештај Привредног одељења Команди ужичког војног подручја од 11. јануара 1945. године.

покретном и непокретном секвестираном и конфискованом имовином. Ткачком радионицом и Фабриком оружја и муниције, руководила је преко принудних управитеља Управа народних добара при АСНОС-у, а за остала предузећа и радионице принудне управитеље и њихове помоћнике постављала је Управа народних добара при Окружном народном одбору.

Фабриком оружја и муниције руковао је Саветодавни одбор на челу са делегатом. Касније је ово предузеће прешло у надлежност Министарства народне одбране. У Ткачкој радионици је за принудног управитеља постављен Станко Финци, текстилни хемичар, а за његовог помоћника Љубивоје Петровић. У Фабрици крзна и кожа „Нутрија" принудни управитељ био је Миленко Боковић, његов помоћник је Матеја Мацанковић. У Столарској радионици Борђа Поповића постављен је за принудног управитеља Душан Басуровић, а у Млину „Поповић и Ерић", који је конфискован 50%, принудни управитељ био је Славко Маринковић.[73]

До краја маја 1945. године Управа народних добара примила је са терена 185 решења о секвестру, међу којима је и имовина 13 лица који су живели ван територије округа ужичког. Међутим, попис секвестиране имовине ишао је доста споро, извршени су пописи за само 36 предмета. До доношења коначне судске одлуке нека секвестирана непокретна имања издавана су под закуп, а покретне ствари и материјал су уз реверс предавани војним и државним установама на коришћење.

Касније, по завршетку рата, уводе се привредне мере чији је циљ да се ојача државни сектор привреде уз руковођење привредом од стране државе, да се појачају напори на обнови земље и спроведу мере које постепено слабе економске позиције буржоазије.

73. ИА ТУ, ОНО, ф. 89 — Списак принудних управитеља и њихових помоћника у индустријским предузећима у Ужицу, саетављен августа 1945. године.

Живан Ј1. ЋИРИЋ

ШКОЛСТВО У УЖИЧКОМ ОКРУГУ ОД ОСЛОБОЂЕЊА ДО КРАЈЛ РАТА

I ОСНОВНЕ ШКОЈ1Е

1. Школске зграде, намештај, учила, библиотеке

По ослобођењу ужичког округа и успостављању народне власти предузете су мере да се што пре обнови и рад у школама. То, међутим, није било лако. После одласка партизана из Ужица 1941. па до коначног ослобођења крајем 1944. године, Немци и Бугари и њихове домаће слуге су пуне три године у ужичком крају убијали, одводили у логоре, пљачкали, палили и рушили и иза себе оставили праву пустош. Они нимало нису поштедели ни просветне и културне установе.

У извештају скупштини Окружног народноослободилачког одбора 11. марта 1945. године окружни просветни референт, између осталог, каже: „Немачки фашисти пролазећи кроз наш крај уништили су све што нам је служило за просветне сврхе. Школе су загадили и попалили (...) а када су изашли нисмо нашли ништа сем голих школских зидова без прозора и крова". А нешто касније[1] ову слику допуњује: „По селима школске зграде су биле немачке коњушнице тако да су све демолиране и 30% су неупотребљиве."

На тражење 0Н00[1а] — Просветно одељење, срески народноослободи лачки одбори извештавају:

СНОО Пожега[2]: „... у срезу 14 школа су оштећене". Чак и после скоро три месеца (23. ІУ1945): „исправних зграда 13, оштећених 8, уништених 2 (...) У селу Глумчу Немци, пошто су сав намештај погорели, повадили су напослетку и патосе из учионица те их сагорели. Све ово су Немци учинили са правом насладом".

СНОО Чајетина (извештај од 5. ІУ1945): „Све школске зграде оштећене, а неке и уништене. Од 23 школе, у марту радиле 12, због, оштећења школских зграда нису радиле 7.

У Кремнима окупаторски војници, Немци и Бугари, су све порушили, попалили, поломили, однели, стару и нову школску зграду су демолирали и упропастили да су неупотребљиве за сваки рад." (Дуго су ученици радили по сеоским домовима док школа није доведена у ред — прим. Ж. И.). У Негбини школска зграда била је порушена — на кровну конструкцију ударила граната, а у Шљивовици школска зграда запаљена од Немаца 1941. године. (И у овом селу су школска деца дуго учила у две сеоске куће — прим. Ж. К.).

СНОО Ариље (3. ІУ1945): „Школа 12, исправних 5, неисправних 7."

1. Историјски архив Титово Ужице (у даљем тексту: ИА ТУ), Окружни народноослободилачки одбор Ужице, извештај бр. 211 од 25. III 1945.

1а. Скраћенице у тексту:
ОНОО — Окружни народноослободилачки адбор
СНОО — Срески народноослободилачки одбор
МНОО — Месни народноослободилачки одбор
После ослобођења оно „ослободилачки" се изоставља (ОНО, СНО, МНО).

2. 31. І 1945, бр. 222; ИА ТУ.

СНОО Ужице (25. IУ1945): „Од 17 школа оштећено је 7."

Основна школа у Ужицу[3] обраћа се директно Окружном народноослободилачком одбору обавештавајући га да се до 16. IУ1945. год. изводила настава у 3, а од тада у још 3 учионице у којима нема ни једног прозорског окна, а како ни у целом ходнику ни један прозор није застакљен, претп опасност по здравље ученика. Моли ОНОО за помоћ да се ходник и учионице застакле.

СНОО Бајина Башта (6. III 1945): „Исправних школских зграда 7, неисправних 12, уништених 2 = 21. Не раде 7 школа због школских зграда".

СНОО Косјерић[4] једини је могао да извести како од **13** школа не ради само једна — у Горњем Таору.

Овако велико оштећење школских зграда довело је и до уништавања њиховог намештаја, учила, библиотека, архива и др.

У раније поменутом извештају окружног просветног референта скупштини ОНОО (11. III 1945) наводи се да су многе школске зграде ипак поправљене, али „одмах се указала и друга невоља као последица варварског уништавања од стране фашиста: нема учила, књига и намештаја. Ту и тамо остала је понека клупа и табла и ми смо присиљени да наставу спроводимо у собама у којима нема ни седишта, ни пећи, ни прозора". Нешто касније поново се осврће на затечено стање па каже да су окупатори „учила и намештај уништили и попалили. Када су изашли, ми од лепих школа, корисних књига, потребних учила и намештаја нисмо ништа нашли".

На тражење ОНОО срезови из округа су слали извештаје о причињеној ппети у школским зградама. Навешћемо само неке примере.

СНОО Пожега извештава да је окупатор уништио у Бакионици: архиву, ћачку и учитељску књижницу, помоћна учила, школски намештај; у Глумчу: архиву и намештај; Горобиљу: школску архиву, помоћна учила, намештај, ћачку књижницу; Здравчићима: архиву, учила, намештај, ћачку и учитељску књижницу, и тако редом. Слично је и у другим срезовима у округу. Непријатељ није поштедео скоро ниједну школу.

Морало се уложити много труда и воље да би се при оваквом стању школа што пре створили бар минимални услови за рад.

При школама су изабрани школски одбори који су имали пре свега да брину о школама. Пуну подршку им је пружала народна власт, а такође и организације омладине и Антифашистичког фронта жена. Природно, није изостала ни помоћ учитеља.

Задаци нису били лаки јер су и оштећења била велика. Тешко се долазило и до потребног материјала, нарочито стакла, ексера, фарбе и сл. Разарања су у земљи била велика и многе фабрике нису радиле те су неки материјали рационирани и давани по планској расподели. Борба је била понекад и за 1 квадратни метар стакла и за један килограм ексера.

Нису биле ретке школе које су прорадиле и са незастакљеним прозорима. Зато учитељи у својим извештајима скоро вапе за стаклом.[5] Управитељ школе из Драглице, срез златиборски, извештава: „Школска зграда је оспособљена за најнужнији рад. Једна просторија окречена, клупе набављене. Недостаје стакло. Школска табла је направљена, али иста није обојена, јер за то недостаје црне фарбе, односно лака". У Мокрој Гори, у истом срезу, недостају две школске табле и школске клупе. „Деца седе на даскама. Одсечена грађа за израду клупа суши се, али нема ексера и туткала за израду". Из Сирогојна, из истог среза, се извештава: „Ради се у једној учионици. За остале праве се клупе". Сремски народноослободилачки одбор из Бајине Баште 6. III 1945. године јавља: „Набавка стакла и његов превоз за сад је немогућ, а то највише омета оправку школских зграда".

3. 19. IУ1945, бр. 19; ИАТУ.
4. 7. III 1945, бр. 839; ИАТУ.
5. Проблем стакла није још дуго могао бити решен. У извештају Окружног народног одбора Министарству просвете за март 1946. год., између осталог, се каже да „потреба за стаклом није још подмирена".

Огромно залагање, и поред тешкоћа на које се наилазило, **дало** је резултахе. Велики број школа је у већој или мањој мери оспособљен **да** се могло отпочети са радом. У срезу ариљском до 4. ІУ1945. године није прорадила само школа у Брекову, али се мало касније јавља да празних школа нема.

СНОО Ужице[6] јавља да се у марту отпочело са радом у школама: Крвавци (12. ІІІ), Дрежник (12. ІІІ), Буар (19. ІІІ), Ужице (19. ІІІ), Волујац (29. ІІІ). Прорадиле су, дакле, све школе изузев Биоске.

СНОО Бајина Башта 6. ІІІ 1945. год. извештава да у срезу не ради 7 школа, али нешто касније јавља да не раде само школе у Јагоштици и Буриħима, због оштећених школских зграда.

Интензивно се ради и у другим срезовима. Нормализује се стање.

Окружни просветни референт у извештају ОНОО од 11. ІІІ 1945. године, да би показао шта се до тада урадило, наводи: „У округу ужичком има 108 школа, од тога оспособљене и раде 94, не раде 14 — узроци су разни: или школске зграде нису оспособљене, или нема наставника". После овога извештаја, као што смо видели, у току марта прорадило је још неколико школа, тако да се број школа које не раде знатно смањио. Скоро да више није било школа које нису радиле због школских зграда. Ако нису могле бити поправљене, у два три случаја, ученицима је привремено обезбеђен рад у приватним зградама.

Окружни просветни референт за ове успехе посебно истиче залагање учитеља и омладинаца и задовољно закључује: „Време доноси боље услове, тиме и интензивнији рад и веће резултате".[7]

2. Наставни кадар

Просветно одељење ОНОО у свом извештају[8], између осталог, каже: „Рад у основним школама тече нормално без великих промена. Није се могло постићи да све школе у округу проради, зато што није био довољан број учитеља". Дакле, народне власти и други учинили су много напора да скоро све школске зграде оспособе за рад, али се јавио други проблем — недостатак наставника.

Просветни окружни референт у марту 1945. ову оскудицу у просветним радницима објашњава тиме „што је велики број учитеља и професора изгинуо у ослободилачком рату и што рат још није завршен, па се исто тако приличан број наставника налази у НОВ и ПОЈ-у, као и у заробљеништву". Касније ову мисао допуњује: „Велики је број наших школа непријатељ разрушио, а још већи број учитеља стрељао и у ропство отерао".

Овим је сасвим јасно сагледана чињеница да се у погледу обнављања школства мора борити са још једном тешкоћом, коју је теже отклонити од оштећења на школским зградама. Велики је број школа које нису могле про радити или нису могле нормално радити јер није било наставника.

Ево неких података:

СНОО Бајина Башта[9]: „Оспособљене школе за рад, а немају учитеља: Солотуша, Перућац, Бачевци, Д. Црвица". Исти одбор 18. ІІ 1945: „Да би се задовољиле потребе, потребно је још 14 учитеља", а 3. ІІІ 1945: „Нових учитеља за овај срез треба још 10".

СНОО Чајетина 17. ІУ1945. извештава да од 23 школе нису радиле 12 јер немају наставника — 5; 1. VI 1945: „Не раде школе у Дренови, Јабланици и Алином Потоку — нема наставника".

СНОО Пожега, 12. ІІІ 1945 — све школе раде, треба још 6 учитеља.

СНОО Ариље: „На дан ослобођења 11 школа, од којих 5 нема наставника".

6. СНОО — Ужице, 4. ІУ1945, бр. 2222; ИАТУ.
7. ОНОО — Ужице, 25. ІУ1945, бр. 211: ИАТУ.
8. 15. VI 1945, бр. 1174; ИАТУ.
9. Бр. 54 од 1. ІІ 1945; ИАТУ.

СНОО Ужице[10] 9. марта обавештава да ради 10 школа, а не ради 5, од којих 2 због тога што нема наставника; 4. IУ1945. јавља да не ради само школа у Биоски, иако је приватна зграда оспособљена — „нема учитеља ниједног".

У своме извештају Повереништву за просвету у Београду од 7. IУ1945. окружни просветни референт наводи по срезовима број одељења која не раде:

Срез ариљски — 7 одељења, а у примедби за свих 7 учитеља каже: „мобилисани".

Срез златиборски — 18 одељења; 5 учитеља мобилисани.

Срез пожешки — 6 одељења; 4 учитеља мобилисана.

Срез рачански — 12 одељења; 4 учитеља мобилисана.

Срез ужички — 6 одељења; један учитељ мобилисан.

Срез црногорски — 5 одељења.

Срез црногорски — 5 одељења.

Дакле, 54 одељења не раде јер нема учитеља. (Чак и на почетку идуће школске године недостајало је у основним школама у округу 46 учитеља).

Да би се стање у наставном кадру поправило, предвиђено је одржавање тромесечног и шестомесечног курса за учитеље при Учитељској школи у Ужицу за ученике III и IУразреда учитељске и VIII разреда гимназије. Ови су течајеви и одржани и први је у 1946. години завршило 20, а други 34 полазника.

Поред овако тешког стања многих школа због недостатка довољног броја учитеља, суочавали смо се са чињеницом да је прилично велики број учитеља био ван наставе. Због њихове правилне политичке опредељености, они су бирани на разна руководећа места у среским комитетима КП и среским НОО, јер се у малим местима нарочито оскудевало у способним руководећим кадровима. Примера ради, навешћемо да се у првој половини 1945. године у СНОО и Среском комитету у Чајетини налазило 6 учитеља (секретар комитета, секретар СНОО, просветни референт, референт социјалног одсека, школски инструктор и административни службеник у просветном одсеку СНОО). И по разним другим установама налазио се један број учитеља, нарочито у Ужицу.

На ово је Председништво АСНОС-а[11] упозорило: „Не узимати за административне послове учитеље и професоре уколико ове послове мвгу вршити и друга лица:. То је поновљено још једном. Министарство просвете Србије 12. маја 1945. упутило је окружним народним одборима писмо следеће садржине: „Из извештаја просветних референата види се да у многим школама постоји још увек празних места. С друге стране констатовано је да је приличан број наставника-учитеља и професора ангажован по разним ваншколским установама и канцеларијама. Зато је потребно, где год је могуће, повући наставнике из таквих установа и упутити их на рад у школе".

У погледу премештаја и распореда учитеља било је извесних грешака, тако да је АСНОС — Повереништво за просвету[12] морало оправдано да интервенише иреко ОНОО: „Многи се учитељи жале да су по 2—3 пута премештани од ослобођења до данас. Има случајева да срески НОО још увек врше премештаје учитеља и ако је то право њима одузето. Њима је остављено право да могу чинити само предлоге за премештаје и да се приликом премештаја учитеља руководе искључиво потребама службе. Од честих премештаја не само да трпи лично учитељ, који се премешта, већ трпи и служба. Због тога после првог размештаја учитеља, које је морало доћи из оправданих разлога, требало је оставити такво стање за ову годину, па тек пред почетак идуће школске године извршити премештај уколико то потреба захтева".

Министарство просвете се у мају поново осврће на питање размештаја учитеља „који безусловно треба извршити пре почетка школске године".

10. СНОО — Ужице, 9. III 1945, бр. 925; ИАТУ.
11. Председништво АСНОС-а, бр. 206 од 24. I 1945; ИАТУ.
12. АСНОС — Повереииштво за просвету, бр. 226 од 5. II 1945; ИАТУ.

У истом писму се указује на значајну улогу просветнних радника: „Просветни радници морају одиграти једну од највећих улога у материјалној и духовној изградњи наше земље. Они у правом смислу те речи морају постати неимари новог живота — иницијатори и руководиоци свег културног и просветног рада".

Просветни радници су ту улогу, у периоду којим се бавимо, заиста и одиграли. Један број у комитетима, друштвеним организацијама и среским народним одборима је сагоревао извршавајући крупне задатке којих тада није било мало. Други, на селима, поред рада у школи, извршавао је многе задатке не само културно-просветне природе — аналфабетски течајеви, разна предавања за народ, културно-уметничка друштва, — већ је био ослонац за извршавање многих политичких задатака, јер је већи број био учлањен у КП или СКОЈ, а неки су били и секретари партијских ћелија. Народна власт се на велику већину увек могла ослонити. Може се с правом рећи да се скоро ниједан озбиљан задатак у то време није у селу спроводио без њиховог учешћа, јер су они нову државу заиста схватили као своју.

Пре рата су сеоски учитељи, приликом доласка у среско место за плату, одржавали месечне тзв. учитељске скупштине. На њима су расправљали питања у вези са њиховим радом у школи и ван ње. Са овим лепим обичајем се наставило и у нашој новој држави. На овоме је инсистирало и Просветно одељење ОНО[13] у општем распису којим се тражи уредно достављање извештаја о разним школским иитањима. Ове конференције су почеле да се одржавају у неким срезовима и пре овог писма. Из извештаја среских НОО види се да су се одржавале уредно сваког месеца. На њима су расправљана разна питања у вези са радом учитеља у школи и ван ње као и о синдикалном организовању учитеља.

После одржане конференције у више срезова је увече одржавано друтарско вече. Учитељи и из најудаљенијих села радо су, најчешће пешке, долазили на ове конференције, иако није могло бити ни речи о примању некаквих дневница.

Петнаестог фебруара 1945. године одржана је у Ужицу успела конференција учитеља из целог округа, традиционална предратна „сретењска учитељска скупштина", на којој је расправљано о актуелним просветно-културним питањима. Ужичке „Вести" су о њој опширно писале.[14]

3. Ученици

Школске зграде су постепено оспособљаване и где је било учитеља школе су отпочињале са радом. Појавио се сада и проблем привођења деце у школу. Видимо из извештаја управитеља школа и среских просветних референата да је проценат ученика који су похађали наставу био мали. У срезу ариљском у фебруару 1945.[15] од уписаних 1.434 ученика школу је похађало 747, скоро само 50%. У срезу пожешком је стање нешто боље. На крају марта било је 3.252 ученика, од тог броја школу је похађало 2.357, а није 895. У срезу рачанском на дан 1. У1945. уписаних је било 1.554, школу је похађало 1.134, а није похађало 420 ученика. Слично је и у другим срезовима. Има појединачних изразитих примера и у позитивном и у негативном смислу. У Доброселици, срез златиборски, од 248 уписаних ученика похађала су школу само 34 ученика. У Голову, међутим, од 61 уписаног ученика похађа школу 51, а у Белој Реци од уписаних 53 школу похађа 52 ученика. И то све у истом срезу.

Нарочито слабо похађају школу женска деца, далеко испод 50%. У срезу ариљском, на пример, од 651 уписане женске деце школу је похађало 218, а није похађало 343. У срезу златиборском у селу Гостиљу од 47 уписаних школу је похађало само 7 ученица, у Доброселици од 87 уписаних само 8,

13. ОНОО — Ужице, бр. *Ж* од 28. II 1945; ИАТУ.
14. „Вести", Ужице, 21. II 1945; Нароциа Зиблиотека — Гитово Ужице.
15. Извештај СНОО — Ариље од 9. III 1945, 5р. 591; ИАТУ.

у Рожанству од 32 — 5, у Саиновини међу 17 ученика није било ни једне ученице, а у ШљивОвици од 26 ученика само су 2 ученице.

За слабо иохађање наставе управитељи школа у својим извештајима најчешће наводе општу оскудицу због пљачке окупатора и недостатак одеће и обуће за децу. Управитељ школе у Котроману, срез златиборски,[16] извештава да је школска зграда поправљена, да се настава изводи у обе учионице, али похађање школе је лоше. „Ово се може правдати, каже он, што је овај крај много опљачкан од непријатеља, па родитељи нису у могућности да децу одену и обују, а често немају ни хране да им спреме. (...) Деца која похађају школу доносе за ручак само суве кукурузе — проје. Исхрана је врло рђава због чега и деца која похађају школу врло често изостају од школе".

СНОО Ариље[17] у извештају о стању школа у марту 1945. између осталог каже: „Поједини родитељи одбијају слање деце у школу наводећи разне изговоре: немаштина, инокоштина, слаба обућа и одећа, потреба деце код куће за чување стоке".

СНОО Косјерић у извештају о раду за фебруар 1945, у вези са слабим похађањем школе, наводи: „У већини случајева је разлог што деца немају ни одеће ни обуће".

Окружни повереник за просвету у извештају председнику Окружног народног одбора[18], у вези са радом школа, наводи и ово: „Примећено је да сеоска деца слабо посећују школу. За време зиме изговарали су се да немају одеће и обуће, а сада када су настали топлији дани ипак је посета слаба —
— изговор: треба да помогну у сеоским радовима. Ово би требало спречити и не дозволити да се стварају нове аналфабете. Просветно одељење предузело је акцију преко СНО и учитеља да се ово стање поправи". (Па и поред тога, и у идућој школској години овај проблем се још појављује. У извештају школског инструктора среза ужичког од 1. I 1946. стоји: „Многа деца не походе школу услед недостатка обуће").

У извештају Просветног одељења ОНО види се да се већ у наредној 1945/46. школској години, стање школа умногоме поправило „благодарећи ОНО, СНО, МНО, управитељима школа и масовним организацијама". Међутим, школу још увек не похађају сва деца. То се види из извештаја просветног референта среза ужичког у коме се дословно каже: „Похађањс школе је 85%. Док су били топли дани похађање прелазило 90%, али доласком зиме похађање је слабије јер су деца слабо одевена и слабо обувена".

Поред овога свакако је ту и предратна навика родитеља на селу да избегавају да шаљу децу у школу због недовољног схватања значаја школе, а и потребе да користе децу за помоћ у домаћинству.

Да би се стање у погледу похађања школа донекле поправило, приступило се отварању школских кухиња где би деца добијала један топли оброк. Негде су масовне организације прикупљале намирнице, а негде су деца доносила намирнице од којих се спремало јело. Веће резултате ова акција је дала тек касније, идућих година. (1946. је било у округу 55 ђачких кухиња у којима се хранило 4.879 ученика).

На тражење надлежних просветних органа, срески просветни референти су доставили упоредни преглед школа, одељења, наставника и ђака за 1940, 1941. и 1945. годину. Подаци нису потпуни, недостају за 1940. и 1941. год. из срезова црногорског и ужичког, а ни за 1945. годину нису све школе из златиборског и црногорског среза дале податке. Па ипак се може видети да је у срезу златиборском порастао број школа у 1945. год. за 10, одељења за 20, број ученика за преко 1.000, а учитеља за 10, у односу на раније године. У срезу пожешком стање је приближно исто као и раније. У срезу рачанском се у 1945. број школа смањио за 4, одељења за 8, наставника за 10 и ученика за око 140. У ариљском је стање школа, одељења и наставника приближно исто, а за ђаке нема података за раније године. У ужичком срезу број ученика је приближно исти у односу на 1941. а за остале срезове нема података

16. Број 12 од 10. IУ1945. год.; ИАТУ.
17. Број 1218 од 8. IУ1945. год.; ИАТУ.
18. Број 1174 од 15. VI 1945. год.; ИАТУ.

за раније године. Наравно, већ у наредним годинама уочаваће се битна разлика између предратног и поратног стања јер ће се отварати нове школе, школовати нови учитељи, а решиће се и похађање ученика.

Ево и табеле о бројном стању ижола, одељења, ученика н наставника но срезовима на крају школске 1944/45. године.[19]

Срез	Школе	Одељ.	Ученици			Наставници		
			м.	ж.	св.	м.	ж.	св.
Ариљски	12	28	1.154	590	1.744	17	7	24
Златиборскн	23	48	1.273	469	1.742	18	15	33
Пожешки	21	52	1.343	748	2.091	21	25	46
Рачански	21	47	1.332	583	1.915	16	18	34
Ужички	17	67	1.809	719	2.528	18	50	68
Црногорски	12	25	791	388	1.179	8	12	20
Y округу	106	277	7.702	3.497	11.199	98	127	225

4. **Настава**

Како је раније показано, непријатељ не само што је оштетио, мање или више, све школске зграде, него је у њима скоро потпуно уништио намештаЈ и наставна средства. И када су школске зграде донекле оспособљене за рад, наставници су били у тешкој ситуацији јер је недостајало основних услова за извођење наставе. Деца су се нашла у учионицама у којима није било никаквих наставних средстава, па понекад ни школске табле. Потребног материјала за рад: свезака, оловака, хартије и сл. у првим месецима после ослобођења скоро уопште није било. Уџбеника такође. Y извештајима управитеља школа, школских инструктора и среских просветних референата стално се ово истиче.

Y извештају инструктора среза ариљског од 3. IV 1945, поред осталог, стоји: „Наставна учила уништена. Y уџбеницима се такође оскудева и готово их и нема". СНОО Ужице у истом месецу извештава: „Све школе оскудевају у уџбеницима и писаћем прибору". (Чак се и 2. I 1946. каже: „Ни до данас немамо потребне уџбенике и учила"). Управитељ школе из Јасенова, срез златиборски, јавља: „Наставу омета недостатак уџбеника, нарочито буквара и читанки, јер ова школа није радила 4 године па су стари уџбеници уништени-'. СНОО Бајина Башта:[20] „Настава трпи услед тога што нема довољно простора, наставника, уџбеника и материјала. Потребне су географске карте". Y **МокроЈ** Гори, срез златиборски, због недостатка простора „са IV разредом се настава по лепом времену изводи напољу, а када је ружно у једном од учитељских станова". Y Карану, срез ужички, због недостатка простора „у једној учионици раде 2 одељења".

Окружни просветни референт, 15. VI 1945, у извештају председнику ОНО каже: „Школе још увек оскудевају у наставним средствима и успех углавном зависи од сналажљивости наставника".

Ова констатација најбоље карактерише тадашње схање у настави. Скоро еве је заиста зависило од умешности и залагања учитеља. Може се рећи да се огромна већина трудила да и у овим тешким условима постигне што боље резултате.

Сви извештаји школских инструктора показују да се наставници придржавају наставног плана и програма, да се настава изводи уредно (једино

19. Статистички уРеД НРС. Серија III, св. I, Београд 1946; Завичајни музеј TY.
20. Б'р. 22 од 22. IV 1945; ИАТУ.

је у Заовинама, срез рачански, прекндана 10 дана због наиласка четника[21]) и да се наставници залажу у раду.

Водило се рачуна и о деци која су због рата изгубила у школовању или престарела. Њима је омогућено да заврше два разреда за годину.

Како су све карте округа за време окупацпје и одступања Немаца уништене, то је Просветно одељење ОНО предузедо мере да се код Катастарске управе изради 120 административно-физичких карата у размери 1:100.000 како би свака школа добила по једну.

Државно издавачко предузеће „Просвета" 10. ИУ1945. обавештава да је Министарство просвете дало 100.000 динара с тим да се достави сваком округу по 50 комада буквара за сиромашне ученике. Истовремено извештава да је „за округ ужички резервисано 3.500 примерака буквара". Окружни просветни референт у поменутом извештају председнику ОНО радосно обавештава да су добијени буквари, који су раздељени основним школама „и на овај начин мало је ублажена несташица уџбеника".

Министарство просвете послало је 125 примерака Новог наставног плана и програма за основне школе. Тако је решено још једно важно питање за школе.

После ослобођења предузете су строге мере да батина из школе изађе. Најстрожије су забрањене физичке казне и оне које би унижавале личност ученика. О овоме је Повереништво за просвету из Београда у више наврата тражило информације. Зато се у скоро свим извештајима школски инструктори осврћу на ово питање и износе да се строге дисциплинске мере избегавају и да се употребљавају васпитне дисциплинске мере.

Ушколама су формиране и пионирске организације, па су и оне доприносиле побољшању не само успеха већ и дисциплине ученика.

После ослобођења у округу је дошло до смене старих школских надзорника и у срезовима су постављени нови школски инструктори. Иако су они били добри просветни радници, били су млади и недовољно искусни у настави. Зато Повереништво за просвету из Београда препоручује окружном просветном референту да са инструкторима чешће одржава конференције на којима ће се поред претресања чисто школских и стручних питања упућивати да успоставе што присшији однос с наставницима. „Наставник у инструктору мора видети искреног пријатеља, коме може у свако доба прићи и потражити објашњења за рад". У Београду је већ у току лета 1945. године организован курс за школске инструкторе.

Тако се постепено и у настави нормализовало стање.

5. Издржавање школе

После ослобођења није се могло лако и брзо обезбедити финансирање основних школа. Брига о њима поверена је општинским НОО. Да би неко непосредније бринуо о школи, основани су и школски одбори од 5 чланова.

Окружни просветни референт у распису[22] којим тражи од СНОО да редовно достављају извештаје о питањима у вези са школом, њеним радом и наставницима, тражи да ти извештаји одговоре и на питање: „Јесу ли општински НОО учинили од своје стране све што треба да се школске зграде оспособе за рад и снабдеју најнужнијим потребама?" Поред довођења школске зграде у исправно стање, у „најнужније потребе" долазило је углавном и обезбеђење школе послугом и огревом.

Срески НОО на горње питање одговарају:

СНОО Ариље[23]: „Већина општинских НОО правилно је схватила своју дужност у погледу издржавања школе. Но још има таквих који попут старог схватања да школа долази на последње место не дају школама ни за најнужније потребе па зато извођење наставе мора да трпи".

21. Из извештаја окружног повереника за просвсту од 15. VI 1945; HATV.
22. Бр. 302 од 28, II 1945. год.; ИАТУ.
23. Бр. 1218 од 8. IУ1945. год.; ИАТУ.

Такви су извештаји и из срезова ужичког (4. IУ1945) и црногорског (6. III 1945). Међутим, СНОО Бајина Башта (6. III 1945) и СНОО Пожега (7. III 1945) јављају да су ошнтннски НОО „учинили све у границама могућности да се настава изводи без сметњи".

Као што се види, општински НОО су се са различитим разумевањем и залагањем односили према потребама школа. Мора се признати да су они тада имали много и других важних обавеза.

Ми бисмо рекли да је досга зависило и од учитеља, њиховог залагања и умешности. У Сеништима, срез златиборски, „управитељ школе одмах ступајући на дужност, заједно са одбором решио је сва питања поводом хитне оправке школске зграде и брзо почео наставу". У Рожанству, истог среза, „зграда је оправљена, школске клупе израђене од 20. II до 12. III 1945. — наставници суделовали и настојавали". У извештају среза ариљског за школе у Бјелуши и Високој се каже: „Тек по доласку учитеља предузете су енергичне мере".

Понегде су масовне организације биле активне у пружању помоћи школи. Управитељ школе у Негбини, срез златиборски, извештава: „Школски одбор само на папиру. Све за школу (огрев, зграда и др.) покретао ЈНОФ". За Брековo, срез ариљски, се каже: „Школа је јако оштећена. Месна омладинска организација предузима мере". Било је случајева да су и организације АФЖ уређивале школске зграде — прале подове, прозоре и сл.

Школа је зависила, ипак, углавном од општинских средстава и могућности, као и од разумевања важности школе од стране општинских народноослободилачких одбора. Због тога је било и добрих и лоших примера. Ипак се може закључити да обезбеђивање школа најнужнијим потребама у већини случајева није задовољавало те је и то отежавало наставу.

II СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

При ослобођењу биле су у округу четири средње школе: Гимназија и Учитељска школа у Ужицу и грађанске школе УПожеги и Бајиној Башти. Решењем Повереништва за просвету Србије (26. III 1945) грађанске школе су претворене у ниже четвороразредне гимназије. Школа у Пожеги је променила име у Нижа реална гимназија, а школа у Бајиној Башти задржала је и даље старо име.

Све четири ове установе су у току рата јако страдале. На тражење АСНОС-а Окружни НОО је послао извештај из кога се види да су зграде све четири средње школе оштећене и неупотребљиве за наставу.

Зграда Гимназије у Ужицу је била „потпуно демолирана: без прозорских окана, без врата, без пећи, а понегде и без паркета јер су га Бугари изгорели.

Зграда Учитељске школе је јако оштећена бомбардовањем, али и злонамерним уништавањем". Оштећен је кров зграде, један део унутрашњег зида, таванице, под. Уништено 105 прозорских крила и разбијено 300 м^2 стакла. Браве са врата однете, електрична инсталација оштећена. Поред тога су „све просторије загађене тиме што су Немци у школу сместили своју кланицу, а у непосредној близини бацали у плитке јаме утробу од заклане стоке".

Страдала је и зграда Грађанске школе у Пожеги у којој су непријатељи дуже време држали своје коње, а у јесен 1944. је бомбардовањем поново оштећена да се дуго није могла поправити. Зато настава није ни извођена у њој већ у згради Женске занатске школе.

Оштећена је и зграда Грађанске школе у Бајиној Башти те је и ова школа морала радити у туђим просторијама у згради Основне школе.

Инвентар је скоро свуда потпуно уништен. У згради Гимназије сачуване су само 32 школске клупе. Једна комисија Учитељске школе записнички је констатовала штету коју је претрпела ова установа.[24] Тешко је читати овај записник из кога се види да је уништен целокупан намештај школе, кабинети, збирке, учила, имовина интерната, ђачких дружина, наставничка и ђач-

24. Државна учитељска школа, Кбр. 34 од 25. III 1945; Фонд ОНОО, ИАТУ.

ка књижница и др. Навешћемо само сумарне цифре не именујући предмете појединачно: 473 комада школског намештаја, 150 комада уређаја, 210 комада инвентарских уређаја, 37 предмета из збирке за географију и историју, 193 предмета из збирке за физику, 39 предмета из збирке за математику, 57 предмета из збирке за језике, 246 предмета из збирке за зоологију, 382 предмета из збирке за ботанику, 270 предмета из збирке за минералогију и геологију, 159 предмета из збирке за хемију, 58 предмега из збирке за цртање, 94 предмета из збирке за музику, 150 предмета из збирке за мушки ручни рад, 16 предмета из збирке за женски ручни рад, 65 предмета из збирке за гимнастику, 90 предмета из имовине ђачке дружине, 246 предмета канцеларијских и наставних, 2.252 књиге и 57 часописа из наставничке и ђачке књижнице.

Срећа је ипак што је дозвољено да се под стражом изнесе део школске архиве, те су сачуване уписнице, књиге евиденције о полагању учитељског практичног испита, записници седница наставничког већа, годишњи извештаји и сл.

Оштећење зграда је било заиста велико, а у њима намештај и учила упропашћени. Жеља народних власти и самих наставника била је да школе што пре проради. Окружни НОО је 3. јануара 1945. изабрао и директоре средњих школа у Ужицу: за Гимназију Васка Вајевића, професора Гимназије, а за Учител.ску школу Часлава Гавриловића, дотадашњег в.д. директора Гимназије. Ови искусни просветни радници посебно су се заложили да њихове школе што пре оспособе за рад.

То није ишло лако. Школе је требало поново застаклити, а није било ни клупа ни табли. Из Гимназије и Учитељске школе извештавају да „чекају на стакло, које је досад добијено у малим количинама, па да отпочну са радом". Директор Гимназије 1. IV 1945. јавља да је „13 м^2 стакла распоређено на учионице, сваки други прозор је затворен даскама и ученици од I — IV разреда дошли су 19. III у школу. У току марта извршене су припреме и школа је почела са радом, 23 одељења смештена су у 5 учионица (у згради Учитељске школе — прим. Ж. R.) од којих су две тескобне. Клупа није било осим за једну учионицу. Ученици су донели столице на којима седе за време часа". У згради Гимназије добијене су три собе и ђаци су их припремили за наставу VI — VIII разреда, која је за њих почела 1. IV 1945.

У ужичким „Вестима" од 4. IV 1945. изашао је чланак **Како је почео** рад **у ужичкој гимназији** у коме се износи да „ученици и ученице ужичке гимназије нису чекали да им њихове учионице неко друга уреди" него су сами окречили (по 3 пута) учионице, орибали их, опрали прозоре и врата три учионице, једне канцеларије и велики ходник. „Баци нису жалили труда, јер чистећи гимназију, чистили су заиста своју школу у којој ће први пут после тако дугог времена моћи да слушају предавања". Најзад се констатује да „први пут у историји ужичке гимназије ђаци сами чисте своје учионице да би се рад у школи могао што пре започети".

И Учитељска школа због великог оштећења зграде и упропашћеног намештаја дуго није могла отпочети са радом. И овде је стакло било велики проблем. Ипак је школа почела са радом 24. III, а настава 26. III 1945. г. У две учионице радило је 5 одељења: 2 одељења I разреда са 56 ученика, 2 одељења IV са 63 ученика и једно одељење V са 49 ученика. Није било II и III разреда јер у 1942. и 1943. години по наређењу квислиншких власти није вршен упис с тенденцијом да се ова школа постепено укине.

Грађанска школа у Бајиној Башти почела је са радом 5. II 1945. у згради Основне школе, а Нижа гимназија у Пожеги 12. III 1945. у згради Женске занатске школе.[25]

Тако су, иако под тешким условима, све четири средње школе у округу отпочеле са радом.

25. Директор Ниже гимназије v Пожеги извештава ОНО 13. I 1946. год. да зграда још није оспособљена. Грађа за клупе је купљена. Фонд ОНО Ужице; ИАТУ.

Стање средњих школа у округу на дан 20. У1945.

Ш к о л а	Одељ.	Учен.	Наст.	Треба још настав.
Грађ. школа у Бајиној Башти	4	89	5	4
Нижа реална гимн. у Пожеги	7	259	9	3
Виша реална гимназија у Ужицу	28	1.625	38	6
Мешовита учитељска школа у Ужицу	5	181	14	2
Укупно у округу	44	2.154	66	15

Наетава се, иако у изванредно тешким условима, изводила доста успешно, благодарећи пре свега посебном залагању наставника и развијеној свести ученика. Радило се по старом наставном плану, али је редуциран известан број часова неких предмета, јер се морало радити у недовољном броју просторија. Уместо немачког језика уведен је руски, а веронаука се учила факултативно.

Тешкоће је задавао не само недостатак наставних средстава, већ и уџбеника, којих скоро уопште није ни било. Ученици су записивали предавања наставника и боље белешке кружиле су од ученика до ученика. Радило се и по кружоцима да би успех био бол>и.

Укинута је школарина. Такође су укинути пријемни испити у свим средњим школама.[26] Да би се остварила што већа сарадња између ученика, родитеља и наставника у средњим школама основани су и школски савети.[27] У члану 5. предвиђени су задаци које они треба да решавају: а) разни проблеми наставе, б) дисциплина ученика, в) ђачка удружења, г) ђачка самоуправа, д) хигијенски услови у школи, ђ) хигијенски услови под којима ученици живе ван школе.

У мају 1945. г. у Гимназији су основане пионирска и омладинска организација. Школски савети и ове ученичке организације доприносиле су умногоме бољем раду школе, као и успостављању добрих односа између наставника и ученика.

Министарство просвете се интересовало како се односе школе према народним властима и омладинској организацији. Просветно одељење ОНО[28] извештава: „Наставници се труде и у томе углавном успевају да тај однос буде искренији, јачи и присније.

Они сваком приликом излазе у сусрет народним властима кад се за то укаже потреба". Даље се наводи да су они најчешћи предавачи на конференцијама ЈНОФ-а, народног универзитета, у организацијама АФЖ-а и др. „Према омладинској организацији наставници се односе са доста разумевања и желе да ученика и у том погледу помогну и ободре. Ти односи се из дана у дан све више појачавају, тако да се губи она удаљеност, хладноћа, често и отуђеност између васпитача и васпитаника".

Просветно одељење Окружног НО образовало је курс за наставнике историје средњих школа. На овом курсу држана су предавања из историје народноослободилачке борбе, а предавачи су били Добривоје Видић, Миодраг Жико Аврамовић, Мишо Ковачевић и Јово Стаматовић. Курс је трајао од 18 — 30. маја 1945. год. Посећивали су га 33 наставника из Ужица, Пожеге и Бајине Баште.

Министарство просвете је доставило Правилник о вишем течајном испиту у средњим школама за 1945. годину. Полагао се писмени из српског је-

26. Према извештају ОНОО —• Просветно одељење, бр. 926 од 4. VI 1945, Фонд Окружног народног одбора; ИАТУ.
27. Председништво АСНОС-а — Повереништво за просвету, бр. 2 од 1. I 1945, Фонд ОНО, ИАТУ.
28. Бр. 1074 од 4. VI 1945, Фонд ОНОО; ИАТУ.

зика, живог језика (француског) и математике, а на усменом: српски језик, живи језик, историја народноослободилачке борбе, земљопис Демократске Федеративне Југославије и математике.

По чл. 16. ниједан ученик се није могао ослободити ни писменог ни усменог испита.

Издржавање средњих школа регулисано је одлуком Председништва АСНОС-а[29] у којој се каже: Материјално издржавање средњих школа сноси месни народноослободилачки одбор с тим што га у случају недостатка средстава помаже новчано и са материјалом Окружни НОО".

У ужичком округу бригу о овим школама преузео је Окружни Н00. 'Тако је, поред осталог, на својој седници од 21. II 1945. донео одлуку да Привредно одељење набави грађу за клупе и намештај, а Техничко одељење узме у рад по набавци. Такође се бавио и питањем набавке стакла за школе. И поред овакве предусретљивости овог одбора, ипак је опремање школских зграда, као што смо видели, ишло споро јер су и ове одлуке тешко извршаване због опште оскудице и других обавеза.

Окружни НОО је бринуо и о принадлежностима просветних радника ових школа и у том погледу није било већих проблема.

29. Бр. 708 од 22. II 1945. Фонд ОНОО; ИАТУ.

Мр Слободан РАДОВИЋ

НАРОДНО ПРОСВЕЋМВАЊЕ У УЖИЧКОМ ОКРУГУ У ПЕРИОДУ ОКТОБАР 1944 — МАЈ 1945.

У другој половини октобра ратне 1944. године у ужичком округу се одржавају велике народне свечаности. Народ, напаћен и измучен ратним страхотама, одушевљено наздравља слободи, радује се скором краху фашизма.

Незаобилазни хроничар тога времена, лист „Вести" које излазе од 18. октобра 1944. године, прво као лист Штаба ужичког партизанског одреда а од броја девет као орган ЈНОФ-а, педантно бележе општу атмосферу народног расположења, обрачуна са старим и назадним и елан којим народ, у политичкој мобилизацији ЈНОФ-а ствара ново у свим доменима људског живота.

Док оружане борбе трају у разним деловима Југославије, а и на европским и светским ратиштима, у ужичком крају народноослободилачки одбори испољавају велику активност у мобилизацији људских и материјалних снага ради успостављања нових облика друштвеног живота у којима ће бити уграђена револуционарна свест и пракса.

У својој револуционарно-демократској пракси, народноослободилачки одбори јасно сагледавају целовитост потребе и интереса најширих народних слојева. Упоредо са акцијама на обнављању порушеног града, са прикупљањем помоћи за рањенике, са мерама које су водиле ка учвршћењу нове власти на принципима народног јединства, била је и брига за **културно-просветни развој** на платформи идеја НОБ.

На збору ЈНОФ-а Ужица, 24. X 1944. године, наглашава се да су циљеви ЈНОФ-а јединство фронта и позадине. То се најбоље постиже несебичним радом и активним учешћем на политичком, привредном и **просветно-културном пољу.**

У општој утакмици у обнављању ужичког округа није изостајао ни културно-просветни рад. Тим пре што су немачки фашисти и њихове слуге уништили многе школе, попалили и растурили књиге из књижница и читаоница, разорили споменике културе међу којима и две старине, два лепа моста у Ужицу, Булића и Касапчића мост. Отуда су разноврсне културно-просветне делатности, као и друге делатности, иако иза линије фронта, у позадини, имале револуционарни сиже, служиле су подизању патриотске и револуционарне свести.

Међутим, уз сву тежину стања у којем су се налазили објекти културе и просвете, **неписменост** је представљала највећи проблем.

„То је основни проблем без кога нема културног подизања", каже се у распису Повереништва за просвету Србије, који је упућен Окружном народноослободилачком одбору Ужица 30. XII 1944. године.[1]

Нова власт је у самом почетку схватила да је неписменост велико зло и да без решења тога питања нема напретка. Зато се као прека потреба наметнуло оснивање аналфабетских течајева чији је задатак ширење писмености у народу а кроз то оспособљавање за што активније учешће у изградњи нове заједнице.

1. Историјски архив Титово Ужице (у даљем тексту: ИАТУ), Фонд Окружног НОО, просвета и култура, бр. 74, 30. XII 1944.

Дакле, требало је оспособити не мали део народа да се служи књигом.

Појам писмености схватан је тада врло широко: од тзв. минималног стандарда (кад појединац зна да чита и потгшше своје име) до тзв. „функционалне писмености" која је претпостављала способност појединаца и да читају и да пишу. Нерешена просветна политика и висок проценат неписмених у старој Југославији, за време рата је још више увећан. Тада је већ било потпуно јасно да се народна власт и просветне организације налазе пред врло деликатним задатком какав је био ликвидација неписмености. Баук неписмености био је огроман, народ који је извојевао слободу и претрпео натчовечанске муке за ту слободу, имао је право на писменост. Сада, иза линије фронта, народна власт је осетила значај тога посла и латила га се као прворазредног задатка.

Непосредну организацију целокупног рада на описмењавању преузеле су школе уз помоћ народноослободилачких одбора. Њихов је задатак био врло конкретан: ваљало је стварати услове за рад (просторије, осветљење, писаћи материјал) и заједно са управама школа пописати полазнике. Стварана је и одређена политичка платформа за овај рад, у партијским организацијама се говори о описмењавању и задацима комуниста.

Окружни НОО Ужица је већ 11. јануара 1945. године послао свим среским НОО инструкције за рад на аналфабетским течајевима. Истовремено, тражени су и подаци колико је течајева до тада отворено, услови под којима се ради и имена учитеља који раде.

Подаци говоре да се овом послу почетком 1945. године приступило интензивно и врло одговорно. А посао није био лак.

Требало је пописати све неписмене од 14—40 година, као и децу дораслу за школу у местима где се није могла отворити школа, потом организовати течајеве који ће трајати три месеца (од јануара до 31. марта), када се њихов рад, због пољских радова обуставља, до јесени. Обавеза је била сваког учитеља и учитељице да током 1945. године одрже неизоставно по један течај и да их агилно популаришу. Уважаване су и све специфичности (настава се може организовати према најповољнијим месним приликама). Свакако да се у таквом приступу огледа и права педагошка одмереност у образовању одраслих.

Стиче се утисак да је почетком 1945. године читава школска јавност била усмерена на проблематику образовања, описмењавања и културног деловања. Такође, поред школских колектива, тим питањима се врло активно баве и све друштвене организације.

И површни статистички подаци из тога времена казују да је проценат неписмених био велики.

Према попису, број неписмених од 14—20 година у ужичком срезу био је:

мушких	женских	свега
500	4.944	5.444

(Слично стање било је и у другим срезовима округа ужичког)

Политика предратне Југославије и ратне прилике, поред осталог, имале су за последицу огроман број неписмених.

Суочени са таквом стварношћу срески НОО врше ужурбане припреме за рад на описмењавању, шаљу упутства за рад аналфабетских течајева и непрекидно прате ток акције.

Из извештаја Среског НОО Ужица од 2. фебруара 1945. године сазнајемо да у Ужицу у то време нису још почели да раде аналфабетски течајеви, али је послат распис свим народним школама и општинским НОО да поступе по упутствима за рад течајева.

„Тек и народне школе почињу са радом, па се надамо да ће имати и аналфабетских течајева", каже се у извештају.[2]

2. ИАТУ, Фонд Окружног НОО, просвета и култура, бр. 153, 2. II 1945.

Општи напори на описмењавању уродили су плодом, у многим срединама су отпочели са радом аналфабетски течајеви.

Табеларни преглед броја аналфабетских течајева у округу до почетка маја 1945.

с р е з	бр. течајева[3]	
ариљски	2	(Течајеви су због немања буквара престали са радом)
иожешки	7	
рачански	11	(Према извештају Среског комитета КП за март)
црногорски	26	(13 течајева су при школама и воде их учитељи, а 13 су по селима и воде их омладинци)
златиборски	2	(Према извештају Среског комитета КП за март)
ужички	8	

Међутим, и поред великог ентузијазма, тешкоће у раду на народном просвећивању и култури биле су огромне. Нису биле у питању само зграде и намештај. И осветљење је причињавало тешкоће, јер није било петролеума. Тешко је било извести приредбу, одржати предавање у вечерњим сатима, кад је било најпогодније време за културно-просветне активности, нарочито на селу. А кад је реч о описмењавању, и недостатак буквара као елементарне књиге важне за рад био је непремостива препрека.

Но, за рад на описмењавању су се поступно стварали повољнији услови. Државно издавачко предузеће „Просвета" послало је, крајем априла 1945. године, Окружном НОО Ужице 3.500 буквара за потребе школа у округу.

Упркос свим невољама материјалне природе, оцена је да су срески НОО, а потом и општински, следећи директиве виших власти, часно вршили племените задатке описмењавања. Под задатком описмењавања подразумевају се и сви пратећи послови: поиис неписмених, деловање УСАОС-а, АФЖ-а на будуће иолазнике, обезбеђење услова, итд.

Далекосежна визија да „у једној демократској земљи где народ треба да има сву власт у својим рукама, неписменост мора да нестане"[3]* била је непрекидно присутна.

Свакако да је у успостављању револуционарне народне власти битно било да нема неписмених, односно да се проценат неписмених смањи. Почетни резултати на описмењавању, ма колико били скромни у неким срезовима ужичког округа, одразили су у великој мери ту нову свест и били прилог организованог живота слободне територије у време када су се у другим крајевима Југославије водиле борбе за коначно ослобођење.

Уложени напори око описмењавања недвосмислено говоре да је ЈНОФ имао јасан став о томе да изградњу нове државе могу да изврше само људи којима су доступне све тековине културе и цивилизације, а оне ће им бити доступне само ако се могу служити основним средством културе — књигом.

У то време се назирала и нова просветна политика. „Просветна политика наше нове демократске државе мора поћи другим путем — путем обавезног школовања све одрасле деце, мушке и женске, и то у свим крајевима земље, па и у најзабаченијим, чак и тамо међу чобанским колибама, као и у великим градовима."[4]

3. Коришћени су извештаји среских НОО и среских комитета КП.
За. ИАТУ: Инструкције за рад аналфабетских течајева, Окружни НОО, бр. 184, 11. I 1945.
4. Исто, стр. 2.

Народноослободилачки одбори, као истинска народна власт, поклањали су пуну пажњу просвећивању широких народних маса. Описмењавање је било један вид тога рада. Међутим, делатност НОО је усмеравана и на друге видове популарног народног просвећивања.

У циљу **подизања** општеобразовног и културног нивоа, предузимане су мере да се створе услови за рад **народних универзитета** и за оснивање **народних књижница и читаоница.**

Ради ефикаснијег рада на народном просвећивању и културном уздизању, у Ужицу је 14. фебруара 1945. године формиран Окружни просветно-културни одбор. Одбор је у свом устројству имао секције за: народни универзитет, за књижницу и читаоницу, за аналфабетске течајеве, уметничку секциЈу и секцију за прикупљање и чување старина.

Аналогно овоме, формирају се и сресни културно-просветни одбори. На тај начин је КПЈ успешно вршила идејно-политичко усмеравање и подстицање разноврсних културно-просветних садржаја, ради подизања општег образовног и културног нивоа становништва. Исходиште оваквих оријентација је интензиван рад на народним универзитетима.

Са задатком да делују не само образовно него и политички, приступило се отварању народних универзитета. Готово у свим среским местима ужичког округа то је учињено у периоду од половине фебруара до половине априла 1945. године. У свим местима при отварању универзитета говоре искусни партијски радници.

На свечан начин у Ужицу је 17. фебруара 1945. године отворен Народни универзитет. О његовом значају за културу и просвећивање говорио је професор Жика Радуловачки. Затим је секретар Окружног одбора ЈНОФ-а Добривоје Видић одржао предавање „Ослободилачки ратови".

Окружна културна група и Радничка културна група „Алекса Дејовић" употпунила је лепим програмом ову свечаност.

Недељу дана касније, 25. фебруара, на Народном универзитету, у Дому културе (Соколана) одржано је предавање: Живот и патње Славонаца у овоме рату. Предавач је био Душан Ј. Смиљанић, иолитички комесар батаљона „Хајдук Вељко".

Следеће предавање у Ужицу било је о фашизму. Предавач је био учитељ Предраг Станковић.

Ових неколико предавања, одржаних на Народном универзитету у Ужицу, илуструју политичко деловање ЈНОФ-а у пракси. Садржина рада носила је обележје прожетости идејама НОБ а имала је и мобилизаторски карактер.

Тако је било, што ће се видети из примера, и у другим среским местима.

У Косјерићу је 25. фебруара 1945. године отворен Народни универзитет. Тада је Млађо Марковић, секретар Среског одбора ЈНОФ-а, говорио о значају универзитета, а потом одржао и прво предавање „О федерацији".

До краја априла у Косјерићу је одржано још неколико предавања:

— Борба народа поробљене Југославије, предавач Воја Бољевић, политички комесар,

— Одлуке АВНОЈ-а, предавач је Милорад Милић,

— Социјално васпитање, предавач је учитељ Радиша Јокић.

На овим предавањима број посетилаца се кретао од 100—120.

У Бајиној Башти је 1. априла 1945. године отворен Народни универзитет. О његовом значају говорио је Спасан Јовановић, секретар Среског одбора ЈНОФ-а, а потом је сресни лекар Стеван Пауновић говорио о пегавцу.

Недељу дана касније, 8. априла, шумарски инжењер Велимир Алексић говорио је о значају шума. Тада је одлучено да се сваке недеље одржавају предавања. Следеће предавање одржао је учитељ Здравко Гагић, који је говорио о задругарству.

Седмог априла 1945. године отворен је Народни универзитет у Ариљу. О његовом значају говорио је учитељ Ратко Бјелица а прва тема била је: Организационо питање ЈНОФ-а, референт је био Божо Мајсторовић.

Евидентирано је још неколико предавања, међу којима је била и тема: Словени у ослободилачким ратовима.

У Пожеги је Народни универзитет отворен 15. априла. О његовом значају говорила је Винка Радовић, повереник Социјалног одељења Окружног НОО, а потом је Буро Плавша, учитељ из Доње Добриње, одржао предавање „Ратови некад и сад".

Недељу дана касније, 22. априла, поново је Винка Радовић одржала предавање на тему: Савремена Албанија.

Поред среских места, народни универзитети се оснивају и по општинама. Предавачи су учитељи, представници народне власти и људи од утицаја. Примера ради, у рачанском срезу основани су народни универзитети у свим већим насељеним местима: у Рогачици, Дубу, Заглавку и Заовинама.

Био је то популарпи вид народног просвећивања, неинституционалан. Као што је у периоду илегалности КПЈ специфичан облик народног универзитета био тзв. „робијашки универзитет", тако је у периоду НОБ-а и народне револуције, као и на слободној територији, под народним универзитетом подразумеван масовни рад на идејно-политичком образовању одраслих.

У то време су сеоски и реонски одбори имали задатак да на скуповима грађана организују читање штампе: Борбе, Политике, Вести, брошура и књига о НОБ. Организују се читалачке групе, које ће нарочито бити бројне тек у јесен 1945. године. Илустративно и мобилизаторски деловале су и приређиване зидне новине.

Овај рад био је истовремено и политички важан. Имајући у виду значај масовног рада, а знајући да су секретари ћелија млади и неискусни, Месни комитет КПЈ Ужица, у инструктивном писму од 3. II 1945. године, препоручује да на дневним редовима увек буду ова питања: организациона, политички рад у ЈНОФ и **културно-просветни рад** (овде се подразумева рад у реопском одбору ЈНОФ-а: уређење дома културе, књижнице, зидне новине, читање дневних листова).[5]

Чланови СКОЈ-а и КП били су одговорни пред Партијом за рад у културној групи, позоришту, читаоници. Примера ради, Месни комитет КН Ужица у периодичном извештају Окружном комитету упућује овакве замерке: „У Уметничкој групи „Алекса Дејовић", скојевци и партијци, којих има доста, нису повезани и не осећају се повезаним за свој рад тамо."[6]

У овом раду се полазило од драгоцених искустава политичког деловања у НОБ и богатих садржаја рада у време Ужичке републике.

„Деловаћемо васпитно ако успемо да научимо народне масе да воле културу, уметност, пошто смо најпре успели да им покажемо шта права народна култура треба да буде и шта треба да им пружи."[7]

ЈНОФ као општенародна и политичка организација посветио је овом виду рада на народном просвећивању пуну пажњу, настојећи да политички дслује и васпитава у духу НОБ. При томе, у културно-идејном смислу, село никако није запостављано. Напротив, велики део активности пренет је на сеоски терен. Свим среским просветним референтима и учитељима је у плану да сваких седам дана одрже по једно предавање у народу о значају тековина НОБ и да тумаче данашње догађаје.

Према томе, за ЈНОФ рад читалачких група, предавања, рад културних и позоришних група је, истовремено, и идејно-политички рад.

Стога на бројна предавања, народне универзитете, рад културних група, омладинских позоришних група, на оснивања књижница и читаоница не можемо гледати само као на образовно-културни чин. Илустрације ради, подсетимо се на извештај Жике Радуловачког, окружног просветног референта. Извештај о раду народних, дилетантских, ћачких и других позоришта у ужичком округу он завршава реченицом: „Сви комади и скечеви су у духу НОБ-а".[?]

Заправо, то је био императив времена и битна црта социјалистичке културе у настајању. Другим речима, култура се јавља као саставни део рево-

5. ИАТУ, Извештај Месног комитета Ужица, 3. II1945.
6. ИАТУ, Извештај Месног комитета Ужица, бр.48, 15. III 1945.
7. Вести, 31. I 1945.
8. ИАТУ, к. бр. 133, 21. III 1945.
9. ИАТУ, к. бр. 133, 21. III 1945.

луционарних друштвених преображаја. Отуда је народна власт нарочито настојала да се насупрот класичним формама рада (предавања) негују и сви они облици који су комуникативнији, који продорније и брже стижу до свести. Зато је, рецимо, велика пажња посвећена раду уметничких секција.

Почетком 1945. године свако среско место у ужичком округу има своје уметничке секције које сваког празника дају приредбе у свом месту или у неком селу свога среза. По угледу на среске културне групе, села оснивају своје групе. Тако постоје аматерске културне групе у свим већим насељеним местима.

0 раду група извештавају не само просветни одсеци среских НОО, већ и срески комитети КП.

Из месечних извештаја среских комитета КП за март 1945. године, дајемо број културних група:

Срез	Број група	Срез	Број група
Ариље	6	Пожега	14
Бајина Башта	12	Ужице	14
Косјерић	8	Чајетина	1

Рад група није само бројчано евидентиран, већ је и оцењиван. „Приредбе су, са извесним изузетком, на прилично уметничкој висини. Уколико нису, знак је да се не располаже стручним особљем".[4]

То је у неким срединама, изгледа, био и једини вид културног деловања. Тако је, на пример, Срески комитет у Пожеги за прву половину марта 1945. године навео у свом извештају: „Културни рад се неравномерно развија јер се своди само на приредбе".[10]

Специфичан културни садржај у оквиру уметничких секција чини рад аматерских позоришних група којих, према извештају Просветног одсека Окружиог НОО Ужица од 21. марта 1945. године, има 45 и то: једно окружно, седам градских и 37 сеоских."

У позоришним групама су извођена ова дела:

Ариље:

Пролетери, Повратак, Једини пут, Мргуд, Власт, Кир Јања, Народни посланик, Бидо, Пашка, Два глувања, Борска трилогија, Туђинче.

Свега 25 приредаба. Приход 122.000 динара употребљен је за претплату на штампу и Црвени крст. Посетилаца је било око пет хиљада.

Бајина Башта:

Београд некад и сад, Обичан човек, Врбашанка, Сумњиво лице, Партизанка брани своју част, Пролетер, Четнички преки суд, Мати, Зла жена, Два цванцика.

Све приредбе биле су добро посећене. Приход од 50.000 динара употребљен је за поправку дома културе и просторија за књижницу и читаоницу.

Пожега:

Светски рат, Мува, Кијавица, скечеви: Дражa, Фашистички режими, Пролетери, Једини пут, Мргуд, Цестар Мујо, Брат на брата, Два глувања, Лили Марлен.

10. ИАТУ, Извештај Срееког комитета Пожега, 16. III 1945.
11. У Ужицу позоришне групе раде у Дому културе (Соколана), у Чајетини у школским просторијама, у Косјерићу у кафани „Вујић", у Арил>у у згради Соколског дома, у Пожеги у хотелу „Томашевић", у Бајиној Башти у школским просторијама.

Било је свега 13 приредаба. Приход од 122.000 динара намењен је у културно-просветне и хумане сврхе.

Косјерић:

Аиалфабета, Мува, Дугме, Кијавида, Сумњиво лице, Светски рат, Пробуђене снаге, Сељаково јуне, Бескућници, Два глувађа, Четник на стражи, Радиозбрка, Борска трилогија.

Било је свега 19 представа. Посетилаца 5.000. Приход од 120.000 динара је утрошен тако што је половина послата пострадалим крајевима а половина дата Пропагандном одељењу.

Чајетина:

Сумњиво лице, Аналфабета, Мува, Пролетери, Повратак, Мргуд.

Посетилаца око 20.000. Остварени приход од улазница је употребљен за помоћ рањеницима и за набавку штампе.

Ужице:

Драмска секција Окружне културне групе (подељена је на: хорску, музичку, драмску, ритмичку и рецитативни хор) извела је:

Повратак, Једини пут, Аналфабета, Сумњиво лице, Виногрдари из Шартреа, Пашка, Јубилеј, Три хајдука, Два глувађа, Младост очева, скечеве: Лили Марлен, Планино мајко љубави, Ej Максиме, Борска трилогија, Прело.

Окружна културна група дала је преко 60 приредаба.

Железничка група извела је дело: Покојник, а група „Алекса Дејовић" дела: Једини пут, Бидо.

У селима су изведена дела: Мува, Повратак.

Из овога прегледа се може видети да су на позоришном репертоару била дела из старије и новије књижевности, или кратке позоришне форме, дела стварана за пригодну прилику. То, даље, говори да је нова власт узела све оно што је било истинољубиво, хумано и прогресивно као тековину културе.

С обзиром на велики број аматерских позоришних група (37), ваљало би дати још једну напомену:

Дилетантизам у овом случају није имао фигуративно значење у смислу површног и шаблонског рада, већ је представљао бављење сценским изразом из љубави и интересовања.

Дилетантске трупе су имале тешкоће у свом раду. Без декора, костима, реквизита, пригодних драмских текстова, сналазили су се и ентузијазмом отклањали многе препреке.

У духу формирања нове свести је и организовани рад на ширењу књига и њиховој доступности народу преко народних књижница и књижара.

У Ужицу је 24. фебруара 1945. године отворена књижара „Победа" која је располагала знатним бројем књига и брошура. Између осталог у њој су се могле наћи и ове књиге: **Јама** (Иван Горан Ковачић), **Народ је бесмртаи** (Василије Гросман), **Из партизанског дневника** (Родољуб Чолаковић) као и комплет издања **Нове Југославије.**

У усмеравању и развијању културног живота, ЈНОФ је покренуо широку акцију на обнављању рада књижница и читаоница.

Однос нове власти према књизи био је идентичан ставу који је КПЈ имала према књизи и њеној улози, октобра 1941. године, када је прогласом: „Помозимо стварање наше књижнице и читаонице" изражавала уверење да се на тај начин умногоме помаже народна борба.[12]

У новим условима улога књиге била је да развија класну свест и оспособљава за извршавање бројних задатака који су предстојали у демократској заједници.

12. Вести, 17. X 1941.

Да је улога књиге правилно схваћена, вндн се и у хоме што је у новоформпраном Окружном просветно-културном одбору постојала секција за књижнице и читаонице.[13]

Секција за књижнице и читаонице ужурбано је приступила послу, и то прво у Ужицу.

Када је, заправо, почела да ради обновљена књижница и читаоница у Ужицу?

Поуздано је да је одлука о оснивању књижнице и читаонице донета 17. фебруара 1945. године.

У листу „Вести" објављен је напис:

„У Ужицу је 17. фебруара отворен Народни универзитет. Формирана је књижница и читаоница".[14]

А пре тога, у истом листу, најављен је почетак рада ове установе:

„У оквиру културно-просветног рада, у нашем граду се оснива централна књижница и читаоница.

Моле се грађани који располажу са књигама да дају своје прилоге, како би књижница располагала са што већим бројем књига. Књиге слати у пропагандно одељење."[15]

Апел за књигама ће се још једном поновити у локалном листу: „Умољавају се грађани који желе да поклоне књиге новооснованој ужичкој читаоници да их предају у учитељској школи код директора."[16]

Касније, у извештају о раду Просветног одељења Окружног Н00, поднетог на II окружној скугпнтини, каже се:

„У свим среским местима основани су народни универзитети, а у Ужицу поред тога и Народна књижница и читаоница".[17]

Међутим, из извештаја које шаље Срески НОО Окружном НОО, не види се јасно почетак рада ужичке књижнице и читаонице. Просветни одсек Среског НОО, одговарајући на акт бр. 293, шестог марта 1945. године, обавештава Окружни НОО:

„При Народном универзитету у Ужицу основаће се књижница и читаоница"[18] (у то време лист Вести умољава грађане да поклоне књиге новооснованој ужичкој читаоници).

Касније, у извештају од 14. марта, Срески НОО извештава вишу власт: „Секција за библиотеке и читаонице предузела је мере да се оснује једна централна градска библиотека и већ је предузела акције за скупљање књига на добровољној основи. Она је нашла и просторију и неколико ормана за смештај књига."[19]

Највероватније је да је почетак рада ужичке књижнице и читаонице померан због недостатка књижног фонда и акција које су вођене на прикупљању књига.

Тезу да почетак рада није био истовремен са одлуком о оснивању књижнице и читаонице поткрепљују и сећања савременика. Милан Поповић (Гласник, бр. 5, Народна библиотека „Едвард Кардељ, 1985), наводи да је као гимназијски професор крајем септембра 1945. године од директора Гимназијс Васка Вајовића добио задатак да организује рад књижнице и читаонице. Овај савременик даље наводи да је затекао око 150—200 књига, несређених, у малој просторији на Житној пијаци.

У ужичком срезу, у овом периоду, постоји још и књижница УСАОС-а у Севојну са 270 књига.

Слично стање било је и у другим срезовима. До половине марта у пожешком срезу обновљено је пет народних књижница и читаоница, и то: у Годовику, Горобиљу, Јелен-Долу, Пожеги и С. Добрињи.

13. ИАТУ, Фонд Окружног НОО, 14. II 1945.
14. Вести, 28. II 1945.
15. Вести. 17. II 1945.
16. Вести, 7. III 1945.
17. Вести, 21. III 1945.
18. ИАТУ, Срески НОО, Ужице, бр. 285, 6.III 1945.
19. ИАТУ, Срески НОО, Ужице, бр. 922,14.III 1945.

У новоотвореним књижницама било је укупио 1.500 примерака књига. Радило се, углавном, о старијим књигама за које није било много читалачких интересовања. Имајући у виду овакво стање, затечени или прикупљени књижни фонд који није задовољавао жеље и потребе читалаца, Срески НОО Пожеге у извештају од 3. марта каже да ове књижнице и читаонице (пет у пожешком срезу) треба допунити „бољом и савременијом литературом". Крајем марта, у месечном политичком извештају, Срески комитет КП Пожеге, такође, наводи да у срезу имају пет читаоница (не наводи се проблем литературе), али се помињу и други садржаји: у пожешком срезу има осам пионирских хорова, четрнаест омладинских културних група и седам течајева са 280 полазника.

У суседном, ариљском срезу, такође, нису изостајале акције и активности на оживљавању културно-просветног рада.

На конференцији ЈНОФ-а и УСАОС-а, двадесетог марта, оформљена је акција за народни универзитет и основан је одбор за формирање књижнице и читаонице.

Овим питањем позабавио се и Срески комитет КП у Ариљу.

„Ставили смо одборе пред задатке — да одрже приредбе и приберу добровољног прилога како би се омогућила куповина књига."[20]

После политичких припрема, отпочео је практичан рад. У Ариљу су се ужурбано прикупљале књиге од грађана и новчани прилози за набавку инвентара и нових књига.

Према документацији, крајем априла у ариљском срезу постојале су народне књижнице и читаонице у Гривској, Татвици и Радобуђи, са укупно 250 књига.[21]

У рачанском срезу постоји читаоница при Пропагандном одељењу у Бајиној Башти и она прима већи број листова и књига.[22]

У црногорском срезу стање је нешто повољније. До краја фебруара обновљен је рад књижница и читаоница у Годечеву (народна књижница), Сечој Реци (омладинска), а потом и у Косјерићу (омладинска), као и у Ражани, Субјелу и Тубићима. И овде, као и свугде, тешкоће су исте, нема довољно књига.[23]

У то време, у срезу црногорском забележена је и једна занимљива и корисна акција. Чланови читаонице општине Тубићи прикупили су прилог од 5.000 динара, као помоћ рањеницима. Уз новчану помоћ, упутили су им братске поздраве и жеље да што пре оздраве.

У срезу златиборском до краја априла постоје народне књижнице и читаонице у Чајетини, Гостиљу, Љубишу и Сирогојну. Просветни одсек овог среза сугерише Повереништву за просвету „да се за народне књижнице и читаонице штампају најнапредније и најкорисније књижевне ствари, које би одговарале сељачким масама."[24]

Стални захтеви за новим књигама који су стизали из среских књижница и читаоница уродили су и плодом. Окружни НОО у Ужицу је за потребе среских књижница и читаоница тражио и 11. априла добио од „Просвете", државног издавачког предузећа Србије, више комплета научних књига. У комплету су, поред осталих, била и дела Ј. Цвијића, Ж. Павловића, Ст. Новаковића, А. Белића и др.

Паралелно са обнављањем књижног фонда, стари фонд је прегледан и из њега су одстрањиване фашистичке, профашистичке и књиге сумњивих идејних вредности. Тај посао је брзо завршен, тако да је већ у марту Жика Радуловачки, окружни просветни референт могао да извести Повереништво за просвету Србије да су у ужичком округу све фашистичке публикације уклоњене из књижница и чувају се на одређеним местима.

20. ИАТУ, Извештај Среског комитета КГТ у Ариљу, 29. аирил 1945.
21. ИАТУ, Срески НОО, Ариље, 24. IУ1945.
22. ИАТУ, Срески НОО, Бајина Башта, бр. 107, 2. III1945.
23. ИАТУ, Срески НОО, Косјерић, бр. 1467, 23. IУ 1945.
24. ИАТУ, Срески НОО, Чајетина, бр. 815, 3. III 1945.

Прилог афирмацији нове литературе било је вече југословенске књижевности кроз народноослободилачку борбу, које је 5. априла приређено у Дому културе (Соколана). На овој вечери читана су дела писаца бораца НОБ; Кајуха, Рацина, Назора, Бопића, Јована Поповића и др.

Ово прво књижевно вече у слободном Ужицу имало је југословенски и антифашистички карактер.

На основу расположиве документације може се видети да је у периоду до 15. маја 1945. године у ужичком округу обновљен рад многих књижница и читаоница које су постојале и пре рата, али је отворен и читав низ нових књижница и читаоница. Тај задатак је, углавном по селима, скоро редовно примила на себе борбена и полетна омладина. Захваљујући полету и замаху, које омладина уме да унесе у сваки посао, извршени су крупни задаци. Током 1945. године скоро у свим селима никле су омладинске књижнице и створене читалачке групе. Тада се уочавају и извесни пропусти. Паралелно оснивање књижнице УСАОС-а и АФЖ-а у истом месту значило је дуплирање и расипање књижног фонда. Стога је било захтева да треба оснивати једну књижницу и читаоницу, књижницу и читаоницу Јединственог фронта.

Као што се види, напори нове власти и свих друштвених организација ишле су ка томе да књига, преко књижнице и читаонице, продре у народ, а да се неписмени део народа оспособи за служење књигом.

Основни критеријум у свим формама културно-просветног рада био је захтев да све што се ради буде прожето идејама класе, револуције и НОБ, са намером да се учврсти и прошири већ створено народно јединство.[25]

Затим, све форме рада (књижнице и читаонице, читалачке групе, дилетантске секције) биле су, истовремено, и део политичког рада. У месечним извештајима среских комитета КП редовно се даје, поред осталог, осврт на културно-просветни рад, на број течајева, пионирских хорова, омладинских културних група. Нису изостајале ни политичке оцене.[26]

Из укупног друштвеног односа према културно-просветном раду види се да је за тадашњу револуционарну мисао култура увек била везана за свакодневни обичан живот.

25. Вести: Нешто о раду одбора ЈНОФ-а, 17. II 1945.
26. ИАТУ, Извештаји среских комитета КИ за март 1945.

Др Стојадин КОСТИЋ

ДРУГО РАТНО ИЗДАЊЕ „ВЕСТИ" И ЊИХОВА ПРОГРАМСКА ОРИ ЈЕНТАЦИ Ј А

У историји југословенске партизанске штампе Ужице је, као ретко који град код нас, успело да у три ратне годипе — 1941, 1944. и 1945. — издаје свој лист „Вести", који је као гласило од свог првог ратног броја најангажованије било у служби наше ослободилачке борбе и револуције. После 18 бројева „Вести", колико их је изашло 1941. годипе /тада су „Вести" биле дневни лист, чије је излажење после 18. броја заменила „Борба"/, од 18. октобра 1944. године па до краја рата — прецизније до 12. маја 1945. године — издато је још 47 бројева. Приликом овог другог обновљеног издања „Вести" су излазиле углавном два пута недељно /средом и суботом/, мада су у почетку кратко време излазиле три пута недељно /понедељком, средом и суботом/. У току овог поновног излажења „Вести" направљен је прекид од 7. новембра до 16. децембра 1944. године, јер је у то време Ужице било евакуисано због поновног уласка Немаца у град при њиховом одступању из Грчке, за које је време Редакција на Варди и у Косјерићу уместо „Вести" издавала Радио-билтен.

Да би се одредио значај поновног издавања „Вести", а и њихова програмска оријентација, мора се поћи од оне директивне сугестије коју је Покрајински комитет КПЈ за Србију упутио Окружном комитету КПЈ Ужице у свом писму од 19. августа 1944. године, где се, како наводи Миодраг Жико Аврамовић, каже: „Формирајте технику, а у томе ће вам помоћи наше јединице које ће бити на том терену. Издајте вести, макар и у мањем броју примерака и растурајте их у народу..." Јер, свестан значаја који има штампана реч у служби борбе за остварење одређених циљева, Покрајински комитет КПЈ за Србију, у време кад се све снаге и средства мобилишу за остварење најважнијег задатка — коначног ослобођења Србије, Београда и целе земље, налази као неопходно да се организује техника — издавање листа, и то још пре ослобођења Ужица, значи пре створеиих иоле нормалних услова за тако сложен посао у ратним приликама. Тај значај потврђује и одлука Окружног комитета Партије од 9. октобра 1944. годипе /само три дана после ослобођења Ужица/ „да се почне са издавањем листа „Вести", задржавајући при томе због традиције назив који је лист имао и 1941. године. Окружни комитет је именовао за главног уредника Миодрага Жика Аврамовића, студента и борца II пролетерске бригаде, који се огледао на пословима око издавања листа још 1941. године, а сада стајао на челу окружног Пропаганданог одељења. Од ове одлуке до изласка првог броја 18. октобра морало је да прође девет дана, а то је било и најкраће време за које су се могли обезбедити најминималнији технички и други услови за штампање једног листа, макар и скромног изгледа и формата.

Иако су „Вести" почињале као строго информативни лист који превасходно региструје само најважније догађаје код нас — на ужичком терену, а затим и у Београду и у свету /то је било диктирано недостатком хартије и другог материјала, због чега су првих осам бројева изашли на по две стране/, оне су постепено прерастале у тим ратним условима у праве новине, у којима су се у почетку називале, а затим оформиле и посебне рубрике. Само не треба сматрати да су ових првих осам бројева били билтенског карактера, јер

и у њима је даваи разноврстан материјал о збивањима у ужичком крају, о ослобођењу Београда и о догађајима после ослобођења Београда, о стању на светским фронтовима и на нашем фронту, о догађајима у свету, и то увек са ударним чланком на првој страници, а у првом броју и са уводником „После три године" који је написао главни уредник листа Жико Аврамовић.

Поред најприсутније геме у „Вестима" —■ оснивање и рад органа нове власти — народноослободилачких одбора, почев од општинских па преко срески х до Окружног, скоро истовремено се прати и оснивање организација ЈНОФ-а /Јединственог народноослободилачког фронта/ по истој вертикали. Имајући у виду значај нове власти и нове политичке организације — ЈНОФ-а, редакција листа испуњава сваки број овим садржајима. Али осећајући да многи и родољуби не схватају сву суштину промена коју носи нова власт и суштину нових политичких односа и да основна политичка писменост код маса мањка, редакција често даје изводе из говора појединих руководилаца, који се односе на ова питања, а ради тог политичког просвећивања често објављује и посебно наручене чланке сазнајно-инструктивне садржине, као што су: „Шта је народна власт" /„Вести" бр. II, 30. XII 1944/, „Пажња НО одборима" /„Вести" бр. 13, 6. I 1945/, „О раду НО одбора, организацији народне власти у Округу ужичком и њеним задацима" /„Вести" бр. 19, 27. I 1945/, „Нешто о народној власти" /„Вести" бр. 22, 7. II 1945/, „Нешто о раду Јединственог фронта" /„Вести" бр. 25, 17. II 1945/, „Нешто о централизму и самоуправи у народној власти" /„Вести" бр. 28, 28. II 1945/.

У сразмери са значајем, а и радом, „Вести" су велику пажњу посветиле АФЖ-у (Антифашистичком фронту жена) и УСАОС-у /Уједињеном савезу антифашистичке омладине Србије/, пратећи оснивање, изборе и конституисање њихових органа, а нарочито њихове акције око помоћи рањеницима, прикупљање помоћи за пострадале у рату, прикупљање помоћи борцима на положају, организацију прела, обнову града, сечу дрва у Јеловој гори и на Тари, преношење хране у Санџак, организацију сетве, посебно акцентирајући Проглас Окружног одбора УСАОС-а упућен омладини ужичког округа, у коме су истакнути најважнији наредни задаци /„Вести" бр. 31, 10. III 1945/. Овде су регистрована и формирања организација у мањим местима, па и у средњим школама. Најзад, није заобиђен ни рад синдиката, чије је формирање дошло нешто касније, па у „Вестима" бр. 33 од 21. III 1945. године имамо дужи чланак о првој синдикалној конференцији радника, намештеника и државних службеника, одржаној у Ужицу, уз који је дата и усвојена Резолуција у вези са тскућим задацима. И, најзад, треба напоменути да је и пионирска организација добијала свој простор у „Вестима", и не тако незнатан.

Пада у очи да у листу нигде нису поменуте партијске организације, па чак ни окружна партијска конференција одржана у јануару 1945. године, иако се у то време интензивно ради на формирању партијских организација у целом округу и на јачању партије и њеног места, улоге и угледа, али то Је чињено због тада устаљене праксе и става у целој Југославији према коме наша штампа није пратила партијски живот, као што неће пропратити чак ни оснивачки партијски конгрес Србије одржан у првој половини маја 1945. године. Овог пута то је чињено и због учвршћивања и јачања ЈНОФ-а као опште политичке организације а и међународних односа, који су се укрштали на питању признавања нове Југославије, а поготову што су западне земље представљале Југославију као ортодоксно комунистичку земљу, која као таква не може да ужива њихову наклоност, па ни пуну помоћ и подршку њеним оправданим захтевима.

Поред овога, лист је пратио и регистровао рад појединих служби органа власти, судство, пореску управу, здравсгво, образовање, културу, социјалну политику...

Ако посебно издвојимо говоре маршала Тита /на Бањици уз смотру јединица после ослобођења Београда, на митингу жена у Београду, на банкету у част фелдмаршала Александера, на прослави 27. марта у Београду/ и чланке и прилоге којима се нрате најважнији догађаји и обележавају неки датуми, као што су: „Браћа по крви — браћа по оружју" /поводом заједничког учешћа НОВ и Црвене Армије у ослобођењу Београда/ /„Вести" бр. 3, 24. X 1944/,

„Још се нисмо осветили за невине жртве у Крагујевцу" /„Вести" бр. 4, 26. X 1944/, „На Берлин — за осветy! На рад — за обнову!" /„Вести" бр. 9, 24. XII 1944/, „Двадесет и прва годишњица смрти Владимира Илића Лењина" /„Вести" бр. 18, 24. I 1945/, „Захвалност Црвеној Армији" /„Вести" бр. 11, 3. II 1945/, „Резултахи Кримске конференције" /„Вести" бр. 24, 14. II 1945/, „Прослава Црвене Армије у Ужицу" /уз 27. годишњицу њеног оснивања/ /„Вести" бр. 27, 24. II 1945/, „Национални комитет и влада др. Шубашића поднели су оставку, а мандат за састав нове владе поверен је маршалу Југославије Јосипу Брозу Титу" /„Вести" бр. 30, 7. III 1945/, „Декларација Привремене југословенске владе" /„Вести" бр. 31, 10. III 1945/, „Јединствена југословенска влада — нова победа НО покрета" /„Вести" бр. 32, 17. III 1945/, „Двадесетседми март — народни празник" /„Вести" бр. 34, 24. III 1945/, „Маршал Тито у Москви" /„Вести" бр. 38, 7. IV 1945/, „Потписан је уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи између Совјетског Савеза и Југославије" /„Вести" бр. 40, 14. IV 1945/, „Декларација народне владе Србије" /„Вести" бр. 41, 18. IV 1945/, „Улазак Црвене Армије у Берлин" /„Вести" бр. 43, 25. IV 1945/, „Велике свечаности у Ужицу Првог маја" /„Вести" број 45, 5. V 1945/ итд. и других пропратних написа везаних за разна питања, од којих су многи штампани као уводници, највећи део материјала је добијао место у повременим или сталним рубрикама, као што су: Извештај Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Западни фронт, Источни фронт, Јужни фронт, Далеки исток, Разне вести, Из наше домовине, Из ратних извештаја Врховног штаба, Ратни извештаји СИБ-а, Мали лексикон, Омладина, Зборови и конференције, Ратиште, Наша пошта, Рад Н.О. одбора, Спорт, Кратке весхи из округа, Народни универзитет, Разне вести из наше земље и иностранства, Танјуг јавља.

Доминантно место у овом другом ратном издању „Вести" заузимају, што је јако евидентно, изразито афирмативни чланци о Совјетском Савезу и његовим вођама, о Црвеној Армији, о словенској Русији, и угпите о првој земљи социјализма. Гледано из данашње перспективе савременог читаоца, недовољно упућеног у неке наше ратне и непосредно поратне године, може да изненади непостојање тада никаквих „кључева" у представљању других земаља — учесница антихитлеровске коалиције. Међутим, мора се имати на уму да је то било време кад је наша земља имала најсигурнији ослонац у Совјетском Савезу и да је оно безрезервно пријатељство било резултат наше заједничке борбе против фашистичке Немачке и њених савезника и помагача.

Како у ово време пада и обрачуи с непријатељима и сарадницима окупатора који су три године спроводили издајничку политику, која се понекад манифестовала и кроз терор над народом, „Вести" су регистровале и најважније судске епилоге таквих обрачуна. Објављујући у разним бројевима смртне пресуде и њихова судска образложења, лист је обично у следећем броју давао свој коментар судских одлука илуструјући га позитивним реаговањем народа на те одлуке. Овај публицитет је био нужан да би се народу показало да кривци не могу проћи некажњено и да би најближа родбина невино побијених добила неку врсту сатисфакције за дате жртве.

Исто тако, с обзиром да је у то време вршена и мобилизација за фронт и да је било и појава дезертерства, „Вести" су објавиле две смртне пресуде војног суда двојици дезертера који су утицали и на друге да дезертирају, налазећи места и за свој коментар који је осим моралне оцене и осуде чина дезертерства деловао и као превентива.

На ово се надовезује и осуда краВе државне имовине, па лист обавештава да је осуђен на смрт човек који је као интендант — магадионер крао шећер и продавао га приватним лицима. А како се због несташице намирница и огплтег сиромаштва све више појављивала шпекулација, почела је енергична борба против шпекуланата — приватних трговаца и неких занатлија у коју су се укључивале широке народне масе приређујући при томе и уличне демонстрације против шпекуланата и црноберзијанаца, што су „Вести" у неко лико наврата регистровале и коментарисале, као на пример у броју 42 од 21. IV 1945. године.

Пријатно изненађује што „Вести" откривају у то време и одређене амбиције за литерарним садржајима, па је поред „Титовог напријед" објављена

и песма „Ослободиоцима Београда" Петра Мулине. А ту је и неколико репортажа литерарно обојених, као и више прилога дневничког карактера. Упоредо с тим срећу се и критички осврти на поједине културно-уметничке приредбе и програме, а солидним приказом комада „Младост очева" од совјетског писца Б. Горбатова, који је припремила Окружна културна група /„Вести" бр. 37, 4. ІУ1945/, учињен је покушај да се уведе у лист и позоришна критика. Ови оштри критички осврти на уметничке програме као да су подстакли В. Вељића да напише чланак „За што виши културни ниво наших приредби" /„Вести" бр. 38, 7. ІУ1945/. Поред овог појављује се и неколико литерарних текстова као и чланак у два наставка „Књижевност кроз НО борбу". Иначе у листу се појављују и строго аналитички чланци, у којима се даје оцена рада појединих секција Окружне културне групе.

Потребно је истаћи да је лист пратио и подстицао сваки рад на обнови разорене земље и у том смислу је поздрављао и афирмисао сваку активност на оживљавању привреде и на припремама за пролећну сетву.

Кад се узме у обзир да су „Вести", осим несташице хартије и боје, поред старих штампарских машина и дотрајалих слова у слагачници, уз повремени нестанак струје, имале и низ проблема око обезбеђивања вести и информација, изузев ужичког терена, и из иностранства, због чега су се једно време морале користити емисије Радио-Москве, Радио-Лондона и „Слободне Југославије", онда се мора признати да је Редакција често правила изузетне иодвиге да би лист довела до оног облика и садржаја у којима нам се представљао. И на крају, поред свега тога, богатом и разноврсном информативношћу, васпитним карактером садржаја, својим мобилизаторским гласом, политичком лектиром и борбеним и револуционарним обрачуном са старим и конзервативним, ове „Вести" су, као и оне 1941. године, биле не само хроничар једног ратног времена, него и равноиравни и одважни борац у строју наше револуције.

Драгољуб Д. ЈОВАШЕВИЋ

ИОЧЕТАК КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКОГ ЖИВОТА У СЛОБОДНОМ УЖИЦУ 1944—1945.

О културно-уметничком жнвоту у ослобођеном Ужицу октобра 1944. има мало грађе, а и у њој се говори, углавном, о приредбама ОКРУЖНЕ КУЛТУРНЕ ГРУПЕ, иако је тај назив потекао нешто касније, под условима које је диктирала ратна организованост војних и политичких збивања у ужичком крају.

Ужице је било ослобођено 6. октобра 1944. године.[1] Тај период слободе трајао је до 7. новембра.

Команда места у Ужицу, преко свог Пропагандног одељења, оформила је Уметничку групу, која је почела рад са четири секције: хорском, позоришном, музичком (од четири ужичка Рома) и техничком. Уметничка група имала је своје прве приредбе у слободном граду увеличавајући свечане скупове. Међутим, немачке оружане снаге, у повлачењу из Грчке, примицале су се Ужицу из правца Чачка, па је Команда места, спроводећи наредбу надлежних, позвала грађанство да се преко Јелове горе евакуише у село Варду.[2] Тако је и Уметничка група Команде места НОВ Ужица добила наређење за покрет у том правцу. У Варди је био организован Логор збега. Људство Уметничке групе било је смештено у једној сеоској кући. Ту су одржаване и пробе секција, па је, за народ партизанског збега из Ужица и мештане Уметничка група организовала усмене новине и приредбе изводећи их у центру села, на отвореном простору. Рецитатори су говорили стихове са једног стола, јер није било позорнице. Дует који је певао сатиричке рапорте на актуелна ратна збивања, такозвани „Врабац", оглашавао се са истог „подијума".[3]

Из тог времена сачувано је неколико докумената о Уметничкој групи који се, сада, први пут објављују као архивска грађа. Један акт, датиран 1. новембра 1944. а адресован на Уметничку групу, потврђује да је Уметничка група постојала у Ужицу. Тај текст гласи:

„УМЕТНИЧКОЈ ГРУПИ"

В А Р Д А

Здраво комесару,

Седми новембар је близу. Најмарљивије радите на програму који смо одредили. Ако и ви нешто у духу програма можете осмислити припремите па ћемо видети. Сала и бина се припремају. Спремите што више партизанских песама. Улоге за скеч Један пут спремајте, а улога мајке овде се учи. Радите и на комаду „Младост очева", али није сигурно да ће се моћи спремити. Читајте и прерађујте и политички материјал.

1. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, т. I, кљ. 13, стр. 277, „Војно дело", Београд.
2. Исто, стр. 426—428.
3. Аутор, као учесник збивања (уметнички руководилац Умегничке групе), користи се својим Дневником (рукопис).

У ситуацији код нас нема промена.[4] Ако не буде до недеље никаквих промена, позваћемо вас да дођете, да би овде извршили генералну пробу.

До скорог виђења

Смрт фашизму — Слобода народу

1 новембар 1944 год. Шеф пропагандног одељења
Ужице М.П. Жико Аврамовић с.р.

Вести прочитајте и дајте даље."[5]

Па печату је утиснута петокрака звезда, коју окружује текст: „ПРОПАГАНДНО ОДЕЉЕЊЕ — Ужице".

Иако су се у Ужицу вршиле техничке припреме и учила „улога мајке", а Уметничка група у селу Варда увежбавала програм, прослава годишњице октобарске револуције, због уласка немачке војне силе у град, обављена је у Варди, у поподневним часовима. Приредба је одржана на ливади, крај једне шуме, јер је тако налагала безбедносна ситуација. Наиме, сваког тренутка постојала је могућност надлетања немачких авиона и изненадног ваздушног напада. Тај програм био је више него скроман и састојао се од говора, хорских песама и рецитација. Позоришни комад није извођен јер није било услова.

Други документ, који се сада први пут објављује, иде у прилог тврдњи да је Команда места била први организатор културног и уметничког живота у тим ратним данима у ужичком крају. Тај акт гласи:

„КОМАНДА ЛОГОРА — ВАРДА
12 -IX- 1944 год.

Уметничкој групи Косјерић.

Упућујемо по куриру седам килограма шећера за ваше потребе кога треба штедити јер смо у магацину са свим омало. Исто тако упућујемо два капута за другарицу Викторију Павлишин и друга Дрндаревића који су им додељени.

Смрт фашизму — Слобода народу!

Полит. комесар
М.П. Сретен Пенезић с.р."

Овај акт оверен је печатом, са петокраком звездом и текстом: „КОМАНДА МЕСТА НАР.ОСЛ. ВОЈСКЕ УЖИЦЕ".«

Из овог документа види се да је Уметничка група добила наређење да пређе у Косјерић (а била је још у Варди — прим. Д. Ј.) и да је била у саставу Команде места Ужица.

Немачка војска примицала се из Ужица ирема Варди, па је Уметничка група прешла у Косјерић. Ту су чланови Уметничке групе били смештени у неподесне просторије бивше Жандармеријске станице, а приредбе су извођене у кафани „Вујић". Како је Уметничка група имала око тридесет чланова, а просторије за смештај и рад биле су мале, то је Уметничка група добила смештај у Пупића вили, на брегу изнад Косјерића, где је било довољно простора за смештај и одржавање проба секција, што се одмах одразило на проширење репертоара Уметничке групе. Ту почиње да ради и ритмичка секција, па је то омогућавало још виши ниво уметничких програма.

У Косјерићу је 12. новембра 1944. образован Народноослободилачки одбор округа ужичког. Тада је Уметничка група Команде места НОВ Ужице добила назив Културна група округа ужичког. О томе сведочи следећи документ, који се, такође, први пут објављује. Сада се наводи само заглавље акта и адресант.

4. Другим речима: још смо у Ужицу (прим. Д. Ј.).
5. Фотокопија (власник оригинала Д. Ј.).
6. Фотокопија (власник оригинала Д. Ј.).

„Ш Т А Б
14 СРПСКЕ БРИГАДЕ
23 УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ Н.О.В.Ј.
Бр. службено
14. новембар 1944. г.
Културној екипи Ужичког округа Косјерић".[7]

Према томе, у периоду од ослобођења Ужица, тј. од 6. октобра 1944. године, па све до формирања Народноослободилачког одбора округа ужичког 12. новембра 1944, Команда места народноослободилачке војске Ужица, поред ратних војних дужности, понела је и терет организатора новог културно-уметничког живота, најпре у Ужицу, а затим и у партизанском збегу у Варди и Косјерићу. При проучавању културних збивања у Ужицу и ужичком крају, делатност војних органа не сме се занемаривати, из простог разлога што су војни органи хтели, знали и умели да спроводе у ратним околностима организацију Уметничке групе, са хором, позоришном секцијом, музичком граном и техничком секцијом, као прву ћелију културе и уметности у новим друштвеним условима.

Окружна Културна група округа ужичког (у даљем тексту ОКГ), са истим војним, политичким и уметничким руководством и истим чланством наставила је плодну делатност бивше Уметничке групе. Приредбе за борце Г10ВЈ и за народ одржаване су у Косјерићу и у околним селима (Сеча Река, Ражана), а у Ужицу су били Немци. По наређењу од 11. новембра 1944. године, ОКГ је 12. децембра напустила Косјерић и пошла према Пожеги. Чланице и чланови ОКГ ишли су пешке, а испред њих, јашући на коњима, били су: председник Окружног народноослободилачког одбора округа ужичког прота Витомир Видаковић, Добривоје Видић, секретар Окружног комитета КПЈ, Душко Бурћић, организациони секретар Окружног комитета КПЈ, и њихови иратиоци. Правац марша био је: Пожега — Ариље — Ивањица. ОКГ имала је задатак да у тим местима округа ужичког одржи културно-уметничке приредбе.

У селу Глумач, надомак Пожеге, чланови ОКГ су заустављени због жестоке артиљеријске битке. То су биле борбе између снага НОВЈ и немачких јединица, У поподневним часовима 12. децембра 1944. године Пожега је била ослобођена.[8] Чланство ОКГ преноћило је у једној кафани која је Немцима служила као коњушница. Сутрадан, 13. децембра, ОКГ је наставила марш према Ариљу. У том месту чланови ОКГ добили су смештај по кућама, а 14. децембра увече одржали су културно-уметничку приредбу за мештане и војску. Наредног дана, 15. децембра, чланови ОКГ и реквизити пребачени су камионом у Ивањицу, где је у сали хотела „Спасовић" изведен уметнички програм са хорским песмама и другим тачкама. Ивањица је 16. децембра пуцањем из разних оруђа поздравила ослобођење Ужица.[9]

Чланови ОКГ дошли су у ослобођено Ужице 17. децембра- Бивша биоскопска дворана „Колосеум" додељена је Окружној културној групи јер је Соколски дом био оштећен приликом бомбардовања Ужица 23. новембра 1944. године.

Прве приредбе за грађанство слободног Ужица извођене су под светлошћу карбитских лампи, јер је електрична централа била у квару. ОКГ је добила нове чланове у хор и позоришну секцију. Бивши војни музичари, чланови Оркестра Српске државне страже, које су Недићеви официри повели при повлачењу из Ужица, већ су били стигли својим породицама пре коначног ослобођења града. Диригент Драгољуб Јовашевић, по овлашћењу Команде војног подручја ужичког, сазвао је бивше војне музичаре и понудио им сарадњу у ОКГ. Сви су се одазвали позиву па је ОКГ тако добила знатно појачање.

7. Фотокопија (власиик оригинала Д. Ј.).
8. Зборник, т. I, књ. 15, стр. 514.
9. Исто, т. I, књ. 15, стр. 652.

За Нову годину 1945. град је добио електричну енергију, а у току јануара је завршена поправка Соколског дома, па је ОКГ ту, у Дому културе, имала нормалне услове за уметничку делатност.

Сачувано је пет плаката који региструју неке културно-уметничке манифестације ОКГ. Први штампани плакат обнародује приредбу 10. фебруара 1945. године, а грађанство Ужица се обавештава: „у потпуно новом програму учествоваће хор, оркестар, балет, а драмска секција приказаће

ВИНОГРАДАРИ ИЗ ШАРТРЕА
позоришни комад у 1 чину од Ги де Мопасана."[10]

Да је ова приредба наишла на велики одјек међу грађанима, сазнајемо из једног новинског приказа. У омладинском листу **Млади борац** појавио се чланак „Поводом приредби ужичке Културне групе", где, између осталог, ппше:

„У Ужицу као у ретко ком граду Србије, влада интензиван културни живот... Хор представља једну складну, довољно снажну целину и способан је да музички ефектно, са борбеном свежином, отпева успешно наше и совјетске песме... Оркестар је извео увертиру за „Севиљског берберина"... Драмска секција је приказала драматизовану Мопасанову приповетку ‚Виноградар из Шартреа'... Најуспелија и најактуелнија тачка програма је музички скеч: ‚Ej Максиме, жалосна ти мати, кад те село у војску с варјачама прати'... Овај скеч је врло актуелан и што је најважније писан је у данима мобилизације. Тиме је он стекао велику популарност... Овај скеч је живи пример како треба уметничка настојања повезати са опште корисним задатком, са главним догађајем дана".[11] Аутору је познато, иако чланак није потписан, да га је написао Добрица Босић, који је тих дана био у Ужицу на оснивачкој конференцији Окружног УСАОС-а (Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије).

Ова веома успела приредба поновљена је пет дана касније, а како сачувани штампани плакат показује, било је то „у част учитеља из округа ужичког".[12]

Ужички лист „Вести" донео је чланак „Рад Окружне културне групе —
— хор и драмска секција". У том опширном приказу, потписаном са Ж. А. (Миодраг Жика Аврамовић — прим. Д. Ј.), даје се осврт на рад наведених уметничких секција, па се констатује: „Сценско-музичка обрада познате Змајеве баладе ‚Три хајдука' је у потпуности успела... Од свих комада у сваком погледу је најуспелији ‚Виноградари из Шартреа' од Мопасана... Овај позоришни комад из доба немачке окупације Француске 1870—1871. године, веома је добро деловао на гледаоце, оставио трајан утисак и повезао тадашњу борбу француског народа против немачког окупатора са нашом данашњом".[13]

У следећем броју „Вести" објављен је велики приказ рада ОКГ, али се анализирала делатност рецитаторске секције, оркестра и ритмике. Чланак је, такође, потписан са Ж. А. Ту се, између осталог, наводи:

„Оркестар групе под руководством професора Брезника, иако непотпун и састављен од људи неуједначене стручне способности, извео је до сада 20 тачака маршева наших и совјетских, увертира, музичких комада, народних песама и кола, сценске музике за поједине скечеве ... На крају, да истакнемо да је у многоме за овако обилан и плодан рад културне групе допринео поред осталих чланова и њен хоровођа Драгољуб Јовашевић, учитељ. Поред успешног спремања хорских песама и неколико скечева је сам написао и режирао."[14]

У ратним данима ОКГ гостовала је по околним селима (Стапари, Биоска, Тара), а гостује у Бајиној Башти, Пожеги, Чајетини итд.

10. Фотокопија (власник оригинала Д. Ј.).
11. „Млади борац" бр. .20/1945, Београд.
12. Фотокопија (власннк оригинала Д. Ј.).
13. „Вести", 21. март 1945, Ужице.
14. „Вести", 24. март 1945, Ужице

Из сачуваног штампаног плаката може се дознати да је 31. марта 1945. године ОКГ приредила позоришно вече. Била је то премијера драме Бориса Горбатова „Младост очева". Био је то прави позоришни догађај у Ужицу, како по сценографију и режији Николе Рајића, тако и по игри младог глумачког ансамбла. Сценска музика била је веома прикладна. Улоге су тумачили: Драгиша Драшкић, Милан Симићевић, Бране Беловић, Вука Лазић, Бранка Љубичић, Душанка Јевтић, Владета Зарић, Лука Јеремић, Константин Петровић, Милан Жеравчић, Милена Пантелић, Мирослав Благојевић, Владета Тешић и Павле Маринковић.[15]

ОКГ је настојала да грађанству Ужица у тим тешким ратним данима пружи што разноврснију програмску панораму. Из сачуваног штампаног плаката види се да је 6. маја 1945. године приређен велики музички спектакл: Фестивал народних песама и игара из свих покрајина наше отаџбине. Из текста овог плаката цитирамо: „У програму суделују народни оркестар, певачи народних песама, фолклорна група и група пионирки. Режија Драгољуб Јовашевић."[16]

Само два дана иза одржаног фестивала, објављена је најрадоснија вест: Немачка је капитулирала. Био је то крај другог светског рата. Тим поводом, ОКГ је 9. маја 1945. године, на тргу у центру Ужица, извела свој програм поздрављајући победу антифашистичке коалиције. Сачувана фотографија са те историјске уметничке приредбе приказује извођаче на импровизованој позорници, окруженој непрегледном масом присутних.

ОКГ је наставила своју мирнодопску делатност. Сачуван је штампани плакат који региструје једну високо уметничку манифестацију од 3. јуна 1945. године. Било је то Вече камерне музике. На плакату је објављен цео програм, у чијем су извођењу учествовали: оркестар и солисти. Извођена су дела: Чајковског, Мокрањца, Иполитов-Иванова, Шопена, Росинија, Сарасатеа, Полиакина, Пучинија и Јенка.[17]

Какав је утисак оставио тај концерт можда ће најбоље одсликати чланак из листа „Вести". Наводи се текст у целини.

„ВЕЧЕ КАМЕРНЕ МУЗИКЕ"

Оркестар окружне културне групе приредио је 3. овог месеца у сали Дома културе вече камерне музике. Поред великог оркестра учествовали су као солисти: Драгољуб Јовашевић, тенор, С. Лекић, соло виолина и Антон Брезник, клавир. На програму су била дела. словенских, наших и светских мајстора. Ово уметничко вече, које је било добро припремљено и изведено, оставило је пријатан утисак на публику, која би желела да чешће слуша овакве уметничке концерте. Потребно је међу широким народним масама, преко оваквих вечери, популарисати праву уметност, а недозволити да, као у старој Југославији, она буде приступачна само изабраним појединцима".[18]

Крајем јуна 1945. године расформирана је ОКГ у Ужицу. Музичари су прешли у Оркестар окружне милиције. Професор Антон Брезник одселио се у Словенију. Диригент Драгољуб Јовашевић одређен је да буде уметнички руководилац Радничког КУД „Алекса Дејовић". Надлежни органи Градског иародноослободилачког одбора у Ужицу били су задужени да предузМу кораке око оснивања Народног позоришта у Ужицу, које је своју завесу пред публиком први пут подигло 29. новембра 1945. године, премијером драме „Родитељски дом" Валентина Катајева.[19]

Муњевитом брзином, за само годину дана у уметничком животу Ужица одиграле су се огромне трансформације. Почело се с аматерским радом Уметничке групе Команде места, па, преко ОКГ, стигло се до отварања професионалног театра, Народног позоришта, које слави четрдесет година плодне де-

15. Фотокопија (власникоригинала Д. Ј.).
16. Фотокопија (власникоригинала Д. Ј.).
17. Фотокопија (власникоригинала Д. Ј.).
18. „Вести", 23. јун 1945, Ужице.
19. Оригинал плаката чува се у Народном позоришту у Титовом Ужицу.

латности. Ураду Уметнничке групе, Окружне културне групе и Народног позоришта у Ужицу, које је израсло из тих група, суделовале су многе личности, које су постале истакнута имена нашег филма, музике, позоришне уметности, уметничке критике, архитектуре, књижевности и јавног живота наше земље. Неке од њих, у служби своје домовине, прочуле су се и изван граница СФРЈ.

Сачувана и овде први пут објављена грађа сведочи о протеклом времену. Она открива и нешто више: бригу Команде места да ослобођеном народу пружи прве културно-уметничке доживљаје, а то је, као и пожртвована делатност ондашњих уметника, огледало хуманизма наше народноослободилачке борбе.

Др Милан М. МИЛАДИНОВИЋ

МОРАЛНЕ ВРЕДНОСТИ У БОРБИ УЖИЦА И ОКОЛИНЕ 1941—1945. ГОДИНЕ

У току НОР и социјалистичке револуције остваривао је друштвено-економски и морални преображај Југославије.[1] Револуционарно-ослободилачке снаге носиле су и ширило нови морални систем вредности.

Водећи борбу против окупатора и домаћих издајника-контрареволуционара раднички, револуционарни и народноослободилачки покрет Ужица и околине остваривао је морални систем вредности, који је дефинисала и авангардно реализовала Комунистичка партија Југославије и друге револуционарне, антифашистичке и народноослободилачке организације и појединци (Савез комунистичке омладине, народноослободилачки одбори, одбори народноослободилачког фронта, од 1942. године и Антифашистички фронт жена и друге). Широко ангажовање, уз стални лични пример, допринело је афирмацији револуционариог моралног система вредности комунистичког покрета, без обзира и упркос интензивној и организованој пропаганди непријатеља против комунизма.

Припадници НОР и револуције својим начином живота, идејама и борбом носили су будућност бољег живљења у слободи и равноправности. Ова будућност била је највише видљива приликом остваривања моралног система вредности, стварања нове народноослободилачке власти и односа на слободној територији. То је било изражено и у пароли „Нема повратка на старо" што ће рећи буржоаско, фашистичко, аморално, неслободно, угњетачко и поробљивачко.

Веома је значајно што су сви чиниоци и субјекти револуције и ослободилачког рата схватили значај система моралних вредности који се зачињао. Стога су санкције за нарушавање овог система вредности биле спорадичне, а доминирајући чинилац било је сазнање бораца и народа на слободној територији да је нужно морално понашање, а то значи да се буде: поштен, храбар, човечан, истинољубив, правичан, дружељубив, принципијелан и свесни борац за слободу и нове односе међу људима и народима.

На територији Ужица и околине дошло је до поларизација снага на борце за слободу и бољи живот и снага издаје и контрареволуције.[2] Овде је отпочела да делује оружана контрареволуција оличена у покрету Драже Михаиловића односно избегличке југословенске владе, против главних снага НОР и социјалистичке револуције. Већ „у току припрема за устанак, на подручју пожешког среза дошло је до сукоба између циљева и интереса народноослободилачког покрета под руководством КПЈ и четника Драже Михаиловића".[?] Стога је и било нормално „што се народ одмах није могао да оријентише на прогресивну страну, јер га је четнички покрет Драже Михаиловића позивао у име краља, традиције и свега оног из прошлости, док су комунисти прика-

1. Овде ће бити обрађена само улога револуционарних и антифашистичких организација и народноослободилачке власти у развијању и богаћењу револуционарног моралног система вредности.
2. Изузели смо Београд, Загреб, Љубљану, Сарајево и Подгорицу где су такође били центри контрареволуције, који су отворено сарађивали са окупатором.
3. Др *Венцеслав Глишић,* Припреме КПЈ за устанак у Пожеги и околини, Ужички зборник, 5/1976. године, стр. 196.

зивани у најгорем светлу да би се од њих одвратиле народне масе".[4] Четници и други издајници-контрареволуционари настојали су да морално компромитују борце НОР и револуције.

Тако „упоредо с борбом против окупатора, испољавана је од првих дана тенденција ка дубљим социјалним и политичким променама и стварање нових односа у друштву"[5] путем организовања новог друштвеног живота. „Ослобођењем појединих места долази до великог плена не само у ратном материјалу, већ у руке партизана — пише Миливоје Маринковић — падају радионице, па чак и комплетне фабрике (Ужице, Чачак). Прилази се рационалном коришћењу постојећих и организовању нових радионица (обућарских, кројачких и др.)".[6] У овим радионицама и фабрикама успостављају се нови односи међу људима, засновани, пре свега, на нормама револуционарног морала и реализацији моралног система вредности.[7] У току рада и дружења стварају се нова морална искуства, која ће деловањем чланова КПЈ и Скоја бити претворена у чињеницу свести.

Деловање КПЈ на развијању и богаћењу моралног система вредности

Поред других активности, партијска организација Ужица и околине развијала је делатност и у области ширења и остваривања моралног система вредности. Ослобађањем нових територија „и активношћу чета и комуниста на терену ширио се утицај Комунистичке партије", што је било од значаја за омасовљење НОР и револуције и ширење утицаја новог морала и прихватање моралног система вредности.

Комунисти су то чинили речју и делом, личним примером. Понашали се комунистички што ће рећи морално, храбро, револуционарно, поштено и доследно без обзира што је то ометала објективно постојећа војно-политичка ситуација. То се види из закључка Окружне партијске конференције Ужица која је констатовала „да су најхрабрији и најдисциплиновани борци за слободу и независност наше отаџбине били чланови наше Партије. Они су свуда и на сваком месту служили примером и тиме цементирали јединство, добровољну дисциплину и непоколебљивост у борби".[8] Није чудо ни што су их борци и народ цеиили, следили у борби, раду и понашању, веровали им, и били сигурни да ће ако кажу први кренути и то остварити. Значи да су иза њихових речи стајала дела.

На јавним скуповима комунисти иступају и говоре народу истину о стању и борби партизана широм Југославије, циљевима НОР и револуције, вредностима за које се води борба, износе право стање у коме се налази сеоско и градско становништво, указује на злодела, намере непријатеља, издају четника Драже Михаиловића, избегличке владе, усташа, и других и износе сва друга питања суштински везана за живот, рад и борбу људи за своје ослобођење. Истовремено истичу и значај прихватања и остваривања моралног система вредности. На јавним скуповима комунисти говоре као представници Комунистичке партије, партије радника и сељака.[9]

Да би се саопштио став КПЈ о битним питањима користе се и седнице народноослободилачке власти. У говорима чланови Партије указују на правилан однос према народу, избеглицама, производњи за становништво и борце на фронту, развијају будност како би се на време откривали агенти неприја-

4. Исто, стр. 198.
5. *Живота Р. Марковић,* Народноослободилачки фонд Градског НОО у Ужицу 1941. године, Ужички зборник, 2/1973. год., стр. 186.
6. *Миливоје Маринковић,* Партизанске радионице у Ужицу 1941. године, Ужички зборник, 1/1972. год., стр. 212.
7. У току рада ствара се радни морал новог типа, успостављају разноврсни морални односи, радник постаје стваралац и доживљава понос, на делу стиче сазнања о карактеру односа за које се води борба, радници сами управљају својим радионицама и фабрикама. У раду и односима ствара се богата морална пракса, која повратно утиче на повећање моралности и хуманости.
8. Историјски архив КПЈ, Бгд. ИО ЦК КПЈ, 1949. год., г. I, књ. 1, гтр. 211.
9. Вести Новости Реч народа 1941. год. Титово Ужице, Музеј устанка 1941. год. (изд. 1961. год.), стр. 42.

тења. Том приликом указиваио је и на начин како треба да раде народноослободилачки одбори, а како да се понашају одборници да би били стварни народни представници.

Чланови Партије говоре и борцима на војничким састанцима чета и у свим другим приликама о значају моралног понашања и односа према народу. Иако су понекада ти говори изгледали као моралне придике, ипак су остваривали позитиван утицај на моралност и човечност партизанских бораца.

И приликом опроштаја од палих другова и жртава фашистичког терора указивано је на циљеве за које су дати животи. Улисту Вести читамо „Над отвореним гробом, представници Комунистичке партије Југославије и Савеза комунистичке омладине Југославије су се још једном опростили од мртвих првобораца за народну слободу и срећнију будућност".[10]

Радећи у револуционарним и антифашистичким организацијама чланови Партије су развијали моралну свест и оспособљавали друге да морално делују и шире морални систем вредности. Тако да су користили све могућности за свој рад, доказивање и ширење утицаја КПЈ, а што је имало позитивни одјек међу људима, јер су прихватали и напредне идеје и нови систем вредности у коме су видели остваривање и својих жеља за моралнијим, хуманијим и срећнијим животом.

Чланови Партије су својим радом, борбом и понашањем успели да друге оспособе да успешно раде на ширењу моралних вредности, да оне постану њихова својина, да чине све како би их реализовали у стварности сталних борби. Комунисти су окупили око себе све оне који су тежили борби за слободу, за већу моралност и превазилажење аморалне стварности.

Допринос Скоја и Усаоја развоју и богаћењу моралних вредности

Следећи речи и дела комуниста, чланови Савеза комунистичке омладине Југославије, деловали су на усвајању и остваривању моралног система вредности НОР и револуције.[11] Њима је лежало на срцу све што је добро и људско. Поред револуционарних, друштвено-политичких и социјалних, управо су морални циљеви — идеали били за њих инспирација да се свестрано ангажују на стварању нових садржаја и облика друштвеног и морално-хуманог живота. Искрено и одушевљено су прихватали моралне и друге циљеве, идеале и вредности. Доказали су да се „рађа нова омладина која у највеће битке, у најљуће окршаје иде са песмом на уснама, која своју борбеност ствара кроз радост победе и песму слободе своме народу".[12] Омладина је ишла с песмом у јурише, сакупљање летине, на рад у радионицама и фабрикама и тако се доказивала, али увек водећи рачуна о вредностима живота.[13]

У Ужицу је створен и Српски народноослободилачки омладински савез, који је окупљао антифашистичку и родољубиву омладину,[14] која је имала могућност да се доказује на делу, стиче нова сазнања, усваја нови систем моралних, политичких, друштвених и национално-културних вредности, одговарајуће морално-политичке квалитете. Најактивнији омладинци примани су у Ској, а један од битних услова је био и поседовање моралних квалитета и

10. Исто, стр. 31—32.
11. У досадашњем истраживању аутор је дефинисао ове опште вредности НОР и социјалистичкс револуције: Човек — највиша вредност, Слобода, Рад и стваралаштво, Братство и јединство и Југословенски револуционарни патриотизам и бројне личне вредности.
/Др Милан М. Миладиновић, Основне моралне вредности социјалистичке револуције у Југославији 1941—1945. Лесковац, Народни музеј, 1980. године/.
12. Вести Новости Реч народа 1941, стр. 103.
13. Тито је о хуманизму омладине рекао: „Интересантно је то, чак можда и чудно звучи, јер је ријеч о рату. Ја сам мислио да у једном тако суровом периоду као што је рат и у једном тако тешком рату као што је наш, код младих људи, код дјечака и дјевојака не може бити развијена хуманост. Убиједио сам се, међутим, да нисам у праву. Хумани карактер омладине показао се увијек на висини".
/Јосип Броз Тито, Говори и чланци, Згб. Напријед, књ. XIV, стр. 261—262/.
14. *Др Петар Качавенда,* Омладина у револуцији, Бгд., Институт за савремену историју Београд, 1986. године.
15. Види: *Милан М. Миладиновић,* Ђтик младих комуниста у револуцији, Бгд. 1972. год. (треће допуњено издање), стр. 32—36.

Спремност да се морално и хумано понаша.[15] У својој организацији младићи и девојке стицали су искуства у раду, борби и моралном понашању, што је било прилика за доказивање своје морално-хумане личности и усвојености револуционарних идеала и система норми морала радничке класе.

Посебну активност, поред младића и девојака — партизанских бораца, показали су омладинци у раду на сакупљању летине, пружања помоћи одборницима револуционарне власти, обезбеђењу слободне територије, повећању продуктивности рада и на друге начине. На позив да се иде по храну на слободној територији нарочито се „одазвала омладина града и села, масовним учешћем на акцијама брања воћа, кукуруза и поврћа, као и пружању помоћи да се уредно и на време обави јесења сетва".[16] Стварале су и омладинске радне јединице ради обављања наведених послова. Тако је велики број младих био на сакупљању летине у селу Добруну, из кога су становници побегли. Омладинци су у напуштеном селу сачували све ствари тако да мештанима није ништа однето.[17] Овако морално поступање имало је великог одјека међу становницима Добруна и утицало на њих да промене однос према партизанима и сарађују са њима у борби против окупатора и народних издајника — контрареволуционара.

Чланови СНООС-а увек су мислили да су мало урадили, да нису постигли моралност комуниста, да су остали многи послови необављени, да су мало прочитали и новог сазнали. У тој великој жељи налазили су и мотив за морално усавршавање, али су били нестрпљиви и чинило им се да се споро мењају људи и односи. Међутим, учинили су много, како за време Ужичке републике тако и касније. Они су остваривали и морални утицај на старије људе.

Допринос Антифашистичког фронта жена развоју моралних вредности

Иако није постојала посебна антифашистичка организација жена у устанку 1941. године, оне су деловале и дале велики допринос сопственој људској еманципацији и богаћењу моралног систем вредности. Биле су партизански борци, политички комесари, чланице одбора револуционарне власти (истина мало их је било), чланови Партије и Скоја и других организација и институција које су се стварале у току борбе. Стварањем АФЖ-еа децембра 1942. године на једном делу Југославије, а онда и на другим теренима ла и Ужица и околине касније, имало је утицаја на већу активност жена у свим доменима борбе и рада. Посебно је то дошло до изражаја од друге половине 1944. године када се масовније приступа формирању организације и избору одбора АФЖ-еа.

Уз помоћ КПЈ жене су остваривале своје задатке, али деловале и на превазилажењу многих предрасуда, моралне стеге и крутости обичајних норми. Свесрдно су прихватиле морални систем вредности и норми револуционарног морала. У њима су виделе могућност остваривања слободе, једнакости и равноправности. Оне су зато испољавале велику активност и настојале да се докажу као људи који се не задовољавају само ослобођењем земље него тра же и нове односе и реализацију револуционарног морала и хуманизма. На слободној територији 1941. године оне су „активно радиле у свим облицима борбе и рада".[18] Позив на устанак прихватиле су и жене са села. Сељанке из многих села организовале су прела на коме се преде вуна за партизане.[19] Кроз борбу и рад српске мајке и жене показале су „да у њима пламти безгранична љубав према слободи отаџбине".[20] О њима у листу Вести пише: „Навикле су већ у ранијим борбама на напоре, навикле на пешачења, навикле на

16. *Миливоје Радовановић Фарбин и Миливоје Ковачевић Миша,* Народноослободилачки одбори у ужичком округу 1941. године, рад у књизи: Устанак народа Југославије 1941, Бгд. ВИЗ ЈНА, 1964. год., књ. VI, стр. 504.
17. *Милутин Јаковљевић и Милан Ђоковић,* Организовање омладинских радних бригада у Ужичкој републици, Ужичка република, књ. 2, стр. В4.
18. *Цр Венцеслав Глишић,* нав. рад, стр. 203.
19. Историјски архив КПЈ, г. I, књ. 1, стр. 273.
20. Вести Новости Реч народа 1941, стр. 121.

буру и олују, на спаваље по влажиим и хладним логорима", али су све издржале и ничега се нису плашиле.[21] На прелима и другим скуповима сазнавале су о циљевима НОР и револуције, о идеалима комуниста, о сутрашњици живота и слободи итд.[22]

Биле су изједначене „жене с мушкарцима"[23] и у избору у органе народноослободилачке власти. Добиле су политичка права. Биле су бирane у НОО. У Бајиној Башти међу 24 изабрана одборника Среског НОО биле су Љубица Пенезић, Бука Дуњић, домаћица, Божана Петковић, судски службеник.[24]

Окружни комитет КПЈ Ужица настојао је 1944. године „преко среских комитета КПЈ да се даље ради на проширењу организације, да се тежиште у градовима пребаци на раднике, да у КПЈ буде више жена".[25] Преко жена-комуниста Партија је најдиректније и најбрже утицала на ширења нових моралних погледа и на усвајање и остваривање система моралних вредности.

Жене су радиле у партизанским радионицама и фабрикама и у њима изграђивале моралне односе на бази револуционарног морала и моралног система вредности. Оне су биле и најдоследнији борци против патријархалног, буржоаског и фашистичког морала, разрачунавале се са малограђанштином и усвајале нове погледе на своје место и улогу и борби, раду и друштву.

Допринос НОО развоју и богаћењу моралног система вредности

Рушењем система буржоаске власти, која се ставила у служби окупатора поставило се питање истовременог формирања нове народноослободилачке и револуционарне власти. Сам чин формирања народноослободилачких одбора имао је моралне и хумане вредности. Водило се рачуна о моралном лику и хуманости будућих одборника. Шпекулантима, политикантима, зеленашима, експлоататорима, аморалним личностима и угњетачима није било места у одборима власти. Одборници су могли бити само морално-хумане личности, које имају поверења народа и спремне да подносе највеће тешкоће и они доследни, упорни, принципијелни, правични, поштени и храбри људи који могу одговорити задацима оружане борбе.

Можемо се сложити да је „лакше било (иако уз велике борбе и жртве — М. М.) срушити стару власт него поставити нову и у њој радити без писаних закона и без икаквог искуства".[26] Иако није било писаних закона постојале су револуционарне моралне норме по којима су радили и поступали одборници у свом раду и понашању. Деловањем на основу моралних норми и обраћајући се народу путем „прогласа и конференција, Народноослободилачки одбор Ужица сваким даном постајао је све ближи масама. Он је штитио њихове интересе, заводио правду, борио се против корупције и на тај начин стицао све већи ауторитет".[27] Баш зато су могли постати „језгро око којег се окупљају све патриотске снаге".[28] У свом Прогласу Народноослободилачки одбор Ужица истакао је: **„Слобода, хлеб и огрев** — тих неколико речи за нас су скоро сав програм".[29] На подручју „ужичког округа, био је велики **број** избеглица из Босне и Македоније и изгнаника из Словеније".[30] Тако је брига за људе, њихову слободу, исхрану и огрев имала хумани и истовремено револуционарни смисао и значај. Ту се испољавала животна потреба људи чије

21. Исто, стр. 82.
22. Види: *Живота Р. Марковић,* Нав. рад, 2тр. 183.
23. *Живота Р. Марковић,* Народиоослободилачки одбори у ужичком округу 1941. Ужички зборник, т. 8/1979. год., стр. 228.
24. Види: *Живота Р. Марковић,* Сресни НОО-и у ужичком округу 1941. Ужички зборник, т. 5/1976. год., стр. 204.
25. *Гојко Шкоро,* Партијска организација у ужичком округу 1944 — 15. мај 1945. године, Ужички зборник, т. 7/1978. год., стр. 235.
26. *Милијан Јеремић,* Корени демократичности потичу још из првих дана народноослободилачке борбе, Бгд. Ужичка репубпика, 1978. године,стр. 23/.
27. *Др Душан Живковић,* Постанак и развитакнародне народне власти у Југославији 1941—-1942. Бгд. Институт за савремену историју, 1969. год., стр. 179.
28. *Милијан Јеремић,* Нав. цело, стр. 235.
29. Вести Новости Реч народа 1941, стр. 97.
30. *Живота Р. Марковић,* Нав. рад, стр. 211.

остварење представља доказ стварне револуционарне, морално-хумане и ослободилачке оријентације НОР и револуције. На остваривању ових задатака радило се организовано, а чињеница је „да су у томе предњачили личним примером одборници".[51] На својој другој седници Срески НОО Бајина Башта поставио је питање избеглица и снабдевање становништва огревом и другим животним потребама и расматрао могућност оснивања „кухиње у којој ће се хранити незбринути".[12]

И путем примене оправданих санкција НОО су ширили нови морал и морални систем вредности. Кажњавају коцкаре, шпекуланте, аморалне личности. Критички се односе према неким одборницима, који нису дорасли или нису хтели да се владају по новим правилима живота и чак пактирали с непријатељем.[33]

Народноослободилачким одборима није било лако да се боре против свих облика и манифестација аморализма из прошлости како би створили ново моралније и хуманије стање. Они су утицали да се мења и однос према новој власти, да је народ прихвати као своју и да остварује одлуке не применом репресије него добровољно и из сазнања да се то чини у сопственом и друштвеном — ослободилачком интересу.

Допринос Народноослободилачког фронта ширењу и богаћењу моралног система вредности

Народноослободилачки фронт, формиран 1944. године на терену Ужица и околине, деловао је у складу са политичким, идејним, моралним, националиим и ослободилачким циљевима НОР и социјалистичке револуције. Окупљао Је све патриотске снаге. Комунисти и чланови Скоја имали су сада широке могућности да делују у НОФ на остваривању политичког, моралног и идејног утицаја без принуде и путем демократског дијалога са представницима различигих схватања.[34]

У одборе НОФ-а бирани су проверене патриоте, који су поседовали и одговарајуће морално-политичке квалитете. Становништво је водило рачуна ириликом избора у руководства и о моралним и људским квалитетима и оданости ствари народног ослобођења. Својом ширином окупљања ова масовна организација била је место васпитања и преваспитања људи путем ангажовања на конкретним задацима где се и доказивао свој патриотизам и привржености идејама НОР и социјалистичке револуције.

На конференцијама са народом и на седницама НОФ-а одвијала се критика и самокритика и као средство моралног утицаја,[35] исправљања грешака и подршка прогресивним идејама и позитивним радним, политичким и моралним искуствима.

Народноослободилачки фронт Ужица и околине ширио је свој утицај на политичком, али и на моралном плану. Деловао је на ширењу нових моралних схватања, примени моралних норми и усвајању и остваривању моралног система вредности.

Опште моралне вредности

У деловању и борби револуционарних и антифашистичких организација и народноослободилачке власти биле су заступљене већим делом опште моралне вредности. **Човек је био највиша вредност** и налазио се у центру инте-

31. *Живота Р. Марковић,* Народноослободнлачки фонд Градског НО одбора у Ужицу 1941. године, Ужички зборник, г. 2/1973. год., стр. 185.
32. *Живота Р. Марковић,* Срески народноослободилачки одбори у Округу ужичком 1941. године, Ужички зборник, т. 5/1976. год., стр. 209.
33. *Живота Р. Марковић,* Народноослободилачки одбори у ужичком округу 1941. године и зачеци делегатског система, Ужички зборник, т. 8/1979. год., стр. 227—228.
34. *Др Душан Живојсовић* пише у књизи „Народни фронт Југославије 1935—1945", Бгд. Народна књига, 1978. године да је ЈНОФ био у Хрватској, ОФ у Словенији, а у осталим деловима НОФ. Касније добија јединствени назив ЈНОФ.
35. Критика је била јавна на политичким конференцијама и на седницама одбора НОФ-а. Тим путем остваривана је контрола рада и политичког и радног понашања изабраних у одборе НОФ-а али и појединих чланова за неактивност, неприхватљиво понашање и нарушавањем платформе НОР и револуције и моралних норми.

ресовања свих субјеката и чинилаца НОР и револуције. Вођено је рачуна о вредности живота: спашавани људи од злочина окупатора и домаћих издајника — контрареволуционара, захтевано да се људи чувају у борби, вођена брига о исхрани, здрављу, смештају, достојанству, образовању и подизању културног нивоа људи. Отварана је и перспектива изласка из дате ситуације, пружана свестрана помоћ рањеним и болесним борцима и становницима, остваривана будност и конспирација.[36]

Човечност се испољавала и у помоћи људима да се ослободе старих схватања, навика и понашања која су их ометала да се доказују као напредне и морално-хумане личности, па су многи анонимни људи постајали чувени борци, одборници, команданти и политички комесари, добри организатори, књижевници, ликовни уметници, новинари итд. Доказивали се у практичној борби и развијали своје способности.

Остваривана је свестрана брига о људима путем: чувања људи у борби, подизања општег образовања и културе, изградње политичке свести, развијања достојанства, разрешавања могућих конфликтних ситуација међу људима на хумани начин, подршке у развијању способности за одређену делатност којом се доказују вредности личности и НОР и револуције.

Да је човек био највиша вредност доказује и брига о деци без родитеља. У Ужицу је био дечји дом, око чијег је издржавања и васпитања преузео бригу Градски НОО[37]. Ту су била смештена деца палих бораца и оних настрадалих приликом експлозије у фабрици оружја, убијених за време немачких бомбардовања слободне територије, настрадалих од четника Драже Михаиловића и несталих по логорима широм Европе. Градски НОО у Ужицу имао је и секцију „за прихватање и смештај избеглица и незбринуте деце".[38] Међу секцијама биле су и оне за исхрану, за набавку и распоред огрева, за противавионску заштиту, за помоћ партизанским породицама и избеглицама, за пружање социјалне помоћи.[34]

Народноослободилачки одбори и сви чиниоци НОР и револуције, бриули су о рањеним и болесним, набавци лекова и других средстава за лечење и вршење хируршких интервенција.[40]

Организоване су бројне приредбе са уметничким програмима, постојао је чак и сликарски атеље, отваране књижнице и издавани листови.[41] У овој активности био је ангажован велики број људи који су ширили нову културу, морал, политичку и идејну свест, неговали научни поглед на свет, развијали интерес за читање књига и листова. Тиме је човек-борац, одборник, чланица АФЖ-еа, млади комуниста, антифашиста и ослободилац постао обавештенији и стицао више знање што га је уздизало у сопственим очима и код другова. А виши степен знања води сигурнијем моралном суду и човеку достојнијег понашања.

Борба је била једини начин да се спасе живот људи и сачува национална самобитност. Само кроз борбу, пише у листу Вести, моћи ћемо „да се као људи, као Срби одржимо",[42] јер је непријатељ за једног свог убијеног војника стрељао стотину талаца Срба, Јевреја, Рома и других напредних и недужних људи, које је држао у својим затворима и логорима.[43] Стога је борба и са

36. Једна небудност довела је до губитка стотину људи настрадалих од експлозије подметнуте од стране непријатеља у фабрици оружја. То је била опомена и велико искуство како треба убудуће обезбеђивати слободну територију од диверзаната и Шпијуна.
37. Види: *Јешо Поповић,* Из рада народноослободилачких одбора Ужице и Бајине Баште, рад у књизи „Устанак народа Југославије 1941", т. VI, стр. 509.
38. Исто.
39. *Др Димитрије Кулић,* Народноослободилачки одбори и судови у Србији, Београд, Савремена администрација, 1964. године, *стр.* 118.
40. *Миливоје Радовановић Фарбин и Миливоје Ковачевић Миша,* Нав. рад, стр. 511.
41. *Јешо Поповић,* Нав. рад, стр. 514. Види још: *мр Саво Андрић,* Књижевне прилике у Србији у години устанка 1941, Ужичка република, Бгд. Музеј устанка 1941. Титово Ужице, 1978. год., књ. *2,* стр. 343—352.
42. Вести Новости Реч народа 1941, стр. 73.
43. Види: наређење Адолфа Хитлера од 28. 12. 1941. године, (Зборник НОР, Б'гд. Војно-историјски институт ЈНА, т. I, књ. 4, стр. 286); наредбу начелника Штаба немачке врховне команде од 16. 09. 1941. године (Зборник НОР, т. I, књ. 1, стр. 432); наређење фелдмаршала Листа од 5. 09. 1941. године (Зборник НОР, т. I, књ. 1, стр. 391) и наредбе других немачких команданата и полицијских органа.

становишта чувања људских живота имала хумани карактер, иако се и морало гинути да би се сачували животи и остварила слобода.

Поручивано је: „неће се дозволити нико да умре од глади, свакоме ће се помоћи, али зато свако мора да ради на делу народне слободе".[44] Ова порука је и остварена. Нико није на слободној територији умро од глади иако је била велика несташица у артиклима исхране.

Посебно је хуманост, брига о човеку у односу на место и улогу жене у НОР и револуцији, дошла до изражаја афирмацијом једнакости и равноправности. Оне су се доказивале кроз борбу, рад и друге активности и умешности у остваривању циљева оружане ослободилачке борбе. То се више односи на жене у градовима, али и оне са села, нарочито после поновног ослобођења територије Ужице и околине 1944. године.

Тако је постепено али стално остваривана мисао изречена на страницама листа Вести: „кад прохује нашим пољима битке за слободу златну, уместо тенкова, бомби и авиона, изградиће радници своју свест и живот достојан човека".[45]

Слобода као вредност — Сви субјекти и чиниоци НОР и револуције водили су борбу за националну, социјалну, политичку, људску слободу, која, само таква, и има морално-хуману садржину. Сви ови видови слободе остваривани су у јединству, у процесу ослобађања људи од ропства, експлоатације, бесправља, угњетавања и унижавања. Борци су реализовали девизу „Смрт фашизму — Слобода народу!", која је представљала позив да се уништи фашизам ако се жели остварити слобода. Тиме је речено да фашизам носи ропство, угњетавање, уништавање људи и материјалне културе, што је на делу и показао. Заједно с њим неслободу и аморализам носили су и издајници-контрареволуционари. Стога је уништење фашизма и контрареволуције био сопсШто бше дуа поп остваривања слободе.

Вођена је борба за националне слободе и национално ослобођење. О томе се стално говорило, писало, борило се и томе се тежило. Избора да готово није било, а што се види из мисли „Живети у слободи — или умрети, то је наша идеја водиља".[46] Овако су мислили партизански борци Ужичког НОП одреда и народ на ослобођеној територији 1941. године и касније у току борбе до коначног ослобођења. Борба ће се водити, поручивао је песник, „Док не дође правда и слобода целокупног раднога народа".[47] Певана је и партизанска песма „Партизан сам тим се дичим то не може бити свак, Умријети за слободу може само див-јунак".[48] Знало се добро да пут „борбе за слободу тежак је пут. То је пут беспримерног херојства и самопрегора, спремности на све патње, на безрезервно давање живота[49] само ако то служи народу и његовој слободи, његовој срећи и благостању".[50]

На транспарентима ношеним улицама Ужица, Бајине Баште и других градова и села писало је „Живела слобода!"[51] Ова парола налазила се и на зградама, у јавним објектима, у радионицама и фабрикама.

Полазећи од значаја слободе није чудо „што се у песмама размишља о слободи" и борило се за њу.[52] Јер први пут „за последњих 20 година омладина је могла да каже шта јој лежи на срцу", и казала је.[53]

При сећању на пале борце увек се исказивало да су пали „за слободу вашу и нашу и слободу целог народа".[54]

44. Вести Новости Реч народа 1941, стр. 66.
45. Исто, стр. 40.
46. Вести Новости Реч народа 1941, стр. 20.
47. Исто, песма „Подигла се ужичка нахија", стр. 114.
48. Песма објављена у листу Вести од 14. октобра 1941.
49. Овде се не ради о невредновању живота него о високој свести да се без жртава у датим историјским околностима не може остварити слобода. Није то била затрка у смрт већ борба за живот, слободу и социјализам — вредности које се могу остварити спремношћу на жргве. За подвиге, велике вредности и херојска дела не могу се борити кукавице, шећирџије, калкуланти.
50. Историјски архив КПЈ, г. I, књ. 1, стр. 71.
51. Исто, стр. 93.
52. *Мр Драгољуб Зорић,* Књижевни прилози у ужичкој партизанској штампи 1941. године, Ужички *зборник,* г. *8/1979.* год., стр. *264.*
53. Вести Новости Реч народа 1941, стр. 22.
54. Исто, стр. 31.

Веома снажно је деловала порука партнзана Ужичког **НОП** одреда **која** гласи: **„Застава слободе је, упамтите, браћо, крваве боје, и свака друга застава** је лажна".[55] Иако овде има елемената изражавања класне суштине НОР и револуције и доминантности класног над националним, није дошло до сужавања базе оружане антифашистичке и национално-ослободилачке борбе.

Слобода је долазила до изражја и приликом одлуке да се приступи НОР и револуцији, КПЈ, Скоју и другим антифашистичким организацијама. Тиме што су се добровољно опредељивали слободно су прихватили и револуционарни морал и систем моралних вредности.

Остваривана је и слобода одлучивања, говора, критике и давања предлога.

О постојању и остваривању слободе говоре и чињенице масовно испољене самоиницијативе у свим доменима оружане борбе и рада на слободној територији. Радници самоиницијативно организују поправку локомотива, по рушених железничких мостова и набављају потребни материјал па су успели да проради железница. Слично су поступали и радници електричне централе и многих фабрика и радионица. Грађани су по градовима рашчишћавали рушевине настале после немачког бомбардовања, радили су на стварању услова за складнији живот, копали ровове за одбрану Ужица, Ужичке Пожеге, Бајине Баште, Ариља и других места.

Комунистичка партија Југославије је јасно стављала до знања да без остваривања слободе путем борбе за ослобођење земље нема правих вредно сти нити великих домета у остваривању циљева НОР и револуцгије.

Остваривана је и слобода вероисповести. Нико није гушио верска осећања нити упражњавања верских обреда.

Слобода остварена 1941. године имала је велику моралну вредност. Људи су то видели тек када је дошла реаокупација слободне Ужичке републике. Биле су оживеле све врсте неслободе, а терор је царевао. Становништво се могло на делу уверити шта је све изгубило повлачењем партизанских јединица и гушењем Ужичке републике. Стога је дошло до сазнања да треба наставити борбу, која ће бити непрестано вођена употребом различитих облика, метода и средстава, у тешким условима до јесени 1944. године, а затим масовним приступом јединицама НОВ и 110Ј, свестраним радом на ослобођеној територији, у слободним градовима и селима. Опет су дошле до изражаја, сада на ширем плану, све врсте слободе, која добија у масовности и морално-хуманој вредности.

Рад као вредност испољавао се у свим активностима припадника НОР и револуције. Подизање продукгивности рада сматрамо је патриотском дужношћу.[56] Рад за реализацију циљева слободе и бољег живота био је и место доказивања, стицања знања и искустава, откривања нових способности и сазнавања истине.

Активност на припреми и организовању оружаног устанка путем бројних илегалних састанака и конференција, формирању партизанских јединица, пар тијских ћелија и скојевских актива, партијских упоришта, веза и пунктова — — имао је морално-хуману вредност иако је представљао активност за организовање и вођење борбе. Рад је био намењен борби за слободу и ослобођење, а то поред патриотске дужности представља и људско схватање своје националне, револуционарне и моралне обавезе које треба испунити да би се било човек, борац, комуниста, револуционар. Ту је испољена храброст да се преуз-

55. Ова девиза је била класно уска. Могла је водити секташтву јер су запостављени национални симболи око којих се окупљају људи извршавајући своју патриотску дужност, а не као комунисти и чланови Скоја и револуционарну дужност. Историјска ситуација је била таква да би позивање само под националном српском заставом значило бити у истој равни са четницима — — сарадницима окупатора. Да би се то избегло пренаглашена је овде црвена застава радника и револуционара. Била је тежња да се дистанцира од издајника народа и путем заставе, а што није било у реду. Касније ће се то исправити па ће се јединствено употребљавати и национална и радничко-револуционарно-комунистичка вастава.

56. Још увек немамо научне радове, бар аутор није о томе обавештен, о изворима, мотивима и резултатима велике продуктивности рада у партизанским радионицама и фабрикама. Такви радови би имали значаја за тражење мотива за рад и продуктивност данас.

му одговорносхи, оданосх схвари народа, класе и Пархије, унорносх да се исхраје до краја без обзира на хешкоће.

Најбоље месхо за доказивање морално-хумане, економске и полихичке вредносхи рада биле су пархизанске радионице и фабрике. Поред редовних послова „око обезбеђења нормалног саобраћаја, одржавања возног парка и железничких инсхалација — посхројења у исправном схању, радници колнице и ложионице обављали су и низ других послова којима су доприносили хехничкој опремљеносхи пархизанских јединица".[57] Ово особље је у јесен 1944. године, „свесно својих дужносхи, одмах првог дана по ослобођењу окупило се и сложно дало на рашчишћавање рушевина и поново оспособљавање саобраћаја".[57^] У све ове радове „радници ложионице уложили су много хруда, хежећи да међу собом ударнички раде".[58] Овде се ради о раду из осећања дужности и задовољсхва па има морално-хуману вредносх, а не само економску ефикасносх и оправданосх.

Радници у радионицама и фабрикама осхварили су позив Ужичког НОП одреда и сви радили на обнови производње и оживели „умрхвљену привреду"[59] Овај рад чесхо је био добровољан и бесплахан, а хо је његова виша вредносх.[60] Поред јединсхва, за победу је било неопходно да се осхвари пуна љубав и преданосх „за посао који радимо", поручивао је овај пархизански одред.[61] Позив на рад ради брже победе и схварања бољег живоха упућује и лист Борба, који је излазио у Ужицу 1941. године.[62] У раду су се истицале и жене изграђујући и нове моралне и друштвене односе.[63] Омладина, такође, масовно и добровољно „учествује у разним активностима на пружању помоћи и прикупљању средстава за фронт и др.[64] Грађани Ужица 1944. године „нису били сами на чишћењу рушевина и обнови града. Прискочило им је у помоћ и 110 омладинаца из Сече Реке. Они су радили на оправци водовода, рашчишћавању рушевина, копању рупа за електричне стубове итд."[65]

Радну активност испољили су и изабрани одборници народноослободилачке власти који су свестрано прихвахили „посхављене задахке и данонохно их извршавали".[66] Овде се ради о добровољном бесплахном раду у корисх коначне победе и ослобођења земље.

Моралну вредност има и рад на политичком подизању маса, организовању позадине, прикупљање добровољних прилога, организовање бригада за сечење дрва, оправка путева и мосхова, кућа, збрињавање сиромашних и родихеља палих бораца итд.[67]

Баш у овој свестраности, поред осталог, манифестована је морално-хумана вредносна суштина рада, иако то на први поглед не изгледа. Политички рад је имао и моралну вредност, јер се радило о помоћи људима да се правилно оријентишу у друштвеним токовима, да самостално политички мисле и сигурније се опредељују за ствар напретка и слободе.

57. *Миливоје Маринковић,* нав. рад.
57а. *Гојко Шкоро,* Једнинствени народноослободилачки фронт у ужичком округу 1944 — 15. мај 1945. Ужички зборник, г. 9/1980, стр. 356.
58. Исто, стр. 357.
59. Вести Новости Реч нароца 1941, стр. В.
60. Лењин је о том раду писао као о будућем комунистичком раду. /Види: *В. И. Лењип,* Изабрана дела, књ. 13, Бгд. Култура, 1960. године, стр. 188—209.
61. Вести Новости Реч нароца 1941, стр. 73.
62. Тако у Борби пише: „Браћо сељаци, грађани и сви поштени Срби, радите плански, свако јутро питајте се шта сте учинили, не рачунајте време као раније на дане, рачунајте га на секунде". /Историски архив КП.Т, т. Г, књ. 1, стр. ?.88/.
63. Види: *Венцеслав Глишић,* Жене ужичког краја у устанку 1941. године, Ужички зборник, т. 1/1972. гоцине, стр. 205—209.
64. *Живота Р. Марковић,* Нароцноослободилачки фонд Градског НОО Ужица 1941. године, Ужички зборник, т. 2/1973. год., стр. 183; о раду омладине писао је и лист Вести (Вести Новости Реч народа 1941, стр. 102).
65. *Гојко Шкоро,* нав. рац.
66. *Миливоје Радовановић Фарбин и Миливоје Ковачевић, Миша,* Нав. рац у књизи „Устанак нароца Југославије 1941".
67. Вици: Ужички зборник, т. 9/1980. гоц., стр. 331, 333.

Радна активност, а то значи и испољавање својих људских вредности, дошла је до изражаја у културно-просветном и уметничком раду,[68] самообразовању и самоваспитању[69] и у другим сферама рада.

Братство и јединство као морална вредност долазило је до изражаја у свим облицима и садржајима живота, рада и борбе у НОР и социјалистичкој револуцији. Правилно је схваћена важност међунационалних односа. Приступало се Словенцима, које су Немци протерали, а живели у Ужичкој републици, а и касније, као браћи и људима којима треба пружити свестрану помоћ. Остваривaн је интернационализам и људска солидарност. Стога позив да се превазиђе братоубилачка борба на овом терену имала друго значење него у многим крајевима Југославије.[70]

Без обзира на то вођено је рачуна о правилним међунационалним односима и остваривању пароле „Живело братство и јединство!". Омладинци Ужица и околине у селу Добруну сакупљали су и чували летину „српских породица које су терорисале усташе и муслиманских које су малтретирали четници".[71]

На територији Ужица формирана је и словеначка партизанска чета, а ужичка Борба објављивала је неке написе на словеначком језику.[72]

Штаб Ужичког НОП одреда обраћао се свим националностима, а што се види из Прогласа у коме се каже: „Сваки избеглица, био он Словенац, Македонац или Босанац, може много да допринесе ослободилачкој борби, било пушком било неким другим радом Упозадини. То налаже савест и част, јер само на тај начин може да се бори и за слободу своје земље и свога краја".[73]

Интензиван рад на развијању братства и јединства захтевао је и жртве. Партијски, скојевски и други борци НОР и револуције ширили су братство и јединство новог садржаја и начина испољавања. Та активност је појачана када су на терен Ужица и околине 1944. године стигле и партизанске јединице из других крајева Југославије. Стога покушај четника да ширењем пропаганде како долазе усташе заједно са комунистима да униште Србе, није успео да на тој линији мобилише већи број људи, иако није остао без утицаја. О томе говоре и чињенице да су Срби у неким местима напуштали села приликом наиласка партизанских јединица 1944. године.

Југословенски револуционарни патриотизам као морална вредност био је стално у жижи интересовања свих субјеката Ужица и околине. Коришћене су при том и позитивне традиционалне и родољубиве вредности и повезиване са новима које су стваране.[74]

68. *Мр Милутин Пашић,* Деца у устанку 1941. године, Ужички зборник, т. 8/1972. год., стр. 243.
69. *Др Венцеслав Глишић,* Жене ужичког краја у устанку 1941. године, Ужички зборник, т. 1/1972, стр. 194.
70. Парола против братоубилачке борбе значила је да се не води борба између Срба подељених на партизане, четнике, недићевце и љотићевце, већ да се уједине на платформи заједничке борбе против окупатора. Посебно се то односило на захтев за јединственом борбом четника и партизана. Радило се о стварању јединственог национално-ослободилачког фронта на чему је радила КПЈ. До тога није дошло због сарадње четника са окупатором и квислинзима, љотићевцима и недићевцима. Из тих разлога мора се друкчије приступати истој пароли о заустављању братоубилачке борбе на терену Србије и неких других крајева него тамо где је становништво било вишенационално. Али без обзира на то остваривање ове пароле о заједничкој борби за национално ослобођење имало је своју политичку и моралну вредност.

    Већа пажња је посвећивана националном јединству Срба, али је сузбијана и четничка пропаганда да су за пропаст буржоаске Југославије искључиво криви Хрвати. Затим се супротстављало покушајима четника да изједначе усташе са Хрватима. Борило се и против позива четника ца се униште нехришћани.
71. *Витомир Чворовић Чворо,* Ужице 1941. године, рад у књизи: „Устанак народа Југославије 1941", т. IV, стр. 896.
72. Историски архив КПЈ, т. I, књ. 1.
73. Вести Новости Реч народа 1941, стр. 145.
74. Истовремено је вођена борба против злоупотреба традиционалних националних и патриотских вредности од стране четника Драже Михаиловића и Косте Миловановића Пећанца. Стога се морало ићи на истицање и пренаглашавање српства. У листу Борба је писало „Није време које допушта да се цепачи, шпекуланти, авантуристи и пљачкашки типови дуго прикривају националним фразама" (Историски архив КПЈ, т. I, књ. 1, стр. 47). Развијање позитивних националних вредности значило је и ефикасну борбу против издаје и слуганства окупатору. Истовремено су повезиване националне и народноослободилачке вредности стваране у току борбе.

КПЈ, Ској и друге антифашистичке организације и народноослободилачки одбори схватили су важност рада на развијању нове патриотске свести и осећања, као извора моралне снаге и позитивног утицаја на моралну и револуционарну свест бораца и становништва. То је схватио и Ужички НОП одред и у своме прогласу истиче: „Веран традицијама својих славних предака Обилића, Карађорђа, Танаска Рајића и многих других српски народ није се помирио са роиском судбином који су му донели немачки крупни капиталисти[7]' и издајници и петоколонаши Недићи, Љотићи, Аћимовићи и други".[76] У једном напису у Вестима се констатује: „Целом Србијом пламен патриотизма и националне свести пробудио је читав народ".[77] ЈТист Борба у једном напису истиче: „свака кућа и свако дрво на територији Ужица и околиие облепљено је плакатама и разним цртежима у којима се апелује на патриотску свест ірађана да помогну ослободилачку борбу".[78] Ове плакате лепили су чланови Скоја и омладинци, али и други активисти и борци ПОР и револуције.

Приликом избора у народноослободилачке одборе водило се рачуна да одборници буду добри родољуби и антифашисти. На то се указује и у листу Борба.[79] И стварно високу патриотску свест доказали су одборници „и после губљења слободне територије".[80] Херојски су се држали пред непријатељем и били поносни што су служили народним интересима.

Захтевано је да се патриотизам покаже на делу. „Војска на фронту а остали својим делом има да покаже да је прави Србин и да не дозвољава да се српско име сатре и осрамоти".[81] Морална је дужност бити родољуб. Љубав према отаџбини најбоље се може показати „овде, на делу, ако пружимо свестрану помоћ народноослободилачком одбору. Овде, сада и сместа да се покаже колико смо патриоти".[82] И многи су показали своје родољубље на делу. Високу „класну и националну свест показали су занатски радници који раде у партизанској радионици; одричу се плате и радиће под истим условима као и наши другови на фронту".[83] Као што се види, однос према раду подигнут је на степен патриотизма, што је веома значајно за сагледавање и морално-хумане димензије и рада и југословенског револуционарног патриотизма.[84]

И омладина Ужица и околине развијала је патриотску свест и осећања, напајала се „витештвом косовских јунака и устаника из 1804. године, голору-

75. Нс ради сс само о крупним капиталистима који су повели рат за проширење својих интересних сфера и поробљавање других народа него и остали Немци. Међу њима је било и доста радника и сељака, који су заведени фашистичком пропагандом о томе да су од бога и историје позвани као виша раса да владају светом, а нарочито Словенима као нижом расом. Указивање само на главног актера поробљавања није довољно, јер се испушта из вида да и реакционарна идеологија и пропаганда могу да утичу на Јбуде да прихвате туђе као своје интересе. Из овога треба извући Поуку.
76. Вести Новости Реч народа 1941, стр. 7.
77. Исто, стр. 65.
78. Историски архив КП.Т, т, J, књ. 1, стр. 287.
79. Исто, стр. 296. где пише: да у НОО треба да уђу људи „без обзира на своје политичко уверење, сви они честити и родољуби који су својим примером на делу показали да су добри синови свога народа, да никада неће издати отаџбину у овом светом ослободилачком рату". Овдс је родољубље стављено изнад политичких ставова, схватања и убеђења. Тиме је показана сва ширина антифашистичког фронта. Интересантно овде се помиње само отаџбина, не наглашава се да ли се ради о Србији или Југославији. Касније ће то бити јасно наглашено да се борба води за садашњу Југославију, а тиме и Србију.
80. *Миливоје Радовановић Фарбин и Миливоје Ковачевић Миша,* Нав. рад, т. VI, стр. 498.
81. Вести Новости Реч народа 1941, стр. 121. Стално истицање српства у документима КПЈ и других организација НОР и револуције било је условл>ено чињеницом да су четници покушали да се представе као једини заштитници српских интереса, чувари српских традиционалних вредности, морала, обичаја итд. Стога се истицањем српства 1941—1942. године у партијским и другим документима мора посматрати са становишта историјских околности у којима се деловало. Изван тога може се схватити да се радило о борби за уско-српске иитересе, што би било супротно циљевима НОР и револуције и историјској истини. Наглашавање српства било је условЈвено И сталном пропагандом непријатеља како комунисти и Јевреји воде борбу по директиви Москве, а против чувања српских глава и интереса.
82. Вести Новости Реч народа 1941, стр. 144.
83. Историски архив КПЈ, т. I, књ. 1, стр. 31.
84. Ради се о југословенском ревоЈгуционарном патриотизму а не о социјалистичком, јер су тек у слободној земљи створени и материјални, политички, културни и други услови да револуционарни прерасте у југословенски социјалистички патриотизам не губећи своју класну, револуционарну и пролетерско-интернационалну садржину и вредносг.

ких сељака који су само са угарком у руци скочијш сви као један човек **да** извојују своју слободу",[85] а СНООС је представљао организацију „свих младих родољубаа",[86] који су у њој даље богатили своје родољубље и доказивали свој патриотизам.

Патриотска поезија „доживљава свој процват онда када један народ води борбу за ослобођење, а Ужице је у јесен 1941. године већ постало жариште устанка".[87]

У Ужицу и околини неговане су и вредности настале у НОР и револуцији и међународном радничком покрету. Тако је у Ужицу прослављена, 7. новембра 1941, годишњица октобарске револуције,[88] а 1. марта 1945. године трогодишњица формирања Друге пролетерске бригаде.[89] Ове вредности богатиле су југословенски револуционарни патриотизам.

Срески комитет КПЈ Ариља донео је одлуку да формира „суд националне части",° који би судио ратним добитницима, који су продали своје достојанство и уновчили своје слуганство окупатору и домаћим издајницима — контрареволуционарима.

Као *што* се *види, свестрано се приступало југословенском револуционарном* патриотизму, што је и дало одговарајуће резултате у развоју патриотске свести. Нримењивани су сви облици и средства моралног и патриотског утицаја на подизање патриотске и моралне вредносне свести: јавни зборови, састанци бораца, индивидуални разговори, плакате, састанци омладине, културно-уметничке приредбе, радне акције, митинзи, пароле, штампа итд. Истина, деловало се с циљем да се развије патриотизам као извор моралне снаге и масовнијег учешћа у ослободилачкој борби, алн тиме се не умањују резултати на подизању националног и људског достојаиства, развијања позитивне националне и патриотске свести, која у својој основи садржи пролетерски интернационализам, на превладавању национализма и шовинизма које су ширили контрареволуционарни — народни издајници.

Личне вредности су биле у центру активности КПЈ, Скбја и других револуционарних и антифашистичких организација и народноослободилачких одбора у Ужицу и околини.[91] Радиле су на изградњи морално целовите личности, која ће бити богата моралним својствима, поседовати високу моралну свест о одговорности за остваривање циљева НОР и револуције, националних и револуционарних идеала, поседовати свест о патриотској и хуманој дужности остваривања своје људске улоге у тешким временима ослободилачког рата и револуције. Полазило се од тога да се за племените, националне и револуционарне идеале могу борити племенити, национално свесни и револуционарно опредељени.

Развијане су личне вредности: дружељубивост, поштење (политичко, морално, људско, идејно, револуционарно, национално), храброст, одговорност, дисциплинованост, принципијелност, отвореност, искреност, праведност, самоиницијативност, критичност, оданост, доследност и многа друга.[92] Ове личне

85. Вести Новости Реч народа 1941. с.тр. *?2.*
86. Историски архив КП.Т, т. Ј, књ. 1, зтр. 34.
87. Певане су, поред осталих, и ове гтесме:
„Оj, сељаче раденичe, слушај сада речи ове,
Тебе сада отаџбина у редове наше зове,
Твоју славну родну груду сада туђа чизма Гази,
Пљачка, пали и убија, па узима што налази".
/Историски архив КП.Т, т. Т,.књ. 1, гтр. 52/.
Певана је и песма „Широм света", коју су омладинци одушевљено примили. Рецитовано је и неколико родољубивих песама.
/Види: Вести Новости Реч народа 1941, стр. 103/.
88. Историски архив КП.Т, т. I, књ. 1, стр. 206—209.
89. *Гојко Шкоро,* нав. рад, стр. 231.
90. *Гојко Шкоро,* Партијска организација у ужичком округу 1944 — 15. мај 1945. године, Ужички зборник, т. 7/1978. год., стр. 241.
91. Овде само наводимо неке личне вредности без њихове разраде. Њихова обрада тражи више простора него што је то сада могуће.
92. Види: ауторова дела — Морална својства комуниста у НОР и револуцији, Београд, НГП „Пролетер", Бечеј, 1973. (друго допуњено издање); Етика и традиције НОР и социјалистичке револуције у Југославији, Бечеј, НГП „Пролетер" Бечеј, 1975. год.; Неке моралне вредности насталих у Народноослободилачкој војсци Југославије, Војно-историјски гласник, бр. 6/1966. године и др.

вредности имале су утицаја на веће ангажовање у борби, ширење истине о циљевима **НОР и** револуције, афирмацији нове личности будућег друштва, која истовремено показује велики значај моралног система вредности.

З а к љ у ч ц и

Револуционарне и антифашистичке организације и одбори народноослободилачке и револуционарне власти Ужица и околине, у периоду од 1941. до 15. маја 1945. године, дале су значајан допринос развоју, ширењу и богаћењу моралног система вредности НОР и социјалистичке револуције. То су чиниле заједно и упоредо са политичким, националним, патриотским, економским, војним и другим вредностима. Активно делујући доприносиле су стварању богатих моралних фондова за теоријско уобличавање и систематизацију створених вредности путем марксистичке егике и аксиологије.[93] Остварен је складан спој политичког, идејног и револуционарног деловања са афирмацијом револуционарног морала, хуманизма и система вредности, као и константне борбе за национално и социјално ослобођење. Стога се може закључити:

1. Револуционарни морал био је владајући начин рада, понашања и борбе људи, који су прихватили и остваривали антифашистичку, национално-ослободилачку и револуционарну платформу Комунистичке партије Југославије. Нови систем вредности и морална схватања нису престала да делују, истина у веома ограниченим могућностима, и после реаокупације слободне територије, да јачају веру у коначну победу, која је и остварена на терену Ужица и околине у јесен 1944. године.

2. Вођена је јединствена борба за национално и социјално ослобођење и за морални преображај југословенског буржоаског друштва, а што је чинило целовитост национално-ослободилачке борбе и социјалистичке револуције.

3. Интензиван живот на слободној територији и јединство народа и партизана, деловање антифашистичких и револуционарних организација и народноослободилачких одбора, омогућили су да се већ 1941. године стекну бројна морална, политичка, идејна, културна и национална искуства драгоцена за конституисање целовитог система вредности НОР и револуције. Ова искуства била су делом теоријски уобличена путем разних директива, упутстава и других докумената ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ па ће бити делатна готово на целој територији Југославије, што је историјска заслуга бораца и народа Ужица и околине.

4. На терену Ужица и околине револуционарно-ослободилачке снаге афирмисали су нове погледе на свет и живот, нови морални систем вредности и начин понашања, рада и борбе, док су народни издајници — контрареволуционари наставили да се боре, раде и понашају на основама буржоаског, натријархалног и малограђанског морала и система вредности, да националну издају нуде као начин понашања, а слугинство окупатору подигну на степен борбе за очување Србије и Срба. Историја је показала, а томе су допринеле револуционарне и антифашистичке организације и одбори револуционарне власти Ужица и околине, да није само постигнута победа над снагама прошлости, мрака, фашистичког уништавања људи, понижавања, експлоатације и националне издаје него и у области морала и моралног система вредности.

5. Била је добро организована, аргументована и правилно усмеравана морална критика издаје, слугинства окупатору, пљачке, аморала, нечовештва које су носили фашисти и народни издајници — контрареволуционари.

6. Ослобођењем Ужица и околине у јесен 1944. године били су створени услови за још бржи развој и усвајање система моралних вредности и да снага и утицај револуционарног морала буде већи и да се остварује на ширем плану.

93. Указивање на деловање револуционарних и антифашистичких организација (КПЈ, Скоја, СНООС — УСАОС, НОО, АФЖ, НОФ) на афирмацији, развоју и богаћењу система моралних вредности је само почетак разраде овога домена НОР и социјалистичке револуције у области морала, хуманизма и аксиологије. Аутору, а и другима, предстоји даљи рад на истраживању свих искустава из ове области како би се видела генеза и снага социјалистичког морала, хуманизма и система моралних вреднос-ч социјалистичког самоуправљања.

7. За ширење, усвајање и важење моралног система вредности радничке класе велику улогу је одиграла Комунистичка партија, а чланови су својим примером, делом, понашањем и борбом били најбољи пропагатори новог морала и хуманизма и новог погледа на свет. Следећи комунисте чланови антифашистичких организација и народноослободилачки одбори показали су висок степен свести у усвајању и остваривању система моралних вредности, а што је утицало на све остале да прихвате и да се понашају у складу са новим моралним погледима и нормама.

Створене вредности у области револуционарног морала представљале су основу социјалистичког морала, хуманизма и вредности. Оне чине саставни део свих вредности створених у НОР и социјалистичкој револуцији, које деловањем људи, радничке класе, чланова Партије и Скоја, нове народне власти у ослобођеној земљи постају богатство социјалистичке Југославије, без обзира на могуће странпутице којих је било. Својом снагом представљају стални извор уверености да се могу остварити идеали НОР и револуције и циљеви социјализма. То је историјска заслуга и народа, комуниста, радничке класе, сељаштва, омладине, одборника револуционарно-ослободилачке власти, жена и бораца револуције Ужица и околине.

Доц. Др Никола ЦВЕТКОВИЋ

ЗЛАТИБОР У ЛИРСКММ НАРОДНИМ ПАРТИЗАНСКИМ ПЕСМАМА ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РЛТА И РЕВОЛУЦИЈЕ

Чаровити и дивотни Златибор је увек живо и непресушно врело свеколиког стваралачког надахнућа. О њему се лирски размахнуто певало и пева[1]; испредају се приче, легенде, анегдоте;[2] пишу схудије, огледи и монографије[3] Стеван Раичковић, један од највећих савремених југословенских песника, прочуо се управо „Златиборском песмом", како сам пише, у којој лирски разнежено, тихо и помало сетно пева:

„Ми смо били два бора, тужна, без греха,
Две граие што се ломе и — ћутање, ?".

А Љубомир Ж. Мићић пак, у периоду између два рата, у својој монографији, указује на врло тежак и мучан живот Златибораца у наопаким условима капитализма. „Често приходима од земље не може ни порез да се исплати, а камоли да се народ исхрани... Тек четвртина домаћина може да се исхрани приходом са својих њива, а остали купују жито после месец дана од жетве. Хране се највише овсенидом, хлебом од зоби (о в с а)..Т а к в о стање, како је лепо примећено, и нехотице је наговештавало неминовност устанка 1941. и народне револуције, која ће у ужичкој области и на Златибору наћи једно од својих бројних несаломљивих упоришта. А то ће све опет добити пуног одраза у лирским народним партизанским песмама овога краја.

Народно песничко стваралаштво о Златибору је доста богато, плодотворно и тематски разноврсно. Народни песник је надахнуто, понесено и са пуно истинске љубави певао о Златибору који се, као што ћемо видети, доста често помиње и истиче и у лирским народним партизанским песмама ослободилачког рата и револуције. Животне, емотивно-лирске и борбено-стратешке везе и споне партизана, народа и песника са Златибором су различите и многоструке, што све на известан начин долази до изражаја и у стиховима.

Златибор је, дакле, не само као „лековита планина" и неисцрпна, природна лепота привлачио велику пажњу, већ је он лирски заводљив и замаман, како за песнике, тако и за истраживаче народног стваралаштва. Зато се о њему као живописној географској и песничкој доминанти ужичког краја и обилно пева у лирским и епским народним песмама, али је Златибор и извориште и стециште народног стваралаштва, што посведочавају, поред осталог,

1. Сава Марковић, *Златибор,* поема. (Љубомир Симовић, *Сећање на непознатог златиборског песника.* — Вести, 31. 07. 1958, бр. 578).
   Стеван Раичковић, *Златиборска песма.* — *Песма тишине,* СКЗ, Београд 1981, стр. 140—141. У једном мемоарском тексту Раичковић се сећа тренутка када је ова песма угледала светло дана на страницама празничног броја „Политике", године 1951. „Колико се сећам, чини ми се да сам се баш овом песмом прочуо".
2. Забележио Љубиша Бенић, Власта Јовановић, Никола Бенић, Благоје Живковић и др. Види *Прилог фолклорној библиографији области Титовог Ужица.* — Рад, VIII конгрес Савеза фшгклорисга Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961, стр. 171—175.
3. Срета А. Поповић, *На мирисноме Златибору.* Београд, Штампарија „Д. Обрадовић", 1903.
   Љубиша Бенић, *Златибор.* Ужице 1938.
   Сима Тројановић, *Наше кириџије,* Српски етнографски зборник, књ. XIII, Београд, Српска краљевска академија, 1909.
   Љубомир Ж. Мићић, *Златибор,* 1925, Српски етнографски зборник, XXXIV, САН, стр. 415.

и записи Боривоја Дробњаковића[4] и Љубише Бенића[5], о чему би ваљало посебно писати.

У целини гледано, ужички крај са својим неодољиво инспиративним Златибором, како је писао др Душан Недељковић, долази у ред оних истакнутих области наше земље које „ништа не заборављају и све преживљено у својим песмама, приповеткама и у својој свакодневној речи и узречици пословички чувају.. ,"[6]

Златиборе, необичан дворе

Најпре неколико речи о старијој златиборској народној лирици, насталој пре народне револуције.

Народни песник овог краја веома је радо, лирски понесено и са пуно истинског заноса певао о лепотама заталасане златиборске висоравни, о шароликим цветним ливадама, пашњацима и разасутим белим стадима, о гранатим јелама, дуговечним боровима, што су се на појединим местима сјатили као згуснути букети цвећа, те о бистрим планинским поточићима који пресецају овај прекрасан крајолик. Са посебним одушевљењем певао је о красним, витким момцима и лепотним девојкама. Песме су упућене и посвећене моментима заједничког рада, свадбама, различитим светковинама, певане су у колу, приликом поласка у војску, на сабору, док се чува стадо и у другим сваковрсним приликама, изражавајући, поред свакодневнице, понекад и доста сложена стања и расположења.

Увидом у старију златиборску народну лирику уочили смо да је песник сваку значајнију радну и животну активност пропраћао песмом, удевајући у њу понекад и прекрасно уобличену слику златиборског пејзажа, као на пример у овим стиховима:

„Златиборе, ливадице бела,
Ваздан пластим, моје мале нема."
(9254)

Приликом косидбе често је певана песма:

„Ој, ливадо, зелена ливадо
што зелена оста некошена?
Млада цуро, оста непрошена,
Чекам драгог док из војске дође!"

Наводећи ове стихове Добринко Буровић у коментару указује да се први стихови тумаче као мало иронично питање мушкарцима што на време нису покосили, док се у трећем мушкарци реванширају цурама, а у четвртом пак девојка измиче, ослобађа се и даје одговор.[7]

Бројне су и песме везане за чобанију, које су највише певале чобанице:

„Чувам овце на ливади мојој,
И погледам, Миле, кући твојој".
(9278)

Или једна танана и осећајна коју су певали момци, а „припевале" девојке у облику разговора:

„Бе си Радо изгубила стадо?
— На планини чекајући драго"

4. Бор. М. Дробњаковић, *О гуслама и гусларима у златиборским Рудинама.* Гласник Етнографског музеја, књ. XIII, 1938, стр. 138—140, Београд.
5. Љубиша Р. Бенић, *Гуслари на Златибору,* Ибид., стр. 140—141.
6. *Из наше прошлости,* 1958, стр. 5—7.
7. Добринко Буровић, *Златиборска народна лирика.* Југословенски расвит, Ужице 1933, год. II, јуни—јули, стр. 122.

Вита јело ’ће си ладовала?
— Ладовала бору под гранама!
Оj, ћевојко, с’ким си ћевовала?
— Бевовала с’ драгим за овцама?”[8]

Као што из наведених типично дијафоних дистихова видимо, у фином лирском преплитању, смењују се питања и одговори. Тако се гради и обликује кратка песмица пуна унутрашњег лирског набоја.

Старија златиборска народна лирика, као и она из ослободилачког рата и револуције, у великој мери је окренута и љубавној тематици. Најчешће се пева о љубави момка и девојке, уз истицање заводљивог изгледа и лепоте, путености и чари љубавног доживљаја:

„У мог драгог гргурава коса,
Кад ме љуби попада ме роса”.
(7673)

Целовита лирска мисао, веома упечатљиво и сликовито је изражена у овом ванредном двостиху:

„Састали се поток и ријека
оста наша љубав довијека”.[9]

Љубав се, као што можемо запазити из напред наведених стихова, провлачи и кроз певање о косидби, чобанији и др.

Добринко Буровић који је прикупио, средио и објавио један мањи број златиборских народних лирских песама, међу „женске песме”, поред осталих, сврстава и ову:

„Свуд је киша Златибором суво,
мој драгане јеси л’ нешто чуо;
јеси л’ чуо куде те девојке?
— Нек ме куде, нека ми нахуде![10]

Песма је у дијалошкој форми. Пошто се у првом стиху на шаљиво-ироничан начин скреће пажња на једну мало необичну природну појаву, девојка у два средишња стиха апострофира скоро уобичајено питање, док у задњем стиху пак, са двоструком римом, следи одговор.

Поред стихова који опевају величанствену лепоту Златибора, има и оних који говоре о тешком, сиромашком, па и немогућем животу на њему:

„Златиборе, необичан дворе,
У теби се живети не море.
(9317)

Али и ту народни песник неће да порекне ништа од дивоте Златибора, за који у првом стиху метафорично каже да је необичан двор. Песник с пуно смисла и разлога, у непосредном обраћању Златибору, при скраћеном поређењу употребљава именицу мушког рода двор у вокативу — дворе — желећи управо тиме да истакне сву његову необичну лепоту, сличну дивоти оних раскошних дворова и палата у којима су живели владари, или некадашња властела. Дакле, истицањем те лепоте необичног двора, он је истовремено хтео да, у смислу контраста, подвуче сву тегобност живљења у њему због велике сиротиње и беде, упркос свој раскошној лепоти.

8. Ибид., стр. 124.
9. Ибид., стр. 124.
10. *Југословенски расвит,* 1933, јун—јули, стр. 124.

Ови стихови о Златибору донекле асоцирају на ону чувену народну тужбалицу из ужичког краја, коју је Драгиша ЈТапчевић објавио у књижици „Пословице из Моравице”[11]:

„Ао Мучњу — мучан ли си!
О, Голијо — гола ли си
О, Јаворе — јадан ли си!
„Тешко нама међу вама?”[12]

У језгровитом објашњењу за ову тужбалицу ЈТапчевић је записао да се односи на неродност тог горског краја „у коме се свијет мучно довија да одржи свој горак живот”.

Златиборе, шири своје гране

Ако прихватимо условну поделу народне лирике о Златибору на две основне групе: на ону **старију,** насталу пре народне револуције, и на **новију,** уобличену у периоду револуције, обнове и изградње, онда с правом можемо рећи да су и песме овог другог новијег раздобља доста бројне, разноврсне и лирски надахнуте. Уопште узев, на темељу богате лирске традиције Златибора, и шире, ужичког краја, развија се нова партизанска лирика ослободилачког рата и револуције, као израз нових друштвено-историјских токова, емотивно-садржинских преламања, збивања и догађања. Те новије песме о Златибору, садржински и структурално, у приличној мери се разликују од песама из старијег периода, јер су озрачене новим борбено-револуционарним духом, новим погледима и схватањима, оригиналним мотивима и појединостима. Међутим, када је реч о лирско-формалним појединостима, облику и начину певања, оне су у знатној мери сличне лирским песмама из претходног раздобља.

Антологијска песма „Златиборе, шири своје гране”, врло мелодиозно пева о прихватању младих партизана; потом о мајци, иартизанској блузи и поносном војевању међу Титовим борцима, завршавајући се стиховима који лирски надахнуто певају о љубави за народног вођу. Иако невелика по свом обиму, саздана је од неколико успелих лирских целина, композиционо складно повезаних, али и вешто, народски отворених за нова поетско-стваралачка дограђивања и милозвучна варирања. У првом делу се, као што смо видели, пева о заштитничком окриљу гранатог Златибора, па се ту укључују стихови о партизанској мајци и другу Титу, да би се на крају нашли стихови партизанске оданости за Тита. Све је то, префињеним лирским ткањем, у складном ритму, са више врло успелих стилских фигура и јасном идејно-борбеном поруком, обједињено и организовано у једну стиховну целину и једну од најлепших народних песама о партизанском ослободилачком рату и народној револуцији, не само ужичког краја већ и целе земље.

Задржимо нашу аналитичку пажњу на лепоти појединих стилско-изражајних особености које ову песму тако високо узносе међу свим другим многобројним народним песмама.

11. Драгиша Лапчевић, *Пословице из Моравице.* Београд 1924. — Види: Др Никола Цветковић, *Књижевно-фолклористичка интересовања Драгише Лапчевића.* Зборник *Драгиша Лапчевић у радничком покрету Србије,* Титово Ужице 1984, стр. 471—481.
12. Напоменимо овде узгред, да Д. Недељковић у студији о развитку ужичког народног стваралаштва наводи једну прекрасну варијанту ове народне тужбалице:
„Оj, Голијо, гола ли си!
Оj, Јаворе, јадан ли си!
Аој Мучњу, мучан ли си
Тешко нама мсђу вама,
Тешко вама међу нама!”
Наведене речи за њега су потресни израз те сиротиње и беде која је витлала овом облашћу, и шире, од Јавора и Голије до Таре. При том он подвлачи да је тако, до недавна, до Устанка ***Н*** Народне револуције, то била „једна од опште познатих народних песама, којима се певање обично отпочињало. . .” — *Рад УПЈ-ог конгреса фолклориста Југославије,* стр. 50. — Уз све уважавање значаја социјалног аспекта, тешко би се, без резерве, могло прихватити ово, чини се и мало импровизовано тврђење да је наведеним тужбаличким стиховима — певање обично отпочињало, утолико пре што су народна весеља и светковине понајчешће почињале у извесном ведријем духу.
13. Т. П. Вукановић, *Српске народне партизанске песме.* Врање 1966, стр. 60.

У првом делу, на једноставан, али истовремено и врло снажан и упечатљив лирски начин, народни песник се служи персонификацијом, обраћајући се драгом и заштитничком Златибору: да рашири своје гране, па да у своје гранато окриље, родитељски прихвати младе партизане:

„Златиборе, шири своје гране,
Те прихвати младе партизане."[13]

Раширене гране су скоро симбол тог златиборског дружељубља, прихватничког и заштитничко-одбрамбеног окриља и обухвата. Са тим златиборски разастртим, широким гранама лирски складно кореспондира само наизглед конвенционална слика о младим партизанима, која уистину има и једно дубље подтекстно значење. Јер, вечно младалачка, увек зелене златиборске гране ту нежно треба својом ширином и отвореношћу да обгрле и прихвате оно што је скоро синоним за нашу револуцију — да прихвате њену такође непрекидну, неугаслу, борбену младост — младе партизане.

Занимљиво је да је о овим уводним стиховима, на свој начин, писао и др Душан Недељковић у оквиру студије о развитку ужичког народног стваралаштва. При том он истиче да када је 1941. радничка класа Југославије са КПЈ и другом Титом на челу позвала наше народе на устанак, такође су устали и најбољи синови сеоске сиротиње, па се Златибором и целим ужичким крајем разлегао двостих:

„Златиборе, шири своје гране,,
И прихвати младе партизане."

Овај двостих, како даље пише Д. Недељковић, својом симболиком је окренут, „као и онај можда најстарији, днуми мати', младости и слободи. Ту он сликовито додаје да је таквих двостихова у устанку намах никло, као и младих бораца, велики број, па су се они врло брзо по предмету, смислу и изразу сврстали у читаве посебне песме.[11]

Неколико страница даље, наводећи ове стихове, али сада са свезником „Па" /„Па прихвати..."/ и ознаком /9389/ испод песме, указује на квалитете нове људске нежности које налазимо већ у тим првим двостиховима устанка и народне револуције.[15]

У неким варијантама песме „Златиборе, шири своје гране", иза уводних стихова следи двостих са позивом Златибору да рашири своје јеле и прихваги, пригрли, младе пролетере:

„Златиборе, шири своје јеле
Те прихвати младе пролетере."

/9389/

Овај позив и молба за прихватање, сада као да има неки шири, интернационалистички смисао и значење, као да се односи на све борбене и младе пролетере. /Неко би ове стихове могао да тумачи и у ужем значењу: као позив за прихватање радника-пролетера/. Ту се, поново, као што видимо, заштитнички дружељубиво персонификују моћне и гранате и вечно зелене младе јеле које треба да пруже окриље младим пролетерима. Поводом ових стихова Јеносава Жунић пише да се песник обраћа Златибору управо зато што зна да ће он постати колевка партизанских јединица, да ће међу своје брегове и под своје борове примити храбре пролетере и да ће то учинити од свег срца.

14. Др Душан Недељковић, *Развитак ужичког пародног стваралаштва. — Рад УШ-ог конгреса фолк■ лориста Југославије у Титовом Ужицу 1961.* Београд 1961, стр. 47.
Напоменимо да други стих у Недељковићевом наводу почиње везником „И", /„И прихвати..."/» што је лирско-мелодијски, чини се, прихватљивије, од онога „Те" код Т. П. Вукановића, или „Па", у неким другим варијантама.
15. Ибид., стр. 53.

Златибор их је, закључује она, са радошћу и несебично прихватио, „чувао и помагао, са њима живео и њима се поносио, заједно са њима и о њима певао".[16]

И наредни стихови почињу обраћањем, али сада не Златибору, већ **милој мајци.** У том обраћању има такође неке префињене, спонтане симболике и дубље асоцијативне везе и значења. Наиме, Златибор са заштитнички широким гранама — подсећа на оно мило, материнско окриље. Зато се народни песник најпре обраћа Златибору — заштитнику, а одмах потом и милој мајци, стварајући ту фину, танану асоцијативно-поетску везу. Ритмички гледано, ту у поменутом обраћању није ни мало случајан истоветан број слогова, што није само формални моменат, као ни то узастопно обраћање, јер управо та узастопност окретање најпре Златибору, а потом милој мајци, има за функцију да само оснажи и појача, па чак и продуби назначену асоцијативну везу:

„Мила мајко ти не рони суза,
Лепо стоји партизанска блуза."

Обраћање мајци овде управо је у знаку извесне тешитељске намере која је изражена снажном песничком сликом — да не рони сузе. На ту слику надовезују се помало шаљиви, па и хуморно-иронични стихови о лепом стајању партизанске блузе. Њихов је циљ и смисао да једном неочекиваном ведрином о лепом изгледу неутралишу драматику проливања суза. Народни песник је придавао доста значаја и лепоти спољашњег изгледа, али је то истовремено спретно повезивао и са оним унутрашњим преламањима, стварајући понекад и мало парадоксална стања и расположења.

У варијанти ове песме под бројем 9.389 /Етнографски институт у Београду/ налази се и двостих са изразитијом драматском тензијом, али и са нешто наглашенијим патосом:

„Златиборе, не треба ти кише
Хероји те са крвљу залише."

Толико је херојске крви натопило Златибор да му, како песник сликовито каже, не треба кише. Тиме се песнички подвлачи јуначко борбено држање и херојско жртвовање. Народни песник врло радо пореди проливање драгоцене крви — са лијењем кише, па поменути стихови из златиборске песме подсећају на опште познате:

„Од Ваљева па до Ниша
Крв се лије као киша."

Или у варијанти са југа Србије:

„Од Лесковца па до Ниша
Крв се лије као киша."

И наредни стихови су такође упућени мајци коју песник сада бодри и позива на дичност у вези са војевањем у Титовим јединицама:

„Свакој мајци треба да је дика,
Која има код Тита војника."

Ово бодрење и подстицање поноса вид је својеврсног песничког отпора укорењеној свести да је свако војевање погибељно; међутим, војевање у Титовим борбеним редовима, упркос свему томе је дично! А такође, с разлогом се у овом двостиху доводе у везу мајка и Тито, јер је воћа наше народне војске и револуције, уистини, на свој дубоко хуманистички и брижан начин — био и партизанска мајка.

16. Лепосава Жунић, *Песме Ужичког партизанског одреда.* — Рад УШ-ог конгреса фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, стр. 140.

Након овнх речн бодрења и песнички подстицајног довођења у везу мајке и Тита, народни песник следећи, можда, двостих посвећује другу Титу и великој љубави и оданости партизанских бораца њему:

„Друже Тито, цвеће испод росе,
Партизани у срцу те носе".

Ту се народни песник служи једном изузетно лепом, оригиналном и крепком метафором, доживљавајући и дочаравајући друга Тита као **цвеће** испод **росс,** дакле у пуном цветном сјају и обиљу, па још под свежим, једрим и блиставим орошењем. А како би и могло бити другачије, када је он као оличење цветне свежине, водио за собом — најлепши цвет младости једног народа. Таквог величанственог воћу партизански борци су као нешто најмилије и најдрагоценије — **у срцу носили** — каже песник језгровито, снажно и убедљиво.

Додајмо узгред да се овај ванредни цитирани двостих варира на различите начине, појављујући се у саставу других песама, па и оних из најновијсг времена, из периода обнове и изградње земље. Тако, на пример, он се у само мало модификованом виду јавља и у краткој антологијској песмици „Друже Тито, из горице цвеће"[17], и дословце гласи:

„Друже Тито, цвеће испод росе,
Омладинци у срцу те носе."

Двостих је утолико претрпео измену што су, како видимо на почетку другог стиха, сада омладинци ти који га тако одано носе у своме срцу.

У бројним, уметнички веома вредним песмама о другу Титу, он се попут наведеног првог стиха, метафорично слика, поред осталог, и као **јагода из росе,**[18] те се са њим народи поносе, па као из **горице цвеће.**[19]

У збирци Етнографског института у Београду под бројем 7.763 налазе се и ови доста необични и урбано означени стихови:

„Златиборске улице се тресу
Од корака Титови' момака."

Овај двостих са украсном двоструком римом на крају хоће да истакне стаменост и чврстину Титових партизанских бораца. Лепосава Жунић, пишући о песмама Ужичког партизанског одреда, наводи ове стихове, додајући тим поводом да је песник из Сирогојна „запевао нови двостих који је одјекнуо до Рожанства", да би, према њеном тврђењу, добио и одговарајући наставак:

„Шта то иде златиборском џадом?
Оно Тито с његовом бригадом".[20]

/11.596/

Овде се уместо улице употребљава један турцизам — џада — који извесним архаичним духом осмишљава певање у иначе карактеристичној дијалошкој форми.

Када је реч о начину певања и форми изражавања ових песама, др Душан Недељковић је утврдио да се из древних дијафоно певаних двостихова развио и Златибором и целом ужичком облашћу, разлегао **„нов партизански двостих".** По њему, ово певање се на Златибору обично почиње прастарим двостихом примитивног тотемског обожавања самог Златибора /златног бора/

17. Момчило Златановић, *Сија звезда — Народне песме ослободиланке борбе и социјалистичке изградње,* Градина, Ниш 1974, стр. 118.
18. Ибид., стр. 125.
19. Ибид., стр. 118.
20. Лепосава Жунић, *Песме Ужичког партизанског одреда. — Рад УШ-ог конгреса фолклориста Југославије. . . ,* стр. 141.

и „зеленкада'* /нарциса/.[21] И ту закључује да тај древни дијафони мелос са двостихом и тотемском симболиком „потиче још из старих златиборских родовских заједница и очувао се захваљујући његовим преображеним заостацима у задружним односно кућним сеоским и општинским заједницама..."

Из свега напред изложеног можемо закључити да је Златибор, као и читава ужичка област, богато, свестрано и обухватно опеван, како у оној старијој лирској народној поезији пре народне револуције, тако и у новијим народним партизанским песмама ослободилачког рата и револуције, када је нови борбено-револуционарни дух дошао до пуног изражаја, уз више оригиналних мотивских појединости на које смо указали. У формално-изражајном погледу древни дијафоно певани двостих, и поред све сличности са лирским народним песмама из претходног раздобља, такође, поприма нову снагу и сугестивност. Задржавајући нашу пажњу на песмама ослободилачког рата и револуције, истакли смо у првом реду њихове садржинске и стилско-уметничке вредности и особености, скрећући пажњу и на неке занимљивије варијанте. При том смо указали на злагиборско дружељубље и широко заштитничко и материнско окриље које је Златибор пружао младим партизанима, те на извесну ведрину и хуморну ироничност, као и на оданичку љубав за друга Тита, која је исказана веома лепом, оригиналном и крепком метафориком. Прекрасна симболика бора, јеле, зеленкаде, цветних ливадица уноси нешто од тог локалног колорита у дочаравању атмосфере и амбијента. Све ове лирске песме одражавају друштвено-историјске, али и локалне и природно-пејзажистичке, животно емотивне, специфичности Златибора и читавог ужичког краја.

21. При том ои наводи ове дивне стихове:
„Златиборе, шта по теби расте?
— Зеленкаде и девојке младе."
— Д. Недељковић, *Развитак ужичког народног стваралаштва,* стр. 47.

Др Раде В. ПОЗНАНОВИЋ

ПРОМЕНЕ У НАРОДНОМ ЖИВОТУ КОД СТАНОВНИКА УЖИЧКОГ КРАЈА У РАТНИМ УСЛОВИМА

Сваки рат, сам по себи, је ванредиа друштвена ситуација. Нормалан друштвени живот ратом се постепено нагло прекида и почиње да се прилагођава ратним условима. Тако насгају промене и у народном животу. Код становника ужичког краја, у коме је у јесен 1941. године постојала и два месеца живела партизанска Ужичка република, промене у народном животу услед ратних услова биле су разноврсне, захватиле су готово све облике материјалне и духовне народне културе, знатно су олакшале опстанак у тешким приликама, понекад су биле веома оригинална и духовита решења као излаз из ванредне ситуације и свакако вреде као искуство.

У ужичком крају народноослободилачки рат и народна револуција 1941—1945. године, као и у свим другим крајевима земље, изазвао је крупне поремећаје, пре свега у привређивању. Свуда се производња знатно смањила. Потрошња се често сводила на елементарно и егзистенцијално. Прекинути су многи извори за набавку сировина. Искидан је саобраћај. Настала је оскудица и несташица многих врста робе на тржишту. Знатно је смањена радна снага, због одласка у заробљеништво, логоре и због мобилизације у разне војне јединице. Ситни трговци и занатлије у градским насељима обично су већ прве године рата затварали своје дућане, јер их је окупаторска војска опљачкала. Ако је неко и наставио да ради у условима рата, његов дућан остао је до краја рата више празан него пун. Чак и тамо где је било неких услова да се нешто производи, многи су избегавали да производе, нарочито ако је у питању било нешто што је окупатор отимао.

Без обзира на све то, људи су били принуђени да траже неки излаз. Живот је морао да се настави и у ратним условима. Тада, управо, настају промене у народном животу, о којима ће бити речи у овом раду.

У основи свих тих промена је стална човекова тежња да се одржи, да преживи, да устаљене облике живота, поремећене ратним приликама, замени другим и друкчијим, оним који су у новим условима могући. Становници ужичког краја, познати иначе као предузимљиви и домишљати, нису у погледу прихватања нових облика народног живота ни у чему изостајали од других, били су чак посебно сналажљиви.

Промене у народном животу настале у ратним приликама најчешће су имале карактер привременог, али су неки облици духовне, па и материјалне културе, остали да живе и кад су ратне прилике прошле, неки се чак и до данас осећају.

Промене у привређивању

У ванредним приликама првенствено се смишља како да се промени оно што је најпре, од чега зависи биолошки опстанак. Зато су прве и највидљивије промене везане за исхрану, становање, одевање, односно за привређивање. Уз то се, као природна пратећа појава, јављају и промене у свим осталим облицима материјалне и духовне културе, обичајима, забави и традицијама.

Разумљиво је што су се најкрупније промене догодиле у привређивању. Ратне прилике, сасвим природно, у први план истакну примарне делатности.

првенствено пољопривредне. Већ у првој години рата (1941), у великом броју села ужичког краја примећено је појачано крчење шума и шикара. Истина, није се крчило свуда, већ обично на местима која имају изгледа да постану њиве, а удаљена су од главних путева и саобраћајница којима пролазе војске. Обично се на искрченом земљишту прве године сејао кромпир, ређе овас, што је многим домаћинствима помогло да лакше преброде несташицу хране.

У пољопривредну производњу у селима ужичког краја за време ратних година, од 1941. до 1945, често се враћају стари алати и стара опрема. Због немогућности да набаве боље, тзв. „гвоздене" плугове, многи ратари оправљају старе плугове са дрвеним „гредељом", стављајући на њега металне делове какви се могу наћи или израдити од старих комада гвожђа или челика. Многама су „гвоздена" кола заплењена још у првим ратним данима, или су каснијих година „мобилисана" па тако нестајала. Пошто се пољопривредни радови нису могли наставити без запреге, поново су у неким селима почели правити „дрвена" кола. Негде су точкове грубим тесањем састављали од гобеља без шина и паоца, а у неким селима око Златара, Јавора, Голије и Муртенице прављена су кола са точковима од још једноставније укрштених комада дрвета или чак од букових облица. Таква кола из времена рата могла су се до пре неколико година видети у Штиткову код Нове Вароши, у Бабинама код Пријепоља и у Ковиљу код Ивањице.

Још једноставнија замена за запрежна кола биле су једноставне санке или саонице („сонице"), какве су у ратним данима правили скоро сви сељаци од кривих букових или брезових дрвета, са рудом од једноставно расцепљеног дрвета и великим, дугачким јармом — „тељигом". На таквим саоницама по снегу се могла превући велика маса терета, као и на колима, али саонице су коришћене и лети, кад нема снега, само је тада на њима могао да се вуче мањи терет.

У селима око Јелове горе, испод Муртенице и свим другим планинским пределима у ратним данима дрво за огрев у сеоским кућама прибављало се „влаком". Осредње дрво одсече се у шуми, гране се скрешу и онда се читаво такво стабло веже ланцима или јаким конопцима на дугачак јарам — „тељиг" и тако воловима довуче до куће.

Уместо кола са четири точка и гвозденим шинама на точковима, каква су уочи рата била почела да преовлађују у великом броју села ужичког краја, у ратним условима све чешће су се виђале „двоколице". То су кола на два точка, на која се за кабасти терет наместе мале лотре, а за вреће са житом наместе се „криве".

У трговини је нестало пољопривредних алатки па су у великом броју села оживеле примитивне сеоске ковачнице и у њима су прављени српови, косе, мотике, секире и друге пољопривредне алатке. Коришћени су стари, бачени комади гвожђа и челика, а често и делови са разних ратних оруђа. Од неких делова расходованих или напуштених камиона сеоски ковачи су правили будаке, ђускије, раонике, мотике и српове. Један сеоски ковач у Високој код Ариља ковао је добре мотике од кошуљице велике авионске бомбе, која је пала у ово село и није експлодирала.

Због ратних прилика у великом броју села ужичког краја мења се и структура сетве. Уместо пшенице и кукуруза више се сеју раж, овас, крупник, хељда и јечам, а свуда се појачава сетва конопље и ћетена (лана).

У свим селима ужичког краја у ратним условима оживели су сеоски занати. Тог посла прихватили су се и они који су занатски рад одавно били напустили и своје радионице претворили у стаје за стоку или магацине. Уз њих се у ратним данима приучава један број млађих становника, од којих ће неки касније постати врсне занатлије, чак и стручњаци у индустријским гигантима[1].

1. Тако су из ковачке радионице Стојана Петронијевића у Рибашевини изашли Вељко Шишић, који је касније радио као један од врсних монтера у Ваљаоници бакра у Севојну, затим Милован Петронијевић, који је у „Првом партизану" годинама руководио одељењем за производњу упаљача, Новак Миловић је постао стручњак на железници, Радоје Филиповић у аутомеханичарској радионици, итд.

доступне за окупаторе и пљачкаше. Зато су поточаре већ у првим данима рата почеле да се поправљају, а понегде су грађене и сасвим нове, на водама на којима у нормалним приликама нико не би имао рачуна да прави воденицу. Разуме се, поточаре су грађене тамо где су постојали изгледи да ће моћи да се прибави жито за млевење. Највише их је у ратним данима никло у селима Лужнице и горњег тока Скрапежа. Тако су, на пример, у селу Рибашевини на реци Лужници уочи рата стално радиле три-четири воденице, а већ прве ратне године поправљене су и почеле да раде старе воденице Вукића, Петронијевића, Лазића, Бренића, чак је направљена и нова воденица Благоја Радојевића. У селу Гостиници, на много мањој Гостиничкој реци и њеним притокама, уместо две воденице које су до рата редовно млеле на Прогону, направљене су и бројне поточаре. Од извора речице Тмуше у Јеловој гори до дна села Сече Реке такође су поправљене запуштене поточаре и готово све су у току рата редовно млеле. Једна од њих и данас постоји усред планине Јелове горе, повремено се поправља и меље.

Пошто су због ратних прилика поточаре морале да се граде и поправљају на сасвим малим водама, то је око њих морао да се уложи велики рад да би се обезбедили јазови, бране и уставе. Нарочито је било важно осигураги што већу уставу, да би се могло млети у летњим месецима, кад је вода сасвим мала. Устава је, у ствари, проширена брана изнад воденичког постројења, нека врста акумулације. Ту се обично вода сакупљала у току дана, а ноћу је пуштана на воденичко коло и млела. Говорило се да ноћу вода има „већу снагу", али се тако чинило, вероватно, и зато што је ноћу било мање изгледа да ће наићи нека војска и опљачкати жито и брашно.

Правећи овакве воденичке уставе неки су то чинили веома вешто и избегли ноћно устајање. Двојица младића у Гостиници, један средњошколац и један занатлија, морали су у ратним данима да се врате у село и силом прилика постали су воденичари. У летње време њихове воденице дању су скупљале воду да би ноћу могле да мељу. Ноћни рад овој двојици младића тешко је падао, па су смишљали како да га олакшају, а да воденице не престану млети. Данима су пробали разне могућности, да би најпосле применили сасвим једноставну „технику". Нашли су обичну лимену канту, на њеном дну избушили неколико малих рупа, обесили је преко просте дрвене котураче испод чесме, која потекне кад се устава до врха напуни. Чим вода дође до врха уставе, прелив крене чесмом и брзо почне пунити ону канту с малим рупама. Она својом тежином преко котураче отвори чеп уставе и вода удари на воденичко коло. Воденица тако меље све док траје воде у устави. За то време вода из канте кроз оне мале рупе истекне и она је поново лака. Кад се вода смањи, онда се њеним ударом низ празан бадањ простом направом поново затвори чеп и воденица престане млети, а поново се ствара акумулација. Тако воденица током целе ноћи меље без људске помоћи, радна снага може да се штеди или користи на неком другом месту. Али, најважније у свему томе Оило је да евентуални наилазак окупаторске или неке друге војске не затекне никога у воденици и одлази под утиском да је воденица пуста.

Обнављањем ових малих поточара престале су да мељу веће воденице крај путева, где су сваког часа могли да се појаве Немци или нека друга војска. Тако су престале да мељу или су радиле доста ређе Митрића и Петровића воденице у Карану, доста воденица на Бетињи низводно од Ужица, на Морави, Скрапежу и др.

Обнављањем и изградњом поточара у ужичком крају нису морали да се праве жрвњеви за млевење на ручни погон, какви су се јављали у неким другим деловима земље.

Уз појачан рад малих воденица, у једном броју села обновљене су старс ваљарице, у којима се ваљало сукно за одећу, пољаве од вуне, а понекад и плетена одећа. У ратним данима ваљарице су радиле у Солотуши код Бајине Баште, Љубишу, Високој, Дрежнику, Добрачама, Лопашу, а једно време радила је и ваљарица уз ЈТендића воденицу у Гостиници.

Поточаре и ваљарице, које су прорадиле за време рата, постојале су и радиле и неколико година после завршетка рата, а затим су једна по једна

затварање и до данас већнна је већ срушена. На Гостиничкој реци, на пример, на којој је у ратним данима радило тринаест воденица[5] и једна ваљарица, данас повремено раде само две воденице. Јазови су затрпани, зграде оронуле, воденичка кола давно иструлила и где су некад биле чувене воденице данас нема никаквих трагова.

Ратне недаће и неприлике принуђавале су становнике ужичког краја да у привређивању предузимају и нешто што у нормалним приликама не би чинили. Да би имали више хлеба, људи су често и недозрело жито скупљали и врло стршшво га сушили да се не би убуђало. Јесен 1941. године била је изузетно влажна и у овом крају кукуруз није могао да дозри како треба. Људи су га ипак брали, брзо склањали и затим неокруњен, са кочањком, данима сушили у хлебним фурунама. Добијало се полупечено зрно, које се лако млело, али су многи говорили да је хлеб од таквог брашна укуснији него од обичног кукурузног брашна, само је „неспор", то јест много више се троши.

Ратни услови утицали су да се размена све чешће врши путем трампе. Што се рат више дужио, то је пракса трампе била све чешћа. Трампу су вршили сеоски становници међу собом, али врло често и са градским становништвом. Код понеког трговца у граду још се могло набавити мало соли, гаса, зејтина, ексера или неког простијег платна. Али, то се могло добити, углавном кријући од власти, у замену за брашно, сир, кајмак, јаја, суво месо и сл. Новац се веома мало ценио. Кад су у оптицај ушли недићевски динари, немачке марке, италијанске лире, па чак и бугарски леви, веома мали број сеоских становника у ужичком крају умео је да се снађе с таквим новцем и избегавали су, где год се могло, размену преко новца. Сеоски становници су имали доста чврста мерила за међусобну натуралну размену. Знало се, на пример, колико се жита може добити за овцу, каква опрема се може добити за грло стоке или неку меру жита. Често се комбиновала натурална и радна размена. Умногим селима брашно се могло набавити најлакше за одређени рад. На пример, ко је хтео да му пинтор поправи буре, морао је дати одређену количину брашна[6].

Чак су и бугарски окупаторски војници вршили трампу. Давали су околним сељацима хлеб за ракију, конзерву поврћа за дуван, а неки су своје следовање цигарета мењали за воће[7].

Општа оскудица и поремећено тржиште изазвали су у данима рата у ужичком крају масован шверц и црну берзу. Предмети шверца и црне берзе били су сви артикли којима је тржиште оскудевало: со, шећер, зејтин, брашно, дуван, папир за цигарете, платно, обућа, кожа, сир, кајмак, сланина, суво месо, ораси, стока. Шверцом и црном берзом бавили су се неки сељаци, варошки трговци и занатлије, железничари, неки чиновници, припадници недићевске војске, чак и бугарски окупаторски војници. Шверцовало се уз новац, али још чешће путем трампе.

Пијачни дани у време рата у Ужицу и свим околним местима остали су по старом, али су пијаце најчешће биле празне и служиле су као поуздан барометар ратних прилика. Од искуснијих људи у то време често се могло чути: „Празан пијац, нешто се кува!" — што је значило да се приближава нека нова бура, долазак неке нове војске, хапшење, пљачка, одмазде. Људи са села доносили су повремено у градове понешто од намирница, али су их ретко износили на пијацу; у становима својих пријатеља, сродника и познаника ове су намирнице размењивали за мало шећера, соли, зејтина, неки комад одеће или покућанства.

5. То су биле воденице Костића, Лендића, Радомира Шишића, Војимира Шишића, Витора Шишића, Велимира Познановића, Радоја Жунића, Пегка Пантића, Саве Лазића, Вића Миливојевића, Гвоздена Познановића, Јевта Игњатовића и Рада Милићевића.
6. Мој отац, покојни Велимир Познановић правио је и поправљао бурад и каце, али је за време рата нерадо радио за новац, већ је обично уговарао да му се тај рад врати у некој другој врсти рада.
7. Једног ратног лета, кад је требало да се упишем у следећи разред учитељске школе, која је тада радила у Ужицу, Јонићево министарство просвете било је увело школарину. Она није била велика, али пошто сам био из сеоске породице, један део школарине морао сам платити у натури. Однео сам неколико килограма пшенице, предао секретару школе и добио на то потврду.

Неколико ученика средњих школа и група занатлија из Ужица основала је у току рата свој мали оркестар. Ишли су по разним скуповима и свирали за новац. Хтели су да набаве и контрабас, али га у трговинама није било. Дознали су да у кући ужичког свирача-Рома Стевана Вулетића има стари контрабас и да власници хоће да га продају. Отишли су у ту кућу, али власници нису хтели дати контрабас за новац, већ су тражили намирнице.

Рат је, дакле, утицао да се размена врати на много старије облике, на трампу па и на размену рада за другу врсту рада, при чему је новац потпуно искључиван.

Влада уверење да се у ратним условима трошило мање алкохола[8], али се повећала потрошња дувана. Пошто је већ у првим ратним годинама дувана нестало у трговинама, у великом броју села ужичког краја почео је да се гаји дуван. Пред рат је гајење дувана било под контролом државних органа. Зато су се многи у време рата нерадо одлучивали да гаје дуван, али су касније почели да сеју ову биљку, обично на скровитим местима, где су контролори теже могли да дођу. Семе је доношено из села око Бајине Баште, где је гајење дувана и пре рата било дозвољено. Ретки су случајеви да је неко сеоско домаћинство пријављивало гајење дувана на својим парцелама, иако је та обавеза и тада формално важила. Тада би се нека мања количина предала у магацине, обично по јако ниским ценама, а све остало су сеоски становници сами прерађивали и трошили, или међусобно размењивали за друге производе. У прво време осушен дуван су једноставно резали оштрим ножевима на дрвеиој плочи, али су се касније појавиле направе за резање дувана, које су називане „аван". При крају рата су неки сеоски мајстори почели да праве од дрвета и мало металних и челичних делова такозване „аутоматске аване". Док су на старијим, простим аванима морала да раде најмање два човека, од којих је један повлачио нож, а други привијао шараф који дуван утискује под нож, сад је све то могао да ради само један човек и то много брже, лакше и да добије подједнако ситан дуван. То се постизало додавањем неколико нових делова на аван, којима се потезом ножа истовремено потискивао и дуван под нож и секао једнако и равномерно.

Промене у становању

Куће и остале грађевине за становање у селима ужичког краја биле су уочи рата у већини случајева доста просте и једноставне. Обично се становало у кућама са два одељења. Једно је било од брвана, са огњиштем, а друго, уз њега, од цигле, ћерпича или набоја. Код великих породичних задруга, којих је још било, око главне куће било је увек по неколико дрвених зградица у којима су становале уже породице.

Рат је наметнуо доста промена у становању. Пре свега почело се размишљати да се укућани могу негде склонити и сместити ако дође до хапшења, паљења, пљачке или убијања. Многи су ради тога почели да оправљају и опремају своје сточарске колибе на планинским испашама. Неки су градили нове колибе, обично далеко од главне куће и на скривеном месту.

Нове грађевине у сталним сеоским насељима ретко су граЈоене. Чак су и постојеће грађевине намерно одржаване тако да изгледају запуштене, старе и оронуле.

У многа села ужичког краја у ратним данима стигли су сродници из градова, нарочито они који су до почетка рата живели у Војводини, Македонији или на Косову. У нека села дошли су изгнаници из Словеније. За досељене сроднике из других крајева најчешће су поправљане старе и напуштене грађевине и ту су они живели по неколико година. Ни нови насељеници нису много мењали спољни изглед грађевина у којима су становали, али су неки настојали да унутрашњост уреде по свом укусу и својим навикама. У тим данима ове грађевине су изнутра „тапациране" комадима картона, малтер на зидовима је поправљан па затим кречен и малан. За малање се употребљавала

8. Изузетак су гозбе и пијанке четничких пљачкаша.

купљена или нека природна боја, а уместо молерских ваљака и шаблона коришћене су једноставне метлице или комади саргије који су, усукани и замочени у боју, премотавани преко зида и остављали шаре и украсе.

Неки сеоски становници који су имали подруме кријући су их преграђивали с једног краја тако да добију сасвим малу просторију, без осветљења и видљивог улаза, да се све то не може лако уочити. У ту скривену просторију улазило се обично из собе, кроз отвор који се вешто прекривао деловима покућанства. На пример, тамо где је отвор за улазак у скривени подрум стави се разбој за ткање („натра"), детиња колевка, нека стара пољава или нешто друго, неугледно. У те мале подруме људи су скривали вреднију опрему, одећу и понешто хране, а у извесним приликама ту се могао на краће време скривати и неки рањени партизан, за којим су јурише окупаторске и квислиншке потере. Ако би се десило да непријатељ скривену просторију открије (а то се понекад дешавало), онда би кућа била потпуно опљачкана, а укућани би страдали.

Куће и грађевине које је окупаторска или друга непријатељска војска у току рата палила у ужичком крају готово нигде нису обнављане. Паљевине су у овом делу земље најчешће вршили бугарскн окупаторски војници. Становници из спаљених кућа обнчно су се негде привремено пресељавали и ништа ново до краја рата нису градили. Ако су у ратним вихорима, услед борбе или неких других узрока, стамбене грађевине биле мање оштећене, онда су оне после извесног времена поправљане, али само у оноликој мери колико је било потребно да се у њима преживи. Такве зграде већ првих послератних година обично су сами власници порушили и на њиховом месту, или у близини, саградили нове, веће и савременије. Ако су у току рата, из ма којих разлога, морали да граде неке објекте, или да их поправљају, људи у ужичком крају су се увек оријентисали на материјале из локалних извора. За зидање су користили камен и циглу печену на сопственом имању, креча је могло увек да се набави у селима која су се том производњом традиционално бавила, за кров је чешће коришћена плава камена плоча, која се могла набавити у селу Мађама код Ивањице, или у неколико сличних мајдана у Дубоком код Ужица и Сечој Реци код Косјерића.

При крају рата, кад је у нека села ужичког краја пало неколико оштећених америчких авиона, многн околни становници су са олупина скидали разне делове и употребљавали их на занимљив начин за своје потребе. Један сеоски ковач у Гостиници је од неког комада тврдог материјала са авиона направио наковањ, којим се и данас служи. Неки сељаци са олупина авиона скидали су комаде алуминијумског лима, резали их секачима и њиме покривали салаше са кукурузом, свињарце и кокошињце. Један сеоски занатлија у Гостиници на слупаном авиону нашао је неколико исправних генератора за струју ниског напона (динама) и једну од њих наместио је у сеоској воденици и добијао електрично осветљење. У неколико села ужичког краја при крају рата иеки млађи и вештији занатски радиици и средњошколци сакупљали су динаме са слупаних авиона или напуштених аутомобила, премотавали по извесним прорачунима њихове роторе и затим их на нарочито начин стављали на високе стубове и уз просте дрвене елисе добијали мале електричне централе на ветар. Било је случајева да су вештији радио-аматери са делова авиона добијали довољно материјала да направе просте радио ппријемнике, који су се напајали са тих централа на ветар.

У ратним данима било је веома важно имати обавештења о ратним збивањима мимо онога што је окупаторска пропаганда допуштала. То је подстакло доста велики број бистрих сеоских младића да, уз помоћ занатлија и „школаца" из свог места, праве и користе просте радио пријемнике без струје и батерија, такозване детекторе. Неки су за израду тих направа користили и делове са авионских олупина, док су се други вешто сналазили користећи старе телефонске слушалице, делове бачених радио-апарата и сл.

Промене у одевању

Пошто је производња текстила и трговина текстилом и обућом већ у првим годинама рата замрла, у одевању су настале веома крупне и занимљиве промене.

Већ је речено како је проблем обуће решаван радом сеоских опанчара и нових „мајстора" који су обућу правили од гумених точкова. При крају рата, кад је нестало сваке врсте материјала за израду обуће, све чешће су се могли видети дрвени опанци. Носили су се више у градовима него у селима. Звали су их „клумпе", „дрвењаци". Неки су ту обућу правили у облику босанских нанула, а чешће су прављени на тај начин што се за газиште употребљавало подесно жилаво дрво (буква, бреза, јасен), које се негде ближе прстима на нози на нарочити начин могло превијати, а одозго су прикивани кожни или гумени каиши, обично укрштени изнад предњег дела стопала, или се некад, уместо каиша, употребљавало густо платно од шаторског крила, какво се доста често могло наћи у ово време.

Уочи рата готово свака сеоска кућа гајила је по мало конопље. Лан се ређе гајио. То је настављено и током читавог рата. Понегде се сејање конопље нроширивало и влакно конопље се више користило за израду платна за рубље. Истина, и тада је веома ретко израђивано такозвано „пртиште" („дебели без") од саме конопље, већ се налазило могућности да се прибави мало памука и да се у ткању комбинује са влакном конопље. Тако се добијао такозвани „податкани без", од којег је рубље било мекше и за ношење пријатније. Влакно конопље сеоско становништво употребљавало је за ткање поњава „кучињара", за сламарице, просте застирке, а у једном броју села појавили су се и „мајстори" који су то влакно користили за израду конопаца и поводаца за стоку, за плетење улара, колана, постављање самара и друге сличне потребе.

Гајење конопље смањило се већ првих поратних година, а убрзо затим сасвим се умањило, у већини села већ сасвим ишчезло.

Основна сировина за израду одеће у домаћој радиности у ужичком крају за време рата била је вуна. У тим годинама вуну готово нико није продавао. Све што се производило прерађивало се за потребе домаћинства. Од вуне се ткала и плела одећа. Највише се ткало сукно, које се потом ваљало, а пре тога бојадисало. Најбоље влакно употребљавало се за основу, док је потка могла да буде и од влакна нешто лошијег квалитета. Бојадисање се вршило пошто се вуна опреде. У повољнијим приликама сеоске жене носиле су прећу на бојење код варошких занатлија, бојаџија, али су често и саме обављале бојење код својих кућа. Као материјал за бојење прећe користили су се разни биљни плодови и делови: кора ораха, кора од јове, букова кора, дуван, кора од храста, јасена, шљиве, вишње, затим бобице од автовине, трава броћ, а неки су конопљане тканине бојили у мокраћи. Обично се уз сировину која боји у одређеној количини додаје сирће за вунену прећу, а ако се боји прећа од конопље или памука, онда се уз ове биљне сировине додаје соли уместо сирћета.

Од вунене прећe израђивали су се делови одеће слични онима из предратног периода, али су ратни услови наметнули да се од вуне плету и капе, сукње и још неки делови одеће којих у предратној ношњи није било. У Високој, Љубишу, Дренови, Жељинама и још неким селима Златибора мушке капе за време рата прављене су од јагњеће коже, коју је сваки вештији сељак сам штавио, користећи као штавни материјал кукурузно брашно помешано са стипсом.

Првих година рата у многим селима мушка одећа се правила од војничких блуза, шињела и пелерина, којих се могло наћи после априлског рата 1941. године у великим количинама. Обично су од тог војничког шајка правили капе и чакшире. Неки су то затим бојили, а неки задржавали прекројену одећу у сивомаслинастој боји. Остала је и једна анегдота о томе, која се и данас понавља. Власти су, наиме, наређивале да се сва војна опрема мора предати. Таква наредба понављала се свуда уз претњу да ће онај ко то не учини бити строго кажњен. Власт у Пожеги дала је такву наредбу добошару

да је саопшти по улицама ове варошице. Добошар је био неки духовит човек. Изашао је на улице, ударао у добош и затим читао наредбу, а кад прочита оно што је у наредби писало он нешто нижим гласом, као за себе довикне: „Пребој, прекрој па се никог не бој и носи ко свој!”.

За израду панталона и радних блуза у неким селима су коришћени комади од војних шатора, такозвана „шаторска крила”, којих је такође могло да се нађе у данима априлског рата 1941. године. При крају рата, кад су на овај терен почели да падају оштећени амерички авиони и авионске пошиљке за партизане и четнике, понегде се као материјал за израду одеће употребљавало и платно од падобрана. Блузе од овог материјала радо су правили и носили четници и чланови њихових породица, вероватно зато што су четници сматрали да је тај материјал намењен њима као савезницима енглеске и америчке војске.

Промене у исхрани

Промене у исхрани изазване су пре свега општом оскудицом хране. У трговинама није могло да се набави шећера, зејтина, а врло често ни соли. Осим тога, најважније прехрамбене производе које су производили сеоски становници пљачкали су окупаторска и друге непријатељске војске.

Сви други прехрамбени производи могли су на разне начине да се замене или нечим надокнаде, али је најтеже било доћи до соли. Окупаторске команде то су добро знале па су отворено претили да ће оним селима која не буду испунила неку обавезу окупаторске власти ускратити снабдевање сољу. Било је случајева кад су појединци или мање групице становника овог подручја одлазили са врећом сувог меса или дувана на леђима да би заменом набавили макар мало соли у оним местима где су дознали да је има.

Потрошња хлеба у исхрани принудно се смањила. Због оскудице кукуруза и пшенице велики број становника је за исхрану користио хлеб умешен од мешавина кукуруза и овса, или кукуруза и крупника. Доста ређе пекао се хлеб од самог овса (овсеница или зобеница) или самог крупника. Иначе, сматрало се пристојним ако се хлеб прави од мешавине кукуруза и пшенице, кукуруза и ражи, а неки становници у планинским селима мешали су у брашно кромпир. Доста ређе у кукурузно брашно стављало се зеље или млада коприва, понегде и ситно исечен празилук, а било је прилика кад се уместо хлеба трошио барен кромпир. Хлеб од хељде ретко је прављен. Хељда се више користила за прављење пите „ељдовнице”.

Пре рата познат као сточарски, ужички крај је и у току рата користио у исхрани доста сувог меса, пре свега свињског и говеђег, а у овим приликама у повећаној мери овчијег и козјег. Суво месо могло је дуже да траје, али је особито важно било што је оно могло да се сакрије на оним местима где га окупаторске и квислиншке војске не могу наћи и опљачкати. Стока се клала и месо се сушило при крају јесени или на почетку зиме. То су знали и пљачкаши па су тада залазили у села и тражили плен. Неки становници овог краја довикљиво су се еналазили да пред туђинском силом прикрију суво месо. У селима око Нове Вароши, на Златибору, испод Јавора и селима на путу између Пријепоља и Бијелог Поља за сушење меса прављене су мале, неугледне и доста добро прикривене сушаре од дрвета, камена и сламе у шуми. Ватра се није ту ложила, већ педесетак метара ниже сушаре. Дим је одлазио подземним каналом и веома лепо сушио месо. Над ватром је увек стајао неки стари казан и у њему се, тобоже, кувало нешто за стоку. Вештији су у току рата успевали да суво месо однесу до својих сродника чак до Београда[9].

9. Остала је анегдота како је неки довитљиви Љубањац (из села Љубања изнад Ужица) направио мртвачки сандук од нове чамовине, напунио га сувим месом, договорио се са железничарима и сандук натоварио у воз који иде за Београд. Тамо су већ чекали сроднице, с којима се договорио како ће им допремити месо. Кад је воз стигао, онај Љубањац направи се тужан, приђе са сродницима вагону где је био мртвачки сандук и сви гологлави пођу поред немачке страже на излазу из станице, носећи међу собом мртвачки сандук. Немачки војници су свакога претресали и све што би нашли вредније од хране отимали су, а кад су наишли они с мртвачким сандуком, па још скрушени и гологлави, Немци су их пропустили, мислећи да носе мртваца.

Производи за исхрану од воћа у ужичком крају нису се пре рата много трошили. Обично је свака кућа имала по мало шљивовог пекмеза и нешто сувих шљива. У ратним условима знатно је порасла производња пекмеза, мармеладе, сувих шљива и других сличних производа од воћа. У овим годинама за зимницу су се много више остављале суве крушке такише, сушене јабуке, разне водњике од крушака, вење, трњина и дренјина. Од шљивовог пекмеза и мало брашна прављени су нарочити воћни колачи који су сушени на сунцу, обично на листу купуса, и осушени остављани за зиму. Код једног броја сеоских становника у рату је порастао интерес за гајење пчела ради меда и воска. Мед је био важан за исхрану, али се често користио и као лек за пролив, ране и сл. Од воска су у домаћој радиности правили свеће, али се исто тако доста употребљавао за справљање мелема за ране.

Оскудица у зејтину осећала се нарочито у време поста. Тада су сеоски становници посна јела зачињавали зејтином, јер је он „посан". Они који су славили крсно име, а слава им је падала у посни дан, тражили су разне начине да набаве макар мало зејтина. У Рачи код Бајине Баште, Врелима, Пилици и још неким селима неки су у тим приликама млели орахе, загревали их у пећима и затим цедили из њих зејтин, користећи за цеђење нарочите направе које су звали „менгеле" (у селима око Ужица — преса, у неким селима — стега, а у Гостиници — менђеле). То су у Гостиници, Рибашевини и Карану неки чинили и са семеном тикве. Неки су мешали орахе и семе тикве. После цеђења зејтина из самлевених ораха и тиквеног семена остатак се користио за прављење колача и хшта.

Уместо шећера доста често се употребљавао мед, а оне куће које нису имале пчела, нарочито у селима Лужнице, правиле су нарочити пекмез од крушака такиша, који, кад се лепо скува, веома личи на мед и веома је сладак. Понегде су тим сладили варену ракију („врућу"). У неколико села правили су неку врсту слатке каше од шећерне репе и то употребљавали за справљање слатких јела.

Већ је речено да је најтеже било доћи до соли. Становници ужичког краја су се и за то сналазили како су најбоље знали. Понекад је у трговине стизало по мало соли, али у непрерађеном стању („камена со"). Комади такве соли у народу су се звали: каја, крушац или крупица. Неки су такву со најпре разбијали, туцали па затим млели у малим млиновима за со на ручни погон. Други су такву со мало ситнили па затим стављали у казане да се раствори и потом кували („варена со"), повремено цедили, све док се вода сасвим не испари. Таква со била је много погоднија за људску исхрану. За стоку су обично коришћене крупице соли, које се мало уситне у авану („ступи") или једноставно растворе у води.

До извесне мере изменио се и начин справљања млечних производа. У ужичком крају најчешће се од млека прави сир и кајмак. И једно и друго захтевају соли. Пошто соли није увек било довољно, више се трошио такозвани „меки сир", мало слан или потпуно неслан („груда"), као и млади кајмак, такође неслан. Уместо сланог млечног сока, који се пред рат доста трошио, нарочито у летњим данима („пријесо", „умак"), у сеоским кућама више се правило кисело млеко, за које није била потребна со. Квасац за кисело млеко неки сељаци сами су производили од хлебног квасца.

Сеоско становништво ужичког краја увек је у току лета исхрану допуњавало и другим разним шумским и другим плодовима. Нешто више за време рата сакупљане су и коришћене у исхрани гљиве, зеље, трава киселица, а ређе и млада коприва.

Пшенични хлеб се месио „упресно" и „укисело". Хлеб „укисело" правио се са квасцем. Као квасац за мешење хлеба при крају лета или у првим јесењим месецима често се користила пена од шљива које превиру у каци.

Од алкохолних пића, као и пред рат, у ратним данима највише се трошила ракија и то претежно шљивовица, доста ређе љута ракија или препеченица. Вина се пило много мање, а пива није уопште било, јер су све количине које су се тада производиле одлазиле за немачку војску. Занимљиво је да су љубитељи пива из Врела код Ужица покушали да сами произведу пиво. У мање каце, које су стајале у мрачним подрумима, стављали су јечам, чекали да

преври и то после одливали у боце, стављали их да извесно време стоје у подруму и затим пили. Кажу да је такво пиво било укусно и имало одлике правог пива.

У ратним данима није имало много посластица. Сеоско становништво повремено је правило слатке пите од јабука или трешања. У Ужицу у то време није радила ни једна посластичарница.

Промене у покућанству

Услед рата измениле су се прилике у домаћинству. Опрема се смањила и у сеоским, а особито у градским кућама, јер су градски становници често били принуђени да делове покућанства мењају за прехрамбене производе. Нестало је посуђа. Сеоски становници крили су све судове од бакра, јер их је искуство из првог светског рата томе научило.

У сеоским домаћинствима враћају се у употребу старе таве, тенџере, ћасе, ситиљи, санчићи од печене глине, земљани лонци и црепуље, а понегде и дрвене кашике.

Рат је натерао људе да својим женама почну поправљати старе разбоје за ткање („натре"), старинске чекрке и чекрклије за упредање конопљаног и вуненог влакна, а у Рожанству, Равнима и још неким селима јужно од Ужица тих година су се у великом броју правиле и продавале нешто боље предилице („преслице"), које је преља окретала ногом и с којом је могло доста више да се уради.

За осветљење се у ратним приликама користио луч, лој, врло ретко воштане свеће. Петролеја је тешко могло да се набави. У неким селима у лампе су уместо петролеја („гаса") сипали нафту, неки су мешали нафту и бензин и додавали мало соли да пламен не пуцкета и не дими. На већим скуповима за осветљење су понегде набављали карбитне лампе са бренером.

Било је дана у току рата кад се нигде није могла купити шибица. Људи са села, нарочито пушачи, поново су почели да праве и набављају старинске чакмаке, с којим су дуван припаљивали користећи труд (гљива од старе букве). При крају рата многе занатлије израђивале су просте упаљаче („кресива"), којима је замењивана шибица. Најчешће су као резервоар упаљача користили празне чауре од митраљеских или мањих топовских зрна.

Промене у духовној култури, обичајима и забави

Рат је наметнуо потребу да се многе навике, обичаји и забава прилагоде ратним приликама.

Свадбе су биле скромније, мање бучне и доста ређе него у нормалним приликама, јер су многи женидбу и удају одлагали док се рат не заврши. На свадбама се одржавао традиционални ритуал, али у скромнијим размерама. Свадбени дарови су знатно смањени, број сватова и свадбара увек се сводио на најнужнији. На свадбама се играло и певало, али не онако бучно као у нормалним приликама. Та тежња да свадба прође „са мање буке" најбоље се видела по избору свирача за свадбу. Трубачи, чији се инструменти далеко чују, у ратним приликама готово свуда су замукли. Сад су прикладније биле хармонике, виолине и тамбуре.

Некад чувени сеоски сабори („вашери") код цркава и на великим раскрсницама у ратним данима су готово ишчезли, поготову ако су били на местима крај важних путева, где се лако могу појавити окупаторски војници. Зато су оживели неки већ заборављени вашари по удаљеним и скривеним местима, у планинама, код извора, на малим сеоским раскршћима, далеко од главних путева којима пролазе војске.

Сахране умрлих и погинулих такође су нешто измењене. Пре свега на тим сахранама није се окупљало много света као у редовним приликама. У селима где је постојала традиција да се за умрлим гласно нариче та пракса је унеколико измењена, нарочито ако се нарицање може чути до места у коме има непријатељске војске. Жене су и даље нарицале, али тише и пригушено. На гроб умрлог и у ратним условима увек се стављала нека ознака или би-

љег, обично крст од дрвета, а ако то не може да се направи или нађе, онда се стави обичан колац или камен („рипа"). Ако се сахрањује погинули војник, онда се на крст ставља и његов шлем, ако га је имао, односно нешто од ратничких ознака.

У читавом ужичком крају током свих ратних година забележени су бројни случајеви да су заостали или заробљени партизани и друга лида гинули и убијани на усамљеним местима. Врло често они који су их убили чинили су то у журби и остављали су их несахрањене на месту где су убијени. Код огромне већине становника у ужичком крају сматрало се за велики грех да у њиховој близини остане несахрањен човек, да га разносе звери, грабљиве птице и пси. Уз то се веровало да несахрањен човек може „навући" неко зло на село: поплаву, ватру, болештину или туђу силу. Чим би дознали да је негде несахрањен мртав човек, људи су започињали договор како да обаве сахрану. Многи су то чинили излажући се великим опасностима. У већини случајева сахрана је обављана сасвим пристојно, уз пуно поштовање човека и традицијских ритуала. За такву сахрану копали су гроб нормалне дубине, као и за сахрану својих сродника. Гроб су увек пристојно изравнали, а изнад гроба стављали биљег. Често се није знало ни ко је убијени, коме је припадао, којој војсци (осим ако је имао јасну униформу), нити одакле је родом. Људи су тада покушавали на основу неких ствари или писаних докумената нађених код убијеног или погинулог да дознају ко је он. То су остављали код поверљивог човека и задуживали га да, како зна и уме, јави сродницима убијеног где је погинуо и где му је гроб. Свешгеник је на овакву сахрану ретко позиван. Обично би неки писменији човек над гробом очитао какву молитву, а иза тога обавезно се над гробом пила чаша ракије „за душу". Чак и у најтежим приликама за такав случај се морала наћи и запалити свећа на гробу.

Веома ретко се догађало да неко од оних који сахрањују непознатог борца узима нешто од његових ствари[10]. Металне ствари нађене код погинулог војника (порције, чутурице) нису се стављале у гроб, већ на гроб и то никад нико није хтео узети. Међутим, личне ствари које се затекну код мртваца (накит, часовник, чешаљ) стављају се с његовим лешом у гроб[11].

У селима ужичког краја ни пре рата мртви се нису сахрањивали у мртвачким ковчезима, већ се најчешће леш облагао дебелим даскама („укопнице"), а затим затрпавао земљом. Тако су најчешће сахрањивани и нађени непознати људи.

Регистровање смрти у црквеним протоколима умрлих у иоле редовним приликама обављало се одмах пошто смрт наступи, односно кад се дозна за смрт. Ако је у селу нађен непознат мртвац, или је неко погинуо као партизан, онда се код попа смрт пријављује нешто касније, „кад прође неколико дана", а тада се у протоколима запише онако и онолико колико свештеник сматра за потребно[12]. Узрок смрти, место и време погибије, а често и место сахране тада се записује прилично неодређено. На пример: „„убијен из пушке... Нађен мртав у шуми... Сахрањен у сеоском гробљу..."" Обично се тада дода: „Опојан над земљом". Понеки свештеник запише: „Убијен од непознатих људи". Ако се не зна име, онда се обично запише: „Непознати". И поред строгих упутстава, један број свештеника је у рубрици за напомену пажљиво и одмерено записивао драгоцене податке, на основу којих је касније лакше утврђиван идентитет убијеног.

10. Такав случај забележен је само после погибије Друге ужичке партизанске чете на Варди у јануару 1942. године, кад су неки сељаци са погинулих пре сахране скидали обућу и делове одеће.
11. У селу Стапарима код Титовог Ужица око 1953. године, приликом ископавања костију двоје партизана, који су овде погинули у борби 13. децембра 1941. године, нађени су у гробу и њихови ручни сатови. Оба су стали у исти минут. Пренети су у Народни музеј у Титовом Ужицу, где се и данас налазе.
12. У току рата свештеници су од окупаторске власти преко својих епархија добијали посебна наређења и упутства како да уписују смрт у појединим карактеристичним случајевима. Видети о томе: Милун Раонић, Окупаторски злочини у светлости неких сачуваних архивских докумената у ужичком крају, НОР и револуција у Србији 1941—1945, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд 1972, стр. 415—420.

У неким селима „комунисти" су сахрањивани изван гробља, али увек близу гробља (Митрића гробља у Карану, гробље код цркве у Косјерићу). Њихова смрт и сахрана обично није ни пријављивана свештеницима да је региструју у протоколима умрлих.

Четници су своје изгинуле обично сахрањивали уз велику помпу. Гробове су копали у средини гробља. Неки су убрзо после погибије истакнутог четника на њиховим гробовима дизали маркантне споменике и на њима записивали назив четничке јединице којој је изгинули припадао, чин а често и начин изгибије, на пример: „Врли четник... погинуо у борби за отаџбину... против комуниста..." (Митрића гробље у Карану). При крају рата четници су неке своје изгинуле почели да сахрањују у центру села, крај школе или цркве (Висока код Ариља), али је народ такве гробове после ослобођења одмах заравнио и они се више нигде не познају.

У ужичком крају било је у току рата доста изгинулих или од рана умрлих немачких војника. При дну круга болнице у Крчагову у Ужицу, крај самог пута, лево од тадашње улазне капије, постојала је при крају рата читава алеја гробова немачких војника. Изнад сваког гроба стајао је дрвени крст и на сваком шлем. На крсту је био уписан неки број. Становници овог краја никад нису скрнавили ни ове гробове.

У извесном броју села ужичког краја забележене су и неке измене у обичајима приликом крштавања новорођеног детета. Иначе, као што се смањио број склопљених бракова, тако се смањио и наталитет у ратним годинама. Ако се роди дете, у неким селима, нарочито оним која су претрпела више људских жртава, детету су давали имена која симболишу тадашње прилике: Слободан, Слободанка, Ратомир, Ратомирка, Мирољуб, итд.

У ужичком крају за време рата није било збегова. У појединим критичним ситуацијама људи из насеља поред главних друмова склањали су се привремено код својих сродника и пријатеља у забаченијим деловима села. Некад су се склањали са свим укућанима, а некад само мушкарци. То се звало „бежанија". Кад наступи „бежанија" готово редовно се склањала и стока, а од покућанства се носило само најнужније. Чим прође опасност, људи су се враћали у своја стална станишта.

У ратним приликама јако је оживела и постала актуелна народна медицина. Многи људи који раније нису знали за лековито биље, тада су то научили. Била је веома популарна и много тражена Пелагићева књига „Стварни народни учитељ". Сељаци су је звали једноставно — Пелагића књига'[13]. Од лековитог биља у току рата користили су се највише: нана (за ране, протисли, санџије), кантарион (за ране, слабо варење, чир у желуцу), кичица (за срце и апетит), спориш или ајдучица (за главобољу, ране и опекотине), боквица (за чиреве и отворене ране). Од осталих народних лекова користили су се катран п сумпорни прах (за шугу), храстова кора, вења, жалфија, мајкина душица, борић, коприва, лист ораха, мед, восак, зова, липов цвет и др. У неким селима и данас тврде да за пролив нема бољег лека од семена коњског зеља.

За време рата у свим деловима ужичког региона приметно су оживеле све врсте моба и удруживања рада. Израз „спрег", који се помиње у етнолошкој литератури, овде није познат, али су ратне прилике често и овде присиљавале људе да ступају у спрег. На пример, један је имао предња кола и једног вола, а други задња кола и једног вола. Они су се међусобно испомагали, све то сматрало се заједничким, а код окупаторске власти они нигде нису могли да се региструју као власници запреге.

Мобе су сазивали чешће имућни људи, али и средњаци, па и сасвим „танки" сељаци, и то најчешће ради жетве пшенице и зоби и ради купљења

13. Око Ариља се после рата причала анегдота како је неки стари Жиравац имао Пелагићеву књигу и давао је на читање и коришћење. Једно време по селима је завладала епидемија дизентерије. У Пелагићевој књизи писало је да се то успешно лечи кад се груба хартија спржи на врелом гвожђу и пије. Људи су то читали, али пошто нису могли лако да нађу друге хартије цепали би по који лист из оне књиге и пржили на ватри. При крају рата стари Жиравац добио је своју књигу, али у њој је тада био само онај лист у коме пише како се лечи пролив.

J

шљива[14]. Ређе се сазивала моба ради косидбе, а никад ради окопавања кукуруза.

Често су сазпвана и прела. На њима су сеоске жене и девојке преле вуну или конопљано влакно. Прела су била згодна прилика да се младеж окупи и провесели. У данима Ужичке републике, у јесен 1941. године, организована су по селима партизанска прела. Ту се прела вуна за израду топле одеће партизанским борцима. У последњим годинама рата таква прела покушавали су да организују и четници, да на њима држе говоре и политички делују на окупљене. У томе нису имали много успеха. У великом броју случајева ова четничка прела завршавала су се пијанкама, тучама па и тежим злочинима.

З а к љ у ч а к

Може да се закључи, уопштено, да је народ ужичког краја у ратним условима од 1941. до 1945. године живео скромније, бежао са јавних места, повлачио се на мање скупове, али су се најважније традиције настављале у измењеном облику.

Рат изазива нове потребе, ствара нове навике и прилагођава обичаје и отуда се може говорити о ратној етнологији и ратном народном животу.

Рат је људе натерао да се сналазе у привређивању, исхрани, одевању и становању на нов начин. Сналазећи се у таквим условима многи становници овог краја су показали необичну жилавост, упорност и изразит смисао за новаторство у разним облицима рада.

Најмање бриге у то време поклањало се стварању услова за становање, јер се свет лако мирио са чињеницом да сваки стан и свако станиште у рату има привремени карактер. У одевању се прешло на коришћење оних материјала који су се могли произвести на сопственом поседу или наћи у најближој околини. Прекинуте су помодарске традиције, које су биле захватиле један део сеоских насеља и све градове уочи рата. За исхрану се користило све што је природа у овим крајевима нудила.

У складу са променама у материјалној култури текле су и промене у духовној народној култури: обичајима, традицијама, ритуалима и забави.

14. Година 1942. у ужичком крају имала је изузетно богат род шљива. Многи нису ни стигли све да покупе.

С А Д Р Ж А Ј

Р е ч р е д а к ц и ј е 5

Д р Венцеслав Глишић
УЖИЧКИ КРАЈ Ү РАТҮ И РЕВОЛУЦИЈИ..... 7

Др Милан Борковић
КПЈ Ү СРБИЈИ Ү БОРБИ ЗА КОНСОЛИДАЦИЈУ И ЈАЧАЊЕ НОП-а 1943. ГОДИНЕ..... 21

Др Слободан Бранковић
МЕБУНАРОДНИ АСПЕКТИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ Ү СРБИЈИ Ү ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА..... 37

Др Војислав Суботић
ОКУПАТОРСКО-КВИСЛИНШКЕ СНАГЕ Ү УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1941—1945 51

Јован Радовановић
БУГАРСКА ФАШИСТИЧКА ВОЈСКА Ү УЖИЧКОМ КРАЈУ 1942—1944. . 67

Миливоје Маринковић
ИЗГНАНИЦИ И ИЗБЕГЛИЦЕ Ү УЖИЧКОМ КРАЈҮ 1941—1945. ГОДИНЕ 83

Др Милутин Пашић
ШКОЛСТВО И ПРОСВЕТА Ү УЖИЧКОМ ОКРУГУ ОД 1941. ДО 1944. ГОДИНЕ..... 95

Милан Обрадовић
ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА И СИСТЕМ БЕЗБЕДНОСТИ НОП-а Ү УЖИЧІСОМ КРАЈҮ 1941—1945. ГОДИНЕ..... 117

Мр Милутин Јаковљевић
ПОКУШАЈ ОК КПЈ ЧАЧАК ДА УСПОСТАВИ ВЕЗУ С НОП-ом УЖИЧКОГ КРАЈА (1942—1943)..... 129

Милорад Радојчић
ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКИ КҮРС У ВАЉЕВСКОМ КРАЈҮ СЕПТЕМБРА 1943. И УСПОСТАВЉАЊЕ ВЕЗА СА ОКОЛНИМ ПОДРУЧЈЕМ . . 135

Пехар Вишњић
ДРУГА ПРОЛЕТЕРСКА И ПЕТА УДАРНА ДИВИЗИЈА Ү УЖИЧКОМ КРАЈҮ Ү ПРОЛЕБЕ 1944. ГОДИНЕ 151

Др Милован Босић
ПРОДОР НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ НА ТЕРИТОРИЈУ ЗД ПАДНЕ СРБИЈЕ ПОЧЕТКОМ 1944. ГОДИНЕ И ЊЕГОВ УТИЦАЈ НА ОБНАВЉАЊЕ И ЈАЧАЊЕ НОП У УЖИЧКОМ И ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ 171

Драгољуб Ж. Мирчетић
ЧЕТРДЕСЕТПЕТА ДИВИЗИЈА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У БОРБАМА НА СЕКТОРУ ПОЖЕГА —УЖИЦЕ —ЉУБОВИЈА..... 179

Гојко Шкоро
ЧЕТНИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА У УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1941—1945. . . . 197

Милета Станић
НЕКА ПИТАЊА РАВНОГОРСКЕ ЧЕТНИЧКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ — КАО ИДЕЈНО-ПОЛИТИЧКОГ ОРУЖЈА КОНТРАРЕВОЛУЦИЈЕ 1941. ГОДИНЕ 219

Др Живота Марковић
ЧЕТНИЧКИ ПОКРЕТ ПРЕМА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИМ ОДБОРИМА У УЖИЧКОМ КРАЈУ 1941—1945. ГОДИНЕ..... 239

Др Петар Качавенда
ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА ЧЕТНИЧКОГ ПОКРЕТА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИБА..... 257

Мр Милован Лукић
ПОЛИТИКА ЗАСТРАШИВАЊА У УЖИЧКОМ КРАЈУ 1941—1944. ГОДИНЕ 267

Миодраг Жико Аврамовић
РАД ОКРУЖНОГ КОМИТЕТА КПЈ ЗА УЖИЦЕ ОД 6. 04. 1944. ДО 15. 05. 1945..... 293

Мр Боро Мајданац
ОКРУЖНИ КОМИТЕТ КПЈ УЖИЦЕ У ПРИПРЕМАМА ЗА ОСНИВАЧКИ КОНГРЕС КП СРБИЈЕ..... 319

Драгица Матић
ГОДИНА 1945. У АРХИВСКИМ ФОНДОВИМА ОКРУЖНОГ И СРЕСКИХ КОМИТЕТА УЖИЧКОГ ОКРУГА..... 323

Јелена Ристановић
СКОЈ У УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1944—1945. ГОДИНЕ..... 331

Десанка Весовић
ФОРМИРАЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈА УСАОС-а И ЊИХОВА ДЕЛАТНОСТ НА ПОДРУЧЈУ УЖИЧКОГ ОКРУГА 1944—1945.ГОДИНЕ 339

Мара Алексић
АНТИФАШИСТИЧКИ ФРОНТ ЖЕНА У УЖИЧКОМ ОКРУГУ 1944—1945. ГОДИНЕ..... 347

Мр Милица Бодрожић
НЕКИ ВИДОВИ УЧЕШИА РАДНИШТВА УЖИЦА И ОКОЛИНЕ У АКЦИЈАМА ПРВИХ ДАНА ПО ОСЛОБОБЕЊУ..... 363

Др Жарко Јоваиовић
ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ УЧЕШБА СЕЉАШТВА УЖИЧКОГ КРАЈА У БОРБИ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ..... 377

Милун Р. Раонић
ФОРМИРАЊЕ НАРОДНИХ СУДОВА У ОКРУГУ УЖИЧКОМ 1944—1945. ГОДИНЕ..... 387

Милоје Бетеновић
ЧЕТИИЧКЕ ОДМЕТНИЧКЕ ГРУПЕ УУЖИЧКОМОКРУГУ 1944—1945. . 407

Ангелина Станимировић
ОБНОВА ПРИВРЕДЕ У УЖИЧКОМ КРАЈУ ОД ЈЕСЕНИ 1944. ДО МАЈА 1945. ГОДИНЕ.....425

Живан Л. Бирић
ШКОЛСТВО У УЖИЧКОМ ОКРУГУ ОДОСЛОБОБЕЊА ДО КРАЈАРАТА 453

Мр Слободан Радовић
НАРОДНО ПРОСВЕБИВАЊЕ У УЖИЧКОМ ОКРУГУ У ПЕРИОДУ ОКТОБАР 1944 — МАЈ 1945.....465

Др Стојадин Костић
ДРУГО РАТНО ИЗДАЊЕ „ВЕСТИ" И ЊИХОВА ПРОГРАМСКА ОРИЈЕНТАЦИЈА..... 475

Драгољуб Д. Јовашевић
ПОЧЕТАК КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКОГ ЖИВОТА У СЛОБОДНОМ УЖИЦУ 1944—1945..... 479

Др Милан М. Миладиновић
МОРАЛНЕ ВРЕДНОСТИ У БОРБИ УЖИЦА И ОКОЛИНЕ 1941—1945. ГОДИНЕ.....485

Др Никола Цветковић
ЗЛАТИБОР У ЛИРСКИМ НАРОДНИМ ПАРТИЗАНСКИМ ПЕСМАМА ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТАИРЕВОЛУЦИЈЕ.....501

Др Раде В. Познановић
ПРОМЕНЕ У НАРОДНОМ ЖИВОТУ КОД СТАНОВНИКА УЖИЧКОГ КРАЈА У РАТНИМ УСЛОВИМА..... 509